ئۇيغۇر خەلق ئېغىزىدە دەپ بىيانى قاموسى

ئۇيغۇر خەلق ئېغىزىدە دەپ بىيانى قاموسى

1

مىللەتلەر نەشرىياتى
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

بدایة المجتهد ونهایة المقتصد

1

مطلة تلمدنة شريباتي
شنغهاي خه لق نه شريباتي

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على سيدنا محمد وعلى آله وصحبه أجمعين

تاريخ تحرير هذه الرسالة: ١٤٣٠/٩/٢٧هـ

«ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قامۇسى»
تەھرىر ھەيئىتى

باش مۇھەررىر: ئابدۇراخمان ئەبەي

مۇئاۋىن باش مۇھەررلەر (ئۇيغۇر ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلدى):
ئابدۇكېرىم راخمان، ئابلىمىت سادىق، ئارسلان ئابدۇللا، ئالىمجان سابىت، ئەخمەت ئىمىن، ئەركىن ئابدۇقادىر، غازى ئەمەت، نىياز كېرىم شەرقى، ئوسمان ئىسمائىل، ياسىن زىلال، ياقۇپ مۇھەممەتروزى

تەھرىر ھەيئەت ئەزالىرى (ئۇيغۇر ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلدى):
ئابدۇبەسىر شۇكۇر، ئابدۇراخمان ئەبەي، ئابدۇشۇكۇر تۇردى، ئابدۇكېرىم راخمان، ئابلىمىت سادىق، ئارسلان ئابدۇللا، ئالىمجان سابىت، ئايشەم ئەخمەت، ئەخەت ھاشىم، ئەخمەت ئىمىن، ئەركىن ئابدۇقادىر، ئەكبەر غۇلام، تۇرسۇن زېرىدىن، تۇرسۇن غازى، تۇنىياز مەتنىياز، راھىلە داۋۇت، رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا، ساۋۇت سالاھىدىن، شېرىپ خۇشتار، غازى ئەمەت، غەيرەتجان ئوسمان، ماخمۇت مۇھەممەت، مۇھەممەت ئابلىز بۆرىيار، مۇھەممەت رېھىم، مۇھەممەت شاھنىياز، مۇھەممەتئېلى لېتىپ، مۇراددىل ئابىد، نىياز كېرىم شەرقى، ئوسمان ئىسمائىل، ئۇچقۇنجان ئۆمەر، ئېزىز خۇدابەردى، ئېلى ئىسمائىل، ياسىن زىلال، ياقۇپ مۇھەممەتروزى، يۈسۈپ ئىسھاق

«ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قامۇسى» غا ئىشلىگۈچىلەر:

«قامۇس»نى نەشرگە تەييارلىغۇچىلار:

ئابلىمىت سادىق (نەسرىي قىسمى)، ئابدۇكېرىم راخمان (داستانلار قىسمى)، ياسىن زىلال (چۆچەك ۋە قوشاقلار قىسمى)، ئارسلان ئابدۇللا (ماقال ـ تەمسىللەر قىسمى)، ئوسمان ئىسمائىل، ئېزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن، ئابىدە، ئادالەت ئىمىن، (تۆھپىكارلار قىسمى)، نىياز كېرىم شەرقى (گۈزەل سەنئەت قىسمى)

رەسسامىلار: (ئۇيغۇر ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلدى):

ئالىمجان مەتقاسىم، ئەسقەر تۇردى، ئەنۋەر ئوسمان، باھىر ياسىن، پەرھات ئەخمەت، پەرھات ئىبراھىم، مەۋلان نىياز، مۇختار مۇزەپپەر، مۇساجان ۋاھاپ، مۇھەممەت ئابدۇرېھىم، مۇھەممەت نەۋبەت، نىجات ھوشۇر، نىياز كېرىم شەرقى، يۇسۇپجان قادىر

«قامۇس» قا گۈزەل سەنئەت ئەسىرىنى تەقدىم قىلغۇچىلار(ئۇيغۇر ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلدى):

ئابدۇشۇكۇر كېرىم كۆك، ئابدۇقادىر ئىبراھىم، ئابدۇكېرىم نەسىردىن، ئابـلىكىم باست، ئايتىللا، ئابدۇغېنى مەتروزى، ئەنۋەر، بەي كۇنتىك، بەي گاك، تاـلىپجان، تەلئەت، تەي جەنشىك، تەي يىك، تۇردى ئىمىن، جاك لېيجىك، جاك ۋېنپىك، جاك ۋېي، جاك يۇفېك، جۇمە يۇسۇپ، چىك لىكشىك، چىك ۋېنجىك، خەن جىكجۇن، خۇاك جيەنشىك، خۇاك دالەي، خۇرشىدە ئابدۇكېرىم، دىلشات سـابىت، دىلمۇرات تۇردى، رۇستەم، زورەم ياسىن، زۇمرەت ماخمۇت، سالام ئابدۇراخـمان، سەي شىكچۇن، سۇپاخۇن، سۇلتان قۇربان، شۇي شۆجى، شۇيىكۆۋ، شى دېـۋېن، غازى ئەمەت، غېنى، فەن دىكدىك، قەيسەر ئەنۋەر، قەيسەر ھېسامىدىن، كاك شۇزىك، كامىل، گۇەن ۋېيلىك، گوياۋجۇن، گۇك جەنشىك، لو لىشىك، لۇك چىكلىيەن، لېي جۇكشۇن، لېي خۇا، لى شياۋ، لى ياۋتيەن، لىۇجەنگو، لىۇشىكجۇ، ماشىيىك، مۇتەللىپ، مۇزەپپەر، مۇھەممەت ھېيت، مۇيەسسەر، مېك ئەرخۇ، نـۇر ـمۇھەممەت ئابلىز، ئوسمانجان ئابلا، ۋاك جىكخۇا، ۋاك جىككەي، ۋاك گۇاكشىك، ۋاك گۇدې، ۋاك يۇكشىك، ۋۇچىفىك، ۋىك فاكې، ئېلشات تۇردى، ئىمىنجان ئابـدۇرەھىم، ئىمىن ھاسىل، يارمۇھەممەت، ياك شىك، يالقۇن غازى، يالقۇن ھابىل، يۇسۇپجان، يۇۋېنيا

كومپيۇتېر تېخنىك خادىملىرى:

ئەكرەم ئايىت، گۈلىستان قۇربانئېلى، مۇھەممەت نەۋبەت

«ئۇيغۇر خەلق پىغانىدە دەبىياتى قامۇسى»
تومارلار تىزىمى

1 - تۇم	ئەپسانە - رىۋايەتلەر
2 - تۇم	چۆچەكلەر
3 - تۇم	چۆچەكلەر
4 - تۇم	چۆچەكلەر
5 - تۇم	چۆچەكلەر
6 - تۇم	لەتىپە - چاقچاقلار
7 - تۇم	ماقال - تەمسىللەر، مەسەللەر
8 - تۇم	داستانلار
9 - تۇم	داستانلار
10 - تۇم	قوشاقلار
11 - تۇم	قوشاقلار، خەلق ئويۇنلىرى، مەشرەپ ئويۇنلىرى، تېپىشماقلار، لاپلار
12 - تۇم	ئۇيغۇر ئۆرپ - ئادەتلىرى، تۆھپىكارلار

بېغىشلىما

ئۇيغۇرلار جۇڭگودىكى ئۇزاق تارىخقا ئىگە قەدىمىي مىللەتلەرنىڭ بىرى. ئۇ-زۇلمەس تارىخ ئېقىمىدا ئەمگەكچان ۋە ئەقىل - پاراسەتلىك ئۇيغۇر خەلقى كىشىگە زوق بېغىشلايدىغان مول ۋە رەڭگارەڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بايلىقىنى ياراتتى. بۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بايلىقى ئۆزىنىڭ قويۇق مىللىي ئالاھىدىلىكى ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىكى بىلەن جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىدە جۇلالىنىپ تۇرىدۇ.

مەدەنىيەت — بىر مىللەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە راۋاجلىنىشىدىكى تۈرتكە، شۇنداقلا جەمئىيەت ئىناقلىقىنى ساقلاشتىكى مەنىۋى ۋاستە. ئېسىل مىل-لىي ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتكە ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇش، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ھەر خىل شەكىلدىكى مول مەزمۇنلۇق مەدەنىيىتىنى ئۆزئارا جۇلالاندۇرۇش، ئۆرنەك قىلىش ۋە قوبۇل قىلىش جۇڭخۇا مىللەتلىرى مەدەنىيىتىنىڭ ھاياتىي كۈچى ۋە ئىجادىي كۈچىنى زورايتىش، مىللىي روھنى يېتىشتۇرۇش ۋە ئەۋج ئالدۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

مول خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بايلىقىمىزنىڭ بىزگىچە يېتىپ كېلىپ مۇشۇنداق زور ھەجىملىك «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قامۇسى»نى ۋۇجۇدقا چىقىرالىغانلىقىمىزنى بۇ قىممەتلىك خەزىنىنى ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ساقلاپ كەلگەن ئاۋام خەلقىمىزنىڭ ھەمدە ئەدەبىيات - سەنئەتچىلىرىمىزنىڭ، شۇنداقلا ئۇنى خاتىرلىگەن، رەتلىگەن، نەشرگە تەييارلىغان ۋە تەتقىق قىلغان ئالىم، ئەدىب ۋە ئىلمىي خادىملارنىڭ جاپالىق ئەجرىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. مەن ئۇ تۆھپىكارلارغا سەمىمىي ئېھتىرام بىلدۈرىمەن!

ئىسمايىل ئەھمەد

(مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى)

2005 - يىلى 9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى

题词

维吾尔族是中国古老的民族之一，具有悠久的历史。在绵延不绝的历史长河中，勤劳智慧的维吾尔人民创造了丰富多彩、脍炙人口的民间文学，并以其浓郁的民族特色、地域特色在中华民族文化宝库中闪烁着璀璨的光芒。

文化是一个民族生存和发展的内在动力，也是维系社会和谐的精神纽带。继承和发展民族优秀传统文化，使各民族多姿多彩的文化交相辉映，相互借鉴、吸收，对于增强中华民族文化的生命力和创造力、培育和弘扬民族精神具有重要意义。

今天，我们能将丰富的维吾尔民间文学编辑成《维吾尔民间文学大典》出版，首先归功于创造这一珍贵财富并世代传承的人民大众和民间文学艺术家们，同时也与采录、整理、刊布、研究的学者、文学家、科研人员的辛勤劳动是分不开的。在此对他们表示诚挚的敬意！

司马义·艾买提

（全国人民代表大会常务委员会副委员长）

二〇〇五年九月一日

ئۇيغۇرلار جۇڭگودىكى قەدىمىي مىللەتلەرنىڭ بىرى. ئۇيغۇرلار ئەسرلەر مابەينىدە مول ۋە قىممەتلىك خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بايلىقىنى ياراتتى. بۇ بايلىق ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بىلەن جۇڭخۇا مىللەتلىرى مەدەنىيىتى خەزىنىسىدە جۇلالىنىپ تۇرىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ــ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىي سەرگۈزەشتىلىرى، مول تۇرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىلىرى، ئىلىم ـ ھېكمەت جۇغلانمىلىرى، چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىرلىرى، قانۇن ـ تۈزۈملىرى، دىنىي ئېتىقادلىرى، ئۆرپ ـ ئادەتلىرى، پىسخىك ئالاھىدىلىكلىرى ۋە تىل بايلىقىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەن ئۇنىۋېرسال بىلىم قامۇسىدۇر. شۇڭا، ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى، دىنى، دۇنيا قارىشى، تۇرمۇشى ۋە مىللىي مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا، يازما ئەدەبىياتىمىزنىڭ سۈت ئانىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇنى مەزمۇن، شەكىل ۋە تىل جەھەتلەردىن تەرەققىي قىلدۇرۇشتا مول ماتېرىيال مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ. بۇ قىممەتلىك مەدەنىيەت بايلىقلىرىمىزغا ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنىڭ خەلقنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى بېيىتىش، ئەۋلادلارنى تەربىيىلەش، مىللىي مەدەنىيەتنى راۋاجلاندۇرۇشتىكى تەڭداشسىز رولىنى جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن، ئۇنى توپلاش، رەتلەش، نەشر قىلىش ۋە تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

تارىختىن بېرى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش، تەتقىق قىلىش ئىشلىرى ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلدى. بولۇپمۇ يېقىنقى 50 يىل مابەينىدە مەملىكىتىمىزدە، جۈملىدىن ئاپتونوم رايونىمىزدا بۇ جەھەتتە ناھايىتى زور نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ يېتەكچىلىكى ۋە مادديي، مەنىۋى جەھەتتىن قوللىشى بىلەن كۆپ قېتىم ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش پائالىيەتلىرى ئېلىپ بېرىلدى، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا ئائىت نۇرغۇن كىتابلار نەشر قىلىندى ھەم تەتقىقات ئىشلىرى قانات يايدۇرۇلدى. مانا مۇشۇ مەنبەلەر ئاساسىدا قولىمىزدىكى بۇ «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قامۇسى» تۈزۈپ چىقىلدى. ئەسەر تاللاشتا ئەينەن خاتىرىلەنگەن، ئەسلىگە سادىق بولۇش ئاساسىدا رەتلەنگەن ھەر خىل مەزمۇن، ھەر خىل ژانىر، ھەر خىل ئۇسلۇبتىكى ئەسەرلەرنىڭ سەرخىللىرىنى تاللاش ئىلمىي پرىنسىپى يېتەكچى قىلىندى.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ بەزىلىرى تېخى مىللەت شەكىللەنمىگەن دەۋرنىڭ مەھسۇلى بولغانلىقى، تارىختىن بېرى خەلقلەر ئارىسىدا بىر ـ بىرىگە سىڭىشىپ كېتىش ھادىسىلىرىنىڭ ئۈزلۈكسىز يۈز بېرىپ تۇرۇشى، مىللەتلەر ئارا ئىجتىمائىي ئالاقىلەرنىڭ ئۈزلۈكسىز ئېلىپ بېرىلىشى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ھەرقايسى مىللەتلەر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئارىسىدا ئۆزئارا ئۆتۈشۈش بولۇپ تۇرىدۇ، شۇڭا بەزى ئەسەرلەر ئورتاقلىققا ئىگە بولىدۇ، ئەمما ئورتاقلىققا ئىگە بولغان ئەسەرلەرمۇ بارا ـ بارا مىللىي ۋە يەرلىك تۈس ئالىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال دۆلتىمىز ئىچىدە بولۇپلا قالماستىن، ئاسىيادا ياشىغۇچى تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئارىسىدىمۇ بار. بۇ خىل ئەسەرلەرنى «قامۇس»قا تاللاشتا خەلقىمىز تەرىپىدىن ئۆزلەشتۈرۈلگەن ۋە خەلق ئارىسىدا ئومۇملاشقان بولۇشى ئۆلچەم قىلىندى.

«قامۇس»قا تاللانغان ئەسەرلەر ژانىرلار بويىچە تۆمۈرلۈك بۆلۈنۈپ، بەزى يېرىك ژانىرلار

مەزمۇن ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن تۈرلەرگە ئايرىلدى. «قامۇس» ژانىر ۋە ھەجىم ئېتىبارى بىلەن 12 تومغا ئايرىلدى. ھەربىر كىتابنىڭ بېشىغا تومۇلار تىتولى ۋە مۇندەرىجىسى، ئىچىگە ھەربىر ژانىرنىڭ، شۇنىڭدەك ھەربىر ژانىر تۈرىنىڭ تىتول ۋە مۇندەرىجىلىرى، ئاخىرىغا تەپسىلىي مۇندەرىجە بېرىلدى. چۆچەكلەرگە، قوشاقلارغا ۋەكىل خاراكتېرلىك قىسمەن ژانىرلىمۇ قوشۇپ بېرىلدى. ھەم چۆچەكلىك تېپىشماقلارغا، ھەم تېپىشماقلىق چۆچەكلەرگە مەنسۇپ بولغان قىسمەن ئەسەرلەر ئاساسىي ژانىر سالمىقى ئېتىبارغا ئېلىنىپ تېپىشماقلىق چۆچەكلەر سەھىپىسىگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. تارىخىي قوشاق ۋە تارىخىي داستان شەكلىدە ساقلىنىۋاتقان بەزى نەزمىي ئەسەرلەرنىڭ تارىخىي داستان تۈرىلا قامۇسقا كىرگۈزۈلۈپ، قوشاق تۈرىدىكىسى كىرگۈزۈلمىدى. لاپلار ئەسلىي لەتىپە - چاقچاقلار تومغا مەنسۇپ بولسىمۇ، لېكىن كىتابنىڭ ھەجمى ئېتىبارى بىلەن باشقا تومغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

مول خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بايلىقىمىزنىڭ بىزگىچە يېتىپ كېلىپ مۇشۇنداق زور ھەجىملىك «قامۇس»نى ۋۇجۇدقا چىقىرالىغانلىقىمىزنى بۇ قېتىملىك خەلقئارا ئەۋلادمۇئەۋلاد ساقلاپ كەلگەن خەلق ئەدەبىيات - سەنئەتچىلىرىمىزنىڭ، شۇنداقلا ئۇنى خاتىرىلىگەن، رەتلىگەن، نەشرگە تەييارلىغان ۋە تەتقىق قىلغان مەملىكىتىمىزنىڭ بىر تېدىكى نەچچە يۈزلىگەن ئالىم، ئەدىب ۋە ئىلمىي خادىملارنىڭ جاپالىق ئەجرىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. شۇڭا، «قامۇس»نىڭ «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تۆھپىكارلىرى» قىسمىدا بۇ شەخسلەر قىسقىچە تونۇشتۇرۇلدى. ئەمما، قولىمىزدىكى ماتېرىياللارنىڭ چېتەرلىك بولماسلىقى سەۋەبلىك بۇ تىزىملىكنى تولۇق بولۇپ كەتتى دېگىلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە.

ئۇيغۇر ئۆرپ - ئادەتلىرىمۇ مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تەتقىقاتىمىزنىڭ ئەڭ قىممەتلىك ماتېرىيال مەنبەلىرىدىن بىرى. شۇڭا، «قامۇس»قا «ئۇيغۇر ئۆرپ - ئادەتلىرى» مۇ كىرگۈزۈلدى.

«قامۇس»قا يەنە 5000 پارچىدىن ئارتۇق قىستۇرما رەسىم، ھۆسنىخەت ۋە نەقىشلەر كىرگۈزۈلدى. بۇ ئارقىلىق ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنى تېخىمۇ گەۋدىلىنىپ، جەلپكارلىقى ئېشىش بىلەن بىللە ئۇيغۇر رەسساملىقى، خەتتاتلىقى ۋە نەققاشچىلىقىمۇ نامايان قىلىندى.

ھەققانىيلىق ۋە خەلقچىللىق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مېغىزىدۇر. لېكىن، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەرنىڭ مەھسۇلى بولغاچقا، مەزمۇن جەھەتتە مۇئەييەن تارىخىي چەكلىمىلىككە ئىگە. شۇڭا، ئۇنىڭغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش پوزىتسىيىسى بىلەن مۇئامىلە قىلىشىمىز لازىم.

بۇ «قامۇس»نىڭ نەشر قىلىنىشىنى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مىراسلىرىنى ساقلاپ قېلىش، ئۇنىڭ تەڭداشسىز رولىنى جارى قىلدۇرۇش ۋە ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تەتقىقاتىنى ئىلگىرى سۈرۈش يولىدا تاشلانغان دەسلەپكى قەدەم دېيىشكىلا بولىدۇ. خەلقىمىز ئاسىدا يەنە نۇرغۇن قىممەتلىك خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بايلىقى ساقلانماقتا. كېيىنكىلەرنىڭ بۇ خەزىنىنى قېزىش ۋە بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشتا تېخىمۇ ئەھمىيەتلىك ئىشلارنى قىلىدىغانلىقىغا ئىشەنچىمىز كامىل.

序

维吾尔族是中国古老的民族之一。许多世纪以来，维吾尔人创造了丰富而宝贵的民间文学财富。这一财富以其独有的特色、奇异的魅力在中华民族文化宝库中闪烁着璀璨的光芒。

维吾尔民间文学，是维吾尔人民漫长历史、丰富生活和实践经验、知识哲理的积累，是形成本民族深刻的哲学思想、政治制度、宗教信仰、风俗习惯、心理特征和语言财富的深厚基石。因此，在研究维吾尔人的历史、宗教、世界观、社会生活和民族文化时，作为书面文学之母，民间文学无疑是丰富的资料来源。为了继承这一珍贵的文化财富，以及丰富人民的精神生活，教育后代，发挥其对民族文化发展的重要作用，必须对其进行搜集、整理、出版和研究。

对维吾尔民间文学始终不渝地进行着搜集研究工作。特别是近 50 年来，在各级政府的领导和支持下，对维吾尔民间文学进行了多次搜集活动，出版了大量维吾尔民间文学读物，并开展了研究工作，取得了突出成绩。正是在这些工作的基础上，编辑出版了你手中的《维吾尔民间文学大典》。

《大典》选收作品，坚持以科学原则为指导，在如实记录、忠于原作的基础上，收入经过整理的各种内容、各种体裁、各种风格的代表作品。

由于民间文学作品有些是民族尚未形成时期的产物，历史上各民族人民之间不断融合，民族之间社会交往不断深入，各民族民间文学之间相互交流，因此，有些作品具有共性。但是，这些具有共性的作品，也渐渐具有了浓郁的民族特色和地方色彩。这种情况不仅在我国存在，生活在世界其他地区的人民之间也有。这些作品在选入《大典》时，以维吾尔人耳熟能详的和在群众中间广为传播的为标准。

选入《大典》的作品，按体裁分卷，有些大型的体裁又根据内容特点分为若干类。《大典》分为12卷。每卷卷首有扉页、目录，同时，每卷内各种体裁以及各种体裁的小类均有扉页和目录，最后附有详细目录。故事、民歌中，也附录有代表性的部分变体作品。对于带有故事的谜语和带有谜语的故事这部分作品，照顾其体裁的比重安排了谜语故事篇章。以历史歌谣和历史长诗为形式的韵文作品，书中只收入历史长诗类，未收入歌谣类。俏皮话本属于奇谈趣事和笑话类，可是，照顾单卷的容量，安排在其他卷本之中。

今天，我们能将丰富的民间文学财富，编辑如此巨大容量的《大典》出版，首先归功于创造这一珍贵财富并世代承传的民间文学艺术家们，同时，也与采录、整理、刊布、研究的国内外数百名学者、文学家、科研人员的辛勤劳动分不开的。因此，在《大典》“对维吾尔民间文学有贡献者”部分，对这些人作了简要介绍。可是，由于我们手头材料有限，这一名单还说不上是完整的。

维吾尔风俗习惯也是民族文化的重要组成部分，是研究民间文学极为重要的资料来源之一。因此，《大典》将已修订的《维吾尔风俗习惯》一书收入在内。

《大典》还收入5000多件插图、书法和雕刻。通过这些作品内容使全书图文并貌，更加显得突出，更具有吸引力，　也向广大读者展示了维吾尔人的绘画艺术、书法艺术和雕刻艺术。

正义性和民主性是民间文学的核心。可是，由于民间文学是漫长历史的产物，在内容上必然受到历史的限制。因此，必须采取批判继承的原则加以对待。

本《大典》的出版，可以说是在保留维吾尔民间文学遗产，发挥其文化传承的作用，并推动其发展，促进民间文学研究工作道路上迈出的第一步。民间还遗留、散布着大量文学财富，我们相信，后来者将会开采这一宝库，并对其加以深入研究，做出更完善、更有意义的工作。

PREFACE

The Uyghur people are one of the ancient ethnic groups of China. Over a period of several centuries they created a rich and valuable folk literature. This literary wealth shines out among the Chinese ethnic groups, cultural heritage for its unique features.

Uyghur folk literature is the sum of the Uyghur people's historical background, their rich life experience and their knowledge and philosophy. It represents a comprehensive encyclopedia of Uyghur people's deep philosophical thought, their law system, their religious faith, their customs and traditions, their psychological traits and the wealth of their language.

It thus appears that folk literature, as the mother of written literature in every aspect of its content, form and language, is undoubtedly a rich source of information for whose who wants to do research on the history, religion, world-view, life and ethnic culture of Uyghur people. It is necessary to pursue data collection, it is rectification, publication and additional research in order to pass on this precious cultural wealth, enrich the people's cultural life, educate the next generations and give actual play to their incomparable role in the development of the ethnic culture.

The data collection and research have been steadily carried on for a long time. Especially during the last fifty years, there have been important results in the whole country and in all the

autonomous regions. With both the financial and moral support of the leaders of the government administration at all levels, the data collection on Uyghur folk literature has been continuously carried on; a vast amount of reading material related to Uyghur folk literature has been published; in addition, new research has been initiated. It is exactly on the basis of those results that the editor has published this work: "The Anthology of Uyghur Folk Literature". The selection of literary works has been conducted following a scientific method. The selection includes rectified representative works of a variety of content, form and style, all based on the exact records and faithful to the original works.

Some of these works have characteristics in common with other bodies of folk literature. Such a phenomenon is not unusual as some of the works date back to a time when the different ethnic groups had not emerged yet;other commonalities are the result of the unceasing fusion of peoples and of the continuous social contact among ethnic groups, with the consequent mutual relation between each ethnic group's folk literatures. Nevertheless, the works sharing common characteristics with others have gradually developed a strong ethnic characteristic and local colour. This can be found not only in our country, but also among all the Turkic-speaking peoples living in Asia. In selecting the works for Anthology we used as criteria our familiarity with them and their popularity among people.

This Anthology is divided into twelve volumes in accordance with the different literary forms and their capacity length. The

most extensive literary forms have been further divided into a number of categories according to their content.

At the beginning of each volume there is a title page and a table of contents; moreover, all the types of literary form in each volume and all the categories in which the most extensive literary forms are divided have a title page and a table of contents. At the end of each volume a detailed table of contents is provided. There is also an appendix of the most representative versions of folk tales and folk songs. For those tales with riddles, a specific chapter for the riddle stories has been arranged in the riddle section. As for the literary compositions in rhyme in the form of historical folk songs and epic poems, only the epic poems have been selected in this anthology while the historical folk songs are not included. The boasting tales basically belong to the genre of the ludicrous and preposterous tales; they have however been arranged into the other volumes, taking into account the length of the entire work.

At present we have been able to edit the richness of folk literature and publish it in such a wide scope. We owe it first of all to the artists of the folk literature who created this precious heritage and passed it on from generation to generation. Moreover, this work would not have been possible without the industrious work of great local and foreign scholars, writers and members of the scientific research community who collected the records, and rectified, published and researched them. Therefore, in the section of the book

"People who contributed to the Uyghur folk literature", there is a brief introduction of them. Given that the material at our disposal is not sufficient, we obviously cannot consider the names list as complete.

Uyghur folklore is an important component of ethnic culture; it is one of the data sources of the utmost importance to research on folk literature. Therefore, this anthology also includes "Uyghur folklore".

Furthermore, the work includes more than five thousand illustrations, calligraphy and engraving plates. The plates and illustrations give an outstanding appearance to the work's adding attractiveness and revealing to the readers the Uyghur painting, calligraphic and engraving art.

Justice and democracy is the core of folk literature. The content has however its own historical limits since folk literature is embedded within the ideas of the time in which has been created. It is thus necessary to adopt a critical approach in reading it.

The publication of this anthology hopes to be a first step towards the preservation of Uyghur folk literature's heritage, the full development of its incomparably powerful role and the promotion of research on it. A great amount of folk literature is still preserved among people. We believe that future generations have the important task to reveal this treasure and conduct further research on it.

مۇندەرىجە

دۇنيانىڭ يارىتىلىشى، تەبىئەت ھادىسىلىرى، ئىلاھلار

ۋە ئىلاھىي قەھرىمانلار توغرىسىدا..... III

توتېم، ئەجداد، ئۇرۇق ، قەبىلە، مىللەت

توغرىسىدا 41

تارىخىي شەخسلەر، تارىخىي ۋەقەلەر ۋە يەر - جايلار

توغرىسىدا 69

مازار - قەبرىلەر توغرىسىدا.....283

تاغۇتاش، ئۆڭكۈر، دەريا - ئۆستەڭ، كۆل - بۇلاقلار

توغرىسىدا 307

ھايۋانلار ۋە ئۆسۈملۈكلەر توغرىسىدا.....353

مەدەنىيەت ھادىسىلىرى، ھۈنەر - سەنئەت ۋە

باشقىلار توغرىسىدا.....431

دۇنيانىڭ يارىتىلىشى
تەبىئەت ھادىسىلىرى، ئىلاھلار ۋە ئىلاھىي
قەھرىمانلار توغرىسىدا

دۇنيانىڭ يارىتىلىشى، تەبىئەت ھادىسىلىرى، ئىلاھلار
ۋە ئىلاھىي قەھرىمانلار توغرىسىدا

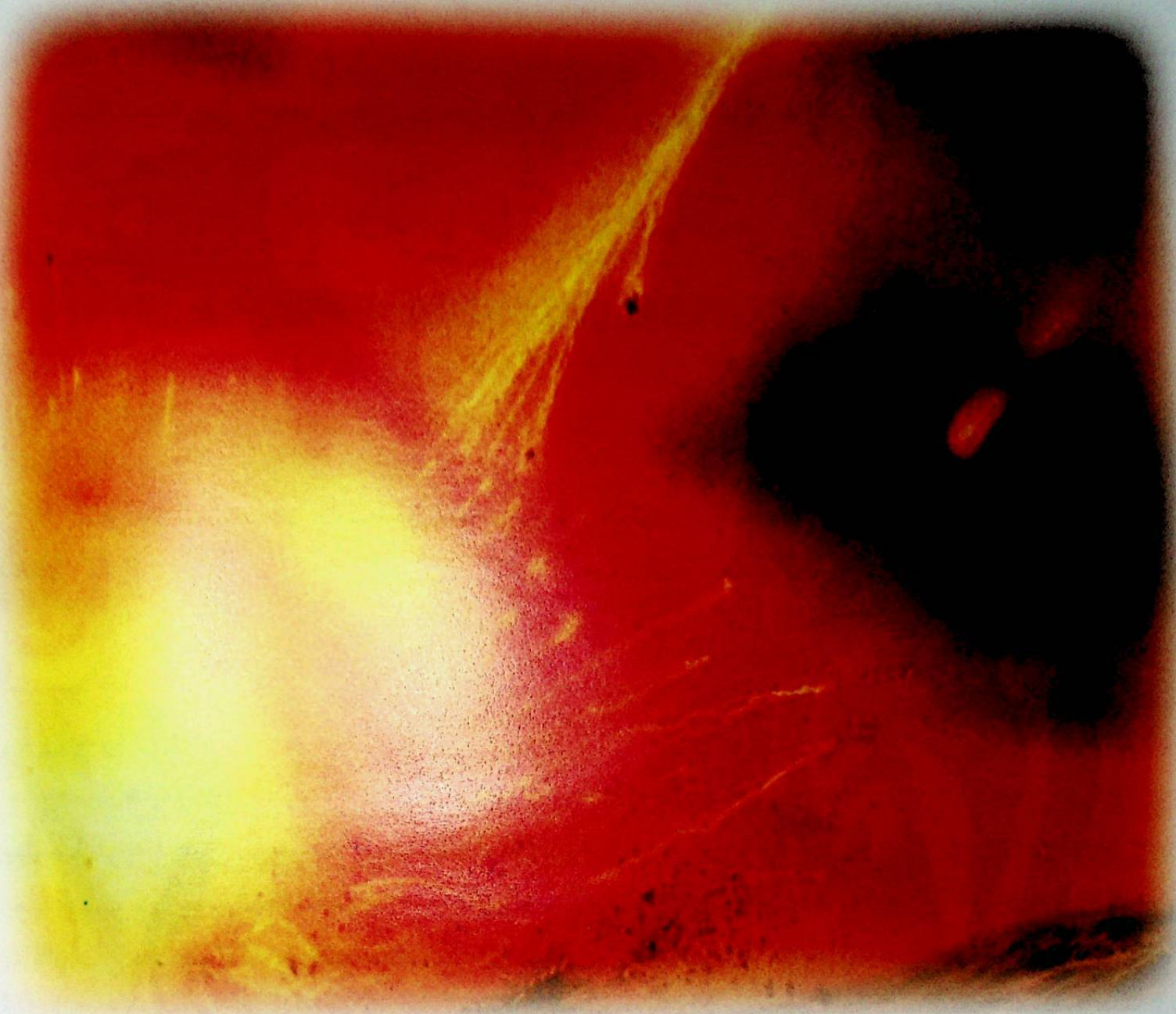
مۇندەرىجە

دۇنيانىڭ يارىتىلىشى..... 1
«ئاسمان پادىشاھى»..... 3
ئەسما..... 4
ئىككى ياراتقۇچى كۈچ..... 5
ئاناختا..... 6
كەيۇمەرس 7
يەر نېمىشقا تەۋرەيدۇ..... 8
ئۇماي ئىلاھى..... 9
ئاي بىلەن كۈن 10
شېرىن قىز..... 12
مەلىكىنىڭ ئاي بولۇشى..... 13
چولپان يۇلتۇز..... 15
نېمە ئۈچۈن قار - يامغۇر ياغىدۇ..... 17
بۇلۇت قىز..... 18
ئادەم ئاتىنىڭ پانىي دۇنياغا پالانغانلىقى..... 19
ئادەمنى ئات..... 21
توپان بالاسى..... 22
ئىككىنچى ئادەم نۇھ..... 23
نۇھنىڭ ئوغلى سام..... 24
نۇھنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ھام..... 24
نۇھنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى ياپەس..... 25
ئەفراسىياپ..... 26
چىن ۋە ماچىن..... 27
ئەفرات ۋە توققۇز قىز..... 28
سۇلايمان پادىشاھنىڭ پەرزەنت كۆرۈشى..... 32
توپ ئاتار خوجام..... 34
بۆكۈخان..... 37
ئالانقۇا 39
جەمشىت 40

دۇنيانىڭ يارتىلىشى

ھەر ۋە كۆك تېخى يارىتىلماستىن بۇرۇن ھەممە نەرسە سۇدىنلا ئىبارەت ئىدى. يا تۇپراق، يا ئاسمان، يا كۈن، يا ئاي يوق ئىدى. ھەممە تەڭرىنىڭ ئەڭ ئۇلۇغى، ھەربىر مەۋجۇداتنىڭ ياراتقۇچىسى ۋە ئادەم بالىسىنىڭ ئەسلىي ئەجدادى تەڭرى قاراخان ئەڭ ئاۋۋال ئۆزىگە ئوخشاش بىر خىل مەخلۇقنى ياراتتى ۋە ئۇنىڭ ئىسمىنى «كىشى» دەپ ئاتىدى. قاراخان ۋە «كىشى» ئىككى قارا غازغا ئوخشاش سۇ ئۈستىدە ئەركىن ـ ئازادە ئۇچۇشاتتى. لېكىن، «كىشى» بۇ خىل بەختلىك، جىمجىت ھاياتتىن رازى ئەمەس ئىدى. ئۇ قاراخاندىنمۇ ئېگىز ئۇچۇشنى خالايتتى. ئۇ بۇ خىل پەسكەشلىكى تۇپەيلىدىن ئۇچۇشقا كېرەكلىك قۇۋۋەتنى يوقتىتىپ قويۇپ، چۆڭقۇر ۋە چەكسىز سۇغا غەرق بولدى. ئۇ بۇ خەتەرلىك ئەھۋالدا تۇنجۇقۇپ قالاي دېگەندە، تەڭرى قاراخاندىن قۇتقۇزۇشنى تەلەپ قىلدى. قاراخان «كىشى»گە چوڭقۇرلۇقتىن يۇقىرىغا چىقىشنى بۇيرۇدى. «كىشى» يۇقىرىغا كۆتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن «كىشى»نىڭ يۇلتۇز ئۈستىگە ئولتۇرۇپ، چۆكۈپ كېتىشتىن قۇتۇلۇشى ئۈچۈن دېڭىزدىن بىر يۇلتۇزنى يۇقىرىغا چىقاردى. «كىشى» ئۇچۇشقا قادىر بولالمىغانلىقى ئۈچۈن قاراخان يەر يۈزىنى يا-رىتىشنى تەسەۋۋۇر قىلدى. «كىشى»گە سۇنىڭ تەكتىگە چۆكۈپ سۇ ئاستىدىن توپا چىقىرىشنى بۇيرۇدى ۋە سۇدىن چىقىرىلغان توپىنى سۇ يۈزىگە چاچتى. «كىشى» توپىنى سۇدىن چىقىرىش بىلەن، ئۇنىڭ بىر قىسمىنى ئۆزىگە يوشۇرۇنچە يەر يۈزى يارىتىش ئۈچۈن ئاغزىغا سېلىۋالدى. لېكىن، يۇقىرىغا چىقىش بىلەن ئاغزىدىكى توپا شۇنچىلىك كۆپۈپ كەتتىكى، ئەگەر تەڭرى قاراخان تۇكۇرۇۋېتىشنى بۇيرۇق قىلمىغان بولسىدى، ئۇ نەپەس ئالالماستىن بوغۇلۇپ قالغان بولار ئىدى.

قاراخان ياراتقان دۇنيا تۇپتۇز بىر ساھىلدىن ئىبارەت ئىدى. لېكىن، «كىشى»نىڭ ئاغزىدىن چىققان توپا ھەر تەرەپكە چاچراپ، پۈتۈن يەر يۈزىنى پاتقاقلىق ۋە دۆڭلۇكلەر قاپلاپ كەتتى. بۇنىڭدىن ئىنتايىن غەزەپلەنگەن قاراخان بۇ ئىتائەتسىز «كىشى»گە «ئارلىق» (يارامسىز) دېگەن لەقەمنى بەردى ۋە ئۇنى «نۇر ۋە يورۇقلۇق» دائىر سىدىن قوغلاپ چىقاردى، ئۇنىڭدىن كېيىن يەر يۈزىدە يەرلىشەلەيدىغان باشقا ئادەملەرنى يارىتتى، توققۇز شاخلىق بىر دەرەخنى يەردىن ئۇندۇرۇپ، ھەربىر شاخنىڭ ئاستىدا بىر ئادەمنى يارىتتى. بۇ ئادەملەر دۇنيادىكى توققۇز خىل ئىنسان تائىپىسىنىڭ ئەجدادلىرىدۇر. «ئارلىق» يەر يۈزىنىڭ بۇ يېڭى ئاھالىسىنىڭ شۇنچىلىك چىرايلىق ۋە شۇنچىلىك ياخشى ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، ئۇلارنى ئۆزىگە بېرىشنى تەڭرى قاراخاندىن تەلەپ قىلدى. قاراخان رازى بولمىدى. لېكىن، «ئارلىق» ئۇلارنى يامانلىقىقا دەۋەت قىلىپ، مەجبۇرىي ئۆزىگە تارتىشنى بىلەتتى. قاراخان «ئارلىق»نىڭ بۇ خىل ئالداشلىرىغا ئوخشا-

لمقچه ئىشىنىپ قالغان بۇ ئەخمەقلەرگە قاتتىق خاپا بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇنىڭدىن كېيىن شۇنداق ئادەم بالىسىنى ئۆز مەيلىگە قويۇپ بېرىشنى قارار قىلدى، «ئارلىق»قا باشقىدىن لەنەت ئوقۇپ، يەر ئاستىدىكى قاراڭغۇ ئالەمنىڭ ئۈچىنچى قەۋىتىگە قوغلىۋەتتى، ئاسماننىڭ ئون يەتتىنچى قەۋىتىنى بارلىق ئاھالىسى بىلەن ئۆزى ئۈچۈن ياراتتى ۋە شۇنداق قىلىپ، ئاسماننىڭ ئەڭ ئېگىز قەۋىتىنى تۇرار جاي قىلىپ تاللىدى. ئۆز ئالدىغا ياشاۋاتقان ئىنسانلارغا ھامىي ۋە مۇئەللىم قىلىپ ئۇلۇغ «ماي تەرە»نى ئەۋەتتى.

چىرايلىق ئاسمانىنى كۆرۈپ قالغان «ئارلىق» شۇ زامات ئۆزى ئۈچۈن بىر ئاسمان يارىتىشنى قارار قىلدى ۋە شۇ مەقسەتتە قاراخانىنىڭ رۇخسىتىنى ئالغاندىن كېيىن، ئۆز تەۋەسىدىكىلەرنى، يەنى ئۆزى ئالدىغان يامان روھلارنى ئۇ يەرگە يەرلەشتۈردى. لېكىن، بۇ يامان روھلار قاراخان ياراتقان يەر يۈزىدىكى ئىنسانلاردىن ئىنتايىن ياخشى ياشاۋاتاتتى. بۇ ئەھۋال قاراخانىنىڭ كۆڭلىنى بىئارام قىلدى، «ئارلىق»نىڭ ئاسمىنىنى ئۆرۈۋېتىش ئۈچۈن قەھرىمان «ماندى شىر»نى ئەۋەتتى. ئۇنىڭ قۇدرەتلىك نەيزىسىنىڭ زەربىلىرى بىلەن ئاسمان ئىگراپ، شۇ چاغقىچە تۈپتۈز تۇرغان يەر يۈزى ئاسماندىن چۈشكەن پارچە - پۈرات نەرسىلەر بىلەن بۇزۇلۇپ، ئېگىز تاغلار، چوڭقۇر بوغۇزلار، زىچ ئورمانلار پەيدا بولدى. قاراخان «ئارلىق»نى يەر يۈزىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر بىر قەۋىتىگە سۈرگۈن قىلىۋەتتى. ئۇ يەردە كۈننىڭمۇ، ئايىنىڭمۇ ۋە يۇلتۇزنىڭمۇ يورۇقى يوق ئىدى. قاراخان ئۇنىڭغا دۇنيانىڭ ئاخىرىغىچە شۇ يەردە تۇرۇشنى بۇيرۇق قىلدى.

«ئاسمان پادىشاھى»

سلىدە ئاسماندا ناھايىتىمۇ چوڭ بىر مەخلۇق بولغانىكەن. ئۇنى كىشىلەر «ئاسمان پادىشاھى» دەپ ئاتايدىكەن. ئۇنىڭ بەدەن قۇرۇلۇشى ئادەتتىن تاشقىرى چوڭ بولۇپ، بەدىنىدىكى تۈكلەر تاغ باغرىدا ئۆسكەن قارىغايلاردەك ئىكەن. ئاغزى چەكسىز كەتكەن دېگىز يۈزىدەك كەڭ بولۇپ، ئۇنىڭ بەدەن ئېغىرلىقىغا يەر- زېمىندىكى بارلىق تاغلارنى يىغقاندا ئاران تەڭ كېلەلەيدەكەن. ئومۇمەن، ئۇ قۇدرەتلىك كۈچكە ئىگە بولۇپ، پۈتۈن ئىشلار ئۇنىڭ ئىرادىسى بويىچە بولىدىكەن؛ ئەگەر ئۇ بىرەر ئىشقا ئاچچىقلىنىپ قاپقىنى تۇرسە، شۇ زامان ھاۋا بۇزۇلۇپ قار ياغىدىكەن؛ ۋاراقلاپ قويسا، چاقماق چېقىپ، يامغۇر ياغىدىكەن؛ خۇشال بولسا، گۈللەر ئېچىلىپ، بۇلبۇل سايراپ، باھار كېلىدىكەن؛ ئەسنەپ قويسا، مەيىن شامال چىقىدىكەن؛ قاتتىقراق يۆتىلىپ قويسا، بوران چىقىپ، پۈتۈن يەر ـ جاھان كۆرگۈسىز توپا ـ چاڭ ئاستىدا قالىدىكەن.

شۇڭا، كىشىلەر ئاسمان پادىشاھىنى خاپا قىلماسلىق ئۈچۈن ئاسمانغا تاش ياكى باشقا نەرسىلەرنى ئېتىشقا يول قويمايدىكەن. «ئاسمانغا تۈكۈرسەڭ يۈزۈڭگە چۈشەر» دېگەن تەمسىل شۇنىڈىن قالغانىكەن.

ئەسما

سما پەری ئاسمان مالائىكىلىرىنىڭ پادىشاھى بولۇپ، ھەممە پەرىشتىلەردىن چىرايلىق ئىكەن. ئۇ يەتتىنچى ئاسماندا تۇرار ئىمىش. تەبىئەتتىكى بارلىق ھادىسىلەر شۇ پەرىشتىنىڭ كەيپىياتىدىكى ئۆزگىرىشلەردىن كېلىپ چىققانمىش، يەنى پەرىشتە كۆزىنى ئاچسا، قۇياش چىقىپ پۈتۈن كائىنات يورۇيدىكەن؛ ئۇ ئۇخلىسا، جاھاننى زۇلمەت باسىدىكەن؛ يىغلىسا، يامغۇر ياغىدىكەن؛ كۈلسە قار ياغىدىكەن؛ ئاغزىنى ئاچسا، بوران چىقىدىكەن؛ نەپەس ئالسا، شامال چىقىدىكەن؛ قاپقىنى تۇرسە، ھاۋا بۇزۇلىدىكەن؛ غەزەپلەنسە، يەر تەۋرەيدىكەن؛ قېشىنى ئاتسا، ھەسەن ـ ھۈسەن پەيدا بولىدىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ ئىسمىنى «ئەسما پەری» دەپ ئاتايدىكەن.

ئىككى ياراتقۇچى كۈچ

ھەممىكى زامانلاردا ئىككى ياراتقۇچى كۈچ ــ ياخشىلىق ۋە يامانلىق تەڭرىسى بولغانمىش. ياخشىلىق ۋە ئېزگۈلۈك تەڭرىسى ئاخرۇمازدا بولۇپ، ئۇ ئۆز يارىدەمچىلىرى ئارقىلىق ئوت، چارۋا، مېتال، يەر، سۇ ۋە ئۆسۈملۈكلەر دۇنياسىنى باشقۇرىدىكەن. ئۇنىڭغا قاراشلىق بارلىق نەرسىلەر ئىنسان تۇرمۇشىنى ياخشىلاشقا ۋە خىزمەت قىلىشقا قارىتىلغانىكەن.

ئەھرىمەن بولسا بارچە يامۇزلۇق ۋە يامانلىقنى باشقۇرغۇچى تەڭرى بولۇپ، ئۇ ئاخرۇمازداغا قارشى چىقىدىكەن ۋە ئۆزىگە قاراشلىق دىۋىلەرنىڭ يارىدىمىدە ئىنسانلارغا ئازاب ـ ئوقۇبەت، مۇشەققەت، كۈلپەت كەلتۈرىدىكەن. ئەھرىمەن زور كۈچ ـ قۇدرەتكە ئىگە بولسىمۇ، بىراق ئاخرۇمازداغا ئوخشاش ھەممە نەرسىگە قادىر ۋە قابىل ئەمەس ئىكەن. شۇ سەۋەبلىك ھەر قېتىملىق ئېلىشىشتا يامانلىق كۈچى بولغان ئەھرىمەن ياخشىلىق كۈچى ئاخرۇمازدا ئالدىدا دائىم مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايدىكەن. ئاخرۇمازدا يەنە يورۇقلۇق مەنبەسى قۇياش، ئوت بولسا قۇياشنىڭ بىر پارچىسى دەپ، بۇ ئىككىسىگە تايىنىشنى ئادەمزاتقا جېكىلەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن مىترانى قۇياش ۋە يورۇقلۇق تەڭرىسى، ناختىنى شاد ـ خۇراملىق ۋە پاراۋانلىق تەڭرىسى، ھۇمانى بەخت ـ تەلەي ۋە دۆلەت تەڭرىسى، ئاناختا ۋە خۇيىنى سۇ تەڭرىسى، مىرىخنى ئۇرۇش ۋە غەلىبە تەڭرىسى، كەيۇمەرس ۋە جەمشىت (شىما)نى ياخشىلىق ۋە ئېزگۈلۈك تەڭرىسى قىلىپ بەلگىلىگەنمىش.

ئاناختا

ۇش قامەت، كەمىرىنى مەھكەم باغلىغان، توغرا سۆز، مەرھەمەتلىك گۈزەل قىز ئەدۇسورا ئاناختا ئىنسانلارغا كۈچ ـ قۇدرەت بەخش ئەتكۈچى، سۈنىڭ مول بولۇشىنى تەمىنلىگۈچى مۇقەددەس مەبۇدە ئىكەن. ئۇ بارچە ياۋۇزلۇقنىڭ تىمسالى بولغان ئاجىداھاك، دۇشە ۋە سېھىرگەرلەرگە قارشى چىقىپ ئۇلارغا جەڭ ئېلان قىپتۇ. جەڭ ئالدىدا غەلىبە قازىنىشنى تىلەپ مۇقەددەس ھۇماغا سېغىنىپتۇ ۋە ئۇنىڭغا: «ئەي مەرھەمەتلىك، زەبەردەس، بەخت ۋە تەلەي تەڭرىسى ھۇما، ماڭا مەدەت بەرگىن، ئۇچ ئېغىز ۋە ئۇچ باشلىق، ئالتە كۆز ۋە مەڭ خىل كۈچلەر سۇلتانى ھەيۋەتلىك ئاجىدا-ھاك ئۈستىدىن غالىب چىققايمەن» دەپ ئىلتىجا قىپتۇ. تەڭرى ئۇنىڭغا مەدەت بېرىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاناختا ئىنسانلارغا بالايىئاپەت كەلتۈرگۈچى يەتتە باشلىق يالماۋۇز ئاجىداھاكنى يەر يۈزىدىن پاكىزا-كىز يوقىتىپ، ئىنسانلارغا كۈچ- قۇدرەت بەخش ئېتىپتۇ.

كەيۇمەرس

هەرمەننىڭ يامان قىلمىشلىرىدىن ھەيرەتتە قالغان تەڭرىنىڭ پىشانىسىدىن تەر چىقىپ كېتىپتۇ، تەرنى ئېرتىپ تاشلىغانىكەن، تەر تامچىسىدىن كەيۇمەرس تۇغۇلۇپتۇ. تەڭرى كەيۇمەرسنى ئەھرەمەننىڭ يېنىغا ئەۋەتىپتۇ. كەيۇمەرس ئەھرەمەننىڭ يېنىغا يېتىپ كېلىپ، ئۇنىڭ يەلكىسىگە مىنۋاپتۇ ۋە شۇ تەرىقىدە دۇنيانى ئايلىنىشقا باشلاپتۇ. ۋەھالەنكى، ئەھرەمەن بىر ھىيلە بىلەن كەيۇمەرسنى يەلكىسىدىن ئىرغىتىپ تاشلاپتۇ ـ دە، ئۇنىڭ ئۈستىگە مىنۋېلىپ ئۇنى يەدىدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ ۋە ئۇنىڭدىن: «سېنى قايسى تەرىپىڭدىن يەي؟» دەپ سوراپتۇ. «ئاياغ تەرىپىمدىن، ـــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ كەيۇمەرس، ـــ ئاخىرقى نەپەسىمگىچە دۇنيانىڭ گۈزەللىكىدىن بەھرە ئېلىپ تۇراي.»

ئەمما، كەيۇمەرس ئەھرەمەننىڭ ئۇنىمايدىغانلىقىنى بىلىدىكەن. دېگەندەك، ئەھرەمەن كەيۇمەرسنى بېشى تەرەپتىن يېيىشكە باشلاپتۇ. يەپ بىلىگە يەتكەندە كەيۇمەرسنىڭ ئۇرۇقدىنىدىن ئىككى تال ئۇرۇق يەرگە چۈشۈپتۇ، ئۇلاردىن ئۆسۈملۈك ئۆسۈپ چىقىپتۇ. ئاشۇ ئۆسۈملۈكلەردىن بىر ئۇغۇل، بىر قىز پەيدا بوپتۇ.

يەر زېمىشقاتەۋرەيدۇ

ئەز ياشىغان بۇ زېمىن ئون سەككىز مىڭ ئالەمنىڭ بىرى ئىمىش. ئىلاھ زېمىننى كۆتۈرۈپ تۇرۇشقا ئىككى ئۆكۈز يارىتقانمىش. ھەر ئىككىلا ئۆكۈزنىڭ مۈڭگۈزى ناھايىتى يوغان ۋە كۈچلۈك ئىكەن. ئۆكۈزلەرنىڭ بىرى زېمىننى كۈندۈزى كۆتۈرسە، بىرى كېچىدە كۆتۈرىدىكەن. يەر تەۋرىگەن چاغلار ئۆكۈزنىڭ مۈڭگۈزى تېلىپ، پۈتلىرىنى مىدىرلىتىۋاتقان چاغلار ئىكەن. بۇرۇن چىقىۋاتقان چاغلار ئۆكۈزلەرنىڭ پۇشۇلداپ چوڭ تىنىشى ئىكەن. يامغۇر ياغقان چاغلار ئۆكۈزنىڭ كۆزىدىن ياش قۇيۇلۇۋاتقان چاغلار ئىكەن.

ئۇماي ئىلاھى

لەمنىڭ ئۇستى ياراتقۇچى ئىگە ــ تەڭرىنىڭ تۇرۇشلۇق جايى بولۇپ، ئۇ نۇرلۇق، پارلاق ماكان ئىكەن. ئۇستۇنكى پارلاق ماكان بىلەن ئاستىنقى قاراڭغۇ ماكانىنىڭ ئارىسىدا ئۇماي بولۇپ، ئۇ ئەۋلادلىرىغا تۇپراق ۋە سۇ مەنبەسىنى ئاتا قىلغۇچى بەخت ئىلاھى (قۇت) دەپ ئاتىلىدىكەن. ئۇماي ئانا يەنە مۇھەببەت ئىلاھى، ئېغىرئاياغ ئاياللار چوقۇنىدىغان ئىلاھ، ئۇنىشاق بالىلار ھامىيسى دەپمۇ قارىلىدىكەن.

ئاي بىلەن كۈن

1

سىلىدە قۇياش بىلەن ئاي ئىككىسى بىر - بىرىگە ئاشىق - مەشۇقلاردىن ئىكەن. ئاي قۇياشنىڭ ئىشقىدا ئاھۇپەريات چەكسە، قۇياشمۇ ئاينىڭ ئىشقىدا پۈچىلىنىپ ھىجران ئوتىدا كاۋاپ بولۇپ كۆيىدىكەن. بىراق، ھەر ئىككىسىنىڭ ئارىلىقى بەك يىراق بولغاچقا بىر - بىرىنىڭ ۋىسالىغا يېتەلمەي، ئارمان بىلەن يۇرۇشىدىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇكەر يۇلتۇزنىڭ كۆڭلىدە قۇياشقا مۇھەببەت پەيدا بوپتۇ. كۈنلەر ئۆتكەنسىرى ئۇكەر يۇلتۇز مۇھەببىتى كۈچىيىپ چىدىيالمايدىغان دەرىجىگە بېرىپتۇ - دە، قۇياشقا چولپان يۇلتۇزنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىپتۇ، بىراق قۇياش ئۆز سۆيگۈنىنىڭ ئاي ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ ئۇكەر يۇلتۇزنىڭ تەلىپىنى قوبۇل قىلماپتۇ. ئىشق دەردىدە يۇرىكى ئازابقا تولغان ئۇكەر يۇلتۇز رەڭگى زەپىران بولۇپ نادامەتلەر چېكىپتۇ. قۇياشنىڭ ئۇكەر يۇلتۇزنىڭ ئاھ - نادامەتلەر چېكىپ ئازابلىنىۋاتقانلىقىغا ئىچى ئاغرىپتۇ. ئۇ ئۇزاق خىيال سۇرگەندىن كېيىن چولپان يۇلتۇزغا:

— ئۇكەر يۇلتۇزغا ئۇۋال بولغۇدەك، مەن ئۇنىڭغا ئازراق كۆڭۈل بۆلەي، بىراق ۋىسالىغا يەتكۈزمەيمەن، چۈنكى مېنىڭ بىردىنبىر سۆيگۈنۈم ئايدۇر. شۇنداقتىمۇ ئۇكەر يۇلتۇزغا دېگىن، ئۇ ماڭا يېقىنراق يەرگە كېلىپ جامالىمنىڭ تەپتىدىن ئۆزىگە ئارام‌لىق تاپسۇن، — دەپتۇ.

ئۇكەر يۇلتۇز كۆڭلىگە باشقا بىر نىيەتنى پۈكۈپ، ھوشىنى يوقاتقان دىۋانە سۈپەت بىلەن بىر ھاسا تاياقنى تاپىنىپ قۇياشقا يېقىن كەپتۇ - دە، چاچلىرىنى يۇلۇپ پىغانلار چېكىپتۇ، يىغلاپتۇ، قاقشاپتۇ، ئاخىر قۇياشنىڭ ھارارەت بەلۋىغى ئەتراپىدا شېرىن ئۇيقۇغا كەتكەندەك بوپتۇ. قۇياشمۇ ئۇنى ئۇخلىغان چېغى دەپ ئويلاپتۇ.

بىراق، يالغان ئۇيقۇغا بەند بولغان ئۇكەر يۇلتۇز تۇن تەڭشەلگەندە قولىدىكى ھاسىسىنى قۇياشنىڭ يۈرىكىگە سانجىپتۇ. ھاسا تاياق كۆسەيدەك كۆيۈپتۇيۇ، قۇياش بۇ ئىشنى سەزمەپتۇ. ھاسا تاياق راسا چوغ بولغاندا ئۇكەر يۇلتۇز ئاستا قېچىپتۇ - دە، ئۇدۇل بارغانچە شېرىن ئۇيقۇغا ئەسىر بولغان ئاينىڭ مۇبارەك يۈزىگە سانجىۋېتىپتۇ. ئاي چۆچۈپ ئويغىنىپتۇ، بىراق شۇنىڭدىن بېرى ئاينىڭ گۈزەل جامالىدا قارا داغ پەيدا بولۇپ قاپتۇ.

2

ئىلگىرى ئاي بىلەن كۈن ناھايىتى ياخشى دوستلاردىن ئىكەن. بىر كۈنى كۈن مېھمان چاقىرىپتۇ. ئاي كۆپ ئويلىنىپ ئاخىر دوستىغا يارىغۇدەك بىر سوۋغات ئېلىپ بارماقچى بوپتۇ ۋە يالتىراپ تۇرىدىغان بىر نۇرلۇق تاج ئېلىپ بېرىپ كىيدۈرۈپ قويۇپتۇ. بۇ تاج كۈنگە ناھايىتى ياراپ كېتىپتۇ. تاجدىن چاچرىغان نۇرلار دۇنيانىڭ ھەممىلا يېرىنى يورۇتۇپتۇ. كۈن بۇنىڭدىن خۇشال بولۇپ ئاينى قۇچاقلاپ سۆيۈپ كېتىپتۇ.

بىر كۈنى ئايمۇ كۈننى مېھمان بولۇپ كېتىشكە چاقىرىپتۇ ۋە كۈننىڭ ئۆزىگە ياخشى سوۋغات ئەكېلىدىغانلىقىغا ئىشىنىپ ئۇنى تۆت كۆزى بىلەن كۈتۈپتۇ. كۈنمۇ ئاخىر كەپتۇ ۋە دوستىغا:

— دوستۇم، ساڭا ھېچ نەرسە ئەكېلەلمىدىم. كىيىم تىكىپ ئەكېلەي دېسەم، بىر كۈن ئورغاق شەكىللىك چىقىدىكەنسەن، بىر كۈن چەمبەر شەكىللىك چىقىدىكەنسەن، كىيىمنى قانداق تىككۈزۈشنى بىلەلمىدىم، — دېگىنىچە زىياپەت سورۇنىغا ماڭماقچى بوپتۇ.

ئۆزىنىڭ كۈنگە ئېلىپ بارغان سوۋغىتىغا قاتتىق ئۆكۈنگەن ئاي قاتتىق غەزەپلىنىپ، قولىغا تاياقنى ئېلىپ كۈننى قوغلاپتۇ. كۈن بۇ ئۇشتۇمتۇت زەربىدىن قورقۇپ شەرەنى ئايلىنىپ قېچىپتۇ ـ دە، زىياپەت ئۈچۈن تەييارلاۋاتقان پولۇنىڭ چۈچۈگەن يېغىدىن بىر چۆمۈچ ئېلىپ، ئىشكىنى ئېچىپ كىرىۋاتقان ئايىنىڭ يۈزىگە چېچىپتۇ. ئاي قاتتىق كۆيۈك ئازابىدىن ۋارقىرىغىنىچە يۈزىنى تۇتۇۋاپتۇ. كۈن بۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ غىپىدە قېچىپ كېتىپتۇ. ئاينىڭ ئاپئاق يۈزى شۇ چاغدا داغ بولۇپ قاپتۇ.

شېرىن قىز

شېرىن دېگەن قىز شۇنداق گۈزەل ئىكەنكى، ئۇ تۇغۇلۇپ بالاغەتكە يەتكەندىن كېيىن، ھۆسن ـ جامالىنىڭ تەرىپى پۈتۈن ئالەمگە يېيىلغانىكەن. شۇ زاماندا دۇنيا بويىچە ئاي ئۆزىنى چىرايلىق دەپ ساناپ، يەر يۈزىدە يۈرەر ئىكەن. ھەممە كىشى گۈزەللىكتە تەڭدىشى يوق، دەپ ئاينى ماختايدىكەن. شېرىن قىز بالاغەتكە يېتىپ گۈزەللىكى كۈندىن ـ كۈنگە ئاشقاندىن كېيىن، ئادەملەر ئاينى ماختاش ئورنىغا شېرىننى ماختاپ، ئۇنىڭ ھۆسن ـ جامالىنى تىللاردا داستان قىلىشىدىغان بوپتۇ. بۇنىڭغا ئاينىڭ ھەسەتخورلۇقى كەپتۇ: «ئەجەبا، مەن تۇرغىنىمدا كىشىلەر شېرىننى ماختاشسا، ئۇنىڭغا قانداق چىدىغۇلۇق! شېرىن بىلەن مەن ھۆسنۈمنى سېلىشتۇرۇپ كۆرەيچۇ، شۇنىڭدىن كېيىن مېنىڭ كىملىكىمنى بىلىپ قويۇشسۇن» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن شېرىن قىزنى قېشىغا چاقىرىپ كېلىپ: «سەن كىم، مەن كىم؟ ئەل ئاغزىدا ھۆسنۈڭ ئالەمگە بىر كەپتۇ. كەل، ئىككىمىز ئۆزىمىزنى ھۆسن تارازىسىغا سېلىپ تارتىپ كۆرەيلى، كىم چىرايلىق بولسا تارازىدا مەلۇم بولىدۇ» دەپتۇ. شېرىن قىز خىجالەت بولۇپ: «ھۆسنىدە سىز ئەلۋەتتە زىيادە تۇرىسىز. قويۇڭ، مېنى خىجىل قىلماڭ، مەن ھۆسن دەۋاسى قىلمايمەن» دەپتۇ. بۇنىڭغا ئاينىڭ جەھلى قوزغىلىپ: «سەن ھۆسن دەۋاسىنى قىلمىغان بىلەن، گويا ئىنسانلار نەزىرىدە سەن مەندىن چىرايلىق ئىمىشسەن. تارازىدا بىر سىناشمىساق زادى بولمايدۇ» دەپ، شېرىننى مەيلىگە قويماي، ئۆزى ئالدىن تەييارلاپ قويغان تارازا ئالدىغا ئاپىرىپتۇ.

بۇ دەۋاغا خالايىق يىغىلغانىكەن. ئاي مەغرۇرلىنىپ: «مانا شېرىن، مانا مەن، كۆرۈڭلار، ھۆسنىدە زادى كىم غالىب ئىكەن، مانا بۇ ئادىل تارازىدا بىلىنىدۇ» دەپ تارازىنىڭ بىر پەللىسىگە چىقىپ شاھانە ئولتۇرۇپتۇ. شېرىن خىجالەتچىلىك ئىچىدە نائىلاج ئوڭ ئايىغىنى «بىسمىللا» دەپ تارازىنىڭ يەنە بىر پەللىسىگە قويار ـ قويماي، ئاي لەگلەكتەك لىككىدە كۆتۈرۈلۈپ ئاسمانغا چىقىپ كېتىپتۇ. خالايىق شېرىن قىزنى قايتىدىن تەبرىكلىشىپتۇ. نومۇس كۈچىدىن ئاي يەر يۈزىگە قايتىپ چۈشەلمەي، ئاسمانغا مىخلىنىپ قالغانىكەن.

مەلىكىنىڭ ئاي بولۇشى

بۇرۇن قىلىنىشچە، ئەلمىساقتىن بۇرۇن ئاي يوق ئىكەن، قۇياش ئاسماندا يەككە - يېگانە تۇرىدىكەن، شۇنىڭ ئۈچۈن قۇياشنىڭ كۆڭلى بەكمۇ يېرىم ئىكەن. قۇياش خانىشى يوق قۇياش بولۇشنى ياقتۇرمىغاچقا، ئەتىگەنلىكى خاپا ھالدا كۆتۈرۈلۈپ، ۋاقىت چۈشتىن قايرىلغاندا قايتىپ بېرىپ ئارام ئېلىشقا ئالدىرايدىكەن.

قۇياش ئاز نۇر بەرگەچكە خەلق تۇرمۇشتا قىينىلىپتۇ. كۈندۈزىمۇ گۈگۈم بولغاچقا كىشىلەر بەكمۇ جاپادا قاپتۇ. خەلق پادىشاھقا ئەرز قىپتۇ. پادىشاھ ئەرزنى كۆپ ئانچلاپ كەتكەچكە، ئۆلىمالارنى چاقىرىپ قۇياشنىڭ نېمە ئۈچۈن نۇرىنى ئاز چىقىرىدىغانلىقى ئۈستىدە كېڭىشىپتۇ. ئۆلىمالار بۇنىڭ سىرىنى يېشەلمەپتۇ. ئاخىردا بىر قېرى نۆكەرنى قۇياشتىن بۇنىڭ سىرىنى سوراپ بېقىشقا بۇيرۇپتۇ.

قېرى نۆكەر قۇياشتىن سوراپ بىلگەندىن كېيىن پادىشاھقا:

— قۇياش خانىشقا موھتاج ئىكەن، ئۇ خانىنىڭ قىزىغا ئۆيلىنىشىنى خالايدىكەن، — دەپتۇ.

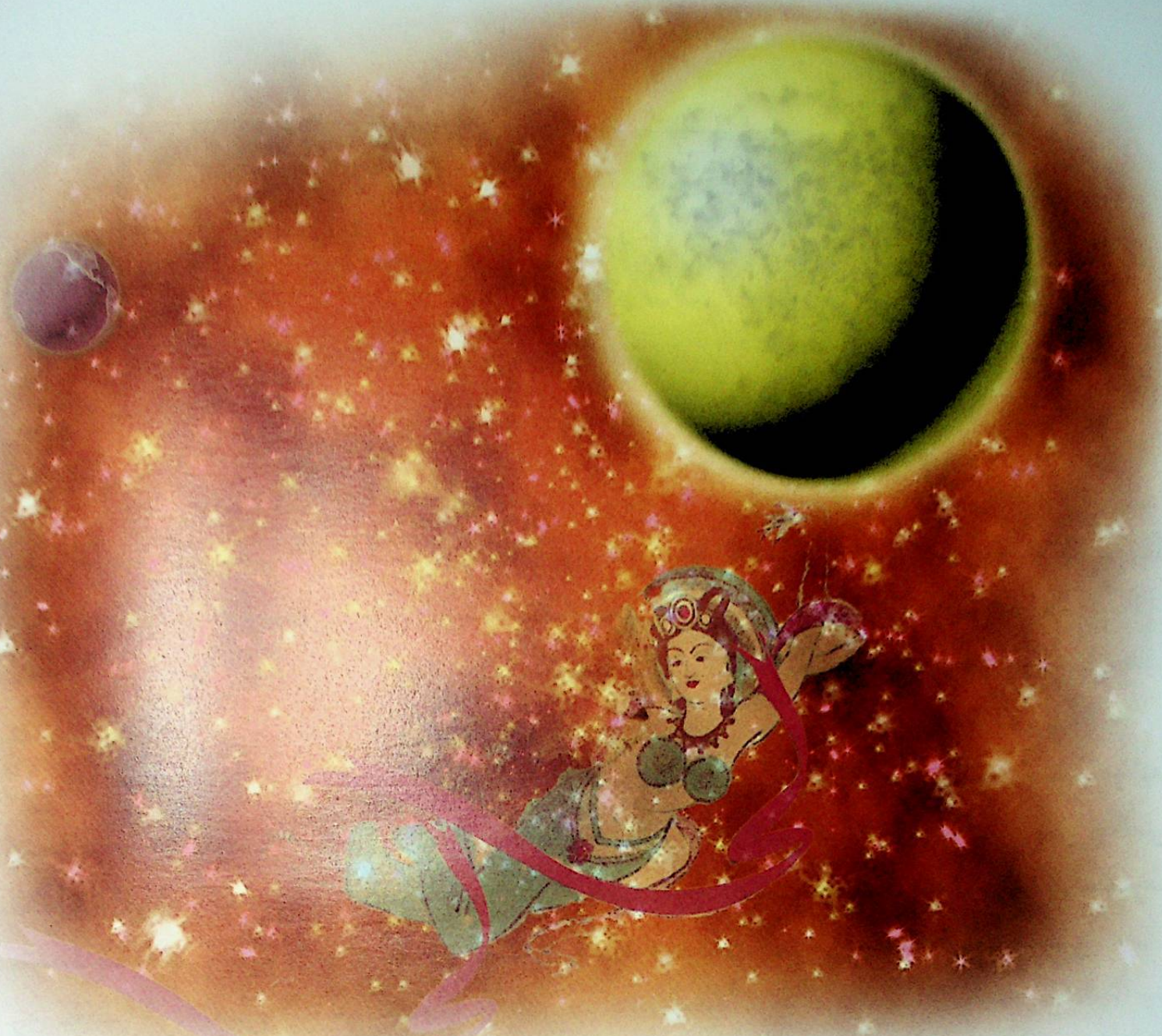
پادىشاھنىڭ گۈزەللىكتە تەڭدىشى يوق، ئەقىللىق، كۆيۈملۈك، باشقىلارغا ياردەم بېرىشنى خۇشال-لىق دەپ بىلىدىغان بىر قىزى بار ئىكەن. پادىشاھ مەلىكىنى ئىنتايىن ياخشى كۆرىدىكەن، شۇڭلاشقا قىزىنى قۇياشقا بېرىشكە قوشۇلماپتۇ. ۋەزىرلىرى، پۇقرالىرى شۇنچە يالۋۇرسىمۇ، قىزىدىن ئايرىلىشقا قىيالماي قوشۇلماپتۇ ھەمدە پەرمان چۈشۈرۈپ، بۇ ئىشنى مەلىكىگە بىلدۈرۈپ قويغانلارنىڭ كاللىسىنى ئالىدىغانلىقىنى جاكارلاپتۇ. سەۋەبى، بۇنى مەلىكە بىلىپلا قالىدىغان بولسا، قۇياشنىڭ خانىشى بولۇشقا رازى بولۇش خەۋپى بار ئىكەن.

كىشىلەر پادىشاھنىڭ پەرمانىدىن قورقۇپ، مەلىكىگە بۇ خەۋەرنى ئېيتىشقا پېتىنالماپتۇ.

كۈنلەر، ئايلار، يىللار ئۆتۈپتۇ. بىر كۈنى مەلىكە سەيلە قىلىپ كېلىش ئۈچۈن شاھ دادىسىدىن ئىجازەت سوراپتۇ، شاھ دادىسى قوشۇلغاندىن كېيىن ئۇ ئادەتتىكى كىيىملىرىنى كىيىپ سەيلىگە مېڭىپتۇ. يولدا كىيىملىرى جۇل - جۇل بولۇپ كەتكەن بىر موماي ئۇچراپتۇ. مەلىكىنىڭ ئىچى ئاغرىپ ئۇنىڭغا پۇل بېرىپتۇ ۋە مومايدىن:

— موما، سىلى نېمە ئۈچۈن بۇ ھالغا چۈشۈپ قالدىلا ؟ — دەپ سوراپتۇ. بۇ قىزنىڭ پادىشاھنىڭ مەلىكىسى ئىكەنلىكىنى بىلمىگەن موماي:

— قىزىم، سىلى ئىشتىن خەۋەرسىز ئىكەنلا، قۇياش خانىنىڭ قىزىنى خانىشلىققا تەلەپ قىلسا، پادىشاھ قىزىدىن ئايرىلىشقا كۆزى قىيماپتۇ. شۇ ۋەجدىن قۇياش رەنجىپ نۇر ۋە ئىسسىقلىق تارقاتمىدى-

دى، شۇڭلاشقا بىز جاپا - مۇشەققەت چېكىۋاتىمىز، — دەپتۇ.

مەلىكە بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ، دەرھال ئوردىغا قايتىپتۇ ۋە دادىسى بىلەن قاتتىق مۇنازىرىلىشىپتۇ، لېكىن پادىشاھ قەتئىي قوشۇلماپتۇ، چۈنكى ئۇ قىزىنى ئىنتايىن ياخشى كۆرگەچكە ئۇنىڭدىن ئايرىلىشىقا كۆزى قىيماپتۇ.

شۇنىڭدىن باشلاپ مەلىكە قۇياشنىڭ ئارزۇسىنى قاندۇرۇشنىڭ كويىدا بوپتۇ. پادىشاھ مەلىكىنى قاتتىق نەزەربەند ئاستىغا ئېلىپ، چارباغدىن نېرى بېرىشقا رۇخسەت قىلماپتۇ.

بىر كۈنى سەھەردە مەلىكە ئويغىنىپ چارباغقا چىقىپ ئويناپتۇ ھەمدە بىر دەرەخكە چىقىپ قارىسا، بىر تۈپ ھەشقىپىچەك دەرەخكە يامىشىپ يۇقىرىغا چىقىپ كەتكەنكەن. ئاجايىپ بىر ئىش: ھەشقىپىچەك مەلىكىنىڭ بەدىنىگە يۆگىشۇاپتۇ. ئۇ ئۆسە - ئۆسە ئاسمانغا يامىشىپتۇ ۋە مەلىكىنى ئاسمانغا ئاچىقىپتۇ.

يەر يۈزىدىكىلەر مەلىكىنى ئىككىنچى كۆرەلمەپتۇ. قۇياشمۇ شۇ كۈندىن باشلاپ پۈتۈن كۈچى بىلەن نۇر چېچىپتۇ. كىشىلەر خۇشال - خۇراملىققا چۆمۈپتۇ. كەچ كىرگەندە ئاي چىقىپ ئاسمان سۈزۈلۈپ، يوپيورۇق بوپتۇ، ئادەملەر ھەيران بولۇشۇپتۇ، شۇنىڭدىلا ئۇنىڭ مەلىكە ئىكەنلىكىنى بىلىپ ئىنتايىن خۇشال بوپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن قۇياش بىلەن ئاي ئۆزلىرىنىڭ نۇرلىرىنى چېچىپ ئىنسانىيەتكە بەخت كەلتۈرۈشكە كىرىشىپتۇ.

چولپان يۇلتۇز

ـار ئىكەن، يوق ئىكەن، ئاچ ئىكەن، توق ئىكەن. زامانلارنىڭ زامانىسىدا، بۇرۇنلارنىڭ بـۇ ـرۇنىسىدا قارلىق تاغنىڭ ئېتىكىدە بىر ئوۋچى بوۋاي ئۆتكەنىكەن. ئۇنىڭ ئائىلىسىدە چاچلىرى قارلىق تاغنىڭ قارىدەك ئاپئاق كەمپىرى بىلەن تال بويلۇق، ئاي يۈزلۈك، ئاھـۇ كۆزلۈك، سۇمبۇل چاچلىق بىر گۈزەل نەۋرىسىمۇ بار ئىكەن. بۇ گۈزەل رەنانىڭ ئېتى چولپان بولـۇپ، بوۋاي بىلەن موماي بۇ يېگانە نەۋرىسىنى جانلىرىدىنمۇ ئەزىز كۆرىدىكەن، ئۇنىڭ تاپىنىغا سانجىلغان تىكەن بىزنىڭ كۆز قارىچۇقىمىزغا سانجىلسىچۇ، دېيىشىدىكەن. چولپان بولسا چاچ ـ ساقاللىرى ئاپئاق ئاقارغان بوۋىسى بىلەن مومىسىغا ئىنتايىن ئامراق بولۇپ، ئۇلاردىن ھېچ نەرسىسىنى ئايىمايدىكەن. چولپان بوۋىسى بىلەن مومىسىغا كىمكى زەررىچە زىيان ـ زەخمەت يەتكۈزسە زادى كەچۈرمەيدىكەن. ئـۇ يولۇاستەك قەھرلىك، قاپلاندەك كۈچلۈك، تۈلكىدەك پەملىك ئىكەن. بوۋىسى بىلەن مومىسى قېرىپ كەتكەنلىكتىن، بۇ ئائىلىنىڭ پۈتۈن تىرىكچىلىكى چولپاننىڭ زىممىسىگە يۈكلەنگەنىكەن. ئۇ ئوۋچىلىق قىلىپ بوۋىسى بىلەن مومىسىنى باقىدىكەن. ئۇ ئاق بوز ئايغىرغا مىنىپ، ئوقياسىنى ئېسىپ ئـوۋغا ماڭغاندا، بوۋاي بىلەن موماي ئۇنىڭغا ئاقيول تىلەپ، كۆزلىرىگە ياش ئېلىپ ئۇزىتىپ قالىدىكەن، چـولـپان بۇغا ـ مارال، ئاھۇ كېيىكلەرنى ئوۋلاپ قايتىپ كەلگەندە، بۇ مەردانە نەۋرىسىدىن سۆيۈنۈپ كېتىدىكەن.

ئاي، كۈنلەر خۇددى تەسۋىرنىڭ دانىسىدەك بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ئۆتۈشكە باشلاپتۇ.

بوۋايمۇ قېرىپ قالغانلىقىغا قارىماي، ھەر كۈنى كەچتە ئۇششاق جانۋارلارنى تۈتۈش ئۈچۈن تۈزاق، قىلتاق قويىدىكەن، ھەر كۈنى تاڭدىن بۇرۇن تۈزاق ۋە قىلتاق قويغان جايلارغا بېرىپ تەكشۈرىـدىـكـەن. ئامىتى ئوڭدىن كېلىپ قالغان چاغلاردا تۈزاققا چۈشكەن توشقان، كېيىك، قىلتاققا ئېلىنغان كەكلىك، قىرغاۋۇل قاتارلىقلارنى ئەكېلىپ مومىينى خۇش قىلىدىكەن. بۇ ئائىلىنىڭ تىرىكچىلىكى تەڭرىنىـڭ ئىلتىپاتى بىلەن يامان ئەمەس ئۆتىدىكەن. مۇنداق ياخشى كۈنلەر ئۇزاققا سوزۇلماپتۇ. بـۇنـڭ سـەۋەبى مۇنداق ئىكەن: «بىر ياخشىغا بىر يامان ھەر جايدا بار» دېگەندەك، بۇ ئەتراپتا يەنە بىر قەبىلە بولۇپ، ئۇ ـنىڭ ئۆزىنى بىر سانايدىغان ئاقساقىلى بار ئىكەن. ئۇ قىلىمەن دېگەننى قىلىدىغان، ھېچكىمنى كۆزىگـە ئىلمايدىغان زومىگەر ئىكەن. ئۇ كۈنلەردىن بىر كۈنى يېقىنلىرىنى ئەگەشتۇرۇپ ئوۋ ئوۋلاپ يۈرگىنىدە، يانىڭ ئوقىنى دېگەن نىشانغا قىلچە نۇقسانسىز تەگكۈزىدىغان ئوۋچى قىز چولپان بىلەن ئۇنىڭ يىگىتى قاۋۇلغا ئۇچرىشىپ قاپتۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن زومىگەرنىڭ ئىچىگە جىن چۈشۈپتۇ ۋە بۇ گۈزەل رەنا ـنى ئوغلىغا چېتىپ تېخىمۇ دەۋران سۈرۈش قارارىغا كەپتۇ. ئۇ قايتىپ بارغاندىن كېيىن نۇرغۇن

سوۋغا ـ سالاملار بىلەن ئۆز كىشىلىرىنى ئوۋچى بوۋاينىڭ ئۆيىگە ئەۋەتىپتۇ. بۇ ئەلچىلەر ماقۇللۇققا ئېرىشكەنلىكى ھەققىدە بىلەن قايتىپ كېتىپتۇ.

زومىگەر «ياخشىلىق» بىلەن ئارزۇسىغا يېتەلمەي، يامانلىققا يۈزلىنىپتۇ. پۈرسەت كۈتۈپ يۈرۈپ، چولپاننى ئۆز قېشىغا تۇتقۇن قىلىپ ئۆز قەبىلىسىگە ئەكېلىۋاپتۇ. بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان قاۋۇل ئۆز قۇرداشلىرى بىلەن قوشنا قەبىلىگە باستۇرۇپ بېرىپ، تاياق ـ توقماق، ئوقيالار بىلەن ئېلىشقان بولسىمۇ، چولپاننى قۇتۇل-

دۇرالماپتۇ. ئۇزلۇكسىز بولغان جەڭگى ـ جېدەللەرنىڭ بىرىدە زومىگەرنىڭ ئوغلىمۇ، چولپاننىڭ ئامرى-قى قاۋۇلمۇ جانلىرىدىن جۇدا بوپتۇ. شۇ كۈندىن ئېتىبارەن زومىگەر چولپاننىڭ پۈت ـ قوللىرىنى تې-خىمۇ مەھكەم باغلاپ، ئۇنى ئۆز ئەمرىگە ئالمىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرۇپتۇ. چولپان ھەرقانچە يېلىنىپ ـ يالـ-ۋۇرغان بولسىمۇ، زومىگەرنىڭ باغرىنى يۇمشىتالماپتۇ. ئۇلار ئۇنى كېچە ـ كۈندۈز نازارەت قىلىدىكەن. چولپان بولسا، بوۋىسى بىلەن مومىسىنى بىر مىنۇتمۇ ئەستىن چىقارماي يادلاپ تۇرىدىكەن، قاۋۇل جې-نىدىن جۇدا بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ بۇ جاھاندا ياشاشتىن رايى قايتىپتۇ، شۇڭا ئۇ كۆك تەڭرىسىگە ئىلتىجا قىلىپ:

— ئەي ئۇلۇغ تەڭرىم! مېنى يامانلىقىڭ زۇلمىدىن ساقلىغىن، پاكلىقىمنى پاك پېتى ئۆز جۇپتۇمگە تاپشۇرغىن. مېنى بىچارە ئاجىز بوۋام بىلەن مومامنى سۇبھى پەيتىدە كۆرۈش ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم قىلمىغىن، چۈنكى بوۋام ھەر كۈنى تاڭدىن بۇرۇن ئۆزى قۇرغان تۇزاق بىلەن قىلتاقلىرىنى تەكشۈرىدۇ، ئاق كۆڭۈل مومام تاڭدىن بۇرۇن ساڭا سېغىنىدۇ. مەندىن مەرھەمەتسىزنى ئايىمىغىن! — دەپتۇ.

تەڭرى بۇ مەردانە، پاك قىزنىڭ ئىلتىجاسىنى قوبۇل قىپتۇ. شۇ ھامان ئۇنىڭ پۈت ـ قوللىرىدىكى تاسما ـ ئارقانلار ئۇزۇلۇپتۇ. پەرىشتىلەر ئۇنى كۆتۈرۈپ ئۆينىڭ تۆڭلۈكىدىن ئۇچۇپ چىقىپتۇ ۋە ئۇنى ھەر كۈنى سۇبھىدە كۆتۈرۈلىدىغان ئەڭ نۇرلۇق يۇلتۇزغا ئايلاندۇرۇپ قويۇپتۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ گۈزەل نۇرلۇق يۇلتۇز كىشىلەر ئاغزىدا «چولپان يۇلتۇز» دەپ ئاتىلىدىغان بوپتۇ.

چولپان تا ھازىرغىچە سۇبھى پەيتىدە ئاپئاق ساقاللىق بوۋىسى بىلەن ئاق كۆڭۈل مومىسىغا تۇ-ماستىن قارارمىش.

نېمە ئۈچۈن قار-يامغۇر ياغىدۇ

ـەكمۇ قەدىمكى زاماندا، تەڭرىنىڭ شاپائىتى بىلەن ئاسماندىن ئىنسانلارنىڭ يېمىكى ئۇچۇن ئۇن، ئۇسسۇلۇقى ئۇچۇن يامغۇر ياغاتتىكەن. بۇ ئەجىرسىز كەلگەن يېمەك ـ ئىچمەكنىڭ قەدىر ـ قىممىتى كۈندىن ـ كۈنگە تۆۋەنلەپ، ئىنسانلار ئارىسىدا ئىسراپخورلۇق ئەۋج ئاپتۇ.

شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە، بىر ئايال چەلپەك بىلەن بالىسىنىڭ چوڭ تەرىتىنى ئېرتىپتۇ. تەڭرى بۇنىڭدىن غەزەپلىنىپ، يامغۇرنى ئادەمسىز تاغقا ياغدۇرۇپ، ئۇنىنى قارغا ئايلاندۇرۇۋېتىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئىنسانلار يېمەكسىز قېلىپ قىينىلىپتۇ ۋە يېمەك ئىزدەپ قار چۈشكەن يەرلەرنى تاتىلاپتۇ. ئىنسانلارغا يېمەك ـ ئىچمەكنىڭ قەدرى ئۆتۈلگەن مۇشۇ پەيتتە يەنە تەڭرىنىڭ رەھمى كېلىپ، ئۇلارغا زىرائەتلەرنىڭ ئۇرۇقىنى بېرىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئادەملەر ئۆز قولى بىلەن زىرائەت تېرىپ، ئۆز قولى بىلەن پەرۋىش قىلىپ، ئۆزى يىغىپ، ئەجىر سىڭدۇرۇپ غىزالىنىدىغان بوپتۇ.

ئابدۇكېرىم نەسىردىن سىزغان

بۇلۇت قىز

ئاھايىتى قەدىمكى زاماندا، چەكسىز كەتكەن بىر جاڭگاللىقتا بىرقانچە ئائىلىلىك ئادەم ياشايدىكەن. بىر زامانلارغا كەلگەندە بىرنەچچە يىل قۇرغاقچىلىق ئاپىتى يۈز بېرىپ، ئۇلار تېرىغان بۇغدايلار ئۈنمەپتۇ. ئۇلار ئاخىر ئامالسىز بۇ جايدىن كەتمەكچىمۇ بوپتۇ، بىراق بۇ چەكسىز جاڭگاللىقنىڭ چېتىگە چىققۇچە ھايات قېلىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىكەن، شۇڭا ئۇلار ئۆلۈمنى كۈتۈپ ئولتۇرۇشتىن باشقا چارە تاپالماپتۇ. بۇلارنىڭ ئارىسىدا ئەقىللىق، زېرەك بىر قىز بار ئىكەن. ئۇ قىز مۇنداق دەپتۇ:

— سىلەر مېنى كۆيدۈرۈڭلار!

بۇنى ئاڭلىغان چوڭ - كىچىك ھەممىسى ھەيران قاپتۇ. قىز يەنە:

— ئەگەر سىلەر مېنى كۆيدۈرمىسەڭلار، ھەممىمىز ھالاك بولىمىز. ئەڭ ياخشىسى، مېنى تېزرەك كۆيدۈرۈڭلار، — دەپ يالۋۇرۇپتۇ.

ئۇلار ئاخىر قىزنى كۆيدۈرۈشكە مەجبۇر بوپتۇ. بىردىنلا ھاۋانى ئىس - تۈتەك قاپلاپ، قىزنى كۆيدۈرگەندە چىققان ئىس بۇلۇتقا ئايلىنىپ كۆكتىن ئورۇن ئاپتۇ. پۈتۈن يەر - جاھان پۈتۈنلەي ئاپتاپتىن خالىي بوپتۇ. كەينىدىنلا شارقىراپ يامغۇر يېغىشقا باشلاپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇنىڭ نامى «بۇلۇت قىز» دەپ ئاتىلىپتۇ.

بۇلۇت قىزنىڭ كۆڭلى بەك يۇمشاق بولۇپ، دېھقانلارنىڭ زارىنى ئاڭلىسىلا يامغۇر ياغىدىكەن، شۇڭا ئادەملەر بۇلۇت قىزنى ياخشى كۆرىدىكەن. زېمىندا قۇرغاقچىلىق يۈز بەرسىلا كىشىلەر بۇلۇت قىزنى چاقىرىدىكەن.

ئادەم ئاتىنىڭ پانىي دۇنياغا پالانغانلىقى

ـنسانلار تېخى ئاپىرىده بولمىغان چاغلاردا ئادەم ئاتا ئۆزى تەنها باقىي جەننەت ھۇزۇرىنى سۈ-رۈپ ئۆتىدىكەنمىش. جەننەتنىڭ سۈپسۈزۈك كەۋسەر سۈلىرى ناۋاتتىنمۇ تاتلىق بولۇپ، ئىچكەن ئادەمنى ياشارتىدىكەنمىش. جەننەت باغلىرىدىكى يىل بويى مەي باغلاپ پىشىپ تۇرىد-ىغان شەربەت مېۋىلەر، ئېتىز ـ دالىلاردىكى پىشىپ تۇرىدىغان ئالتۇن رەڭ بولۇق ئاشلىقلار پۇراپ قويغان هامان ئادەمگە لەززەت ۋە قۇۋۋەت بەخش ئېتىدىكەنمىش. شۇڭا، ئاشلىق ۋە مېۋە ـ چېۋىلەرنى ئۇزۇپ يېيىش مەنئى قىلىنغانىكەنمىش.

ئادەم ئاتا جەننەت باغلىرىدا ئۆزى خان، ئۆزى بەگ بولۇپ، ھۇزۇر ـ ھالاۋەت سۈرۈپ ئۆتۈۋاتقان كۈنلەر-نىڭ بىرىده ئىبلىس پەيدا بولۇپ، ئادەم ئاتىنى شېرىن ـ شەربەت مېۋىلەردىن ۋە ئالتۇن رەڭ ئاشلىقلاردىن تېتىپ بېقىشقا دەۋەت قىپتۇ. ئادەم ئاتا دەسلىپىده ئىبلىسنىڭ ئېزىقتۇرۇشىغا پەرۋا قىلماي، باقىي جەن-نەتنىڭ شەرت، يوسۇنلىرىغا قاتتىق ئەمەل قىلىپ ئۆتۈپتۇ. بىراق، ئىبلىس دېگەن بۇ نىجىس ئادەم ئاتىنى ئالداپ:

ـــ جەننەتنىڭ نېمەتلىرىنى ئېغىزغا ئېلىپ يەپ لەززىتىنى سۈرۈش، پۇراپ ھۇزۇرىنى سۈرگەندىن مىڭ مەرتىۋە ئارتۇق. ئەگەردە چىنپۇتمىسەڭ، مۇنۇ بۇغداينىڭ بىر دانىسىدىن تىلىپ ئېلىپ تېتىپ باق، ـــ دەپ بۇدرۇققىنا ئالتۇن رەڭ بۇغداي دانىسىنى ئادەم ئاتىغا تەڭلەپتۇ.

ئادەم ئاتا نەچچە رەت تەمشىلىپ، يەنە نەچچە رەت دېلىغۇل بولۇپ تۇرۇپ قاپتۇ. ئىبلىس شېرىن ـ شې-كەر ياغلىما تىللار بىلەن قىزىقتۇرۇۋەرگەندىن كېيىن، ئادەم ئاتا «يا تەۋەككۈل» دەپ يېنىدىن پىچقىنى ئې-لىپ بۇغداي دانىسىدىن بىر تىلىم تىلىپتۇ ـ دە، «بىسمىللا» بىلەن ئاغزىغا ساپتۇ. بۇ بىر تىلىم بۇغداي ئا-دەم ئاتىغا شۇنداق تېتىپ كېتىپتۇكى، نەچچە زامانلاردىن بۇيان پەقەت پۇراش بىلەنلا قانائەتلىنىپ، بال-دۇررىق تېتىپ لەززەت ئالالمىغىنىغا بەك پۇشايمان قىپتۇ. بىراق، ئانچە ئۇزاق ئۆتمەيلا ئادەم ئاتىنى نەس بېسىپ، چوڭ تەرىتى قىستاپ ئاۋارە قىپتۇ.

جەننەتنىڭ ھەممىلا يېرى ئەينەكتەك تازا، چىنىدەك پاكىز، گۈل ـ گىياھلار ۋە مېۋە ـ چېۋىلەرنىڭ خۇشبۇي پۇراقلىرى گۇپۇلدەپ تۇرغان، گۈل ـ گۈلىستان، كۆكۈلمەيدان ئارامگاھ بولغاچقا، ئەخلەت ـ چاۋار، بەتبۇي پۇراق، پاسكىنا ـ مەينەتچىلىكتىن ئەسەرمۇ يوق ئىكەن. جەننەتته تەم تېتىش، تاۋام يېيىش مەنئى قىلىنغاچقا، سۈيدۈك، نىجاسەت چىقىرىش ئەسلا مەۋجۇت ئەمەس ئىكەن.

ئادەم ئاتا ئۆزىنىڭ بالا ـ قازا تېرىپ قويغىنىنى سېزىپ، شەيتاننىڭ گېپىگە كىرىپ كەچۈرگۈسىز گۇناھ سادىر قىلىپ قويغىنىغا مىڭ بىر پۇشايمان قىپتۇ. لېكىن، قورسىقى تولغاپ، چوڭ تەرىتى قىستاپ

بىئارام قىلىۋەرگەنلىكتىن، ئۇيان چېچىپ، بۇيان دوقۇرۇپ، دوزاخ ئازابىنى تارتىپتۇ. ئاخىر پايلىماي ئانار دەرىخىنىڭ ئاستىغا ئولتۇرغانكەن، ئانار دەرىخى يۇز - خاتىر قىلماي، قوش مۇشتەك مېۋىلىرى بىلەن ئادەم ئاتىنى دۇمبالاپ قوغلىۋېتىپتۇ. ئادەم ئاتا ئەلەم بىلەن ئالما دەرىخىنىڭ ئاستىدىن پاناھ ئىزدىگەنكەن، ئالما دەرىخىمۇ قىلچە يول قويماي، ئادەم ئاتىنى دۇمبالاپ ھەيدەۋېتىپتۇ. ئادەم ئاتا چىدىيالماي ئەينۇلا دەرىخىنىڭ ئاستىغا بېرىپتىكەن، ئەينۇلا دەرىخى ئادەم ئاتىنى شۇپۇڭداپ - ساۋاپ بېرىپتىنغا يولاتماپتۇ. چىلان دەرىخىنىڭ يېنىغا بېرىپتىكەن، چىلان دەرىخى تىكەنلىرىنى سانجىپ يەتكۇدەك ئازاب ساپتۇ. ئادەم ئاتا

ھېچقايسى دەرەخنىڭ ھېسداشلىقىغا ئېرىشەلمىگەندىن كېيىن، تەرەتنىڭ قىستىشىغا تاقەت قىلالماي تۇمۇقىغا چىقىرىپ بېشىغا كىيىۋاپتۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئەركەك زاتىنىڭ بېشىدىكى چاچتىن تارتىپ، يۇز ۋە ئېغىزلىرىنى بويلاپ چىققان تۈك - ساقاللار دەل شۇ ۋەقەنىڭ تەۋەررۈكى ئىمىش. «چاچ - ساقاللار چىلىشىپ قالغان تائام مەكرۇھ» دەيدىغان پەتىۋامۇ شۇ ۋەقە تۈپەيلىدىن چىققانمىش.

تۇماقتا چىقىرىش بىلەن ئادەم ئاتىنىڭ قورسىقى بوشىماپتۇ، بەلكى تەرتىتى بارغانسېرى قىستاپ ئاۋۇالقىدىنمۇ بەكرەك بىئارام قىپتۇ. ئادەم ئاتا پەقەت سەۋر - تاقەت قىلالماي، ناله - پەريات سېلىپ، ئەنجۇر دەرىخىنىڭ تۈۋىگە بارغانكەن، ئەنجۇر دەرىخى ئادەم ئاتىنىڭ ناله - زارىغا چىداپ تۇرالماي، ئۆز ئاستىدىن پاناھلىق بېرىپتۇ. ئادەم ئاتا كەڭ يوپۇرماقلىق، بۈك ئۆسكەن ئەنجۇر دەرىخى دالدىسىدا بەخىرامان ئولتۇرۇپ ئىچ - قارنىنى بوشىتىۋاپتۇ ۋە نىجاسىتىنى بىر تال ئەنجۇر يوپۇرمىقى بىلەن يېپىپ قويۇپ يولىغا راۋان بوپتۇ. شۇ ھامان نىجاسەت پۇرىقى جەننەت ئىچىنى قاپلاپ، تەرەپ - تەرەپتىن رەزگى چۈشىنلار پەيدا بوپتۇ، چۈشىنلاردىن قۇرتلار پەيدا بوپتۇ، قۇرتلار ئەخلەت پەيدا قىپتۇ...شۇ تەرىقىدە ئۇنىڭدىن بۇ پەيدا بولۇۋېرىپ، ئەتراپىنى مەينەتچىلىك بېسىپ، پاك، گۈزەل جەننەتنى بۇلغاپتۇ.

بۇنىڭدىن ئاللاتائالا خەۋەر تېپىپ، ئىنساپسىز ئادەم ئاتىنى باقي جەننەتتىن مەڭگۈلۈك قوغلاپ چىقىرىپ، جىنايەتلىك پانىي دۇنياغا سۈرگۈن قىلىۋېتىپتۇ. يامانغا يانتاياق بولغان ئەنجۇر دەرىخىنى بولسا، گۈل - چېچەك ئېچىشتىن مەھرۇم قىلىپ، ھەر كۈز كۈنلىرى دەسسەپ قايرىپ، يانتاق، تىكەنلەر بىلەن باستۇرۇپ كۆمۈشكە، مېۋىسىنى ئۇرۇپ - كاچاتلاپ يېيىشكە ھۆكۈم قىپتۇ. جەننەتتە پەيدا بولغان سېسىق-چىلىق، ئەخلەت - چاۋار، چۈرۈن، قۇرتلارنى ئادەم ئاتىنىڭ ئارقىسىدىنلا پانىي دۇنياغا ھەيدەپ چىقىرىپ، جەننەتنى ئاددىي ئىنساندىن خالىي، پاك، گۈزەل، راھەتبەخش سەيلىگاھ قىياپىتىگە كەلتۈرۈپتۇ. ھازىر ئىنسانلار ئىستېمال قىلىۋاتقان بۇغداي دېگىنىڭ قورسىقىدىكى بىر تىلىم سىزىق ئەينى چاغدا ئادەم ئاتا بىر تىلىم تىلىپ يېگەنده قېپقالغان تارتۇق ئىمىش.

ئادەمىي ئات

ئۇرۇنقى زاماندا، نۇھ پەيغەمبەر بويى بۇلۇتقا يېتىدىغان بىر قاۋۇل ئۇستىنى چاقىرىپ، ئۇنىڭغا كېمە ياساپ بېرىشنى بۇيرۇپتۇ. بۇ ئادەمنىڭ نامى «ئادەمىي ئات»[1] ئىكەن. بۇ ناھايىتى ئېگىز بويلۇق، كۈچلۈك ئادەم بولۇپ، دەريا ۋە دېڭىزدىن لەھەڭلەرنى تۇتۇپ، ئۇنى قۇياشقا قاقلاپ پىشۇرۇپ يەپ جاھانسازلىق قىلىدىكەن. ئادەمىي ئات نۇھ پەيغەمبەرنى يەلكىسىگە مىندۇرۇپ تاغقا ئاچىقىپتۇ. قەيەردە ئېگىز دەرەخ بولسا، كېمە ئۇچۇن كەسمەكچى بوپتۇ. تاغدا تۆت تۈپلا كاتتا چىنار بار ئىكەن. ئۇ چىنارلارنى يىلتىز - پىلتىزلىرى بىلەن قوپۇرۇۋېلىپ، يەلكىسىگە ئارتىپ، ئۇستىگە نۇھ پەيغەمبەرنى ئولتۇرغۇزۇپ، دېڭىز بويىغا راۋان بوپتۇ. ئادەمىي ئاتنىڭ قورسىقى زادى تويمايدىكەن، ھەتتا ناشتىلىقى ئۇچۇنلا بىر كۆلچەك سۇغا نان چىلاپ ئىچىۋېتىدىكەن. شۇنداق قىلىپ، ئادەمىي ئات كېمىنى پۈتتۈرۈپتۇ. ھەممە ئادەملەرنى كېمىگە سېلىپ دېڭىزغا چۈشۈرۈپتۇ - دە، ئۆزى كېمىنى تارتىپ مېڭىپ، ئادەملەرنى توپان بالاسىدىن قۇتقۇزۇۋاپتۇ.

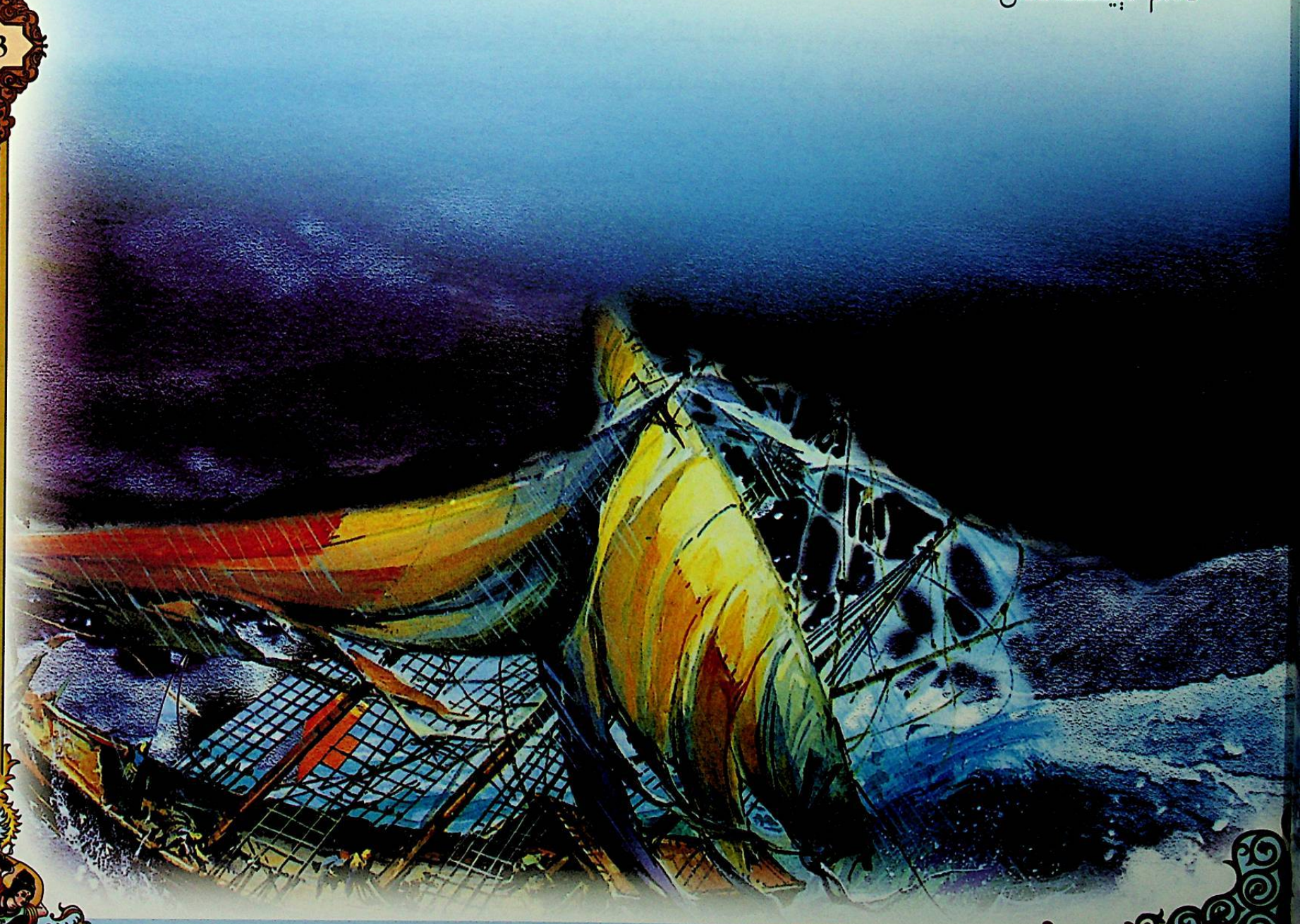
توپان بالاسی

للا ئىنسانلارنىڭ گۇناھلىق ئىشلىرى سەۋەبىدىن يەر يۈزىنى توپان بالاسى بىلەن ۋەيران قىلىش ئالدىدا، نۇھ ئەلەيھىسسالامغا بىر كېمە ياساپ، يۇتۇن ئائىلىسى بىلەن شۇ كېمىگە چىقىۋېلىش ۋە ھەر جىنستىكى ھايۋانلاردىن بىر جۈپتىن ئېلىۋېلىش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىپتۇ. نەتىجىدە، يەر يۈزىدىكى پۈتۈن ھاياتلىق توپان سۇيىدە ھالاك بولۇپ، پەقەت نۇھ ئەلەيھىسسالام-نىڭ ئائىلىسى بىلەن كېمىگە چىقىرىۋېلىنغان جان - جانىۋارلارلا ئامان قاپتۇ. بىر يۈز ئەللىك كۈنلۈك توپان بالاسىدىن كېيىن نۇھ ئەلەيھىسسالام بىر كەپتەرنى قويۇپ بېرىپتۇ. كەپتەر بىر تال يېڭى زەيتۇن شېخىنى چىشلەپ قايتىپ كەپتۇ. نۇھ توپان بالاسى ئاخىرلىشىپ، جاھان تىنچلانغانلىقىنى بىلىپتۇ ۋە ئارارات تېغىدا قىرغاقا چىقىپتۇ. يەر يۈزىدە ئىككىنچى قېتىملىق ھاياتلىق باشلىنىپتۇ.

ئىككىنچى ئادەم نۇھ

نۇھ پەيغەمبەر توپان بالاسىدا ئاللانىڭ ئەمرى بىلەن كېمە ياساپ ھەر جىنس مەخلۇقتىن بىر جۈپتىن كېمىگە ساپتۇ، ئاخىر جۇدى تېغىغا كېلىپ، تاغنىڭ ئۈستىگە كېمىنى تارتىپتۇ. ئادەم ئۇرۇقىدىن سەكسەن كىشى سالامەت چىقىپتۇ، ئەمما يول ئازابى ۋە سۇنىڭ تەسىرىدىن ھەممىسى ھالاكەتكە يولۇقۇپ، پەقەت نۇھ پەيغەمبەر بىلەن ئۈنىڭ ئۈچ ئوغلى سام، ھام، ياپەس ھەمدە ئۈچ ئايال بولۇپ جەمئىي يەتتە كىشى سالامەت قاپتۇ. يەر يۈزىدىكى ھەممە ئىنسان ئۇرۇقى نۇھ پەيغەمبەرنىڭ مۇشۇ ئۈچ ئوغلىنىڭ ئەۋلادلىرى ئىكەن. نۇھ پەيغەمبەر شۇنىڭ ئۈچۈن ئىككىنچى ئادەم دېيىلىدىكەن.

نۇھنىڭ ئوغلى سام

سام نۇھنىڭ باشقا ئوغۇللىرىدىن ئەقىللىق، دانا، پاراسەتلىك ئىكەن. پەيغەمبەرلىكىنىڭ ئىچكى سىرلىرىنى نۇھ شۇنىڭ ئۈچۈن سامغا ھاۋالە قىپتۇ، باشقا ئوغۇللىرىنى سامغا ئىتائەت قىلىشقا بۇيرۇپتۇ. ئالەمنىڭ ئاۋاتراق ۋە ئوبدانراقىنى، رۇبئى مەسكۇن (قۇرۇقلۇق) قىسمىنى ھەمدە كىلىماتى مۆتىدىل، ھاۋاسى ياخشىسىنى بۇ پەرزەنتىگە بەخشەندە قىپتۇ، ئاللاغا ئەۋلىيا ـ ئەنبىيا، پەيلاسوپ، ھۆكۈما، سۇلتان ۋە ئەمىرلەرنى سامنىڭ نەسلىدىن قىلغىن، دەپ دۇئا قىپتۇ. سام بەش يۈز يىل ئۆمۈر كۆرۈپتۇ، توققۇز پەرزەنتلىك بوپتۇ. بۇلار ئەرپەخشەت، كەيۇمەرس، ئەسۇە، دېقىن (دەقىيانۇس)، لەۋاج، لاد، ئەيلەم، لەدىم ۋە يۇرلار ئىكەن. ئەرپەخشەت پەيغەمبەرلەرنىڭ ئاتىسى، كەيۇمەرس پادىشاھلارنىڭ ئاتىسى ئىكەن. سام بۇ پەرزەنتلىرىنىڭ ھەربىرىنى بىر تەرەپكە ئەمىر (شاھ) قىپتۇ. ئەۋلادلىرى ئون توققۇز خىل تىل بىلەن سۆزلىشىدىكەن. ئۇلار بابىل، يەمەن، ھەزرىموت، ئۇمان، ئىراقەين (ئىراقي ئەرەب ۋە ئىراقي ئەجەم)، پارس يەرلىرىدە ۋەتەن تۇتۇپتۇ. بەزىلىرى شەرق ۋە جەنۇب تەرەپلەرگە بېرىپ ھام ۋە ياپەسنىڭ ئەۋلادلىرى بىلەن ئارىلىشىپ كېتىپتۇ. ئۇلار كۆپىيىپ، شەھەر ـ ئىمارەتلەرنى بىنا قىلىپ ئاۋاتلاشتۇرۇپتۇ.

نۇھنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ھام

ھام ئالەمنىڭ جەنۇب تەرىپىگە بېرىپ دەريايى مۇھىتنىڭ ساھىللىرىدا ۋەتەن تۇتۇپتۇ. ئۇ توققۇز پەرزەنت كۆرۈپتۇ. بۇلار ھىند، سىند، نوبە، كەنئان، نىزەنج، كۇش، قىبتى، بەربە، ھەبەش دەپ ئاتىلىپتۇ. ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئون سەككىز خىل تىل بىلەن سۆزلىشىدىكەن. ئۇلار كۆپ شەھەر ۋە ئىمارەتلەرنى بىنا قىپتۇ.

نوھنسك ئوچىنچى ئوغلى ياپەس

ياپەس شەرق ۋە شىمال تەرەپتە، ئېدىل، ئېرتىش دەريالىرى بويلىرىدا ۋەتەن تۇتۇپتۇ. ئۇ ئوبدان قائىدە ۋە رەسىم ـ يوسۇنلارنى پەيدا قىپتۇ ۋە چىن ئېلىدە بىر شەھەر بىنا قىپتۇ. تەڭرى يا ـ پەسكە ئون بىر پەرزەنت بېرىپتۇ. ئۇلار چىن، ساقلاپ، گوماري، تۇرك، خەلەج، خەرز، رۇس، سەدسان، غەربا، رۇج، مەنسەخ دېگەن ناملار بىلەن ئاتىلىپتۇ ۋە ئۇلارنىڭ ھەربىرىگە ئۆز ئەۋلادىدىن بىردىن قىز ئېلىپ بېرىپتۇ، «يۇرتنى ئاۋات ـ مەمۇر قىلىڭلار، بەندىلەرگە ئوبدان تەربىيەت قىلىڭلار. ئۇلار كۆپەيـ ـسۇن» دەپ ۋەسىيەت قىپتۇ. ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىغا تۇرك باشچى بوپتۇ. ئۇ ناھايىتى غەيرەتلىك، مەردانە، ھۇ ـ نەرۋەن، ئەقىللىق ئىكەن. ئۇ ئەتراپنى سەيلە قىلىپ بىر كىچىك دەريا بار جايغا كېلىپتۇ. ئۇ يەرنىڭ ئېتى «سەيلۇك» دەپ ئاتىلىدىكەن. ئۇ يەردە بۇلاقلار، ئاقار سۇلار، تۇرلۇك قۇشلار كۆپ ئىكەن. تۇرك بۇ جايىنى خالاپ، شۇ يەردە ۋەتەن تۇتۇپتۇ. گىياھ ـ قومۇشلاردىن ئۆي ياساپ ئولتۇرۇپتۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن چېدىر ـ بارگاھ قۇرۇلۇشىنى پەيدا قىپتۇ. مال ـ چارۋىلارنىڭ تېرىسىدىن تون، تۇماق تەييارلاپ كىيىپتۇ. تۇرك ئادا ـ لەتلىك ۋە شەپقەتلىك پادىشاھ ئىكەن، پۇقرالارنى ئۆز ھىمايىسىگە ئېلىپ تەربىيەت قىلىشتا زادى بوشاڭلىق قىلمايدىكەن. ئۇنىڭ ئوبدان بالىلىرى بار ئىكەن. بىرىنىڭ ئىسمى «پۇدەك» ئىكەن. پۇدەك شىكارغا ئامراق ئىكەن. بىر كۈنى ئۇ چۆل ـ جەزىرىدە كېيىك گۆشىنى كاۋاپ قىلىپ يەپ ئولتۇرغان چاغدا بىر پارچە گۆش قولىدىن يەرگە چۈشۈپ كېتىپتۇ، ئۇنى ئېلىپ ئاغزىغا سالىتۇ، بۇ گۆشنىڭ بەك لەززەتلىك ئىكەنلىكىنى سېزىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن تاماقنى تۇز بىلەن يېيىشنى ئادەت قىپتۇ. بۇنىڭدىن ئىلگىرى تۇزنى بىلمەيدـ ـكەن. ياپەسنىڭ يەنە بىر ئوغلى خەرز شىمالدىكى يەرلەردىن ئۆتۈپ دەريا لەۋىگە بېرىپتۇ. ئۇ يەرنى ئۆزىگە مۇناسىپ كۆرۈپ، شۇ يەردە ۋەتەن تۇتۇپتۇ. پەرزەنتلىرى بىلەن تۇلكە، سۇلەيسۇن...لەرگە شىكار قىلىپ، تېرىسىنى ئېگىن قىلىپ كىيىپتۇ. خەرز ھايات ۋاقتىدا بالىلىرىدىن بىرى سۇدا غەرق بوپتۇ. «سۇنىڭ قار ـ شىسى ئوت ئىكەن» دەپ كۆپ ئوتۇن توپلاپ، قوۋۇم ـ جامائەتلىرىنى يىغىپ، داپ، تەمبۇر قاتارلىق نەغمە سايمانلىرىنى تەييارلاپ، نەغمە ـ ساز بىلەن بالىسىنىڭ جەسىتىنى ئوتتا كۆيدۈرۈپتۇ. ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى تاغنىڭ تۆشۈكلىرىدىن ھەسەل تېپىپ ئېلىپ، ئۇنىڭدىن ھالۋا ئېتىشنى پەيدا قىپتۇ.

ئەفراسیاپ

فراسیاپ ــ فەرىدۇننىڭ تۇر ئىسىملىك ئوغلىنىڭ نەۋرىسى ھوشەڭنىڭ ئوغلىدۇر. ئەفراسیاپنىڭ مەركىزىي شەھرى قەشقەر ئىدى. بۇ شەھەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغىنى ئۈچۈن ئۇ كۆپىنچە قەشقەردە تۇراتتى. ئۇنىڭ قاز ئىسىملىك گۈزەل قىزى قازۇىن قاتارلىق شەھەرلەرنى بىنا قىلغان. قازۇىن ــ قاز سۆزىنىڭ ئۆزگەرگىنىدۇر. ئىلى ۋادىسىغا قاراپ ئاقىدىغان چوڭ سۇنىڭ قاز سۇيى[2] دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبىمۇ، ئەفراسیاپنىڭ قىزى قازنىڭ شۇ سۇ بويىغا چوڭ قەلئە سالغىنى ئۈچۈندۇر.

چىن ۋە ماچىن

ئەن بىننى ياپەس ناھايىتى ئەقىللىق، زېرەك، ھوشيار، تەدبىرلىك ئىكەن. دادىسى بىر شەھەر بىنا قىلىپ، ئوغلىنىڭ ئىسمى بىلەن «چىن» دەپ ئاتاپتۇ. چىن تەبىئىتى ئۇستۇن ھۇنەرۋەن ئىكەن. ئۇ نەققاشلىق، ئويمىچىلىق ۋە گۈللۈك ئېگىن تىكىشنى ئىجاد قىپتۇ، پەرزەنتلىرىگە ھەم تەلىم بېرىپتۇ، پىلە بېقىشنى ئىجاد قىپتۇ. جىنىڭ خوتۇنى يۈزى نۇرلۇق، ئوچۇق چىراي بىر ئوغۇل تۇغۇپتۇ. ئۇنىڭغا «ماچىن» دەپ ئات قويۇپتۇ. ماچىن ئۆيلىنىپتۇ، ئۇنىڭ بالىلىرى ۋە ئۇرۇقلىرى كۆپىيىپتۇ. دادىسى بىلەن مەسلىھەت قىلىشىپ، مېنىڭ بالىلىرىم ـ ئەۋلادلىرىم كۆپەيدى، بۇ زېمىنغا سىغمايدىغان ھالەتكە يەتتىم، رۇخسەت بەرسىڭىز، يېقىنراق بىر شەھەر بىنا قىلىپ ئولتۇرسام دېگىنىدە، چىن ماقۇل كۆرۈپ، بىر شەھەر بىنا قىپتۇ ۋە ئۇنىڭغا ئوغلىنىڭ نامى بىلەن «ماچىن» دەپ ئات قويۇپتۇ. ماچىن بالىلىرىغا قوينىڭ يۇڭىدىن ئېگىن قىلىپ كىيىشنى ئۆگىتىپتۇ، «ئۇنغا» دېگەن چىرايلىق قۇشنىڭ قاناتلىرىنى زىننەت ئۈچۈن باشلىرىغا قادىتۇ. جەڭ كۈنلىرىدە دەستار ـ دۇبۇلغىلىرىغا ئۇنغا قۇشنىڭ پەيلىرىنى بېكىتىپ، ئۆزىنى ھەيۋەتلىك ۋە باتۇر كۆرسەتسۇن، دەپ باتۇرلىرىغا بۇيرۇق قىپتۇ. بىر قېتىم ماچىن ئوۋ قىلىپ يۈرۈپ كېيىك ئوۋلاپتۇ. ئۇنىڭ كىندىكىدىن خۇشبۇي قان ئېقىپتۇ. ئۇ قانىنى ئاسراپ ساقلاپتۇ. قان قۇرۇغاندىن كېيىن تېخىمۇ خۇشبۇي پۇراق چىچىپتۇ. ماچىن، ھەركىم بۇنىڭغا ئوخشاش كېيىك ئوۋ قىلسا، كىندىكىنى ئېھتىيات بىلەن ساقلىسۇن، دەپ پەرمان قىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ كېيىكنى ئوۋ قىلسا كىندىكىنى ئالىدىغان بولۇپ، ئىپار ئادەملەرنىڭ قولىغا چۈشىدىغان بوپتۇ. چىن ۋە ماچىننىڭ ھاياتلىقىدا ئۇلارنىڭ بالىلىرى ۋە نەۋرىلىرى ئوتتۇز ئالتە خىل تىل بىلەن سۆزلىشىدىكەن. ئۇلارنىڭ ھەربىرى ئايرىم تائىپە ۋە قەبىلە بولۇپ، ئۆزئارا سۆزلەشمەكچى بولسا تىلماچ ئىشلىتىدىكەن. ھەربىر تائىپە بىر تەرەپكە بېرىپ شەھەر ـ ئىمارەتلەر بىنا قىلىپ ئولتۇرۇشۇپتۇ.

ئەفراتۇە توققوزقنر

ەن دىياردا سەلتەنەتلىرى كاتتا، ئالەمدە تەڭدىشى يوق دانىشمەن، ئۇروش ئىشلىرىغا ئاجا-
يىپ كامىل بىر خاقان ئۆتكەن بولۇپ، ئۆزىنى كۈنتۇغاردىن كۈنپاتارغىچە بولغان كەڭ
ئىقلىمنىڭ خاقانى دەپ ئاتايدىكەن، ئۇروشقا چىقسا دۈشمەن ئالدىدا شىرەدەك ھۆركىرەيدە-
كەن. ئۇنىڭ ئىككى ئۇروش ئېتى بولۇپ، بۇ ئاتلار ئوچ يۈز ئاتمىش يىللىق يولنى بىر كۈندە باسىدە-
كەن. خاقان چۈشكىچە قارا ئاتقا، چۈشتىن كېيىن ئاق ئاتقا مىنىدىكەن، ئېلىنى قوغداش، خەلقىنى
مەڭگۈ بەختلىك، بایاشات قىلىش ئۈچۈن كېچىلەرنى ئۇيقۇسىز ئۆتكۈزىدىكەن، دوستلىرىغا رەھىمدىل،
دۈشمەنلىرىگە ئىنتايىن ئۆچ بولۇپ، قىرىق كېچە - كۈندۈزلۈك يىراقلىقتىكى دۈشمەنلىرىدىن يامان
شەپىلەرنى ئاڭلاپ قالسا، دەرھال ئاتلىنىپ، ئەدەپلەپ قايتىدىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلق خۇشال -
خۇرام، بایاشات ياشايدىكەن، دۆلىتى كۈچلۈك، يەتتە ئىقلىمدا نامى پۇر ئىكەن. تەڭرى كۆك ئاسمان بە-
لەن قارا يەرنىڭ ئارىلىقىدا سۇ بىلەن تۇپراقنى قوشۇپ خېمىرغا ئوخشاش يۇغۇروپ، كۈنگە قاقلاپ قۇ-
رۇتۇپ ياراتقانلىقى ئۈچۈن، ئۇ ئايدەك گۈزەل ئىكەن. باتۇر چىن خاقانى چۈش كۆروپتۇ، چۈشىدە رۇم
ئېلىنىڭ خاقانىغا ۋەزىرى شۇنداق دېگەن ئىمىش: «بىزدىن ئوچ يۈز ئاتمىش كېچە - كۈندۈز يىراقلىقتا
چوڭ بىر ئەل بولۇپ، خەلقى كۆپ، بايلىقى مول، خاقانى باتۇر ئىكەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە، توققۇز ئوغلى
بولۇپ، ئۇلار كېچە - كۈندۈز ئات مىنىپ، ئوقيا ئېتىپ، قىلىچ ئوينىتىپ يۈرىدىكەن. يېقىن كەلگۈسە-
دە ھەر تەرەپكە لەشكەر تارتىپ چىققۇدەك. شۇڭا، ئۇلار ئۇيقۇدىكى ۋاقتىدا دەرھال قوشۇن تارتىپ،
خاقانىنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، خەلقىنى ئەل قىلىپ، كۈچىمىزنى بىر كۆرسىتىپ قويايلى.»

چىن خاقانى ئورنىدىن دەس تۇرۇپتۇ، كۆپ ئۇخلاپ كەتكىنىگە ئۆكۈنۈپتۇ، لېكىن «ئۇخلىمىغان
بولسام دۈشمەنلەرنىڭ مەسلىھىتىدىن خەۋەرسىز قالغان بولاتتىم» دەپ ئۆز - ئۆزىگە تەسەللى بېرىپتۇ.
ياي شەكىلدىكى زۇلپىقارىنى يېنىغا ئېسىپ، ساۋۇت - دۇبۇلغىلىرىنى كىيىپ، ئاق ئېتىغا مىنىپتۇ،
قارا ئېتىنى يېتىلەپتۇ. دەرھال توققۇز ئوغلىنى ئويغىتىپ، قوشۇنلىرىنى سەپراس قىپتۇ. يەتتە مىڭ
ئاق ئاتلىق قوشۇننى ئالدىغا ساپتۇ، چۈنكى قاراڭغۇدا ئاق ئاتقا ئەگىشىپ ماڭسا يولدىن ئېزىپ قالماس-
مىش. چىلان تورۇق ئاتلىق قوشۇندىن يەتتە مىڭنى ئاق ئاتلىق قوشۇننىڭ ئارقىسىغا، يەتتە مىڭ قوڭۇر
ئاتلىق قوشۇننى ئۇنىڭ ئارقىسىغا، ئەڭ ئاخىرىغا يەتتە مىڭ قارا ئاتلىق قوشۇننى ئورۇنلاشتۇرۇپتۇ.
چىن خاقانى ئاسماندىكى ئايغا قاراپ شۇنداق دەپتۇ: «سەن يۇلتۇز بىلەن قوشۇلۇپ بىزگە مەدەت قىل-
غىن.» نۇرغۇن - نۇرغۇن ئورمانلارغا قاراپ: «سەن بىزنى شامالدىن ساقلىغايسەن.» تاغقا قاراپ: «ئەي

قۇتلۇق تاغ ! سېنى بىز تەڭرى دەپ بىلىمىز ، سەن بىزگە ھايات ئاتا قىلغايسەن ، دائىملىق مەدەتكار بول-
غايسەن» دەپ دۇئا ئەيلەپتۇ. ئاخىر توققۇز قىزنىڭ چاقىرىپتۇ ، باشتا ئەڭ كەنجى قىزى ئايخانىنى چاقى-
رىپ: «بىز بارلىق ئەركەكلەر سەپەرگە ئاتلاندۇق ، يول يىراق ، پات ئارىدا قايتىپ كېلەلمەيمىز . سەن بار-
لىق قىزلارغا باشچىلىق قىلىپ ، ئەلنى ئوبدان ساقلىغىن . خەلقنى خارلىما ، بايلىقنى بۇزۇپ - چاچما»
دەپ تاپىلاپتۇ . ئەڭ چوڭ قىزى قانقىزنى چاقىرىپ: «سەن قانداق قىزىل بولغانلىقىڭ ئۈچۈن ئېتىڭنى
قانقىز قويدۇم . سەن بۇ ئەلگە خان بولۇپ تۇرغىن . ئۇرۇش ئىشلىرىدا سېڭلىڭدەك ئىقتىدارىڭ يوق ،
شۇڭا ئۇرۇشقا سېڭلىڭ قوماندانلىق قىلسۇن ، سەن ئوردىدا ئولتۇرۇپ دۆلەتنى ئىدارە قىلىش بىلەن
بولغىن» دەپتۇ . يەتتىنچى قىزى قازنى چاقىرىپ ، ئۇنىڭغا ۋەزىرلىكنى تاپشۇرۇپتۇ ، قالغان تۆت قىزنىڭ
تۆت تەرەپنى ساقلاشقا ، ئىككى قىزنىڭ ئوردىنى ساقلاشقا ئورۇنلاشتۇرۇپتۇ . شۇنداق قىلىپ ، خان قەش-
قەر ئىقلىمىدىن ئۈچ يۈز ئاتمىش كۇنلۇك سەپەرگە راۋان بوپتۇ . يەتتە كېچە - كۇندۈزدە باغداد شەھىرى-
گە يېقىن كەپتۇ . باغدادنىڭ بىر خاقانى بولۇپ ، كۇچ جەھەتتە تەڭدىشى يوق ، ئالەمگە داڭقى كەتكەنىكەن .
ئۇمۇ چۈش كۆرۈپ ، چۈشىگە چىن خاقانىنىڭ توققۇز تۇمەن لەشكەر بىلەن كېلىۋاتقانلىقى ئايان بوپتۇ .
شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئالدىن ھازىرلىق قىلىپ قويغانىكەن . چىن خاقانىنىڭ خەۋەرچىلىرى خانغا ئۇلارنىڭ
ئالدىنى باغداد ئېلىنىڭ خاقانى قاسىراننىڭ توسۇپ تۇرغانلىقىنى خەۋەر قىپتۇ . چىن خاقانى دەرغەزەپ-
كە كېلىپ: «بىز ئۇلار بىلەن ئۇرۇش قىلىشنى ئويلىمىغانىدۇق . ئەپسۇسكى ، ئىچىدىن زەھەر قاينايدىغان
بۇ ئەبلەخ بىزنى توسماقچى بولغان بولسا ، ئۇنىڭمۇ بىر جاجىسىنى بېرىپ قويايلى» دەپتۇ . ئىككىلا تەرەپ
قوشۇنلىرى نەرە تارتىپ ئۇرۇشقا چۈشۈپتۇ . يەتتە كېچە - كۇندۈزلۈك قاتتىق جەڭدىن كېيىن قاسىران
قوشۇنلىرى قېچىپتۇ ، چىن قوشۇنلىرى قوغلاپتۇ . ئۇرۇش شۇنداق دەھشەتلىك بوپتۇكى ، توپا - چاڭنىڭ
دەستىدىن كۈن كۆرۈنمەي ئالەم قاراڭغۇلىشىپ كېتىپتۇ ، قان دەريا بولۇپ ئېقىپ ، كىشىلەر كېمە بىلەن
ئۆتۈپتۇ ، ئۆلۈكلەر تاغدەك دۆۋىلىنىپ ، شوتا بىلەن ئۇ يان - بۇ يان ئۆتۈپتۇ . چىن قوشۇنلىرى غەزەپ
بىلەن دۈشمەنلەرنى قوغلاپ ئىككى تاغنىڭ ئارىسىغا كەپتۇ ، قارىسا قاسىران قوشۇنلىرى كۆرۈنمىگۇ-
دەك . شۇ ئاندا چىن خاقانى ئەفرات لەشكەرلىرىگە قايتىشنى بۇيرۇغانىكەن ، بىردەمدە ئىككى تاغنىڭ ئا-
رىسىغا توپان سۇيى تولۇپ كېتىپ ، نۇرغۇن لەشكەرلەر تۇنجۇقۇپ ئۆلۈپ كېتىپتۇ . ئەفرات دولقۇنى
چۈشكەن يوغان قىيا تاشنىڭ ئاستىدا قېلىپ قازا تېپىپتۇ . سۇدىن ئامان قالغانلىرى قېچىپتۇ . تاغنىڭ
ئۇستىگە يوشۇرۇنۇۋالغان قاسىران لەشكەرلىرى ئوقيا ، تاش بىلەن يەنە بىر قىسىملىرىنى يوقىتىپتۇ .
بۇ شۇم خەۋەر چىن ئىقلىمىغا يېتىپ كەلگەندە ئەفراتنىڭ توققۇز قىزى قاتتىق قايغۇغا چۈشۈپتۇ . ئوت-
تۇرانچى قىزى ئەلقان «قوشۇن باشلاپ دادىمىز ۋە ئاكىلىرىمىزنىڭ قىساسىنى ئېلىپ كېلەيلى» دەپ
مەسلىھەت بېرىپتۇ . يەنە بىر قىزى «مەخپىي بېرىپ قاسىراننىڭ ئوردىسىنى كۆيدۈرۈپ تاشلايمەن» دەپ
ۋەدە قىپتۇ . شۇنداق قىلىپ ، كەنجى قىزى ئايخان ئاچىلىرىغا: «بىزنىڭ ھازىرقى ئىشىمىز ئەل - يۇرت-
نى قوغداش . دادىمىز ئالدىراڭغۇلۇق قىلىپ كىشىنىڭ يۇرتىغا بېرىپ ھالاك بولدى . بىز بۇ ساۋاقلارنى
ئېسىمىزدە تۇتۇپ ، ئۆز ئورنىمىزدا يۇرتىمىزنى قوغدايلى» دەپتۇ . ئۇزاق ئۆتمەي ياقا بىر ئەلنىڭ خاقانى
بۇ قىزلارغا يامان كۆزى بىلەن قاراپ ، ئۇلارنىڭ ئۇستىگە قوشۇن تارتىشقا تەييارلىنىپتۇ . بۇ خەۋەر
چاقماق تېزلىكىدە توققۇز قىزنىڭ قۇلىقىغا يېتىپتۇ . ئۇلار كۆپ مەسلىھەتلەر قىلغاندىن كېيىن «بۇ يا-
ۋۇز خاقانىنىڭ لەشكەرلىرى كۆپ ، بىزنىڭ ئەر لەشكەرلىرىمىزنىڭ ھەممىسى ھالاك بولدى . ئۇلار بىلەن
يەكمۇيەك جەڭ قىلساق ، ئېھتىمال يېڭىلىپ قالىمىز ، شۇڭا ھىيلە بىلەن بۇ ئەبلەخلەرنى يوقىتايلى» دەپ

پىلان تۇزۇپتۇ. ئۇلار بىر جادۇگەر كەمپىردىن مەسلىھەت سورىغانىكەن، ئۇ: «سېپىل ياسىساڭلار دۇشمەن بەربىر بۇزۇپ تاشلايدۇ. ئالتۇن - كۈمۈش، دەپنە - دۇنيا كۆمۈپ قويساڭلار ئەۋلادلىرىڭلار تاپالمايدۇ، پايدىلىنالمايدۇ، كۆڭلىڭ ئاستىدا ساقلىساڭلار چىرىپ كېتىدۇ. شۇڭا، چوڭ قۇملۇققا يوشۇرۇپ قويساڭلار ئوبدان ساقلىنىدۇ» دەپتۇ. قىزلار يىراق - يىراق جايلاردىن قۇم ئىزدەپتۇ. ئۇلار قۇم ئېلىگە بېرىپ، ئۇ يەردىن قۇم يۆتكەپ كېلىشكە بەل باغلاپتۇ. پۈتۈن كۈچىنى ئىشقا سېلىپ ئات - تۆگىلەرگە ئارتىپ قۇم يۆتكەپتۇ. ئۆزلىرى قېرىپ دوك بولۇپ كەتكۈچە قۇم يۈدۈپتۇ. بۇ مەسلىھەتنى بەرگەن جادۇگەر كەمپىر ئەسلىدە شۇ قۇم ئېلىنىڭ پادىشاھى بولۇپ، قىزلارنىڭ بۇ روھىدىن قاتتىق تەسىرلەنىپتۇ. ئۇ شۇنداق ئەمر قىلغانىكەن، قۇم ئېلىدىن لەكمىڭ - لەكمىڭ قۇم بارخانلىرى ئۆزلۈكسىز يۆتكىلىپ، چىن دىيارىدىكى ئاۋات شەھەرلەرنىڭ ئۈستىنى خۇددى قالپاق كىيگەندەك ئوراپتۇ. ئايخان ياشىنىپ قالغان ئاچىلىرى بىلەن بارلىق قېرى - چۈرلەر ۋە كىچىك بالىلارنى قۇم ئاستىدا ياشاشقا قالدۇرۇپ، ئۆزى توققۇز مىڭ قىز ئەسكىرىنى ئېلىپ دۇشمەننىڭ ئالدىنى توسۇشقا ئاتلىنىپتۇ. ئىككى تەرەپ يەتمىش ئىككى كېچە - كۈندۈز ئېلىشىپتۇ. ياقا ئەلنىڭ خاقانى ئەسلىدە دۆپىرلەر ئېلىدىن بولۇپ، ئادەم سىياقىغا كىرىۋالغانىكەن. ئۇنىڭ ئاغزىدىن چىققان ئوت ئالتە ئايلىق يىراقلىقتىكى جەمەكى مەخلۇقاتنى، ئادەم ۋە گىياھ - تۇپراقلارنى كۆيدۈرۈۋېتەلەيدىكەن، بوران چىقىرىپ تاغلارنى تۇزلۇپ-تەلەيدىكەن، توپان سۇيى ھاسىل قىلىپ ھەممىنى غەرق قىلىۋېتەلەيدىكەن. ئايخان ۋە ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى كۈن هارارىتىدە پىشىپ، سۇ بىلەن توپىدا خېمىرەك يۇغۇرۇلۇپ ئۇيۇشقان بولغاچقا، تۆت تاغ ۋە ئورمانلار مەدەت بەرگەچكە ئوتتا كۆيمەيدىكەن، سۇدا ئاقمايدىكەن، شامالدا ئۇچمايدىكەن. ئۇلار يات ئەل-

ىنىڭ خاقانى بىلەن شۇنداق دەھشەتلىك جەڭ قىپتۇكى، ئايخان ھەربىر قىلىچ ئۇرسا ئۇنىڭ ئاۋازىدىن يەتتە قات ئاسمان زىلزىلىگە كېلىپ، يەتتە قات يەر تەۋرەپ كېتىدىكەن. يات ئەلنىڭ خاقانى مۇرغات ئۆز ئۆمرىدە قىرىق بىر قېتىم ئۇرۇش قىلىپ، قىرىق بىر پالۋاننى يەڭگەن بولسىمۇ، بۇنداق باھادىرغا يو-لۇقمىغانىكەن. ئايخاننى يېڭىشتىن ئۈمىد ئۈزگەن مۇرغات بىر ھىيلە ئويلاپ چىكىنىپتۇ. ۋەزىرلىرىگە: «چىن ئىقلىمىنى ئوتتا كۆيدۈرەيلى دېسەك، قىرىق يىللىق يولغا يېتىپ بارالماي، ئوت ئۆچۈپ قالىدۇ، شامالدا ئۇچۇرۇپ تۈگىتەيلى دېسەك، ئېگىز تاغلار توسۇۋالىدۇ. شۇڭا، ئۇلۇغ دېڭىزنىڭ سۈيىنى قويۇ-ۋەتسەك، سۇدا غەرق بولۇپ ئۆلىدۇ» دەپ، دېڭىزنىڭ سۈيىنى چىن ئىقلىمىغا قارىتىپ ئېچىۋېتىپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان ئايخان قۇم ئۈستىنى سۇ باسسا ئاچلىرىمىز، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىمىز تۈگىشىدۇ، سۇنى ئوردا ئەتراپىدا توسۇپ قالايلى، دېگەن نىيەتكە كەپتۇ. ئۇلار يەتمىش ئىككى كېچە - كۈندۈز جاپالىق ئېلىشىپ، ئاخىر بۇ سۇنى توسۇپ قاپتۇ، بىراق ئوردا سۇ ئاستىدا قاپتۇ. كەڭ قۇم ئاستىدا قالغان ئاچلىرىنىڭ قېشىغا كىرەلمەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن لەشكەر، پۇقرالىرىنى يىغىپ، كەڭ قۇملۇقنىڭ ئەتراپىدا ما-كان تۈتۈپ جان بېقىشنى، ئاچلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىپ ئۆتۈشنى نىيەت قىلىپ، قېرىنداشلىرىنىڭ پىراقىدا زار - زار يىغلاپ ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن قۇملۇقنىڭ ئەتراپىدا نۇرغۇن شەھەرلەر قۇرۇلۇپ، ھايات قالغان كىشىلەر جان بېقىپ كەلگەنمىش. يىراق - يىراق قۇم بارخانلىرىدىن دائىم مۇڭلۇق ناخشىلار، ھەسرەت - نادامەتلەر ئاڭلىنىپ تۇرار ئىمىش. كىشىلەر قۇم ئاستىدىن چىقىۋاتقان ئىس - تۈتەكلەرنى كۆرەر ئىمىش. ئۇلار ئاتا - بوۋىلىرىنى ئەسلىگەندە، بۇ كەڭ قۇملۇققا بېرىپ كۆمۈ-لۈپ، ئۆزلىرىنى ئاتا - ئانىسىنىڭ قوچىقىدا ياتقاندەك ھېس قىلار ئىمىش. كىشىلەرئايخانىنىڭ قانداق ئۆلۈپ كەتكەنلىكىنى بىلمەيدىكەن. ئۇلارنىڭ نەزىرىدە ئۇ ھايات بولۇپ، مەڭگۈ ئۆلمەيدىكەن. ئۇنىڭ قۇدرىتى بىلەن چىن ئىقلىمىدا قايتىدىن ھاياتلىق باشلىنىپ، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى خاتىرجەم ياشاۋېتىپتۇ.

سۇلايمان پادىشاھنىڭ پەرزەنت كۆرۈشى

سۇلايمان پادىشاھنىڭ مىڭ ئايالى بار ئىكەن، بىر ئايالىمدىن بىردىن پەرزەنت كۆرسەم، مىڭ ئايالىمدىن مىڭ پەرزەنتىم بولغۇدەك، دەپ ئويلايدىكەن. لېكىن، قانچە يىللار ئۆتكەن بولسىمۇ، بىرمۇ پەرزەنت كۆرمەپتۇ.

كەنجى ئايالى بىلەن بىر ئۆيدە بولغان بىر كۈنى، سۇلايمان پادىشاھ «مېنىڭ پۇشتى كەمىرىمدىن بىرنەرسە بەرسەڭ» دەپ خۇدادىن تىلەپتۇ، ئاردىدىن ئۇزاق ئۆتمەي ئايالىنىڭ ھامىلدار بولغانلىقى سېزىلمەپتۇ. بۇنىڭدىن سۇلايمان پادىشاھ ئىنتايىن خۇشال بولۇپ ئايالىنى ناھايىتى ياخشى كۈتۈپتۇ، ۋاقتى-سائىتى تولغان بىر كۈنى ئايالىنىڭ كۆزى يورۇپتۇ. تۇغۇت ئۇستىدە تۇرۇۋاتقان تۇغۇت ئانىلىرى ۋە تۇغۇت ئۆيىنىڭ سىرتىدا قۇلاقلىرىنى دىڭ تۇتۇپ، بالا دۇنياغا كېلىشىگىلا، بۇ خۇش خەۋەرنى سۇلايمان پادىشاھقا يەتكۈزۈپ سۆيۈنچە ئالماقچى بولۇپ تۇرۇشۇۋاتقان كىشىلەر ئاننىڭ قورسىقىدىن چۈشكەن بالا ئەمەس، بەلكى بىر تۇلۇم ئىكەنلىكىنى بىلىپ ھەيران قېلىشىپتۇ ھەم شاھقا بۇ خەۋەرنى قانداق يەتكۈزۈشنىڭ غېمىدە قېلىشىپتۇ.

ئاخىر تۇغۇتلۇق ئايالنىڭ دادىسى — سۇلايمان پادىشاھنىڭ ئوڭ قول ۋەزىرى ئىنتايىن خجىللىق ئىچىدە بۇ خەۋەرنى پادىشاھقا يەتكۈزۈپتۇ.

سۇلايمان پادىشاھ بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ئىنتايىن مەيۈسلىنىپتۇ ھەم غەم ئىچىدە ئولتۇرۇپ، بىر ۋاقىتتا ئۇخلاپ قاپتۇ ۋە چۈش كۆرۈپتۇ. چۈشىدە ئاپئاق ساقاللىق بىر كىشى سۇلايمان پادىشاھقا: «سەن خۇدادىن پەرزەنت تىلىمەي بىرنەرسە تىلىگەنىدىڭ، خۇدا ساڭا تىلىگىنىڭنى بەردى. ئەمدى سەن، ئايالىڭ ۋە قېينىاتا ئۇچۇڭلار بىر يەرگە كېلىپ، كىشىگە ئېيتمىغان سىرىڭلارنى ئېيتىڭلار، تۇلۇم بالىغا ئايلىنىدۇ» دەپتۇ.

سۇلايمان پادىشاھ چۈشىدىن چۆچۈپ ئويغىنىپتۇ ۋە قېينىاتىسى بىلەن ئايالىنىڭ ھۇجرىسىغا كىرىپتۇ ۋە كۆرگەن چۈشىنى ئۇلارغا ئېيتىپ بېرىپ، ئايالى بىلەن قېينىاتىسىدىن كىشىلەرگە ئېيتمىغان سىرلىرىنى ئېيتىشنى تەلەپ قىلىپتۇ ھەم ئالدى بىلەن ئۆزى:

— بىر كىشى ئەرز قىلىپ كەلسە، قولىغا قارىغۇم كېلىدۇ، ئالما چاغلىق بىرنەرسە ئالغاچ كەلگەن بولسا كۆڭلۇم سۆيۈنىدۇ. بۇ مېنىڭ كىشىلەرگە ئېيتمىغان سىرىم ئىدى، — دەپتۇ.

سۇلايمان پادىشاھنىڭ سۆزى ئاخىرلىشىشى بىلەن تەڭلا تۇلۇمغا باش پەيدا بوپتۇ.

قېينىاتىسى:

— سۇلايمان پادىشاھ ئۆلسە، پۈتۈن مەملىكەتنى ئۆزۈم سورىغان بولسام دەپ ئويلايتتىم، — دەپتۇ. بۇنىڭ بىلەن بالىغا پۇت - قول پەيدا بوپتۇ.

ئايالى:

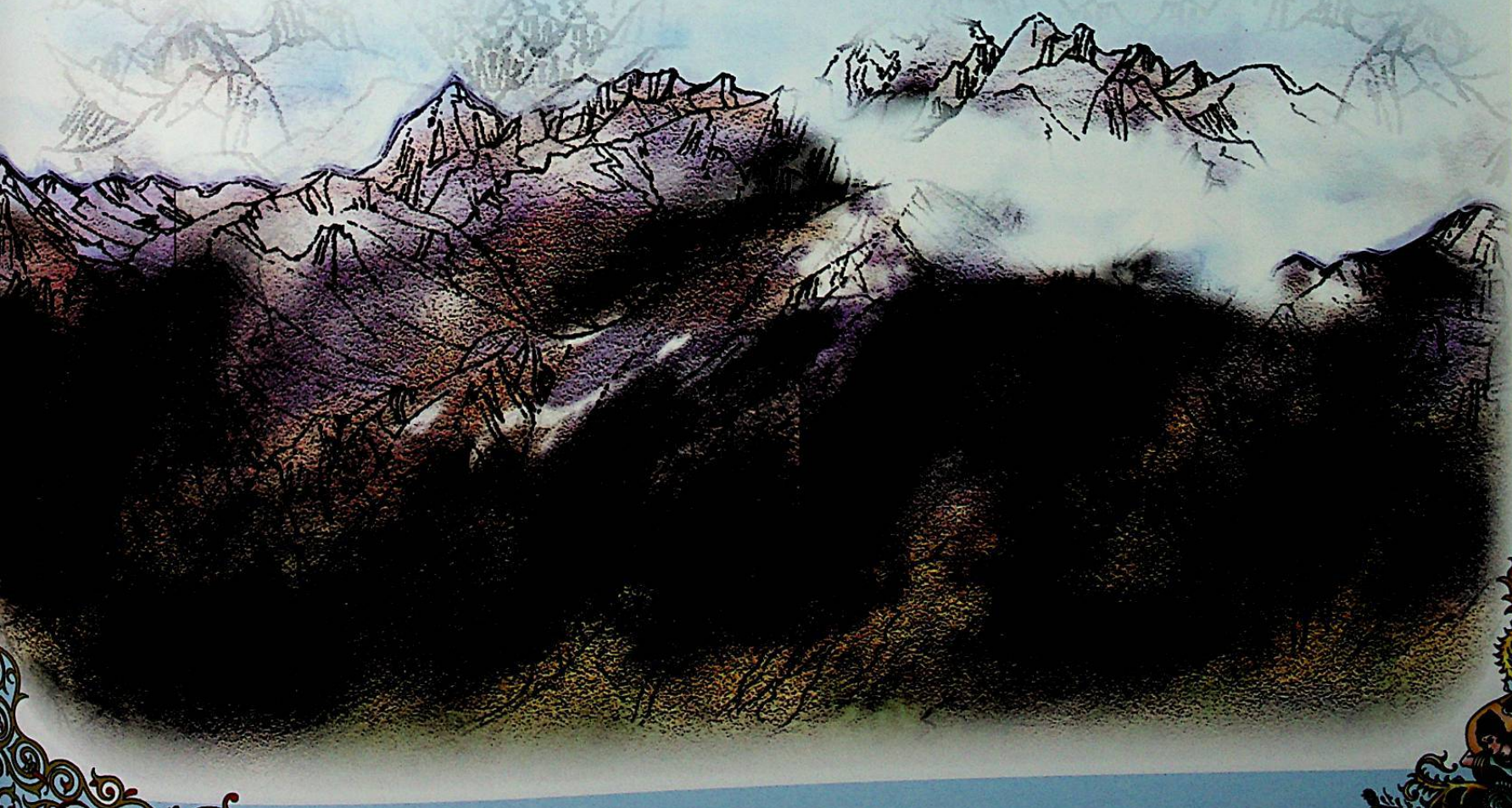
— مىڭ خوتۇنى بار قېرى سۇلايمان پادىشاھ ئۆلسە، ياش ئەرگە تېگىپ ئەيش - ئىشرەت قىلسام دەپ ئويلايتتىم، — دەپتىكەن، بالىغا كۆز - قۇلاق، بۇرۇن - ئېغىز ۋە باشقا ئەزالار پەيدا بولۇپ، بىر ساغلام ئوغۇل بالىغا ئايلىنىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن سۇلايمان پادىشاھ چەكسىز خۇشال بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەتكە قىرىق كېچە - كۈندۈز توي قىلىپ بېرىپتۇ.

توپ ئاتار خوجام

1

ئاھان ھۆكۈمالىرى ناھايىتى ئۇزاق زامانلاردىن رىۋايەت قىلىدۇلەر. كى،شۇ قەدەر گۈزەل، ھەيۋەت، مۇقەددەس چىنى ماچىن دۆلىتىنىڭ تەڭرىتاغلىرىدا ياشايدىغان، ئالەمدە تەڭدىشى يوق، باتۇرلۇق، چېۋەرلىكتە، پاراسەتتە كامالەتكە يەتكەن توپ ئاتار خوجام دېگەن بىر باتۇر پالۋان ئۆتكەنكەن. بۇ ئادەم تەڭرىتاغلىرىنى قوغدايدىكەن. ئۇنىڭ شاپائىتىدىن بۇ يەردە ياشايدىغان ھەرقايسى قەبىلىلەر خاتىرجەم، ئىناق، توق تۇرمۇش كەچۈرۈپ، غەم ـ غۇسسىسىز ياشايدىكەن، شۇڭا ھېچقانداق بىرەر يات كۈچ بۇ يەرلەرگە ئىبلىس قولىنى سۇنۇشقا جۈرئەت قىلالمايدىكەن، ھەتتا ئۇنىڭ نامىنى ئاڭلىغانلارنىڭ چۈشلىرى بۇلغىنىپ، مىڭ ئۆلۈپ، مىڭ تىرىلىدىكەن؛ گاھىلىرى بولسا تىل ـ زۇۋانىدىن قالسا، گاھىلىرى پالەچ بولۇپ، ئولتۇرغان ئورنىدا ئولتۇرۇپ قالىدىكەن، ياتقان يېرىدە يېتىپ قالىدىكەن؛ گاھىلىرى گاراڭ بولۇپ، پۈت ـ قوللىرى سىرقىراپ ئۆلۈپ كېتىدىكەن؛ گاھىلىرى ئۇنىڭ سايىسىدىن ئۇركۈپ، ئەما بولۇپ قالىدىكەن.

«پىستىنىڭ ئۆلگۈسى كەلسە پىلغا ئېسىلىپتۇ» دېگەندەك، ھىندى ئەللىرىنى بويسۇندۇرۇپ قىتىغا پاتماي قالغان ئىران شاھى جەمشىت جاھان ئەينىكى ئارقىلىق دۇنيانى كۆزىتىپ، دۇنيادا تەڭداشسىز تەڭرىتاغلىرىنى كۆرۈپ قېلىپ، ئەس - ھوشىنى يوقتىپ قويۇشقا تاسلا قاپتۇ. ئۇ ھوشىغا كېلىپ يەنە تەڭرىتاغلىرىنى قانداق قىلىپ قولغا كەلتۈرۈشنىڭ چارىلىرىنى ئويلاپتۇ. ئاردىدىن بىرنەچچە كۈن ئۆتۈپ شاھى جەمشىت جاھان ئەينىكىدە تەڭرىتاغلىرى بويلىرىنى قايتا ئىنچىكىلەپ كۆرۈشكە باشلاپتۇ. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا بوغدا كۆلى كۆرۈنۈپتۇ. قارىغۇدەك بولسا ھەيۋەتلىك، سۇپسۇزۇك ئابىھايات بوغدا كۆلى چايقىلىپ تۇرغان، ئۇنىڭ ئاستىدا بولسا پۈتمەس - تۈگىمەس ئالتۇن - جاۋاھىرلار پارقىراپ تۇرغان، ئۇنىڭ ئەتراپلىرى بولسا گويا جەننەتتەك ياپيېشىل ئورمان ۋە ئوتلاقلا پۈركەنگەن، زۈمرەتتەك سۈلىرى توققۇز ئېقىنىنى بويلاپ ئېقىۋاتقان، ئوتلاقلارغا مال - چارۋىلار سىغمىغان ھالدا يايلاپ يۈرگەن ئاجايىپ كۆرۈنۈش ۋە ھەر خىل مېۋىلىك باغلار، ئېكىنزارلار نامايان بوپتۇ. شاھى جەمشىت كەمەك ھەييار قاتارلىق يەتتە باتۇرغا[3] شۇنداق پەرمان قىپتۇلەركى:

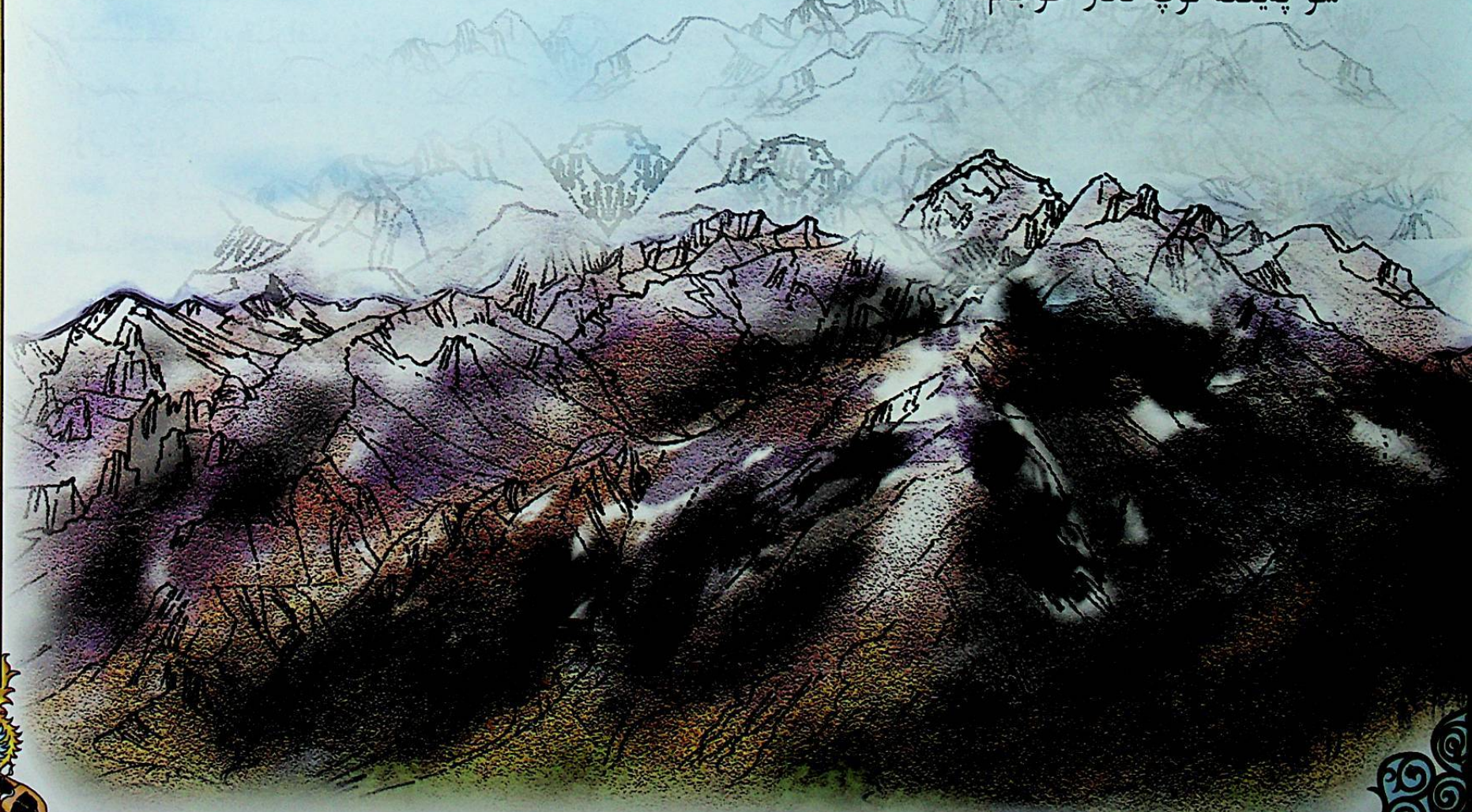
— لەشكەر تارتىپ بۇ گۈزەل زېمىننى دەرھال ئىشغال قىلىڭلار! — دەپتۇ. نۆكەرلەر:

— خوپ، شاھ ئالىيلىرى، پەرمانلىرىنى بەجا كەلتۈرمەي ھەرگىز قايتمايمىز، — دەپتۇ. شاھى جەمشىت:

— دەرھال ئاتلىنىڭلار، ئۇ يەرنى قولغا كىرگۈزمىگۈچە ئارقاڭلارغا قايتماڭلار! — دەپتۇ. نۆكەرلەر:

— خوپ، شاھ ئالىيلىرى، باش ئۈستىگە، — دەپتۇ.

بۇ بىر توپ ئاتارمەن - چاپارمەنلەر ئەس - ھوشىنى يوقاتقىنىچە تەڭرىتاغلىرى تەرەپكە قاراپ ئۇچۇپتۇ. ئۇلار ھىندى تاغلىرىدىن ھالقىپ قاراقۇرۇم تاغلىرىغا يېتىپ بېرىپتۇ. يەنە داۋاملىق ئۇچۇپ تەڭرىتاغلىرىدىكى جەمشىت شاھ ئېيتقان تەڭرى كۆلىگە يېتىپ بېرىشىپتۇ. ئۇلار پۈرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ داخىركالۋارغا كۆل ئاستىدىكى ئالتۇن - جاۋاھىرلارنى قاچىلاشقا باشلاپتۇ. شۇ پەيتتە توپ ئاتار خوجام:

— ئەي ئوغرىلار، ئالغان ئالتۇن - جاۋاھىرلارنى دەرھال ئورنىغا قويۇڭلار، بولمىسا مۇشۇ كۆلگە غەرق قىلىۋېتىمەن، — دەپ ئۇنىڭ ساداسىدىن يەر - جاھان زىلزىلىگە كەپتۇ، تاغلاردىن قايتقان ئەكس سادا ئۇلارنىڭ يۈرەك - باغرىنى تىترىتىپ، يۈرىكىنى غايەت زور بىر كۈچ غايىبتىن مۇجۇزاتقاندەك بىلىنىشكە باشلاپتۇ. كەمەك جادۇگەر بۇرادەرلىرىگە:

— ئۇنىڭ بىر ۋارقىرىشى بۇنچىلىك بولسا، ئۇنىڭ ئاتقان توپى بىزنى يەر بىلەن يەكسان قىلىۋېتەمدۇ، قانداق ؟ — دەپتۇ.

توساتتىن بوغدا كۆلى دەھشەتلىك چايقىلىشقا باشلاپتۇ. كەمەك قاتارلىق زاغۇللار كۆل سۈيىنىڭ چايقىلىشىدىن ساراسىمگە چۈشۈپتۇ. توپ ئاتار خوجام ئۇلارنىڭ ئالدىغا پەيدا بولۇپ ئۇلارنى بىردىنلا ئالقىنىغا ئېلىۋاپتۇ ۋە:

— سىلەر بىكاردىن - بىكار ئاۋارە بولماڭلار. مېنىڭ ئىسمىم توپ ئاتار خوجام، ۋەزىپەم سەلەردەك ئوغرىلارنى تۇتۇش، ئەدىپىنى بېرىش. بىلىپ قويۇڭلاركى، مەنكى بۇغدا، مەنكى ئادەم، مۇشۇ ساماۋى كۆلنىڭ مۇئەككىلى بولمەن، تەڭرىتاغ ۋادىلىرىنى قوغداشقا مەسئۇلمەن ! — دەپتۇ.

زاغۇللار توپ ئاتار خوجامنىڭ ئالقىنىدىن ھەرقانچە قىلىپمۇ چىقىپ كېتەلمەپتۇ. كەمەك ئۆزىنىڭ يەتمىش ئىككى تۇرلۇك ھۈنىرىنى ئىشقا سالغان بولسىمۇ، ئۇ ھۈنەرلەر كارغا كەلمەپتۇ. كەمەك بىلەن مەلىكە پايمال نائىلاج جېنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ساماۋى بۇغدا كۆلىدىن سۇزۇالغان ئالتۇن - جاۋاھىرلارنى كۆلگە تاشلاپتۇ ۋە توپ ئاتار خوجامنىڭ ئالدىدا تىزلىنىپ بىر قوشۇق قېنىدىن كېچىشنى ئىلتىجا قىپتۇ. توپ ئاتار خوجام:

— مەن مەردتۇرمەن، رەھىمدىلمەن، لېكىن دوستلارغا رەھىمدىلمەن. سىلەردەك زاغۇللارغا رەھىمدىللىك قىلمايمەن. بىلىپ قويۇڭلاركى، بۇ ئەزىز تەڭرىتاغلىرىنىڭ بىر تال گىياھى، ھەتتا بىر سېقىم تۇپرىقىغا قول سالغانلارغا ئامانلىق بەرمەيمەن ! — دەپتۇ - دە، ئالقىنىدىكى زاغۇللارنى توپ ئاتاندەك ئېتىپتىكەن، قاراقۇرۇم تېغىدىن ھالقىپ چۈشۈپ، ئۆلگەنلىرى ئۆلۈپ، كەمەك قاتارلىق جادۇگەرلەر پۈت - قوللىرى سۇنۇپ، ئاران دېگەندە تەنلىرىنى سۆرىگىنىچە جەمشىت شاھنىڭ ئوردىسىغا بېرىۋاپتۇ. بۇنى كۆرگەن جەمشىت شاھ ئۆزۈ - ئۆزىگە:

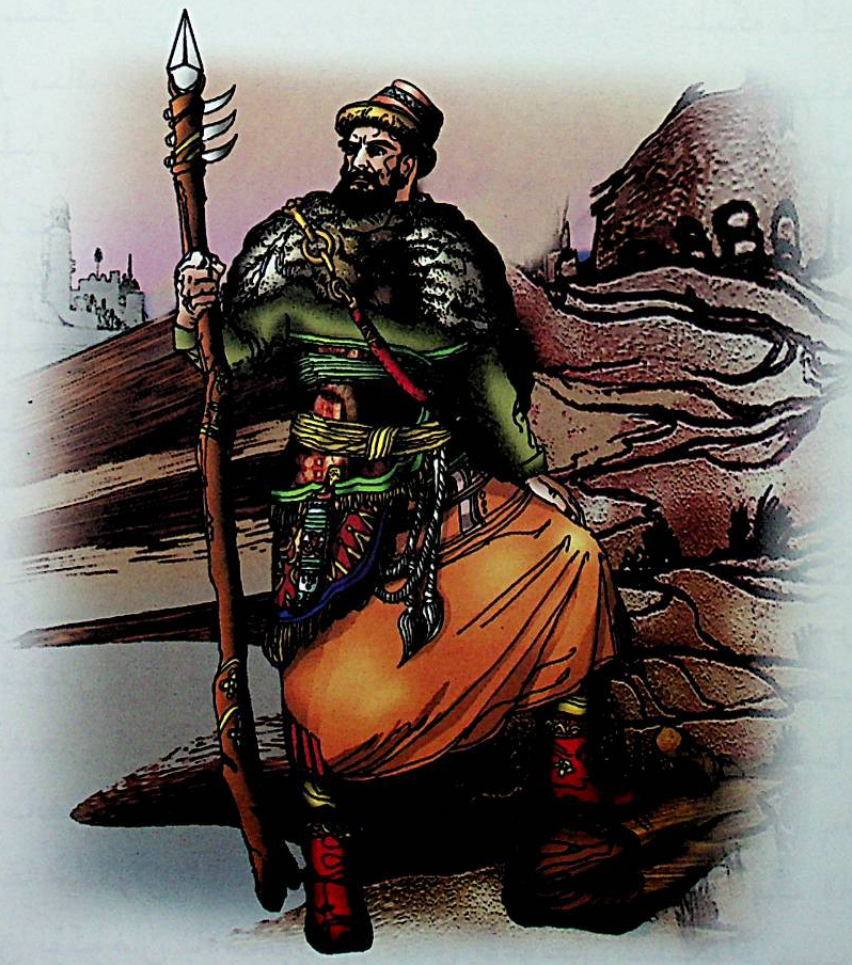
«بۇ بىر زور خورلۇق بولدى، بۇ خورلۇقنى تارتماسقا نە ئامال - چارە، بۇ پاجىئەگە سېنىڭ سۈكۈت قىلماقتىن باشقا چارەڭ يوق» دەپتۇ پىچىرلاپ ۋە زەھەر يۇتۇۋالغان يىلاندەك تولغىنىپ ئورۇن تۇتۇپ بىھوشلىنىپ يېتىپ قاپتۇ.

2

بۇرۇنقى زاماندا، داۋانچىكىدىن تەخمىنەن ئاتمىش يول يەردە ئالتە دۆڭلۇك بولۇپ، ئۇنىڭغا دۇگلەك تاشلار دۆۋىلەنگەنىكەن. ئۇ دۆڭلۇككە بۇغدا - ئۇلا شەھىرىدە غەيرىي دىندىكىلەر بىلەن جەڭ قىلىپ ھالاك بولغان توپ ئاتار خوجامنىڭ جەسىتى دەپنە قىلىنغان بولۇپ، دۆۋىلەنگەن تاشلار بولسا توپ ئاتار خوجامنىڭ دۇشمەنلەرگە قارىتىپ ئاتقان تاشلىرى ئىكەن. توپ ئاتار خوجام ئاخىرقى نەپىسىدە بۇ شەھەرنى قارغاپتۇ، شۇنىڭ بىلەن بۇ شەھەر بىردىن غايىب بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا سۇيى تۇزلۇق ئايدىڭكۆل پەيدا بولغانمىش. شۇڭلاشقا، ئەتىيازنىڭ بەزى كېچىلىرى ئاشۇ كۆلنىڭ ئەتراپىدىن ئادەملەرنىڭ مۇڭ - زارى ۋە مۇزىكا ئاھاڭلىرى ئاڭلىنار ئىمىش.

بۆكسۇخان

ئارا قۇرۇم تاغلىرىدىن ئېقىپ چىقىدىغان توغلا، سېلىنگا دەريالىرىنىڭ قۇيۇلىدىغان جا-يىدا قۇملانچۇ دېگەن يەر بار ئىكەن. شۇ يەردە بىر - بىرىگە يانداشىپ ئۆسكەن ئىككى تۇپ دەرەخ بولۇپ، بۇنىڭ بىرىنىڭ نامى فىستوقا ئىكەن. ئۇ قارىغايغا ئوخشاپ كېتىدىكەن، ئارچىدەك كۆكىرىپ تۇرىدىكەن. يەنە بىرى ياۋا قارىغاي ئىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە مانا شۇ ئىككى تۇپ دەرەخنىڭ ئارىسىدا ئۇشتۇمتۇتلا بىر كىچىك دۆڭ پەيدا بولۇپ قاپتۇ. كۈن ئۆتكەنسېرى بۇ دۆڭ ئېگىز-لەشكە باشلاپتۇ. دۆڭنىڭ ئۈستىدە تاڭ ئاتقۇچە شام يورۇپ تۇرىدىكەن، ئۇيغۇرلار دۆڭنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئېھتىرام بىلدۇرىدىكەن. دۆڭنىڭ ئىچىدىن خۇددى ناخشا ئېيتقاندەك ئاۋازلار ئاڭلىنىپ تۇرىدىكەن. ھەر كېچە ئەھۋال شۇنداق بولىدىكەن. شام بارغانسېرى چاقناپ، ئوتتۇز قەدەم ئارىلىقنى يورۇتۇپ تۇرىدىغان بوپتۇ... دۆڭدىن ئۇشتۇمتۇت بىر ئىشىك ئېچىلىپتۇ، ئىچىدە خۇددى ئوتاۋغا ئوخشاپ كېتىدىغان بەش ئۆي بولۇپ، ھەربىر ئۆيگە كۈمۈش سەگەنچۇكلەر ئېسىلغان، سەگەنچۇكنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىردىن ئوغۇل بوۋاق ئولتۇرغان، بوۋاقلارنىڭ ئاغزىدا سۈت ئېمىدىغان ئېمىزگۈ بار ئىكەن. قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقاللىرى بۇ ئاجايىپ بوۋاقلارنى كۆرۈپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا كېلىشىپ، بوۋاقلارغا قاراپ ھۆرمەت بىلدۈرۈشكەنىكەن، بۇ بەش ئوغۇل بوۋاق ھاۋا بىلەن ئۇچراشقان ھامان ھەربىرىتلىنىپ ئۆيدىن چىقىشىپتۇ. ئۇيغۇرلار ئانىلارنى تەينىلەپ، بوۋاق بالىلارنى ئېمىتكۈزۈپتۇ. ئۇلار تىلى چىققاندا، ئۆزلىرىنىڭ ئاتا-ئانىلىرىنى سۈرۈشتۈرگەنىكەن، كىشىلەر ئىككى دەرەخنى كۆرسىتىپتۇ. بەش ئوغۇل دەرەخكە چوقۇنۇشۇپتۇ. دەرەخ ئادەمگە ئوخشاش تىلغا كىرىپ، ئۇلارنىڭ ئەخلاق-پەزىلەتلىك بولۇپ ئۆسۈشى توغرىسىدا

ۋەسىيەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ مەڭگۈ ياشىشىنى قۇتلىغانىكەن. شۇ يەردىكى كىشىلەر شۇ بەش ئوغۇلغا خوددى خانلارغا ئىتائەت قىلغاندەك بويسۇنۇپتۇ. بەش ئوغۇلنىڭ ئەڭ چوڭىنىڭ ئىسمى شۇڭقار تېكىن، ئىككىنچىسىنىڭ ئىسمى قونچۇر تېكىن، ئۈچىنچىسىنىڭ ئىسمى بۇقا تېكىن، تۆتىنچىسىنىڭ ئىسمى ئۇر تېكىن، بەشىنچىسىنىڭ ئىسمى بۆكۈ تېكىن ئىكەن. ئۇيغۇرلار بۇ ئوغۇللارنى تەڭرى ئاتا قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئىچىدىن بىرىنى خاقان قىلىشقا قارار قىلىشىپتۇ. بۆكۈ تېكىن ھەم چىرايلىق، ھەم ئەقىللىق، ھەم قابىلىيەتلىك بولۇپ، نۇرغۇن ئەللەرنىڭ تىلىنى بىلىدىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلار بۆكۈ تېكىننى خاقان قىلىپ، ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلغانىكەن. مانا شۇ بۆكۈ تېكىن خاقانلىق تەختىدە ئولتۇرغاندىن كېيىن، دۆلەتنى ياخشى ئىدارە قىلغان، ئاھالىسى كۆپەيگەن. تەڭرى بۆكۈخانغا ئۇچ قېتىم ئىنئام قىلغانىكەن. بۇ قۇشلار نۇرغۇن دۆلەتلەرنىڭ تىللىرىنى مۇكەممەل بىلىدىكەن. بۆكۈخان مانا شۇ قۇشلارنى ھەر دائىم دۇنيانىڭ تۇرلۇك تەرەپلىرىگە ئەۋەتىپ، ئالەمدىكى ئىشلاردىن خەۋەردار بولۇپ تۇرىدىكەن.

كۇنلەرنىڭ بىرىدە كېچىسى بۆكۈخان چىدىر ئىچىدە ياتقاندا، بىر ئىلاھىي جانىنى كۆرۈپتۇ. ئۇ ئىلاھىي جان ياش قىز قىياپىتىدە ئايان بوپتۇ. خاقان قورقۇپ يالغاندىن ئۇخلىغان بولۇۋېلىپ، گەپ قىلىشقا پېتىنالماپتۇ. ئىككىنچى كېچىمۇ يەنە شۇنداق ئەھۋال يۈز بېرىپتۇ. ئۈچىنچى كېچىسى بۆكۈ خان بۇ ئەھۋالنى باش ۋەزىرگە ئېيتىپ قويۇپ، ئۆزى پەرى قىزغا ئەگىشىپ قۇت تاغ دېگەن تاغنىڭ ئىچىگە بېرىپتۇ. تاڭ ئاتقۇچە قىز بىلەن مۇڭدىشىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ھەر كېچە شۇنداق سۆھبەت داۋاملىشىپ، ئومۇمەن يەتتە يىل ئالتە ئاي يىگىرمە ئىككى كۈن ئۆتۈپ، پەرى قىز بىلەن ۋىدالىشىدىغان چاغدا قىز مۇنداق دەپتۇ: «كۇنچىقىشتىن كۇنپېتىشقىچە پۈتۈن جاھان ساڭا بويسۇنىدۇ. سەن بۇ ۋەزىپىنى ئورۇنداپ، ئەلنى ياخشى ئىدارە قىلغىن.» بۇ گەپنى قىلىپ بولغاندىن كېيىن پەرى قىز غايىب بولۇپتۇ. بۆكۈخان قوشۇن توپلاپ، چوڭ ئاكىسى شۇڭقارنى تېكىنگە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ئۇنى ئۇچ يۈز مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن موڭغۇل ۋە قىرغىزلار ئېلىگە ماڭدۇرۇپتۇ. ئىككىنچى ئاكىسى قونچۇر تېكىننى يۈز مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن تاڭغۇتلار ئۈستىگە ماڭدۇرۇپتۇ. ئۈچىنچى ئاكىسى بۇقا تېكىننى ئۆز ئېلىنى ساقلاشقا قالدۇرۇپتۇ. يۇرۇشكە ماڭغان قوشۇنلار نۇرغۇن ئەلنى بويسۇندۇرۇپ، كۆپلىگەن ئەسىرلەرنى ئېلىپ ئۇرخۇن دەرياسىنىڭ بويىغا قايتىپ كەپتۇ، شۇ يەردە «ئوردۇبالىق» ئاتلىق بىر شەھەر بىنا قىپتۇ. شۇ چاغدا كۇنچىقىش تەرەپتىكى بارلىق ئەللەرنى پۈتۈنلەي ئۆزىگە ئەل قىلىپ بوپتۇ. شۇنداق قىلىپ، بۆكۈخان بىر كېچىسى ئاجايىپ بىر چۈش كۆرۈپتۇ، چۈشىدە ئاق چاپان كىيگەن، ئاق ھاسا تۇتقان بىر كىشى كۆرۈنۈپتۇ. ئۇ بىر دەستە گۈلنى بۆكۈخانغا بېرىپ: «سەن مۇشۇ گۈللەرنى مەڭگۈ ساقلىساڭ ھەممە تەرەپ ساڭا باش ئېگىدۇ» دەپتۇ. بۆكۈخاننىڭ بەش ۋەزىرىمۇ خوددى شۇنداق چۈش كۆرۈپتۇ. ئەتىسى بۆكۈخان ھەربىي ھازىرلىققا كىرىشىپ، كۇنپېتىش تەرەپكە قوشۇن ماڭدۇرۇپتۇ. قوشۇنلار تۇركىستانغا يېتىپ كەلگەندە، تۇزلەڭ، بۇلاق سۇلىرى شىرىلداپ ئېقىپ تۇرغان بىر يەرنى كۆرۈپتۇ. قوشۇنلار بۆلۈنۈپ جايلارغا بېرىپتۇ. ئون ئىككى يىل ئىچىدە كۆپ ئەللەرنى ئېلىپ، ياۋايى ئادەملەر ياشايدىغان جايغىچە بېرىپتۇ... نۇرغۇنلىغان دۆلەتلەرنىڭ خانلىرى بۆكۈخان بىلەن كۆرۈشۈپتۇ. ئۇلار بۆكۈخانغا سوۋغىلار تەقدىم قىلىپ، ھۆرمەت بىلدۇرۇپتۇ. پەقەت ھىندىستانىنىڭ خانىنى قوبۇل قىلماپتۇ. باشقا خانلارنى ئىتائەتكە كەلتۈرۈپ، ئۇلارنى ئۆز ئېلىگە قايتۇرۇۋېتىپتۇ. زور غەلىبىنى قولغا كەلتۈرگەن بۆكۈخان بالاساغۇندىن ئۆزى تۇغۇلغان ئېلىگە قايتىپ كەپتۇ.

ئالانقۇا

ـوغۇلىستانغا ئوغۇزخان ئەۋلادىدىن يۇلتۇزخان ناملىق بىرى خان بوپتۇ. ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى بولۇپ، ھەر ئىككىسى دادىسىنىڭ ئالدىدا ئۆلۈپ كېتىپتۇ. پەقەت بىرىنىڭ بىر ئوغلى بىلەن يەنە بىرىنىڭ بىر قىزى ھايات قاپتۇ. بۇ ئىككىسىنى بىر ـ بىرىگە ئېلىپ بېرىپتۇ. ئۇلاردىن بىر ئوغۇل تۇغۇلۇپتۇ. بۇ ۋاقىتتا يۇلتۇزخان ئۆلۈپتۇ. ئارقىدىن نەۋرە ئوغلىمۇ ئۆـ لۈپ، ئۇنىڭ خوتۇنلا قاپتۇ. ئەل ـ تەۋەلىرىگە بۇ خوتۇن باش بوپتۇ. بۇ خوتۇننىڭ ئىسمى ئالانقۇا ئىـ كەن. ئەرسىز قېلىپ ئەرگە تەگمەي يۈرگەن كۈنلىردە، بىر كېچىسى ئاق ئۆيىنىڭ تۆكلۈكىدىن قۇياشقا ئوخشاش بىر روشەن نۇر كۆرۈنۈپتۇ ۋە ئۇ نۇر ياش يىگىت سۈرىتىدە بولۇپ، ئالاـ قىۋاغا مۇھەببەت ئىزھار قىپتۇ. ئالاـ قىۋاغا خۇشلۇق يېتىپ ھاملىدار بوپتۇ. بۇ ھالنى دۆلەتنىڭ ئەربابلىرى، ۋەزىرلەـ رى بىلىپ قېلىپ، بۇ توغرۇلۇق نارازلىق بىلدۈرۈشۈپتۇ. ئالانقۇا بۇ نارازلىقلارنى ئاڭلاپ، ئۆزىنىڭ ساپ ۋە پاك ئىكەنلىكـ نى، پاھىشىدىن خالىي ئىكەنلىكىنى ئۇلارغا چۈشەندۈرۈپ، كېچىسى يۇز بەرگەن «نۇرلۇق سۈرەت» ۋەقەسىنى سۆزلەپ بېـ رىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ۋاقتى ـ سائىتى توشۇپ، ئالانقۇا يۇرتتىن يىراق بىر جايدا بىر ئوغۇل تۇغۇپتۇ ۋە ئۇنىڭغا تۇغـ لۇق تۆمۈرخان دەپ ئات قويۇپتۇ. نۇردىن تۆرەلگەن بۇ ئوغۇلغا ئاللادىن ۋەھىي كېلىپ مۇسۇلمان بوپتۇ.

جەمشىت

ـەمشىت ئادالەتلىك پادىشاھ بولغانىكەن. ئۇنىڭ زامانىدا قەھرىتان سوغۇقمۇ، پىـز - پىـز ئىسسىقمۇ بولمايدىكەن، ھەتتا كىپسەللىك ھەم ئۆلۈمـمۇ يۇز بەرمـەيدىكەن. جەمشىتنىڭ يـە- رىدە ھەر خىل مال ۋە ئادەملەر تولۇپ تۇرىدىكەن، شۇنىڭ بىلەن ئۇ پۈتۈن يەر يۈزىنى ئۇچ باراۋەر كېچەيتىپتۇ، چارۋىنى ھەم تۇرلۇك - تۈمەن قۇشلارنى كۆپەيتىپتۇ. بىراق، مىڭ يىلدىن كېيىـن ئۇنىڭ يۈرتىدا قەھرىتان قىش باشلىنىپ، كىشىلەرگە ئاپەت كەلتۈرۈپتۇ، يايلاق - ئوتلاقلارنى سـۇ بـە- سىپ كېتىپتۇ. شـۇنىڭدىـن كېيىـن جەمشىت ئادەملەرنى قۇتقۇزۇشقا باشلاپتۇ، كاتتا ئۆسـتـەڭ، تـۇغـان ياساپ، كىشىلەرنىڭ مال - مۈلكىنى سۇ تاشقىنىدىن ساقلاپ قاپتۇ.

ئىز اھلار:

‹1› ئادەمىي ئات — ئات سۆزى پارس - تاجىك تىلىدا «يوغان ئادەم» مەنىسىنى بېرىدۇ. خەلقىمىز ئارىسىدا «ئادە- مىي ئات» سۇ مۇئەككىلى، مەرھەمەتلىك قەھرىمان سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنىدۇ.

‹2› قاز سۈيى — قاش دەريا سى.

‹3› يەتتە باتۇر — كەمەك، مەلىكە پايمال، زۇھاك، قۇۋزات، پەرروھ، ئاددىي تەرىقەتچۇل ئېقىل، بادرەتپار قاتارلىـق جادۇگەر پالۋانلار.

توتېم، ئەجداد، ئۇرۇق، قەبىلە ۋە مىللەت توغرىسىدا

توتېم، ئەجداد، ئۇرۇق، قەبىلە ۋە مىللەت توغرىسىدا

مۇندەرىجە

تۈركىلەر.....43

ئەرگىنەقۇن.....45

كۆك ياللىق بۆرە.....46

ئۇيغۇرلار.....48

«كۆچ».....55

قارا قوشۇن.....56

سىيانپىي.....57

تۈركمەن.....58

قىپچاق.....60

چىگىل.....61

ئۆزبېك.....61

تۈبۈت.....62

جۇداخ.....63

دولانلار.....64

يانلار.....67

تارانچى.....68

تۈركلەر

1

ئۇركلەرنىڭ ئەجدادى ئاشنا ئىسىملىك ئۇرۇق ئىكەن. ئۇلار قوشنا ئەل تەرىپىدىن يوقىتىلىپ، پەقەت پۇتلىرى كېسىۋېتىلگەن بىر ئوغۇل بالا ساق قاپتۇ. ئۇ بىر چىشى بۆرىنىڭ ئوزۇقلاندۇرۇشى بىلەن چوڭ بوپتۇ. كېيىن بۆرە بالىدىن ھامىلدار بوپتۇ. ئوغۇل بالا زىيانكەشلىككە ئۇچرىغاندىن كېيىن، بۆرە ئىدىقۇت دۆلىتىنىڭ شىمالىدىكى تاغقا قېچىپ بېرىپ، شۇ يەردە ئون ئوغۇل تۇغۇپتۇ. ئۇلارنىڭ ھەربىرىنىڭ ئىسمى بار بولۇپ، ئاشنا شىر شۇلاردىن بىرى ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى بارغانسېرى كۆپىيىپ، نەچچە يۈز ئائىلىلىككە يېتىپتۇ. نەچچە ئەسىرلەر ئۆتكەندىن كېيىن ئۇلار تاغ غارلىرىدىن چىقىپ جۇرجانلارغا تەۋە بوپتۇ ۋە ئالتۇنتاغنىڭ كۈنگەي تەرىپىدە ماكانلىشىپتۇ.

2

تۈركلەرنىڭ ئەجدادى پىڭلياڭلىق غۇزلار بولۇپ، ئۇرۇقىنىڭ ئىسمى ئاشنا ئىكەن. كېيىن ۋېي خانلىقىنىڭ تەيۋۇ خانى قۇتقۇ ئۇرۇقىدىكىلەرنى يوقاتقاندا، ئاشنا ئۇرۇقىدىكى بەش يۈز ئائىلىلىك جانلار زېمىنىگە بېرىپ، ئۇزاق زامانلارغىچە ئالتۇنتاغ (ئالتاي تېغى)دا ياشاپ، تۆمۇرچىلىك قىلغانىكەن. ئالتۇنتاغنىڭ شەكلى تۈركە (دۇبۇلغا) شەكلىدە بولغاچقا، ئۇلارمۇ تۈرك دەپ ئاتالغانىكەن.

3

تۈركلەرنىڭ ئەجدادى ساك دۆلىتىدىن كەلگەن. ئۇ دۆلەت ھونلارنىڭ شىمالىدا بولۇپ، ئاپاڭبۇ زامانىسىغا كەلگەندە يوقىتىلىپ، پەقەت ئون يەتتە ئوغۇل بالا ساق قاپتۇ. ئۇلارنىڭ بۆرىدىن تۇغۇلغان بالىسى ئىجىنىشتۇ ياز ئىلاھىنىڭ قىزىنى خوتۇنلۇققا ئاپتۇ. يەنە بىرى قىش ئىلاھىنىڭ قىزىنى ئالغان بولۇپ، ئۇ يامغۇر ياغدۇرۇپ، شامال چىقىرالايدىكەن. ئۇنىڭدىن تۆت ئوغۇل تۇغۇلۇپتۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدىن بىرى ئاق ياۋا غازغا ئۆزگىرىپ كېتىپتۇ. بىر ئوغلىنىڭ دۆلىتى ئاقايان دەرياسى بىلەن قاما دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدا بولۇپ، نامى قىرغىز ئىكەن. يەنە بىر ئوغلىنىڭ دۆلىتى چۆاكېم دەرياسىنىڭ بويىدا بولۇپ، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى چۆاكېمىش تېغىنى ساقلاپ تۇرىدىكەن. تاغ ئارىسىدا ئاپاڭبۇ ئۇرۇقىدىكىلەر ياشايدىكەن. ئۇلار چوڭ ئوغۇلنى ئۆزلىرىگە ھۆكۈمدار قىلىپ، ئۇنىڭغا تۈرك دەپ نام بېرىپتۇ. ئۇنىڭ ئىسمى ناتولۇش بولۇپ، ئۇمۇ ئون خوتۇن ئاپتۇ. تۇغۇلغان بالىلارنىڭ ھەممىسى ئانا تەرەپنىڭ فامىلىسىنى ئۆزلىرىگە ئىسىم قىپتۇ. ئاشنا ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى كىچىك خوتۇندىن تۇغۇلغان ئۇچىنچى بالا ئىكەن. ئۇ دەرەخكە ھەمىدىن بەك ئېگىز سەكرەپ ئېسىلغانلىقى ئۈچۈن، ناتولۇشنىڭ خان ۋارىسى بوپتۇ ۋە ئاشنا شىر دەپ نام ئاپتۇ.

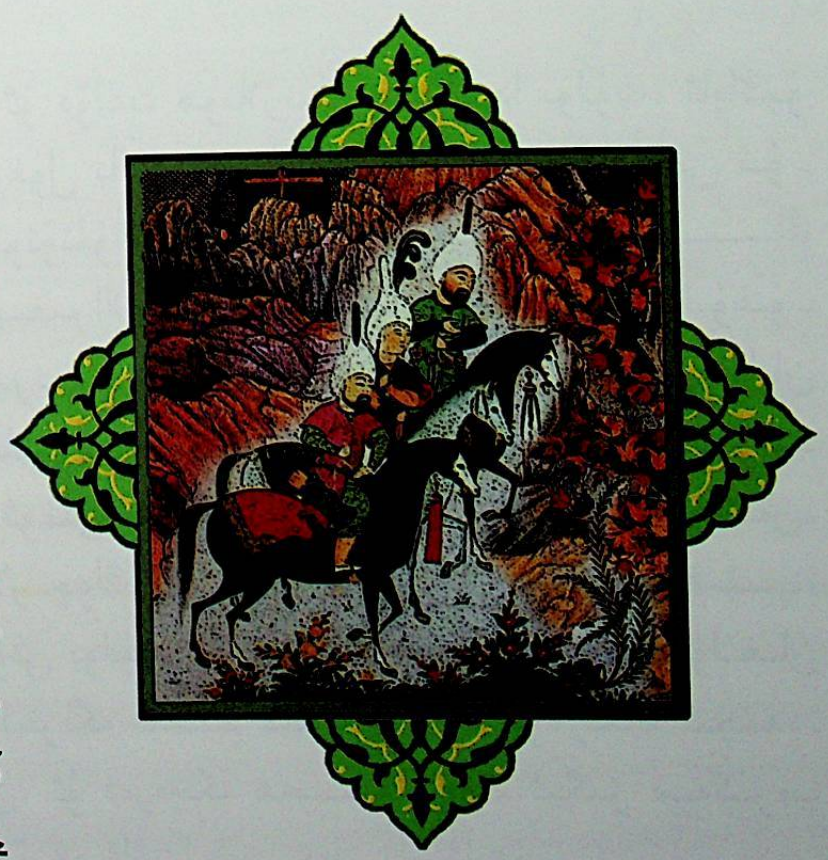
تۇركلەرنىڭ ئەجداد ئاتىسى شىمۇ شىرى دېڭىز ئىلاھىنىڭ قىزىنى ئالغان. ئىلاھ قىزنىڭ ماكانى ئاشىد غارىنىڭ غەربىدە بولۇپ، شىمۇ شىرى كېچىسى ئۇنىڭ يېنىدا قونۇپ، دېڭىز ياقىسىدىكى ماكانغا قايتىشىدا ھەر قېتىم دېڭىز ئىلاھىنىڭ قىزى ئۇنى ئاق بۇغا بىلەن ئاپىرىپ قويىدىكەن. بىر قېتىم ئۇنىڭ قەبىلىسىدىكىلەر چوڭ كۆلەملىك ئوۋ قىلماقچى بوپتۇ. ئىلاھ قىز ئېرىگە مۇنداق جېكىلەپتۇ: «ئە، تە ئوۋچىلىق قىلغىنىڭلاردا، سېنىڭ ئەجدادىڭ تۇغۇلغان غاردىن ئالتۇن مۈڭگۈزلۈك بىر بۇغا چىقىدۇ. ئەگەر سەن ئاتقان ئوقيا ئوقى ئۇنىڭغا تەگسە، بىز مەڭگۈ بىللە ئۆتەيلى. ئەگەر تەگكۈزەلمىسەڭ، مۇنا سۈەتنى مەڭگۈلۈككە ئۇزۇۋېتەيلى.» ئەتىسى ئۇلار ئەتراپنى قورشاپ ئوۋ قىلىۋاتقاندا، دەرۋەقە ھېلىقى قىز دېگەن بۇغىنى ئۇچرىتىپتۇ. شىمۇ شىرى بار ئامال بىلەن ئۇنى قورشىغان بولسىمۇ، ئەمما بۇغا قورشاۋدىن قۇتۇلۇپ كېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن شىمۇ شىرى بۇغىنى ئۆزى ساقلاۋاتقان مۇھاسىرە چەمبىرىكىدىن چىقىرىۋەتكەن قەبىلە باشلىقى ئاز قاتارلىقلارنى ئۆز قولى بىلەن ئۆلتۈرۈپ، تەڭرىگە قۇربانلىق قىپتۇ. شىمۇشىرى ئۆزىنىڭ ماكانىغا قايتىپ كەلگەندە، ئىلاھ قىز: «سەن ئۆز قولۇڭ بىلەن ئادەم ئۆلتۈرۈپسەن، سېنىڭدىن قان ھىدى پۇراپ تۇرىدۇ، شۇڭا بىز مەڭگۈلۈككە ئادا ـ جۇدا بولۇپ كېتەيلى» دەپتۇ.

5

جەرجەرالىق ئۇستاز ئەبۇبەكرى مۇفىد ئاخىر زامان توغرىسىدا يازغان بىر كىتابىدا پەيغەمبەر مىزدىن نەقىل كەلتۈرۈپ، مۇنداق بىر ھەدىسنى رىۋايەت قىلغانىكەن: ئۇلۇغ تەڭرى ئېيتىدۇ: «مېنىڭ بىر تائىپە قوشۇنۇم بار، ئۇلارنى تۈرك دەپ ئاتىدىم. ئۇلارنى كۈنچىقىشقا ئورۇنلاشتۇردۇم. بىرەر قوۋمغا غەزەپلەنسەم، تۈركلەرنى ئۇلارنىڭ ئۈستىگە ئەۋەتىمەن.»

«قاچان ئۇنى تۈرك دەپ تونۇسا،
خەلق ئۇنىڭغا شۇنى ئېيتىدۇ.

بۇنىڭغا ئۇلۇغلۇق تېگىدۇ،
بۇنىڭدىن باشقىسىغا ئاشمايدۇ.»

6

قەدىمكى زامانىدا سىدۇخان دېگەن كىشى بولۇپ، ئاسمانخانىنىڭ قىزىغا ئۆيلىنىپ تۆت ئوغۇل كۆرگەن. ئۇلارنىڭ بىرى ئاقغازخان بولۇپ، ئالتايىنىڭ شىمالىدىكى ئابۇ (ئوب) دەرياسى بىلەن گەن (خېم، يەنسەي) دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدا يۇرت سورىغان. ئۇنىڭ ئېلى خاكاس ئىدى. يەنە بىرى قارا ساقال بولۇپ، ئاقخا دەريا سى بىلەن يەنسەي دەريا سى ئارىلىقىدا خان بولغان. يەنە بىرىنىڭ ئىسمى شۇيىسى بولۇپ، چۇ دەريا سى ساھىلىدا خان بولغان. يەنە بىرىنىڭ ئىسمى ناتولۇش بولۇپ، چۇ دەريا سىنىڭ باش ئېقىنىدا خان بولغان. ئۇ كۈچىيىپ باشقىلىرىنى بويسۇندۇرۇپ چوڭ خان بولغان ۋە نامىنى «تۈرك» دەپ ئاتىغان.

ئەرگىنە قوۇن

ەرقىي تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ بىرى بىر ئۇرۇشتا ھېيلە ئىشلەتكەن دۇشمەندىن يېڭىلىدۇ. يالغۇز قايان ئاتلىق بىر يىگىت بىلەن ئۇنىڭ جىيەنى نوكۇز خوتۇن، بالا ـ چاقلىرى بىلەن قېچىپ قۇتۇلىدۇ. ئۇلار ئۇزۇن يول مېڭىپ، بىر تاغ ئارىسىدا پاناھلىنىدۇ. بۇ خىلۋەت جايدا ئۇلار كۆپىيىپ، بىر قەبىلە بولۇپ ئۇيۇشۇپ تۆت يۈز يىل ياشايدۇ. كېيىن بۇ يەر ئۇلارغا تار كېلىپ قالغاچقا باشقا يەرگە كۆچمەكچى بولىدۇ، ئەمما بۇ جىرادىن چىقىپ كېتىدىغان يولنى تاپالمايدۇ. ئاخىر بىر تۆمۈرچى، بۇ يەردىكى تاغدا تۆمۈر رۇدىسى بار ئىكەن، بىز شۇ رۇدىنى ئېرىتىپ يول ئاچايلى، دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئوتۇن، كۆمۈر دۆۋىلەپ ئوت يېقىپ، رۇدىلارنى ئېرىتىپ، بىر تۆگە پاتقۇدەك يول ئاچىدۇ. كۆك يالىلىق بۆرە ئۇلارغا يول باشلاپ ماڭىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ياپيېشىل، چۆپلىرى ئىرغاڭلاپ تۇرغان، زۇمرەت سۇلىرى شارقىراپ ھەيۋەت بىلەن ئېقىپ تۇرغان پايانسىز بىر مۇنبەت يايلاققا چىقىپ ئورۇنلىشىپ، قايتىدىن ئۇلارنى جىلغىدا قورشاپ تۇرغان دۇشمەنلەرنى تارمار قىلىدۇ. «ئەرگىنە قوۇن» دەپ ئاتالغان مۇشۇ جايدىن چىقىپ كەتكەن كۇننى ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مىللىي بايرىمى قىلىپ بەلگىلەيدۇ ھەمدە شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ قەبىلە «تۆمۈرچى» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ، داڭقى ھەممە ئەتراپقا يېيىلىدۇ.

كۆك ياللىق بۆرە

1

زاق زامانلار ئىلگىرى ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى دۇشمەنلىكى ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، يەر ـ سۇيىدىن ئايرىلىپ، ئاۋام خەلقنى، مال ـ چارۋىسىنى ئېلىپ يىراق ـ يىراقلارغا سەرسان بولۇپ سەپەر قىپتۇ.

ئۇلار تۆت ئەتراپى ئېگىز تاغلار بىلەن ئورالغان، سۇيى ئەلۋەك بىر جايغا كەلگەندە پاناھلىنىپتۇ. كۈنلەر ئۆتۈپ قىش پەسلى يېتىپ كەپتۇ. توختىماي قار يېغىپ ئوت ـ چۆپلەر قار ئاستىدا قاپتۇ. مال ـ چارۋىلار ئاچلىقتىن قىرىلىشقا باشلاپتۇ. ئوزۇق ـ تۇلۇك تۇگەپ خەلقلەر زارلىنىشقا باشلاپتۇ. شۇنىڭ ئۈچۈرۈپ كەلگەن قار دۆۋىلىرى تاغدەك دۆۋىلىنىپ ھېچ نەرسىنى ئىلغا قىلغىلى بولمايدىغان بوپتۇ. ئاقساقاللار كېڭىشىپ بۇ يەردىن تېز يۆتكىلىپ كېتىشنى قارار قىلىشقان بولسىمۇ ھېچكىم يول تاپالماپتۇ، كۆپ قېتىم ئەۋەتكەن يول ئاچارلار ئىز ـ دېرەكسىز يوقىلىپتۇ. ئاردىدىن ئالتە ئاي ۋاقىت ئۆتۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلار بۇ ماكاننىڭ نامىنى «ئالتاي» دەپ ئاتاپتۇ.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە يول ئاچارلار بىر كۆك ياللىق بۆرىنىڭ كۈنىپىتىش تەرەپتىكى تاغ تەرەپكە كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئىز بېسىپ مېڭىپتۇ. بۆرە تۈيۇقسىز بىر تاغ ئۆڭكۈرىنىڭ ئىچىگە كىرىپ كېتىپ يوقىلىپتۇ. يول ئاچارلار بۆرىنىڭ ئارقىسىدىن قارىغۇ ئۆڭكۈر ئىچىگە كىرىپ-تۇ. ئۇلار ئۇزۇن ماڭغاندىن كېيىن ئۆڭكۈرنىڭ ئۇ تەرىپىدىن بىر يورۇق كۆرۈنۈپتۇ. بۆرە ئاشۇ يورۇق تۆشۈكتىن چىقىپ كېتىپتۇ. يول ئاچارلارمۇ ئەگىشىپ چىقىپ كېتىپتۇ. ئۇلار قارىغۇدەك بولسا، كۆز ئالدىدا ياپيېشىل ئوت ـ چۆپلەر بىلەن قاپلانغان، سۇلار شارقىراپ ئېقىپ تۇرغان، ئۇچار قۇشلار سايرىشىپ، بۇغا ـ ماراللار سەكرىشىپ يۈرگەن گۈزەل مەنزىرە پەيدا بوپتۇ. يول ئاچارلار قايتىپ كېلىپ كۆك ياللىق بۆرىنىڭ كارامىتىنى يۈرت ئاقساقاللىرىغا سۆزلەپ بېرىپتۇ ۋە پۈتۈن ئەلنى، مال ـ چارۋىلىرىنى باشلاپ، ھېلىقى ئۆڭكۈرنىڭ ئىچىدىن ئۆتۈپ، چوڭ ھالاكەتتىن قۇتۇلۇپ قاپتۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ خانى ئاشنا تەتىللادىن بارگاھ ياستىپ، ئۇنىڭ ئالدىغا كۆك شايىغا زەردىن بۆرە بېشى كەشتىلەپ ئىشلىگەن بايراقنى ئېسىشنى بۇيرۇپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇيغۇرلار كۆك ياللىق بۆرە بېشى چۈشۈرۈلگەن تۇغ قاداشنى ئادەت قىلغانكەن.

2

تاڭ سۇزۇلگەندە ئوغۇز خاقانىنىڭ چېدىرىغا كۈندەك بىر يورۇق چۈشۈپتۇ، يورۇق ئىچىدىن كۆك تۈكلۈك، كۆك ياللىق چوڭ بىر ئەركەك بۆرە چىقىپتۇ. بۇ بۆرە ئوغۇزخاقانغا مۇنداق دەپتۇ: «ھەي ئوغۇز، سەن ئورۇمگە [1] لەشكەر چىقارساڭ، مەن ئالدىڭلاردا يول باشلاپ ماڭىمەن.»

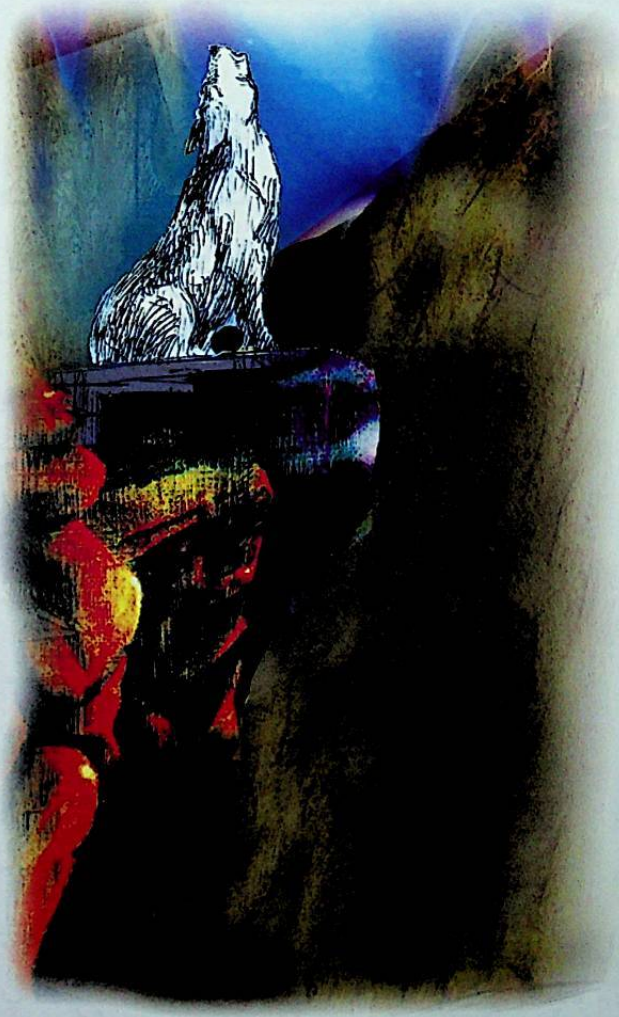
شۇنىڭدىن كېيىن ئوغۇز خاقان چېدىرلىرىنى يىغىپ ئاتلىنىپتۇ. قارىسا، لەشكەرلىرىنىڭ ئالدىدا كۆك تۈكلۈك، كۆك ياللىق چوڭ بىر ئەركەك بۆرە يول باشلاپ مېڭىۋاتقان. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار بۆرىنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ ئىلگىرىلەپتۇ.

3

ئۇيغۇرلار بىر ئۇرۇشتا دۈشمەندىن مەغلۇپ بولۇپ بىر تاغ قاپتىلىدا قامىلىپ قاپتۇ. ماڭىدىغان يول تاپالماي ھالاك بولۇش خەۋپىگە دۇچ كەپتۇ. شۇنداق قىيىن ئەھۋالدا قالغاندا ئۇلار ئۇشتۇمتۇت بىر بۆرىنىڭ تاغ تەرەپكە قاراپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قاپتۇ. خەۋپتە قالغان ئۇيغۇرلار بۆرىنىڭ كەينىدىن مېڭىپتۇ. تاغنىڭ تۈۋىگە يېتىپ بارغان بۆرە ناھايىتى چوڭ بىر غارغا كىرىپ كېتىپتۇ. ئۇيغۇرلار بۆرە كىرىپ كەتكەن غارغا كىرىپ مېڭىپتۇ. قاپقاراڭغۇ غار ئىچىدە خېلى ئۇزۇن ماڭغاندىن كېيىن غارنىڭ ئۇ بېشىدا بىر ئوچۇقچىلىق كۆرۈنۈپتۇ. بۆرە غارنىڭ ئۇ بېشىدىكى چوڭ تۆشۈكتىن ئوتلار يېلىپۈنۈپ تۇرغان، سۇلار شارقىراپ ئېقىپ تۇرغان جەننەتتەك بىر يايلاققا چىقىپتۇ. ئۇيغۇرلارمۇ بۆرىنىڭ كەينىدىن مېڭىپ، شۇ يايلاققا چىقىپ، ھالاكەتتىن قۇتۇلۇپ قالغانكەن، شۇڭا ئۇيغۇرلار بۆرىنى مۇقەددەس ئىلاھ ھېسابلاپ، ئۇنىڭغا چوقۇنىدىغان بوپتۇ.

4

توخار (ياۋچى) لار چىلىەنشەن ـ دەشتئاتا (دۇنخۇاڭ) ئارىلىقىدا ياشىغان چاغلىرىدا قوشنا قېرىنداش ئەل ئۇسۇن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ ناندۇنى ئۆلتۈرۈپ، زېمىنىنى بېسىۋالىدۇ. ئۇسۇنلار ئىلى ۋادىسىغا كۆچىدۇ. بۇ چاغدا نانداۇنىڭ ئوغلى كۈنمى بوۋاق بولۇپ، چۆلدە ئىگە ـ چاقسىز قالغانىدى. ھون تەڭرىقۇتى چۆلدە بىر بوۋاقنى چىشى بۆرە ئېمىتىپ بېقىۋاتقانلىقىنى، ئەتراپىدا قۇشلار گۆش يەتكۈزۈپ بېرىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، سېھىرلىك بىلىپ، ياخشى كۆرۈپ بۇ بوۋاقنى بېقىۋالىدۇ. كۈنمى چوڭ بولغاندىن كېيىن ئەھۋالنى چۈشىنىدۇ ۋە ئاتىسىنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىش ئۈچۈن ھون قوشۇنلىرىنىڭ ياۋچىلارغا قارشى يۈرۈشىگە قاتنىشىدۇ. بۇ چاغدا ياۋچىلارمۇ ئىلى ۋادىسىغا كۆچۈپ كەلگەنىدى. كۈنمى ياۋچى خانىنىڭ بېشىنى ئېلىپ، باش سۆڭىكىدىن شاراب ئىچىدىغان جام ياساتقان ۋە ياۋچىلارنى باكتېرىيە تەرەپكە كۆچۈشكە مەجبۇر قىلغان.

ئۇيغۇرلار

1

سكەندەر زۇلقەرنەيىن شەرقتىكى نۇرغۇن دۆلەتلەرنى بويسۇندۇرۇپ، ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىنلاشقاندا، تۈرك خاقانى ئۇنىڭغا قارشى تۆت مىڭ ئادەم ئەۋەتكەن. ئۇلارنىڭ قالپاقلىرىنىڭ قاناتلىرى لاچىن قاناتلىرىغا ئوخشايدىكەن، ئوقنى ئالدىغا قانداق ئاتسا، كەينىگىمۇ شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن ئاتىدىكەن. زۇلقەرنەيىن بۇلارغا ھەيران قاپتۇ ۋە «ئىنانخۇز خۇرەند» (يەنى بۇلار باشقىلارغا موھتاج بولماي، ئۆز ئوزۇقىنى ئۆزى تېپىپ يەيدىغانلار ئىكەن، بۇلارنىڭ قولىدىن ئوۋ قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ، قاچان خالىسا شۇ چاغدا ئېتىپ يېيەلەيدۇ) دەپتۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ بۇ ئەل «خۇز-خۇر» دەپ ئاتىلىپ، بۇ سۆز بارا - بارا «ئۇيغۇر»غا ئۆزگىرىپ كېتىپتۇ.

2

رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، ئوغۇز نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوچىنچى ئوغلى ياپەسنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، ئۇ بارلىق تۈركىي ۋە موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ ئەجدادى ھېسابلانغان قاراخانىنىڭ ئوغلى ئىكەن.

ئوغۇزخانىنىڭ بوۋىسى ئەبۇلچەخان (بۇلچەخان) ئەسلىدە ئاۋۇرتاغ بىلەن قىزتاغ ئارىسىدىكى ئىنانچ شەھىرىدە ياشايدىكەن. ئۇنىڭ قاراخان، ئۇرخان، كۆزخان، گۆرخان نامىلىق تۆت ئوغلى بار ئىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە قاراخانىنىڭ ئايالى ئاجايىپ بىر ئوغۇل تۇغۇپتۇ. بالا بىر ياشقا توشقاندا يۈزىدىن نۇر يېغىپ تۇرغان، كۆزلىرىدىن ئوت چاقناپ تۇرغان چوڭلا بىر يىگىت بولۇپ قاپتۇ. دادىسى بۇنىڭغا ناھايىتى ھەيران قالىدىكەن. ئۇ پۈتۈن بەگ ۋە سانغۇنلىرى، ۋەزىر - ۋۇزرالىرىنى يىغىپ بالىغا ئات قويماقچى بولغاندا، تېخى ئەمدىلا بىر ياشقا توشقان بالا «مېنىڭ ئېتىم ئوغۇز بولسۇن» دەپتۇ. ھەيران قالغان جاما-ئەت ۋە دادىسى ناھايىتى چوڭ مەرىكە ئۆتكۈزۈپ بالىغا «ئوغۇز» دەپ ئات قويۇپتۇ. كېيىنچە ئۇنىڭغا ئەنىسى كۆزخانىنىڭ قىزىنى ئېلىپ بېرىپتۇ. ئوغۇز ئۇنى ياخشى كۆرمىگەنلىكى ئۈچۈن، يەنە بىر ئىنىسى گۆرخانىنىڭ قىزىنى ئېلىپ بېرىپتۇ. ئوغۇز بۇ ئايالىنى ئۆزىگە ئوخشاش مۇسۇلمان قىپتۇ. ئۇنى ئاڭلىغان دادىسى بالىسىغا قارشى لەشكەر تارتماقچى بوپتۇ. بالىسى بۇ خەۋەرنى خوتۇنىدىن ئاڭلاپ، دادىسىغا قارشى تەييارلىنىپتۇ. ئۇرۇشتا ئوغۇز غەلىبە قىلىپ، دادىسى قاراخانىنى ئۆلتۈرۈپتۇ. دادىسىنىڭ پايتەختى ئىنانچ شەھىرى، شۇنداقلا تالاس، سايرام ۋە بۇخارا شەھەرلىرىنى ئىگىلەپتۇ. ئۇزۇن يىللىق ئۇرۇشتىن كېيىن ئۇنىڭ تاغلىرى ۋە باشقا ئەۋلادى ئوغۇزغا تەسلىم بوپتۇ. تەسلىم بولمىغانلار شەرق تەرەپكە كۆچۈپ، ئۆز ئالدىغا ياشاپتۇ. ئۇلار كېيىنچە «موڭ - ئول» (موڭغۇل) دەپ ئاتىلىپتۇ. بىر كۈنى ئوغۇز

ئالتۇن بارگاھ تىكتۇرۇپ، ئۆز غەلىبىسىنى تەبرىكلەپ ناھايىتى چوڭ مەرىكە ئۆتكۈزۈپ، ئۆزىنى «خان» دەپ ئېلان قىپتۇ. مەرىكىدە ئۆز ئەتراپىغا ئۇيۇشۇپ جەڭ قىلغانلارنى «ئۇيغۇر» دەپ ئاتاپتۇ. بۇ سۆزنىڭ مەنىسى «ئۇ بىز بىلەن بىرلەشتى، بىزگە يارەملەشتى» دېگەن بولىدىكەن. كېيىنكى چاغلاردا بۇ سۆز ئاستا ـ ئاستا شۇ كىشىلەرنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىنىڭ مىللەت نامى بولۇپ قاپتۇ.

3

قاراخان ئوغلىنىڭ مۇسۇلمان بولغانلىقىنى ئاڭلاپ، بەگلىرىنى چاقىرىپ كېڭەش ئۆتكۈزدى. ئۇلار ئوغۇزخاننى ئۆۋدا يۈرگەندە ئۆلتۈرەيلى، دەپ قارار قىلىشتى ۋە ئەلگە كىشى ئەۋەتىپ «ئۇلار تېز يېنىپ كەلسۇن، مەن ئۆۋغا چىقمەن» دەپ خەۋەر قىلدى. ئوغۇزخانمۇ بۇ سۆزنى ئاڭلاپ، ئەلگە كىشى ئەۋەتىپ «ئاتام ئەسكەر ئەۋەتىپ مېنى ئۆلتۈرمەكچى، مېنى ياقلايدىغانلار ماڭا كەلسۇن، ئاتام تەرەپتە تۇرغانلار ئا ـ تام تەرەپكە بارسۇن» دەپ خەۋەر بەردى. ئەلنىڭ كۆپ قىسمى قاراخان تەرەپكە باردى، ئاز قىسمى ئوغۇ ـ خان قېشىغا باردى. قاراخاننىڭ ئىنىلىرىنىڭ ئوغۇللىرى كۆپ ئىدى. ھېچكىم ئۇلارنى قاراخاندىن يۇز ئۆرۈيدۇ دەپ ئويلىمايتتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسلا ئوغۇزخانىنىڭ يېنىغا كەلدى. ئوغۇزخان ئۇلارغا «ئۇيغۇر» دەپ نام قويدى. بۇ سۆز تۈركچە بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى «يېپىشقۇچى»، «ئىتتىپاقلىقچى» دېگەن بولـ ـدۇ. كىشىلەر ئىچىدە، سۈت ئۇيۇيدۇ، ئۇ ئۇيۇشتىن بۇرۇن سۇيۇق ۋە چېچىلىپ كېتىدىغان ھالەتتە بو ـ لىدۇ، ئۇيۇپ بولغاندىن كېيىن ئۆزئارا ئۇيۇشۇپ قالىدۇ، «ئۇيغۇر» دېگەن سۆز مۇشۇ «ئۇي»دىن كەلگەن، دېگەن ئوخشىتىشلار بار. كىشىلەر ئا ـ

رىسىدا «ئىمام» ئۆلچەم قىلىنىشى كېرەك، دېيىلىدۇ. «ئىمام ئولتۇرسا بىز ئولتۇرىمىز، ئىمام قوپسا بىز قوپىمىز.» بۇ ئۇلارنىڭ ئىمامغا يې ـ پىشقىنى بولمامدۇ. ئۇلار ھەممىسى ئوغۇزخانىنىڭ پېشىنى ئىككى قوللاپ تۇتۇپ تىز پۈككەندە خان ئۇلارنى «ئۇيغۇر» دەپ ئاتىغان.

4

موڭغۇل يۇرتىنىڭ كۈنپېتىشىدا بىر تاغ بار بولۇپ، ئۇ «قۇتتاغ» دېيى ـ لىدىكەن. بۇ تاغنىڭ بىر تەرىپىدە ئون ساي، يەنە بىر تەرىپىدە توققۇز ساي بار بولۇپ، ھەممىسىدە ئۇلۇغ سۇ ئا ـ قىدىكەن. ئۇيغۇرلار ئېلى ئەنە شۇ سايلارنىڭ ئارىلىرىغا جايلاشقان بو ـ لۇپ، ئون ساي تەرەپتە ئولتۇراقلاش ـ قانلىرى ئۆزلىرىنى «ئون ئۇيغۇر» دېسە، توققۇز سايدا ئولتۇراقلاشقانلى ـ

ری ئۆزلىرىنى «توققۇز ئوغۇز» دەپ ئاتايدىكەن. ئۇلارنىڭ شەھەرلىرى ئاۋات، ئېتىز - ياپلاقلىرى كەڭ ۋە مۇنبەت ئىكەن. ئۇلار بىر يۇز يىگىرمە ئۇرۇقنى تەشكىل قىلىدىكەن. ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولۇپ، بىر پادىشاھلىققا بىرلەشمىگەنىكەن. شۇ سەۋەبتىن ئۇلار ئارىسىدا ئىتتىپاقسىزلىق تۇغۇلۇپ، قالايمىقانچىلىق يۇز بېرىشكە باشلاپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇلار يىغىلىپ مەسلىھەتلىشىپتۇ: بىز ئىككىگە بۆلۈنگەن ئەلمىز، ھەرقايسىمىز بىر كىشىنى «تۇغران» (خان) قىلايلى، كىمكى ئۇنىڭ سۆزىگە كىرمىسە شۇ كىشى مال - مۈلۈك، ھەتتا بېشىدىن ئايرىلسۇن، دېيىشىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئون ئۇيغۇرلار «مەڭگۈ باش» ئاتالغان كىشىنى تۇغران قىلىپ كۆتۈرۈپ، «ئەل ئېلتەر» دەپ نام بېرىپتۇ. توققۇز ئوغۇزلار يەنە بىر كىشىنى تۇغرانلىققا كۆتۈرۈپ، «كۆل ئەركىن» دەپ نام قويۇپتۇ. بۇ ئىككىسىنىڭ ئوغلانلىرى يۇز يىللارچە تۇغرانلىق قىپتۇ ۋە كۆپ يىللارغىچە خانىنىڭ نامى شۇ تەقلىدتە يۈرگۈزۈلۈپتۇ. كېيىنرەك ئۇلاردىن كىم تۇغران بولسا، شۇ كىشىنى «ئىدىقۇت» دېگەن نام بىلەن ئاتايدىغان بوپتۇ.

5

ئېگىز ھارۇلىقلار قەدىمكى قىزىل تۇراقارنىڭ نەسلىدىن ئىكەن... ھون تەڭرىقۇتىنىڭ ئايالى ئىكى قىز تۇغقان بولۇپ، بۇ قىزلار ناھايىتى چىرايلىق ئىكەن. بۇ ئەلدىكى ئادەملەر ئۇ قىزلارنى پەرىلەر دېيىشىدىكەن. ھون تەڭرىقۇتى: «مۇشۇ قىزلىرىم قانداق كىشىلەرگە جورا بولۇشى مۇمكىن؟ ئۇلار تەڭرى بىلەن جورىلاشسا بولىدۇ» دەپتۇ. شۇنداق قىلىپ، تەڭرىقۇت ھونلار ئېلىنىڭ شىمالىدىكى ئادەم قەدىمى يەتمىگەن جايغا ئېگىز بىر قورغان سالدۇرۇپ، قىزلارنى قورغانغا جايلاشتۇرۇپ، «قىزلارنى تەڭرىنىڭ ئۆزى كېلىپ قارشى ئېلىشىنى ئۆتۈنمەن» دەپتۇ. ئارىدىن ئۇچ يىل ئۆتكەندە قىزلارنىڭ ئانىسى قىزلارنى كۆرمەكچى بولغاندا، تەڭرىقۇت: «بۇنداق قىلىشقا بولمايدۇ، ئۇلارنىڭ بۇ دۇنيا بىلەن ئالاقىسى ئۈزۈلگەن» دەپتۇ. يەنە بىر يىل ئۆتكەندە بىر قېرى بۆرە پەيدا بولۇپ، كېچە - كۈندۈز قورغاننى ياقلاپ ھۇۋلايدىغان بوپتۇ. بۆرە قورغان تېمىنىڭ تۆۋىنى كولاپ بىر ئۇۋا ياساپتۇ. كۈنلەر ئۆتۈۋېرىپتۇ، بۆرە زادى كەتمەپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە قىزلارنىڭ كىچىكى ئاچىسىغا: «دادام مېنى مۇشۇ قورغانغا جايلاشتۇرۇپ قويغاندا تەڭرى بىلەن جورا بولۇشۇمنى ئارزۇ قىلغان. بۈگۈنگە كەلگەندە بۆرە پەيدا بولدى. ئۇ بىر ئىلاھىي مەخلۇق ياكى پەرىشتىنىڭ ئۆزى» دەپتۇ ۋە قورغاندىن چىقىپ بۆرىگە جورا بولماقچى بوپتۇ. سىڭلىسىدىن بۇ سۆزنى ئاڭلىغان ئاچىسى قاتتىق چۆچۈپ كېتىپ: «بۇ ھايۋان تۇرسا، ئۇنىڭغا جورا بولمەن دېيىش ئاتا - ئانىمىزغا قىلىنغان ھاقارەت !» دەپتۇ. سىڭلىسى ئاچىسىنىڭ سۆزىگە قۇلاق سالماي، قورغاندىن چىقىپ بۆرىگە جورا بوپتۇ. بۇلاردىن توققۇز ئوغۇز، ئون ئۇيغۇر تۇغلۇپتۇ. ئۇلارمۇ بالىلىق بولۇپ كۆپىيىپتۇ.

6

قەدىمكى ھون ھۆكۈمدارلىرىدىن بىرىنىڭ بەك چىرايلىق ئىككى قىزى بار ئىكەن. بۇ قىزلار شۇنچىلىك چىرايلىق ئىكەنكى، پەقەت تەڭرىلەر بىلەن جۈپ بولۇش ئۈچۈن يارىتىلغاندەك ئىكەن. قىزلارنىڭ دادىسى بولغان ھون ھۆكۈمدارى مۇنداق قىپتۇ: قىزلىرىنى ئىنسانلاردىن يىراق تۇتۇش ئۈچۈن مەملىكىتىنىڭ شىمالىي تەرىپىگە ناھايىتى ئېگىز بىر راۋاق ياستىپتۇ - دە، قىزلىرىنى بۇ راۋاقتا ئوزۇنلاشتۇرۇپتۇ. ھۆكۈمدارنىڭ قىزلىرى بىلەن ئۆيلىنىش ئۈچۈن يالۋۇرۇپ چاقىرىلغان تەڭرى ئاخىردا بىر كۆك بۆرىنىڭ شەكلىگە كىرىپتۇ. كۆك بۆرە بۇ قىزلارغا ئۆيلىنىپتۇ. بۇلاردىن توققۇز ئوغۇز، ئون ئۇيغۇر تۇغۇلۇپتۇ. توققۇز ئوغۇز بىلەن ئون ئۇيغۇرلارنىڭ بالىلىرى كۆپىيىپتۇ.

قەدىم زامانلاردا ئۇيغۇرلار قۇملانجا دېگەن گۈزەل بىر يۇرتتا ياشايدىكەن. يۇرتنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئىككى دەريا ئېقىپ تۇرىدىكەن. ئىككى دەريا قوشۇلغان جايدا ئىككى تۇپ زور دەرەخ بار ئىكەن. تۇغلا دەرياسىنىڭ سۇيىنى ئىچكەن دەرەخ شەمشاد، سېلىنگا دەرياسىنىڭ سۇيىنى ئىچكەن دەرەخ ئارچا دەرىخى ئىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە كىشىلەر بۇ ئىككى تۇپ دەرەخنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئاجايىپ چىرايلىق بىر بارگاھ ئۆي تۇرغانلىقىنى كۆرۈپتۇ. ئۆينىڭ تۆشۈكىدىن ئەتراپقا يوپيورۇق نۇر چېچىلىپ تۇرغۇدەك. كىشىلەر ئۆي ئىچىگە كىرىشكە پېتىنالماي ئۆينىڭ يېنىغا كېلىپ تۇرۇشۇپتۇ. ئۆي ئىچىدىن ئاجايىپ يارقىن ناخشا ـ مۇزىكا ئاۋازلىرىشقا باشلاپتۇ. كىشىلەر ھەر كۈنى كېلىپ كۆزەتكەندە ئوخشاش ئەھۋال يۈز بېرىپتۇ. بىر كۈنى يۇرت ئاقساقاللىرى ئەلنى باشلاپ كېلىپ بۇ ئۆيگە چوقۇنۇپتۇ ۋە ئىشىكنى ئېچىپ كىرىپتۇ. ئۆي ئىچىدە كۈموشتىن ياسالغان بەش بۆشۈك بولۇپ، ھەربىر بۆشۈكتە پاقلاندەك بىردىن سېمىز ئوغۇل بوۋاق ئېمىزگۈ ئېمىپ ياتقۇدەك. كىشىلەر ھەيرانلىق بىلەن بوۋاقلارغا ھۆرمەت بىلدۈرۈپتۇ. يۇرت باشچىلىرى بەش نەپەر ئىنسانغا بەلگىلەپ، بەش ئوغۇل بوۋاقنى ئېمىتىپ بېقىپ چوڭ قىلىشىپتۇ. بالىلار ئايىغى چىقىپ چوڭ بولغاندىن كېيىن ھەر كۈنى كېچىدە ئىككى تۇپ دەرەخنىڭ قېشىغا بېرىپ چوقۇنىدىكەن. شەمشاد بىلەن ئارچا ئادەملەردەك تىلغا كىرىپ بالىلارنى تەربىيىلەپ-تۇ، ئۇلارغا ھېكمەتلەردىن، ئۆتمۈشلەردىن ساۋاق بېرىپتۇ. بالىلار بىر ـ بىردىن زېرەك، ئەقىل-لىق بولۇپ چوڭ بولۇشقا باشلاپتۇ. پۇتۇن ئەل بۇ كارامەت بالىلارغا قايىل بولۇپ، ئۇلارنى ئۆزلىرىگە باش بولۇشقا بەلگىلەپتۇ.

بەش ئوغۇلنىڭ چوڭى شۇڭقار تېكىن، ئىككىنچىسى قونچۇر تېكىن، ئۈچىنچىسى بۇقا تېكىن، تۆتىنچىسى ئۇر تېكىن، بەشىنچىسى بۆكۈ تېكىن ئىكەن. بەش ئوغۇل مەسلىھەتلىشىپ، ئەڭ ئەقىللىق، چىرايلىق، باتۇر بۆكۈ تېكىننى خان قىلىپ بەلگىلەپ ھەممىسى ئۇنىڭغا ئىتائەت قىپتۇ. بۆكۈخان ئەل-نى ئىدارە قىلغاندىن باشلاپ تەڭرى ئۇنىڭغا قۇت ئاتا قىپتۇ. ئەل ـ يۇرتى ئاۋاتلىشىپ، مال ـ چارۋىلار ھېسابسىز بوپتۇ. بۆكۈخان دۇنيادىكى نۇرغۇن ئەللەرنىڭ تىلىنى پىششىق ئۆگىنىپتۇ. تەڭرى ئەۋەتكەن ئۇچ شاتۇتىغا ئۇ پۇتۇن ئەللەرنىڭ تىلىنى ئۆگىتىپتۇ ھەمدە دۇنيانىڭ ھەممە يېرىگە ئۇلارنى ئەۋەتىپ ئىشلاردىن تولۇق خەۋەر تېپىپ تۇرۇپتۇ.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە بۆكۈخان ئوردىسىغا كىرىپ قارىسا، ئورنىدا بىر گۆدەك گۈزەل قىز ياتقۇدەك. ئۇ قورقۇپ كېتىپ چىقىپ كېتىپتۇ. بۇ ئىش ئۈچ كۈن ئۇدا سادىر بولغاندىن كېيىن بۆكۈخان ۋەزىر-گە مەسلىھەت سالىپتۇ ۋە كىرىپ ئۇ قىز بىلەن كۆرۈشۈپتۇ. قىز بۆكۈخاننى قۇت تېغىغا باشلاپ چىقىپ-تۇ. ئىككىسى ئۇ يەردە تاڭ ئاتقۇچە مۇڭدىشىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ تەڭرى ئەۋەتكەن ئۇ قىز بىلەن بۆ-كۈخان ھەر كۈنى قۇت تېغىغا چىقىپ سۆزلىشىپ تۇرۇپتۇ. تالاي يىللاردىن كېيىن قىز خوشلىشىپ كەتمەكچى بولۇپ بۆكۈخانغا: «كۈنچىقىشتىن كۈنپېتىشقىچە بولغان پۇتۇن زېمىننى تەڭرى ساڭا ئاتا قىلدى. ھەممە ئەلنى بويسۇندۇرۇپ ئوبدان باشقۇرغايسەن» دەپتۇ ـ دە، كۆزدىن غايىب بوپتۇ.

بۆكۈخان ئوردىغا قايتىپ كېلىپ دەرھال قوشۇن توپلاپتۇ. شۇڭقار تېكىننى ئۈچ يۈز مىڭ لەشكەر بىلەن موڭغۇل، قىرغىز ئېلىگە، قونچۇر تېكىننى يۈز مىڭ لەشكەر بىلەن تاڭغۇتلار ئېلىگە، بۇقاتېكىننى يۈز مىڭ لەشكەر بىلەن شەرقە ماڭدۇرۇپ، تۆتىنچى ئاكىسى ئۇر تېكىننى ئۆز ئېلىنى قوغداشقا قالدۇرۇپتۇ.

ئۇلار ئۇزاق - ئۇزاقلارغا لەشكەر تارتىپ، يۇرۇش قىلىپ نۇرغۇن ئەللەرنى بويسۇندۇرۇپ، نۇرغۇنلىغان ئەسىرلەرنى، غەنىيمەت قورال - ياراغلارنى، مال - دۇنيالارنى ئېلىپ ئۇرخۇن دەريا-سى بويىغا يىغىلىپتۇ ۋە ھەيۋەتلىك ئوردۇبالىق شەھىرىنى قۇرۇپ چىقىپتۇ. بۇ شەھەرنىڭ داڭقى پۈتۈن ئىقلىمغا تارقىلىپتۇ.

بىر كۈنى بۆكۈخان ئۇخلاۋېتىپ بىر چۈش كۆرۈپتۇ، چۈشىدە ئاپئاق پەرىجىلىك، ئاپئاق ھاسا تۇتقان بىر ئاقساقال ئۇنىڭغا يوغان ۋە يۇمىلاق بىر پارچە قاشتېشىنى بېرىپتۇ ھەمدە: «بۇ قاشتېشى پۈتۈن دۇنيانى باش ئەگدۈرىدىغان ئەڭگۈشتەر، ياخشى ساقلا» دەپتۇ - دە، غايىب بوپتۇ. شۇ كۈنى كېچىدە بۆكۈخاننىڭ ئاكىلىرىمۇ خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاشلا چۈش كۆرۈپ ئويغىنىپ كېتىپتۇ. ئەتىسى ئۇلار كېڭەش ئۆتكۈزۈپ، دەرھال قوشۇن ھازىرلاپ كۈنپېتىش تەرەپكە يۈرۈش قىپتۇ. كۆپ يۇرگەندىن كېيىن سۇيى مول، ئوت - چۆپى ئەلۋەك گۈزەل بىر يايلاققا يېتىپ كېلىپ بالاساغۇن شەھىرىنى بىنا قىپتۇ.

قوشۇنلار ئون ئىككى يىل يۈرۈش قىلىپ پۈتۈن ئەللەرنى بويسۇندۇرۇپ، بۆكۈخاننى قۇتلۇقلاپ ئېسىل سۆۋغاتلارنى ئېلىپ ئۆز يۇرتىغا قايتىشىپتۇ. بۆكۈخان قۇدرەت بىلەن ئەل سوراپ ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ، ئورنىغا ئوغلى خانلىق تەختىگە چىقىپتۇ.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە تۇيۇقسىز بوۋاق بالىلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئاغزىدىن «كۆچ - كۆچ» دېگەن ئاۋاز چىقىشقا باشلاپتۇ. دالىدىكى مال - چارۋىلارمۇ «كۆچ - كۆچ» دەپ مەرەپتۇ، مۆرەپتۇ، كىشنەپتۇ. خان پۈتۈن ئېلىنى، لەشكەرلىرىنى باشلاپ يۇرت ئارىلاپ كۆچۈشكە باشلىغاندىن كېيىنمۇ بۇ ئاۋاز توختىماپ-

تۇ. شۇنداق قىلىپ، خان بىر گۈزەل تۇزلەڭلىككە كەلگەندە بۇ ئاۋاز توختاپتۇ. ئۇلار شۇ يەردە «بېشىبالىق» شەھىرىنى بىنا قىلىپ ئولتۇراقلىشىپ قاپتۇ.

8

ئۇيغۇرلار ئېلىدە قاراقۇرۇم دېگەن تاغ بار ئىكەن، ئۇنىڭدىن ئىككى دەريا باشلانغان بولۇپ، بىرىنىڭ ئېتى تۇغلا، يەنە بىرىنىڭ ئېتى سېلىنگا ئىكەن. بىر كۈنى كەچتە كۆكتىن دەرەخكە نۇر چېچىلىپتۇ، شۇ ئەلدىكى كىشىلەر كېلىپ نۇرغا قارىغۇدەك بولسا، نۇردىن دەرەخ ھاملىدار بولۇپ، ئۇنىڭدىن يۇمشاق پوقاقتەك قورساق پۇسكىيىپ چىقىپتۇ. نۇر داۋاملىق يالتىراپ تۇرغۇدەك. ئارىدىن توققۇز ئاي ئون كۈن ئۆتكەندىن كېيىن دەرەخنىڭ ھېلىقى پوقىقى يېرىلىپ ئۇنىڭدىن بەش بوۋاق ئاپىرىدە بوپتۇ. بۇ بالىلارنى شۇ ئەلنىڭ خەلقى بېقىۋاپتۇ. ئۇلارنىڭ كەنجىسىگە بۆكۈخان دەپ ئات قويۇپتۇ. ئۇ بالا كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە چوڭ بوپتۇ ۋە ئۆز خەلقى بىلەن بىرلىكتە تېرىقچىلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپتۇ. كېيىن ئۇلارنىڭ خانى بوپتۇ. بۇ خانلىق ئۇچ يۈز نەچچە ئەۋلادقىچە داۋاملىشىپتۇ. يۈرۈڭ تېكىن زامانىدا تاۋغاچلار بىلەن بىرقانچە قېتىم ئۇرۇشۇپتۇ. مەلۇم ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن جەڭگى ـ جېدەل نى توختىتىپ خەلقنى ئاسايىشلىققا ئېرىشتۈرۈش ئۈچۈن سۇلھىلىشىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن تاۋغاچلار جىن لىيەن (金连) دېگەن مەلىكىنى يۈرۈڭ تېكىننىڭ ئوغلى گالى تېكىنگە خوتۇنلۇققا بېرىپتۇ. ئۇلارنىڭ ئولتۇراق جايى قاراقۇرۇمدىكى بېلى بولىدا (别力坡力等) ئىكەن. بۇ تاغ قانۇنلار تۈزىدىغان تاغ دەپ ئاتىلىدىكەن. يەنە بىر تاغ بولۇپ، ئۇنى تەڭرىتاغ دېيىشىدىكەن. ئۇنىڭ جەنۇبىدا يەنە بىر تاش تاغ بولۇپ،

بۇ قۇتلۇقتاغ دېيىلىدىكەن. تاۋغاچ ئەلچىلىرى بىلەن شۇ ئەلگە كەلگەن رەممالىلار «قارا قۇرۇملۇقلارنىڭ قۇدرىتى مۇشۇ تاغقا باغلىق. مۇشۇ تاغ بۇزۇۋېتىلسە ئۇلار زەئىپلىشىدۇ» دەپتۇ ـ دە، يۇرۇڭ تېكىنگە: «بىز قۇدا ـ باجا بولۇشۇپ قالدۇق. سىزدىن بىرنەرسە سورىماقچىدۇق، تىلىكىمىزنى يەردە قويماسسىز؟ قۇتلۇق تاغنىڭ تاشلىرى سىلىنىڭ بۇ مۇبارەك دۆلەتلىرىگە كېرەكسىز بولغان بىلەن بىزنىڭ تاۋغاچقا بەك ئەتىۋاردۇر» دەپتۇ. يۇرۇڭ تېكىن تاشنى بېرىۋېتىپتۇ. تاش ناھايىتى چوڭ بولغاچقا مىدىرلىتىشقىمۇ ئىمكانىيەت بولماپتۇ. تاۋغاچتىن كەلگەنلەر ئوت يېقىپ تاشنى قىزىتىپ، سىركە ئارقىلىق پارچىلاپتۇ ـ دە، ھارۋىلارغا سېلىپ يۆتكەپ كېتىپتۇ. بۇنىڭدىن شۇ ئەلنىڭ جىمى جانىۋارلىرى پەرياد كۆتۈرۈپتۇ. يەتتە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن يۇرۇڭ تېكىن ۋاپات بوپتۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ ئەلنى نەسىبىسىپتۇ. خەلق ئەمىلىك تاپالماپتۇ. خان ۋارىسلىرى كەينى ـ كەينىدىن ھالاك بوپتۇ. ئۇلار ئاخىر جياۋجۇ (交州)غا كۆچۈپ كەپتۇ. جياۋجۇ دېگىنى بۇگۈنكى قوچۇ (火州)بولۇپ، ھەممىسى بېشىبالىققا تەۋە ئىدى. ئۇنىڭ شىمالى ئاشۇ (阿述) دەريا سىغىچە بولۇپ، جەنۇبى جيۇچۈەنگە باراتتى، شەرقى خوتەن، قەشقەرگە (哈石甲孰)، غەربى شىفەن (番西)گە تۇتىشاتتى. ئۇلار بۇ يەردە بىر يۇز يەتمىش نەچچە يىل ھايات كۆچۈرگەن. قۇتلۇق خان چىڭگىزخان گوبىدا باش كۆتۈرگەن ۋاقتىدا بارچۇق ئارت تېكىن ئىدىقۇت تەختىدە ئولتۇرۇپ دەۋران سۈرۈۋاتقانىدى. ئۇ تەڭرىنىڭ ۋەھىيسىنى بىلىپ، ئۆز ئەل ـ يۇرتى بىلەن چىڭگىزخانغا بەيئەت قىلدى. چىڭگىزخان ئۇنى مۇبارەكلەپ قىزى ئېل ئالتۇننى بېرىپ، ئۆز ئوغلى قاتاربدا كۆرۈپ، بەشىنچى ئوغلۇم دەپ ھېسابلىدى.

9

قەدىمكى زاماندا تۈركلەرنىڭ ئوغۇزخان ئىسىملىك بىر خاقانى بولۇپ، ئۇنىڭ ئاتىسى قاراقاغان (قاراخان) دەپ ئاتىلىدىكەن. قارا قاغان كاپىر ئىكەن، ئۇنىڭ ئوغلى ئوغۇزخان مۇسۇلمان ئىكەن. ئۇ ئاتىسىنىڭ سۆزىگە زادى قۇلاق سالمايدىكەن. شۇنىڭ بىلەن ئاتا ـ بالا ئوتتۇرىسىدا قاتتىق جەڭگى ـ جېدەل باشلىنىپتۇ. قاراخان كاپىرلارنى ئۆز ئەتراپىغا توپلاپتۇ. ئوغۇزخانمۇ مۇسۇلمانلارنى ئۆز ئەتراپىغا توپلاپتۇ. ئاتا ـ بالا ئوتتۇرىسىدىكى بۇ جەڭدە ئوغۇزخان غەلىبە قىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن غەلىبىنى تەبرىكلەپ چوڭ بىر كېچەش چاقىرىپتۇ، ئۆزىگە ياردەم بەرگەن ئۇرۇق ـ قەبىلىلەرگە «ئۈيغۇر» دەپ نام بېرىپتۇ. «ئۈيغۇر» دېگەن نامنىڭ مەنىسى «ئۇيۇشتى»، «ئىتتىپاقلاشتى»، «كۆمەكلەشتى» دېگەنلىك بولىدىكەن.

10

خاڭگاي تېغىنىڭ باغرىدا ئون ئېقىن بار ئىكەن، ئۇ يەردە ياشايدىغان ئۈيغۇرلار ئون ئوغۇز (ئۈيغۇر) قوۋمى دەپ ئاتىلىدىكەن. خاڭگاي تېغىنىڭ يەنە بىر تەرىپىدە توققۇز ئېقىن بار ئىكەن، ئۇ يەردە ياشايدىغان ئۈيغۇرلار توققۇز ئوغۇز (توققۇز ئۈيغۇر) دەپ ئاتىلىدىكەن. بۇ ئىككى جايدا ياشايدىغان ئۈيغۇرلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئاقساقىلى يوق ئىكەن. كۈنلەر ئۆتۈپتۇ، يىللار ئۆتۈپتۇ. بىرەر ئىش بولۇپ قالسا، ھەر ئىككى قوۋمنىڭ ئىچىدىن كۈچلۈكرەك بىرى چىقىپ باشقىلارغا ئاقساقال بولىدىكەن ـ دە، ئىككى تەرەپتىكى ئۈيغۇر قوۋمىغا يولباشچىلىق قىلىدىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە بۇ يەردىكى ئۈيغۇرلار ئىككى يولباشچى بولمىسا زادى بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىشىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن چوڭ قۇرۇلتاي ئېچىپ، ئون ئۈيغۇرلار قوۋمىدىن ئىككى كىشىنى يولباشچىلىققا سايلىشىپتۇ. ئۇلارنىڭ بىرى «ئېلىچۇر» دەپ ئاتىلىدىكەن، يەنە بىرى «كۆل ئېركىن» دەپ ئاتىلىدىكەن. بۇ ئىككى يولباشچىنىڭ ئورنى ۋەھوقۇقلىرى بىر ـ بىرى بىلەن ئوخشاش ئىكەن.

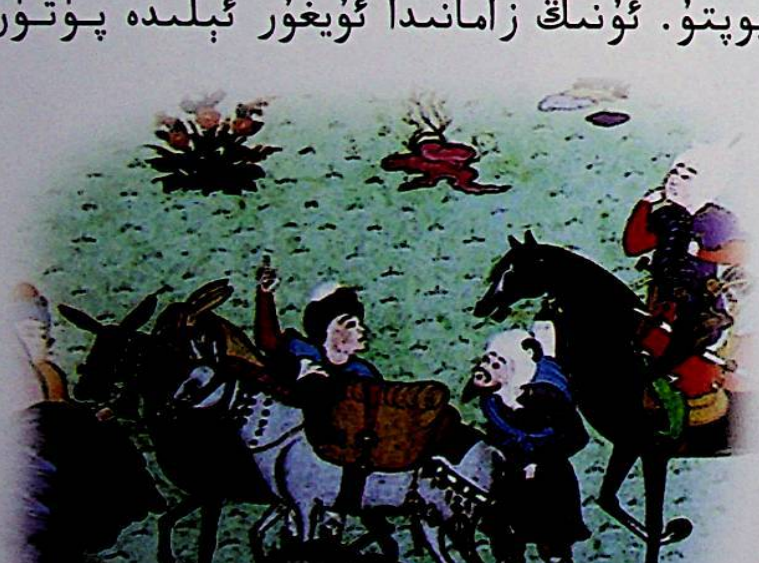
«كۆچ»

ردىن ئۇزۇن زامانلار ئۆتۈپتۇ، بىر كۈنى ئۇيغۇر خانلىق تەختىگە يېڭى بىر ھۆكۈمدار ئولتۇرۇپتۇ. بۇ ھۆكۈمدار چىنلار بىلەن بولۇۋاتقان ئۇرۇشلارغا خاتىمە بېرىش ئۈچۈن، ئوغلى گالى تېكىنگە جىن لىيەن ناملىق چىن خانىكەسىنى ئېلىپ بېرىشنى ئويلاپتۇ. بۇ خانىكە ئۆزىنىڭ ساريىينى خاتۇنتېغىدا قۇرۇپتۇ. ئۇ ئەتراپتا تەڭرىتاغ ناملىق باشقا بىر تاغ ۋە ئۇنىڭ جەنۇبىدا قۇتلۇقتاغ ناملىق تاش تاغ بار ئىكەن. چىن ئەلچىلىرى خانىكەنى ئېلىپ، مەھرەملەر بىلەن بىرگە كېلىشىپتۇ ھەمدە ئۇلار بۇ خانىكەنىڭ بەدىلىگە خاتۇنتېغىنىڭ سائادىتى بولغان بۇ مۇقەددەس تاشنى تەلەپ قىلىشىپتۇ. يېڭى ئۇيغۇر ھۆكۈمدارى ئۇلارنىڭ تەلىپىنى قوبۇل كۆرۈپ، ئۇيغۇر ئېلىنىڭ بەخت ـ سائادىتى ۋە بىر پۈتۈنلۈكىنىڭ سىمۋولى بولغان بۇ تىلسىملىق مۇقەددەس تاشنى بېرىپتۇ. بۇ تاش ئاسانلىقچە كۆتۈرگىلى بولمايدىغان دەرىجىدە چوڭ ئىكەن. ئۇنى يۆتكەش ئۈچۈن چىنلىقلار بۇ تاشنىڭ ئەتراپىغا ئوتۇن دۆۋىلەپ ئوت يېقىپتۇ، تاشنى ئوبدان قىزىتقاندىن كېيىن، ئۇستىگە ئۆتكۈر سىركە چېچىپتۇ، پارچىلانغان تاشلارنى ھارۋىلارغا سېلىپ چىنغا ئەكېتىپتۇ.

بۇ ۋەقە ناھايىتى چوڭ تەسىر پەيدا قىپتۇ. ئۇيغۇر ئېلىدىكى پۈتۈن ئۇچار قۇشلار، ھايۋانات ئۆزلىرى بىلەن بۇ تاشنىڭ قولدىن كېتىشىگە ماتەم تۇتۇپ يىغلىشىپتۇ. شۇنىڭدىن يەتتە كۈن كېيىن تېكىن ئۆلۈپتۇ. ئۇيغۇر ئېلىنى پالاكەت بېسىپتۇ، خەلقى راھەت، ھۇزۇر، بەرىكەت يۇزى كۆرمەپتۇ. ئۇيغۇر ھۆكۈمدارلىرى بىرىنىڭ ئارقىسىدىن بىرى دېگۈدەك ئۆلۈپتۇ.

ئاقىۋەت بۆكۈ قاغانىنىڭ بالىلىرىدىن بىرى ھۆكۈمدار بوپتۇ. ئۇنىڭ زامانىدا ئۇيغۇر ئېلىدە پۈتۈن ھايۋاناتنىڭ، پۈتۈن قۇشلارنىڭ، ھەتتا پۈتۈن بۇۋاقلارنىڭ ھاياجان بىلەن «كۆچ ـ كۆچ» دەپ ۋارقىرىغان ئاۋازى ئاڭلىنىپتۇ. ئۇيغۇرلار تەڭرىدىن كەلگەن بۇ ئىشارەت بىلەن يۇرتلىرىنى تاشلاپ كۆچۈشكە باشلاپتۇ. ئۇلار قەيەردىلا تۇرايلى دېسە، شۇ جايدىن «كۆچۈڭلار!» دېگەن ئەينى ئىلاھىي ئاۋازنى ئاڭلاپتۇ. شۇنداق كۆچۈپ، كېيىن بېشىبالىق ئېلىگە كەلگەندە «كۆچ!» دېگەن ئاۋاز توختاپتۇ. نەتىجىدە، ئۇيغۇرلار بۇ يەرگە ماكانلىشىپتۇ. بېشىبالىق شەھرىنى ئاۋات قىلىپ، كۈچلۈك بىر ئۇيغۇر دۆلىتىنى مەيدانغا كەلتۈرۈپتۇ.

قاراقوشۇن

غۇزخاننىڭ چوڭ سەركەردىلىرىدىن بىرى بولغان «قالاچ» كېيىنرەك لوپنۇر كۆلىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىگە كېلىپ ئولتۇراقلىشىپتۇ ۋە ئۆز ئالدىغا بىر خانلىق قۇرۇپتۇ. ئۇلار ھونلارنىڭ ھۇجۇمىدىن مۇداپىئە كۆرۈش مەقسىتىدە بۇيۇك بىر قوشۇن ئۇيۇشتۇرۇپ، «قارا»نى ئۇنۇڭ سۈپىتىدە قوللىنىپ، ئۆزلىرىنى «قارا قوشۇن»لۇقلار دەپ ئاتاپتۇ. بۇ نام «يۇكسەك قوشۇن»، «بۇيۇك قوشۇن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىكەن. بۇ قوشۇن بېشىغا پۆپۈكى بار قارا باش كىيىم، ئۇستىگە قارا ماتادىن كىيىم كىيگەنكەن.

سيانپي

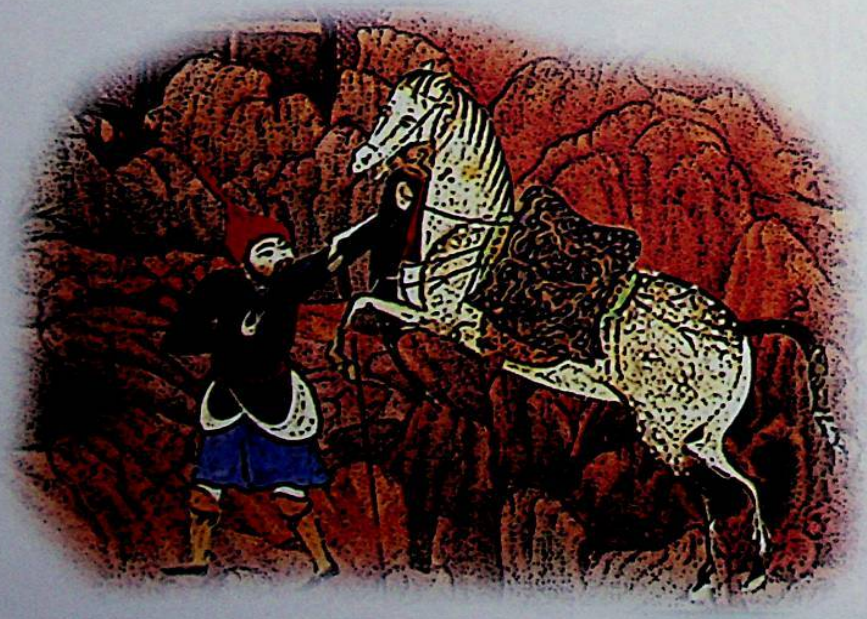
1

ىلادىيە II ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تورۇغۇر ئاتلىق بىر سيانپي ھونلار قوشۇنىدا ئۇچ يىل خىزمەت قىلىپ ئۆيىگە قايتىپ كەلگەندە، ئايالى بىر ئوغۇل تۇغۇپ ئۇنىڭغا تانشىغۇي دەپ ئات قويغانىكەن. تورۇغۇر بۇ ئەھۋالدىن غەزەپلىنىپ، ئايالىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىماقچى بوپ-تۇ. ئىرىنىڭ پەيلىنى سېزىپ قالغان ئايال دەرھال ئەقىل ئىشلىتىپ، بىر ئەپسانە توقۇپ چىقىپتۇ. ئۇ تورۇغۇرغا: «بىر كۈنى ئۇشتۇمتۇت ھاۋا گۈلدۈرلەپ، دەھشەتلىك چاقماقلار چاقتى، مەن قورقۇپ كې-تىپتىمەن، ئاسمانغا قاراپ ئاغزىم ئېچىلىپ قاپتۇ. شۇ چاغدا ئاسماندىن تۈلا يېغىپ، ئاغزىمغا بىر دانىسى چۈشتى، ئاغزىمغا چۈشكەن تۈلىنى يۇتۇۋەتتىم، بولغان ئىش شۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ قورساق كۆتۈرۈپ ئوغۇل تۇغدۇم» دەپتۇ. ئايالىنىڭ ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن توقۇغان ئەپسانىسىگە ئىشەنگەن تورۇغۇر ئاچچىقىدىن يېنىپ پەسكويغا چۈشۈپتۇ.

سيانپيلار تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان، قۇدرەتلىك سيانپيلار ئىمپېرىيىسىنى قۇرغان ئىمپېراتور تانشىغۇي ئانىسىدىن ئەنە شۇنداق تۇغۇلغانىكەن.

2

سيانپي خانلىرىدىن تويانىڭ ئىككىنچى ئوغلى قىپان سيانپيلارنى باشلاپ ئېيتقۇسىز مۇ-شەققەتلىك، ئاجايىپ خەتەرلىك كۆچۈش سەپىرىگە قەدەم قويغاندا، سيانپيلارغا «قىياپىتى ئاتقا، ئاۋازى كالىغا ئوخشاپ كېتىدىغان سايىبى ناملىق بىر ئىلاھي ھايۋان يول باشلىغان» ئىكەن. ئۇلار ما-نا شۇ يارىشىملىق ئىلاھي ھايۋانىڭ كەينىدىن ئېگىز تاغلار، چوڭقۇر جىلغىلاردىن ئۆتۈپ، قات-مۇ قات توسۇقلارنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، بىر يىل دې-گەندە كۆزلىگەن جايىغا يېتىپ كەلگەنىكەن. شۇ-نىڭدىن باشلاپ ئۇلار «سايىبى» ناملىق ئىلاھي ھايۋانغا چوقۇنىدىغان بوپتۇ. ئېيتىشلارغا قارا-غاندا، «سيانپي» دېگەن نام ئىلاھي ھايۋان «سايىبى» دېگەن نامدىن كېلىپ چىققانىكەن.

تۇركمەن

تۇركمەن — بۇلار ئوغۇزلاردۇر. بۇلارنىڭ تۇركمەن دەپ ئاتىلىشىدا مۇنداق بىر ھېكايە بار: زۇلقەرنەيىن سەمەرقەنتتىن ئۆتۈپ تۇرك شەھەرلىرىگە يول ئالغان چاغلاردا، تۇركلەرنىڭ «شۇ» ئىسىملىك بىر باش خاقانى بار ئىدى. ئۇ چوڭ قوشۇن ئىگىسى ئىدى. بالاساغۇن يېنىدىكى «شۇ» قەلئەسىنى شۇ ئۆزى ئالغان ۋە بىنا قىلدۇرغان. بۇ قەلئە ئالدىدا ھەر كۈنى بەگلەر شەرىپىگە ئۇچ يۈز ئاتمىش قېتىم دۇمباق چېلىناتتى. ئادەملىرى ئۇنىڭغا: «زۇلقەرنەيىن يېقىن كېلىپ قاپتۇ، ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشمىزمۇ؟ نېمە بۇيرۇقلىرى باركىن ؟» دەپتۇ. ئەسلىدە خاقان شۇ خۇجەند دەريا سى بويىغا قاراۋۇل قويۇش ۋە زۇلقەرنەيىننىڭ دەريادىن ئۆتكەنلىكىدىن خەۋەر بېرىش ئۈچۈن، بۇ دەريا قىرغىقىغا تارخانلاردىن تەركىب تاپقان قىرىق كىشىلىك چارلىغۇچى ئەۋەتكەنكەن. چارلىغۇچىلار مەخپىي ھالدا كەتكەچكە، ئۇلارنىڭ كەتكەنلىكىنى خان ئەسكەرلىرىدىن ھېچكىمنۇ بىلمەيدىكەن. خاقانىنىڭ كۆڭلى بۇنىڭدىن خاتىرجەم ئىكەن. خاقانىنىڭ كۆمۈشتىن ياسالغان بىر كۆلچىكى بولۇپ، سەپەرگە چىقاندا ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ يۈرىدىكەن. ئۇنىڭغا سۇ تولدۇرۇلغاندىن كېيىن غاز، ئۆردەكلەر چۈشۈپ ئۈيناىدىكەن. خاقان زۇلقەرنەيىن بىلەن ئۇرۇشمىزمۇ دېگەنلەرگە ئۆزىنىڭ مۇشۇ كۆمۈش كۆلچىكىنى كۆرسىتىپ: «غاز، ئۆردەكلەرگە قاراڭلار، ئۇلار سۇغا قانداق شۇڭغۇيدىكىن؟» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. خاقانىنىڭ بەرگەن جاۋابى ئادەملەرنى ئويغا سېلىپ قويۇپتۇ. ئۇلاردا «خاقان زۇلقەرنەيىن بىلەن ئۇرۇشماقچىمۇ ئەمەس، چېكىنمەكچىمۇ ئەمەس» دېگەن گۇمان پەيدا بوپتۇ. زۇلقەرنەيىن دەريادىن ئۆتۈپتۇ. چارلىغۇچىلار ئۇنىڭ ئۆتكەنلىكىنى خاقانغا كېچىسى كېلىپ مەلۇم قىپتۇ. خاقان شۇ كېچىسىلا دۇمباق چالدۇرۇپ، شەرقە قاراپ يول ئاپتۇ. خاقانىنىڭ تەييارلىقسىزلا يولغا چىققانلىقىدىن خەلق ئارىسىدا ئەنسىزلىك، تەشۋىش پەيدا بوپتۇ. ئۇلار ئالدىراش - تېنەش ئۇدۇل

كەلگەن ئۇلاغلارغا مىنىشىپ خاقانىڭ كەينىدىن مېڭىپتۇ. ئالدىراشچىلىقتا ئۇ بۇنىڭ، بۇ ئۇنىڭ ئۇلىغىنى ئېلىۋاپتۇ. تاڭ ئاتقاندا قارارگاھ تۇپتۇز بىر سايغا ئايلىنىپتۇ. ئۇ چاغلاردا تىراز، ئىسپىجاپ، بالاساغۇن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش شەھەرلەر بىنا قىلىنمىغانىدى، بۇلارنىڭ ھەممىسى كېيىن بىنا قىلىنغان، ئۇ يەرلەردە چېدىرلاردا ياشايدىغان كۆچمەنلەر ھايات كەچۈرەتتى. خاقان ۋە ئۇنىڭ قوشۇنى كېچىكىپ كېتىپ قالغاندا، يىگىرمە ئىككى كىشى ئۇلار بىلەن بىللە كېتىشكە ئۇلاغ تاپالمىغانلىقتىن بالا ـ چاقىلىرى بىلەن شۇ يەردە قېپقاپتۇ. بۇ يىگىرمە ئىككى ئائىلە ئۇلارنىڭ كەينىدىن پىيادە بېرىش ياكى مۇشۇ يەردە تۇرۇۋېرىش ھەققىدە مەسلىھەتلىشۋاتقاندا، ئۇلارنىڭ يېنىغا ئىككى كىشى كەپتۇ. ئۇلارنىڭ بالا ـ چاقىلىرىمۇ بىللە ئىكەن. ئۇلار يۈك ـ تاقىلىرىنى دۇمبىلىرىگە ئارتىپ، قوشۇننىڭ كەينىدىن كېتىۋاتقان، ھېرىپ ـ ئاچقان، ئېغىر يۈكنىڭ دەستىدىن تەرگە چۆمگەنىكەن. بۇ ئىككى ئائىلە قېپقالغان ھېلىقى يىگىرمە ئىككى ئائىلىگە يولۇقۇپ، ئۇلار بىلەن پاراڭلىشىپتۇ. يىگىرمە ئىككى ئائىلە ئۇلارغا: «ئەي ئادەملەر، ھېلىقى ئادەم (زۇلقەرنەيىن) بىر يولۇچى، ئۇ بىر يەردە تۇرمايدۇ، بىزنىڭ يەرلەردە قېپقالمايدۇ، ئۆتۈپ كېتىدۇ، بىز بەربىر ئۆز يېرىمىزدە ئۆزىمىز قالىمىز» دەپتۇ. ئۇلار ئىككى ئائىلىگە تۇركچە: «قال ئاچ ـــ مۇشۇ يەردە تۇرۇپ قېلىڭلار» دەپتۇ. كېيىن ئۇلار «خالاچ» دەپ ئاتىلىپ قالغان. خالاچلارنىڭ ئەسلىي شۇ. ئۇلار ئىككى قەبىلىدۇر.

زۇلقەرنەيىن كەلگەندىن كېيىن، بۇ ئادەملەرنىڭ ئۇزۇن چاچلىرىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش تۇركلەرگە خاس بەلگىلىرىنى كۆرۈپ ئۇلاردىن گەپ سورىمايلا بۇلار «تۇرك مەنەن» (تۇركىكە ئوخشايدۇ) دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ سۆز ئۇلارغا بۇگۈنگە قەدەر نام بولۇپ قالغان.

قىپچاق

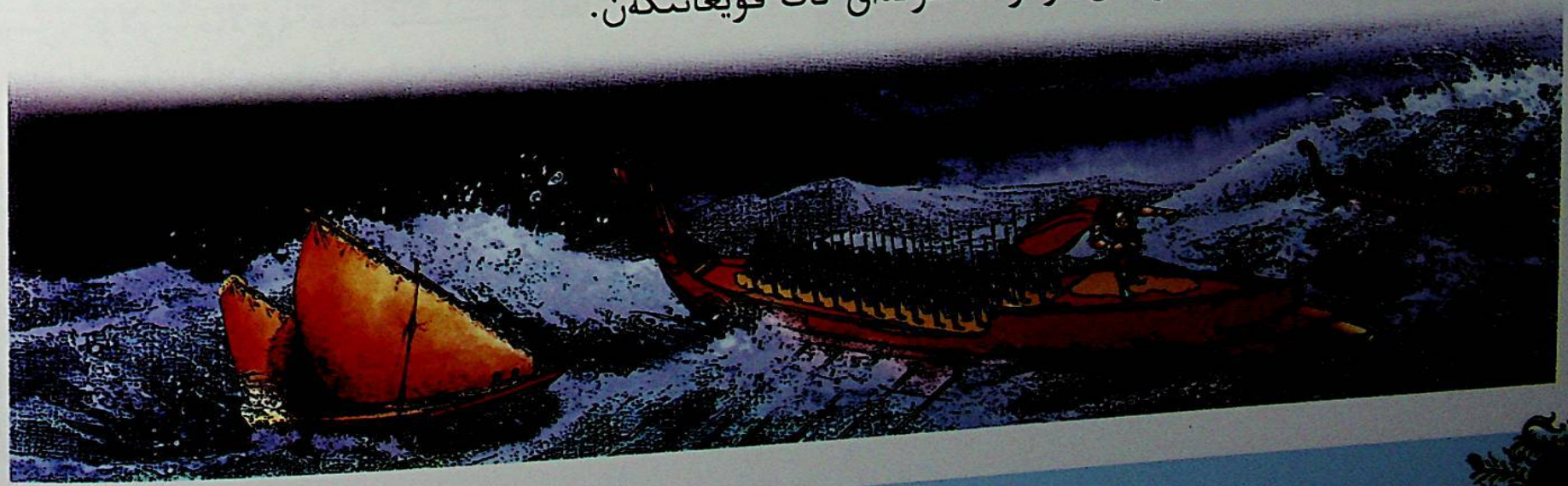
1

غۇزخان ئەرەبستان تەرەپكە قوشۇن تارتىپ بارغاندا، ئۇنىڭ باتۇرلىرىدىن بىرى جەڭدە ئۆلۈپتۇ. ئۇنىڭ خوتۇنى بولسا ھامىلدار ئىكەن. ۋاقتى ـ سائىتى توشۇپ، بوشىنىشقا بىر خالىي جاي تاپالماي، بىر دەرەخنىڭ كاۋىكىغا كىرىپ ئولتۇرۇپ بىر ئوغۇل تۇغۇپتۇ. ئو-غۇزخان بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇ خوتۇننى بالىسى بىلەن ئوردىسىغا ئالدۇرۇپ پەرۋىش قىپتۇ. دەرەخنىڭ ئىچىدە تۇغۇلغانلىقى ئۈچۈن ئۇ بالىغا «قىپچە» دەپ ئات قويۇپتۇ، چۈنكى دەرەختىن يېڭى چىققان شاخنى «قىپچە» دەپ ئاتايدىكەن. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «قىپچە» سۆزى «قىپچاق»قا ئۆزگىرىپتۇ. بۇ بالا چوڭ بولغاندا لەشكەر قوماندانى قىلىنىپ، خەرىز تەرەپكە ئۇرۇشقا ئەۋەتىلىپتۇ. ئۇ تەرەپ-لەرنى قولغا كىرگۈزۈپ، شۇ جايلاردا يەرلىكلىشىپ قاپتۇ. پۈتۈن قىپچاقلار قەبىلىسى بۇ ئوغۇلنىڭ نەسلىدىن ئىكەن.

2

كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئوغۇزخان سىر دەريا بويىدا بولغان بىر جەڭدىن قايتىپ كەلگەندە، ئۆزىنىڭ با-تۇر بەگلىرىدىن بىرىنىڭ ئېغىرئاياغ بولغان خوتۇنى ئىزسىز يوقىلىپ كېتىپتۇ. ئوغۇزخان شۇ خوتۇ-نى تاپتۇرۇش ئۈچۈن، جەڭ بولغان جايغا ئادەم ئەۋەتىپتۇ. ئوغۇزخان ئەۋەتكەن ئادەملەر سىر دەريا بويى-دىكى بىر قېلىن ئورمانلىقتىن يوقالغان خوتۇننى تېپىشىپتۇ. ئېغىرئاياغ خوتۇن ئىچى كاۋاك بىر چوڭ دەرەخنىڭ ئىچىدە بىر ئوغۇل تۇغقانىكەن. خوتۇننى شۇنداق ئەھۋال ئاستىدا تاپقان ئادەملەر ئۇنى بۇۋاق بىلەن بىللە ئوغۇزخاننىڭ ئالدىغا ئەكەپتۇ. ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان ئوغۇزخان يېڭى تۇغۇلغان بۇۋاقىغا «قىپچاق» دەپ ئات قويۇپتۇ. «قىپچاق» سۆزى «قىسىلچاق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىكەن. ئىچى كاۋاك دەرەخنىڭ قىسىلچىقىدا تۇغۇلغان ئوغۇلغا شۇنداق ئات قويغانىكەن.

چىگىل

ۋلقەرنەيىن ئارغۇ[2] ئېلىگە كەلگەندە، قاتتىق يامغۇر يېغىپ، يوللار پاتقاقلىشىپ ماڭغۇسىز بولۇپ كېتىپتۇ. بۇ ھالنى كۆرگەن زۇلقەرنەيىن پارس تىلىدا: «ايىن چەكىل راست» (نېمىدېگەن ياماق پاتقاق) دەپ كايىپتۇ ۋە كېيىن ئۇ يەرگە بىر قورغان سالدۇرۇپتۇ. بۇ قورغان «چىگىل»[3] دەپ ئاتىلىپتۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ قورغاندا ئولتۇراقلاشقان تۈرك قەبىلىسىمۇ «چىگىل» دەپ ئاتىلىپتۇ. بۇ نام كېيىنچە ئەتراپقا يېيىلىپتۇ ۋە ھازىرغىچە داۋاملىشىپتۇ.

ئۆزبېك

ئىگىزخانلىك بىرىنچى ئوغلى جوجىخان بولۇپ، ئۇنىڭ ئون سەككىز ئوغلى بار ئىدى. بۇ ئوغۇللارنىڭ ئالتىنچىسىنىڭ ئىسمى شەيبانى ئىدى. ئۇ كېيىن خان بولدى. شەيبانىخان ئۆزبېكنىڭ تۆتىنچى نەۋرىسىگە «ئۆزبېك» دەپ ئات قويدى. ئۆزبېك چوڭ بولغاندا ئەمىر بولۇپ، پەرغانە ۋىلايىتى ۋە ماۋەرائۇننەھر شەھىرىنى ئىستىلا قىلىپ، ئەللىك تۆت يىل ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزدى. ئۇنىڭ دەۋرىدە ئادالەت ئورنىتىلىپ، پۇقرالار كۆپ راھەت كۆردى. شۇ سەۋەبتىن خەلق ئارىسىدا ئۆزبېك دېگەن نام ساقلىنىپ قالدى. ئۆزبېك خانلىقى كېيىنچە ئۇرۇق - ئەۋلادى كۆپەيدى، شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇلار ئۆزلىرىنى «ئۆزبېك» دەپ ئاتايدىغان بولدى.

تۇبۇت

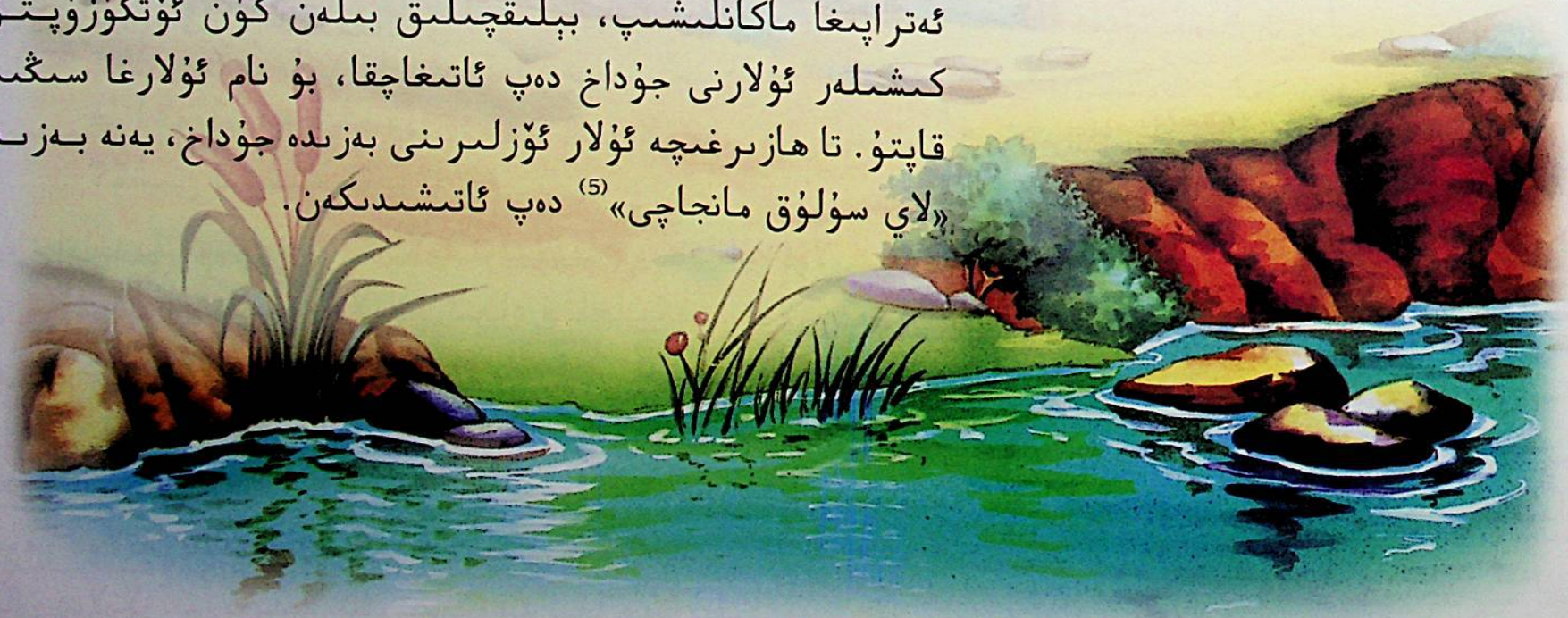
ـۇبۇت تۇرك ئەللىرىدە ياشايدىغان بىر قوۋم. ئىپار كېيىك شۇلارنىڭ يۇرتىدىن چىقىدۇ. تۇبۇتلەر سابىت ئىسسىلىك بىر ئادەمنىڭ ئەۋلادىدۇر. ئۇ يەمەنلىك ئادەم بولۇپ، ئۇ يەردە بىر ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ قويغانلىقتىن، جىنايىتىدىن قورقۇپ، كېمە بىلەن چىنغا كەلگەن. بۇ يەر ئۇنىڭغا ياراپ قېلىپ، شۇ يەرگە ئورۇنلىشىپ قالغان. كېيىن ئۇنىڭ ئۇرۇق ـ ئەۋلادى كۆپىيىپ، تۇركلەر زېمىنىدىن بىر مىڭ بەش يۈز پەرسەخ يەر ئالغان. بۇ يەرنىڭ شەرق تەرىپى چىنغا، غەرب تەرىپى كەشمىرگە، شىمالىي تەرىپى ئۇيغۇر يۇرتىغا، جەنۇبىي تەرىپى ھىندى دېگىزىغا تۇتىشىدۇ.

جۇداخ

سىگگىزخان دەۋرىدە موڭغۇللار بۇتقا تاۋاپ قىلىش ئۈچۈن يىلدا بىر قېتىم تىبەتكە بارىدىكەن. ئۇلارغا يول ئۇستىدە لوپنۇردىن ئۆتۈشكە توغرا كېلىدىكەن. بۇ يەرنىڭ ھەممە ئەتراپى چەكسىز دېگىزدەك سۇ بولغاچقا كۆلنى كېسىپ ئۆتەلمەپتۇ. ئۇلار كۆلدىن ئۆتۈشنىڭ چارىسىنى تاپالماي تۇرغاندا، ئەتراپتىكى ئاراللاردىن كۆپلىگەن بېلىقچىلارنىڭ كېلىپ كېمىلەرگە ئولتۇرۇپ بېلىق تۇتۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، بۇ ھۇنەرگە بەك قىزىقىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بېلىقچىلارنى چاقىرىپ كۆلدىن ئۆتكۈزۈپ قويۇشنى تەلەپ قىپتۇ. بېلىقچىلار ئۇلاردىن سوراپتۇ: «سىلەر نېمە ئادەم؟ نەگە بارىسىلەر؟» ئۇلار: «بىز جۇداخلار[4]، تىبەتكە بارىمىز» دەپ جاۋاب بېرىشىپتۇ.

شۇنىڭ بىلەن بېلىقچىلار بۇ جۇداخلارنى مال ـ مۈلكى، ئات ـ ئۇلاغلىرى بىلەن قوشۇپ كېمىلەرگە سېلىپ، كۆلنىڭ شەرق تەرىپىگە ئامان ـ ئېسەن ئۆتكۈزۈپ قويۇپتۇ. جۇداخلارنىڭ ئاقساقىلى ئۇلارغا يەنە: «بىز ياشىغان جايلاردىمۇ دەريا ـ كۆللەر بار، بىراق بېلىق تۇتۇشنى بىلمەيمىز. بىزنىڭ بىر جۈپ پەرزەنتىمىز سىلەرنىڭ ئاراڭلاردا قالسا، ئۇنىڭ بەدىلىگە بىزگە مانجا (بېلىق تورى) بەرسەڭلار» دەپ تەلەپ قىپتۇ. بېلىقچىلار ماقۇل بوپتۇ. بۇ بىر جۈپ بالىنىڭ بىرىنىڭ ئىسمى ئالاتولو، يەنە بىرىنىڭ ئىسمى چالاتولو ئىكەن. ئالاتولو بىلەن چالاتولو بېلىقچىلار ئارىسىدا چوڭ بوپتۇ، بالاغەتكە يېتىپ ئۆي ـ ئوچاقلىق بوپتۇ، كۆپ پەرزەنتلىك بوپتۇ. كېيىنچە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى لوپنۇردىكى دۆڭقوتان ئەتراپىغا ماكانلىشىپ، بېلىقچىلىق بىلەن كۈن ئۆتكۈزۈپتۇ. كىشىلەر ئۇلارنى جۇداخ دەپ ئاتىغاچقا، بۇ نام ئۇلارغا سىڭىپ قاپتۇ. تا ھازىرغىچە ئۇلار ئۆزلىرىنى بەزىدە جۇداخ، يەنە بەزىدە «لاي سۇلۇق مانجاچى»[5] دەپ ئاتىشىدىكەن.

دولانلار

1

ـەر رىۋايەتتە، دولانلار مەكتتىن تارتىپ لوپنۇرغىچە بولغان پايانسىز قۇملۇق ئەتراپىنى ئىگىلىگەچكە، «دولان» سۆزى «دالا» دېگەن سۆزدىن ئۆزگەرگەن دېيىلىدۇ. يەنە بىر رىۋايەتتە، «دولان» «دالان» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان، دەپمۇ قارىلىدۇ.

دولانلار ئاساسەن چۆل ـ باياۋاننى ماكان قىلغان بولۇپ، ئوۋچىلىققا ماھىر خەلق ئىكەن، بۆرە، قاۋان، قاپلانلارنى خۇددى قوينى تۇتقاندەك ئەركىن تۇتالايدىكەن. ئۇلارنىڭ مازارىۋ ماشايىخلارغا بولغان ئېتىقادى ناھايىتى كۈچلۈك بولۇپ، قانداق مازار بولۇشىدىن قەتئىينەزەر هەممىنى ئۇلۇغلايدىكەن. شۇ ـ ڭا، باشقا يۇرتتىن كەلگەنلەر ئۇلارنىڭ بۇ ئادىتىنى «ئاچا توغراقنى كۆرۈپ مازار غوجام دېگەن دولان، قاشقا توڭگۇزنى كۆرۈپ مېنىڭ كالام دېگەن دولان» دەپ قوشاققا قاتقانىكەن.

دولانلار تولىمۇ خۇش چاقچاق، ناخشا ـ قوشاققا ماھىر خەلق ئىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىر دولا ـ نىڭ ئۆيىگە مېھمان كەپتۇ. ئۆي ئىگىسى لەيلىخان مېھمانىنى كۆرۈپ ئېرىگە:

ئۆيگە مېھمان كېلىپتۇ،
ئاش ئېتەيمۇ بەگچەك؟
نان ياقايمۇ بەگچەك؟

دەپ سوراپتۇ. ئېرى ئايالىغا:

قارا قوينى سويايلى،
گۆشنى ئېسىپ چۆپ ئەت.
قالغىنىنى ئۆزۈڭ بىل،
خۇدايىم بەرگەن لەيلەك.

دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. بۇنى ئاڭلاپ ئولتۇرغان مېھمانلار ئۇلارنىڭ قوشاققا ئۇستىلىقىدىن ھەيران قاپتۇ. ناغرىنى دەسلەپ دولانلار ئىجاد قىلغانىكەن. ئۇلار كەڭ باياۋاندا تارقاق ئولتۇراقلاشقاچقا، ئۇلارنى بىر يەرگە توپلاشقا توغرا كەلسە، ناغرا ئاساسلىق خەۋەرچى ھېسابلىنىدىكەن. ئەينى ۋاقىتتا ھەربىر مە ـ ھەللىدە بىردىن ناغرىخانا بولغانىكەن. دولان مەركىزىدىن ناغرا چېلىنسا، ئۇنىڭ ئاۋازى باشقا ناغرىخا ـ نىلارغا يەتكەن ھامان ناغرا ئاۋازى ئۇزۇلمەيدىكەن. ئاش پىشمىغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدىلا ھەرقانداق خەۋەر دولانلارنىڭ ئۇ چېتىدىن بۇ چېتىگە يېتىپ بارالايدىكەن. شۇنىڭ بىلەن چوڭ ـ كىچىك، ئەر ـ ئايال دولانلار بىرەمدىلا ناغرىخانا مەيدانىغا جەم بولىدىكەن. توي ـ تۆكۈن ۋە مەشرەپلەردىمۇ ئالدى بىلەن ناغرا چېلىنىدىكەن. دولان يۇرتىدىكى ھازىرقى «ناغرىخانا» دەپ ئاتالغان يۇرت ئىسىملىرى شۇنىڭدىن قالغانىكەن.

2

دولانلار «بىزنىڭ ئاتا ـ بوۋىمىز دەرۋىتتىن[6] چىققان» دەپ رىۋايەت قىلىشىدۇ.

رىۋايەت قىلىنىشىچە، قەدىمكى زامانلاردا شىمالدا ياشايدىغان «دولۇن» دەيدىغان بىر كۆچمەن قەبىلە بولغانىكەن. ئۇلار جەنۇبقا كۆچكەندە، بىر بۆلىكى بەدەخشاننىڭ بىر چېتىگە كېلىپ ئولتۇراقلىشىپتۇ. ئۇلار شۇ يەردە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، مۇسۇلمان بوپتۇ. ئۇلار ئۆزلىرى ئىگىلىگەن يەرگە ئون تۇپ سۆگەت تىكىپتۇ. بۇنى كۆرگەن ئافغانلار ئۇلارنى «دەرۋىتلىكلەر» دەپ ئاتاپتۇ. شۇنىڭدىن بۇيان بۇ جاي «ئون تۇپ سۆگەتلىكلەر» دەپ ئاتىلىپ قاپتۇ. ئۇلاردىن ئۇچ كىشى ئىسلام دىنىنى تەشۋىق قىلىش ئۈچۈن دەسلەپ قەشقەرگە كەپتۇ. قەشقەرنى ئىسلامغا كىرگۈزگەندىن كېيىن كۈھچار (كۇچا)[7] غا كەپتۇ. بۇ يەردە قالماق دەپ ئاتىلىدىغان كۈپپارلار ياشايدىكەن. سۆگەتلىكلەر ئۇلارنى ئىمانغا كىرگۈزگەندىن كېيىن، كۈھچارنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى قۇملۇق يېنىغا جايلاشقان چوڭ بىر شەھەرگە كېلىپ، ئۇ يەردىكى كۈپپارلارغا ئىسلام دىنىنى تەشۋىق قىپتۇ. بۇ شەھەردىكى خەلقلەر ئۇلارغا ئىشەنمەي: «ئەگەر سۆزلىرىڭلار راست بولسا، بىزگە بىر دۇئا قىلىڭلار، دۇئايىڭلارنىڭ خاسىيىتىدىن شەھرىمىز پۈتۈنلەي ئالتۇن بولۇپ كەتسۇن، شۇ چاغدىلا سىلەرنىڭ دىنىڭلارغا ئىشىنىمىز» دەپتۇ. سۆگەتلىكلەر قول كۆتۈرۈپ دۇئا قىلىشىپتۇ، كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە پۈتۈن شەھەر ئالتۇن بىلەن قاپلىنىپ كېتىپتۇ. لېكىن بۇ شەھەردىكى بۇتپەرەسلەر ئۆز ئېتىقادلىرىدىن پەقەت يانماپتۇ. سۆگەتلىكلەر: «بۇگۈن ئاخشام بىز يەنە دۇئا قىلىمىز، ئۇ چاغدا شەھرىڭلارغا قۇم ياغىدۇ. شۇنىڭغىچە ئىمان ئېيتمايدىغان بولساڭلار، ھەممىڭلار قۇم ئاستىدا قېلىپ ھالاك بولىسىلەر» دەپتۇ. بۇنى ئاڭلاپ ئون تۆت ئادەم ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بوپتۇ، قالغانلىرى بىر كېچىدىلا قۇمنىڭ ئاستىدا قېلىپ ھالاك بوپتۇ. مۇسۇلمان بولغان ئون تۆت كىشى بۇ يەردىن ئايرىلىپ، تارىم دەرياسىنى بويلاپ ھەربىرى بىردىن شەھەر قۇرۇپتۇ. ھازىرقى دولانلىقلار ئەنە شۇ ئون تۆت كىشىنىڭ ئەۋلادى ئىكەن.

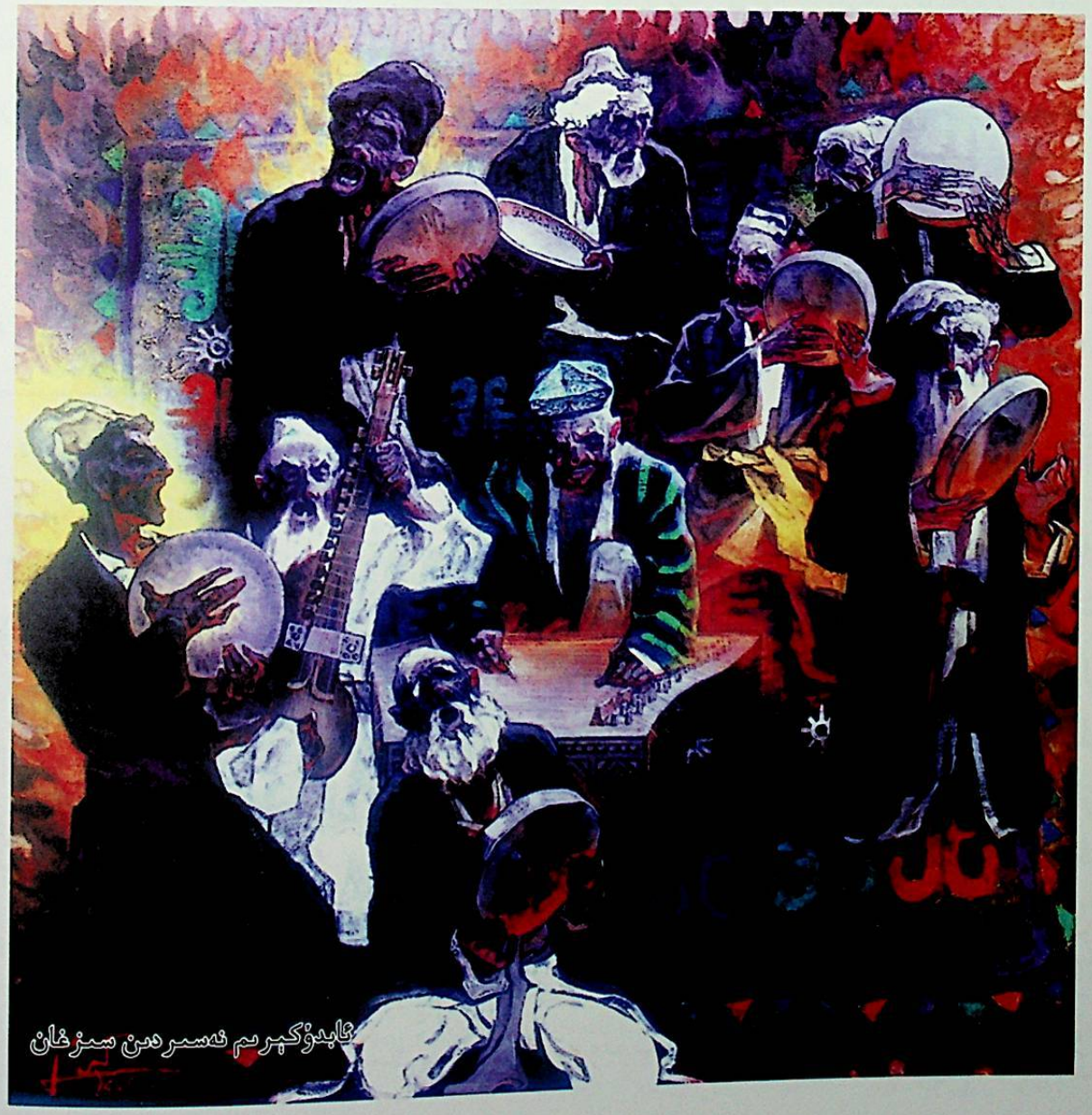
3

«دولان» دېگەن سۆز موڭغۇلچە «يەتتە» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققانىكەن. موڭغۇللار قەدىمكى چاغلاردا مەكتىلىكلەرنى «يەتمىش ئىككى مىڭ ياغاچ ئۆيلۈك دولان» دەپ ئاتاشقانىكەن.

دولانلار دەسلەپتە گەمە ئۆيدە ياشىغان بولۇپ، بىرقانچە كىچىك بەگلىككە بۆلۈنگەنىكەن. ئۇلارنىڭ ئەمەت بەگ، سىيىت بەگ، ئەمتەم بەگ، ئەزىز بەگ، ئامان بەگ، يامان بەگ، زامان بەگ دېگەن يەتتە بېگى بولغانىكەن. ئۇلار داۋاملىق يىرتقۇچ ياۋايى ھايۋانلار ۋە مانجۇلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ تۇرغانلىقتىن، بایاۋانلاردا كۆچۈپ يۈرۈشكە مەجبۇر بولغانىكەن.

ساڭادەت بەگ زامانىسىغا كەلگەندە، بۇ بەگلەر دولانلىقلارنى يىغىپ، «لەمپەدۆڭ» ۋە «قارلىغاچدۆڭ» دېگەن ئىككى يۈرتنى تەشكىللەپتۇ. ساڭادەت بەگ مانجۇ خانلىقىغا بېرىپ بەگلىك دەۋاسى قىلغاندا، مانجۇ خانى ھىيلە ئىشلىتىپ ئۇنىڭغا بىر ياغاچ تامغىنى تۇتقۇزۇپ: «سەن ياغاچ ئۆيلۈك دولانلارنىڭ بېگى بول» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ساڭادەت بەگ دولانلىقلا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، دولانلارنىڭ مەركىزى دەپ ئاتالغان «لەمپەدۆڭ» بىلەن «قارلىغاچدۆڭ»نى لايدىن قوپۇرۇپ شەھەر بىنا قىپتۇ. ساڭادەت بەگ يەكەن دەرياسىنىڭ نېرىقى قىرغىقىدىكى لەمپەدۆڭدە تۇرۇپتۇ. يەكەن دەرياسىنىڭ بۇ قېتىمدىكى قارلىغاچدۆڭدە مامۇر پالسا (پالۋان)نىڭ قارلىغاچخان ئىسىملىك بىر ئايالى بولۇپ، ئىنتايىن گۈزەل ئىكەن. ئۇ ناخشا ـ

ئۇسسۇلدا تەڭدىشى يوق، قولىدىن ئوۋ قىچىپ قۇتۇلالمايدىغان باتۇر ئايال ئىكەن. سائادەت بەگ قارلـ-
غاچدۆڭگە كەلگەندە، قارلىغاچخان ئۇنىڭغا ئۇسسۇل ئويناپ بېرىدىكەن ۋە ئەقىل كۆرسىتىدىكەن. شۇڭا،
قارلىغاچخاننى سائادەت بەگ ئۆزىگە يارەمچى قىلىۋاپتۇ. قارلىغاچدۆڭ ئاشۇ قارلىغاچخانىنىڭ نامىنى
كۆرسىتىدىكەن. سائادەت بەگ بىلەن قارلىغاچخان بىر - بىرىنى داۋاملىق كۆرۈپ تۇرۇش ئۈچۈن لەمپە-
دۆڭ بىلەن قارلىغاچدۆڭگە ئىككى راۋاق سالدۇرۇپتۇ. ئۇلار ئىككى دۆڭلۇكتە نۆۋەت بىلەن داۋاملىق
مەشرەپ ئۆتكۈزۈپ تۇرىدىكەن. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئاپاق خوجا ئۇلارنى «شەرىئەتتىن چىقتى» دەپ
ئەيىبلەپ، لەشكەر تارتىپ كەپتۇ، لېكىن ئۇلار سائادەت بەگكە كۈچى يەتمەي، ئۆزلىرى مەغلۇپ بولۇپ
قايتىپتۇ. ئاخىر ئاپاق خوجا نۇرغۇن سوۋغا - سالام ۋە ئىنئاملار بىلەن چىەنلۇڭ خاندىن يارەدەم سوراپ-
تۇ ھەمدە قىزىنى چىەنلۇڭ خانغا ئىنئام قىپتۇ. بۇنىڭ بەدىلىگە چىەنلۇڭ خان ئاپاق خوجىغا لەشكىرى
كۈچ جەھەتتىن زور يارەدەم بېرىپتۇ. نەتىجىدە، ئاپاق خوجىنىڭ لەشكەرلىرى چىەنلۇڭنىڭ لەشكىرى
كۈچىگە تايىنىپ دولانلارنىڭ ئۇستىگە باستۇرۇپ كەپتۇ ۋە ئۇلارنىڭ يۇرتلىرىنى ۋەيران قىپتۇ. بۇ
قىرغىنچىلىقتىن ئامان قالغان دولانلار يۇرتلىرىنى تاشلاپ تەرەپ - تەرەپكە قېچىپ كېتىپتۇ. ئاپاق
خوجا لەشكەرلىرى بىلەن سائادەت بەگ ۋە قارلىغاچخانلارنىڭ يېتەكچىلىكىدىكى دولانلار ئوتتۇرىسىدا
ئۇزاققىچە قاتتىق جەڭلەر بوپتۇ. ھازىرقى «سەردارلار گۈمبىزى» دەپ ئاتالغان جاي ئاشۇ جەڭدە شېھىت
بولغانلارنىڭ قەبرىستانلىقى ئىكەن. بەزىلەر ئۇنى «ئاق موللا گۈمبىزى» دەپمۇ ئاتايدىكەن.

غابدۇكېرىم نەسىردىن سىزغان

چيەنلۇك خان زامانىسىدا دولانلار مانجۇلارغا بويسۇنماي، ئۇزاققىچە ئۇلارغا قارشى جەڭ قىپتۇ. دولانلار ئۆز يۇرتلىرىنى مانجۇلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن بىر كالىنىڭ تېرىسىدە يوغان بىر پاي ئۆتۈك تىكىپ ئىچىگە قۇم قاچىلاپتۇ. ئۇنىڭغا «ئالتە ياشلىق دولاننىڭ كىيىدىغان ئۆتۈكى» دېگەن خەتنى چاپلاپ، دولان چېگرىسىغا ئېسىپ قويۇپتۇ. بۇنى كۆرگەن مانجۇلار «ئالتە ياشلىق بالىنىڭ ئۆتۈكى بۇ بولسا چوڭلىرى كىيىدىغان ئۆتۈك قانچىلىكتۇ» دەپ قورقۇشۇپ، دولانلىقلارغا چېقىلىشقا جۈرئەت قىلالماپتۇ. شۇنداقتىمۇ ئۇلار بۇ ئىشتىن گۇمانلىنىپ بىر مانجۇنى سېتىقچى قىياپىتىدە ياساپ، تارغاق - سۇزگۈچ، يىپ - يىڭنە بىلەن دولان يۇرتىغا كىرگۈزۈپتۇ. ئۇ قارىغۇدەك بولسا دولان يۇرتىدا بۇنداق يوغان ئۆتۈك كىيىدىغان ئادەم ئۇچرىماپتۇ. «سېتىقچى» قايتىپ كېتىپ مانجۇ خانىغا ئەھۋالنى مەلۇم قىپتۇ. دولانلارنىڭ ھېيلىسىگە ئالدىنىپ قالغان مانجۇ خانى قايتا لەشكەر تارتىپ، دولان يۇرتلىرىغا بېسىپ كىرىپتۇ. دولانلىقلارمۇ ئۇزاققىچە تىز پۈكمەي، مانجۇلار بىلەن قاتتىق ئېلىشىپتۇ. ئاخىر يۇرتلىرى ۋەيران بولغان دولانلار تەرەپكە قېچىشقا مەجبۇر بوپتۇ. ئۇلار يۇرتىدىن ئايرىلىش ۋاقتىدا ھەتتا ئۆز يۇرتىنىڭ پاشلىرىنىمۇ قوشاققا قېتىپ، ناخشا ئېيتىپ ماڭغانكەن:

ئەل بۇ يەرنى چۆل دەيدۇ،
چۆل ئەمەس گۈلزار ئىدى.
توغرىقى ئالماغا ئوخشاش،
يۇلغۇنى مازار ئىدى.
چارۋىمىزغا يايلاق ئىدى،
بالىمىزغا بازار ئىدى.

تۇمشۇقلىرى بىگىزدەك،
قاناتلىرى كىگىزدەك،
پاشلىرىمىز ئايرىلىپ
قالدى بىزدىن يىراقتا.

دولانلىقلار تارقالغان يۇرتلار مارالبېشى دولان، ئاۋات دولان، مەكىت دولان، ئاقسۇ قاراتال دولان، شايالۇچىمەن، شىنچىمەن، ئاقئېرىق، ئىچئېرىق دولان، لوپنۇر دولان دەپ ئاتالغانكەن. بۇ يۇرتلار ھازىرمۇ شۇ نام بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە.

يانلار

سىرورەن شەھىرى قۇم ئاپىتىگە ئۇچرىغاندىن كېيىن ئامان قالغان كىشىلەر لوپنۇر ئەتراپىغا كۆچۈپ، كۆلنىڭ غەربىي تەرىپىگە ئورۇنلاشقان، شۇڭا ئۇلار ئۆزلىرىنى «يانلار»، «يان، يانىلار» (يان تەرەپتىن كېلىپ ئولتۇراقلاشقۇچى) دەپ ئاتاشقان. شۇنىڭدىن بۇيان بۇ ئورۇق ئەنە شۇ نام بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىرىنچى ئەۋلادى كۆيۈك، ئىككىنچى ئەۋلادى چاگار، ئۈچىنچى ئەۋلادى بەردى، تۆتىنچى ئەۋلادى قەزى، بەشىنچى ئەۋلادى يانلار...ئىمىش.

تارانچى

ۇنبەت ئىلى زېمىننى ئىگىلىۋالغان جۇڭغارلار تېرىقچىلىق قىلىشنى بىلمەيتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار نەچچە ئون مىڭلىغان چېرىكلىرىنىڭ قورسىقىنى بېقىش ئۈچۈن يەر تېرىدىغۇچى دېھقانلارغا ھاجىتى چۈشتى. بۇنىڭدىن بۇرۇن ئۇلار يەرلىك دېھقانلارنى قىرىپ تاشلىغاندى. نەتىجىدە، ئالتە شەھەردىن ئون مىڭلىغان دېھقان مەھبۇسلىرىنى مۇزداۋان ئارقىلىق ئىلىغا ھەيدەپ كېلىپ، بۇ يەردە يېڭى يەر ئاچقۇزۇپ دېھقانچىلىق قىلدۇردى. ئەنە شۇ يەر تېرىغۇچىلارنى كەمسىتىپ «تارانچى» دەپ ئاتاشتى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئىلىدىكى بۇ دېھقانلارنىڭ نامى «تارانچى» بولۇپ قالدى. بۇ سۆز مۇڭغۇل تىلىدا «يەر تېرىغۇچى» دېگەن مەنىنى بېرەتتى.

ئىز اھلار:

‹1› ئورۇم — جاي ئىسمى. بەزى تارىخىي مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشچە، ھازىرقى ئۈرۈمچى ئەتراپلىرىنىڭ ئومۇمىي نامى ئورۇمتاي بولۇپ، ئورۇم ئەنە شۇ مەنىنى ئىپادىلەيدۇ.

‹2› ئارغۇ — قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بىرى.

‹3› چىگىل — قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بىرى.

‹4› جۇداخ — (موڭغۇلچە)، جۇ — بۇت، داخ — تاۋاپ قىلىش.

‹5› لاي سۇلۇق مانجاچى — تارىم دەرياسىنىڭ سۇيى دۆڭقوتان ئەتراپىغا كەلگەندە لايلىشىپ ئاققانلىقى ئۈچۈن، بۇ يەردىكى كىشىلەر شۇنداق ئاتالغان. ھازىرمۇ بۇ جايدىكى كىشىلەر ئۆزلىرىنى ئايرىم ئۇرۇق دەيدۇ.

‹6› دەرۋىت — (پارسچە)، دەر — ئون، ۋىت — سۆگەت.

‹7› كۇھچار — (پارسچە)، كۇھ — تاغ، چار — قۇدۇق.

تارىخىي شەخسلەر، تارىخىي ۋەقەلەر ۋە يەر ـ جايلار توغرىسىدا

تارىخىي شەخسلەر، تارىخىي ۋەقەلەر ۋە يەر ـ جايلار توغرىسىدا

مۇندەرىجە

باتۇر تەڭرىقۇت.....71
سىياۋۇش.....73
كەيخسرەۋ.....76
بەھمان ۋە دارا.....79
شىراق.....81
تۇمارىس.....83
قاراخان.....86
قارا بۇغراخان.....87
سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان.....88
نۇرغالاۋنۇرخاننىڭ سەئىد ئىلى ئارسلانخانغا ھاممالدار بولۇشى.....99
ھەزرىتى سەئىد ئىلى ئارسلانخان.....101
ئىسكەندەر.....104
ئىسكەندەرنىڭ مۇڭگۈزى.....107
پادىشاھ زۇھاك.....109
ئەپلاتون ھېكىم بىلەن ئەرەستە ھېكىم.....112
لوقمان ھېكىم.....115
ئەبۇ ئەلى ئىبن سىنا.....129
مەھمۇد قەشقەرى.....130
بۇۋرابىيە.....139
ئەمىر نەۋائى.....141
شامەشرەپ.....142
مەلىكە ئامانىسا خېنىم.....144
ئابدۇرېشىتخان.....146
قارا تەقىيلىكلەر ۋە ئاق تەقىيلىكلەر.....148
ئىپارخان.....150
بەدۆلەتنىڭ چۈشى.....152
سادىر پالۋان.....154
مىڭ ئات.....156
تەكلىماكان.....157
قۇم باسقان شەھەر.....159
ئۇدۇن.....161
خوتەن ئاق سېپىل شەھىرى.....164
ئارۇخاتنىڭ پادىشاھقا قىلغان نەسىھەتلىرى.....165
ئۇدۇن خانىنىڭ شۇەنزاڭنى كۆتۈۋېلىشى.....166
فاشىەننىڭ ئۇدۇندا بۇددا مۇراسىمنى كۆرگەنلىكى.....168
چوقتېرېشىت ۋە نوقتېرېشىت.....169
تۆت ئىمام.....171
چىرا.....178
ئويغۇراق.....182
مەشرەپ دەرۋازىسى.....184
چەرچەن.....185
ۋاڑ ـ ۋاڑ شەھىرى.....188
ئالماتۇق دۆلىتى.....190
خانۇي.....194
مەنگەن كەنتى.....196
بۇددا مۇنارى.....197
ئۇچمىراۋان بۇت سۇۋۇقى.....198
ئەنقاز شەھىرى.....200
قالۇق ۋە قاتار قىشلاق.....201
قاقۇللا.....202
توققۇزاق.....203
مۇق يولى.....204
تىۋىز.....205
چۆلتۇمەن.....206
تۇغ كەنتى.....207
غېجەك.....208
بەشكېرەم.....209
ئىشق يولى.....212
ھېيتگاھ.....214
ئىشتاچى.....215
ئاتۇش.....216
جايپاچچىم.....218
شورۇق.....220
تۇز كېيىك.....221
شاھزادە ئەرۋۇز بىلەن مەلىكە ئەنگىز.....225
پەيزاۋات.....230
«لاتمىنات» بۇتىنىڭ چېقىلىشى.....233
قىرىق قىز دالىسى.....238
ئاقسۇ.....239
لىكەك.....241
كۆتەكساراي.....242
تىلسىملىق قەلئە.....245
قىزىل مىڭئۆي.....246
ئاقشەھەر.....248
«جىگدە يېغىلىقى».....252
كەلپىن.....253
تۇرپان.....254
ئىدىقۇت.....255
تۇيۇق.....257
غايىب شەھەر.....259
جۇۋازچى مەھەللىسى.....260
پىچان.....263
توقسۇن.....264
ئۇرۇمچى.....266
ئانا قوۋۇق.....268
ئۇلانباي.....272
كوشات شەھىرى.....276
مىزان شەھىرى.....278
كەزان ۋالى.....279

مۇندەرىجە

باتۇر تەڭرىقۇت.....71
سىياۋۇش.....73
كەيخسرەۋ.....76
بەھمان ۋە دارا.....79
شىراق.....81
تۇمارىس.....83
قاراخان.....86
قارا بۇغراخان.....87
سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان.....88
نۇرئالاۋنۇرخاننىڭ سەئىد ئىبلى ئارسلانخانغا ھاممالىدار بولۇشى 99
ھەزرىتى سەئىد ئىبلى ئارسلانخان.....101
ئىسكەندەر.....104
ئىسكەندەرنىڭ مۇڭگۇزى.....107
پادىشاھ زۇھاك.....109
ئەپلاتون ھېكىم بىلەن ئەرەستە ھېكىم.....112
لوقمان ھېكىم 115
ئەبۇ ئەلى ئىبن سىنا.....129
مەھمۇد قەشقەرى.....130
بۇۋرابىيە 139
ئەمىر نەۋائى.....141
شامەشرەپ 142
مەلىكە ئامانىسا خېنىم.....144
ئابدۇرېشىتخان.....146
قارا تەقىيلىكلەر ۋە ئاق تەقىيلىكلەر.....148
ئىپارخان.....150
بەدۆلەتنىڭ چۈشى.....152
سادىر پالۋان.....154
مىڭ ئات.....156
تەكلىماكان 157
قۇم باسقان شەھەر.....159
ئۇدۇن 161
خوتەن ئاق سېپىل شەھىرى.....164
ئارۇخاتنىڭ پادىشاھقا قىلغان نەسىھەتلىرى.....165
ئۇدۇن خانىنىڭ شۇەنزاڭنى كۈتۈۋېلىشى.....166
فاشىيەننىڭ ئۇدۇندا بۇددا مۇراسىمىنى كۆرگەنلىكى 168
چوقتىرېشىت ۋە نوقتىرېشىت.....169
تۆت ئىمام.....171
چىرا 178
ئويتوغراق.....182
مەشرەپ دەرۋازىسى.....184
چەرچەن 185
ۋاڭ - ۋاڭ شەھىرى.....188
ئالمانچۇق دۆڭ.....190
خانئۆي 194
مەنگەن كەنتى.....196
بۇددا مۇنارى.....197
ئۇچمىراۋان بۇت سۆۋۈقى.....198
ئەنقاز شەھىرى.....200
قالۇق ۋە قاتار قىشلاق.....201
قاقۇلا 202
توققۇزاق 203
مۇق يولى.....204
تىۋىز.....205
چۆلتۇمەن 206
تۇغ كەنتى.....207
غېجەك 208
بەشكېرەم.....209
ئىشق يولى.....212
ھېيتگاھ 214
ئىشتاچى 215
ئاتۇش.....216
جايپاچچىم 218
شورۇق 220
تۇز كېيىك.....221
شاھزادە ئەرۋۇز بىلەن مەلىكە ئەنگىز.....225
پەيزاۋات.....230
«لاتمىنات» بۇتىنىڭ چېقىلىشى.....233
قىرىق قىز دالىسى.....238
ئاقسۇ.....239
لىكەك 241
كۆتەكساراي 242
تىلسىملىق قەلئە.....245
قىزىل مىڭئۆي.....246
ئاقشەھەر.....248
«جىگدە يېغىلىقى».....252
كەلپىن.....253
تۇرپان.....254
ئىدىقۇت 255
تۇيۇق.....257
غايىب شەھەر.....259
جۇۋازچى مەھەللىسى.....260
پىچان.....263
توقسۇن 264
ئۇرۇمچى.....266
ئانا قۇۋۇق.....268
ئۇلانباي 272
كوشات شەھىرى.....276
مىزان شەھىرى.....278
ئەزان دۆڭ.....279

باتۇرتەكشۈرتقۇت

ـۆرۈگە ئەۋەتىلگەن بالىلارنىڭ ھاياتى كۆپىنچە خەتەرلىك تەقدىرگە ئۇچرايتتى، چۈنكى تولا چاغلاردا ئەھدىنامىلەر بۇزۇلغان ھامان گۆرۈگە قويۇلغان بالىلار ئۆلتۈرۈلەتتى. باتۇر مۇنداق ئەھۋالنى ياخشى بىلگەنلىكى ئۈچۈن ئەھۋالنى تەكشۈرۈپ، ئەھدىنامىنىڭ بۇزۇلۇپ، ئۇرۇش باشلىنىپ كېتىدىغان پەيتنى ئالدىن بايقاپ تۇرۇشقا، ئەگەر شۇنداق ۋەزىيەت تۇغۇلغان ھامان ياۋچىلاردىن قېچىشقا تەييارلىنىپ تۇراتتى.

دېگەندەك ھونلار بىلەن ياۋچىلار ئارىسىدا تۇزۇلگەن ئەھدىنامە بۇزۇلۇپ، ئۇرۇش پارتلاش ئالدىدا باتۇر ياۋچىلار خانىنىڭ ئۆزى مىنىدىغان ئاجايىپ يۈگۈرۈك ئاتنى مىنىپ، ياۋچىلار ئىلىدىن قاچىدۇ. ياۋچىلار ئۆز ۋاقتىدا بۇنى سېزىپ قېلىپ، كەينىدىن قوغلىغان بولسىمۇ، باتۇرنى قوغلاپ يەتمەك بۇياق-تا تۇرسۇن، ئۇنىڭ مىنگەن ئېتىنىڭ تۇيىقىدىن چىققان چاڭنى يىراقتىن كۆرگەندىن باشقا، باتۇرنىڭ غۇۋا كۆلەڭگىسىنىمۇ كۆرەلمەي، ئۇمىدسىزلىنىپ ئارقىسىغا قايتىشىدۇ.

باتۇر ھازىرقى گەنسۇنىڭ جاڭيې ئەتراپىدىن قېچىپ، نىڭشيادىكى تەڭرى قۇمۇقى ئارقىلىق شەرققە يۈرۈپ، ھونلار پايتەختى (ھازىرقى كۆكخوت ئەتراپى)گە يېتىپ كېلىدۇ. ئۆز ئوغلى باتۇرنىڭ ھەقىقەتەن ھوشيار، باتۇر، قەيسەرلىكىنى كۆرگەن تۇمەن تەڭرىقۇت ئۇنىڭغا قايىل بولۇپ، ئۇنى ھونلار-نىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرىنى تەربىيىلەشكە قويىدۇ. بۇ ئاجايىپ ئىمكانىيەتنى قولغا كەلتۈرگەن باتۇر دەر-ھاللا ئاۋازلىق ئوقيا ياسايدۇ. ئۇ تەربىيىلىنىۋاتقان ھون ئاتلىقلىرىغا شۇنداق دەيدۇ: «مەن مۇشۇ ئاۋاز-لىق ئوقيانى نېمىگە قارىتىپ ئاتسام، سىلەر شەرتسىز شۇ نەرسىنى نىشانلاپ ئېتىڭلار. ئەگەر بۇنىڭغا خىلاپ-لىق قىلىدىغان بولساڭلار، ھەممىڭلارنىڭ بېشىنى ئالىمەن.» بۇنىڭغا ھون ئاتلىقلىرى ماقۇل بولۇشىدۇ.

بىر كۈنى باتۇر ئۆزىنىڭ ئاۋازلىق ئوقياسىنى ئۆزى مىنىدىغان ئاتقا قارىتىپ ئاتىدۇ. ھون ئاتلىق-لىرى باتۇرنىڭ ياخشى ئېتىنى ئېتىشقا كۆزى قىيمايدۇ. لېكىن باتۇر ھېچبىر ئىككىلەنمەي بۇيرۇقىنى ئورۇندىمىغان ھون ئاتلىقلىرىنىڭ بېشىنى ئالىدۇ ۋە: «ئەگەر بۇنىڭدىن كېيىن مېنىڭ ئاۋازلىق ئوقيا-يىم قانداق نەرسىنى نىشانغا ئالمىكەن، مېنىڭ جەڭچىلىرىم شۇ نەرسىنى نىشانغا ئېلىپ ئاتمايدىكەن، ئۇلارنىڭ تەقدىرى ھېلى بېشى كېسىلگەنلەرنىڭكى بىلەن ئوخشاش بولىدۇ» دەپ باشقىلارنى ئاگاھلاندۇرىدۇ.

ئۇزاق ئۆتمەي باتۇر ئۆزى ناھايىتى ياخشى كۆرىدىغان ئايالىنى ئاتىدۇ. بۇ قېتىممۇ ئۇنىڭ جەڭچى-لىرى بەرگەن ۋەدىسىنى ئورۇنداشقا جۈرئەت قىلالمايدۇ ۋە بېشى كېسىلىدۇ. ئىككى قېتىملىق پاجىئە-دىن ساۋاق ئالغان باتۇرنىڭ ھايات قالغان جەڭچىلىرى، باتۇرنىڭ قەتئىي ۋە غەزەپ بىلەن قىلغان

ئاگاھلاندۇرۇشىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ دېگىنى بويىچە ھەربىدەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ھون تەڭرىقۇتى تۇمەنخان ئوردا بەگلىرىنى ۋە كىچىك خوتۇنىنى ئېلىپ ئوۋغا چىقىدۇ. باتۇر مۇشۇ پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ ئاۋۋال ئۆگەي ئانىسىنى، ئۆگەي ئۇكىسىنى، ئۆزى يامان كۆرىدىغان ئوردا بەگلىرىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلايدۇ. بۇ قېتىم باتۇرنىڭ ئاۋازلىق ئوقياسى نېمىگە نىشانلاپ ئېتىلغان بولسا، ئۇنىڭغا سادىق بولغان بىر توپ ھون ئاتلىقلىرى ئوقيالىرىنى شۇنىڭغا قارىتىپ ئاتىدۇ، شۇڭا بۇ قېتىمقى سىناقتا باتۇر تولۇق مەقسىتىگە يېتىپ، ھونلار تەختىگە ئولتۇرىدۇ، ئۆزىنى باتۇر تەڭرىقۇت دەپ ئاتايدۇ.

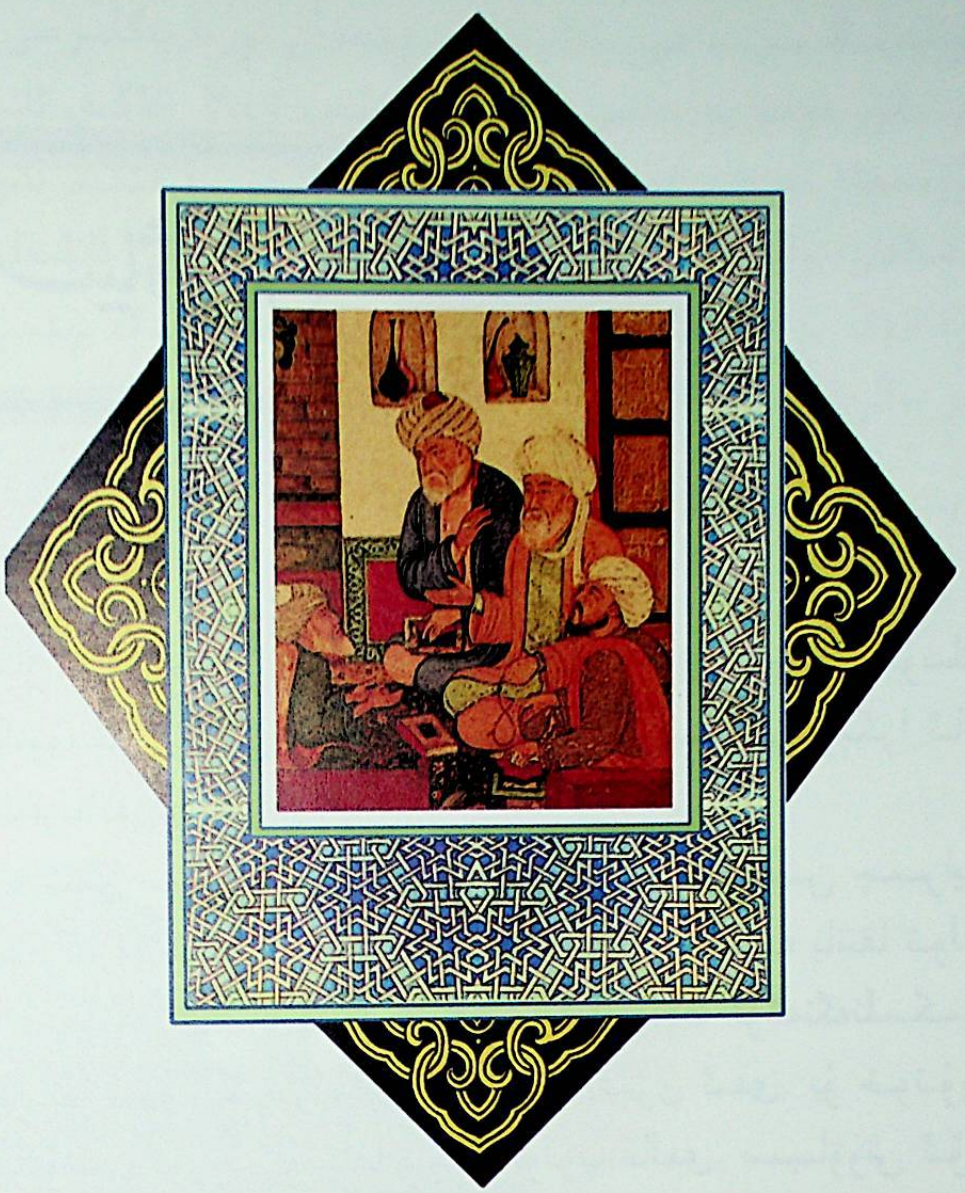

سیاۋۇش

جەمنىڭ شەرقىدىكى تۇركستان يېرى ئەفراسىياپنىڭ ئىختىيارىدا ئىدى. ئەجەم ۋە ئۇنىڭ غەربىدىكى ھىجاز، يەمەن كەيكاۋۇسقا قارايتتى. ئىران ۋە تۇران ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا ئا-مۇ دەريا (جەيھۇن) ئارقىلىق ئايرىلاتتى.

كەيكاۋۇس بىر ئوغۇل كۆردى، ئۇنىڭ نامىنى سىياۋۇش قويدى. پۇتۇن دۇنيادا بۇنىڭدىن چىرايـ-لىقراق ئوغۇل يوق ئىدى. بۇ بالا مەشھۇر سەركەردە رۇستەم قولىدا تەربىيە كۆردى. يىگىرمە ياشقا تولـ-غاندا ئاتىسى سىياۋۇشنى يېنىغا ئەكەلدى. كەيكاۋۇس ئۇنىڭ ياخشى ئىشلارغا ۋە ئەدەپكە ئۆگەنگەنلىكـ-دىن خۇشاللاندى. كەيكاۋۇسنىڭ بىر خوتۇنى بار ئىدى. ئۇ مازانداران شاھىنىڭ قىزى ئىدى. بۇ خوتۇن ئىنتايىن شوخ ۋە چىرايلىق ئىدى. ئۇ سىياۋۇشنى كۆرۈپ ئۇنىڭغا ئاشىق بولۇپ قالدى. سىياۋۇش ئۆ-گەي ئانىسىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلىپ، مەن ئاتامغا بىۋاپالىق قىلمايمەن، دەپ جاۋاب بەردى. بۇنىڭدىن غەزەپكە كەلگەن ئايال كۆپ ھىيلە ـ مىكىر ئىشلەتتى، يالغان گەپ تارقىتىپ سىياۋۇشقا تۆھمەت قىلـ-دى. نەتىجىدە، ئاتا ئوغلىنى ئۆلۈمگە بۇيرۇماقچى بولدى، ئەمما سىياۋۇشنىڭ ئىلتىماسى ۋە رۇستەمنىڭ مەسلىھەتىگە ئاساسەن، ئاتىسى سىياۋۇشنى ئەفراسىياپقا قارشى ئۇرۇشقا ئاتلانغان قوشۇنغا باشلىق قىلىپ ئەۋەتتى. سىياۋۇش تۇرانغا كېلىپ ئۇرۇش قىلدى، قارشى تەرەپنىڭ كۆپ ئەسكەرلىرىنى ئۆلتۈردى.

شۇنىڭدىن كېيىن ئەفراسىياپ ئىككى كىشىنى ئەۋەتىپ سۇلھى سورىدى. سىياۋۇش سۇلھى تۇ-زۇشكە قوشۇلدى ۋە بۇ توغرىدا ئاتىسىغا خەۋەر يوللىدى. ئاتىسى سۇلھىگە نارازى بولدى. سىياۋۇش: «مەن بىۋاپالىق قىلمايمەن، ئۆز ئەھدىمدىن قايتمايمەن» دېدى. ئۇ ئەمدى ئاتىسىنىڭ ئالدىغا بارالمىدى، يا ئۇ ياققا، يا بۇ ياققا ئۆتۈشى كېرەك ئىدى. ئۇ ئەفراسىياپنىڭ ئالدىغا باردى. ئەفراسىياپ ئۇنى ياخشى قارشى ئالدى ۋە سىياۋۇشقا ئۆز قىزىنى بەردى. قوشۇن ئىرانغا قايتتى. ئەفراسىياپ سىياۋۇشنىڭ ئەدەپ ـ ئەخلاقلىقى، مەردلىكى ۋە باتۇرلۇقىدىن ئەندىشىگە چۈشتى ۋە بۇ ھەقتە ئۆز ئادەملىرى بىلەن مەسلىھەتلەشتى، ئاخىر سىياۋۇشنى ئۆلتۈرۈش پىكرىگە كەلدى. سىياۋۇشنىڭ خوتۇنى (ئەفراسىياپنىڭ قىزى) ھامىلدار ئىدى. ئۇنىڭغا دورا بېرىپ بالىسىنى چۈشۈرۈۋەتمەكچى بولدى. ئەفراسىياپنىڭ فېرىن دېگەن ۋەزىرى بار ئىدى. ئۇ سىياۋۇش بىلەن ئەفراسىياپ ئوتتۇرىسىدا تۇزۇلگەن سۇلھىنىڭ تەشەببۇسـ-كارى بولغانىدى. فېرىن سىياۋۇش ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ئەفراسىياپنىڭ ھۇزۇرىغا كەلدى، ئۇنىڭ قىلغان ئىشىنى قارىلىدى. ئۇ: «شاھزادە سېنىڭ يېنىڭغا كەلدى، ساڭا خىزمەت قىلدى، يەنە قايسى گۇ-ناھى ئۈچۈن سەن ئۇنى قەتل قىلىسەن؟ ئەمدى كەيكاۋۇس ۋە رۇستەم سەندىن ئۇنىڭ خۇنىنى تەلەپ

قىلىدۇ. سەن ئۇلاردىن سالامەت قۇتۇلۇپ كېتەلمەيسەن، ئۇلار تۇراننى ۋەيران قىلىدۇ. ۋەھالەنكى، سەن سىياۋۇشنى ئۆلتۈردۈڭ، ئەمدى قىزىڭنى ماڭا تاپشۇر. ئەگەر ئۇ ئوغۇل تۇغسا شۇ ئوغۇلنى كەيكاۋۇس ۋە رۇستەمگە ئەۋەتمەن، شۇنداق بىلەن ئۇلارنىڭ غەزىپىنى يانىدۇرىمەن» دېدى. ئەفراسىياپ قىزىنى فېرانغا تاپشۇردى، لېكىن ئۇ ئوغۇل تۇغقۇدەك بولسا، شۇ بالىنىمۇ ئۆلتۈرۈشنى بۇيرۇدى. فېران شاھ قىزىنى ئۆيىگە ئەكېتىپ ساقلىدى. بىر ئاي ئۆتمەستىن ئۇ ئوغۇل تۇغدى. بوۋاق خۇددى ئاتىسىنىڭ ئوزى ئىدى. فېرانىنىڭ بۇ بالىنى ئۆلتۈرۈشكە كۆڭلى ئۇنىمىدى، ئۇنىڭغا كەيخۇسرەۋ دەپ ئات قويدى ۋە يوشۇرۇنچە تەربىيىلىدى. ئەفراسىياپقا: «قىزىڭ پەرزەنت كۆردى» دەپ خەۋەر قىلدى، ئەمما ئوغۇل ئىكەنلىكىنى بىلدۈرمىدى. بىرقانچە ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ئەفراسىياپ: «قىزىم نېمە تۇغدى؟» دەپ سورىدى. «ئوغۇل، ئەمما ئۇنى ئۆلتۈرۈشكە كۆڭلۈم ئۇنىمىدى» دەپ جاۋاب بەردى فېران. «كەلتۇر، ئۇنى كۆرەي» دېدى ئەفراسىياپ. فېران ئېسىل كىيىملەرنى كىيدۈرۈپ كەيخۇسرەۋنى ئەفراسىياپ يېنىغا ئەكەلدى. ئەفراسىياپ ئۇنى كۆرگەن ھامان يىغلاشقا باشلىدى ۋە سىياۋۇشنى ئۆلتۈرگىنىگە پۇشايمان قىلدى. كەيخۇسرەۋنى ئۆز يېنىغا ئولتۇرغۇزدى ۋە ئۇنىڭ يۈزىدىن سۆيدى، فېرانغا: «بۇ بالا چوپانلار ئارىسىدا بولسۇن، چوڭ بولغاندا كىمنىڭ زاتىدىن ئىكەنلىكىنى بىلمىسۇن» دەپ بۇيرۇدى. بالىنى چوپانلار قولىغا تەربىيىلەش ئۈچۈن تاپشۇردى. ئاردىدىن يەتتە يىل ئۆتكەندە، بىر كۈنى ئەفراسىياپ فېرانىنى ئۆز ھۇزۇرىغا چاقىردى ۋە ئۇنىڭغا: «بۈگۈن ھېچ ئۇيقۇم كەلمەيۋاتىدۇ، ھامان ئاشۇ گۆدەكنىڭ ئەندىشىسىنى قىلماقتىمەن. شاھزادە قانداق قىلىپ چوپانلار قولىدا تەربىيىلىنىشى مۇمكىن؟ نېمە راۋا بولسا شۇ بولسۇن، بارغىن، ئۇنى ئەكەلگىن» دېدى. فېران كەتتى. ئۇ چوپانلار يېنىغا كەلدى ۋە بالىنى كۆردى. كەيخۇسرەۋ چاۋگان[1] ئويناۋاتاتتى. فېران ئاتتىن چۈشۈپ پىيادە ئۇنىڭ يېنىغا كەلدى، قۇچاقلاپ باغرىغا باستى، قاتتىق سۆيۈشكە باشلىدى ۋە يىغلاپ سالدى. كەيخۇسرەۋ ئۇنىڭدىن ئۆزىنى قاچۇراتتى. ئۇ فېرانغا: «ئەي ئاتلىق، سەندە ئۇيات يوقمۇ؟ نېمىشقا چوپان بالىسىنى باغرىڭغا بېسىپ قۇچاقلايسەن؟» دېدى. فېران تەڭلىكتە قالدى ۋە ئۇنىڭغا: «سەن چوپان بالىسى ئەمەسسەن، شاھزادىسەن» دېدى.

ئۇ بالىنى ئاتقا ئولتۇرغۇزۇپ ئەفراسىياپنىڭ ئالدىغا ئېلىپ ماڭدى، يولدا ئۇنىڭغا ئەفراسىياپنىڭ ئالدىغا كېتىۋاتقانلىقىنى ئېيتتى، شۇنداقلا ئۇنىڭغا:

— بوۋاڭ نېمىنى سورىسا شۇنداق جاۋاب بېرىشىڭ كېرەككى، ئۇ سەندىن قورقىدىغان بولمىسۇن، —

دەپ چۈشەندۈردى. ئۇلار ئەفراسىياپ يېنىغا يېتىپ كېلىشتى. ئەفراسىياپ بالىنىڭ كاممىللىقىدىن ھەيـ
رەتتە قالدى. ئەفراسىياپ فېرانغا:

ــ بالىنى ئېلىپ بېرىپ ئانىسىغا تاپشۇر، ئۇنىڭدىن زادى ئايرىلمىسۇن، ــ دېدى. فېران ئۇنى ئېلىپ بېرىپ ئانىسىغا تاپشۇردى.

بىرقانچە ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، سىياۋۇشنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىك خەۋىرى كەيكاۋۇسقا بېرىپ يەتـ
تى. ئۇ ئىنتايىن غەزەپلەندى، يىغلاپ ناله قىلدى، ھازا ئېچىپ قارىلىق تۇتتى. بىرنەچچە يىل ئۆتتى. لەشكەر باشلىقلىرى ئىچىدە گۈدەرز دېگەن ئادەم بار ئىدى. بىر كۈنى ئۇ چۈشىدە شۇنداق ئەھۋالنى كۆردى: بىر ئادەم ئۇنىڭغا:

ــ ئوغلۇڭ گىۋنى تۇرانغا ئەۋەت، ئۇ بېرىپ كەيخىسرەۋنى ئەكەلسۇن، ــ دېدى.

گۈدەرز بۇ چۈشتىن كەيكاۋۇسنى خەۋەردار قىلدى. كەيكاۋۇس گىۋگە بۈيرۇق بېرىپ، ئۇنى تۇرانغا ئەۋەتتى. گىۋ يەتتە يىل تۇراندا بولدى ۋە كەيخىسرەۋنى ئىزدەپ تاپتى. ئۇ كەيخىسرەۋنى ۋە ئۇنىڭ ئانـ
سىنى قولغا كىرگۈزۈپ، ئىران تەرەپكە يول ئالدى.

ئەفراسىياپ بولغان ئىشلاردىن خەۋەر تېپىپ، ئۇچ يۈز مەرد ۋە جەڭگىۋار بىگىتنى فېرانغا بەردى ۋە ئۇلارنى قاچاقلار ئارقىسىدىن ئەۋەتتى. گىۋ ئۇلار بىلەن جەڭ قىلدى، بەزىلىرىنى ئۆلتۈردى، بەزىلىرىنى قېچىشقا مەجبۇر قىلدى. ئۇ فېرانىنى تۇتۇۋالدى ۋە ئۆلتۈرۈشكە قەستلىدى. كەيخىسرەۋ فېرانىڭ ئۇـ
نىڭغا كۆپ ياخشىلىقلار قىلغانلىقىنى ئېيتتى ۋە ئۆلتۈرمەسلىكنى سورىدى. گىۋ:

ــ مەن ئۇنىڭ قېنىنى تۆكمەن دەپ قەسەم ئىچكەن، ئۆلتۈرمىسەم بولمايدۇ، ــ دېدى. كەيخىسرەۋ:

ــ ئۇنداق بولسا سول قۇلقىنى كەسكىن، شۇندا قەسىمىڭ ھەم بۇزۇلمايدۇ، فېران ھەم ئامان قالـ
دۇ، ــ دەپ مەسلىھەت بەردى.

گىۋ فېرانىڭ سول قۇلقىنى كەستى ۋە ئۇنى ئېتىغا باغلاپ قويدى. گىۋ ۋە كەيخىسرەۋ ئىرانغا كەيكاۋۇس ھۇزۇرىغا يېتىپ كېلىشتى. كەيكاۋۇسنىڭ بۈيرۇقىغا ئاساسەن، رۇستەم چوڭ قوشۇنغا باش بولۇپ تۇرانغا يۈرۈش قىلدى، ئەفراسىياپنى يېڭىپ قاچۇردى، كۆپ ئەللەرنى غازات قىلدى، ئەسىر ۋە ئولجىلارنى قولغا كىرگۈزدى. كەيكاۋۇس بىر يۈز ئەللىك يىل ياشىغاندىن كېيىن ۋاپات بولدى.

كەيخسرەۋ

ـەيكاۋۇس ۋاپاتىدىن كېيىن تەختكە كەيخسرەۋ بىن سىياۋۇش ئولتۇردى. ئۇ شاھلىق تا-
جىنى كىيىپلا ئادەملەرنى يىغدى ۋە ئەفراسىياپ ئۇستىگە يۈرۈش قىلىپ ئاتىسىنىڭ ئە-
تىنى ئالدىغانلىقىنى بىلدۈردى. لەشكەرلەر ئارىسىدىن يۈز مىڭ كىشىنى ئاجرىتىۋالدى
ۋە تۇسى ناۋادەرگە تاپشۇردى. ئۇلار تۇرانغا يول ئالدى.

ئەفراسىياپ بۇ ئىشلاردىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ئۇ ھەم لەشكەر تارتتى، فېرانىنى قوشۇنغا باشلىق
قىلىپ تەينىلىدى. ئۇرۇشتا تۇران ئەسكەرلىرى يېڭىپ چىقتى، فېرى بارز باشچىلىقىدىكى ئىران قو-
شۇنى يېڭىلىپ بايراقنى ئارقىسىغا ئۆرۈپ قېچىشقا باشلىدى. كېيىن كەيخسرەۋ يەنە پۈتۈن ئىران
لەشكەرلىرىنى يىغىپ ئەفراسىياپتىن ئۆچ ئېلىشتىن باشقا چارە يوق، دەپ ئېلان قىلدى. سپاھلار ئۇ-
نىڭ ئەتراپىغا جەم بولۇشتى. ئەفراسىياپ ھەم بارلىق تۇرك قوشۇنىنى جەم قىلغانىدى. كەيخسرەۋ
ئىران بىلەن تۇران ئوتتۇرىسىدىكى چېگرىغا يېتىپ كەلدى. ئۇ قوشۇننى تۆت قىسىمغا بۆلۈپ، تۇرانغا
كىرىش ۋە قارشى تەرەپ لەشكەرلىرىنى ئورۇنلاشتىن ئىبارەت ئۇرۇش پىلانىنى ئېلان قىلدى. گۆدەرز-
گە ئاختارى گاۋىيان دەپ ئاتالغان چوڭ بايراقنى تاپشۇردى، ئۇنىڭغا قوشۇپ فېرى بارزنى ھەم ئەۋەتتى.
يەنە بىر قوشۇننى گىرگىن مىلود نامىلىق باشلىقنىڭ قول ئاستىدا باشقا تەرەپكە ئەۋەتتى. قالغان لەش-
كەرلەرنى رۇستەمگە بەردى. يەنە گوشتەھمى نامىلىق لەشكەر بېشىنىمۇ ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئەۋەتتى. ئۆزى
ئۆز مەنزىلگاھىدا قارار تاپتى، ئەگەر بىرەر لەشكەر يېڭىلسە ئۇنىڭغا مەدەت بېرەتتى، يەڭسە ئۇلارنى
روھلاندۇراتتى. بۇ خەۋەرلەر ئەفراسىياپقا بېرىپ يەتتى. ئۇنىڭ گارشىيۇز ئاتلىق بىر بۇرادىرى بار ئە-
دى. سىياۋۇشنى ئۆلتۈرگەن دەل شۇ ئىدى. ئەفراسىياپ ئەنە شۇ بۇرادەرگە سان ـ ساناقسىز لەشكەر
بېرىپ جەڭگە ئەۋەتتى.

ـــ كەيخسرەۋ تۇرانغا لەشكەر تارتىپ كەلگەن بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئەڭ كۆپى گۆدەرزنىڭ قول ئاس-
تىدىكى قوشۇن، گاۋىيان بايرىقى ھەم شۇنىڭ قولىدا، سەن شۇ تەرەپكە يول ئال، ـــ دەپ ئەفراسىياپ ئۇ-
نىڭغا تاپشۇرۇق بەردى.

كەيخسرەۋ تۇران قوشۇنىنىڭ يېقىنلاشقىنىنى، ئۇنىڭ باشلىقى فېران ئۆزىنىڭ تەربىيىچىسى ئە-
كەنلىكىنى بىلىپ ئۇنى ئۆلتۈرۈشنى خالىمىدى. كەيخسرەۋ ۋەكىللەر ئەۋەتىپ فېرانغا مۇناداق خەۋەر
قىلدى: «سېنىڭ مەندە ھەققىڭ بار، سەن مېنى ئاتام ۋە ئانام ئورنىدا تەربىيىلىدىڭ، ماڭا كۆپ ياخشى-
لىقلار قىلدىڭ، غەلىبە قازانسام ، سېنىڭ ھەققىڭنى ئاقلايمەن.»

فەرھاد ئۇنىڭ ئەلچىلىرى ۋە نامىسىنى ساقلىدى. ئەفراسىياپ فەرھادنى ئۆز بۇرادەرلىرى ھەم پەرزەنتلىرىدىنمۇ ئارتۇق قەدىرلەيتتى، ئۇنى ئۆز زىدىن كېيىن باشلىق قىلىشقا مۆلچەر قىلغانىدى. فەرھاد ئۆز لەشكەرلىرى بىلەن ئالغا يۈردى ۋە گۆدەرز قوشۇنلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلدى. گۆدەرز فەرھاد قوشۇنىغا زەربە بەردى. فەرھاد شۇ ئۇرۇشتا ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ھەممە بۇرادەرلىرى، ئەفراسىياپنىڭ يېقىنلىرى ھەمدە سىياۋۇشنىڭ قاتىلى گارشىيۇزمۇ ئەسىر قىلىندى. گارشىيۇزنىڭ قولىنى كېسىپ، كۆزىنى ئويۇپ ئۆلتۈردى. ئۇ سىياۋۇشقا نېمە قىلغان بولسا ئۇنىڭغا ھەم شۇنى قىلدى. ئەتىسى كەيخىسرەۋ تەختكە ئولتۇرۇپ، نەۋرە ئاكىسى نەۋفىرانى ئوڭ قول تەرىپىگە ئولتۇرغۇزدى. ئۇنىڭغا كىرمان ۋە ماكران ھاكىملىقىنى تاپشۇردى. كېيىن كەيخىسرەۋ گۆدەرزگە مىننەتدارلىق ئىزھار ئەتتى، كۆپ سوۋغىلار بەردى ۋە ئۇنى ئىسپىھان ھەمدە گورگان ھاكىملىقىغا تەيىن قىلدى. باشقا لەشكەرلەردىنمۇ خەۋەر كەلدى، ئۇلار تۇران يېرىدە ئەفراسىياپنى ئورۇغلانىدى. جاھان ئەفراسىياپقا تارلىق قىلغانىدى. ئەفراسىياپ ئۆز لەشكەرلىرىنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىنى، فېرانىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى، گارشىيۇزنىڭ ھەممە ئەزايى - بەدىنى پارە - پارە قىلىنغانلىقىنى ئاڭلىغانىدى.

ئەفراسىياپنىڭ يەنىلا تېخى كۆپ ئەسكىرى بار ئىدى. ئەفراسىياپ ئوغلى شەيداغا كۆپ قوشۇن بېرىپ، كەيخىسرەۋگە قارشى ئۇرۇشقا ئەۋەتتى. شەيدا جادۇ ھۇنىرىگە ئۇستا ئىدى. كەيخىسرەۋ ئۇنىڭ جادۇسىدىن قورقۇپ، قوشۇننى ئېلىپ قېچىپ كەتتى، مەيداندا پەقەت ئىبنى ھەرخان ناملىق قېرى لەشكەر بېشى بىلەن قول ئاستىدىكى بىر قىسىم لەشكەرنى قالدۇردى. ئۇ قوشۇنى بىلەن چارشەنبە كۈنى پۈتۈن بىر كۈن جەڭ قىلدى. ئاخىر تۈرك قوشۇنى چېكىندى ۋە كەيخىسرەۋنىڭ لەشكەر باشلىرى ئۇلارنى قورشاۋ ئاستىغا ئالدى، ئۇلار يېتىپ بېرىپ شەيدانى ئاتتىن غۇلاتتى ۋە ئۆلتۈردى. تۈرك قوشۇنى يېڭىلىپ قاچتى، كەيخىسرەۋ لەشكەرلىرى كۆپ ئەسىر ۋە ئولجىلار ئېلىپ قايتتى.

ئەفراسىياپ بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ لەشكەر باشلىقلىقىنى ئەمدى كىمگە تاپشۇرۇشنى بىلمەي قالدى. ئىنتايىن چوڭ قوشۇن توپلاپ ئۆزى باش بولغان ھالدا جەڭگە ئاتلاندى.

كەيخىسرەۋ ھەم قوشۇننى يىغدى، ئۇچ لەشكەر بېشى ئالدىغا چىقتى. ھۆكۈمرانلار ۋە مەلىكزادىلار كەيخىسرەۋنىڭ ئەتراپىغا جەم بولدى. ئۇرۇش باشلاندى. بۇنداق ئۇرۇشنى ھازىرغىچە جاھاندا ھېچكىم كۆرمىگەن. ئەفراسىياپ مەغلۇپ بولۇپ چېكىندى. كەيخىسرەۋ ئۇنى قورشاپ شەھەرمۇشەھەر قوغلىدى، ئەمما ئەفراسىياپ ھېچقانداق يەردە توختىمىدى. ئاخىر ئۇ تۇراندىن چىقىپ، رۇمغا ئۆتۈپ كەتتى.

ئەفراسىياپنىڭ قېشىدا لەشكەرلىرىدىن ھېچكىم قالمىدى. ئۇ بىر مىرغىزارغا كېلىپ قالدى. ئۇ يەردە بىر كۆل بار ئىدى. ئەفراسىياپ ئاشۇ كۆلدە سۇ ئىچىگە يوشۇرۇندى. ئۇنى ئاختۇرۇپ تاپتى ۋە تۇ-

تۇپ كەيخسرەۋنىڭ ئالدىغا ئەكەلدى. كەيخسرەۋ ئۇنى ئەسىر قىلىشنى ۋە ئۇچ كۈن تىنچ ھالدا ساقلاشنى بۇيرۇدى. تۆتىنچى كۈنى ئۇ ئەفراسىياپنى ئۆز ھۇزۇرىغا چاقىردى ۋە ئۇنىڭغا: ــ سىياۋۇشنى نېمىشقا ئۆلتۈردۈڭ؟ سەۋەبىنى ماڭا ئېيت، ــ دېدى. ئەفراسىياپ ھېچقانداق سەۋەب كەلتۈرەلمىدى. كەيخسرەۋ ئۇنى ئۆلۈمگە بۇيرۇدى. گۆدەرزگە: ــ بىر تەشت (جادۇ) ئەكەل، ــ دېدى. ئەفراسىياپنى ياتقۇزدى، پۇتى ۋە قولىنى كەستى، بوغۇزىنى جادۇ ئاستىدا توغرىدى. سىياۋۇشنىڭ بېشىنى ھەم ئۇ خۇددى شۇنداق ئۇزگەنىدى.

كېيىن كەيخسرەۋ قوشۇننى قايتۇردى ۋە ئۆز يۇرتىغا كەلدى. ئۇ بارلىق خەلق ۋە لەشكەرلىرىنى يىغىپ:

ــ مەن جاھاندىن نېمە لازىم بولسا تاپتىم. ئەمدى جاھان ئىشىنى تەرك قىلىمەن، مەملىكەتتىن چىقىپ كېتىمەن. مەملىكەت ۋە ھۆكۈمەتنى كىمنى خالىساڭلار شۇنىڭغا بېرىڭلار، ــ دېدى.

ئۇلارنىڭ ھەممىسى غەمدە قالدى، شۇنچە كۆپ يالۋۇرۇشتى، لېكىن كەيخسرەۋ ئۇنىمىدى. ئۇ يەنە:

ــ ماڭا ئۆلۈم كەلمەكتە، ئۆلگىنىمدىن كېيىن نېمىنى قىلماقچى بولساڭلار ھازىر شۇنى قىلىڭلار، ــ دېدى.

خالايىق ئەمدى ھېچقانداق گەپ پايدا بەرمەيدىغانلىقىنى ھېس قىلىشتى. ئۇ يەردە لوھرەسپ ئولتۇرغانىدى، ئۇ شاھزادىلەردىن ئىدى. كەيخسرەۋ شۇ تەرەپكە ئۆزاتتى ۋە جىم بولدى. شۇ كېچىسى كەيخسرەۋ غايىب بولدى، كېيىن ئۇنى ھېچكىم كۆرمىدى. دەيدۇلەركى، كەيخسرەۋ تاغلارغا چېقىپ كەتكەن ۋە شۇ يەردە ۋاپات بولغان.

بەھمان ۋەدارا

ـەيخسرەۋ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ كۆرستىشىگە ئاساسەن لوھرەسپ ھاكىمىيەتنى ئـ-
گىلەيدۇ. بىرونىنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، لوھرەسپنى غەربتە كىر دەپ ئاتىغان.
لوھرەسپتىن كېيىن گوشتاسپ ئادالەتلىك بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلدى، مەشرىقتىن
مەغرىبكىچە ئاۋات ئەتتى. ئۇ زەردۇشتلىق تەلىماتىغا يارەم قىلدى.

گوشتاسپتىن كېيىن بەھمان تەختكە ئولتۇردى. بەھمان ھەر تەرەپكە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئەتراپىدىكى مەملىكەتلەرنى ئىتائەت قىلدۇردى.

بەھمان ئىسپاندىيارنىڭ ئوغلى بولۇپ لەقمى ئەردەشىر ئىدى. ئۇ ئاتەشپەرەسلىك بىلەن دۇنيادىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ساسان ناملىق ئوغلى ۋە ھوماي ئاتلىق قىزى بار ئىدى. چىستان ئەمىرى رۇستەم ئەردەشىرنىڭ ئاتىسى ئىسپاندىيارنى ئۆلتۈرگەندى. ئەردەشىرنىڭ ئانىسى ئاستولىيا ئىسرائىللىيىلىك بولۇپ، ئەقىللىق ۋە تەدبىرلىك ئايال ئىدى. بەھمان ئەردەشىر تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن ئانىسى چىسـ-
تانغا لەشكەر تارتىشقا مەسلىھەت بەردى. ئەردەشىر رۇستەمنىڭ ئوغلى فارامورز بىلەن جەڭ قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈردى. رۇستەم تېخى تىرىك ئىدى، ئۇنىمۇ ئۆلتۈردى، رۇستەمنىڭ ئىككى بۇرادىرىنىمۇ ئۆلتـۈردى. رۇمغا يۈرۈش قىلىپ، ئۇ مەملىكەتنى ۋەيران قىلدى. كېيىن بەھمان ئۆز يۇرتىغا قايتـتى، ئـۆز قـىزى ھومايغا ئۆيلەندى ۋە ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ئۇنىڭ بىلەن ياشىدى. ئۇلارنىڭ دىنىدا مۇنداق قىلىش مۇمـ-
كىن ئىدى.

ھوماي بەھماندىن ھامىلدار بولدى. بەھماننىڭ ئۆمرى ئاخىرلاشماقتا ئىدى. ئۇ تاجىنى قىزىنىـڭ قارىنىغا قويدى ۋە بالا تۇغۇلسا ئاشۇ ئورنۇمغا پادىشاھ بولىدۇ، دەپ ئېلان قىلدى. بىرنەچچە كۈندىن كـېـ-
يىن بەھمان ئۆلدى. ھوماي تاكى بالا تۇغۇلغۇچە پادىشاھ بولۇپ تۇردى. بەھماننىڭ ئوغلى ساسان ئـۆز-
لەتكە چىكىندى، تا ئۆلگۈچە چوپانلىق قىلىپ، تائەت ـ ئىبادەت بىلەن مەشغۇل بولدى. ھوماي ئۇچ ئاي-
لىق بالا تۇغدى، ئەما تەختنى بەرمەسلىك ئۈچۈن بۇ ئەھۋالنى خالايىقتىن يوشۇرۇپ، بالا ئـۆلـدى دەپ ئېلان قىلدى. ھەممە ئۇنىڭغا ئىشەندى. كېيىن ھوماي ئاتىسىنىڭ دوستلىرىدىن بىرىنىڭ ياردىمى بىلەن بالىنى تاۋۇتقا سالدى ھەمدە يېنىغا كۆپ گۆھەرلەر قويدى ـ دە:

ـــ كىم بالىنى تېپىۋالسا، ھەممە قىممەتلىك بۇيۇملار ئۇنىڭغا تەئەللۇق، ـــ دېدى.

ئۇ تاۋۇتنى بەلخكە ئېلىپ بېرىپ تاشلىدى. شۇندا بىر تۇگمەنچىنىڭ خوتۇنى تۇغۇپلا بالىسى ئۆلۈپ قالغانىدى. تاۋۇتنى ئاشۇ تۇگمەنچى تېپىۋالدى، ئېچىپ كۆرسە، ئىچىدە قىممەت باھا تاشلار ۋە چىرايلىق

ئوغۇل بالا بار ئىكەن. تۇغمەنچى خوتۇنى بىلەن ئاشۇ بالىنى تەربىيىلەشكە ۋەدىلەشتى. هوماي بۇ ۋەقەدىن خەۋەر تېپىپ تۇغمەنچىنى چاقىردى ۋە بالىنى ئۆز يېنىغا ئەكېلىشىنى بۇيرۇدى. بالىنى ئەكەلگەندىن كېيىن، ئۇ تۇغمەنچىگە:

— بالىنى ياخشىلاپ ئۆستۈرگىن، بۇ سېنىڭ پەرزەنتىڭ ۋە مېنىڭ ئوغلۇم بولىدۇ، — دەپ بالىنى باغرىغا باستى، بالىغا دارا دەپ ئات قويدى. هوماي هەر ئايدا بالىنى ئۆز يېنىغا چاقىرتىپ، ئانىلىق مېھرىنى كۆرسىتىپ تۇراتتى. بالا چوڭ بولغاندىن كېيىن ئۇنى ياخشى بىر ئۇستازغا ئوقۇشقا بەردى. يىگىرمە ياشقا يەتكەندە دارا هەممە ئىلىم ۋە ئەدەپتىن خەۋەردار بولغانىدى. شۇنىڭدىن كېيىن هوماي بالىنى چاقىرىپ ئۇنىڭ بەھمانىڭ ئوغلى ئىكەنلىكىنى، بۇ بەخت ۋە سەلتەنەت ئۇنىڭكى ئىكەنلىكىنى ئېيتتى ۋە خاتالىقىغا ئىقرار بولدى. خالايىقمۇ شۇنى ئېيلان قىلدى. خالايىق ئۇنىڭغا ئىشەندى. ئۇلار:

— سەن ئۇنى ياخشى تەربىيىلىدىڭ، ۋاقتى كەلگەندىن كېيىن هاكىمىيەتنى تاپشۇرماقتىسەن، شۇڭا سەندە گۇناه يوق، — دېيىشتى.

دارانى پادىشاهلىققا كۆتۈرۈپ، بېشىغا تاج كىيدۈردى. ئانىسى پارس ۋىلايىتىنى ئۆزىگە بېرىشىنى دارادىن سورىدى، دارا رۇخسەت بەردى. ئانىسى پارس ۋىلايىتىگە بېرىپ، ئۇ يەردە ئوتتۇز يىل هۆكۈمرانلىق قىلدى، كېيىن ئاشۇ يەردە ۋاپات بولدى. ئىستەخىرنى ئاشۇ ئايال بىنا قىلغان.

ئىسكەندەر هۆكۈمرانلىقى ئورنىتىلىشىتىن بۇرۇن، پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە يېقىن شەرقنى بىر ئىمپېرىيىگە بىرلەشتۈرگەن، بارلىق قوشنا مەملىكەتلەرنى ئۆزىگە ئىتائەت قىلدۇرغان هۆكۈمدار دارا ئەنە شۇ دارانىڭ ئوغلى دارا II ئىدى.

شىراق

ھەممكى زامانلاردا سىر دەريا بويلىرىدا كۆچۈپ يۈرۈپ تىرىكچىلىك قىلغۇچى ساك قەبىلە-لىرىنىڭ باشلىقىغا ئېغىر بىر كۈلپەت چۈشكەنىكەن. ئىران پادىشاھى دارا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مۇنبەت يەرلىرىنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن سان ـ ساناقسىز لەشكەرلىرى بىلەن ئامۇ دەريادىن ئۆتكەنىكەن. ساك ئاقساقاللىرىدىن سەكسەر، ئامەرگە، ئاۋمىرسەن بىر ئوتاۋدا يىغىلىپ، دۇشمەننى قانداق قىلىپ يوقىتىش توغرىسىدا كېڭەش ئۆتكۈزمەكتە ئىكەن. شۇ ئاندا ئەتراپتا بىر ئادەم پەيدا بولۇپ، توپتوغرا ئاقساقاللار ئولتۇرغان ئوتاۋ ئالدىغا كەپتۇ ۋە رۇخسەت سوراپ ئىچكىرىگە كىرىپ-تۇ. ئۇ شىراق ناملىق ئاددىي بىر ئات باقار چوپان ئىكەن. شىراق نېمە مەقسەتتە بۇ يەرگە كەلگىنىنى كېڭەشچىلەرگە ئېيتىپ، ئۇلارنى ھەيرەتتە قالدۇرۇپتۇ. ئۇ شۇنداق دەپتۇ:

— شەرتسىز ھالدا مېنىڭ بالا ـ چاقلىرىم ۋە نەۋرىلىرىمنى بېقىش ۋە كىيىندۇرۇشنى ئۈس-تۈڭلارغا ئالساڭلار، مەن ئۆز جېنىمدىن كېچىپ، ھېيلە بىلەن ئىرانلىقلارنىڭ لەشكەرلىرىنى قىرىپ تاشلايمەن.

ئاقساقاللار ئۇنىڭ ئىستىكىنى قوبۇل قىلىشىپ، قەسەمياد قىپتۇ. شىراق بىردىنلا يېنىدىن ئۆتۈ-كۈر پىچقىنى سۇغۇرۇپ، قۇلاق ۋە بۇرنىنى شارتلا كېسىپتۇ، ئەزايى ـ بەدىنىنى قىيما ـ چىيما قى-تۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ گويا ئۆز ئېلىگە خيانەت قىلغان كىشى قىياپىتىدە دۇشمەن تەرەپكە قاراپ يول ساپتۇ.

شىراق دارا قېشىغا بېرىپ، ئۆز قەبىلىدارلىرى ئۇستىدىن شىكايەت قىپتۇ. ئۇ دارا-غا شۇ تەقلىدتە سۆز قىپتۇ:

— ئى شاھلار شاھىنشاھى، مەن سىزگە بولغان خەيرخاھلىقىم ۋە دوستلۇقۇم ئۈچۈن شۇ ھالغا چۈشۈپ قالدىم. دارا ھەزرەتلىرىگە بويسۇنايلۇق، دېگەن سۆز چىقىشى بىلەنلا ئۇلار ماڭا چاپلىشىپ رە-ھىمسىز سۇرەتتە قۇلاق ـ بۇرنۇمنى كەستى. دادىمغا يېتىپ، ئۆچ ئېلىشىمغا ياردەم بېرىڭ!

دارا شىراقنىڭ سۆزىگە ئىشىنىپتۇ، ئۇنىڭ ئەھۋالىنى كۆرۈپ ئېچىنىپتۇ. بۇنى كۆرگەن شى-راق پۇرسەتنى ئۆتكۈزمەي، دارانىڭ ساكلاردىن ئۆچ ئېلىشقا تەييارلانغانلىقىنى بىلىپ، سۇنماس ئاتەش ۋە مۇقەددەس سۇ نامىدىن ئەنت ئىچىپتۇ ۋە شۇنداق دەپتۇ:

— مەن دۇشمەنلىرىمدىن ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن ياردەمىڭلارغا موھتاجمەن. ئۇلارنىڭ قانلىرى كۆز ئالدىمدا دەريا ـ دەريا بولۇپ ئاقمىغۇچە تىنچىمايمەن. ساكلار شۇ بۇگۈن كېچىدىن باشلاپ ئوتاۋلىرىنى بۇزۇپ، بالا ـ چاقلىرى بىلەن سىلەر قوغلاپ يېتەلمەيدىغان ئۇزاق جايغا كۆچۈپ كېتىشكە جەزم قىلغا-

نىدى. ئەگەر خالىساڭلار، مەن سىلەرنى كېسىپ چىقىدىغان يول بىلەن ئۇلارنىڭ ئالدىدىن ئاچقىمەن. شۇندا بەڭگۈش ساكلارنىڭ يولىنى توسۇپ تۇرساق، ئۇلارنى كېلىشى بىلەنلا تورغا چۈشكەن بېلىقتەك بىرىنىمۇ قويماي تۇتۇۋالىمىز. كەمىنە قۇلىڭىز پادىچىلىق قىلغىنىدا يىلقىلارنى بېقىپ يۈرۈپ، ھەممە ياقنى ئېگىز - پەسلىرىگىچە بىلىۋالغانمەن. سىلەرنى خالىغان يېرىڭلارغا باشلاپ بېرىش بىمالال قولۇمدىن كېلىدۇ. بىراق، سىلەر يەتتە كۈنگە يېتىدىغان ئوزۇق - تۈلۈك ۋە سۇ تەييارلاپ قويۇشىڭلار شەرت.

چوپانىنىڭ بۇ سۆزلىرى ئاسانلا غەلىبە قىلىشنى ئىزدىگەن دۈشمەننى غەيرەتكە كەلتۈرۈپتۇ. دارا بۇ چوپانىنى ئۆز قوشۇنىغا يولباشلامچى قىلىپ تەينىلەپتۇ. قوشۇن يەتتە كۈنلۈك سۇ، ئوزۇق - تۈلۈك ۋە يەم - خەشەك ئېلىپ يولغا چىقىپتۇ.

بىرىنچى كۈن يول يامان بولماپتۇ، ئوتلاقلار تېز - تېز ئۇچراپ تۇرۇپتۇ. ئىككىنچى كۈن تەبىئەت ئۆزگىرىپتۇ، قاغجىرىغان ئوتلار ئاندا - ساندا يولۇقمىدىغان بولۇپ قاپتۇ. ئۇچىنچى كۈن قۇرۇق دەشت - بایاۋان باشلىنىپتۇ. ساكلار ھامىيسى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا قۇياشى كېلىۋاتقان باسقۇنچىلار-نىڭ بېشىدا ئوت ياغدۇرۇپ تۇرۇپتۇ. لەشكەرلەرنىڭ لەۋلىرى تېز - تېز قۇرۇشقا باشلاپتۇ. كۈندىن - كۈنگە ئەھۋال ئېغىرلىشىپتۇ. ئىران لەشكەر باشچىسى رەناسىبەت تاقىتى تاق بولۇپ، ساكلار مەنزىلگە قانچە قالغىنىنى شىراقتىن دوق بىلەن سوراپتۇ. ئۇ سوغۇق قانلىق بىلەن مەنزىلگە يېقىنلىشىپ قالغىنىنى ئېيتىپ، لەشكەر بېشىنى يۇمشىتىپتۇ. بىراق، سەپەرنىڭ يەتتىنچى كۈنىمۇ ساكلاردىن دېرەك تاپماپتۇ. رەناسىبەت ئالدانغىنىغا ئىشىنىپ، غەزەپكە كەپتۇ:

— ۋەدەڭگە ۋاپا قىلمىدىڭ زاتى پەس بەچچە ! بىزنى ئالدىدىڭ. قېنى سەن ئېيتقان ساكلار؟ ! ھەممە ياق دەشت - سەھرا. بۇ يەرلەردە ئات يۈرسە ئايىغى، قوش ئۇچسا قانتى كۆيىدۇ. كۆرۈپ تۇرۇپسەنكى، بىزدە نە سۇ، نە ئوزۇق - تۈلۈك، نە يەم - خەشەك بار ! بۇ مىستەك قىزىپ كەتكەن قۇملۇقتا قانداقمۇ بىر قەدەم ئالغا قاراپ ماڭغىلى بولسۇن، ياكى ئارقىغا قايتقىلى بولسۇن ! ئاخىر ئۇلۇغ پادىشاھنى ئالداشقا، شۇنچە بىھېسساب قوشۇننى ھالاكەت گىردابىغا ئەكېلىشكە سېنى نېمە مەجبۇر قىلىدى؟ — دەپ دېۋەيلەپتۇ.

شىراق لەشكەر بېشىنىڭ قان تولۇپ تۇرغان كۆزىگە مەغرۇرانە تىكىلىپتۇ. ئۇ چاۋاك ئۇرۇپ، قاقاقلاپ قاتتىق كۈلۈپتۇ:

— مەن يەڭدىم، يالغۇز ئۆزۈم پۈتۈن بىر قوشۇننى يەڭدىم، — دەپ سۆيۈنۈپتۇ، — جانجان قەبىلەم ساكلار ۋە ئانا تۇپرىقىمنىڭ بېشىغا كەلگەن بالانى دەپنە قىلىپ، باسقۇنچى ئىران لەشكىرىنى ھالاكەتكە ئەكەلدىم. تۆت تامانىنىڭ ھەرقايسىسى يەتتە كۈنلۈك يول، خالىغان تەرىپىڭلەرگە كېتىۋېرىڭلار. بەربىر ھەممىڭلارنى ئاچلىق ۋە تەشنالىق يىمىرىپ نابۇت قىلىدۇ. مېنىڭ قېنىم ھەم ئاشۇ يەرلەرگە تۆكۈلىدۇ.

بۇ ئاچچىق ھەقىقەت رەناسىبەتنىڭ يۈرىكىگە نەيزىدەك قادىلىپتۇ. ئۇ ۋەھشىيلىشىپ قىلىچ بىلەن شىراقنىڭ بېشىنى شارتلا ئۇزۇپ تاشلاپتۇ، ئەمما دارا لەشكەرلىرى ساكلارغا قارشى سەپىرىنى توختىتىپ، پاراكەندە بولۇپ كەتكەنكەن.

دۈۋە يۈرەك چوپان شىراق قىسسىسى ئەنە شۇنداق ئىكەن.

تۇمارىس

ئاسپى دېڭىزىنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدە قۇش ئۇچۇپ ئۆتەلمەيدىغان بىپايان چۆل ۋە قىرلاردا ماساغېتلار ياشايدىكەن. ئىران پادىشاھى كەيخىسرەۋ ئۇلارنىڭ يەرلىرىنى بېسىۋالماقچى بولۇپ سەپەرگە ئاتلىنىپتۇ...

ئۇ زامانلاردا ماساغېتلارغا تۇمارىس دېگەن ئەقىللىق، دانا بىر ئايال باش بولۇپ تۇرغانىكەن. كەيخىسرەۋ تۇمارىسنى ھېيلە بىلەن ئۆزىگە بويسۇندۇرماقچى بوپتۇ. ئۇ تۇمارىسنىڭ ئېرىنىڭ ئاللىقاچان ئۆلۈپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلىغانىكەن، ئۇنى ئۆزىگە خوتۇن قىلىپ ئېلىش يولى بىلەن ماساغېتلار يېرىگە ئىگە بولۇش پىلانىنى تۈزۈپتۇ. شۇ مەقسەتتە ئۇ تۇمارىسقا سوۋغىلار بىلەن ئەلچىلەر ئەۋەتىپتۇ. زېرەك تۇمارىس مەككار پادىشاھنىڭ قارا نىيىتىنى سېزىپتۇ. پادىشاھقا خوتۇن ئەمەس، بەلكى ماساغېتلارنىڭ يۇرتى كېرەكلىكىنى بايقاپتۇ ۋە ئەلچىلەرنى قوبۇل قىلماپتۇ. كەيخىسرەۋ ھېيلە - نەيرەڭدىن ئىش چىقمىغانلىقىنى كۆرۈپ، ئەسلىي مەقسىتىنى ئوچۇق ئېيتىپتۇ. ئارسىك دەرياسى تەرەپكە يۇرۇش قىپتۇ. ئۇ كۆپلىگەن سال - كېمە ياسىتىپ، بىھېساب قوشۇنى ۋە قورال - يارىغلىرىنى ئۇنىڭغا قاچىلاپ، دەريانىڭ نېرىقى قىرغىقىغا ئۆتكۈزۈش چارىسىنى قىپتۇ.

تۇمارىس ئۇنىڭ ھەممە ئىشلىرىدىن خەۋەردار ئىكەن، تېزلىك بىلەن ئۇنىڭغا چاپارمەن ئەۋەتىپ شۇ سۆزلەرنى يەتكۈزۈپتۇ:

— ھەي ھېيلىگەر، ماختانچاق پادىشاھ! بۇ نىيىتىڭدىن قايت، چۈنكى بۇ قىلمىۋاتقان ئىشلىرىڭدىن ئۆزۈڭگە پايدا ياكى زەرەر تېگىشىنى بىلمەيسەن. تىنچ ۋە ئاسايىشلىق بىلەن ئۆز يۇرتۇڭغا ھۆكۈمرانلىق قىل، بىزنىڭ يۇرتىمىزنى ئۆزىمىزگە قويۇپ بەر. ئەمما، بىز بىلىمىزكى، سەن تىنچلىقنى خالىمايسەن، شۇ سەۋەبلىك ئەگەردە بۇ مەسلىھەتىمىزگە كىرمىسەڭ، ماساغېتلار بىلەن توقۇنۇشنى خالىساڭ، كۆۋرۈك ياسايمەن دەپ ئاۋارە بولۇپ ئولتۇرما. بىزگە ئېيتساڭ، بىز ساڭا دەخلى قىلماي دەريادىن ئۆچ كۈنلۈك يىراق يولغا كۆچۈپ كېتىمىز، بىمالال دەريادىن ئۆتسەن، ئۇنىڭدىن كېيىن يۈزمۈيۈز ئۇرۇشىمىز. ئەگەر بىز بىلەن دەريانىڭ ئۆزۈك تۇرغان تەرىپىدە ئۇرۇشماقچى بولساڭ، ئۇنى ئېيت، بۇنىڭغا ھەم بىز رازى، پەقەت نامەردلىك قىلما.

بۇ دادىل گەپلەرنى ئىشتىپ كەيخىسرەۋ سارىاسىمگە چۈشۈپتۇ، مەخپىي سۇرەتتە ئۆز سەركەردىلىرىنى توپلاپتۇ، ئۇلارنى ۋەقەدىن خەۋەردار قىلىپ مەسلىھەت سوراپتۇ. كۆپچىلىك تۇمارىسنى ئىرانغا كەلتۈرۈپ جەڭ قىلىش پىكرىگە كەپتۇ... پەقەت قەھرى قاتتىق ۋەزىرى — لىدىيىلىك كرېز بۇ پىكرىدە

گه قارشی چقىپتۇ، تۇماربسنىڭ ئېلىدە ئۇرۇش ئېچىشنى تەلەپ قىلىپ، مەسلىھەت كۆرستىپتۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن كەيخسرەۋ تۇماربسنىڭ قىرغاقتىن ئۇزاقلىششىنى سوراپ، دەريانىڭ تۇماربس تۇرغان تەرىپىدە ئۇرۇش قىلىشنى بىلدۇرۇپتۇ. تۇماربس ۋەدىسىدە تۇرۇپ، ئۇچ كۈنلۈك يول بېسىپ نېرى كېتىپتۇ. كەيخسرەۋ ئۆز قوشۇنى بىلەن دەريادىن ئۆتۈپتۇ.

كەيخسرەۋ دەريانىڭ شۇ تەرىپىدە سەككىز كۈن يول يۈرۈپتۇ. كېيىن ۋەزىرى كرېزنىڭ مەسلىھىتى بىلەن ماساغىتلارغا قارشى ھىيلە تۇزىقىنى قۇرۇپتۇ: نازۇنېمەت ۋە ئىچكۈلۈكلەرنى تەييارلاپ، ئەڭ ياماق لەشكەرلىرىدىن بىر توپنى ئارقىدا قالدۇرۇپ، ئەڭ ياخشى لەشكەرلىرى بىلەن ئالدىغا يۈرۈپ كېتىپتۇ. ماساغىتلار قوشۇنىنىڭ بىر توپى (ئۇچتىن بىر قىسمى) كەيخسرەۋ قالدۇرۇپ كەتكەن لەشكەرلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى قىرىپ تاشلاپتۇ. كېيىن ماساغىتلار زىياپەت ئۈستىدىن چىقىپ، تەييار نازۇ نېمەت ۋە شارابلاردىن بېشىنى كۆتۈرمەپتۇ. شۇندا ئىران قوشۇنلىرى قايتىپ كېلىپ ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۆلتۈرۈپتۇ، بەزىلىرىنى ئەسىر قىلىۋاپتۇ. ئەسىرلەر ئىچىدە ماساغىتلار قوشۇنىغا باش بولۇپ كەلگەن تۇماربسنىڭ ئوغلى سىپارگانىزمۇ بار ئىكەن.

تۇماربس بۇ ۋەقەدىن خەۋەردار بولۇپ، كەيخسرەۋگە چاپارمەن ئەۋەتىپتۇ ھەمدە شۇ سۆزلەرنى ئېيىتىپتۇ:

— ئەي قانخور كەيخسرەۋ! قىلغان ئىشىڭ بىلەن ماختانماي قوي. سەن مېنىڭ ئوغلۇمنى يۈزمۇ يۈز جەڭدە يەڭگىنىڭ يوق، ئۇنى مەككارلىق بىلەن شاراب ئىچۈرۈپ قولغا چۈشۈردۈڭ. ئۇزۇمدىن ياسالغان بۇ ياڭماس ئىچىملىكنى ئىچكەندىن كېيىن سىلەرگە ئوخشاش ئادەملەرنىڭ مېڭىسى ئايلىنىپ، ئاغزىدىن شادى كىرىپ، بادى چىقىدۇ. ئەمدى مېنىڭ مەسلىھەتىمگە كىر: ئوغلۇمنى ماڭا تاپشۇرۇپ، زىيان ـ زەخمەتسىز كەلگەن يېرىڭگە قايتىپ كەت. ماساغىت قوشۇنىنىڭ ئۇچتىن بىرىنى قولغا چۈشۈرگىنىڭ بىلەن ئۆزۈڭچە كېرىلىپ كەتمە. ئەگەر سۆزۈمگە كىرمىسەڭ، ماساغىتلار تەڭرىسى قۇياش نامى بىلەن قەسەمياد قىلىمەنكى، مەن سەندەك ئاچ كۆز قانخورنى قان بىلەن سۇغىرىمەن!

كەيخسرەۋ ئۇنىڭ بۇ سۆزلىرىگە قىلماپتۇ. تۇماربسنىڭ ئوغلى ياش سىپارگانىز شۇ كۈنىنىڭ ئەتىسى ھوشىغا كېلىپ، ھەممە ۋەقەلەردىن خەۋەردار بوپتۇ، كىشەندىن بوشىتىشنى كەيخسرەۋدىن يالۋۇرۇپ سوراپتۇ. تەلىپى بەجا كەلتۈرۈلۈپ، قول ـ ئايىغى كىشەندىن ئازاد قىلىنىپتۇ. ئەمما، ئۇ

ئۆزى قىلغان خاتاسىغا پۇشايمان يەپ، نومۇس كۈچىدىن ئۆزىنى ئۆزى ئۆلتۈرۈپتۇ.

تۇمارىس كەيخىسرەۋگە نەسىھەتلەر كار قىلمىغانلىقىنى ئاڭلاپتۇ، بارلىق كۈچلىرىنى توپلاپ ئاتلىنىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بېسىپ بېرىپتۇ، جەڭ باشلىنىپتۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، كۆچمەنچى ئۇرۇقلار شۇنچىلىغچە مۇنداق قاتتىق جەڭنى زادى كۆرمىگەنىكەن. دەسلەپ ھەر ئىككى تەرەپ قوشۇنى بىر - بىرىگە ئۇدۇلمۇئۇدۇل تۇرۇپ يالىرىدىن تىنماي ئوق ياغدۇرۇپتۇ. كېيىن ئوقدانلاردا ئوق تامام بولۇپ، لەشكەرلەر بىر - بىرى بىلەن ئارىلىشىپ كېتىپتۇ. نەيزىۋازلىق ۋە قىلىچۋازلىق تازا قىزىپتۇ. جەڭ ئىنتايىن ئۇزاق داۋام قىلغان بولسىمۇ، ھېچكىم جەڭ مەيدانىنى تاشلاپ چىقىپ كەتمەپتۇ. ئەڭ ئاخىرقى جەڭدە ماساغىتلار يېڭىپ چىقىپتۇ. ئۇلار ئىران قوشۇنىنىڭ كۆپىنى قىرىپ تاشلاپتۇ. بىر كەم ئوتتۇز يىل پادىشاھلىق تەختىدە دەۋر سۈرگەن كەيخىسرەۋنى ئۆلتۈرۈشۈپتۇ.

تۇمارىس جەڭ تۈگىگەندىن كېيىن بىر يوغان قاچىنى قان بىلەن تولدۇرۇشنى، كەيخىسرەۋنىڭ مۇردىسىنى ئۆلۈكلەر ئارىسىدىن تېپىپ كەلتۈرۈشنى بۇيرۇپتۇ. كەيخىسرەۋنىڭ ئۆلۈكى تېپىپ كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، تۇمارىس ئۇنىڭ بېشىنى قان بىلەن تولغان قاچىغا پاتۇرغان ۋە بۇ جەسەتكە قاراپ غەزەپ - نەپرەت بىلەن شۇ سۆزلەرنى ئېيتقانىكەن: «ئەي نامەرد! سەن مېنى، يەنى سېنى جەڭدە ھالال يېڭىپ چىققان بىر ئايالنى مەككارلىق بىلەن ئوغلىدىن جۇدا قىلىپ، پەرزەنت داغىدا كۆيدۈردۈڭ. سەن ئۆمرۈڭ بويى قانغا تويمىدىڭ. مەن ئىچكەن قەسىمگە ئەمەل قىلىپ سېنى قان بىلەن سۇغاردىم. بىراۋنىڭ يۇرتىغا زوراۋانلىق بىلەن باستۇرۇپ كىرگەنلەرنىڭ جازاسى شۇ!»

كەيخىسرەۋ ئۆلۈمىنىڭ قىسسىسى ئەنە شۇنداق ئىكەن.

قاراخان

ئۇنىڭدىن بىرنەچچە مىڭ يىل بۇرۇن يۇز بەرگەن غايەت زور قۇرغاقچىلىق تۇپەيلى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئۆز يۇرتلىرىنى تاشلاپ دۇنيانىڭ ھەممە تەرەپلىرىگە كۆچۈپ كېتىشكە باشلاپ-تۇ. كۆچمىگەنلەر دەريا بويلىرىغا ئورۇنلىشىپ ئون توققۇز كىچىك خانلىق قۇرۇپتۇ. بۇ كىچىك خانلىقلار ئۆز مەنپەئەتلىرىنى سىرتقى دۇشمەنلەردىن ھىمايە قىلىش ئۈچۈن، دەريانىڭ غەربىدىكى ئون قەبىلە بىرلىشىپ بىر چوڭ خانلىق قۇرۇپ، ئۆز ئىچىدىن بىر كىشىنى خان قىلىپ ئۇنىڭغا «ئەل ئېلتەر» (ئەل باشلىغۇچى) دېگەن ئۇنۋانىنى بېرىپتۇ. ئۇلار بۇ بىرلەشمە خانلىقنى «ئون ئۇيغۇر» دەپ ئاتاپتۇ. دەريانىڭ شەرقىدىكى توققۇز كىچىك خانلىقمۇ بىرلىشىپ، ئۆزلىرى سايلاپ چىققان خانغا «كۆل ئەركىن» (دېڭىزدەك ئەركىن) دېگەن ئۇنۋانىنى بېرىپ، دۆلىتىنىڭ ئىسمىنى «توققۇز ئوغۇز» دەپ ئاتاپ-تۇ. بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن ئۇلار، يۇرتلىرىنى ھەرقانداق كۈچلۈك دۇشمەندىن ساقلاش ئۈچۈن، ھېلىقى ئىككى بىرلەشمە خانلىقنى بىرلەشتۇرۇپ كۈچلۈك، قۇدرەتلىك بىر دۆلەت قۇرۇپ، ئۆزلىرىنى بىرلەشتۇرگەن ئادەمگە «قاراخان» (قۇدرەتلىك، ئۇلۇغ، بۈيۈك خان) ئۇنۋانىنى بېرىپتۇ. بۇ قۇدرەت-لىك دۆلەتنىڭ مەركىزى قەشقەر بولۇپ، ئۇنى «ئوردا كەنت» دەپ ئاتاپتۇ.

قارا بۇغراخان

قارا بۇغراخان دېگەن بىر پادىشاھ بار بولۇپ، ئۇنىڭ پايتەختى قەشقەر ئىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ ئوۋ قىلىپ يۈرۈپ، سۇ بويىدا بېيىت ئېيتىپ ئولتۇرغان بىر گۈزەل قىزنى كۆرۈپ قېلىپ، ئۇنىڭغا ئاشىق بولۇپ قاپتۇ. ئاخىر ئۇ قىزغا ئۆيلەنمەكچى بولۇپ، كاتتا مۇراسىم ئۆتكۈزۈپتۇ. توي ـ تاماشا تازا قىزىغان مەزگىلدە تۇيۇقسىز ئۇرۇش باشلىنىپ قاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن قارا بۇغراخان ئۇرۇش مەيدانىغا ئاتلىنىپتۇ. بۇ ئۇرۇشتا ئۇ غالىب چىقىپتۇ، ئەمما ئۆزى ئېغىر يارىلىنىپتۇ، يولدا كېلىۋېتىپ ئەھۋالى ئېغىرلىشىپتۇ، شۇندا كۈنچىقىش تەرەپنى كۆرسىتىپ: «ئاندا جان قالدى، مېنى ئەنە شۇ تەرەپكە كۆمۈڭلار» دەپ جان ئۈزۈپتۇ. ۋەزىرلىرى قارا بۇغراخانىنىڭ ۋەسىيىتىگە ئەمەل قىلىپ، ئۇ ـ نى ئۆزى كۆرسەتكەن جايغا دەپنە قىپتۇ. ئۇ يەر كېيىنچىرەك شەھەرگە ئايلىنىپ، «ئانداجان» نامى بىلەن ئا ـ تىلىپتۇ. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ سۆز «ئەنجان» بولۇپ ئۆزگەرگەنىكەن.

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان

1

ـەزرىتى سەرۋەرى ئالەم مۇھەممەد سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسالام مىراجقا چىققان كېچىسى ئەرشتە بىر روھنى ئۇچرىتىپتۇ. بۇ روھ رۇستەمنىڭ قۇۋۋىتىدىنمۇ قۇۋۋەتلىك، ئېمىر-ھەمزىنىڭ جۇرئىتىدىنمۇ جۇرئەتلىك، ھەزرىتى ئەلىنىڭ ھىممىتىدىنمۇ هممەتلىك ئىكەن. مۇھەممەد سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسالام ھەزرىتى جەبرائىل ئەلەيھىسسالامدىن:

— بۇ قايسى پەيغەمبەرنىڭ روھى ئىكەن؟ خۇدايىتائالا ئۇلۇغ دەرىجە بىلەن يارىتىپتۇ، — دەپ سوراپتۇ. ھەزرىتى جەبرائىل ئەلەيھىسسالام:

— يا رەسۇلىللا، بۇ ھېچقايسى پەيغەمبەرنىڭ روھى ئەمەس، بۇ سىزنىڭ بىر ئۇممىتىڭىزنىڭ روھى. بۇ ئۇممىتىڭىز سىز ئالەمدىن ئۆتۈپ ئۇچ يۈز ئوتتۇز ئۇچ يىلدىن كېيىن ۋۇجۇدقا كېلىپ، بېشىبالىق ۋىلايىتىنى ئىسلامغا مۇشەررەپ قىلىدۇ، سىزنىڭ شەرىئىتىڭىزنى خەلق ئىچىدە ئاشكارىلايدۇ. ئۇنىڭ ئۇلۇغ نامى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان غازى بولىدۇ، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. ھەزرىتى مۇھەممەد سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسالام:

— يا بۇرادىرىم جەبرائىل، بۇ ئۇممىتىمنىڭ روھىنى خۇدايىتائالا ئەنبىيا روھلىرى قاتارىدا يارىتىشتىكى مۇددىئا نېمىدۇر ؟ — دەپ سوراپتىكەن. ھەزرىتى جەبرائىل ئەلەيھىسسالام:

— بۇ ئۇممىتىڭىزنىڭ روھىنى ئەنبىيالار قاتارىدا يارىتىشتا ئىككى سەۋەب بار: بىرىنچىسى، سىزنىڭ شەرىئىتىڭىزنى خەلق ئارىسىدا ئاشكارا قىلىپ، ھۆكمىڭىزنى خەلقە يەتكۈزىدۇ؛ ئىككىنچىسى، بەزى غازىلار ئىككى - ئۇچ كىشىنى مۇسۇلمان قىلالايدۇ، ئۇنىڭدىن زىيادە كىشىنى مۇسۇلمان قىلالمايدۇ. ئەمما، بۇ ئۇممىتىڭىز ناھايىتى كۆپ خەلقنى ئىسلام دىنىغا مۇشەررەپ قىلىپ، ئىسلام يولىغا باشلاپ، يولدىن ئازغان نادانلارنى توغرا يولغا سالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن خۇدايىتائالا بۇ ئۇممىتىڭىزنىڭ روھىنى ئەنبىيانىڭ روھى قاتارىدا قىلدى، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

ھەزرىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بۇ خۇش خەۋەرنى ئاڭلاپ ناھايىتى خۇشال بوپتۇ ۋە:

— بېشىبالىق تەرەپ مۇسۇلمان بولماي ئىمانىنىڭ دۆلىتىدىن بىنەسىپ قالدى، ئىسلام تېخى يەتمىدى، تاڭلا قىيامەت كۈنى ئۇلارنىڭ ھالى قانداق بولۇركىن، دەپ كۆڭلۈم دائىم پەرىشان بولاتتى، ئەلھەمدۇلىللا، ئەمدى خاتىرجەم بولدۇم، — دەپ ھەق سۇبھانەۋەتائالاغا شۈكۈر قىپتۇ، ئاندىن تۆرەلگۈسى بۇ ئۇلۇغ زاتنىڭ پاك روھىنى تەربىيە قىلىشقا مەشغۇل بوپتۇ. ھەر كۈنى تەرك ئەتمەي ئۇنىڭ ھەققىدە

سۇرە فاتىھەنى بىر مەرتىۋە ئوقۇيدىغان بوپتۇ. ھېچقايسى ساھابە بۇ فاتىھەنى كىمنىڭ ھەققىدە ئوقۇۋاتقانلىقىنى بىلمەيدىكەن، شۇڭا مائازجەبەل رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ سوراپتۇ:

— يا رەسۇلىللا، ھەر كۈنى تەرك قىلماي بىر مەرتىۋە سۇرە فاتىھەنى ئوقۇشلىرىدىكى سەۋەب نېمىدۇ؟

ھەزرىتى رەسۇل سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسالام بۇنىڭ سەۋەبىنى بىرمۇبىر ئېيتىپ بېرىپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان مائازجەبەل رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ ئۆرە قوپۇپ:

— يا رەسۇلىللا، بىر دۇئا قىلسىلا، بىز ئامىن دەيلى، بۇ ئۇلۇغ زاتنىڭ روھى بۇ يەرگە كەلسە، كۆزىمىز بىلەن كۆرۈپ ئۇنىڭ جامالى ۋە جاھانىنى زىننەتلىگۈچى ھالەتلىرىگە مۇشەررەپ بولساق، — دەپتۇ.

رەسۇلىللا مائازجەبەلنىڭ سۆزلىرىنى قوبۇل قىلىپ دۇئاغا قول كۆتۈرۈپتۇ. بىردەمدىن كېيىن باشلىرىغا كىگىز قالپاق كىيگەن، تۇياقلىرى ئاق، قارا قاشقا ئارغىماقلارغا مىنگەن، جەڭ قورال - ياراغ ئەسلىھەلىرى بىلەن قوراللانغان قىرىق بىر نەپەر يىگىت بىر تەرەپتىن چىقىپ كېلىپ رەسۇلىللاغا سالام قىپتۇ. رەسۇلىللا:

— ئەي ساھابىلەر، تۇركلەرنى مۇسۇلمان قىلىدىغان سۇلتان سۇتۇق بۇغراخانىڭ روھى ئەنە شۇ، — دەپ كۆرسىتىپتۇ. جىمى ساھابە ھەزرىتى سۇلتاننىڭ مۇبارەك روھلىرىنى كۆرۈپ:

— ئەلھەمدۇلىللا، بۇ جامائەتنىڭ قولىدىن ھەر ئىش كېلىدۇ، — دەپ خۇشال بولۇشۇپ، مۇبارەكلىشىپتۇ. ھەزرىتى مۇھەممەد سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسالام فاتىھە ئوقۇپ قايتىشقا رۇخسەت بېرىپتۇ. روھلار غايىب بوپتۇ.

2

ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان تۇغۇلغان كۈنى ھەقتائالانىڭ ئەمرى بىلەن يەر شۇنداق تەۋرەپ-تۇكى، يەردىن سۇ چىقىپ، بۇلاقلارنىڭ سۈيى راۋان بوپتۇ، قىش كۈنى بولسىمۇ، گۈللەر ئېچىلىپ، زېمىن يېشىللىققا ئايلىنىپتۇ. بۇ ئىشقا ھەيرانۇھەس بولغان مۇنەججىم، ئەھلى پاراسەتلىكلەر قۇرئە ئېچىپ:

— بۇ ئوغۇل جاھانگىر (جاھاننى بويسۇندۇرغۇچى) بولىدۇ، مۇھەممەدنىڭ دىنىغا كىرىدۇ، — دېگەن ھۆكۈمنى چىقىرىپتۇ. بۇ ھۆكۈمنى ئاڭلىغان كۇپپارلار «بۇ بەچچە بىزنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنىمىز ئىكەن» دەپ ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولۇشۇپتۇ، ئەمما سۇلتان سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ ئانىسى كۇپپارلارنى توسۇۋېلىپ، ئۆلتۈرگىلى قويماپتۇ. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان يەتتە ياشقا كىرگەن يىلى ئاتىسى قازا قىلىپ كېتىپ، ئانىسىنىڭ ھمايىچىلىرىدىن ھارۇن بۇغراخانىنىڭ تەربىيىسىگە قاپتۇ.

ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇقنىڭ تەڭ دېمەتلىكلىرىدىن قىرىق ئاغىنىسى بار ئىكەن. بۇ قىرىق ئاغىنە ھەر كۈنى يىغىلىپ بەزمە - باراۋەت قىلىپ كۆڭۈل ئاچىدىكەن، شىكارغا چىقىپ ئوۋلايدىكەن، ئاخشىمى كۆڭۈل ئىزھارلىرىنى ئېيتىپ ھەمسۆھبەت بولىدىكەن.

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئون ئىككى ياشقا تولغان كۈنلەرنىڭ بىرىدە قىرىق ئاغىنىسى بىلەن شىكارغا چىقىپتۇ. بىر تىكەننىڭ يېنىغا كېلىشىگە ئۇنىڭ تۇۋىدىن بىر توشقان چىقىپ قېچىشقا باشلاپتۇ. ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق توشقانىنى قوغلاپتۇ. توشقان بىر جايغا بېرىپ توختاپتۇ. سۇلتان سۇتۇق توشقانىنى ئەمدى ئاتاي دەپ تۇرۇشىغا، توشقان بىر مەردى كالانغا ئايلىنىپتۇ ھەمدە سۇلتان سۇتۇققا:

— كېلىڭ، ئەي پەرزەنتىم، پېقىر سىزنىڭ ئارزۇيىڭىزدا بولۇپ يۈرەتتىم، ئەلھەمدۇلىللا، سىزگە تەنھا مۇيەسسەر بولدۇم. ئاتتىن چۈشۈڭ، ماڭا قاراپ قەدەم ئېلىڭ. بىرنەچچە ئېغىز سۆزۈم بار، ئېيتاي، — دەپتۇ. ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇ ئىشقا ھەيران قاپتۇ ھەمدە ئاتتىن چۈشۈپ، مەردى

كالاننىڭ ئالدىغا كېلىپ يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپتۇ. مەردى كالان:

— ئەي پەرزەنتىم، سىزنىڭ بەختىڭىز — مېنىڭ بەختىم. سىزنىڭ نازۇك بەدىنىڭىزنى ئاتەشى دوزاختا قالمىسۇن، دەيمەن. سىز نېمە ئۈچۈن بۇنچا چوقۇنۇپ كۈپرى بىدئەتنى لازىم قىلىسىز؟ سىزنى ياراتقان خۇدايىڭىز بار. شۇ خۇدانىڭ ئەلچىسى پەيغەمبەر يۇرگەن يولدا يۇرۇڭ، — دەپتۇ ھەمدە پەيغەمبەرنىڭ كىملىكىنى، دوزاخنىڭ نېمىلىكىنى چۈشەندۈرۈپتۇ. ھەزرىتى سۇلتاننىڭ كۆڭلىدە بىر قور-قۇنچ، ۋەھىمە پەيدا بوپتۇ. ھەزرىتى سۇلتان مەردى كالانغا: «مېنى نېمە قىل دەيسىز؟» دەپتۇ. مەردى كالان ئۇنىڭغا: «لائىلاھە ئىللاللاھۇ مۇھەممەدۇن رەسۇلىللا دەڭ» دەپتۇ. ھەزرىتى سۇلتان بۇ سۆزنىڭ مەنىسىنى سوراپتۇ. مەردى كالان مەنىسىنى دەپ بېرىپتۇ ھەمدە بۇ سۆزنى ئېيتقان كىشىنىڭ مۇسۇلمان بولۇپ بېھىشكە كىرىدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ. ھەزرىتى سۇلتان كەلىمەتەييبىنىڭ نېمىلىكىنى، ئۇنى ئېيتقان كىشىنىڭ قانداق كىشى بولىدىغانلىقىنى بىلگەندىن كېيىن مەردى كالاننىڭ سۆزىنى قوبۇل قىلىپ، كەلىمەتەييبىنى ئېيتىپ مۇسۇلمان بوپتۇ ھەمدە مەردى كالانغا كۈندە بىر قېتىم مۇلاقەت بولۇپ تەلىم ئېلىشنى ئىلتىماس قىپتۇ، ئەمما مەردى كالان:

— ئەي پەرزەنت، سىز ئۆگىنىدىغان نەرسىلەر ناھايىتى كۆپ. سىزنىڭ خىزمىتىڭىزدە بولۇپ، تەلىم بېرىپ، تەربىيە قىلىپ، كامالەتكە يەتكۈزىدىغان كىشى پات پۇرسەتتە يېتىپ كېلىدۇ، — دەپ كۆزدىن غايىب بوپتۇ.

ئەسلىدە بۇ مەردى كالان ھەزرىتى خىزىر ئەلەيھىسسالام ئىكەن. ھەزرىتى سۇلتان سۈتۈق خېلى ئۇزۇن ۋاقىتقىچە ئۆزىنىڭ خىزىر ئەلەيھىسسالامغا يولۇققانلىقىنى ۋە كەلىمە تەييبىنى ئېيتىپ مۇسۇلمان بولغانلىقىنى ھېچ كىشىگە تىنماپتۇ.

كۈنلەردىن بىر كۈنى ھەزرىتى سۇلتان سۈتۈق يەنە قىرىق بۇرادىرى بىلەن ئوۋغا چىقىپتۇ. شىكار قىلا ـ قىلا ئاتۇشتىكى باقۇ دېگەن يەرگە يېتىپ كەپتۇ. قارىسا بۇ يەردە بىرقانچە خۇش سۇرەت، ياخشى ئەخلاقلىق ئادەملەر ئولتۇرۇشقۇدەك، يۈك ـ تاقلىرىمۇ ئوچۇق ـ ئاشكارا تۇرغۇدەك. ھەزرىتى سۇلتان بۇلارنى كۆرۈپ ھەيران قاپتۇ ھەمدە بۇلارنىڭ كىملىكىنى بىلىپ بېقىش مەقسىتىدە كارۋانلارنىڭ ئالدىغا كەپتۇ. كارۋان بېشى ئورنىدىن دەس تۇرۇپ ھەزرىتى سۇلتانغا سالام قىپتۇ. ھەزرىتى سۇلتان

ئاتتىن چۈشۈپ كارۋان بېشى بىلەن كۆرۈشۈپتۇ. كارۋان بېشى ھەزرىتى سۇلتاننى ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن كۈتۈۋېلىپ، ئالدىغا ماتا قويۇپتۇ. ھەزرىتى سۇلتان خىزىر ئېيتقان كىشى شۇ بولسا كېرەك، دەپ گۇمانلىنىپ، كارۋان بېشىدىن سوراپتۇ: «ئېتىكىز نېمە؟» «ئېتىم ئەبۇ نەسىر سامانى». ھەزرىتى سۇلتان سۈتۈق بۇغراخان، خىزىر ئېيتقان كىشى مۇشۇ ئىكەن، دەپ ئويلاپ ئىنتايىن خۇشال بوپتۇ.

بۇ كۈنى سۇلتان سۈتۈق بۇغراخان ئەبۇ نەسىر سامانىدىن ئىسلام ئەقىدىلىرىگە ئائىت نۇرغۇن بىـ لىملەرنى سوراپ بىلۈۋاپتۇ، ئەتىسىدىن باشلاپ ھەر كۈنى يېرىم كېچىدە بۇ يەرگە كېلىپ ئەبۇ نەسىر سامانىدىن تەلىم ئېلىپ، ھەپتىيەك ۋە قۇرئاننى يادقا ئوقۇشنى بىلىپتۇ. دەل ئالتە ئاي بولدى دېگەندە، سۇلتان سۈتۈق بۇغراخان ئۆزىنىڭ ئىسلامنى قوبۇل قىلىپ مۇسۇلمان بولغانلىقىنى قېرىق بۇرادىرىگە بىلدۈرۈپتۇ ھەمدە ئۇلارغا: «ئەي يارەنلىرىم، ئەگەر ماڭا دوست ـ ئاشنا بولساڭلار، ماڭا ئوخشاش ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولۇڭلار. ھەزرىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ دىنى ھەممە دىنلاردىن ئۇلۇغ، تولـ مۇ كاتتا دىن ئىكەن. شۇ پەزىلەتلىك دىنغا مۇشەررەپ بولۇڭلار» دەپ نەسىھەت قىپتۇ. قېرىق بۇرادەرنىڭ بەزىسى ئۆز ئىختىيارىچە مۇسۇلمان بوپتۇ، بەزىسى ھەزرىتى سۇلتاندىن قورقۇپ مۇسۇلمان بوپتۇ. ئۇلار، بىر تەرەپتىن، ئەبۇ نەسىر سامانىدىن مۇسۇلمانچىلىقتىن تەلىم ئالسا، يەنە بىر تەرەپتىن، يېقىن كىشىلىرىنى مۇسۇلمانچىلىققا دالالەت قىپتۇ. ئاز ئۆتمەي مۇسۇلمان بولغانلار ئالتەيۈزدىن ئېشىپتۇ.

ھارۇن بۇغراخان كاپىرلىقتا تاشتىنمۇ قاتتىق، لەشكىرىمۇ تولا ئىكەن.

كۈنلەردىن بىر كۈنى ھارۇن بۇغراخان چۈش كۆرۈپتۇ، چۈشىدە ئۇنىڭغا بىر شىرنىڭ پەنجە ئۇرغانـ لىقى ئايان بوپتۇ، ئۇ قورقۇپ ئويغىنىپ كېتىپتۇ. ئەتىسى بۇ چۈشىنىڭ تەبىرىنى ھەزرىتى سۇلتانـنىڭ ئانىسىدىن سوراپتۇ. ھەزرىتى سۇلتاننىڭ ئانىسى: «بۇنداق چۈشنى شەيتانى دەيدىكەن» دەپ جاۋاب بېـ رىپتۇ. بىراق، ھارۇن بۇغراخان تازا خاتىرجەم بولالماپتۇ. ئۇ ئايغاقچى قويۇپ، سۇلتان سۈتۈق بۇغرا ـ خانىنىڭ مۇسۇلمان بولغانلىقىنى بىلىپ قاپتۇ. ئۇ بەگ، ۋەزىر، ئۇمىرالىرىنى يىغىپ ئۆزىگە دۈشمەن پەيدا بولغانلىقىنى ئېيتىپتۇ. بەگ، ۋەزىر، ئۇمىرالار كېڭەش قىلىشىپ، سۇلتان سۈتۈق بۇغراخانـنى ئۆلتۈرۈشنى قارار قىلىشىپتۇ. ئەتىسى بۇ قارارىدىن سۇلتان سۈتۈقنىڭ ئانىسى خەۋەر تېپىپ ھارۇن بۇغراخانىنىڭ ئالدىغا كىرىپتۇ ھەمدە ئۇنىڭغا:

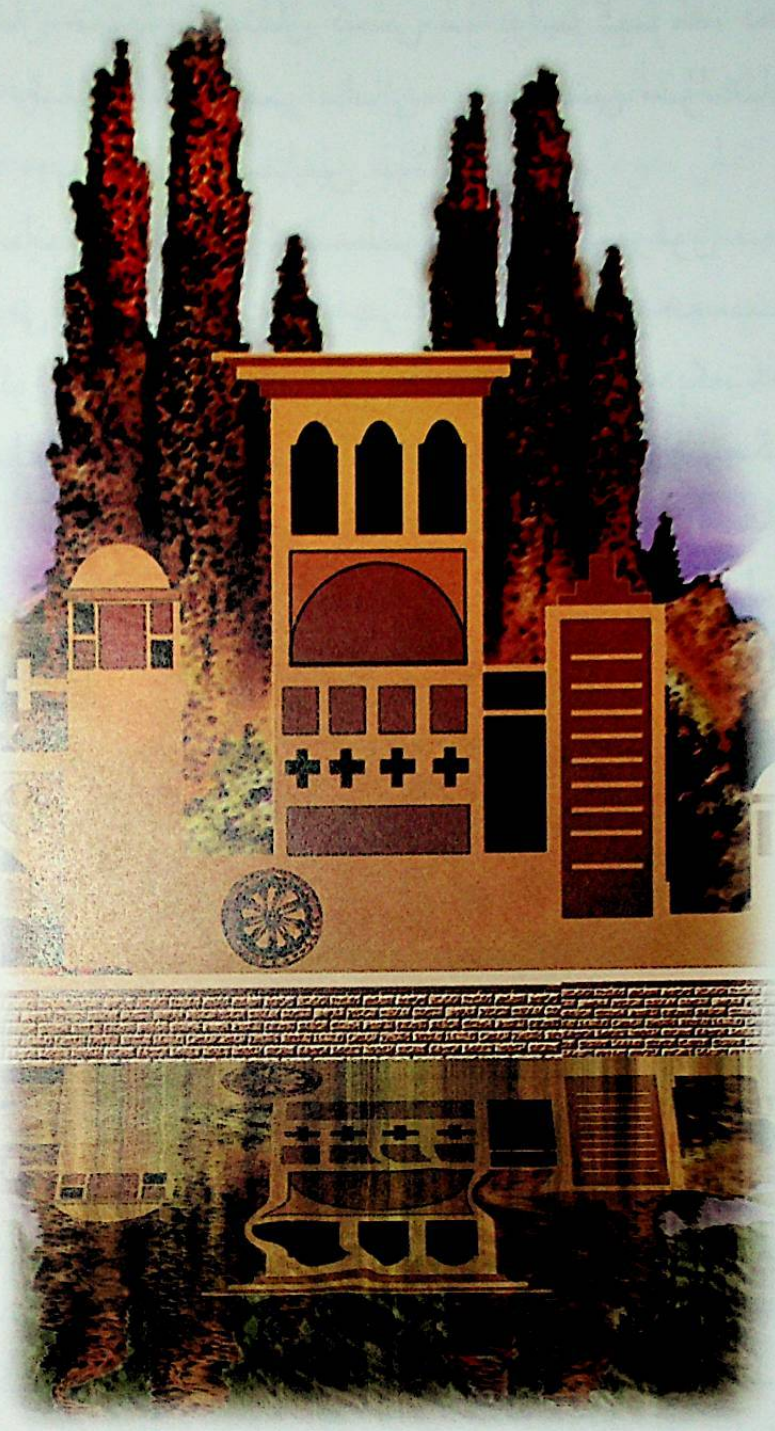
ــ ئەي كاپىر، شۇنچە يىلدىن بۇيان مۇشەققەت بىلەن ئاران چوڭ قىلغان بالامنى نېمە ئۈچۈن ئۆلـ تۈرسىلەر ؟ ــ دەپتۇ. بۇ سۆزگە راسا ئاچچىقى كەلگەن ھارۇن بۇغراخان:

ــ ئەي خوتۇن، بىزنىڭ دىنىمىزدىن يېنىپ، مۇھەممەدنىڭ دىنىغا كىرگەندىنمۇ يامان گۇناھ بار ـ مۇ؟ ــ دەپتۇ.

ئانىنىڭ ھەزرىتى سۇلتانغا مېھىر ـ مۇھەببىتى ئىنتايىن چوڭقۇر ئىكەن، شۇڭا ئۇ ھارۇن بۇغراخانغا:

ــ ئەي كاپىر، بالامدىن ئىمتىھان ئېلىپ باق، بالامنىڭ ھەقىقەتەن مۇھەممەدنىڭ دىنىغا كىرگەـ لىكى ئىسپاتلانسا، ئاندىن ئۆلتۈرسەڭمۇ كېچىككەن بولمايسەن، ــ دەپتۇ.

ھەزرىتى سۇلتاننىڭ ئاتىسىنىڭ يېقىنلىرىدىن بىرى ئوردىدا خىزمەت قىلىدىكەن. ئۇ كىشـ مۇ «شۇنداق، ئاۋۋال سىناش كېرەك» دەپ ھەزرىتى سۇلتاننىڭ ئانىسىنىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلەپتۇ. بۇ سۆز ھارۇن بۇغراخانغا ماقۇل كەپتۇ. ئۇ بەگ، ۋەزىر، ئۇمىرالىرى بىلەن كېڭەش قىلىپ، بۇتخا ـ نا سالماقچى، بۇتخانىنىڭ خىشلىرىنى ھەزرىتى سۇلتانغا قويدۇرماقچى بولۇشۇپتۇ. خىشلارنى تەيـ

يار قىلغاندىن كېيىن ھەزرىتى سۇلتانغا كىشى ئەۋەتىپ، ئۇنى چاقىرتىپتۇ. ھەزرىتى سۇلتان كەپتۇ. ھارۇن بۇغراخان:

— ئەي پەرزەنت، سېنى بىزنىڭ دىنىمىزدىن يېنىپ، مۇھەممەدنىڭ دىنىغا كىردى، دېيىشۋاتىدۇ، بۇ قانداق گەپ؟ — دەپ سوراپتۇ. ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق كاپىرلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتى بويىچە قەسەم ئىچىپتۇ، بىراق ھارۇن بۇغراخان ئىشەنمەپتۇ. ئۇ سۇلتان سۇتۇققا:

— بىز بىر بۇتخانا ياسىماقچىمىز، شۇ بۇتخانىنىڭ ئۇلىنى سەن قويىسەن. قانداق، قىلالامسەن؟ — دەپتۇ. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئەندىشە ئىچىدە قاپتۇ، قانداق قىلسام بولار، دەپ خىيال ئىلكىدە تۇرغاندا، ھەزرىتى خىزىر ئەلەيھىسسالام ھازىر بولۇپ: «ئەي پەرزەنت، ھەرگىز ئىككىلەنمە. مەسچىت، دەپ ئۇلىنى قويۇۋەر» دەپ قويۇپ كۆزدىن غايىب بوپتۇ. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان كاپىرلارنىڭ شەرتىگە ماقۇل بوپتۇ، پەشلىرىنى قىستۇرۇپ يارانلىرى بىلەن بىرلىكتە بۇتخانىغا ئۇل قويۇشقا باشلاپتۇ. تۆتىنچى خىشنى ئېلىپ باراي دەپ تۇرغاندا ھارۇن بۇغراخان چاقىرىپ:

— ئەي پەرزەنت، توختا، سېنى بۇنىڭدىن زىيادە تۇپراققا بۇلغاشقا تاقىتىم يوق. ئەمدى خاتىرجەم بولدۇم. نېمە قىلىشنى خالىساڭ شۇنى قىل، — دەپتۇ.

ئەتىسى ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ قېشىغا بېرىپ ئۇنى ئەھۋالدىن خەۋەردار قىپتۇ ۋە:

— ئەي بۇزرۇكۋارىم، كۈنلەرنىڭ بىرىدە كاپىرلار بىزنىڭ مۇسۇلمان بولغانلىقىمىزنى بىلىپ قالىسا، ھەممىمىزنى ئۆلتۈرىدۇ، شۇڭا ئىلاجىنى قىلمىساق بولمايدۇ، — دەپتۇ.

ئۇلار مەسلىھەتلىشىپ كاپىرلارغا قارشى ھۇجۇم قىلماق بوپتۇ. تاڭلا كېچىسى ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق قىرىق نەپەر كىشى بىلەن ئەبۇ نەسىر سامانىنى ئېلىپ يولغا راۋان بوپتۇ ۋە ھارۇن بۇغراخانىنىڭ ئوردىسىغا يېتىپ كەپتۇ. ئەبۇ نەسىر سامانى قول كۆتۈرۈپ «ئى بارا خۇدايا، ئۆز پەزلى ئېھسانىڭ بىلەن بۇ كاپىرلارغا قاتتىق ئۇيقۇ بەرسەڭ» دەپ دۇئا قىپتۇ. بۇ ئەزىزنىڭ دۇئاسى ئىجابەت بولۇپ، كاپىرلارغا شۇنداق ئۇيقۇ بېرىپتۇكى، بىلىدىن تۇتۇپ سۆرىسىمۇ تۇيمايدىغان ھالغا كەپتۇ. ئىسلام لەشكەرلىرى كاپىرلارنىڭ ئوردىسىغا باستۇرۇپ كىرىپ، ئۇ يەردىكى تۆت يۈز ئاتنى، جەڭ سىلاھىنى، بىر ئايغا يەتكۈدەك ئوزۇق - تالقانىنى ئېلىپ قايتىپ چىقىپتۇ. ئەتىسى بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان ھارۇن بۇغراخانىنىڭ

بېشىنى غەم دەرياسى بېسىپتۇ. قىرىق مىڭ لەشكەر بىلەن تۆگە تاغنى قورشاپتۇ. كاپىرلار بىلەن مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدا قاتتىق جەڭ باشلىنىپ يەتتە كېچە ـ كۈندۈز داۋام قىپتۇ. كاپىرلاردىن بەش مىڭ كىشى، مۇسۇلمانلاردىن يۈز كىشى جېنىدىن جۇدا بوپتۇ. مۇسۇلمانلارنىڭ سېپى كۈندىن ـ كۈنگە ئاۋۇپ ئون ئىككى مىڭغا يېتىپتۇ. مۇسۇلمانلار زەپەر قۇچۇپ كاپىرلارنى چېكىنىدۇرۇپتۇ.

كۈنلەر ئۆتۈپتۇ، ئاتلار ئورۇقلاپ، ئوزۇق ـ تالقانلار تۈگەپتۇ. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئەبۇ نەسىر سامانى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، خۇداغا تەۋەككۈل قىلىپ ئاللادىن نېمە كەلسە شۇنى كۆرۈشكە بەل باغلاپتۇ. تاڭلا كېچىسى سۇتۇق بۇغراخان ئون ئىككى مىڭ لەشكەرنى ئەگەشتۈرۈپ كاپىرلارنىڭ ئوردىسىغا كەپتۇ. خوجا ئەبۇ نەسىر سامانى دۇئا قىپتۇ. كاپىرلار خۇدايىتائالانىڭ ئىنايىتى بىلەن قوللىرىنى كېسىۋالسىمۇ تۇيمىغۇدەك دەرىجىدە قاتتىق ئۇخلاپ كېتىپتۇ. باش توخۇ چىللىغاندا سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان شەمشىرىنى يالىڭاچلاپ ئوردىغا كىرىپتۇ. ھارۇن بۇغراخان قاتتىق ئۇيقۇدا، بىر خىزمەتكارى بېشىدا چىراغ يانداۇرۇپ ئولتۇرۇپتىكەن. ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق ھارۇننىڭ بېشىنى كېسەي دەپ شەمشىرىنى تەڭلەپتۇيۇ، ئەمما دۇشمەننى ئۇخلاۋاتقاندا ئۆلتۈرۈش مەردلىك ئەمەس، ياخشىسى، بۇ كاپىرنى ئىمانغا دەۋەت قىلاي، ئېھتىمال ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولۇپ قالسا ئەجەب ئەمەس. ئەگەر ئىمان ئېيتىشقا ئۇنىمىسا ئاندىن ئۆلتۈرەي. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ھەرقانچە كاپىر بولسىمۇ مەندە ھەققى بار، تۇزىنى يېدىم، دەپ ئويلاپ، شەمشىرىنىڭ ئۇچىنى پۇتىغا سانجىپتۇ. ھارۇن بۇغراخان چۆچۈپ ئويغىنىپتۇ. قارىسا سۇلتان شەمشىرىنى يالىڭاچلاپ تۇرغۇدەك. ھارۇن دەپتۇكى:

— ئەي سۇلتان، سەندە شۇنچە دۆلەت تۇرۇپ نېمە ئۈچۈن بۇنداق قىلىسەن؟

ھەزرىتى سۇلتان:

— قۇرۇق گەپنى قويۇپ ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولغىن، — دەپتۇ. ھارۇن ئۇنماپتۇ. ھەزرىتى سۇلتان شەمشىرىنى نەچچە قېتىم تەڭلەپ، ئۇنىڭ ئۆزىدىكى ھەققىنى ئويلاپ ياندۇرۇۋاپتۇ. ئاخىر بولالماي ئاللا دەرگاھىغا مۇناجات قىلىپ: «ئى بارا خۇدايا، سەن ھەممىنى بىلىسەن، بارچىنى كۆرۈپ تۇرىسەن. بېشىنى كېسەي دەپ نەچچە مەرتىۋە شەمشەر تەڭلىدىم، يەنىلا تۇز ھەققىنى ساقلىدىم. قەھرىڭ بىلەن بۇ كاپىرنى يەرگە يۇتتۇرساڭ» دەپتۇ. سۇلتاننىڭ دۇئالىرى ئىجابەت بوپتۇ. يەر تىترەپ تەۋرەپ ھارۇننى سىنەسىغچە يۇتۇپتۇ.

ھەزرىتى سۇلتان:

— ھازىر ئىمان ئېيتساڭمۇ كېچىككەن بولمايسەن. خۇدايىتائالا سېنى بۇ بالادىن خالاس قىلسۇن. ساڭا دۇئا قىلاي، — دەپ ھارۇنغا نەسىھەت قىپتۇ.

بىراق، ھارۇن:

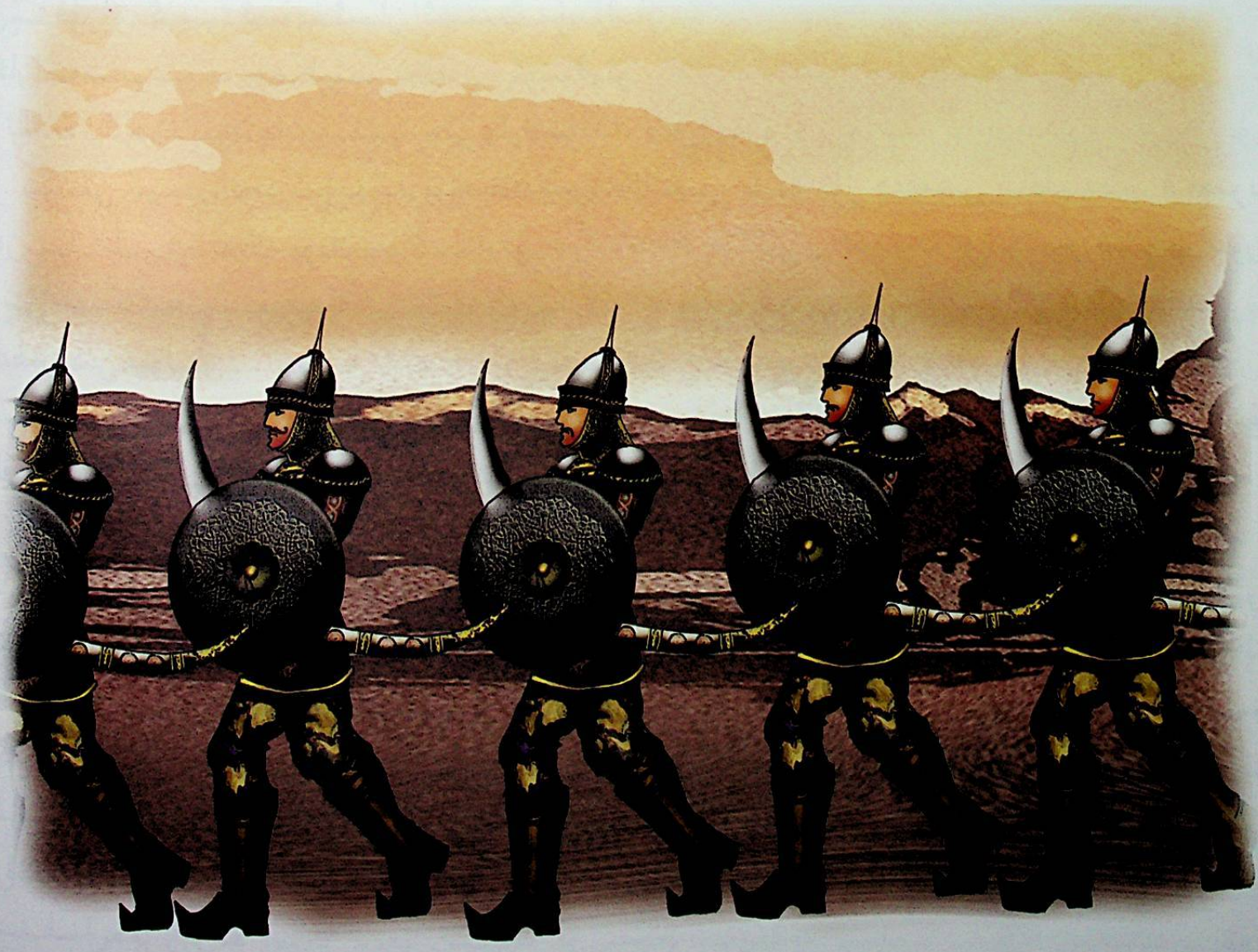
— سېنىڭ دىنىڭغا كىرگىنىمدىن يەرگە كىرگىنىم تۇزۇك، — دەپ ئىمان ئېيتىشنى يەنىلا رەت قىپتۇ. ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق غەزەپكە كېلىپ دۇئاغا قول كۆتۈرگەنىكەن، يەر يېرىلىپ ھارۇننى يۇتۇنلەي يۇتۇپ كېتىپتۇ. شۇ زامان سۇبھى يورۇپ، ئالەم نۇرلىنىپتۇ. سۇلتان سۇتۇقنىڭ كارامەتلىرىنى كۆرگەن لەكمىڭ ـ لەكمىڭ كاپىر دەرھال ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بوپتۇ. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان پادىشاھلىق تەختىگە ئولتۇرۇپ پۇتۇن يۇرتنى ئىسلامغا مۇشەررەپ قىپتۇ. ئاتۇش مەشھەتتىكى ھارۇن بۇغراخاننى يۇتۇپ كەتكەن جاي شۇنىڭدىن باشلاپ «يەر يۇتتى» دەپ ئاتىلىشقا باشلاپتۇ.

قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ سۇلتانى سۇتۇق بۇغراخان ئەبۇ نەسىر سامانى دېگەن كىشىدىن ئىسلام دى-
ننى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئۆز ئىسمىنى «ئابدۇكېرىم» دەپ ئۆزگەرتىپ، پۈتكۈل قاراخانىيلار دۆلە-
تى تەۋەسىگە ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى قىلىپ بەلگىلەپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بۇغراخانىنىڭ چىرايىدىن
نۇر ياغىدىغان، كۆزى روشەن، سۆزلىرى ئۆتكۈر بوپتۇ.

كۈنلەردىن بىر كۈنى سۇتۇق بۇغراخانغا چۈشىدە نۇرانە چېھىر، شېرىن سۆز بىر ئاقساقال بوۋاي:
«ئوغلۇم، سەن ئەتە كۈنپېتىش تەرەپكە سەپەر قىلغىن. جاھانىنىڭ سىرلىرىدىن خەۋەردار بول. سەپەردە
ساڭا بىرىنچى قېتىم بىرنەرسە ئۇچرايدۇ، سەن ئۇنى كۆمۈۋەت؛ ئىككىنچى قېتىم بىر ئىشقا يولۇقى-
سەن، سەن ئۇنى قۇتۇلدۇر؛ ئۇچىنچى قېتىم بىرنەرسىگە يولۇقسەن، سەن ئۇنى مەيۈسلەندۈرمەي، تەل-
پىنى قاندۇر، نائۈمىد قويما؛ تۆتىنچى قېتىم ئالدىڭغا ئۇچرىغان نەرسىنى ئىككىلەنمەي يەۋەتكىن؛ بە-
شىنچى قېتىم بىر ئىشقا يولۇقسەن، ئۇ نەرسىگە قاراپمۇ قويماي دەرھال قاچقىن» دەپتۇ ـ دە، غايىب بوپتۇ.

سۇتۇق بۇغراخان ئويغىنىپ بۇ ئىشنىڭ چۈشى ئىكەنلىكىگە ھېچ ئىشەنگۈسى كەلمەپتۇ. ئەتىسى
بۇغراخان ئەبۇ نەسىر سامانىنى ھۇزۇرىغا چاقىرتىپ كېچە كۆرگەن چۈشىنى ئېيتىپ بېرىپتۇ ھەم تە-
بىر بېرىشنى سوراپتۇ. ئەبۇ نەسىر سامانى: «كەرەمىلىك سۇلتانىم، جانابلىرى چۈشلىرىدە كۆرگەن كىشى
خىزىر ئەلەيھىسسالامدۇر. سىلىنىڭ سەپەر قىلىشلىرى خىزىرنىڭ تاپشۇرۇقىدۇر، سىلى دەرھال سەپەر-
گە ئاتلانسىلا، قانداق؟» دەپتۇ.

سۇتۇق بۇغراخان سەھەر تۇرۇپ كۈنپېتىش تەرەپكە قاراپ سەپەرگە ئاتلىنىپتۇ. خېلى يول ماڭغان-
دىن كېيىن بىر قۇملۇققا يېتىپ كەپتۇ. خىزىرنىڭ دېگىنى بويىچە بىرىنچى قېتىم سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ

ئالدىغا بىر ئالتۇن تاۋاق ئۇچراپتۇ. ئۇ ئالتۇن تاۋاقنى كۆموۋېتىپ ماڭاي دەپ تۇرۇشىغا، تاۋاق يەنە توپىنىڭ ئۈستىگە چىقىۋاپتۇ. ئىككىنچى قېتىم كۆمسە، يەنە توپىنىڭ ئۈستىگە چىقىۋاپتۇ. بۇغراخان يولنى داۋاملاشتۇرۇۋېرىپتۇ.

ئىككىنچى قېتىم ئۇنىڭغا بىر كۆك كەپتەر ئۇچراپتۇ. قارىغۇدەك بولسا ئۇ ناله قىلىپ «مېنى قۇتۇلدۇرغىن» دەۋاتقۇدەك. سۇتۇق بۇغراخان ئۇنى چاپىنىنىڭ يېڭىگە يوشۇرۇپ قويۇپتۇ.

ئۇچىنچى قېتىم بىر لاچىن ئۇچراپتۇ. ئۇ: «ھەي ئادەمزات، كەپتەر كۆردۇڭمۇ؟» دەپ سوراپتۇ. بۇغراخان: «ھەئە، كۆردۇم. ئۇنى يېڭىمگە يوشۇرۇپ قويدۇم» دەپتۇ. لاچىن: «مەن ناشتا قىلمىغىلى ئۇچ كۈن بولدى. ئولجامنى قايتۇرۇپ بەرمىسەڭ تۇغەشكىنىم شۇ» دەپ يېلىنىپتۇ. سۇتۇق بۇغراخان لاچىنغا يوتىسىدىن بىر لوقما گۆش شىلىپ بېرىپ ئۇنى رازى قىلىپ يولغا ساپتۇ، كەپتەرنىمۇ قويۇپ بېرىپتۇ.

سۇتۇق بۇغراخان يولنى داۋاملاشتۇرۇپ تۆتىنچى قېتىم خېلى يىراقتا ناھايىتى ھەيۋەتلىك ئىس ـ تۈتەك، قارا تۈمان قاپلىغان بىر چوڭ تاغقا يولۇقۇپتۇ. بۇ تاغنى قانداقمۇ يېپ بولارمەن، دەپ غەم قىپتۇ، ئاخىر قەتئىي نىيەتكە كېلىپ تاغنى يېيىش ئۈچۈن يولنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ. قارىغۇدەك بولسا ماڭغانسېرى تاغ كىچىكلەۋاتقۇدەكمىش. ئۇ كۆپ يول يۈرۈپ تاغنىڭ ئالدىغا كەلسە، ئۇ تاغ ئەمەس، بەلكى بىر غېرىچ ئۆسكەن بىر گىياھ ئىمىش. ئۇنىڭ شېخىدا ياڭاقتەك بىر تال مېۋە تۇرغۇدەك ئەمىش. سۇتۇق بۇغراخان ئۇنى ئېلىپ يەپتۇ. ئۇ مېۋە شۇنداق تاتلىق ۋە شېرىن ئىكەنكى، دۇنيادىكى ھەرقانداق تائام ۋە مېۋىلەرنىڭ تەمى ئۇنىڭغا تەڭ كەلگۇدەك ئەمەس ئىمىش.

سۇتۇق بۇغراخان يولنى داۋاملاشتۇرۇپ، بەشىنچى قېتىم ئېشەكنىڭ تاپىدەك سېسىق، بەتبۇي بىرنەرسىگە يولۇقۇپتۇيۇ، ئۇنىڭدا بۇ سېسىقچىلىققا چىداپ تۇرغۇدەك سەۋر ـ تاقەت قالماپتۇ، ئۇ دەرھال ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ قېچىپتۇ. شۇنداق قىلىپ، سۇتۇق بۇغراخان بىر كۈنلۈك سەپىرىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ ئوردىغا قايتىپ كەپتۇ. ئەبۇ نەسىر سامانى سۇتۇق بۇغراخاندىن ھاردۇق سوراپ ئوردىغا كەپتۇ. سۇتۇق بۇغراخان سەپەردە كۆرگەن كەچۈرمىشلىرىنى بىر ـ بىرلەپ سۆزلەپ بېرىپتۇ ھەمدە سەپەر ئۇستىدە ئۇچراتقان بەش ۋەقەنىڭ سىرىنى ئەبۇ نەسىر سامانىدىن سوراپتۇ.

ئەبۇ نەسىر سامانى: «كەرەملىك سۇلتانىم، ئۆزلىرى خىزىرنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن كۆمۈپ قويسىلا توپىنىڭ ئۈستىگە چىقىۋالغان ئالتۇن تاۋاق كىشىلەرنىڭ قىلغان ساۋابلىق ئىشلىرىنى كۆرسىتىدۇ، چۈنكى كىشىلەر كۆرسۈن ـ كۆرمىسۇن بەرەر كىشى ياخشى ئىش قىلسا، ئۇ ئىش ھامان بىر كۈنى جاۋابىتكە تونۇلىدىغانلىقى، ياخشى ئىش ۋە ياخشى خىسلەت ئەل ئاغزىدا ۋە دىلىدا مەدھىيىلىنىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ؛ ئىككىنچى قېتىم كۆك كەپتەرنى قۇتۇلدۇرۇۋېلىشلىرى دۇنيادا ئاجىزلارنى كۈچلۈكلەرنىڭ بوزەك قىلىدىغانلىقىنى، خورلىنىشقا ئۇچرىغان ئاجىزلارغا يار ـ يۆلەك بولغان كىشىنىڭ مەرتىۋىسىنى ئاللانىڭ ئۆزى ئۆستۇرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ؛ ئۇچىنچى قېتىم لاچىنىڭ سىلىدىن ئولجىسىنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىشى، سىلىنىڭ يوتىلىرىدىن بىر لوقما گۆشنى شىلىپ ئېلىپ بېرىشلىرى دۇنيادا كىشىنىڭ كىشىگە، نەرسىلەرنىڭ نەرسىلەرگە ھاجىتى چۈشىدىغانلىقىنى، ئەگەر بىر كىشىنىڭ ئىككىنچى بىر كىشىگە ھاجىتى چۈشسە، ئىككىنچى كىشىدە بۇ ھاجەتنى راۋا قىلغۇدەك تولۇق ئىمكانىيىتى تۇرۇپمۇ ھاجەتنى راۋا قىلمىسا، ئېغىر گۇناھقا مۇپتىلا بولىدىغانلىقىنى، ئەگەر شۇ كىشىدە ھاجەتمەنلىك ھاجىتىنى قاندۇرۇشقا پەقەت ئىمكانىيەت بولمىغان تەقدىردىمۇ، خۇددى سىلى يوتىلىرىدىن بىر لوقما گۆش كېسىپ لاچىننى رازى قىلغانغا ئوخشاش كىشىلەرنى، ئۆز قېرىنداشلىرىنى رازى

قىلىش، ئۇلاردىن ھېچ نەرسىنى ئايىماسلىق، بىر - بىرىگە سادىق بولۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى، ساداقەتمەنلىك، مېھىر - ۋاپانىڭ ئۇزۇن سانلار ئوتتۇرىسىدىكى ئەڭ ياخشى خىسلەت ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ؛ تۆتىنچى قېتىم سىلىنىڭ ئالدىلىرىغا ئىس - تۈتەك قاپلىغان ھەيۋەتلىك بىر تاغنىڭ ئۈچرىشى ۋە سىلىنىڭ سەۋر قىلىپ ھېلىقى گىياھتىكى بىر تال مېۋىنى يېسىلە ئۇنىڭ شۇ قەدەر تاتلىق، شېرىن بولۇشى ئەگەر ئادەمنىڭ ئاچچىقى كېلىپ، قېنى قىزىپ كەتكەندە سەۋر قىلىپ ئۆزىنى بېسىۋالسا، ئاچچىقىنى يەڭسە، خۇددى سىلىگە چوڭ كۆرۈنگەن تاغ بارا - بارا كىچىكلەپ ئۇنىڭ ئورنىدىكى مېۋىنىڭ شۇ قەدەر شېرىن بولغىنىغا ئوخشاش ياخشى نەتىجە بېرىدىغانلىقىنى، ئادەم غەزەپلەنگەندە ئەقىل قاچىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ؛ بەشىنچى قېتىم سىلىگە ئۇچرىغان ئېشەك تاپىدەك بەتبۇي، سېسىق نەرسە دەل غەيۋەت - شىكايەتنىڭ ئۆزىدۇر. غەيۋەت - شىكايەت دەل ئېشەك تاپىدەك سېسىقتۇر. شۇڭا، كىشىلەر غەيۋەت - شىكايەتتىن قېچىشى، غەيۋەتخورلارغا يېقىنلاشماسلىقى، غەيۋەت - شىكايەتنىڭ كىشىلەرنىڭ ئەيىبىنى ئېچىپ، ئىناقلىق بوستانىغا تەپرىقىچىلىق ئۇرۇقىنى چېچىپ زىددىيەت تېرىيدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ» دەپتۇ.

سۇتۇق بۇغراخان ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ تەبىرىگە ئاپىرىن ئوقۇپتۇ. پۈتكۈل قاراخانىيلار دۆلىتى تەۋەسىگە ياخشىلىق، ئۆزئارا ياردەم قىلىش، مادارا قىلىپ ئارازلاشماسلىق، خەير - ئېھسان قىلىش، غەيۋەت - شىكايەت قىلماسلىق، بىر - بىرىگە ساداقەتمەن بولۇش ھەققىدە يارلىق چۈشۈرۈلۈپتۇ. مانا شۇنداق ئاقىل، ئادىل پادىشاھنىڭ دەۋران سۈرۈشى بىلەن قاراخانىيلار دۆلىتى رونىق تېپىپ، شەرق ھەم غەربكە داڭق چىقارغانىكەن.

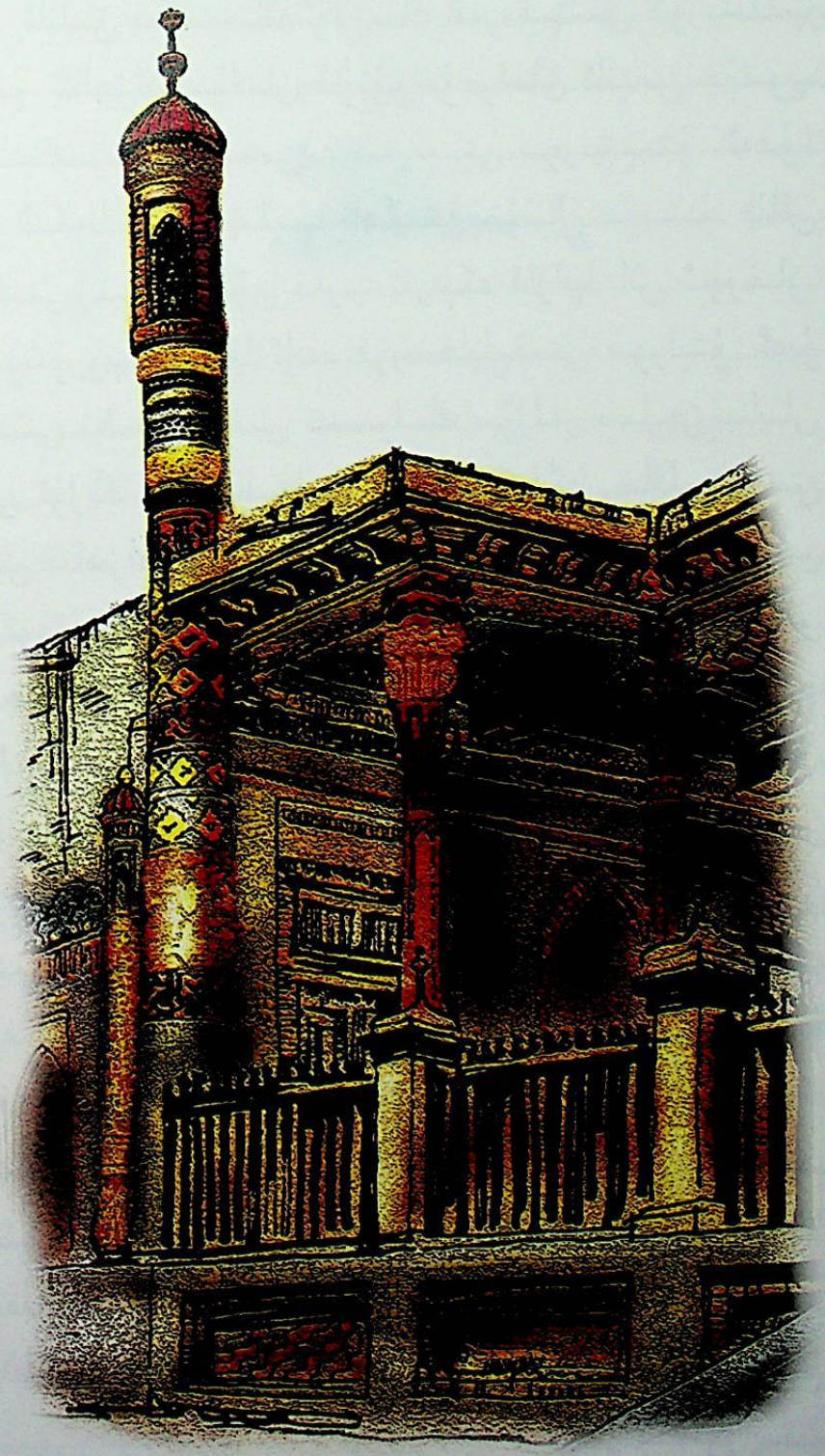
4

رىۋايەت قىلىنىشىچە، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ دادىسى بازىرخان بولۇپ، بازىرخاننىڭ دادىسى كۆل بىلگە قاراخان ئىكەن. كۆل بىلگە قاراخانىنىڭ ئىككى ئوغلى بولۇپ، چوڭ ئوغلى بازىرخان، كىچىك ئوغلى خاقان ئوغۇلچاق ئىكەن. ھىجرىيىنىڭ 280 - يىلى (مىلادىيە 893 - يىلى) ئىسلام دىنىغا كىرگەن سامانىي خانىدانلىقىنىڭ پادىشاھى ئىسمائىل بىننى مەھمۇد بىلەن خاقان ئوغۇلچاق ئوتتۇرىسىدا تالاس شەھرىنى تالىشىش ئۈرۈشى يۈز بېرىپتۇ. ئۈرۈشتا ئىسمائىل سامانىي غەلىبە قىلىپ، خاقان ئوغۇلچاقنىڭ ئون مىڭ لەشكىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ئون بەش مىڭ لەشكىرىنى ئەسىر ئاپتۇ. خاقان ئوغۇلچاقنىڭ خوتۇنىمۇ ئىسمائىل سامانىيغا ئەسىر بولۇپ قاپتۇ. سۇتۇق بۇغراخاننىڭ دادىسى بازىرخان ھىجرىيە 302 - يىلى ئۆلۈپتۇ. بۇ دەھشەتلىك مەغلۇبىيەتتىن كېيىن بازىرخاننىڭ ئوردا ئەمەلدارلىرى، سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئانىسى ۋە خاقان ئوغۇلچاقنىڭ قالغان ئازغىنا لەشكەرلىرى تالاستىن چېكىنىپ قەشقەرگە كەپتۇ. قەشقەر تېخى ئىسلامغا كىرمىگەنىكەن. سۇتۇق بۇغراخان قەشقەرگە كەلگەندە تېخى

كىچىك بالا ئىكەن.

ھىجرىيىنىڭ 292 ـ يىلى (مىلادىيە 904 ــ 905 ـ يىللار) خاقان ئوغۇلچاق ساماني خانلىقىغا قارشى ئۇرۇش قىلىپ، ساماني خانلىقىغا نارازى بولۇپ يۈرگەن بىر قىسىم كىشىلەرنى قانات ئاستىغا ئاپتۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ساماني خانلىقىنىڭ شاھزادىسى ئەبۇ نەسىر سامانى بار ئىكەن. خاقان ئوغۇلچاق بۇ كىشىنى ئاتۇشنىڭ باققۇ دېگەن جايىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپتۇ. خاقان ئوغۇلچاق قەشقەردە سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇرۇپ، ئاكىسى بازىرخاننىڭ ئايالى (سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئانىسى)نى ئۆز ئەمرىگە ئاپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئۆگەي دادىسى خاقان ئوغۇلچاق ساماني خاندانلىقىغا قارشى زور كۆلەمدە ھەربىي كۈچ توپلاشقا كىرىشىپتۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان بىر كۈنى ئوۋ ئوۋلاش ئۈچۈن ئوتتۇز توققۇز ھەمراھى بىلەن باققۇ (ياۋايى ھايۋانلار ياشايدىغان پادىشاھلىق ئوۋ مەيدانى)غا كەپتۇ. ئۇ بۇ يەردە باشقىچە كىيىنگەن نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ كۈنپېتىش تەرەپكە قاراپ باش قويۇۋاتقانلىقىنى، بىر تەرەپتە نۇرغۇن قىممەت باھالىق نەرسىلەرنىڭ تۇرغانلىقىنى، ئۇنىڭغا ھېچ كىشىنىڭ قارىمايۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ھەيران قاپتۇ. بۇ ئىشنىڭ تەكتىنى بىلىپ بېقىش ئۈچۈن ئۇلار-نىڭ نامىزى تۈگىگۈچە ئات ئۈستىدە سۈكۈت قىلىپ قاراپ تۇرۇپتۇ. نامار تۈگىگەندىن كېيىن ئەبۇ نەسر سامانى بىر ياش شاھزادە بىلەن ئوتتۇز توققۇز ئاتلىق يىگىتنىڭ ئۇلارنىڭ ھەربىتىنى كۆزىتىپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپتۇ. ئۇ شاھزادىنىڭ ئالدىغا كەپتۇ. شاھزادە سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئاتتىن چۈشۈپ ئەبۇ نەسر سامانى بىلەن سالاملىشىپتۇ، ئۇلار بىر ـ بىرىنىڭ ئىسمى ـ شەرىپىنى سورىشىپتۇ. ئەبۇ-ناسر سامانى ئالدىدا تۇرغان بۇ كىشىنىڭ شاھزادە ئىكەنلىكىنى بىلىپ ناھايىتى خۇشال بوپتۇ. ياش شاھزادە ئەبۇ نەسر سامانىدىن قەيەردىن كەلگەنلىكىنى، نېمە ئۈچۈن غەرب تەرەپكە قاراپ باش ئۇرغاز-لىقىنى، شۇنچىۋالا مال ـ دۇنياسىنى بىر چەتكە چۈشۈرۈپ قاراشقا ئادەم قويمىغانلىقىنى سوراپتۇ. ئەبۇ نەسر سامانى پۈرسەتنى غەنىمەت بىلىپ ئىسلام دىنى تەلىماتلىرىنى تەسىرلىك سۆزلەر بىلەن بايان قىپتۇ ۋە ئۇزاق ئۆتمەيلا ياش شاھزادىنىڭ كۆڭلىنى ئۆزىگە رام قىلىۋاپتۇ ھەمدە ئەكەلگەن ماللىرىدىن تاللاپ شاھزادىگە سوۋغات قىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ياش شاھزادە ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىپتۇ. شۇ كۈنى نامازدىگەر ۋاقتىغچە سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئوتتۇز توققۇز ھەمراھىمۇ ئىسلام دىنىغا ئارقا ـ ئارقىدىن بەيئەت قىپتۇ. ياش شاھزادە بۇ دىنىي بەيئەتنى ھېچقانداق كىشىنىڭ خاقان ئوغۇلچاققا ياش قىلىپ قويماسلىقىنى، ئەگەر ياش قىلىپ قويسا ئۆلتۈرۈۋېتىدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ ۋە ھەممىسىدىن ۋەدە ئاپتۇ. شۇ كۈنى ئۇ ئەبۇ نەسر سامانى بىلەن خوشلىشىپ ناھايىتى خۇشال ھالدا قايتىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار مەخپىي ھالدا ئوۋ قىلىش نىقابى بىلەن باققۇدىكى قارادۆڭ ئۇستىگە كېلىپ ئەبۇ نەسر سامانىدىن ئىسلام تەلىماتلىرىنى ۋە قۇرئاننى ئوقۇشنى ئۆگىنىپتۇ. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ ئىش خاقان ئو-غۇلچاقنىڭ قۇلىقىغا يېتىپتۇ. ئۇ چاغدا خاقان ئوغۇلچاق چوڭ بۇددىست بولۇپ، بۇددا تەلىماتىنىڭ قوغدىغۇچىسى ۋە قەتئىي ھىمايىچىسى ئىكەن. خاقان ئوغۇلچاق بۇ ئىشنىڭ ئىنتايىن خەتەرلىك ئىكەنـ لىكىنى ھېس قىلىپ، بىر كۈنى كەچتە خوتۇنى (سۇتۇقنىڭ ئانىسى)غا: «بالىكىزنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرگەنلىكى ھەققىدە كۆڭلۈمگە گۇمان چۈشتى، شۇڭا ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتسەك» دەپتۇ. سۇتۇق بۇغراخانـ نىڭ ئانىسى خاقان ئوغۇلچاققا: «بالامنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقىغا دائىر ھېچقانداق پاكىت يوق، شۇڭا ئاۋۋال سىناپ كۆرسەك، سىناقتىن ئۆتەلمىسە ئاندىن بىر نەرسە دېسەكلار!» دەپتۇ. ئەتىسى خاقان ئوغۇلچاق ئوردىغا بارلىق ئەمەلدارلارنى يىغىپ ئۇلاردىن بۇ ئىش توغرىسىدا مەسلىھەت سوراپتۇ.

بازىرخان ھۇزۇرىدا ئەمەلدار بولغان بىر كىشى مۇنداق مەسلىھەت بېرىپتۇ: «بىز بىر بۇتخانا سالايلى، سۇتۇق بۇغراخان شۇ بۇتخانىغا كېلىپ ئۇلىغا خىش، تاش بېسىپ بەرسۇن. شۇ ئىشنى قىلسا بىز خاتىرجەم بولايلى، ئۇنىمسا ئۆلتۈرەيلى» دەپتۇ. بۇ مەسلىھەتنى خاقان ئوغۇلچاق قوبۇل قىپتۇ. بۇ خەۋەر دەرھال سۇتۇق بۇغراخاننىڭ قۇلىقىغا يېتىپتۇ. ئۇ كېچىلەپ باققۇدا تۇرۇۋاتقان ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ يېنىغا بېرىپ ئەھۋالنى بايان قىپتۇ. ئەبۇ نەسىر سامانى: «ئەي شاھزادە، ئەتە بۇتخانا قۇرۇلىدىغان ئورۇنغا بېرىپ ئۇلىغا خىش قويغاندا بىسىمىللاھىررەھمانىررەھىم، بەنت ئازنا مەسچىت بولسۇن، دەپ خىشنى قويۇۋېرىڭ» دەپتۇ. شاھزادە بۇ گەپنى ئاڭلاپ كۆڭلى خاتىرجەم بولۇپ خۇشال قايتىپ كەپتۇ. ئەتىسى ئوغۇلچاق ئوردىدىكى پۇتۇن ئەمەلدارلارنى ئېلىپ ھازىرقى مەشھەت كەنتىنىڭ جەنۇبىدىكى قۇم باغ دېگەن جايغا سېلىنىدىغان بۇتخانا ئالدىغا كەپتۇ. شۇ كۈنى نۇرغۇن بۇددىست ئۇيغۇرلارمۇ بۇ جايغا توپلىنىپتۇ. خاقان ئوغۇلچاق كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا سۇلتان سۇتۇق بۇغراخانغا قاراپ: «ئەي ئوغلۇم، سىزنى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى دەيدىغان گەپ ـ سۆزلەر بار. ئەگەر بۇنقا سادىق بولسىڭىز، سىز دەسلەپتە بۇ بۇتخانا ئۇلىغا خىش بېسىپ بېرىڭ، خىش بېسىپ بەرسىڭىز مەندىكى گۇمان تۈگەيدۇ» دەپتۇ. سۇتۇق بۇغراخان قولىغا خىشنى ئېلىپ «بىسىمىللاھىررەھمانىررەھىم، بەنت ئازنا مەسچىت بولسۇن» دەپ خىش بېسىپتۇ. ئۇ تۆتىنچى خىشنى قولىغا ئالغاندا خاقان ئوغۇلچاق: «ئەي ئوغلۇم، بولدى خىش باسماڭ، مەن ئىشەندىم، بۇ يەردىن كېتىڭ» دەپتۇ. سۇتۇق بۇغراخان ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى بۇ يەردىن قايتىپتۇ. ئۇ ئوۋ قىلىش باھانىسى بىلەن ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ يېنىغا بېرىپ ئەھۋالنى بايان قىپتۇ ھەمدە خاقان ئوغۇلچاقنىڭ ھاكىمىيىتىنى تارتىۋېلىپ، ئىسلام دىنىنى ئاشكارا تارقىتىشنى تەلەپ قىپتۇ. ئەبۇ نەسىر سامانى ماقۇل كۆرۈپتۇ. بىر قاراڭغۇ كېچىدە سۇتۇق بۇغراخان ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئوردىغا بېسىپ كىرىپ ئوردىنى ئىشغال قىپتۇ، تۆت يۈزدىن ئارتۇق ئات ۋە ھەربىي ئەسلىھەلەرنى غەنىيمەت ئاپتۇ. ئەتىسى ئاشكارا ھالدا ئەزان ئېيتىلىپ نامىز ئوقۇلۇپتۇ. شۇ كۈنى نۇرغۇن خەلق مۇسۇلمان بوپتۇ.

قۇمباغدىكى خاقان ئوغۇلچاق سالدۇرغان بۇتخانا دەرھال مەسچىت قىلىپ ئۆزگەرتىلىپتۇ. مىڭ يىلدىن بۇيان بۇ مەسچىت «ئازنا مەسچىت» نامى بىلەن ئاتىلىپ كېلىۋاتىدۇ.

نۇرئالاۋنۇرخانىڭ سەئىدئېلى ئارسلانخانغا ھامىلدار بولۇشى

ئۇرئالاۋنۇرخان كىچىكىدىنلا ھەزرىتى ئەلى ھەققىدىكى جەڭنامىلەرنى ئوقۇشقا بەكمۇ ئامراق ئىكەن. ئۇ ھەزرىتى ئەلى توغرىسىدىكى جەڭنامىلەرنى كۆپ ئوقۇپ، ئۇنىڭ ۋەسپى تەرىپلىرىنى جىق ئاڭلاپ، ھەزرىتى ئەلىگە بولغان ئىخلاسى كۈندىن ـ كۈنگە ئېشىپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىر كۈنى ئۇ ئىبادەت قىلىپ ئولتۇرۇپ ھەزرىتى ئەلىنى يادىغا كەلتۈرۈپتۇ ھەمدە «ئى بارا خۇدايا، مېنىڭ ۋاقتىمدا شۇنداق بىر زات ئۆتكەن بولسا، مەن شۇ زاتنىڭ جۇپتى بولغان بولسام قانداق ياخشى بولاتتى» دېگەنلەرنى ئويلاپ، خىيال ئىلكىدە ئۇخلاپ قاپتۇ. چۈشىدە ھەزرىتى ئەلىنى كۆرۈپتۇ. ئۇ بۇ چۈشتىن بەكلا سۆيۈنگەن بولسىمۇ، ئەمما شۇنىڭدىن كېيىن ئۆزىنىڭ ھامىلدار بولۇپ قالغانلىقىنى ھېس قىپتۇ. بۇ ئىش ئۆز ئائىلىسىگە ئۆچمەس داغ چۈشۈرىدىغان نومۇسلۇق ئىش بولغاچقا، ئاتا ـ ئانىسىغا نېمىدەپ چۈشەندۈرۈشىنى بىلەلمەپتۇ، ئويلا ـ ئويلا، ئويلىغانسېرى قورقۇنچ بېسىپتۇ، ھامىلىنى يوقىتىشقا ھېچبىر ئامال قىلالماپتۇ. ئۇ كىشىلەرنىڭ قېشىدا تۇرغاندا، قورساقتىكى ھامىلە خۇددى ئېيسا ئەلەيھىسسالام بۇۋىمەريەمنىڭ قارنىدا يېتىپ تۇرۇپ قانداق سۆزلىگەن بولسا شۇنىڭغا ئوخشاش سۆزلەيدىكەن. بۇ ئەھۋال ئوردىدا پىتنە ـ پاساتنىڭ تۇغۇلۇشىغا سەۋەب بوپتۇ ۋە كۈنسېرى ئۇلغىيىپ، نۇرئالاۋنۇرخاننىڭ ئانىسىنىڭ قۇلىقىغا يېتىپتۇ. ئانا ئۆز قىزىنىڭ قىلمىشىدىن باشتا غەزەپلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن ئارتۇقچە بىرنېمە دېيىشكە جۈرئەت قىلالماپتۇ. نۇرئالاۋنۇرخاننىڭ ھامىلدار بولۇپ قالغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ قۇلىقىغمۇ ئاڭلىنىپتۇ. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان دەرغەزەپكە كېلىپ، قىزىنى ئۆلتۈرمەكچى بوپتۇ، بىراق ئانىسى ئۇنى قاچۇرۇۋېتىپتۇ. بۇ ھەجرىيە كالېندارى بويىچە ھوشۇر ئېيىنىڭ ئونى (جۈمە) كۈنى ئىدى. نۇرئالاۋنۇرخان بېشىغا كونا بىر لېچەكنى سېلىپ، تىلەمچى ئايال سۈرىتىدە ياسىنىپ ئۆيدىن چىقىپتۇ. ئۇ شۇ يۇرگىنىچە ئاتۇش تەۋەسىدىكى بىر يولغا كىرىپتۇ. يول يېرىملاشقاندا نۇرئالاۋنۇرخان تەۋەللۇت قىپتۇ. بېشىدىكى لېچەكنىڭ يېرىمىنى يىرتىپ بالىنى يۆگەپتۇ ـ دە، يول قىرغىقىغا قويۇپ قويغاندىن كېيىن يولىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ. بىر يەرگە بارغاندا يول توسۇلۇپتۇ. ئۇ ئالدىدىكى تاغدىن ئۆتەلمەي، خۇداغا تېۋىنىپ ئىبادەت قىلىۋاتقاندا، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان بىر قولىدا قىلىچ، يەنە بىر قولىدا بوۋاقنى كۆتۈرگەن ھالدا يېتىپ كەپتۇ. ئۇ نۇرئالاۋنۇرخاندىن سوراپتۇ:

— بۇ بالا سېنىڭمۇ؟

نۇرئالاۋنۇرخان سۇلتان يېتىپ كېلىشتىن ئاۋۋال غايىبتىن ئاڭلانغان ئاۋازغا ئاساسەن:

— ھەئە، مېنىڭ، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

— دادىسى بارمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ سۇلتان.

— ھەئە، بار، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ نۇرئالاۋنۇرخان.

— كىم؟

— ھەزرىتى ئەلى كەرىمۇللاھۇ ۋەجھۇ.

— گۇۋاھ بارمۇ؟

— بار، ئەبۇ نەسىر سامانى بىلەن ئەبۇلپەتتاھ گۇۋاھ بولالايدۇ.

سۇلتان قىزىنى ئېلىپ شەھەرگە يېنىپتۇ. خالايىق يىغىلىپتۇ، بۇ مەيدانغا ئەبۇ نەسىر سامانى بىلەن ئەبۇلپەتتاھمۇ ھازىر بوپتۇ. سۇلتان خالايىق ئالدىدا ئەبۇ نەسىر سامانىدىن سوراپتۇ:

— سىز ھەزرىتى ئەلىنى كۆرگەنمۇ؟

ئەبۇ نەسىر سامانى:

— ھەئە، ئۇرۇش مەيدانىدا بىللە بولغان، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. سۇلتان بالىنى ئەبۇنەسىرسامانىنىڭ قولىغا بېرىپتۇ. ئۇ بالىنى كۆرۈپ: «ئەسسالامۇئەلەيكۇم، ئەلىنىڭ پەرزەنتى، مەندىكى ئامانەتنى ئالغىلى كەلدىڭىزمۇ؟» دەپتۇ ۋە كۆپچىلىككە قاراپ:

— ئاگاھ ھەم دانا بولۇڭلاركى، ھەزرىتى رەسۇلىللا بىر تال خورمىنى ماڭا ئامانەت بەرگەن. بۇ ئۇغۇل دۇنياغا كەلگەندە ئەنە شۇ خورما بىلەن ئېغىزلاندۇرۇشۇمنى ۋە ئىسىم - شەرىپلىرىنى ئۆزىنىڭ، ئاتىسىنىڭ، بوۋىسىنىڭ ئىسمى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قويۇشۇمنى ئېيتقان. مەن بۇ خورمىنى ئاغزىمدا ئۇچ يۇز ئوتتۇز ئۇچ يىل ساقلىدىم. ئەمدى ئامانەتنى تاپشۇرىمەن، — دەپتۇ - دە، خورمىنى ئېلىپ، بالىنىڭ ئاغزىغا سېلىپ قويۇپتۇ، نام - شەرىپىنى «ھەزرىتى مۇھەممەد سەئىد ئېلى ئارسلانخان» دەپ قويۇپتۇ. ئاندىن ھەزرىتى رەسۇلىللانىڭ بۇ ئوغۇلنىڭ نام - ئەھۋالى ھەققىدىكى مەكتۇپىنى سۇلتانغا تاپشۇرۇپتۇ. سۇلتان مەكتۇپتىكى بېشارەتكە بىنائەن ئوغۇلنىڭ دۇمبىسىنى سىلاپتۇ. ئىككى تارغاق ئارىسىدىن نۇر بىلەن يېزىلغان تۆۋەندىكى خەت كۆرۈنۈپتۇ:

ئانىسى نۇرئالاۋ نۇرخان،
بوۋىسى ئۇۋەيىس ئەۋلىيا
ئاتىسى شاھى مەردانداۇر.
كەرەملىك شاھى سۇلتاندۇر.
خۇدا يولىدا جان بەرگەن
بىلەي دېسەڭ ئاتى ئۇنىڭ
شەھىدۇ ئارسلانخاندۇر.
ساتۇق بۇغرائى خاقاندۇر.

بۇنى ئاڭلاپ جامائەت ھەيران قاپتۇ. سۇلتان خۇرسەن بولۇپ، نەچچە يۇز قوي، كالا، تۆگە سوىدۇرۇپ، يۇرتقا كاتتا نەزىر بېرىپتۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن يۇرت خەلقىنىڭ بۇ بالىغا بولغان ئىخلاسى كۈندىن - كۈنگە ئېشىپ، ئېتىقادى كۈچىيىپتۇ.

ھەزرىتى سەئىد ئېلى ئارسلانخان

ـەزرىتى سەئىد ئېلى ئارسلانخان قەشقەردە پادىشاھ بولۇپ تۇرغان كۇنلەردە، ماچىندىكى[2] ئۇيغۇر بۇددىستلاردىن چوقتىرىشىت بىلەن نوقتىرىشىت ئەللىك مىڭ لەشكەر بىلەن باسـ تۇرۇپ كېلىپ، قەشقەر تەۋەسىنى قاتتىق قامال قىپتۇ. قەھەتچىلىك يۇز بېرىپ، تىرىكـ چىلىك قىيىنلىشىپتۇ. پادىشاھ سەئىد ئېلى ئارسلانخان يارلىق جاكارلاپ ئامباردىكى بارلىق ئاشلىقنى خالايىقلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىپتۇ، بۇنىڭ بىلەنمۇ قەھەتچىلىك بېسىلماپتۇ. پادىشاھ سەئىد ئېلى ئارسلانخان قانداق قىلىش مەسلىسى توغرىسىدا ئۆلىما، ئومىرا، ۋەزىرلىرىنى چاقىرىپ كېڭەش قىلغاـ نىكەن. ئۇلار: «ئەمدى قاراپ تۇرساق بولمايدۇ، تۇرۇۋەرسەك سانسىز مۇسۇلمانىنىڭ جېنىغا زامىن بولـ مىز. بۇددىستلار بىلەن جان تىكىپ ئېلىشايلى» دەپ مەسلىھەت بېرىپتۇ. ئەتىسى سەئىد ئېلى ئارسلانـ خان يالىۋاچ مەۋلانە مەھمۇدنى چوقتىرىشىت، نوقتىرىشىتلەر تەرەپكە ئەۋەتىپ ئۇرۇش قىلىدىغانلىقىنى بىلدۇرۇپتۇ. دۆلەتباغىنىڭ بارگاھ دېگەن يېرىدە جەڭ مەيدانى راسلىنىپتۇ. سەئىد ئېلى ئارسلانخان چوقتىرىشىت، نوقتىرىشىتلەرنىڭ ئەللىك مىڭ لەشكىرىگە روبىرو بولغان ھالدا ئەللىك مىڭ لەشكەر بىلەن جەڭ مەيدانىغا ھازىر بوپتۇ. ھەر ئىككى تەرەپتىن چېلىنغان جەڭ دۇمبىقى، ناغرا، سۇناي، كاـ نايلارنىڭ ساداسى ئاسمان ـ زېمىننى لەرزىگە ساپتۇ. سەئىد ئېلى ئارسلانخانىنىڭ لەشكەر باشلىقى مۇـ ھەممەت ئېلى زۇلپىقار مەيدانغا چۇشۇپ نام ـ نەسەبلىرىنى ئايان ـ بايان قىلىپ چوقتىرىشىت، نوقـ تىرىشتىلارنىڭ مەيدانغا چۇشكەن لەشكەر باشلىقى بىلەن شىددەتلىك ئېلىشىپتۇ. چوقتىرىشىتنىڭ لەشكەر باشلىقى مۇھەممەت ئېلى زۇلپىقار تەرىپىدىن ئۆلتۇرۇلۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىككى تەرەپنىڭ لەشكەرلىرى تەڭلا مەيدانغا چۇشۇپ قاتتىق ئېلىشىپتۇ. جەڭ شۇنداق دەھشەتلىك بوپتۇكى، قىلىچ، نەيـ زە ـ ئوقيالارنىڭ بىر ـ بىرىگە تېگىشىپ چاچراپ چىققان ئۇچقۇنلار جەڭ مەيدانىنى ئوت دېڭىزىغا ئايلاندۇرۇپتۇ، قان دەريادەك مەۋج ئۇرۇپ، سەلدەك ئېقىپتۇ. جەڭنىڭ قاتتىقلىقىنى كۆرگەن يەتتە قات ئاسمان پەرىشتىلىرى تەھسىن، ئاپىرىن ئوقۇشۇپتۇ. شۇ كۇنى ھەزرىتى پادىشاھ سەئىد ئېلى ئارسلانخان چوقتىرىشىتنىڭ لەشكىرىدىن بىر مىڭ بەش يۇز كىشىنىڭ جېنىغا تالاپەت يەتكۇزۇپتۇ. مۇسۇلمانلاردىن يۇز كىشى شاھادەت شەربىتى ئىچىپ جەننەتۇلمەئۋا، پىردەۋسەئەۋلاغا تەئەللۇق بوپتۇ. مۇسۇلمانلار ناھايىتى كۆپ مال ـ مۇلۇك، ئەسۋاب، ياراغ ـ جابدۇق غەنىيمەت ئاپتۇ. بۇ كۇن چوقتىرىشىت، نوقتىرىشىتلەر ئۇچۇن قىيامەت قايىم بولغاندەك، يورۇق جاھان قاراڭغۇ بولغاندەك بىلىنىپ، شەھەرنى تاشلاپ قېچىپـ تۇ. سەئىد ئېلى ئارسلانخان قوشۇنلىرى ئارقىدىن قوغلاپتۇ. يېڭىسارنىڭ قارائۆتەڭ دېگەن يېرىدە چوقـ

تىرىشىت، نوقتىرىشىت لەشكەرلىرى بىلەن بىر-
قانچە قېتىم تۆتۈشۈپ چوقتىرىشىت لەشكەرلىرى-
نىڭ بېشىنى قوناقنىڭ بېشىنى ئۈزگەندەك ئۇ-
زۇپ، قېنىنى دەريادەك ئېقتىپتۇ. چوقتىرى-
شىت، نوقتىرىشتىلەرگە ھېچقانداق ئەسلىك
بولماپتۇ. ھەزرىتى سەئىد ئېلى ئارسلانخان جەڭگە
كۆپ قېتىم يالغۇز ۋە كۆپ بىلەن بىللە چۈشكەن
بولسىمۇ، كۈپپارلار نەچچە قېتىم قورشاپ كېلىپ
سەئىد ئېلى ئارسلانخانغا تىغ سالغان بولسىمۇ،
ئەمما تىغنى ھەرگىز ئۆتكۈزەلمەپتۇ. بۇنىڭغا
ھەيران قالغان كۈپپارلار سىرنى بىلىشكە ئىنتى-
لىپتۇ. «قانداق كىشى سەئىد ئېلى ئارسلانخان پا-
دىشاھقا نېمە سەۋەبتىن تىغ ئۆتمەيدىغانلىقىنى،
قانداق چاغدا ۋە قانداق قىلسا تىغ ئۆتىدىغانلىغى-
نى ئاڭلاپ خەۋەر ئەكەلسە، بويى بىلەن تەڭ ئالتۇن
بېرىمىز، مەنسەپدار بولسا بەگلەرنىڭ بېگى قىلى-
مىز، پۇقرا بولسا دارخان (ئەۋلادىدىن ئەۋلادىغا
مىراس قالىدىغان خانلىق ھوقۇقى) قىلىمىز دەپ
خاس ئاممىغا يارلىق جاكارلاپتۇ.

كۈپپارلار ئارىسىدا ئۇج ئاتلىق بىر لەنىتى
كاپىر بار ئىكەن، بۇ ئىشنى قىلىشنى ئۇ ئۈستى-
گە ئاپتۇ ھەمدە ھىيلە ـ مىكىر بىلەن ئۆزىنى نا-
قابلاپ ئىسلام لەشكەرلىرىنىڭ ئارىسىغا كىرىۋاپتۇ. بىرنەچچە ۋاقىت ئىسلام لەشكەرلىرىنىڭ ئارىسىدا
يۈرۈپ لەشكەرنىڭ ۋە لەشكەر باشلىقلىرىنىڭ ئىشەنچىسىنى قولغا كەلتۈرۈۋاپتۇ. ئاخىر ئۇ ھەزرىتى سە-
ئىد ئېلى ئارسلانخانىنىڭ ئوردىسىدا خىزمەت قىلىش پۈرسىتىنى قولغا كەلتۈرۈپتۇ. ئۇ ھەر كۈنى سە-
ئىد ئېلى ئارسلانخانىنىڭ تەرىتىگە سۇ ھازىرلايدىكەن، ئۆيىنى سۈپۈرۈپ، يىراقنى يېقىن قىلىدىكەن.
ھەزرىتى سەئىد ئېلى ئارسلانخانمۇ بۇ لەنىتى بەدرەككە بەكمۇ ئىشىنىدىكەن.

كۈنلەردىن بىر كۈنى ھەزرىتى سەئىد ئېلى ئارسلانخان غازى پادىشاھىم جەڭدىن يېنىپتۇ. جەڭ
ئەھۋالىنى خوتۇن، بالا ـ چاقىلىرىغا ئېيتىپ بەرگەچ، جەڭ نەتىجىسىدىن تولىمۇ خۇشاللىنىپتۇ. پادە-
شاھ سەئىد ئېلى ئارسلانخانىنىڭ كەيپىنىڭ خۇشلۇقىنى كۆرگەن ھېلىقى لەنىتى كاپىر ھىيلىگەرلىك
بىلەن سەئىد ئېلى ئارسلانخانىنى بولۇشىغا ماختاپتۇ. ئارقىدىن: «پادىشاھ ھەزرەتلىرىم، جەڭ قىلغاندا
ئۆزلىرىگە ئەسلا تەڭ كار قىلمايدىكەن، بۇ نېمە ئىش؟» دەپ سوراپتۇ. پادىشاھ ھەزرىتى سەئىد ئېلى
ئارسلانخانىنىڭ خۇشاللىقى تارقىلىپ قوشۇمىسى تۇرۇلۇپتۇ، بىرھازا تۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئۇ لەنىتى
كاپىرغا مۇنداق دەپتۇ: «سەن بۇ ئىشنى سورىمىساڭ بولاتتى، بوپتۇ، كۆڭلۈڭ قالمىسۇن، دەپ بېرەي:
ماڭا نامازدىن باشقا ھەرقانداق چاغدا ئوق بولسۇن، تەڭ بولسۇن ئەسلا كار قىلمايدۇ. نامازغا تۇرغىنىمدا

پۇتۇن بەدىنىم سۇدەك ئېرىيدۇ، مانا شۇ چاغدا تىغ تۇگۈل، تىكەن سانجىسىمۇ ئۆتۈپ كېتىدۇ.»

ئۇج ئاتلىق بۇ جادۇگەر سەئىد ئېلى ئارسلانخاننىڭ مۇبارەك ئاغزىدىن بۇ سىرنى بىلىۋالغاندىن كېيىن بىرنەچچە كۈن سەئىد ئېلى ئارسلانخاننىڭ خىزمىتىنى ناھايىتى ياخشى قىپتۇ. پەيت تاپقان بىر كۈنى بۇ كاپىر ئىسلام لەشكەرلىرى ئارىسىدىن قېچىپ چىقىپ چوقتىرىشىت، نوقتىرىشىت، جاڭگالۇ خالخال ماچىنلار ئارىسىغا بېرىپ خەۋەر يەتكۈزۈپتۇ. چوقتىرىشىتلار بۇ مەلئۇنغا ھەددى ـ ھېسابسىز ئالتۇن ـ كۈمۈش سوۋغا قىپتۇ.

ئارىدىن كۈنلەر ئۆتۈپ، ھوشۇر ئېيىغا ئون بوپتۇ. ناماز بامداتقا ئەزان ئوقۇلۇپتۇ، مۇسۇلمانلار سەپ ـ سەپ بولۇپ نامازغا تۇرۇپتۇ، سۇننەتنى ئادا قىپتۇ، تەكبىر ئېيتىلىپ نامازنىڭ پەرزى باشلىنىپتۇ. موللا ئەئلەم ئىسىملىك بىر كىشى ئىمام ئىكەن. بۇ كىشى ئەسلىدە «سۇرە ئىننائەئتەينا»نى ئوقۇماقچى بولغان بولسىمۇ، ئەمما تىلى «سۇرە ئىننافەتەھنا»غا كېتىپ قاپتۇ. سۇرە يېرىملاشقاندا كۇپپارلار مەسچىتكە باستۇرۇپ كىرىپ مۇسۇلمانلارنى شاھادەتكە بىر ـ بىرلەپ يەتكۈزۈپتۇ. سۇرە «ۋەكە فا بىللاھى شەھىدا، مۇھەممەدۇن رەسۇلىللا»غا يەتكەندە ھەزرىتى پادىشاھىمىنىڭ بېشىغا تىغ تېگىپ بېشى تېنىدىن جۇدا بوپتۇ. شۇ زامان ھەزرىتى سەئىد ئېلى ئارسلانخان پادىشاھىنىڭ بېشىدىن «خويمۇ بىغەم ئىكەنلا» دېگەن ئاۋاز ئاڭلىنىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇ زات شېرىپىنىڭ «موللا ئەئلەم» دېگەن مۇبارەك نامى «موللا بىغەم»گە ئۆزگىرىپ، شۇ نام بىلەن ئاتىلىدىغان بوپتۇ.

ئىسكەندەر

1

ۇنيانىڭ كۇن چىقىدىغان تەرەپلىرى «قەرىن» دەپ ئاتالغان. ئىسكەندەر دۇنيانىڭ ئۇ بېشىدىن بۇ بېشىغىچە ھەممە يەرنى ئۆز قول ئاستىغا كىرگۈزگەن. شۇ سەۋەبتىن ئۇ «زۇلقەرنەيىن» (ئەرەب تىلىدا زو ــ ئىگە، قەرىن ــ تەرەپ ، دۇنيانىڭ ھەر ئىككى ئۇچى. ئەيىن بولسا ئىگىلىك قوشۇمچىسى، يەنى ئىككىلا تەرەپنىڭ ئىگىسى) دەپ ئاتالغان.

ئىران شاھى دارا تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن پۈتۈن جاھان ئۇنىڭغا تەۋە بولدى. ھەممە مەملىكەتلەر ئۇنىڭغا خىراج ئەۋەتىپ بەردى. دارا ئاتىسىغا ئوخشاش ئىراقتا ــ بابىلدا تۇراتتى. يۇنان ھۆكۈمرانى فەيلاقۇسمۇ ئۇنىڭغا خىراج ئەۋەتىپ تۇراتتى. فەيلاقۇس ئۆلگەندىن كېيىن ئورنىغا ئىسكەندەر يۇنان تەختىگە ئولتۇردى.

بەھمان يۇنان مۇلكىگە بىرمەھەل يۇرۇش قىلغانىدى. سۇلھى بولغاندىن كېيىن بىر يۇنان قىزىغا ئۆيلەنگەن ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىر كېچە ياشىغانىدى. كېيىن ئۇ قىزنى قايتۇرۇپ ئاتىسىنىڭ يېنىغا ئەۋەتكەن. بەھماندىن ھامىلدار بولغان بۇ ئايال توققۇز ئايدىن كېيىن بەخت ـ سائادەتتە ئىسكەندەرنى تۇغقان. ياش ئىسكەندەرنى يۇنان ھۆكۈمرانى فەيلاقۇس تەربىيىلەپ ئۆستۈرگەن. ئۇنىڭ بەھماننىڭ ئوغلى ئىكەنلىكىنى ھېچكىم بىلمەس ئىدى. شۇ سەۋەبتىن ھەممە كىشى ئىسكەندەر بىن فەيلاقۇس دەيتتى. ئىسكەندەر تەختكە ئولتۇرغان يىلى داراغا يەنە تۆلەم (خىراج) ئەۋەتتى. يۇنان مۇلكى زەنگىلەر مەملىكەتى بىلەن يېقىن ئىدى. ئىسكەندەر ئاشۇ يۇرتقا يۇرۇش قىلدى ۋە ئۇنى يېڭىپ قايتۇرۇۋالدى.

دارا ئىنتايىن زالىم پادىشاھ بولغاچقا، خەلق ئۇنى يامان كۆرەتتى ۋە ئۇنىڭدىن قۇتۇلۇش يوللىرىنى ئىزدەيتتى. دارا ئىسكەندەرنىڭ كۆچىدىن ئەندىشە قىلاتتى. ئىسكەندەر بولسا خەلقنىڭ داراغا دۇشمەن ئىكەنلىكىدىن پايدىلىنىپ، ئەجەم مۇلكىنىڭ تەختىنى قولغا كىرگۈزۈشنى ئويلايتتى، ئۇ داراغا تۆلەم تۆلەشنى پۈتۈنلەي توختىتىپ قويدى. دارا ئىسكەندەرگە ئەلچىلەر ئەۋەتىپ: «ئاتاڭ مېنىڭ ئاتامغا ھەم ماڭا خىراج تۆلىگەنىدى. سەن ئۇنىڭدىن چوڭ ئەمەسسەن» دەپ ئىسكەندەردىن خىراج تەلەپ قىلدى. ئىسكەندەر دارانىڭ ئەلچىسىگە: «ئالتۇن تۇخۇم تۇغىدىغان قۇشلار ئۇچۇپ كەتكەن، بېرىپ ئېيت، دارا ئۇلارنى قايتۇرۇپ بەرسۇن» دېدى. ئەلچىلەر كېلىپ داراغا بۇ خەۋەرنى ئېيتىشتى. دارا لەشكەرلىرىنى ئۇرۇشقا تەييارلاپ، يەنە ئىسكەندەر ھۇزۇرىغا ئەلچىلەر يوللىدى، ئۇلار ئارقىلىق ئىسكەندەرگە: «توۋا قىل ۋە خىراج ئەۋەت، بولمىسا ئۇرۇشقا تەييار تۇر» دېدى. ئىسكەندەر كىنايىلىك ئىبارىلەر بىلەن ئۇنى رەت قىلدى.

دارا لەشكەرلىرى بىلەن ئىسكەندەر لەشكەرلىرى بىر - بىرىگە قاراپ ئاتلاندى. جەزىرائى ئىراق دې-
گەن جاي (مەۋسول يېنىدا، ئىراق ۋە سۇرىيە ئوتتۇرىسى)دا ئۇلار ئۇچراشتى. دارا لەشكەرلىرىدىن كۆپ-
لىرى ئىسكەندەر تەرەپكە قېچىپ ئۆتتى. ئىسكەندەر ئۇلاردىن: «دارانىڭ يېقىنلىرى كىملەر؟» دەپ سورا-
دى. ئۇلار: «ئىككى ھاجىپ، ئەمما ھەر ئىككىسى دارانىڭ زالىملىقى ۋە جاۋابكارلىقى تۈپەيلىدىن ئۇنىڭغا
دۈشمەندۇر» دېدى. ئىسكەندەر ئاشۇ شەخسلەرگە سوۋغىلار ئەۋەتتى، يوشۇرۇنچە ئۇلار بىلەن دارانى ئۆل-
تۈرۈش توغرىسىدا پۈتۈشتى. ئۇلار: «جەڭ باشلىنىشى بىلەن دارانى قىلىچ بىلەن چېپىپ ئۆلتۈرىمىز»
دېدى. جەڭ باشلاندى، ھەر ئىككى تەرەپتىن كۆپ ئادەم قىرىلدى. ئىسكەندەر قورقۇپ ئۇرۇشنى توختاتا-
تى. قوشۇنلار ئۆز ئورنىغا قايتىشتى. ھاجىپلار ئاشۇ كۈنى دارانى تاپالمىغاچقا، ئۇنى ئۆلتۈرەلمىگەندى.
ئىسكەندەر ئۇلار ئۆز ئەھدىدىن پۈشايمان يېگەن بولسا كېرەك، دەپ ئويلاپ قالدى. دارا ئىسكەندەر لەش-
كىرىدىن قورققاندى، ئەمما ئەتىسى يەنە جەڭ باشلاندى، بۇ ئىسكەندەر ئۇچۈن كۈتۈلمىگەن ھال ئىدى.
ئۇ چېكىنمەكچى بولدى، ئەمما ئۇنىڭ قوشۇنى جەڭگە كىرىشكەن پەيتتە ھاجىپلار دارانىڭ ئارقىسىدىن
كېلىپ نەيزە بىلەن شۇنداق ئۇرۇلەركى، نەيزە يەنە بىر تەرەپتىن تېشىپ چىقتى، دارا ئارقىسىغا يې-
قىلدى. ھاجىپلار ئىسكەندەرنىڭ لەشكەرگاھىغا بېرىپ ئىسكەندەرگە: «دارانى ئاتتىن يىقىتتۇق، ئۇنىڭ
لەشكىرى قېچىشقا باشلىدى» دېدى. ئىسكەندەر بېرىپ دارانى كۆردى، ئۇ توپىغا مىلىنىپ ياتاتتى، ئۇ-
نىڭدىن توختاۋسىز قان ئېقىپ تۇراتتى. ئىسكەندەر ئاتتىن چۈشتى، دارانىڭ بېشىنى باغرىغا ئېلىپ
قانىنى تازىلاپ سورىدى: «ئەي شاھ! سېنى شۇ ئەھۋالدا كۆرۈشنى خالىماس ئىدىم، ئەمما بۇنى مەن قىل-
غىنىم يوق، ئۆز ئادەملىرىڭ قىلدى. ئەمدى قانداق تەلىپىڭ بولسا ئېيت، ۋەسىيىتىڭنى قىل، مەن ئۇ-
نىڭ ئىجراچىسى بولىمەن.» دارا كۆزىنى ئاچتى ۋە: «مېنىڭ سەندە ئۇچ ھاجىتىم بار: بىرىنچىسى، قې-
نىم باتىل كەتمىسۇن؛ ئىككىنچىسى، مېنىڭ قىزىمغا ئۆيلەنگىن؛ ئۈچىنچىسى، ئەجەم لەشكەرلىرىگە
ياخشى قارىغىن، ئۇلارنى خارلىمىغىن» دېدى. ئىسكەندەر: «ھەممە ھاجىتىڭنى بېجىرىمەن» دېدى. دارا
ۋەسىيىتىنى ئېيتىپ بولۇشى بىلەن تەڭ جان ئۈزدى. ئىسكەندەر ئۇنىڭ ماتەم تەزىيىسىنى بىلدۈرۈپ
بولۇپ، ئەتىسى شاھلىق تەختىگە ئولتۇردى، دارانىڭ يۇز مىڭلاپ لەشكىرىگە ئادالەت كۆرسەتتى. ھەر
ئىككىلا ھاجىپنى چاقىرىپ، ئالدىن ۋەدە قىلغان سوۋغىلىرىنى بەردى ۋە: «مەن سىزلەرگە سوۋغات ۋەدە
قىلغانىدىم، ئۇلارنى بەردىم، ئەمما سىلەرنى ئۆلتۈرمەيمەن، دەپ شەرت قىلمىغانىدىم. ھازىرچە سىياسەت
سىلەرنى تىرىك قالدۇرۇشنى تەقەززا قىلمايدۇ. سىلەر ئۆز پادىشاھىڭلارغا خىيانەت قىلدىڭلار، پادىشاھ-
نىڭ قېنى باتىل كەتمەسلىكى كېرەك، ئۇ شۇنداق دەپ ۋەسىيەت قىلغان» دېدى ۋە ھەر ئىككىلا ھاجىپ-
نى قەتل ئەتتى. ئىسكەندەر دارانىڭ قىزىغا ئۆيلەندى، ئەجەم لەشكەرلىرىدىن بىرەر كىشىنىمۇ ئەسىر
قىلمىدى، ئەجەم تەرجىمانلىرىنى چاقىرتتى ۋە ئۇلارنىڭ ھۆكۈمالىرى يازغان نەرسىلەرنى يۇنان تىلىغا
تەرجىمە قىلدۇرۇپ، يۇنانغا — ئارىستوتېل ھۇزۇرىغا ئەۋەتتى، ھەر شەھەرنىڭ ھاكىملىرىنى ئۆز
ئورنىدا قالدۇردى، ئۇلار ئىسكەندەردىن كېيىن تۆت يۈز يىل ھۆكۈم سۈردى. ئۇلارنى مۇلكى تاۋايىف دەپ
ئاتايتتى. ئەردەشىر چېقىپ ئەجەمنى ئۇلارنىڭ قولىدىن ئالغاندىن كېيىن، ئۇ ھۆكۈمران بولدى. ئىس-
كەندەر ئەجەمدىن چېقىپ، بەلخ تەرەپكە يول ئالدى. دارانىڭ قىزىنى يۇنانغا ئەۋەتتى، ئىسپېھان شەھىرى-
نى بىنا قىلدى. ماۋەرائۇننەھرنىڭ شىمالىدا ۋە خۇراساندا ھىرات، مەرۋ، سەمەرقەنت شەھەرلىرىنى
بىنا قىلدى. ئۇ يەردە يېڭى شەھەر قۇردى ۋە ئاشۇ يەردە تەختكە ئولتۇردى. كېيىن مەغرىبكە يۈردى،
زۇلمەت مەملىكىتىگە يەتتى. زۇلمەت ئارىسىدا ھايات بۇلىقى بار، كىم ئۇنىڭ سۈيىدىن ئىچسە، ئۇ ھېچ-

قاچان ئۆلمەيدۇ، دەپ ئاڭلىغانىدى. تۆت يۈز ئەسكىرى بىلەن زۇلمەت ئارىسىغا چۈشتى ۋە يەتمىش كۈن يۈرۈپ ھېچ نەرسە تاپالماستىن قايتتى، كېيىن ئىرانغا كەلدى، شۇنىڭدىن كېيىن ئىسكەندەر ۋاپات بولدى.

2

زۇلقەرنەيىن شەرققە قاراپ ئىلگىرىلىگەندە، ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشۇش ئۈچۈن تۈرك خاقانى ياشلاردىن تەركىب تاپقان بىر بۆلۈك لەشكەرنى ئەۋەتكەن. خاقانىڭ ۋەزىرى: «سىز زۇلقەرنەيىنگە ياشلارنىلا ئەۋەتىڭىز، ئۇلارنىڭ ئىچىدە تەجرىبىلىك، ياشانغان ئۇرۇش ماھىرلىرىدىن بىرەر ئادەمنىڭ بولۇشى كېرەك ئىدى» دېگەندە، خاقان ياشانغان ۋە تەجرىبىلىك مەنسىدىكى «ئۇگە» سۆزىنى قوللىنىپ، «ئۇگەمۇ؟» دېگەن. ۋەزىر «ھەئە» دەپ جاۋاب بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن خاقان ياشانغان، سىنالغان بىر ئادەمنى ئەۋەتكەن. ئۇلار بۇ كىچىسى زۇلقەرنەيىنىڭ ئالدىنقى لەشكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى يەڭگەن. بىر تۈرك لەشكىرى زۇلقەرنەيىن لەشكەرلىرىدىن بىرىنى بىر قىلىچ بىلەنلا كىنديكىگىچە ئىككىگە بۆلۈۋەتكەن. ئۆلتۈرۈلگەن لەشكەر تىللا سىلىنغان ھەمياننى بىلىگە ئېسىۋالغانكەن، ئۇمۇ كېسىلىپ، تىللالار قانغا مىلىنىپ يەرگە تۆكۈلگەن. ئەتىسى ئەتىگەندە تۈرك لەشكەرلىرى قانغا مىلەنگەن تىللالارنى كۆرۈپ بىر - بىرىدىن «بۇ نېمە؟» دەپ سوراشقاندا، ئۇلار «ئالتۇن قان» دېيىشكەن. شۇڭا، شۇ جايدىكى چوڭ بىر تاغ مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان. ئۇيغۇر ئىلىگە يېقىن بولغان بۇ تاغنىڭ ئەتراپىدا كۆچمەن تۈرك خەلقلىرى ياشايتتى. زۇلقەرنەيىن شۇ كىچىلىك ھۇجۇمدىن كېيىن تۈرك خاقانى بىلەن سۈلھى تۈزگەن.

ئىسكەندەرنىڭ مۇڭگۈزى

ەدىمكى زاماندا نامى ئون سەككىزمىڭ ئالەمگە مەشھۇر ئىسكەندەر دېگەن بىر پادىشاھ ئۆتكەنىكەن.

ئىسكەندەر پادىشاھ شاھلىق تەختىدە سەلتەنەتلىك دەۋران سۈرۈۋاتقان كۈنلەردە چېچىنى ئالدۇرۇش ئۈچۈن ساتىراش تەكلىپ قىپتۇ. ئۇ ساتىراش پادىشاھنىڭ چېچىنى ئېلىۋېتىپ، بېشىنىڭ چوققىسىدا ئىككى دانە ئەگرى، يوغان مۇڭگۈز تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ قاتتىق تەئەججۈپلىنىپتۇ.

ئىسكەندەر ھەيران قالغان ھېلىقى ساتىراشقا چېچىنى چۈشۈرتكۈزۈپ بولۇپ، مەخپىيەتلىكنى خەلقئا لەمگە يېيىۋەتمەسۈن دېگەن ئوي بىلەن ئۇنى ئۆلتۈرگۈزۈۋېتىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ پادىشاھ ھەربىر قېتىم چېچىنى چۈشۈرتكەندە بىردىن ساتىراشنى تاپقۇزۇپ، ئىشنى تۈگەتكەندىن كېيىن ئۇنى ئۆلتۈرگۈزۈۋېتىدىكەن.

كۈنلەردىن بىر كۈنى، ياساۋۇللار يەتتە كۈن ئىزدەپ ئاران دېگەندە بىر تاز ساتىراشنى تېپىپ كېلىپ، پادىشاھقا ئۇنىڭ ئەڭ ئاخىرقى كاسپ ئىكەنلىكىدىن بېشارەت بېرىپتۇ.

تاز ساتىراش ئىسكەندەرنىڭ چېچىنى چۈشۈرۈۋېتىپ يوغان ئىككى مۇڭگۈزى تۇرغىنىنى كۆرۈپ ھەيران بولۇپتۇيۇ، چاندۇرماستىن ئىشىنى تاماملاپتۇ.

پادىشاھ ئورنىدىن تۇرۇپ تاز ساتىراشقا:

— ھەي ساتىراش يىگىت، سېنى ئەسلىي ئۆلتۈرۈۋەتمەكچىدىم، ئەمما ھۈنىرىڭ قولۇمنى تۇراپ قويدى. مۇبادا مېنىڭ سىرىمنى ئاشكارىلاپ قويساڭ، ئاسمانغا چىقىپ كەتسەڭ تاپىنىڭدىن، يەرگە كىرىپ كەتسەڭ كوكۇلاڭدىن تارتىپ چىقىپ، يەتمىش پۇشتۇڭنى قوشۇپ قېيما ـ چېيما قىلىپ تاشلايمەن، — دەپ جېكىلەپ، بىر خۇرجۇن ئالتۇن بېرىپ يولغا سېلىپ قويۇپتۇ.

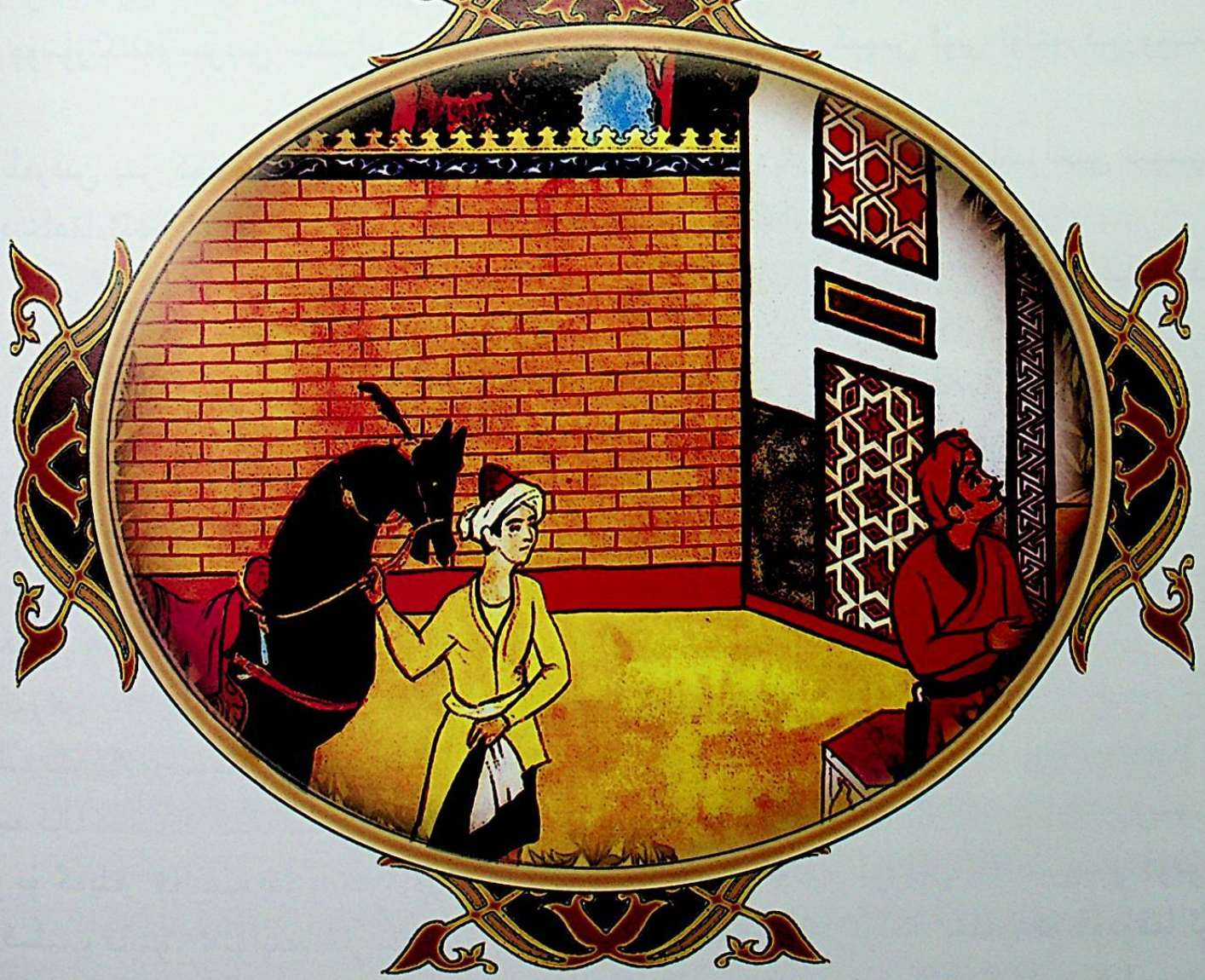
ساتىراش يىگىت خۇرجۇننى يۈدۈگەن پېتى شەھەردىمۇ تۇرماي جاڭگالمۇ جاڭگال كېزىپ، ئۆزىنىڭ كۆرگەنلىرىگە ئۆزى ئىشەنمەي، ھەيرانلىق بىغدا سەيلە قىلىپ، ئۇ ئىشلار ئىچىگە پاتماي، بىراۋغا ئېيتماي دېسە كاللىسىنىڭ كېتىشىدىن قورقۇپ، ئىنتايىن تىت ـ تىت بولۇپ كۈنلەرنى ئۆتكۈزۈپتۇ.

ئۇ بۇ گەپلەر قورسىقىغا پاتماي يۈرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە بولۇق قومۇش ئۆسكەن بىر قۇدۇقنىڭ يېنىغا كېلىپ قاپتۇ. ئەتراپىغا قارىسا ئىنس ـ جىن كۆرۈنمىگۈدەك. شۇنىڭ بىلەن ئۇ قۇدۇقا ئۇچ قېتىم ئېگىلىپ «ئىسكەندەرنىڭ مۇڭگۈزى بار ئىكەن ...» دەپ توۋلاپ قورسىقىنى بوشىتىۋېلىپ، ئۆزىنى ناھايىتى يەڭگىل ھېس قىپتۇ ـ دە، ئالدى ـ ئارقىسىغا قارىماي ئۇدۇل يولىغا راۋان بوپتۇ.

ياز كېتىپ، كۈز كېلىپ، قومۇشلار قۇرۇشقا باشلىغان كۈنلەرنىڭ بىرىدە، بىر پادىچى يىگىت قوي بېقىۋاتقاچ، ھېلىقى ساتىراش يىگىت «ئىسكەندەرنىڭ مۇڭگۈزى بار» دېگەن قۇدۇقتىن ئۆسۈپ چىققان قومۇشتىن بىر تال ئېلىپ بىر دانە نەي ياساپ شۇنداق چالغانكەن، لەرزان، مۇڭلۇق ئاۋاز ئارىلاش «ئىسكەندەرنىڭ مۇڭگۈزى بار ئىكەن» دېگەن ئاۋاز چىقىۋاتقۇدەك، پادىچى يىگىت بۇنىڭغا ئىنتايىن ھەيران قېلىپ، ئۆز ئىشىدىن خۇشاللىنىپ، نېيىنى ھەۋەسلىنىپ چالغىنىچە ئۆزىنىڭ شەھەرگە قانداق كېلىپ قالغانلىقىنى سەزمەي قاپتۇ.

پادىشاھنىڭ ياساۋۇللىرى نەيچى يىگىتنىڭ نېيىدىن «ئىسكەندەرنىڭ مۇڭگۈزى بار ئىكەن» دېگەن ئاۋازنىڭ چىقىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ دەرھال پادىشاھقا مەلۇم قىپتۇ.

پادىشاھ بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ نەيچىنى تۈتۈپ كېلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرۈپتۇ. ھايال ئۆتمەي نۆكەرلەر نەيچى يىگىتنى ئوردىغا يېتكۈزۈپ كەپتۇ. سوراق جەريانىدا يىگىت بولغان ۋەقەنى سۆزلەپ بېرىپتۇ. بۇ ئىشتىن پادىشاھ قاتتىق ئويغا پېتىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ دۇنيادا «مەخپىي سىر ساقلانماس» دېگەن ھېكمەتلىك سۆز قالغانكەن.

پادىشاھ زۇھاك

ئۇنىڭدىن ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى زۇھاك ئىسىملىك بىر پادىشاھ ئۆتكەنىكەن. ئۇنى زۇھاكى ھاران دەپ ئاتايدىكەن. ئۇ ناھايىتى تاماق ئىلغايدىكەن، قول ئاستىدىكى ئاشپەزلەرنى ياراتمايدىكەن. ئۇلار خىلمۇخىل ھايۋان، ئۇچار قۇش، سۇ ھايۋانلىرىنىڭ گۆش ـ مايلىرىنى ئىشلىتىپ تاماق ئېتىپ بەرسىمۇ، پادىشاھقا زادىلا تېتىمايدىكەن. شۇڭا، ئۇ پۈتۈن ئىقلىمنى ئوردىغا ئۇستا پەررەج (ئاشپەز) لازىملىقىدىن خەۋەردار قىپتۇ.

نۇرغۇن ـ نۇرغۇن ئاشپەزلەر كېلىپ ماھارەت كۆرسەتكەن بولسىمۇ، پادىشاھنىڭ سىنىقىدىن ئۆتەلمەي نائۇمىد كېتىپ قېلىشىپتۇ. بۇ چاغدا ھەممىدىن خەۋەردار شەيتان لەئىن (ئازازۇل) ئىنسان سىياقىغا ئۆزگىرىپ، پادىشاھ زۇھاكنىڭ ئوردىسىغا كىرىپ كەپتۇ، ئۆزىنى ئۇستا ئاشپەز دەپ تونۇشتۇرۇپتۇ. ئوردا خىزمەتچىلىرى ئۇنىڭغا ئاشخانىنى كۆرسىتىپتۇ ۋە تاماق ئېتىش ئۇچۇن يەنە نېمە خۇرۇچلار لازىملىقىنى سوراپتۇ. شەيتان دەپتۇكى:

ــ سىلەر خاتىرجەم ئارام ئېلىڭلار، پادىشاھ تاماق يەيدىغان چاغ بولغۇچە ئۆزۈم تەييارلايمەن، ــ دەپ ئۇنى ـ بۇنى تۇتقان بوپتۇ. خىزمەتكارلار بۇ ئۇستام ھۇنىرمەنى ئۆگىنىۋالارمىكىن دەپ شۇنداق قىلسا كېرەك، دەپ چىقىپ كېتىپتۇ.

شەيتان ھويلىغا چىقىپ قارىسا، يوغان بىر ئىت ئۆلۈپ ياتقان. شەيتان گۇللۇكنىڭ بىر تەرىپىنى كولاپ ئىتنى كۆمۈپتۇ ۋە بىر ئەپسۇن ئوقۇغانىكەن، ئۇ يەردىن ھەر خىل ئۆسۈملۈكلەر ئۇنۇپ چىقىپ-تۇ: ئىتنىڭ بېشىدىن كاللەك كۆك، تۇكلىرىدىن كۈدە، قۇلىقىدىن پالەك، بۇرۇتلىرىدىن كەرەپشە، بۇر-نىدىن كۆك مۇچ، قۇيرۇقىدىن كاۋا، تاياقتەك قېتىپ قالغان پۇتلىرىدىن تەرخەمەك، بارماقلىرىدىن سامساق، مايىقىدىن ئۇزۇن پۇرچاق... قاتارلىق كۆكتاتلار ئۆسۈپ دەرھال يېتىلىپتۇ. شەيتان بۇ كۆك-تاتلارنى خىل ـ خىلى بىلەن تۇرلۇك گۆش ـ مايلارغا ئارىلاشتۇرۇپ نەچچە ئون خىل قورۇما، نەچچە ئون خىل تاماق تەييارلاپتۇ.

چۈشلۇك تاماقتا پادىشاھ بۇ تائاملارغا ئېغىز تەگكۈزۈپ، ئەقلى ھەيران بوپتۇ. ئۆمرىدە كۆرۈپ باق-مىغان كۆكتاتلاردىن تەييارلانغان مۇنداق تەملىك، خۇش پۇراق تائاملاردىن يېسە يېگۈسى كەپتۇ، ئىشتە-ھاسى راسا ئېچىلىپ كېتىپتۇ، قورسىقى تويىماپتۇ، مەلىكە، شاھزادە، خانزادىلىرىگىمۇ يېگۈزۈپتۇ. ئۇلار راسا ھۇزۇرلىنىپتۇ...

كۈنلەر ئەنە شۇنداق ئۆتۈۋېرىپتۇ. پادىشاھ شەيتان راسلىغان لەززەتلىك تائاملاردىن بەھرىمەن

بولۇۋېرىپتۇ. ئاردىدىن قىرىق كۈن ئۆتكەندە ئاشپەز سىياقىدىكى بۇ شەيتان پادىشاھتىن ئىجازەت سوراپتۇ:

— ئەي كەرەملىك شاھىم، مېنىڭ يۈرتۇم يىراقتا ئىدى. ئۇ شەھەردە قېرى ئاتا ـ ئانام، خوتۇن، بالا ـ چاقىلىرىم بار ئىدى. مەن ئۇلارنى بەك سېغىندىم، شۇڭا بىرنەچچە كۈنلۈك ئىجازەت بەرسىلە، دىدارلىشىپ كەلسەم، — دەپتۇ. پادىشاھ بۇ قولى گۈل ئۇستىدىن زادىلا ئايرىلغۇسى كەلمەپتۇ ۋە:

— سەن ئاتا ـ ئاناڭ بار جاينى، ئۇلارنىڭ ئىسىم ـ شەرىپىنى ئېيتىپ بەرسەڭ، ئادەم ئەۋەتىپ پۈرسەتتە دىدارلاشتۇرغايمەن. ئەگەر ئۆيۈڭدىكىلەر ئۇنسا، مۇشۇ يەرگە ئورۇنلاشتۇرىمەن، — دەپتۇ. ئەمما، شەيتان پادىشاھقا يالۋۇرۇپ تۇرۇۋاپتۇ:

— ئاتا ـ ئانام ناھايىتى قېرى، ئاغرىقچان، تېنى ئاجىز، بۇ يەرگە يېتىپ كېلەلمەيدۇ. مۆھلەت بەلگىلەپ بەرسىلە، بىر كۆرۈۋېلىپلا يېنىپ كەلسەم، — دەپتۇ. پادىشاھ ئامالسىزلىقتىن مۆھلەت بەلگىلەپ ئىجازەت بېرىپتۇ ۋە:

— ئەي تەڭدىشى يوق پەرۋەج، سەن قىرىق كۈن مابەينىدە ماڭا ناھايىتى ياخشى خىزمەت قىلدىڭ، مەززىلىك تائاملارنى ئېتىپ بېرىپ، تېنىمنى ھۇزۇرلاندۇردۇڭ. سەن يۇرتۇڭغا كېتىۋاتسەن، مەن سېنى ئۆز ئارزۇيۇڭ بويىچە رازى قىلاي. مەندىن نېمە تەلەپ قىلىسەن؟ — دەپتۇ. شەيتان:

— مەن سىلىدىن ھېچ نەرسە تەلەپ قىلمايمەن، — دەپتۇ. پادىشاھ زادىلا ئۇنماپتۇ. شەيتان ئاخىر:

— مېنىڭ بىردىنبىر ئارزۇيۇم: سىلىنىڭ مۇبارەك تەنلىرىنى سۆيۈۋېلىشىمغا رۇخسەت قىلغايلا، شۇ مەن ئۈچۈن ئەڭ ئۇلۇغ ئىنئام بولغاي، — دەپتۇ. پادىشاھ دەرھال خۇشاللىق بىلەن قوشۇلۇپتۇ. شەيتان زۇھاك ھارانىڭ ئىككى مۇرىسىگە ئىككىنى سۆيۈپ قويۇپ غايىب بوپتۇ.

ئەمدى گەپنى زۇھاك پادىشاھتىن ئاڭلايلى:

شەيتان سۆيۈپ قويغان كۈندىن تارتىپ پادىشاھنىڭ مۇرىلىرى شىرىن قىچىشىقا باشلاپتۇ. قىچىشىپتۇ، قىچىشىپتۇ، ئۆزى تاتلاپ بېقىپتۇ، كېيىن خىزمەتچىلىرىگە تاتلىتىپتۇ، تاتلانغان يەرلەردىن ئىككى نەرسە ئۆسۈشكە باشلاپتۇ. ئۇلار ئاستا ـ ئاستا كۆتۈرۈلگەندە قارىسا، ئىككى مۇ-رىدىن چىققىنى يىلان ئىكەن. پادىشاھ چاقىرغان تېۋىپ ـ ھۆكۈمالارمۇ ئامال قىلالماپتۇ. زۇھاك ئۆز تېنىدىن چىققان بۇ يىلانلاردىن قورقۇپ مىدىرلىيالماي ئولتۇرۇپتۇ. يىلانلار كۆتۈرۈلۈپ باش-لىرىنى ئۇنىڭ قۇلاقلىرىغا تىقماقچى بوپتۇ. پادىشاھ تېخىمۇ قورقۇپ غال ـ غال تىترەپتۇ. بۇ چاغدا ئوردا دانىشمەنلىرى كىتاب كۆرۈپ، قۇرئەندازلارمۇ قۇرئە ئېچىپ، شۇنداق بىرلىككە كەپتۇ-كى: «بۇ يىلانلار پادىشاھنىڭ مېڭىسىنى يېمەكچى. بۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ھەر كۈنى بىر ئادەمنىڭ مېڭىسىنى يېگۈزۈش كېرەك.»

شۇنىڭ بىلەن ھەر كۈنى زىندانىدىن ئۆلۈمگە بۇيرۇلغان گۇناھكاردىن بىرنى ئاچقىپ مېڭىسىنى ئىككى يىلانغا يېگۈزىدىغان بوپتۇ. ئۇلارمۇ تۇغقىپ ئادەتتىكى گۇناھكارلارغا نۆۋەت كەپتۇ. كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇلارمۇ تۈگەپتۇ. بۇ ئىككى يىلان قورسىقى تويغاندا ئۇخلايدىكەن، پادىشاھمۇ بۇ چاغدا ئازراق ئارام ئالىدىكەن، قورسىقى ئاچسا، ئاستا كۆتۈرۈلىدىكەن، بۇ چاغدا مېڭە تەييار بولمىسا، پادىشاھنىڭ قۇلىقىغا يېقىنلايدىكەن...

گۇناھكارلار تۈگىگەندىن كېيىن نۆۋەت پۇقرالارغا كەپتۇ. ئالدى بىلەن غېرىب ـ غۇرۇبا، كەمبەغەل-لەرنىڭ بىر ـ بىرلەپ باش سۆڭەكلىرى ئاجرىتىلىپ، مېڭە قېتىقى يىلانلارغا يەم بولغىلى تۇرۇپتۇ.

سۆڭەكلەر تاغ بوپتۇ. ئادەملەر باشقا مەملىكەتلەرگە قېچىپ يۇرت شالاڭلاپتۇ. بىر كۈنى نۆۋەت

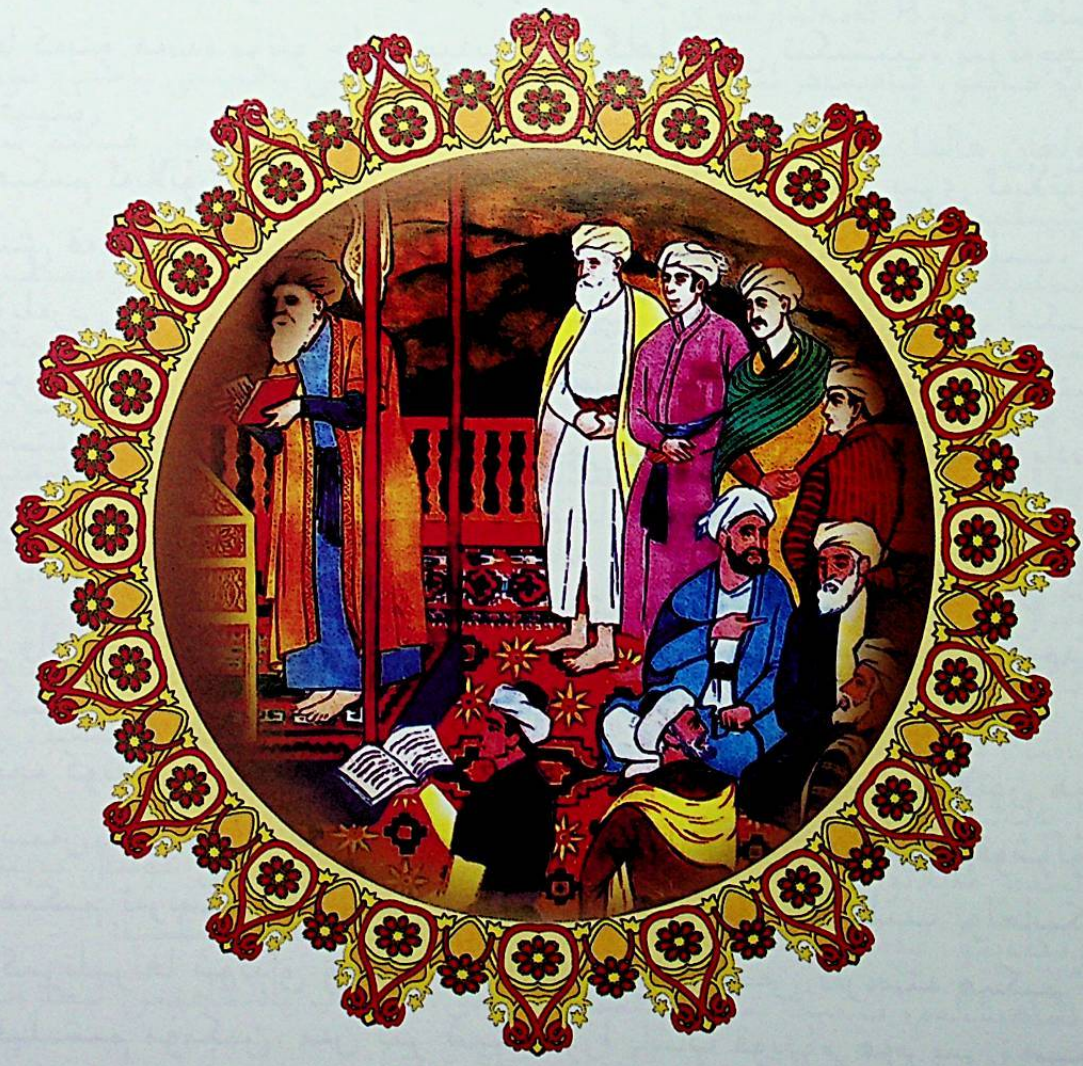
ئۇستا ئاھەنگەر (تۆمۇرچى)گە كەپتۇ. شاھنىڭ ياساۋۇللىرى ئۇنى ئىزدەپ كەلگۈچە، ئۇ ئۆزلۈكىدىن ئوردىغا بېرىپ:

— مەن پادىشاھىئالەمنىڭ كېسىلىنى داۋالاشنىڭ چارىسىنى تاپتىم! — دەپتۇ. پادىشاھ ۋە ۋەزىرلەر ئۇنىڭ پادىشاھنى داۋالىشىغا قوشۇلۇپتۇ، ئەگەر دەرھال ساقايتالمىسا، ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بوپتۇ. ئۇستا ئاھەنگەر زۇھاكنىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ كۆرۈپ، خالىي داۋالايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپتۇ. پادىشاھ قوشۇلۇپ، كىچىك خانىغا كىرىپتۇ. ئۇستا ئاھەنگەر پادىشاھنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ، ئۇزۇن چاپىنىنىڭ ئىچىدىكى بەلۋېغىغا قىستۇرۇلغان بازغانىنى چىقىرىپ:

— يا ھەننان، يا مەننان! ياراخمان، يا سۇبھان! — دەپ، ئاۋۋال پادىشاھنىڭ مېڭىسىنى، ئاندىن ئىككى مۇرىسىدىكى يىلاننى، ئاندىن تېنىنى يانجىپ خېمىرىدەك قىلىۋېتىپتۇ. سىرتتىكىلەر بازغانىنىڭ گۇپۇلدىغەن ئاۋازىنى ئاڭلاپ كىرسە، پادىشاھتىن ئەسەر يوق، لەختە ـ لەختە گۆش تۇرغۇدەك. ئۇستا ئاھەنگەر دەپتۇكى:

— يۇرتىمىزدىكى بۇ چوڭ بالا ـ قازانى، خەلقىمىز بېشىدىكى ئاپەتنى مەن يوقاتتىم. قېنى، ئەمدى مېنى نېمە قىلساڭلار مەيلى، — دەپتۇ. بۇ چاغدا ئەمەلدارلاردىن تارتىپ ئادەتتىكى پۇقرالارغىچە ئۇنى ئالقىشلاپتۇ ۋە ئۆزلىرىگە پادىشاھ قىلىۋاپتۇ.

مانا شۇنىڭدىن كېيىن بۇ كۆكتاتلارنى پۇقرالارمۇ تېرىيدىغان، يەيدىغان بولغانمىش.

ئەپلاتۇن ھېكىم بىلەن ئەرەستە ھېكىم

ئۇرۇنقى زاماندا ئىسكەندەر ئىسىملىك بىر كاتتا شاھ ئۆتكەنىكەن، ئۇنىڭ بايلىقلىرى بەھىساب ئىكەن. قول ئاستىدا قىرىق بىر ۋەزىر، يۈز مىڭ لەشكەر، ئون ئىككى مىڭ ھېكىم ـ مۇنەججىم بار ئىكەن. بۇ ھېكىملەر ئىچىدە ئەپلاتۇن ھېكىم ۋە ئەرەستە ھېكىم ئاتلىق ئىككى كىشى بار ئىكەن، ئەقىل ـ پاراسەتتە ھېچكىم ئۇلارغا تەڭ كېلەلمەيدىكەن. پادىشاھ ئىسكەندەر بۇ ئىككىسىنى ناھايىتى ياخشى كۆرىدىكەن، بۇلارنىڭ ھەربىرىنىڭ قىرىق بىردىن شاگىرتى بار ئىكەن.

بىر كۈنى پادىشاھ ئىسكەندەر دۇنيانى سايا‌ھەت قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرۈپتۇ ۋە قول ئاستىدىكى ۋەزىر، ھېكىم ـ مۇنەججىملەر ۋە لەشكەرلەرنى ئېلىپ يولغا چىقىپتۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەپلاتۇن ھېكىم بىلەن ئەرەستە ھېكىممۇ بار ئىكەن. بۇلار شەھەرمۇشەھەر، تاغمۇتاغ كېزىپ، مەنزىرىسى ياخشى بىر دەريا بويىغا كەپتۇ ھەمدە مۇشۇ جايغا چېدىر ـ بارگاھلىرىنى تىكىشىپ، بىرنەچچە كۈن ئارام ئېلىشنى نىيەت قىپتۇ.

ئەرەستە ھېكىم ئەپلاتۇن ھېكىمنى كۆرەلمەيدىكەن، شۇڭا ئۇزاقتىن بېرى ئەپلاتۇن ھېكىمنى دۇنيادىن يوق قىلىش قەستىدە يۈرگەنىكەن. ئۇ بۇ پۇرسەتنى ناھايىتى غەنىيمەت بىلىپ، تاغلاردىن زەھەر‌لىك ئوت ـ چۆپلەرنى يىغىپ دورا قاينىتىشقا كىرىشىپتۇ، دورىمۇ تەييار بوپتۇ، لېكىن بۇ دورا ھەر‌قانداق قاچىدا تۇرمايدىكەن، پەقەت ئالماس قاچىدىلا تۇرىدىكەن، ئالماس قاچا پادىشاھنىڭ خەزىنىسىدىلا بار ئىكەن. ئەرەستە ھېكىم پادىشاھتىن بۇ قاچىنى بېرىپ تۇرۇشنى تەلەپ قىپتۇ. پادىشاھ بۇ قاچىنى بېرىپ تۇرۇپتۇ. ئەرەستە ھېكىم دورىنى ئالماس قاچىغا تەييارلاپتۇ.

بىر كۈنى پادىشاھ كاتتا زىياپەت ئۇيۇشتۇرۇپتۇ. زىياپەت باشلىنىپ، خۇشاللىق ئاۋازلىرى پەلەككە يەتكۈزۈپتۇ. مۇشۇ ۋاقىتتا ئەرەستە ھېكىم ئورنىدىن تۇرۇپ، پادىشاھ ئىسكەندەرگە سەجدە ـ تەزىمە‌ت ئادا قىلغاندىن كېيىن شۇنى ئىلتىماس قىپتۇكى:

ـــ بىرنەچچە كۈندىن بېرى بىر دورا تەييارلىغانىدىم، مەزكۇر دورىنى ئەپلاتۇن ھېكىمنىڭ ئىچىپ بېرىشىنى ئۆتۈنىمەن، ـــ دەپتۇ. پادىشاھ رۇخسەت قىلىپتۇ. ئەپلاتۇن ھېكىممۇ قوشۇلۇپتۇ.

ئەپلاتۇن ھېكىم ئەرەستە ھېكىمنىڭ مەقسىتىنى ئاللىبۇرۇن بىلىپ بولغانىكەن، شۇڭا قول ئاستىدىكى شاگىرتلىرىغا شۇنداق ۋەسىيەت قالدۇرۇپتۇكى: «مەن ئەرەستە ھېكىم تەييارلىغان دورىنى ئىچىپ قېلىشىم مۇمكىن. مەن بىر شىشە دورا ياساپ قويدۇم ھەم بىر زەمبىلنىمۇ تەييارلاپ قويدۇم. زەمبىلنىڭ ئۈستىدە پاختا بار. ئەگەر مەن دورىنى ئىچسەم، زەمبىل ئۈستىدە ئولتۇرۇپ

ئىچىمەن. دۇنيانى ئىچكەندىن كېيىن سۇ بولۇپ كېتىمەن. شۇ ھامانلا سىلەر «ۋاي پىرىم، ۋاي ئۇستازىم» دەپ يىغلىشىپ زەمبىلنى كۆتۈرۈپ چېدىرغا ئەكىرىڭلار. ھەر كۈنى زەمبىل ئۇستىگە شېشىدىكى دۇنيانى ئازراق قۇيىسىلەر، قىرىق بىر كۈندە بۇ دورا تۈگەيدۇ. قىرىق ئىككىنچى كۈنى بىر بالا پەيدا بولىدۇ. ئۇ بالىنى تەربىيىلەپ يۈز كۈن بولغاندا بالىغا ساقال - بۇرۇت چىقىپ چوڭ بىر ئادەمگە ئايلىنىدۇ. ئۇ — مەن بولىمەن» دەپتۇ.

شۇنىڭ بىلەن ئەپلاتۇن ھېكىم شاگىرتلىرىغا زەمبىلنى ئەكەلدۇرۇپ، زەمبىل ئۇستىگە چىقىپ ئالماس قاچىدىكى دۇنيانى ئىچىپتۇ. شۇ ھامان ئەپلاتۇن ھېكىم بىر قىزىرىپ، بىر قاريىپ، بىر ئاقىرىپ، سۇ بولۇپ زەمبىل ئۇستىگە تۆكۈلۈپتۇ.

بۇنى كۆرگەن پادىشاھ ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرى ھاڭ - تاڭ بولۇپ قاپتۇ. پادىشاھ ئىسكەندەر ئەپلاتۇن ھېكىمنى ناھايىتى ياخشى كۆرىدىكەن، شۇڭا كۆڭلى يېرىم بولغان ھالدا: «ئەپلاتۇن ھېكىم پەقەت دۇنياغا بىرلا كېلىدىغان ھېكىم ئىدى، دۇنيادا ئۇنىڭدەك ھېكىم تېپىلمىقى تەس» دەپ قايغۇرۇپتۇ.

ئەپلاتۇن ھېكىمنىڭ شاگىرتلىرى:«ۋاي پىرىم، ۋاي ئۇستازىم» دەپ يىغلاپ، زەمبىلنى كۆتۈرۈپ چېدىر ئىچىگە ئەكىرىپتۇ. ئەپلاتۇن ھېكىمنىڭ شاگىرتلىرى ئۇستازى قالدۇرغان ۋەسىيەت بويىچە ئىش كۆرۈپتۇ. دېگەندەك قىرىق ئىككىنچى كۈنى زەمبىل ئۇستىدە بىر بوۋاق پەيدا بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ بوۋاقنى شاگىرتلىرى يۈز كۈن تەربىيىلەپتۇ. ئارقىدىنلا بۇ بالا چوڭ بىر ئادەمگە ئايلىنىپ ساقال - بۇرۇت چىقىپتۇ. بۇنى كۆرگەن شاگىرتلىرى بۇنىڭ ئۆز ئۇستازى ئەپلاتۇن ھېكىم ئىكەنلىكىنى تونۇپتۇ ھەمدە ناھايىتى خۇشال بولۇپ، قىزغىن تەبرىكلەپتۇ. بۇ خەۋەر ھايت - ھۇيت دېگۈچە پۈتۈن ئوردىغا تارقىلىپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان پادىشاھ ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرى ناھايىتى خۇشال بوپتۇ. پادىشاھ بۇنى تەبرىكلەش يۈزىسىدىن كاتتا زىياپەت ئۇيۇشتۇرۇپتۇ، بارلىق ئوردا ئەمەلدارلىرى قاتنىشىپتۇ. زىياپەت تازا قىزىپ، خۇشاللىق پەلەككە چىقىپتۇ.

پادىشاھ ئىسكەندەر ئەپلاتۇن ھېكىم بىلەن قايتا كۆرۈشكىنىگە ناھايىتى خۇشال بوپتۇ ھەمدە ئەپلاتۇن ھېكىمنى تەبرىكلەپتۇ. مۇشۇ پەيتتە ئەپلاتۇن ھېكىم پادىشاھقا سەجدە قىلىپ:

— ئۇلۇغ پادىشاھىئالەم، مېنىڭ بىر تەلىپىم بار ئىدى، — دەپ پادىشاھتىن ئىجازەت سوراپتۇ.

پادىشاھ رۇخسەت قىلىپتۇ. ئەپلاتۇن پادىشاھقا مۇنداق دەپتۇ:

— ئەرەستە ھېكىم مەن تەييارلىغان بىر پىيالە سۇنى ئىچىپ بەرسە.

ئەرەستە ھېكىم بۇ تەلەپكە قوشۇلۇپتۇ. ئەپلاتۇن ھېكىم ئەرەستە ھېكىمنىڭ شاگىرتلىرىغا دەريادىن ئالماس پىيالىگە سۇ ئەكېلىشنى بۇيرۇپتۇ. ئەرەستە ھېكىمنىڭ شاگىرتلىرى دەريادىن سۇ ئەكېلىپتۇ. ئەپلاتۇن ھېكىم ئالماس پىيالىدىكى سۇنى قولىغا ئېلىپ، ئوڭ قولىنىڭ سىنچىلاق بارمىقىنى ئۇچ قېتىم چايقاپ بولغاندىن كېيىن پىيالىنى ئەرەستە ھېكىمگە سۇنۇپتۇ. ئەرەستە ھېكىم سەندەلدە ئولتۇرۇپ، ئالماس پىيالىدىكى سۇنى ئىچىپتۇ. سۇنى ئىچىش بىلەن تەڭ ئەرەستە ھېكىمنىڭ چىرايى بىر قىزىرىپ، بىر قارىيىپ، ئاغزىدىن، ئارقىسىدىن ئوت چىقىپ، زىخقا ئۆتكۈزگەن تۇخۇمدەك ۋاژىلداپ كۆيۈپ كاۋاپقا ئايلىنىپتۇ. بۇنى كۆرگەن پادىشاھ ئىچىدە «ئەي ئەرەستە ھېكىم، سېنىڭدەك مۇنەججىم دۇنيادا تېپىلماس ئىدى» دەپ قايغۇرۇپتۇ. بۇنى ئەپلاتۇن ھېكىم دەرھال سېزىۋاپتۇ. ئەپلاتۇن ھېكىم ئەرەستە ھېكىمنىڭ شاگىرتلىرىنى چاقىرىپ دەريادىن سۇ ئەكېلىشكە بۇيرۇپتۇ، ئەرەستە ھېكىمنىڭ شاگىرتلىرى سۇ ئەكەپتۇ. ئەپلاتۇن ھېكىم پىيالىدىكى سۇدا سول قولىنىڭ چىمچىلىقىنى ئۇچ قېتىم چايقاپ ئۇنى ئەرەستە ھېكىمنىڭ ئۇستىگە چېچىپتۇ. سۇنى چاچقاندىن كېيىن ئوت ئاستا - ئاستا پەسەيىپ، ئەرەستە ھېكىم ئاستا - ئاستا تەۋرەپ، ئورنىدىن تۇرۇپ ئۆز ئەكسىگە كەپتۇ. ئەرەستە ھېكىم بۇرۇن قىلغانلىرىغا قاتتىق پۇشايمان قىپتۇ. پادىشاھ ئىسكەندەر ئەپلاتۇن ھېكىمنىڭ ئاجايىپ ماھارىتىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭغا ئاپىرىن ئوقۇپتۇ. ھەممەيلەن خۇشال - خۇراملىق ئىچىدە كۇلۇپ يايراپتۇ. زىيادە ئاخىرلىشىپتۇ، ھەممەيلەن ئۆز چېدىرلىرىغا بېرىپ ئارام ئېلىشىپتۇ. ئەتىسى تاڭ سەھەردە ھەممەيلەن چېدىر - بارگاھلىرىنى يىغىپ ساياھىتىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ.

لوقمان هېكىم

لوقماننىڭ هېكىم بولۇشى

لوقمان ئەسلىي بىر يېتىم بالا بولۇپ، كىيىمە تاز ئىكەن. ئۇ بىر ناۋايغا ياللىنىپ ئىشلەيدىكەن، ئىشلىگەندىمۇ خېمىر يۇغۇرۇش، نان ئېچىش، نان يېقىش ئىشلىرىنى ئەمەس، پەقەت تۇگمەنگە بېرىپ ئۇن تارتىپ كېلىش، ئۇن تاسقاش ئىشلىرىنى قىلىدىكەن. ئۇ بۇ ئىشلىرى ئۈچۈن، تونۇردا ئۆزىنى تۇتۇپ تۇرالماي چۈشۈپ كېتىپ كۆمەچ بولۇپ قالغان نانلارنى يەپ جان ساقلايدىكەن، كېچىلىرى تونۇر بېشىدا ئۇخلايدىكەن.

لوقماننىڭ كۈنلىرى ئەنە شۇنداق ئۆتۈپ تۇرسۇن، ئەمدى گەپنى جاھاننى چاڭگىلىدا ئويناتقۇاتقان پادىشاھ ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىندىن ئاڭلايلى:

ئىسكەندەر پادىشاھ مەغرىبتىن مەشرىققىچە بولغان بىپايان زېمىنلەرنى ئۆز ئىلكىگە ئالغاندىن كېيىن، جەبرائىل ئەلەيھىسسالامنىڭ يول باشلىشى بىلەن زۇلمەتكە كىرىپتۇ. بۇ قاراڭغۇچىلىق ئىچىدە يورۇقلۇقنى كۆز ئاچقاندا بېھىش ھۇزۇرىنى سېزىپتۇ. قارىسا ئابىھايات بىر بۇلاقتىن ئۆرلەپ چىقىپ ئېقىۋاتقۇدەك. ئۇ ئابىھايات سۈيىدىن قانغۇچە ئىچىپ مەڭگۈ ياشىماقچى بولۇپ ئابىھاياتقا ئېڭىشىپتۇ.

«ئەي ئىسكەندەر، ئابىھاياتنى ئىچمەڭ ! » دېگەن بىر سادا ئۇنى توختىتىپتۇ. ئىسكەندەر قارىغۇدەك بولسا، سۇ بويىدىكى يوغىناپ يېقىلىپ يېتىپ قالغان دەرەخلەردىن كەلگەن زۇۋان ئىكەن. ئۇ يەنە ئابىھاياتنى ئىچمەكچى بوپتىكەن، پەيلىرى توزۇپ قالمىغان، قىپقىزىل گۆش بولۇپ قالغان قاغا، سېغىزخان، قۇشقاچلار زۇۋانغا كېلىپ:

ــ ئەي ئىسكەندەر، ئابىھاياتنى ئىچمەڭ ! ــ دەپ چۇرقىرىشىپ كېتىپتۇ. ئىسكەندەر پادىشاھ ھەيران بولۇپ ئەتراپقا قاراپ:

ــ نېمىشقا؟ ــ دەپتىكەن، دەرەخلەر دەپتۇكى:

ــ ئەي ئىسكەندەر، بۇ ئابىھاياتنى ئىچسىڭىز مەڭگۈ ئۆلمەيسىز. بىزمۇ ئىچكەن، مانا ھالىمىزغا قارا‌ڭ. مىڭ يىل ئۆرە تۇردۇق، مىڭ يىل يېقىلىپ ياتتۇق، مانا مىڭ يىل بولدى، بېقىنلىرىمىزدىن يىلتىز چېقىپ، قورساقلىرىمىزدىن دەرەخلەر كۆكلەپ چىقتى. بۇ بەك ئازابكەن.

ھېلىقى يالىڭاچلانغان قۇشلار دەپتۇكى:

ــ ئەي ئىسكەندەر، بۇ ئابىھاياتنى بىزمۇ ئىچكەن. مىڭ يىل ئۇچۇپ پەرۋاز قىلدۇق، مىڭ يىل

ئۇچالماي پەيلىرىمىز شالاڭلاپ دەرەخ سايىلىرىدە يۇردۇق. مىڭ يىل بولدى پۇتۇن پەيلىرىمىزدىن ئايرىلىپ، مۇشۇ ھالەتتە يۇرىمىز. دەرەخ تۇۋىلىرىگە چۈشكەننى يەيمىز. يا جېنىمىز چىقمايدۇ، يا ئۇچالمايمىز، بۇ بەك ئازابكەن.

ئىسكەندەر پادىشاھ بۇ ئۇچ مىڭ يىل ئۆمۈر كۆرگەن دەل ـ دەرەخ ۋە قۇشلارنىڭ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەن بولسىمۇ، ئاخىرى خارلىنىپ قالغانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ، ئىككىلىنىپ بىر ھازا تۇرۇپ قاپتۇ، لېكىن بۇنداق كەلگەن ئامەتنى قولدىن بېرىپ قويۇشقا كۆڭلى ئۇنماپتۇ. ئۇ ئابىھاياتنى ئىچىشتىن يالتايغان بولسىمۇ، بىر قاپاقا لىق قاچىلاپ ئېلىۋاپتۇ.

ئۇ زۇلمەتتىن قايتىپ چىققاندىن كېيىن قول ئاستىدىكى دانىشمەنلەرنى يىغىپ «ئابىھايات سۇيىنى ئىچەيمۇ، ئىچمەيمۇ؟» دەپ مەسلىھەت سوراپتۇ. دانىشمەنلەرنىڭ ئەڭ چوڭ ئاقساقىلى:

— ئەي ئۇلۇغ شاھىم، ئابىھاياتنى ساپ پېتى ئىچسىلە، مەڭگۈ ياشايدىلا، ئەمما ئاقىۋىتىنى ئاللاتائالا ئۆزى بىلىدۇ. ئەگەر ئابىھاياتنىڭ كۈچىنى سەل سۇندۇرۇپ ئىچسىلە، ئۆمۈرلىرى ئۇزۇن، دۆلەتلىرى چەكسىز زىيادە بولغاي، — دەپتۇ. بۇ مەسلىھەت پادىشاھقا يېقىپتۇ.

— ئەي زامانىمىزنىڭ دانىشمەنلىرى، سىلەرچە ئابىھاياتنىڭ كۈچىنى قانداق قىلىپ سۇندۇرغىلى بولۇر؟ — دەپ سوراپتۇ ئىسكەندەر پادىشاھ. دانىشمەنلەرنىڭ دانىشمىنى دەپتۇكى:

— پادىشاھىئالەم، ئابىھاياتنىڭ كۈچىنى سۇندۇرۇش ئۈچۈن ساپ پېتى بويىچە ئەمەس، باشقا ئېسىل يېمەكلىكلەرگە ئارىلاشتۇرۇپ، ئوتتا تاۋلاپ، ئاندىن تەنلىرىگە دەرمان قىلسىلا، كۈچى ئاجىزلىشىدۇ.

ئىسكەندەر پادىشاھ دانىشمەنلىرىنىڭ ئېيتقىنى بويىچە ئويلاپ، دۇنيادىكى ئەڭ ئېسىل يېمەكلىكنى بۇغداينىڭ ئۇنى ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۇرۇپ، ئابىھاياتنى ئارىلاشتۇرۇپ خېمىر قىلىپ، تونۇردىكى ئوتتا تاۋلاپ پىشۇرۇپ يېمەكچى بوپتۇ. خىزمەتكارلار شەھەر بويىچە ئەڭ ئۇستا ناۋايغا بۇ ۋەزىپىنى تاپشۇرۇپتۇ. ئۇلار قاپاقتىكى ئابىھايات سۇيىنى ناۋايغا تۇتقۇزۇپ:

— نانىنىڭ خېمىرىغا مۇشۇ سۇدىن باشقا سۇ ئىشلەتمەيسەن. نان پىشقاندا پادىشاھ ئۆزى يەيدۇ. نان تۆت بولسۇن، — دەپ قاتتىق جېكىلەپتۇ.

ناۋاي بارلىق ھۇنەرلىرىنى ئىشقا سېلىپ، پادىشاھنىڭ بۇيرۇتمىسى بويىچە نانلارنى ھازىرلاپ تۇرغا يېقىپتۇ، لېكىن نانلارنىڭ بىرىمۇ تونۇردا تۇرماي ئېقىپ ئوتقا چۈشۈپ كۆمەچ بولۇپ قاپتۇ. ئىسكەندەر پادىشاھ ئۇچۇن ئالايىتەن يېقىلغان نانىنىڭ بۇنداق بولۇپ قالغانلىقىدىن قاتتىق قورقۇپ ناۋاي غال-غال تىترەپ كېتىپتۇ ۋە كۆمەچلەرنى چاقىرىلىق بىلەن كېپەكنىڭ ئىچىگە تاشلۇۋېتىپ، باشقا خېمىردا چىرايلىق تۆت نان پىشۇرۇپ خىزمەتكارلاردىن ئوردىغا كىرگۈزۈپتۇ.

ئىسكەندەر پادىشاھ ئاشۇ نانلارنى يەپ تۇرسۇن، ئەمدى ئۆز گېپىمىزگە كېلەيلى:

لوقمان ئۇن تاسقاپ ھېرىپتۇ، قورسىقى تازا ئېچىپتۇ. ئۇ ئادىتى بويىچە كېپەك ئارىسىدىن كۆمەچ ئىزدەپ ھېلىقى ئىسكەندەر پادىشاھ ئۇچۇن ئابىھايات سۇيىدە ھازىرلانغان نانلارنىڭ كۆمىچىنى تېپىۋېلىپ، ھۇزۇرلىنىپ يېيىشكە باشلاپتۇ، يەپتۇ، يەپتۇ، ئۇنىڭ تېنىدە غەيرىي بىر سېزىم ھاسىل بوپتۇ، تاز بېشى قىمىلداپ قىچىشقىلى تۇرۇپتۇ، تاتلىغانچە خۇشيېقىپ قەقەچلىرى تۆكۈلۈپ كېتىپتۇ. ئۇ بېشىنى سىلاپ باقسا، يىرىك چاچلار چىققىلى تۇرۇپتۇ. ئۇ ئۆز ـ ئۆزىگە ھەيران بولۇپ تۇرغىنىدا، ناۋاي خانىنىڭ ئارقا تەرىپىدىن كەلگەن: «ھەي ئادەمزاتنىڭ بالىلىرى، بالىلىرىمىزنى ئالماڭلار!» دەپ نالە قىلغان چىرقىراق ئاۋازلارنى ئاڭلاپتۇ، ئۇ ئۆز قۇلىقىغا ئىشەنمەي ناۋايخانىنىڭ كەينىگە ئۆتسە، ئىككى

قوشقاچ «ۋاي باللىرىم ! ۋاي باللىرىم ...» دەپ پىرقىراپ ئۇچۇپ يۈرگۈدەك، بىر بالىنىڭ مۇ-رىسىگە يەنە بىر بالا چىقىپ تام كامىرىغا قولى-نى تىقىۋاتقۇدەك. لوقمان ئۇلارنى قوغلىۋېتىپ قوشقاچ باللىرىنى ساقلاپ قاپتۇ ھەم قۇش-قاچلارنىڭ زۇۋانىنى بىلىپ قالغانلىقىغا ھەيران بوپتۇ.

لوقمان ئىشىنى تۈگىتىپ ئىرىق بويىغا چىقسا، دەل - دەرەخلەر، ئوت - چۆپلەر سۆز-لىشىۋاتقۇدەك، لوقمان ئۇلارنىڭمۇ زۇۋانىنى بى-لىپتۇ. بىر ئوت: «مەن يەتمىش ئىككى خىل كېسەلگە داۋامەن، ئۇرۇقۇم پالانى كېسەلگە، يىلتىزىم پۈستانى كېسەلگە دورا» دېسە، يەنە بىر ئوت: «مەن دېگەن ئۇنداق كېسەلگە دورا» دەۋاتقۇدەك. بىر سېغىزخان كېلىپ دەرەخكە قو-نۇپ: «ئادەم دېگەن ئەخمەق، ھازىر پالانى يەردە-كى پۈستانچى باي سەكراتتا ياتىدۇ، ئۇنىڭغا ئاۋۇ - ماۋۇ ئوتلارنى قاينىتىپ دورا ياساپ ئىچۈرسە ساقە-يىدۇ» دەۋاتقۇدەك. لوقمان سېغىزخان خەۋەرچىنىڭ ئېيتقىنى بويىچە ھېلىقى گىياھلاردىن دورا ياساپ بايغا ئىچۈرگەنىكەن، بىمار ساقىيىپتۇ.

شۇ كۈندىن باشلاپ لوقمان بارلىق جان - جانىۋار، گۈل - گىياھلارنىڭ تىلىنى بىلىدىغان كامالەتكە يېتىپتۇ. شۇ ئابىھايات-نىڭ خاسىيىتىدىن ھەرقانداق بىمارلارنى داۋالىيالايدىغان ھېكمىگە ئايلىنىپتۇ.

شۇنىڭ بىلەن لوقماننىڭ داڭقى شەھەرلەرگە، شەھەرلەردىن چەت سەھرا - تاغلارغىچە، مەملىكەتتىن مەملىكەتلەرگىچە تاراپ، پۈتۈن جاھان بىلىدىغان تېۋىپلارنىڭ پىر ئۇستازى لوقمان ھېكىم بولۇپ ئالەمدىن ئۆتكەنىكەن.

لوقمان ھېكىمنىڭ تۆۋ يۈز يىل زىندانda يېتىشى

بۇرۇنقى زامانda ئاللاتائالا ھەرقانداق ئادەمزات ياكى جان - جانىۋارلارنىڭ قىلمىشلىرىغا قارىتا دەرھاللا تېگىشلىك جازا بېرىدىكەن.

ئۇلۇغ تېۋىپ لوقمان ھېكىم پالانى يەردە بىر بىمار بار دەپ ئىشىتسە، ئارىنى يىراق كۆرمەي بارى-دىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە لوقمان ھېكىم شەھەرنىڭ چېتىدە بىر ئېغىر بىمارنىڭ بارلىقىنى ئاڭلاپ قاپتۇ - دە، شۇ ياققا يول ئاپتۇ. لوقمان ھېكىمنىڭ بىرى ئون ياش، يەنە بىرى ئون ئىككى ياشلىق ئىككى ئوغلى بار ئىكەن، بۇ بالىلار دادىسىغا ئەگىشىۋاپتۇ.

ئۇلار كېتىۋاتقىنىدا، چوڭ ئوغلى بىر ھۆپۈپنىڭ ئوردا سېپىلىنىڭ بىر كامىرىغا كىرىپ كېتىۋاتـ-

قانلىقىنى كۆرۈپ ئۇكىسىغا كۆرسىتىپتۇ. لېكىن دەرھال تۇتۇۋېلىش مۇمكىن ئەمەس ئىكەن، چۈنكى لوقمان ھېكىم ھېچقانداق جانغا زىيان ـ زەخمەت يەتكۈزۈشكە يول قويمايدىكەن. دوقمۇشتىن ئەگىلگەن چە بۇ ئىككى بالا ھاجەت قىلىۋالمىز دەپ كەينىدە قېلىپ، ھېلىقى كامارغا بىرى تۇمىقىنى كەپلەپ قويۇپ، يانغۇچە ئېلىۋالماقچى بوپتۇ.

لوقمان ھېكىم بىمارنىڭ تېنىگە دەرمان، جېنىغا جان ئۈلىۋېتىپ قايتىپتۇ. بۇ چاغدا گۈگۈم ۋاقتى بوپتۇ. ھېلىقى ئىككى بالا كامارنىڭ ئاغزىنى ئېچىپ قولىنى تىققانىكەن، ھۆپۈپنىڭ ئىككى بالىسى ئاللىبۇرۇن تۇنجۇقۇپ ئۆلگەن، ھۆپۈپ ئۆزى بىھوش بولۇپ ياتقانىكەن.

بۇ چاغدا ئوردا خەزىنىسىگە ئوغرى كىرگەن بولۇپ، قاراۋۇل ـ ياساۋۇللار قوغلاپ كېتىۋاتسا، بۇ ئىككى بالا سېپىلنىڭ تۈۋىدە بىرىنى بىرى كۆتۈرۈپ سېپىلغا يامىشىۋاتقۇدەك، لوقمان ھېكىم سەل نېرىراقتا كېتىۋاتقۇدەك. ئۇلار شۇ جايدىلا تۇتۇلۇپ قوللىرى باغلىنىپتۇ، «بىز ئوغرى ئەمەس» دېگەنگە قارىماي، پۈت ـ قولىنى يەرگە تەگكۈزمەي ئەكىرىپ زىندانغا تاشلاپتۇ. ئۇلار ھېلىقى ھۆپۈپلەرنىڭ قىساسى ئۈچۈن قاراڭغۇ زەي زىندانىدا يېتىپ قاپتۇ.

يىللار يىللارنى قوغلىشىپ ئۆتۈۋېرىپتۇ. شاھلارمۇ ئالمىشىۋېرىپتۇ. يەرلەر قۇرغاقلىشىپ ئاچار-چىلىق باشلىنىپتۇ. شەھەر خەلقى قاچ ـ قاچ بولۇپ، شەھەر ۋەيران بولۇپ، زىندانمۇ ئۇنتۇلۇپتۇ. قۇم بوراننىڭ دەستىدىن زىندانىنىڭ ئۈستى تۈپتۈز بولۇپ كېتىپتۇ. لوقمان ھېكىمنىڭ ئىككى ئوغلى تۇنجۇقۇپ ئۆلۈپتۇ. ئابىھاياتنىڭ كۈچىدىن لوقمان ھېكىم يىللارنى زىندانىدا ئۆتكۈزۈۋېرىپتۇ. قورسىقى ئاچسا يېنىدا بار يەتتە تال قۇرۇق ئۈزۈمنىڭ ھەربىرىنى ئەللىك يىل شۇمۇرۇپتۇ. شۇنداق قىلىپ، ئارىدىن تۆت يۈز يىل ئۆتۈپتۇ، لوقمان ھېكىمنىڭ چاچ ـ ساقاللىرى پاختىدەك ئاقىرىپتۇ، پەقەت پىلدىرلاپ تۇرغان كۆزلىرىدىن ھاياتلىقى بىلىنىدىكەن، تەنلىرى توزغاقتەك بولۇپ كېتىپتۇ. ئەگەر زىنداندا بولمىسا، شامال چىقسىلا توزۇپ كېتىدىكەن...

ئۇ زىنداندا يېتىپ تۇرسۇن، ئەمدى گەپنى يېڭىدىن بىنا قىلىنغان شاھەرنىڭ پادىشاھىدىن ئاڭلايلى:

شاھەرنىڭ پادىشاھى ئىنتايىن گۆشخور بولۇپ، لوقما ئالدىغا كەلسە، چاينىماي دېگۈدەك يۈتار ئىكەن. ئۇ گۆش يەۋاتقىنىدا، بىر سۆڭەك ئۇنىڭ كانىيىدا توغرا تۇرۇپ قاپتۇ ـ دە، يا ئىچكىرى كىرىپ كەتمەي، يا چىقىپ كەتمەي ئۇنى قاتتىق ئازابلاپتۇ. ئۇ كېچەيۈكۈندۈز خارقىراپ، زار ـ زار يىغلاپ يېتىپتۇ، گېلى تېخىمۇ ئىششىپتۇ. پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئۇستا تېۋىپلارمۇ ھېچ ئامال قىلالماپتۇ. پادىشاھ ئۆلۈمنى كۈتۈپ خارقىراۋاتقان دەقىقىلەرنىڭ بىرىدە ئوردا دانىشمەنلىرى پادىشاھقا:

— لوقمان ھېكىم بولغان بولسا سىلىنى چوقۇم ساقايتار ئىدى، — دەپتۇ. پادىشاھ ئۇلارغا ئالىيىپ قويۇپتۇ ھەم سۆزلىيەلمىگەچ مۇنۇلارنى يېزىپتۇ: «بۇنىڭدىن تۆت يۈز يىل ئىلگىرى ئۆلگەن لوقمانىڭ ماڭا نېمە كېرەكى؟!»

— بىز قۇرئە كۆرسەك، لوقمان ھېكىم تېخى ھاياتكەن، — دەپتۇ دانىشمەنلەر. پادىشاھنىڭ قاراڭغۇ دىلىغا ئۈمىد شامىلىرىنى يېقىپتۇ. ئەزرائىلنىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ ياتقان پادىشاھ ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ: «لوقمان ھېكىمنى دەرھال تېپىپ كېلىڭلار!» دەپ پەرمان يېزىپتۇ. پۈتۈن يۇرت سەپەرۋەرلىككە كەپتۇ. خارابە بولغان شاھەرنىڭ تۆت يۈز يىلدىن ئىلگىرىكى خەرىتىسىگە ئاساسەن زىندان ئورنىنى تېپىپتۇ، ئەمما ئۈستى تۈزلىنىپ كەتكەچ، كىرىش ئېغىزىنى زادىلا تاپالماپتۇ. دانىشمەنلەر ئەقىل-پاراسىتىنى ئىشقا سېلىپ بۇ يەرگە سۇ باشلاپتۇ. بىر چاغدا بىر يەر بوشاپ، سۇ سىڭىپ بىر تۆشۈك

ئېچىلىپتۇ. ئۇلار سۇنى دەرھال توختىتىپ، تۆشۈكنى چوڭلىتىپتۇ. بۇ ھەقىقەتەن زىنداننىڭ ئېغىزى ئىكەن. بۇ يەردىن ئىككىيلەن ئارغامچا بىلەن چۈشسە، لوقمان ھېكىم ھايات ئولتۇرغۇدەك. ئەما، ئۇ دەپتۇكى:

— ئەي باللىرىم، مېنىڭ قېشىمغا يېقىن كەلمەڭلار، مېنى تۇتماڭلار، تېنىم توزۇپ كېتىدۇ.

— ئۇنداقتا سىلىنى قانداق ئاچىقىپ كېتىمىز؟ — دەپتۇ چۈشكەنلەر. لوقمان ھېكىم دەپتۇكى:

— ئالدى بىلەن ساپ ھاۋا كىرىپ بۇنىڭ ئىچىدىكى سېسىق بۇسنىڭ ئورنىنى ئالسۇن. ئۇنىڭدىن كېيىن مېنى قىرىق كېچە - كۈندۈز ھورلاندۇرۇڭلار. شۇ چاغدا بەدىنىم بىرئاز قاتىدۇ، ئاندىن ئاچىقساڭلار بولىدۇ.

ئۇلار لوقمان ھېكىمنىڭ ئېيتقىنى بويىچە قىرىق كۈن ھورداپتۇ، قىرىق بىرىنچى كۈنى لوقمان ھېكىمنىڭ بۇيرۇتمىسى بويىچە چوڭ بىر سېۋەتكە لىق يۇمشاق پاختا تولدۇرۇپ چۈشۈرۈپتۇ. ئۇنى تۇشقا بولمىغاچقا، سېۋەتنى يېقىن ئەكېلىپ تۇتۇپ تۇرۇشۇپتۇ. لوقمان ھېكىم ئۆزىنى يۇمشاق پاختا ئىچىگە تاشلاپتۇ. ئاندىن ئارغامچىنى تارتىپ يەر يۈزىگە چىقىرىپتۇ. لوقمان ھېكىم يورۇق دۇنيا بىلەن قايتا دىدارلىشىپتۇ.

پادىشاھ بۇ چاغقىچە يەنە شۇ ئازابتا ئىكەن، ئۇ لوقمان ھېكىمنىڭ ئۆزىنى قۇتقۇزۇشىدىن ئۇمىدلىنىپ ياشىماقتىكەن. لوقمان ھېكىم يەر يۈزىگە چىققاندىن كېيىن ئۆزىگە ئۆزى دورا قىلىپ خېلى ئەسلىگە كەپتۇ. ئۇ پادىشاھنىڭ قانداق كېسەل ئىكەنلىكىنى ئاللىقاچان بىلگەن بولسىمۇ، تومۇرىنى تۇتۇپ كۆرۈپتۇ، ئاندىن پەرزەنتىنىڭ بار - يوقلۇقىنى سوراپتۇ. يەتتە ياشلىق بىر ئوغلۇم بار، دېگەنىنى ئىشارە قىپتۇ پادىشاھ.

— ئۇنداقتا بەك ياخشى بولدى، ئوغلىڭىزنىڭ قېنىنى بېشىڭىزغا ئېقىتساق، دەرھال ساقىيىسىز، — دەپتۇ لوقمان ھېكىم. پادىشاھ بىرھازا ئويلىنىپ قاپتۇ ھەم بىردىنبىر يالغۇز ئەزىز ئوغلى — كەلگۈسى تەخت ۋارىسىنى قۇربانلىق قىلىشقا چىدىماپتۇ. ئۇ باشقا چارە يوقمۇ؟ دەپ لوقمان ھېكىمگە ئىلتىجا قىپتۇ. لوقمان ھېكىم ئۇنىڭدىن باشقا ھېچقانداق ئامال ۋە داۋا يوق ئىكەنلىكىنى ئېيتىپتۇ. پادىشاھ يەنە ھەسرەتكە چۆمۈپتۇ. بۇ چاغدا لوقمان ھېكىم:

— ئەي پادىشاھىئالەم، ئاشۇ شەرتنى ئادا قىلمىساق، ھايات شامىڭىز ئۇزۇنغا بارماي ئۆچكۈسى، — دەپتۇ.

پادىشاھنى ئاغرىق ئازابى تېخىمۇ قىينايدۇ، ئۇنىڭغا ئەزرائىل كۆرۈنۈشكە باشلاپتۇ. ئۇ ئاخىر مۇنداق قارارغا كەپتۇ: «ئاتا بولسا بالا بولىدۇ. مەن بۇ ئازابتىن قۇتۇلىدىغانلا بولسام، بالا دېگەننى تېپىۋالمايمەنمۇ» دەپ شۇنىڭ بىلەن ماقۇل بوپتۇ. پادىشاھنىڭ ئوغلى ئۇلارنىڭ ئالدىدا ھازىر بوپتۇ. لوقمان ھېكىم ۋالىداپ تۇرغان ئۆتكۈر پىچاقنى بىر قولىدا تۇتۇپ، يەنە بىر قولىدا بالىنى يېتىلەپ ماڭغاچ:

— پادىشاھىئالەم، تۇڭلۇكىنىڭ ئۇدۇلىدا قىبلىگە قاراپ ئولتۇرسىلا، ھەرگىزمۇ يۈقىرىسىغا قارىمىسىلا، — دەپ ئەسكەرتىپ قويۇپ ئۆگزىگە چىقىپ كېتىپتۇ.

پادىشاھ ئولتۇرۇپتۇ. بۇ چاغدا لوقمان ھېكىمنىڭ «ئاللاھۇ ئەكبەر» دېگەن تەكبىرى بىلەن تەڭ ئوغلىنىڭ قاتتىق ۋارقىرىغان ئاۋازى ئاڭلىنىپ، بېشىغا شارقىراپ قان تۆكۈلۈپتۇ. پادىشاھ چىدىيالماي ئىختىيارسىز: «ۋاي بالام!» دەپ شۇنداق قاتتىق ۋارقىراپتۇكى، كانىيىدا تۇرۇپ قالغان سۆڭەك نەچچە غۇلاچ يەرگە ئېتىلىپ چىقىپ كېتىپتۇ، ئاغرىق ئازابىدىن قۇتۇلۇپتۇ، ئەمما ئوغلىدىن ئايرىلىپ قالغان

پادىشاھ يەرگە ئۆزىنى ئۇرۇپ بوزلاپ قاتتىق يىغلاپ كېتىپتۇ.

— قوپسىلا، — دەپ لوقمان ھېكىم پادىشاھنى يۆلەپتۇ. لېكىن پادىشاھ:

— ئەي لوقمان ھېكىم، مېنىڭ ساقايتتىڭ، ئەما مۇشۇ سائەتتە كۆزۈمنىڭ گۆھىرى، يۈرىكىمنىڭ سەدپارىسى، تەختى-بەختىمنىڭ ۋارىسى ئوغلۇم بولسا بولماسمىدى! — دەپ تېخىمۇ ھۆكۈرەپ يىغلاشقا باشلاپتۇ.

— ھازىر ئوغۇللىرى جەننەتتە ئويناۋاتىدۇ. سىلى ئۇنى چاقىرسىلا، — دەپتۇ لوقمان ھېكىم. پادىشاھ بىھوشلۇق ئىچىدە: «ئوغلۇم!» دەپ ۋارقىرىغانىكەن، ئوغلى باغ ئىچىدىن بىر دەستە قىزىلگۈلنى كۆتۈرۈپ يۈگۈرۈپ كېرىپتۇ. پادىشاھ ھاڭ - تاڭ بولۇپ تۇرۇپ قاپتۇ، ئوغلى گۈلنى سۇنغىنىدا، ئۇنى باغرىغا بېسىپ خۇشالىلىق ياشلىرىنى باھار يامغۇرىدەك تۆكۈپتۇ، ئاندىن كۆزلىرىگە ئىشەنمەي ئوغلىنى قايتا - قايتا سۆيۈپ كېتىپتۇ. ئەسلىدە لوقمان ھېكىم بىر ئوغلاقنى بوغۇزلىغانىكەن.

پۈتۈن يۇرت تۆت يۈز يىل يوقلىپ كەتكەن لوقمان ھېكىمگە قايتا ئېرىشىپتۇ.

بۇ ھېكايەت تا ھازىرغىچە ئېغىزدىن قۇلاققا كۆچۈپ يەنە ئېغىز ئارقىلىق تارقىلىپ كەپتۇ.

ئۇ دۇنيادىن كەلگەن سۆزغاتلىق نان

زامان زورنىڭ، تاماشا كورنىڭ ئىكەن. بۇنىڭدىن ئۇزۇن زامانلار ئىلگىرى ئوتتۇرا ئاسىيادا ھەر نەرسىگە قىزىقىپ تېگى - تەكتىگە يەتمىگۈچە توختىمايدىغان بىر ئەركە پادىشاھ ياشىغانىكەن.

بۇ پادىشاھ ئاسمانىنىڭ يەتتە قاتلىقى، ئوخشاشلا يەرنىڭمۇ يەتتە قاتلىقىغا ئىشىنىشتىن تاشقىرى زېمىنىنىڭ تەكتىدە يەنە بىر جاھان بار دەپ قارايدىكەن. شۇ سەۋەبتىن بۇ پادىشاھ كېچە - كۈندۈز ئۇ جاھاننى كۆرۈشنى ئارزۇ قىلىدىكەن. شۇڭلاشقا، ئۇ ئۆز ئىلكىدىكى مال-بايلىقىنى زېمىننى كولاپ ئۇ جاھاننى كۆرسەتكۈچىلەرگە ئاتىغانىكەن. بۇ پادىشاھنىڭ دەۋرىدە ياشىغان كىشىلەر پادىشاھقا ئۇ جاھاننى كۆرسىتىش ئىنتىزارلىقى بىلەن زېمىننى بىردەمۇ تىنىم تاپماستىن كولايدىكەن.

كۈنلەر ھەپتىنى، ھەپتىلەر ئاينى، ئايلار يىللارنى ياساپ ئۆتۈۋېرىپتۇ. كىشىلەر پادىشاھنىڭ زور-لۇقى بىلەن زېمىننى تىنىم تاپماي كولاۋېرىپتۇ. توپتوغرا يۈز يىل بولغاندا، زېمىن تېشىلىپ ئۇ جاھان كۆرۈنۈپتۇ.

بۇ خۇش خەۋەر پادىشاھقا يەتكۈزۈلۈپتۇ. بۇ چاغدا پادىشاھ ياشىنىپ قالغانلىقىغا قارىماي پۈتكۈل ئېلىدە تۇي - تاماشا ئۆتكۈزۈپ بۇ ئىشنىڭ ۋۇجۇدقا چىققانلىقىغا قىزغىن تەنتەنە قىپتۇ. پادىشاھ تۇي - تاماشا تۈگىگەندىن كېيىن بىر ياش ۋەزىرنى ئالدىغا چاقىرىپ، ئۇنىڭغا ئۇ جاھاننى ئۆزىگە ۋاكالىتەن تەكشۈرۈپ چىقىشنى ھاۋالە قىپتۇ.

ۋەزىر ئۇ جاھانغا بېرىشنىڭ تەييارلىقىنى قىلىپ تۇگەتكەندىن كېيىن، پادىشاھ ئۆز دىيارىنىڭ ئەڭ ئېسىل نەرسىلىرىنى تاللاپ، ئۇ جاھان پادىشاھىغا سوۋغات سۈپىتىدە ئېلىپ بېرىشنى تاپىلاپ، ۋەزىرنى تاللانغان باتۇر نۆكەرلەر بىلەن ئۇ جاھانغا يولغا سالىتۇ.

ئايلارنىڭ كەينىدىن يىللار ئۆتۈپتۇ. ئۇزاق زامانلار ئۆتكەندىن كېيىن ۋەزىر نۆكەرلىرى بىلەن ئۇ جاھاندىن قايتىپ كەپتۇ. لېكىن، ۋەزىر پادىشاھنىڭ ئالدىغا قانداق سوۋغات كۆتۈرۈپ بېرىشنى پەم قىلالماي ھەسرەت چېكىپتۇ، چۈنكى ۋەزىر ئۇ جاھان پادىشاھىغا بۇ جاھاننىڭ شۇنچە ئېسىل مال - بايلىقلىرىنى ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، ئۇ جاھاننىڭ پادىشاھى بۇ جاھان پادىشاھىغا ئاران بىر كۈرە بۇغداينى سوۋغات ئۈچۈن بەرگەنىكەن.

بۇ كالتە پەم ۋەزىر، مەن قانداق قىلىپ بۇ بىرنەچچە ئوچۇم بۇغداينى ئۇيالماستىن پادىشاھنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بارىمەن؟ ! مۇنچىلىك بۇغداي پادىشاھ جانابلىرىنىڭ سۈپۈرۈندىسىدىمۇ ئېشىپ - تېشىپ تۇرمامدۇ؟ دەپ ئويلاپتۇ - دە، ئۆزى توپلىغان بايلىقىدىن سوۋغات تەييارلاپ پادىشاھنىڭ ئالدىغا بېرىپتۇ ۋە ئۇ جاھاندا كۆرگەنلىرىنى سۆزلەپ بېرىپتۇ. ھېلىقى بۇغداي توغرۇلۇق ھېچ نەرسە دېمەپتۇ.

ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەي پادىشاھ ئاغرىپ قاپتۇ. شاھنى ئوردا تېۋىپلىرى داۋالىغان بولسىمۇ ساقايماپتۇ. شۇ چاغدا ۋەزىر ھېلىقى بۇغداينى يادىغا ئېلىپ، مەخسۇس كىشىگە ئۇگۈت قىلدۇرۇپ تارتتۇرۇپ-تۇ ۋە ئۇستا ناۋايغا توقاچ قىلىپ ياقتۇرۇپتۇ. ئەپسۇسكى، بۇ توقاچلار تونۇردا تۇرماي قوقاسقا چۈشۈپ كۆيۈپتۇ. شۇنداق بولسىمۇ ناۋاي ئانچە كۆيۈپ كەتمىگەن بىر دانە توقاچنى ۋەزىرگە بېرىپتۇ.

ۋەزىر توقاچنى نەزەر غەلۋىرلىرىدىن ئۆتكۈزۈپ، يەنىلا پادىشاھنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بېرىشتىن ئۇيلىپ كونا ساڭنىڭ ئويۇقىغا تاشلاپ قويۇپتۇ.

پادىشاھنىڭ كېسىلى بارغانسېرى ئېغىرلىشىپتۇ. ئىلاجسىز قالغان ۋەزىر ئوردا ئەھلىنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن لوقمان ھېكىمنى چاقىرتىپ كېلىپ شاھنىڭ كېسىلىنى داۋالاتماقچى بوپتۇ.

لوقمان ھېكىم قېرىق كېچە - كۈندۈز شاھنىڭ يېنىدىن ئايرىلماستىن داۋالاپ ساقايتىپتۇ.

لوقمان ھېكىمنىڭ بۇ ئىشىدىن رازى بولغان پادىشاھ ۋەزىرنى چاقىرتىپ:

— مەن لوقمان ھېكىمنى بۇ جاھانىنىڭ نەرسىسى بىلەن ئەمەس، ئۇ جاھانىنىڭ نەرسىسى بىلەن مۇكاپاتلىماقچى. سىزدە ئۇ جاھاندىن ئەكەلگەن نەرسە بارمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ.

ئەھۋال بۇ دەرىجىگە يەتكەنلىكتىن ۋەزىر ئەمدى يوشۇرۇپ تۇرۇش ھاجەتسىز دەپ قاراپ، بولۇپ ئۆتكەن ئىشلارنى يىپىدىن يېڭىسىغىچە سۆزلەپ بېرىپتۇ. پادىشاھ ۋەزىرگە:

— ئاشۇ توقاچنى دەرھال ئالدىمغا ھازىر قىلىڭ ! — دەپتۇ. ۋەزىر توقاچنى ئەكەلگەندىن كېيىن پادىشاھ قىلچە ئىككىلىنىپ تۇرماي لوقمان ھېكىمگە تەقدىم قىپتۇ ۋە دەرھال يەپ بېقىشنى تەۋسىيە قىپتۇ.

لوقمان ھېكىم پادىشاھنىڭ پەرمانىنى بەجا كەلتۈرۈپتۇ. شۇ ھامان لوقمان ھېكىم ياشىرىپتۇ، تېنى كۈچ - قۇۋۋەتكە تولۇپتۇ، جان - جانىۋار، گۈل - گىياھلارنىڭ ھەربىر ھەرىكىتىدىن ئۇلارنىڭ

ئىنسانىيەتكە قانداق پايدىسى بارلىقىنى چۈشىنىدىغان بوپتۇ.

لوقمان ھېكىمدىكى بۇ ئۆزگىرىشلەرنى كۆرگەن پادىشاھ:

ــ مەندەك ئەركە ئەخمەقنىڭ بۇ جاھاندا ياشىغىنىدىن سىزدەك دانانىڭ ئىنسانىيەتكە بەخت ـ سائادەت يارىتىپ مىڭ يىل ياشىمىقى ھەقلىق، ــ دەپتۇ.

شۇنداق قىلىپ، ئاردىدىن ئۇزۇن دەۋر ۋە زامانلار ئۆتۈپتۇ، لوقمان ھېكىم ئىنسانىيەتكە بەخت ـ سائادەت ئاتا قىلىپ بۇ جاھاندا ئۇچ مىڭ بەش يۈز يىل ياشاپتۇ. ئۇ ھازىرمۇ ھايات ئىمىش.

لىگگىرچاق شىرىتى

بۇنىڭدىن ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى بىر كىچىك مەھەللىدە لوقمان ئىسىملىك قەيسەر يىگىت ياشىغانىكەن.

لوقمان ئاتا ـ ئانىسىنىڭ دالالىتى بىلەن ئۆز مەھەللىسىدىكى بىر گۈزەل قىزغا ئۆيلىنىپ، ئۇنىڭ يىلدا توققۇز ئوغۇل، بىر قىزغا ئاتا بوپتۇ.

لوقماننىڭ ئاتا ـ ئانىسى ئارقا ـ ئارقىدىن ئۇ جاھانغا سەپەر قىلىپ مەڭگۈلۈك ئۇيقۇغا كەتكەنلىكتىن، ئائىلىسىنىڭ بارچە ئېغىر يۈكى لوقماننىڭ زىممىسىگە ئارتىلىپتۇ.

لوقمان ئەتىياز پەسلىدىكى قىزغىن تېرىلغۇ پەيتىنى چىڭ تۇتۇپ، قەيسەرلىك بىلەن ئىشلەپ يەر ـ زېمىنلىرىنى تېرىپ تۇگەتكەنلىكتىن، خۇشال كەيپىياتتا ئائىلىسىگە قايتىپ كەپتۇ. لوقمان ئىشكىتىن كىرىشىگىلا يېرىم كۈندىن بۇيان ئاچ قالغان ئوماق مەسۇمە پەرزەنتلىرى «نان ! نان !» دېگەن ھەسرەتلىك ندا بىلەن ئۇنىڭ قۇچىقىغا ئۆزلىرىنى ئېتىپتۇ. بالىلارنىڭ بۇلاقتەك كۆزلىرىدىن يېپى ئۈزۈلگەن مونچاقتەك ئېقىۋاتقان قايناق ياشلىرى لوقماننىڭ ئىچىنى ئېچىشتۇرغانلىقتىن، ئۇنىڭمۇ ئۆپكىسى ئۆرۈلۈپ، كۆزلىرىدىن كۆكلەم يامغۇرىدەك ياش تامچىلىرى تۆكۈلۈپتۇ. لوقمان بالىلىرىنىڭ كۆز ياشلىرىنى سۈرتۈپ، ھەربىرىنىڭ پېشانىسىگە سۆيگەندىن كېيىن:

ــ بالىلىرىم ! ئاللا بىزنى كەچ قويسىمۇ، ھەرگىز ئاچ قويمايدۇ. ئاپاڭ ھازىر سىلەرگە تېرىلغۇدىن ئېشىپ قالغان بۇغداينى يارغۇنچاقتا تارتىپ، يارما ئېشى ئېتىپ بەرسۇن. مەن سىلەرگە ھازىرلا نان تېپىپ كېلەي، ــ دەپ ئورنىدىن تۇرۇپتۇ. بالىلار ئاپىسىنىڭ ئاش ئېتىپ بېرىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ، خۇشاللىقتىن سەكرىشىپ، ئاتىسىغا ھەشقاللا ئېيتىپتۇ. لوقمان ئېتىزدىن ھېرىپ ـ ئېچىپ كەلگىنىگە قارىماي، مېھرىبان، ئاق كۆڭۈل ئايالىغا چوڭقۇر ئىلتىجا بىلەن تىكىلىپ «مەن دېگەندەك قىلىڭ !» دەپ قويۇپ، ئۆيىدىن چىقىپ كېتىپتۇ.

لوقمان كېچىچە يول يۈرۈپ، ئالتۇن قۇياش ئۇپۇقتىن يېڭىلا كۆتۈرۈلگەندە، زىلال سۇلىرى شارقىراپ ئېقىۋاتقان ئۆستەڭنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى دۆڭلۇككە جايلاشقان ئېگىز سوقما تاملار بىلەن قورشالغان ھەيۋەتلىك قورغاننىڭ يوغان دەرۋازىسىدىن كىرىپ، پەنجىرە ۋە قوش قاناتلىق ئىشىكى قۇياشقا قارىتىپ سېلىنغان ئۇزۇن ئارىلىقتىن ئۆتۈپ، ئۇدۇلدىكى ئۆينىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ، سالام بىلەن بوسۇغىنى ئاتلاپ ئۆيگە كىرىپتۇ. ئۇ سۇپىدا ئولتۇرۇپ دۇئا قىلغاندىن كېيىن، تاملىرى قاتمۇقات چوڭ ـ كىچىك ئويۇقلار بىلەن تولغان ئۆينىڭ تۆرىدە كېسەل ئازابىدىن ئىڭراپ ياتقان چارساقاللىق كىشىگە

كۆزى چۇشۇپتۇ. بوۋاي بىرھازا سىنچىلاپ قارىدى. غاندىن كېيىن:

— ئوغلۇم، مەن سىزنى تونۇيالمىدىم، مۇنداق سەھەردە سىزنى بىز تەرەپكە قانداق شامالار ئۇچۇرۇپ كەلدى؟ — دەپتۇ. لوقمان بوۋايغا ئۆزىنى، ئاتا ـ ئانىلىرىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەندىن كېيىن، بوۋاينىڭ كېيىنكى سوئالىغا «ياخشى ئاتىنىڭ بالىسى غېرىب بولمىسۇن، قۇل بولماس!» دېگەن ھېكمەتكە ئەمەل قىلىپ، نېمە دېيىشنى بىلمەي ئويلىنىپ قاپتۇ. ئۇ نىڭ تىلى دىلىدىكىنى ئىزھار قىلماي ئىختىيارىدىن تاشقىرى ھالدا:

— كېسەللەرنى يوقلىغاچ، كۆرگەچ كېلىۋاتىمەن، — دەپتۇ. بوۋاي لوقماننىڭ جاۋابىدىن رازى بولۇپ:

— بىزدە «سەھەردىكى مۇشتتىن يانما» دەيدىغان سۆز بار. ئۇنداق بولسا يېنىمغا كېلىپ تۇمۇرۇمنى تۇتۇپ، كېسىلىمنى داۋالاپ قويۇڭ، — دەپتۇ.

لوقمان دېلىغۇللۇق ئىچىدە ئورنىدىن تۇرۇپ بوۋاينىڭ ئالدىغا بېرىپتۇ ـ دە، ئولتۇرۇپتۇ. لوقمان شۇ يېشىغا يەتكۈچە ھېچكىمنىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ باقمىغانلىقىغا قارىماي، بوۋاينىڭ ئۆزىگە سۇنغان يوغان سۆڭەكلىك بىلىكىنى تۇتۇپتۇ. لوقمان بوۋاينىڭ بەزىدە ناھايىتى تېز، بەزىدە ناھايىتى ئاستا زەئىپ سوقۇۋاتقان تومۇر ھالىتىنى ھېس قىلغان بولسىمۇ، مۇنداق سالغان تومۇردىن مەلۇم بولغان كېسەللىكنىڭ نامىنىڭ نېمىدەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى بىلمىگەچكە، لام ـ جىم دېمەي ئولتۇرۇپتۇ. بايا ئۆز تىلىنىڭ جۇرئىتىگە ئاپىرىن ئېيتقان بولسا، ئەمدى ئۇنىڭ كەلتۈرگەن مۇشكۈللۈكىدىن ساراسىمىگە چۈشۈپ قاتتىق ئۆكۈنۈپتۇ. شۇ سەۋەبتىن غالىلداپ تىترەپ پېشانىسىدىن مۇزدەك تەر تامچىلىرى مەڭزىنى بويلاپ ئېقىپتۇ. ئەنە شۇنداق دېلىغۇللۇق ئىچىدە سېكۈنت ـ سېكۈنتلار مىنۇت ياساپ كەينى ـ كەينىدىن ئۆتۈشكە باشلاپتۇ. لوقمان ئۆز ھالىدىن ئۈيلىپ كۆزلىرىنى چىڭ يۇمۇپتۇ. لېكىن، ئۇ كېسەلگە نېمىدەپ ئات قويۇشنى بىلمىگىنى بىلەن مەسۇمە پەرزەنتلىرىنىڭ «نان! نان!» دېگەن ھەسرەتلىك نىدالىرى ئۇنىڭ قۇلاق تۈۋىدە جاراڭلاپ ياڭراۋېرىپتۇ.

لوقمان ئۆزىنىڭ بۇ مۇشكۈل ھالىتىدىن قانداق قۇتۇلۇشنى بىلمەي قاتتىق تېڭىرقاش ئىچىدە

تۇرغان چېغىدا، قۇدرەتلىك بىر سادا ئۇنىڭ قۇلاق تۈۋىدە ياڭراپتۇ: «لوقمان، كۆزۈڭنى ئاچ! كۆزۈڭگە تۇنجى قېتىم نېمە كۆرۈنسە، بۇ كىشىنىڭ كېسىلىگە شۇ نەرسە شىپا.»

شۇ هامان لوقمان كۆزىنى ئېچىپتۇ. ئۇنىڭ كۆزىگە ئۆينىڭ ئىشىكىنىڭ بېشىدىكى ئويۇقتا تۇرغان لىڭگىرچاق كۆرۈنۈپتۇ. لوقمان ئورنىدىن دەس تۇرۇپ، سۇپىدىن پەسكە چۈشۈپ لىڭگىرچاقنى ئاپتۇ ۋە ئۇنى قىلچە ئىككىلەنمەي پالتا بىلەن يېرىپ، يۇيۇپ تازىلىغاندىن كېيىن قۇم چۆگۈنگە سېلىپ قايناتىپ، بۇ خاسىيەتلىك «لىڭگىرچاق شەربىتى»نى ئۆز قولى بىلەن ھېجىرگە قۇيۇپ، بوۋاينىڭ ئالدىغا ئەكېلىپ ئىچىشنى بۇيرۇپتۇ. بوۋاي دەسلەپ ئىككىلەنگەن بولسىمۇ، كېيىن نېمىدۇ بىرنەرسىنى ئېسىگە ئېلىپ، «دەردىمگە داۋا، رەنجىمگە شىپا» دەپ ھېجىردىكى شەربەتنى ئىچىپ تۇگىتىپتۇ.

لوقمان لىڭگىرچاقنىڭ ئېشىپ قالغان پارچىلىرىنى يەنە يۇيۇپ تازىلاپ، قۇم چۆگۈنگە سېلىپ، ئوتنىڭ ئۈستىگە قويغاندىن كېيىن، بۇ شەربەتنى يەنە ئىچىشنى تاپىلاپ، كېتىش ئۈچۈن ئورنىدىن تۇرۇپتۇ.

لوقمان بوۋاي بىلەن خوشلىشىپ كەڭ ھويلىغا چىققان چاغدا بىر گۈزەل زىلۋا بويلۇق قىز ئۇنىڭ كەينىدىن چىقىپ، نان ئورالغان ياغلىقنى ئۇنىڭغا بېرىپتۇ. لوقمان قىزغا رەھمەت ئېيتىپ، خوشلىشىپ دەرۋازىدىن چىقىپ، ئۆستەڭ بويىغا چۈشۈپ ياغلىقنى يېشىپتۇ. ياغلىقتا بەش نانىنى قالدۇرۇپ، بىر نانىنى ئۆستەڭ سۈيىگە چىلاپ ئۇۋۇتىپ ئىشتىھا بىلەن مەززە قىلىپ يەپتۇ.

لوقمان بالىلىرىغا بەرگەن ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىپ، ئۆز ئۆيىگە ئالدىراش كېتىۋاتقان چېغىدا، ئۇنىڭ كەينىدىن بىر كىشى ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋېتىپ:

— ھوي ھېكىم، توختاڭ! — دەپ ۋارقىراۋېرىپتۇ. لوقمان تۆت ئەترايىغا قارىغان بولسىمۇ، ئۆزى بىلەن ھېلىقى ۋارقىراۋاتقان كىشىدىن باشقا ھېچكىمنى كۆرمەپتۇ، لېكىن لوقمان ئېتى ھېكىم بولمىغاچقا، پىسەنت قىلماي ئۆز يولىغا مېڭىۋېرىپتۇ. بىر چاغدا ئۇنىڭ ئېسىگە كېسەللەرنى داۋالىغۇچىلار «ھېكىم» دەپ ئاتىلىدىغانلىقى كېلىپ ئەندىشىگە چۈشۈپتۇ. «ھېلىقى كىشى مەن ئېچۈرگەن ‹لىڭگىرچاق شەربىتى›نى ئىچىپ بالا ـ قازاغا ئۇچرىغان بولسا، مۇنۇ ئاتلىق كىشى مېنى قوغلاپ كېلىۋاتقان بولۇشى مۇمكىن، ئەمدى قانداق قىلارمەن؟ ئاھ خۇدا!» دەپ زارلىنىپتۇ. لوقمان ئۆزىنى ئوڭشاپ بولغۇچە ئاتلىق كىشى يېتىپ كەپتۇ ـ دە، ئېتىدىن سەكرەپ چۈشۈپ لوقمانغا سالام قىپتۇ.

لوقمان كەلگۈچىنىڭ ئۆزىدىنمۇ ياش، ساغلام يىگىت ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭدىن ئۆزىنى نېمىشقا ئىزدىگەنلىكىنى سوراپتۇ. بۇ يىگىت لوقمانغا جاۋابەن:

— سىزنىڭ دوختۇر بىلەن دادام ساقىيىپ كەتتى، شۇڭا دادام سىزنى ھۇزۇرىغا چاقىرىدۇ، — دەپتۇ.

لوقمان يىگىتنىڭ جاۋابىدىن كۆڭلى ئەمىن تېپىپ، ئۆزى تۇنجى قېتىم داۋالىغان بوۋاينىڭ ھالىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ كېلىش ئۈچۈن يىگىتنىڭ كەينىگە مىنگىشىپ بوۋاينىڭ ئۆيىگە بېرىپتۇ.

لوقمان كەلگەن چاغدا بوۋاي كەڭ ئازادە ھويلىسىدا بالا ـ چاقىلىرى بىلەن ئۇنى قىزغىن قارشى ئاپتۇ ۋە:

— سىز ھەقىقەتەن ئۇستا ھېكىم ئىكەنسىز. مەن ياش چېغىمدا سەندەل ياغىچىدىن ياساپ، بىر قېتىممۇ تۇتۇلمىغان ئاشۇ لىڭگىرچاقنى ماڭا دورا بولار دەپ ئويلىمىغانكەنمەن. كۆرۈپ تۇرۇپسىزكى، مەن سەللىمازا ساقايدىم. سىزگە رەھمەت، — دەپ لوقمان بىلەن قىزغىن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈپتۇ.

بۇ مۆجىزىدىن لوقمانىڭ كۆڭلى سۆيۈنۈپ شادلىنىپتۇ. بوۋاي لوقمانغا نۇرغۇن سوۋغا ـ سالاملارنى بېرىشتىن تاشقىرى، بالىلىرىنىڭ خاتىرجەم ياشىشى ئۈچۈن يېتەرلىك ئاشلىقمۇ بېرىپتۇ. لوقمان بوۋاينىڭ

ئىلتىپاتسىدىن مىننەتدار بولۇپ، كىشىلەرنى داۋالاپ ئازابتىن قۇتۇلدۇرۇش نىيىتىدە ئۆيىگە قايتىپتۇ.

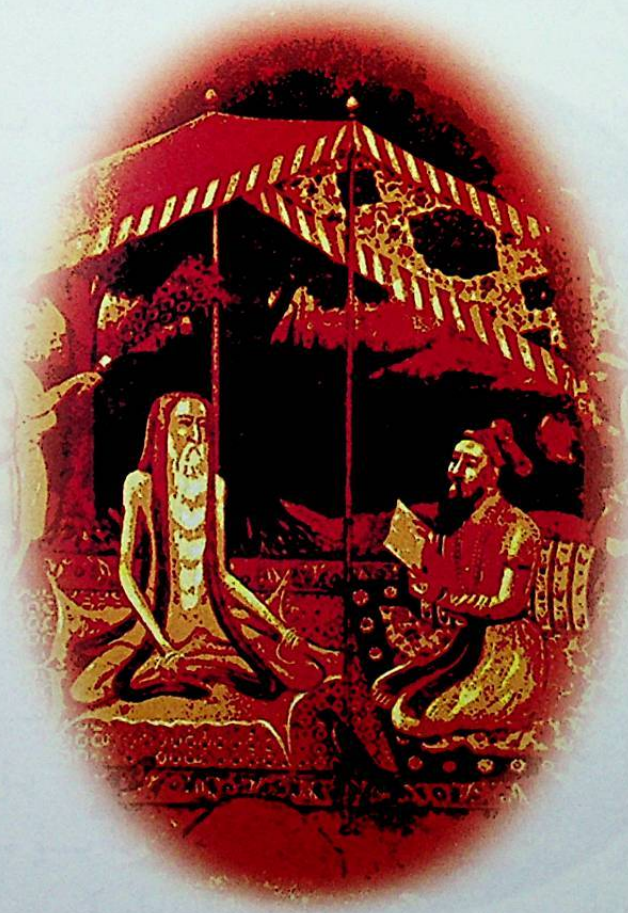
لوقمان ئائىلىسىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، كېچىنى كۈندۈزگە، كۈندۈزنى كېچىگە ئۇلاپ توختىماي ئۆگىنىپتۇ، نۇرغۇن كىشىلەرنى كېسەللىك ئازابىدىن قۇتقۇزۇپتۇ. نەتىجىدە، ئۇنىڭ ئىسمىنى كەينىگە «ھېكىم» ئىبارىسى ھەقلىق رەۋىشتە قوشۇلۇپ، ئۇنىڭ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن تولۇق ئىسىم - شەرىپى «لوقمان ھېكىم» بولۇپ قاپتۇ.

لوقمان ھېكىم دەسلەپتە داۋالىغان بوۋاي ئەسلىدە يۇرەك كېسىلىگە گىرىپتار بولغان بولۇپ، بۇنداق كېسەللىككە سەندەل شەربىتى شىپا بولىدىكەن.

ھازىرمۇ كىشىلەرنىڭ يۇرەك كېسىلىگە گىرىپتار بولغان كىشىلەرگە «لىڭگىرچاق شەربىتى ئىچىڭ» دەپ چاقچاق قىلىشى لوقمان ھېكىمنىڭ ئەنە شۇ تاسادىپىي داۋالىشىنىڭ نەتىجىسى ئىكەن.

چىش تارتىش

لوقمان ھېكىم زامانىسىدا بىر ئادەمنىڭ چىشى ئاغرىپ كېتىپتۇ، تېۋىپلارنىڭ دورىسىمۇ كار قىلماپتۇ. ئۇ ئادەم لوقمان ھېكىمنى ئىزدەپ كېتىپ بارسا، ئالدىغا لوقمان ھېكىم ئۇچراپتۇ. ئۇ ئادەم لوقمان ھېكىمگە گەپ قىلىپ بولغۇچە، لوقمان ھېكىمنىڭ تەرتىپى قىستاپ كېتىپ يولنىڭ بويىدىلا بىر دالدا يەرگە ئۆتۈپ ئولتۇرۇپتۇ. چىشى ئاغرىغان ئادەم خېلى ئۇزۇن ساقلىغان بولسىمۇ، لېكىن لوقمان ھېكىم ئورنىدىن تۇرماپتۇ. ئۇ ئادەمنىڭ چىشى بەك ئاغرىپ كېتىپ چىداپ تۇرالمايلا لوقمان ھېكىم تەرەپكە قاراپ:

— چىشىم بەك ئاغرىپ كەتتى، چىداپ تۇرالمىدىم، تېزرەك داۋالاپ قويغان بولسىلا، — دەپتۇ. مۇسۇلمانلارنىڭ ئەقىدىسى بويىچە چوڭ - كىچىك تەرەت قىلىپ ئولتۇرغاندا گەپ قىلمايدىغان قائىدىسى بولغاچقا، لوقمان ھېكىم گەپ - سۆز قىلمايلا، ئۇ ئادەمگە كۆرسەتمە تۇرۇپ، يېنىدىن بىر تال بۇيىنى يۇلۇۋېلىپ تاشلىۋېتىپتۇ. ئۇ ئادەم بۇ ئىشنىڭ مەنىسىنى چۈشىنىپ يۇگۇرگەن پېتى بىر ئادەمنىڭ قېشىغا بېرىپ چىشىنى تارتقۇزۇپتۇ، شۇنىڭ بىلەن چىش ئاغرىقىدىن قۇتۇلۇپتۇ. چىش تارتىش ئەنە شۇ - نىڭدىن قالغانىكەن.

لوقمان ھېكىمنىڭ ۋەسىيىتى

لوقمان ھېكىم دۇنيادىكى بارلىق گۈل - گىياھ، ھايۋاناتنىڭ تىلىنى بىلىدىكەن. لوقمان

ھېكىم سىرتقا چىقسا، گۈل ـ گىياھلار «مەن پالانى كېسەلگە داۋا» دېيىشىپ، ئۆزىنى مەلۇم قىلىشىدى-كەن. ھەرقانداق جايدا ساقايمىغان كېسەللەر لوقمان ھېكىمنىڭ قولىدا ساقىيىدىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە لوقمان ھېكىم ئاغرىپ قاپتۇ. ئۇنىڭ بىرلا ئوغلى بارئىكەن. ئۇ ئوغلىنى ئالدىغا چاقىرىپ:

— ئوغلۇم، مۇبادا ساقىيالماي قالسام، ساڭا مۇنۇ ئۈچ ۋەسىيەتنى قالدۇرىمەن، ئەمەل قىلساڭ زە-يان كۆرمەيسەن: بىرىنچىسى، سىرنى ئايالىڭغا ئېيتما، ئىككىنچىسى، دورغا بىلەن ئاغىنە بولما، ئۈ-چىنچىسى، ناكوسىدىن قەرز ئالما، — دەپتۇ.

ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەي لوقمان ھېكىم ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. ئۇ ئوغۇل ئاتىسىدىن كېيىن قېلىپ خې-لى ئۇزاققىچە دادىسىنىڭ ۋەسىيەتلىرىگە ئەمەل قىپتۇ. كۈنلەر ئۆتكەنسېرى ئۇنىڭ كاللىسىغا دادامنىڭ ۋەسىيەتلىرىنى بىر سىناپ كۆرمەيمۇ؟ دېگەن خىيال كەپتۇ. ئۇ يوشۇرۇن ھالدا بىر ئۆچكىنى ئۆلتۈرۈپ تاغارغا سالىتۇ، قولى قان يۇقى ھالدا ئايالىنىڭ ئالدىغا كىرىپتۇ ـ دە، ئايالىغا:

— مەن بۇگۈن بىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ قالغانىدىم، غەزىپىمنى باسالماي بوغۇزلىۋەتتىم. بۇ تاغار-دىكى شۇنىڭ ئۆلۈكى. بۇنى دەرھال بىر يەرگە كۆمۈۋېتەيلى، كەل، يارىدەملەشكىن، — دەپتۇ. خوتۇنى ما-قۇل بوپتۇ. ئۇلار ھېلىقى ئۆچكىنى تاغىرى بىلەنلا ئېغىلنىڭ بىر بۇلۇڭىغا كۆمۈۋېتىپتۇ. ئۇ خوتۇنىغا بۇ ئىشنى ھېچكىمگە ئېيتماسلىقنى تاپىلاپتۇ. ئارىدىن بىر يىل ئۆتۈپ، ئوغۇل ئاتىسىنىڭ ئىككىنچى ۋەسىيىتىنى سىناپ كۆرمەكچى بوپتۇ ۋە يامۇلنىڭ بىر دورغىسى بىلەن دوستلىشىپتۇ. ئۇلار بىرىنى بىرىدەم كۆرمىسە چىدىيالمايدىغان ھالغا يېتىپتۇ. ئوغۇل ئۇچىنچى ۋەسىيەتنى سىناپ باقماقچى بوپتۇ ۋە ئۆزىدە پۇل يېتىپ ئاشقۇدەك بولسىمۇ، بىر تونۇش ناكوسا ئادەمدىن مىڭ تىللا قەرز ئاپتۇ.

كۈنلەر، ئايلار ۋە يىللار ئۆتۈپ-تۇ. بىر كۈنى ئۇ ئايالى بىلەن قاتتىق ئۇرۇشۇپ قاپتۇ. خوتۇنى:

— سەن دېگەن قاتىل! ئۆتكەندە بىرىنى ئۆلتۈرۈپ ئېغىلغا كۆمۈۋەت-تىڭ، ئەمدى مېنى ئۆلتۈرەي دەمسەن! — دەپ جار سالىتۇ. بۇ گەپلەر-نى ئەتراپتىكى قولۇم ـ قوشنىلار ئاڭلاپتۇ. ئاخىر بۇ گەپ سىرتقا تار-قىلىپ ئامبالنىڭ قۇلىقىغا يېتىپتۇ. ئامبال دەرھال دورغىلىرىنى بۇ ئو-غۇلنى تۇتۇپ كېلىشكە بۇيرۇپتۇ ۋە دورغىلاردىن:

— قايسىڭ ئۇنىڭ ئۆيىنى بە-لىسەن؟ — دەپ سورىغانىكەن، ئۇنىڭ بىلەن دوست بولغان ھېلىقى دورغا ئالدى بىلەن:

— مەن بىلىمەن! — دەپتۇ ـ دە،

يايلارنى ئۇنىڭ ئۆيىگە باشلاپ كەپتۇ ـ دە، يىگىتنى چەمبەرچاس باغلاپ، ئامبالنىڭ ئالدىغا ئەكەپتۇ. يىگىت يامۇلنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، ھېلىقى مىڭ تىللا بەرگەن ئادەم كۆرۈپتۇ ـ دە، كۆزىنى يۇمۇپلا:

ـــ سېنىڭكىدە ئىككى مىڭ تىللا پۇلۇم بار، بەرگىن، ـــ دەپ ئۇنىڭ ياقىسىغا ئېسىلىپتۇ. ئامبالمۇ گەپ سورىمايلا يىگىتنى ئۇرۇشقا بۇيرۇپتۇ. ھېلىقى دورغا ئۇنى ھەربىر ئۇرغاندا: «مەن گۇناھكار، دېگىن» دەپ مەجبۇرلايدىكەن، لېكىن بۇ يىگىت «ئامبال گۇناھكار» دەۋېرىپتۇ. ئاخىرى ئامبال دەرغەزەپ بولۇپ:

ـــ ھەي قاتىل! قاتىل سەن تۇرۇپ مەن گۇناھكارمۇ؟ ـــ دەپتۇ. شۇ چاغدا يىگىت:

ـــ جانابىي ئامبال، سىز باشقىلارنىڭ گېپىنى ئاڭلاپلا، ئىشنى ئىنچىكە تەكشۈرمەي ماڭا ئۇۋال قىلمۇاتسىز، ئىشنىڭ تېگى مۇنداق ئىدى، ـــ دەپتۇ ۋە دادىسىنىڭ ۋەسىيىتىدىن تارتىپ تاكى ئۆزىنىڭ ۋەسىيەتلەرنى سىناق قىلغانلىقىغا قەدەر سۆزلەپ بېرىپتۇ، ئاخىردا، ـــ دادامنىڭ ۋەسىيىتىنىڭ قىمىتىگە ئەمدى يەتتىم، دادام راست ئېيتقانىكەن. دېمەك، ئاتا ـ ئانىنىڭ ۋەسىيىتى ھېچقاچاندا زىيانلىق بولمايدىكەن، ـــ دەپ گېپىنى تاماملاپتۇ.

ئامبال ئۆزىنى تۇتۇۋاپتۇ. يىگىتكە يايلارنى قوشۇپ تەكشۈرۈشكە ئەۋەتىپتۇ. يايلار ھېلىقى تاغار كۆمگەن يەرنى ئاچقانىكەن، راستىنلا بىر ئۆچكىنىڭ سۆڭەكلىرى، مۈڭگۈزلىرى ۋە چىرىپ كەتكەن تاغار پارچىلىرى چىقىپتۇ. ئامبال يىگىتنىڭ سۆزلىرىنىڭ راستلىقىغا ئىشىنىپ، تۆھمەتخور خوتۇنىنى، دورغىنى ۋە ھېلىقى پۇل قەرز بەرگەن نامەردنى زىندانغا سېلىپ، يىگىتكە نۇرغۇن مال ـ دۇنيا ئىنئام قىلىپ، ئۇنىڭدىن ئەپۇ سوراپ ئۆيىگە قايتۇرۇپتۇ.

لوقمان ھېكىمنىڭ باقىي ئالمىگە سەپەر قىلىشى

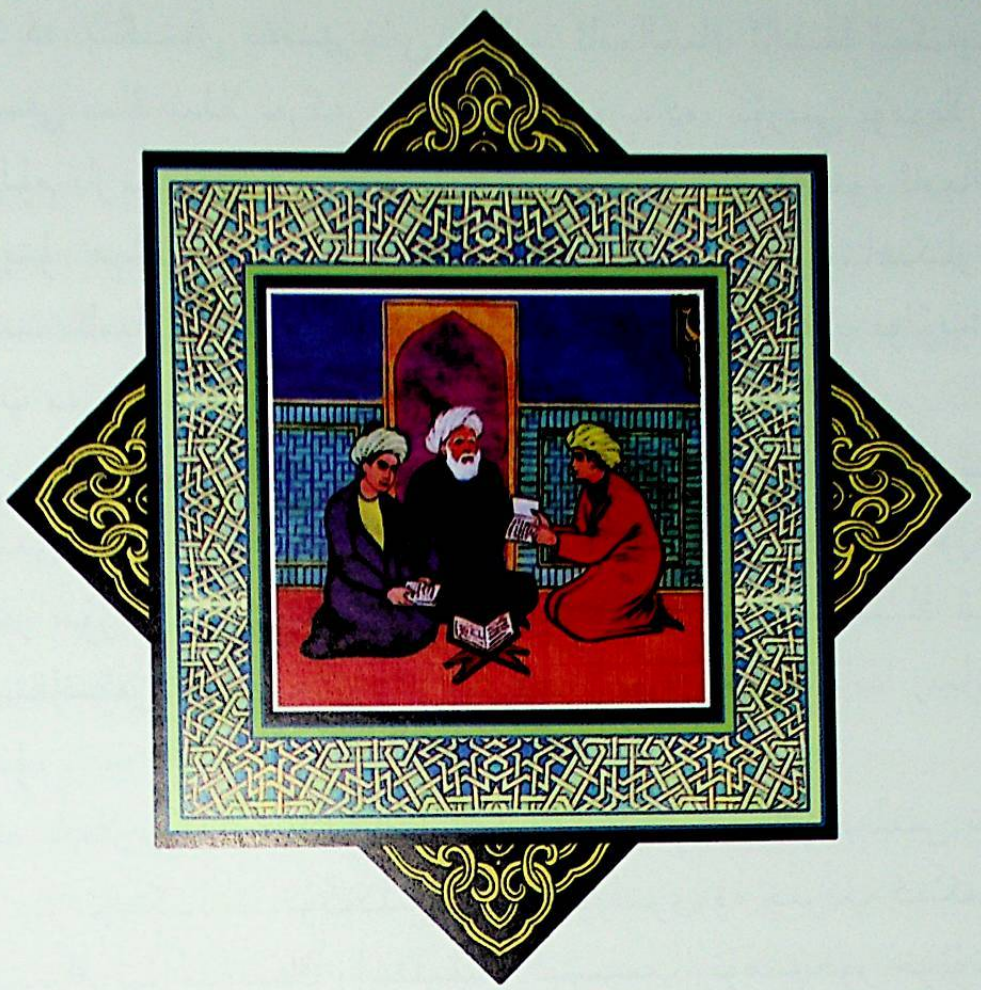
لوقمان ھېكىم مىڭ ياشقا كىرگەن يىلى ئەزرائىل ئۇنىڭ قېشىغا قۇش سۈرىتىدە بولۇپ ئۇچۇپ كەپتۇ ۋە :

ـــ ئەي لوقمان، ئاللاتائالا ساڭا مىڭ يىل ئۆمۈر ئاتا قىلدى، ئەمدى بەس، جان قۇشۇڭنى تەن قەپىسىڭدىن ئۇچۇرغايمەن، ـــ دەپتۇ. لوقمان ھېكىم دەپتۇكى:

ـــ سەن ئالدىرىما، باشقىلارنىڭ جېنىنى ئېلىپ تۇر، مەن تېخى جېنىمدىن تويغىنىم يوق. مەن جېنىمدىن زېرىككەندە سېنى چاقىراي، بولمىسا، مېنى ھازىر ئاۋارە قىلما، ئىشىم بەك ئالدىراش.

ـــ ئۇنداق بولسا گېپىڭ گەپ ـ ھە، ـــ دەپ، ئەزرائىل ئۇچۇپ كېتىپتۇ. ئەسلىدە ئاللاتائالا ئەزرائىلغا: «لوقماننىڭ قېشىغا بېرىپ باق، رازى بولسا، جېنىنى ئال، بولمىسا، مەيلى» دەپتىكەن.

كۈنلەردىن كۈنلەر ئۆتۈپ، بىر كۈنى لوقمان ھېكىم بېغىدىكى دورىلىق گۈل ـ گىياھلارنى پەرۋىش قىلىۋاتسا، موزىيى ئارغامچىسىنى ئۈزۈۋېلىپ بۇ گۈل ـ گىياھلارنى دەسسەپ ـ چەيلىگىلى تۇرۇپتۇ، بۇ يەردىن قوغلىسا، ئۇ يەرگە بېرىپ يەپ نابۇت قىلغىلى تۇرۇپتۇ. لوقمان ھېكىم مىڭ بىر جاپادا بۇ موزاينى تۇتۇۋېلىپ، باغلاپ قويۇپتۇ. ئۇ ئەمدىلا ئىشقا كىرىشىشىگە موزاي يەنە بوشىنىپ كېتىپ بايىقى ئىشنى تەكرارلىغىلى تۇرۇپتۇ. لوقمان ھېكىم ئۇنىڭ كەينىدىن قوغلاپ ھالىدىن كېتىپتۇ... بۇ ئىش ئۈچ قېتىم تەكرارلانغاندا، لوقمان ھېكىم ئىختىيارسىزلا: «جېنىمدىن ئەجەب تۇيدۇردا بۇ موزاي» دەۋېتىپتۇ. شۇ ھامان ئۇنىڭ ئالدىدا ئەزرائىل پەيدا بوپتۇ ـ دە، لوقمان ھېكىمنىڭ بىلىكىدىن كاپ قىلىپ تۇتۇۋاپتۇ. بۇ چاغدا لوقمان:

— مەن چاقىرغاندا كەلمەسەن؟ — دەپتۇ.

— ئەي لوقمان، ھېلى جېنىمدىن تويدۇم دېدىڭغۇ؟ — دەپتۇ ئەزرائىل. لوقمان ھېكىم چۆچۈپ كېتىپ:

— ئويىنىشىپ دەپ قويسام راست دېدىڭمۇ؟ — دەپتۇ. لېكىن، ئەزرائىل بوش كەلمەپتۇ، ئۆزىنىڭ ئاللانىڭ ئەمرى بىلەن كەلگەنلىكىنى ئېيتىپتۇ. بايا كۆرۈنمەي تۇرۇپ موزاينى يېشىۋېتىپ لوقمان ھېكىمنى جېنىدىن تويدۇرغان ئەزرائىل ئىكەن.

— ئۇنداقتا، — دەپتۇ لوقمان، — بالا - چاقىلىرىم بىلەن خوشلىشىپ، ۋەسىيەتلىرىمنى جېكىلەپ قوياي، ئاندىن جېنىمنى ئال. ساڭمۇ ئال، — دەپتۇ. ئەزرائىل ماقۇل بوپتۇ ھەمدە مۆھلەت بەلگىلەپ كېتىپ قاپتۇ.

دېگەن قەرەلدە ئەزرائىل كەلسە قىرىق بىر لوقمان قاتار ياتقۇدەك. ئەزرائىل دەماللىققا پەرق ئېتەلمەپتۇ - دە، ئاللاغا مۇراجىئەت قىپتۇ:

— لوقمان قىرىق بىر بوپتۇ، بۇلاردىن قايسىسىنىڭ جېنىنى ئالاي؟ — دەپتۇ. ئاللا:

— ھەممىسىنىڭ كۆزىگە قولۇڭنى تىق، قايسىسى كۆزىنى چىمچىقلاتسا، شۇنىڭ جېنىنى ئال، — دەپتۇ.

ئەزرائىل شۇنداق قىلىپتىكەن، لوقمان ھېكىم كۆزىنى چىمچىقلىتىپ تۇتۇلۇپ قاپتۇ. ئامالسىز-لىقتىن بۇ ئۇلۇغ ھۆكۈما بۇ دۇنيا بىلەن ۋىدالىشىپتۇ.

ئەسلىدە، مىڭ يىل ئۆمۈر كۆرگەن لوقمان ئۆلگۈسى كەلمەي ئۆزىگە ئوخشاش قىرىق ھەيكەل ياسىغانىكەن.

شۇنىڭدىن بۇيان خەلق ئارىسىدا:

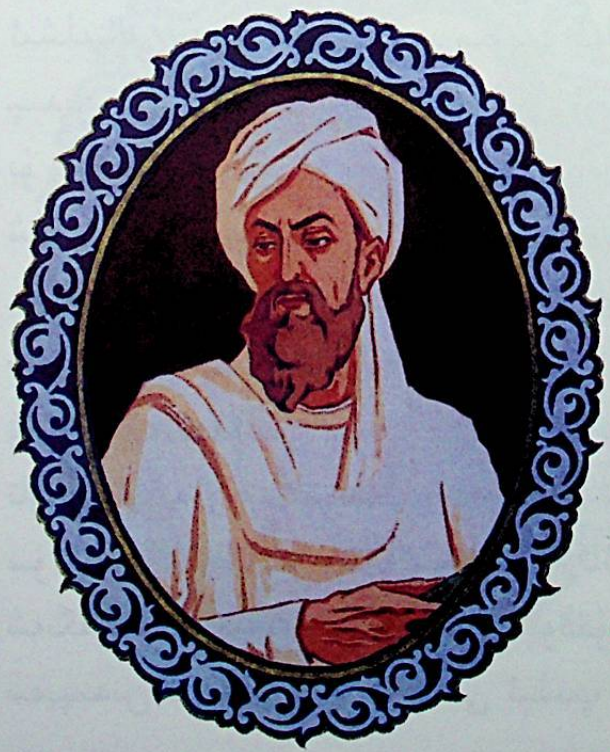
مىڭ يىل ياشىغان لوقمان،
ئۆلۈمگە ھېيىلىلەر قىلغان.

دەردىگە تاپمىدى دەرمان،
بۇ دۇنيادا يوق پايان...

دېگەن قوشاق شۇنىڭدىن قالغانىكەن. شۇڭا، ئادەملەر ئۆمرىگە زادى تويمايدىكەن، زادى ئۆلگۈسى كەلمەيدىكەن.

ئەبۇئەلى ئىبن سىنا

ئۇلتان مەھمۇتنىڭ ھېكىم ئىبن سىنا[3]نى تۇتۇش توغرىسىدىكى پەرمانى چۈشكەندىن كېيىن، ئىبن سىنا يۇرتىدىن ئايرىلىپ جورجانغا يېتىپ كەلدى. جورجان پادىشاھى قابۇسنىڭ ئاچچىسىنىڭ بىر ئوغلى كېسەل بولۇپ يېتىپ قالغانىدى. ئۇنى داڭلىق تېۋىپلار ھەرقانچە داۋالىغان بولسىمۇ ساقايتالمىغانىدى. پادىشاھ قابۇس ئەبۇ ئەلى ئىبن سىنانىڭ تېببىي ماھارىتىنى ئاڭلاپ، مەزكۇر كېسەل يىگىتنى ئۇنىڭغا كۆرسەتتى. ئىبن سىنا كېسەلنىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ، ئەزالىرىنى ھەرقانچە ئېھتىيات ۋە ئىنچىكىلىك بىلەن تەكشۈرۈپ كۆرۈپمۇ، بىرەر كېسەل ئالامىتىنىڭ بارلىقىنى تاپالمىدى. ئىبن سىنا ئويلاپ كۆرۈپ: «بۇ يىگىتنىڭ كېسىلى ئاشقى سەۋدا ئىكەن، نومۇس ۋە ھايا تۈپەيلى يىگىت بۇ ھالنى يوشۇرسا كېرەك» دەپ ھۆكۈم قىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئىبن سىنا شەھەرنىڭ پۈتكۈل كوچا ـ مەھەللىلىرىنىڭ نامىنى تىزىمغا ئالدۇرۇپتۇ، ئۆزى كېسەلنىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ تۇرۇپ، تىزىملىكنى بىر ـ بىرلەپ ئوقۇپتۇ. كوچا ـ مەھەللىلەرنىڭ نامىلىرى ئوقۇلۇپ، يىگىتنىڭ يوشۇرۇن مەشۇقىنىڭ مەھەللىسىگە يېتىپ كەلگەندە ئاغرىق يىگىتنىڭ تومۇرىدا دەرھال ئۆزگىرىش پەيدا بوپتۇ. ئارقىدىن ئىبن سىنا يەنە شۇ مەھەللىدىكى ھويلا ـ ئارام‌لارنىڭ نامىلىرىنى تىزىمغا ئالدۇرۇپ، بىر ـ بىرلەپ ئوقۇشقا باشلاپتۇ. مەشۇقىنىڭ ھويلىسىنىڭ نامى چىققاندا بۇ يىگىتنىڭ تومۇرىدا تېخىمۇ ئۆزگىرىش بوپتۇ. ئۇچىنچى نۆۋەتتە ھېكىم ئىبن سىنا مەزكۇر ھويلىدىكى ئادەملەرنىڭ ئىسىملىرىنى تەپسىلىي ئوقۇشقا باشلاپتۇ. دەل مەشۇقىنىڭ ئىسمى تىلغا ئېلىنغاندا يىگىتنىڭ تومۇرى ناھايىتى جىددىي سوقۇشقا باشلاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەبۇ ئەلى ئىبن سىنا قابۇس شاھقا ناھايىتى ئېنىق قىلىپ: «بۇ ئاغرىق يىگىت پالانى مەھەللە، پالانى سارايدىكى پوكۇنى ئىسىملىك بىر قىزغا ئاشىق ئىكەن. شۇڭا، بۇ ئاغرىقنىڭ بىردىنبىر داۋاسى ئاشۇ قىزنىڭ ۋىسالىدىن باشقا نەرسە ئەمەس» دەپتۇ. قابۇس شاھ بۇ ئەھۋالنى تەكشۈرۈپ كۆرگەندىن كېيىن، ئىبن سىنانىڭ ھۆكمى پۈتۈنلەي راست ۋە مۇۋاپىق ئىكەنلىكى ئىسپاتلىنىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئىبن سىنانىڭ نام ـ شۆھرىتى پۈتكۈل جورجان ئېلىگە يېيىلىپتۇ ھەمدە ئۇ قابۇس شاھنىڭ ئالىي مەجلىسىگە تەكلىپ قىلىنىدىغان بوپتۇ.

ئويچولپان

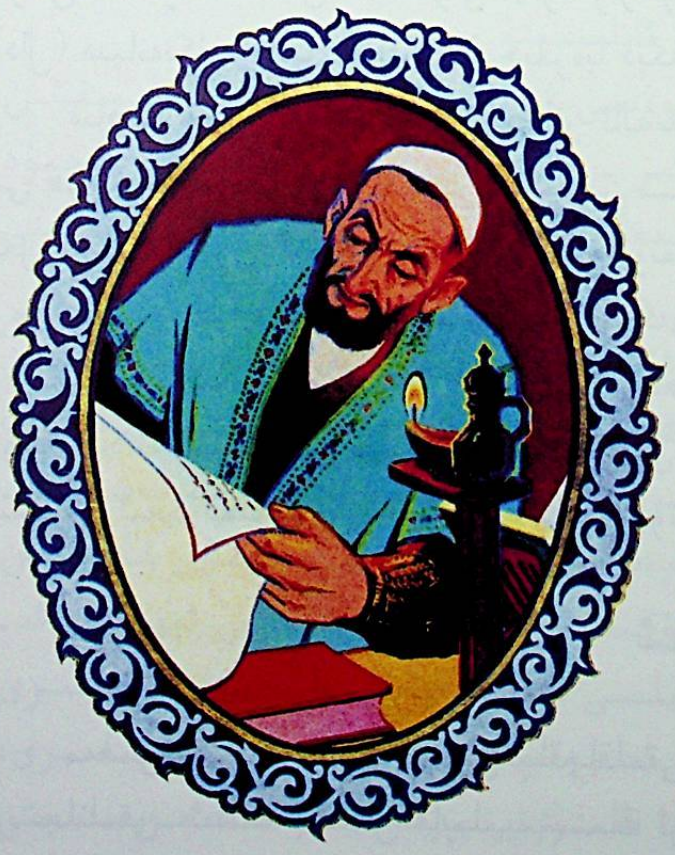
ئونلەرنىڭ بىر كۈنى، قەشقەر دىيارىنىڭ پادىشاھى مۇھەممەد بۇغراخاننىڭ ئىجازىتى بىلەن شاھزادە ئەمىر ھۈسەيىن ھەمراھلىرىنى ئېلىپ ئوۋغا چىقىپتۇ، بۈك ـ باراقسان جاڭگال، تاغ ـ قاپتال، قايراقلارغا بۈركۈت قويۇپ، ئوقيا ئۇزۇپ، نۇرغۇن ئولجىغا ئىگە بوپتۇ. قايتىش ئالدىدا ئازىق دارىسى تەرەپتىن بىر كېيىك كۆرۈنۈپتۇ. شاھزادە دەرھال كىرىچ تارتىپ ئوقيا ئۇزۇپتۇ. مەجرۇھ كېيىك قاپتالدىكى توقايغا قېچىپتۇ. كېيىكنى قوغلاپ يۈرۈپ بىر تۆپىلىككە كېلىپ قالغان شاھزادە كېيىكنى نەزەردىن قاچۇرۇپ قويۇپتۇيۇ، تۆپىلىكنىڭ ئاستىدىكى يېشىللىققا پۈركەنگەن باغدىكى ئانار شاخلىرى ئارىسىدا خۇددى تىنىق كۆكتە يالتىراپ تۇرغان چولپاندەك بىر ساھىبجامالغا تىكىلىپ تۇرۇپ قاپتۇ. شاھزادىنى بۇ ھالدا كۆرگەن ھەمراھلىرى: «نېمىگە مۇنچۇالا زېھىن، زوق بىلەن قاراپ كەتتىلە؟» دەپ سۇرۇشتۇرۇپتۇ. «ئويدا چولپان كۆردۇم» دەپتۇ شاھزادە ۋە تۆپىلىكتىن چۈشۈپ، ھېلىقى باغنىڭ ئىشىكى ئالدىدىكى بۇلاقنى چۆرىدەپ بەرپا قىلىنغان سۆگەتلىك بوستانلىققا كەلگەندە ئارام ئېلىپ ئوزۇقلىنىشقا پەرمان بېرىپتۇ. ئاتلارنى يول بويىدىكى قارا سۆگەتلەرگە باغلاپ، بۇلاق بېشىدىكى چىمەنلىككە سورۇن راسلاۋاتقان شىكارچىلارنىڭ ئوپۇر ـ توپۇرىنى ئاڭلاپ، ئۇجمە شاللىرىدىن ئىشلەنگەن يوغان دەرۋازىدىن چىقىپ كەلگەن باغۋەن ئېھتىرام بىلەن سالام بېرىپ، ئۆزىنى موللا سەيپىدىن دەپ تونۇشتۇرۇپ مېھمانلارنى ئۆيگە تەكلىپ قىپتۇ. شاھزادە ھۈسەيىن: «بىز شىكار قىلغۇچىلار، بۇ ھاۋاسى تولىمۇ باب يەر ئىكەن، ئارام ئېلىپ ئۆتسەك دېدۇق، رەھمەت، بىئارام بولمىسىلا» دەپتۇ. شاھزادە موللا سەيپىدىن ئاكىغا ئاستىدىكى تۆگە يۈكىدىن توقۇلغان پالاس ئۈستىدىكى يولۇاس تېرىسىدىن ئورۇن بېرىپتۇ ۋە مۇلازىملىرىنى تىنىق بۇلاق سۇيىدىن ئۈسسۇلۇق كەلتۇرۈشكە بۇيرۇپتۇ. موللا سەيپىدىن ئاكا: «ئۈسسۇلۇقنى ئۆزۈم كەلتۈرەي» دەپ دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ ئۆيگە كىرىپ قىزى بۇۋرابىيەگە ئەھۋالنى سۆزلەپ بېرىپتۇ. بۇۋرابىيە چەبدەسلىك بىلەن بىر ئانارنى سىقىپ گۈللۈك ساپال تاۋاقنى تولدۇرۇپ، خونچىسىغا سېلىپ ئاتىسىغا بېرىپتۇ. ئاتىسى ئۇنى ئاچىقىپ شاھزادىگە سۇنۇپتۇ. سۇ ئورنىغا ئانار شەربىتى سۇنغان بۇ ئائىلىنىڭ ئاق كۆڭۈل، مېھماندوستلۇقى ۋە سەممىيىتىنى چۈشەنگەن شاھزادە ھۈسەيىن يەنمۇ چوڭقۇر سىناپ كۆرۈش مەقسىتىدە يەنە بىر تاۋاق سۇ سوراپتۇ. موللا سەيپىدىن تەزىم بىلەن خونچىنى ئېلىپ ئۆيگە مېڭىپتۇ. بۇ چاغدا شاھزادە ھۈسەيىننىڭ كۆڭلىدىن «بۇ

ئەھۋالنى شاھ ئاتامغا ئېيتسام، رەئىيەگە ئانار سېلىنسا، ئوردا ئەمرلىرى سۇ ئورنىغا ئانار شەربىتى ئىچسەك نېمىدېگەن ياخشى» دېگەن خىيال ئۆتۈپتۇ. قىزنىڭ بۇ قېتىم سىقىۋاتقان ئانىرىدىن شەربەتنىڭ كەم چىقىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن موللا سەيپىدىن قىزغا: «مېھمانلار سۇ سورىغاندىكەن، كۈپ-لىڭ مۇزدەك سۈيىدىن بەرسەك بولماسمىدى» دەپتۇ. قىز بۇنىڭدىن تەئەججۇپلىنىپ: «ئى دادا، سۇ سو-رىغان مېھمان ئانار شەربىتىگە لايىق بولغانلىقتىن» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. قىز يەنە چوڭ بىر ئانارنى سىقىپتۇ، تاۋاق يەنىلا تولماپتۇ، ئۇچىنچى ئانارىدىمۇ تاۋاق تولماي ئاران يېرىملىشىپتۇ. موللا سەيپە-دىن: «قىزىم، ۋاقىت ئۆتمىسۇن» دەپ تاۋاقنى خونچىسىغا ئېلىۋاتقاندا، بۇۋىرابىيە ئۇلۇغ - كىچىك تە-نىپ: «دادا، قىسمەت ئۆزگىرىۋاتىدۇ. تاۋاقنىڭ يېرىملىقى سۇرۇشتە قىلىنىپ قالسا، شاھزادىنىڭ كۆڭ-لىگە رەئىيەنىڭ سېلىقىنى ئاشۇرىدىغان بىرەر خىيال كەچتىمكىن، شەربەتتىن بەرىكەت قېچىۋاتىدۇ، دەك» دەپتۇ.

سۇنۇلغان شەربەتنى قولغا ئالغان شاھزادە، راست دېگەندەك، يېرىملىقىنىڭ سەۋەبىنى سوراپتۇ. موللا سەيپىدىن بولۇپ ئۆتكەن ئىشلارنى ۋە قىزى بۇۋىرابىيەنىڭ پەرزىنى بايان قىپتۇ. شاھزادە موللا سەيپىدىنىنىڭ سۆزىدىن كېيىن، تېخى ھېلىلا رەئىيەگە ئانار سېلىقى سېلىش ھەققىدە كۆڭلىدىن ئۆت-كۈزگەنلىرىنى ئېسىگە ئېلىپ توۋا قىپتۇ، ئاڭغىچە داستىخان يېيىلىپ شىكار نېمەتلىرى قويۇلۇپتۇ، موللا سەيپىدىنمۇ باغ مېۋىلىرىدىن كەلتۈرۈپتۇ. ئۇلار ھەمتاۋاق بولۇشۇپتۇ، بۇۋىرابىيەگىمۇ نېسىۋە سۇنۇلۇپتۇ.

شاھزادە بۇۋىرابىيەنىڭ ئەدەپ - ھاياسى، ئەقىللىقلىقى، بىلىملىكلىكى ۋە گۈزەللىكىگە چوڭقۇر قايىل بولغان ھالدا موللا سەيپىدىن ئاكا بىلەن خوشلىشىپ، ھەمراھلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ قايتىپ كېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇۋىرابىيەنىڭ مەھەللىسى «ئويچولپان» دەپ ئاتىلىپتۇ.

ئاخ تويى

شاھ مۇھەممەد بوغراخان ئوغلى ھۈسەين بىلەن دېھقان ئەشرەپ موللا سەيپىدىن قىزى بۇۋىرابىيەنىڭ سەممىي مۇھەببىتى ۋىسال چەشمىسىدىن سۇ ئىچىپتۇ. ئاز ئۆتمەي ئارزۇ ئاسمىنىدا پەرزەنت سۈبھىسى ئاقىرىشقا باشلاپتۇ. توققۇز ئاي توققۇز كۈن توققۇز سائەت توقۇز دەقىقە تولغاندا بۇۋىرابىيە ئاتىسىنىڭ ئۆيىدە ئاپتاپ تە-لەتلىك بىر ئوغۇل تەۋەللۇت قىپتۇ. شاھ ئوردىسى خۇ-شاللىق تەنتەنىسىگە چۆمۈپتۇ. شاھ پۈتۈن يۇرتتىكى ئۆ-لىما، قازىلارنى، يۇرت كاتتىلىرىنى يىغىپ قىزىل مەس-چىتتىكى ئوردىسىدا ئات تويى ئۆتكۈزۈپتۇ. شاھانە زىيا-پەت ئاخىرىدىكى دۇئادىن كېيىن، تۈرك خاقانلىرىنىڭ ئادىتى بويىچە دۇنياغا يېگىدىن كۆز ئاچقان ئاق يۆگەك-لىك بوۋاقنى ئاق كىگىزگە ياتقۇزۇپ سىپاھلار ئوردا

مېهمانخانىسى ئوتتۇرىسىدا كۆتۈرۈپ تۇرۇشۇپتۇ. مېهمانلارنىڭ ھەممىسى بىر ئېغىزدىن «شاھىمىزغا مۇبارەك بولسۇن» دەپ مۇبارەكلىشىپتۇ. ئاندىن كېيىن يۇرت قازىسى ئوغۇلنى قولىغا ئېلىپ، پېشانە ۋە تاپانلىرىغا سۆيۈپ: «شاھزادەمىز يەتتە ئىقلىمغا شاھ بولغاي» دەپتۇ. مۇھەممەد بۇغراخان مىيىقىدا كۈلۈپ قويۇپتۇ. يەنە بىرى بوۋاقنى قولىغا ئېلىپ: «پېشانىسىنىڭ كەڭلىكى ۋە قۇلىقىنىڭ چوڭلۇقىدىن ئاقىل ۋە باھادىر بولۇشى بىلىنىپ تۇرۇپتۇ. ئەلۋەتتە بۇ خاسىيەت شاھزادىگە خاستۇر» دەپتۇ. باشقىلار- مۇ ئۆز نۆۋىتىدە شاھقا ياخشى كۆرۈنۈش ئۈچۈن يۇقىرىقىدەك خۇشامەت ئۇنچىلىرىنى سېخىيلىق بىلەن تۆكۈشكە باشلاپتۇ. شاھ ئۆز كۆڭلىدە بۇ سۆزلەرنىڭ ھېچبىرىنى ياقتۇرماپتۇ. ئەڭ ئاخىرىدا بۇۋرابىيە- نىڭ ئاتىسى موللا سەيپىدىن نەۋرىسىنى قولىغا ئېلىپ: «تەڭرىم بىزگە بۇ يېڭى مېھمانىنى ئاتا قىپتۇ. مەن مەڭ مەرتىۋە شۈكۈرلەر بەجا كەلتۈرىمەن. ئاتا ـ ئانىلارنىڭ بالىلىرىغا بەخشەندە قىلىدىغان ھەر- قانداق بايلىقى ئىلىم ۋە ئەدەپ ئۆگىتىشتىن ئەۋزەل ئەمەستۇر. تەڭرىم نېسىپ قىلسا، نەۋرىمىز تەربە- يە كۆرۈپ ئالىم بولغاي» دېگەنىكەن، پۈتۈن سورۇندىكىلەر «باركاللا» دەپ توۋلىشىپتۇ. «ئاللاھۇ ئەكـ- بەر» دېگەن تەكبىر ساداسى ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپتۇ. شاھ خۇشاللىقىدىن كۆز يېشىنى توختىتالماي نەۋ- رىسىنى قولىغا ئېلىپ پېشانىسىگە سۆيگەندىن كېيىن كۆچىلىككە قاراپ: «مەن يەتتە ئىقلىمنىڭ شاھـ- لىقىدىن نەۋرەمنىڭ ئالىم بولغىنىنى چوڭ بىلىمەن. ئالىملىق ئىككىلا دۇنيانىڭ نىجاتلىقى ۋە شاھلـ- قىدۇر. ۋەلىكە ئوخشاش قۇدىمىز سەيپىدىن ئاخۇن كۆڭلۈمدىكى ئارزۇيۇمنى تاپتى، مەن بەكمۇ رازى بولدۇم، شۇڭا بۇگۈندىن باشلاپ پۈتۈن ئەل ـ يۇرت بۇ كىشىنىڭ نامىنى «سەيپىدىن ۋەلىيۇللا» دەپ ئاتىغاي» دەپ پەرمان چۈشۈرۈپتۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن بوۋاقنى نېمىدەپ ئات قويۇش توغرىسىدا مەسلىھەت بوپتۇ.

ئۆلىمالاردىن بىرى: «مەھمۇد» ماختانغۇچى، يەنى ياخشى خۇلقى ـ پەزىلەتلىرى بىلەن ماختانغۇچى دەپ قويساق، چۈنكى بۇ ئاتىنى تەشكىل قىلغۇچى بەش ھەرپ خاسىيەتلىك مەنىگە ئىگە. «م» (مىم) مې- ھىر ـ شەپقەت، مۇرۇۋۋەت، ماھارەت، مەنۇنىيەت دېگەن مەنىلەرنى، «ھ» ھەمدۇسانا، ھاياتبەخش، ھايات- لىق، ھازىر (تەييار)، ھۆر، ھېلىم (مۇلايىم) دېگەن مەنىلەرنى، «م» (مىم) مۇددىئا، مۇراد ـ مەقسەت، مۇنس (ھەمراھ) دېگەن مەنىلەرنى، «ئۇ» ۋارسولئولۇم، ۋاپادار، ۋايىغا يەتكۈزۈپ دېگەن مەنىلەرنى، «د» (دال) دىيانەتكار، دادىل، دىلكوشا، دىلرەبا دېگەن مەنىلەرنى بېرىدۇ، دەپ تەكلىپ بېرىپتۇ.

شاھ مۇھەممەد بۇغراخان مېھمانلار ئالدىدا: «كۆز نۇرىمىز بولغان نەۋرىمىزنىڭ ئېتى مەھمۇد ئىب- نى ھۈسەيىن بولسۇن. ئوغلىمىز ھۈسەيىن ــ بۇ مۇبارەك پەرزەنت ھۆرمەتتىدىن ئەمىر سۇلتان ھۈسە- يىن دەپ ئاتالسۇن. خالايىق ئىچىدە ئىلمۇھۈنەر شۇنداق رونىق تاپسۇنكى، ئىلىم ـ ھۈنەر بىلمىگەن بە- رەر كىشى سەلتەنەتىمىز تەۋەسىدە كۆرۈنمىگەي. ھەرقانداق كىشى ئىلىم ـ ئەخلاق ئىگىسى بولۇپ، پە- زىلىتىنى ئارتتۇرۇپ ئۆزىنىڭ ئىنسانىي بىباھالىقىنى كۆرسەتكەي. كىمكى ئىلىم ـ ھۈنەر ئەھلى بو- لۇشقا ئادەتلەنمەيدىكەن، مۇنداق كىشى ئۆزىنى ئۆزى خار قىلغۇچىدۇر. ئۇنداقلار ھاشارغا ھەيدىلىپ، سىلىقى ئېغىرلىتىلسۇن» دېگەن پەرمانىنى چۈشۈرۈپتۇ.

شاھنىڭ نەسەبىتى

مەھمۇد كىچىك تۇرۇپلا خۇش چاقچاقلىقى، چەبدەس ـ چاققانلىقى، ئۆگىنىشتە ئەستايىدىل ۋە تە- رىشچانلىقى، ئەستە ساقلاش قابىلىيىتىنىڭ ئۈستۈنلۈكى بىلەن ھەممىنى ھەيرەتتە قالدۇرۇپتۇ. شاھزا-

دىلەر ئۆگىنىشى زۆرۈر بولغان ھەربىي ئىلىملەردىن ئات چېپىش، تىغۋازلىق، نەيزىۋازلىق، ئومۇتۇاز-لىق، ئوقيا ئېتىش قاتارلىق ماھارەتلەرنى، دىنىي ئىلىملەردىن نامаз سۈرىلىرىدىن باشلاپ ھەپتىيەك، قۇرئان، ھەدىس، ئىلمىي شەرىئەتكىچە، دۇنياۋى ئىلىملەردىن ئىلمىي ھېساب، ئىلمىي ھەندىس، ئىلمىي ئەبجەد، ئىلمىي تەجۋىت، ئىلمىي سەرب، ئىلمىي نەھۋى، ئىلمىي مەنتىق، ئىلمىي نۇجۇم، ئىلمىي تېبا-بەت، ئىلمىي تەرىقەت، جۇغراپىيە قاتارلىق زامان ئىلمىدىن كامالى ماھارەتنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئىگىلەپتۇ.

يېشى ئوتتۇزغا يېقىنلاشقاندا «مەدرىسەئى ساجىيە»دىن ئۇستازى ھۈسەيىن ئىبنى خەلەف كاشغەرد-نىك[4] دۇئاسىنى ئېلىپ، ئوپال قىزىل مەسچىتتىكى ئوردىسىغا قايتىپتۇ. شاھزادە مەھمۇدنىك مەدرد-سىنى تۈگىتىپ كەلگەنلىكى مۇناسىۋىتى بىلەن شاھ نەچچە توققۇز مال سويۇپ توي ئۆتكۈزۈپ بېرىپتۇ. دادىسى ئەمىر سۇلتان ھۈسەيىن ئوغلىغا تون - سەرپاي يېپىپتۇ. ئانىسى بۈۋىرابىيە بەخت تىلەپ پېشانىسىدىن سۆيۈپتۇ.

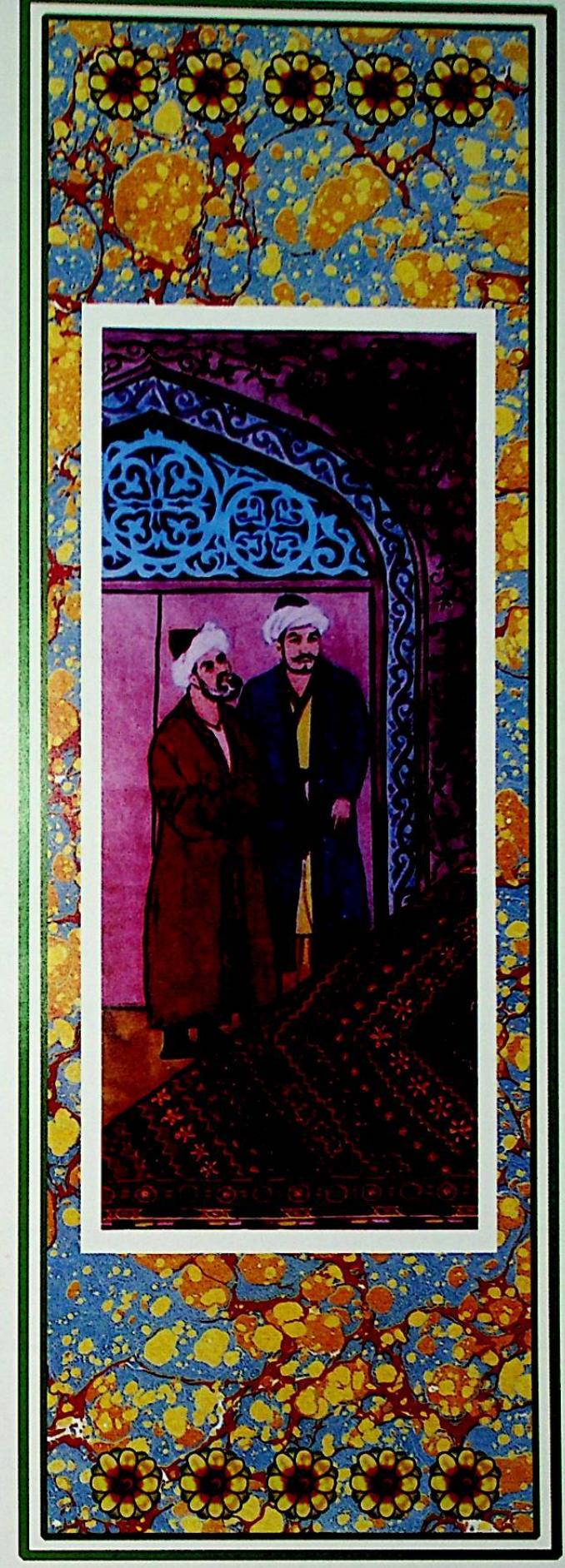
زىياپەت ئاخىرىدا شاھ نەۋرىسى مەھمۇدنىك بېشىنى سىلاپ تۇرۇپ: «كۆپ ئۇستازلار ئۆز ئىلھاملا-رىنىك نۇرى بىلەن كۆزۈڭنىمۇ مۇنەۋۋەر قىلدى. نۇرغۇن كىتاب ئوقۇپ نۇرغۇن سىر - ھېكمەتلەرنى ئۇقۇۋالدىك. لېكىن، سەن تېخى ئوقۇمىغان ۋە ئوقۇمىساك بولمايدىغان شۇنداق بىر بۇيۇك كىتاب باركى، ئۇ — بىزنىك بىپايان زېمىنىمىز ۋە ئۇنىڭدا ياشاۋاتقان ئۇلۇغ خەلقىمىز. بۇ ئىلىرىمىز (ئۇ-زىنى بىلمىگەن ئۆزگىنى بىلمەس) دېگەنىكەن. سەن ھەممە قەبىلە، ئۇرۇق - ئايماقلىرىمىز، تاغ - دەريا، ئورمان، ياياق، يېزا - كەنت، شەھەر - قىشلاقلىرىمىزنى ئارىلاپ چىق. ئۇلارنى ئۆگەن ۋە چۈشەن» دەپتۇ. ھەممەيلەن ئۇنىك ئىلىمدە راۋاج تېپىپ كامالەتكە يېتىشىنى تىلەپ دۇئاغا قول كۆتۈرۈپتۇ، «ئامىن ئاللاھۇ ئەكبەر» دېگەن ساداپۇتۇن ئوردىنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈپتۇ.

۲۳

مەھمۇد قەشقەرى بوۋىسى شاھ مۇھەممەد بۇغراخانىنىك تەلىپىنى، دادىسى ھۈسەيىن بىلەن ئانىسى بۈۋىرابىيەنىك تىلەكلىرىنى ئىرادە ۋە كۈچ قىلىپ سەپەرگە ئاتلىنىپتۇ.

بىراق، ئاز ئۆتمەي ئوردىدا سۇيىقەست يۈز بېرىپ بوۋىسى ۋە ئاتىسى قاتارلىق ئەلنىڭ يېقىن دىلكەشلىرى ۋاپات بوپتۇ. سۇيىقەستچىلەر مەھمۇدنىك ئىز - دېرىكىنى قىلىشقا باشلاپتۇ. مەھمۇد بولسا، سۇيىقەستچىلەرگە بېقىنمىغان قەبىلىلەردىن بېقىنمىغان قەبىلىلەرگە ئۆتۈپ يۈرۈپ سەپىرىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ.

خاقانىيەدىن يەتتەسۇغا، يەتتەسۇدىن ماۋەرائۇننەھرگە ئۆتۈپتۇ. ئۇ يەردىمۇ ئەمىلىك تاپالمىغان مەھمۇد قەشقەرى جەمەتىنىك ئىخلاسمەنلىرى ۋە بوۋىسىنىك بىر نەۋرە تۇغقانلىرىغا سېغىنىپ باغدادقا كەپتۇ، ئۇ يەردە مۇكەممەل چۈشەنچىلىرى ۋە چوڭقۇر ئىلمىي ئىقتىدارى بىلەن يۈكسەك ھۆرمەت ۋە ئىد-ناۋەتكە نائىل بوپتۇ. بۇ كۈنلەردە باغدادتا گەرچە خەلىپە ئەرەب بولسىمۇ، ئەمەلىي ھوقۇق ئاساسەن تۈركلەرنىك قولىدا ئىكەن. شۇنىك ئۈچۈن تۈرك تىلىنى ئۆگىنىش ئومۇمىي ئىجتىمائىي ئېھتىياج ئىد-كەن. باغداد جەمئىيىتىدە تۈرك تىلىنى بىلگەنلەرنىك مەسلىسى ھەل، توققۇزى تەل، ئىناۋەتلى يۇقىرى ئىكەن. ئەرز - دادىنى ئېيتىش ئۈچۈن باغدادقا كەلگەنلەر، ئەمەل تەمەسىدىكى ئەرەب زىيالىيلىرى، مەنسەپ - دەرىجىلىرىنى ئۆستۈرۈش يولىدا قولتۇقىغا شوتا قىستۇرۇپ يۈرىدىغانلارنىك ھەممىسى

تۇركلەرگە خۇشامەت ۋە تەۋەززۇ قىلىشىدىكەن. مۇشۇ ئە-
مەلىيەتكە ئاساسەن، مەھمۇد قەشقەرى ئەرەبلەرنىڭ تۇرك
تىلىنى ئۆگىنىشى ۋە تۇركلەرنى چۈشىنىشىگە ياردەم بە-
رىش ئۈچۈن، ئۆز ۋەتىنى ۋە خەلقىگە بولغان سېغىنىش ۋە
ھۆرمەت ئىپتىخارىنى ئىپادىلەپ، لۇغەتشۇناسلىقنىڭ تېخى
مىسلى كۆرۈلمىگەن ئاجايىپ نادىر مېۋىسى سۈپىتىدە
«تۇركىي تىللار دىۋانى» ناملىق تەڭداشسىز كىتابىنى يە-
زىپ پۈتتۈرۈپ خەلپە مۇقتەدى بىئەمرۇللاغا تەقدىم قى-
تۇ. ئۇزۇن ۋە مۇشەققەتلىك سەپەر ۋە سەرسانچىلىقتا ئە-
گىلىگەن مەلۇمات ۋە ماتېرىياللار بۇ كىتاب ئۈچۈن قۇرۇ-
لۇش ماتېرىيالى بوپتۇ.

ئانا ۋەتەن تەشنالىقى

مەھمۇد قەشقەرى يازغان «تۇركىي تىللار دىۋانى» دې-
گەن بۇ كىتاب مۇقتەدىگە تەقدىم قىلىنغاندىن كېيىن خە-
لىپىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئوردا دىۋانخانىسىدا بىرنەچچە
نۇسخا كۆپەيتىلىپ تارقىتىلىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن مەھمۇد
قەشقەرىنىڭ نام ـ شۆھرىتىمۇ دۇنياغا پۈر كېتىپتۇ. لې-
كىن، نام ـ شۆھرەت، شاھانە ئىززەت ـ ئېكراملار ئۇنىڭ
قەلبىنى ئىگىلىگەن يېتىم ۋە تۇل ئانىسى بۇۋىرابىيە ۋە
تۇغۇلغان ۋەتىنىگە بولغان چوڭقۇر سېغىنىشىنى بەز-
لىيەلمەپتۇ. بۇ كۇنلەردىكى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ پۈتۈن
ئەس ـ يادى ـــ ئانا يادى، ۋەتەن يادى بىلەن بەند بوپتۇ.
يېشى ئۇلغايغانسېرى ئۆزى توپلىغان «دېھقانىنىڭ ياخشىسى
چامغۇر تېرىيدۇ، ئادەمنىڭ ئوبدىنى ئۆز ئېلىدە قېرىيدۇ»
دېگەن خەلق ماقالى يادىدىن كەتمەس بولۇپ قاپتۇ. كۇنلەر-
دىن بىر كۇنى «بۇيۇك كارۋان يولى» بىلەن باغدادقا كەلگەن
ۋەتەنداش سودىگەرلەر بىر پارچە نامە بىلەن، ئانىسى بۇۋىرابىيەنىڭ پەرزەنت داغى بىلەن باغرىنى داغلاپ،
پەرزەنت يادى بىلەن كۇن ـ تۇن يىغلاپ، پەرزەنت دەردى بىلەن كۆڭلىنى تىلغاپ، پەرزەنت ئىستىكىدە
بېلىنى باغلاپ كۆكئارت، ئۇلۇغئارت، موق يولى (مۇرغ يولى ـــ قۇش يولى)، ئوپالئارت تەرەپنى قىبلە
قىلىپ، ۋەسلى دىدارى ئۈچۈن سەدپارە بولۇۋاتقانلىق خەۋىرىنى ئەكەپتۇ.

نامە ئوردا ۋەزىرى يۈسۇپ بالاساغۇنى خاس ھاجىپ تەرىپىدىن يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ھازىر ۋە-
تەندە ئەمىلىك، ئىلىم راۋاجى رويابقا چىققانلىقى، ۋەتەننىڭ ئىلىم ۋە ئالىملارغا موھتاجلىقى، مەھمۇد
قەشقەرىنىڭ دۇنياۋى شۆھرىتىدىن مەمنۇنلۇقى، ئىلىم بىلەن ئەلگە بەخت يارىتىشتا ھەمدەم بولۇشنى

خالايدىغانلىقى، ۋەتەنگە قايتىپ كېلىشىنى ئېھتىرام بىلەن كۈتىدىغانلىقى بايان قىلىنغانىكەن.

بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ سېغىنىش تەشنالىقى ئوت بولۇپ يانغان مەھمۇد قەشقەرى سودىسىنى پۈتتۈرگەن سودىگەرلەر بىلەن ۋەتەنگە قاراپ يولغا چىقىپتۇ. سەپەرداشلىرى ئۇنى ئىززەتلەپ ئەڭ كۈچتۇڭگۇر نار-تۆگە ئۈستىگە سايىۋەنلىك كۆشۈگە ياساپ بېرىپتۇ، خەتەرلىك داۋان - ئۆتكەللەردە بولسا، ھەتتا يۈدۈپ-مۇ ئۆتكۈزۈپتۇ. تېھران، ھىرات، كۆكئارت، ئۇلۇغئارت، مۇق يولى، ئوپالئارت بىلەن ئۇچ ئاي چامىسى يول يۈرۈپ ناھايەت تۇغۇلغان ئانا ۋەتىنىگە قايتىپ كەپتۇ. «بۈيۈك كارۋان يولى» بويىدىكى «كۆۋرۈك بېشى» دېگەن يەرگە كەلگەندە ھايات بۇۋرابىيەنى ئەمەس، پەرزەنت پىراقىدا تولا يىغلاپ كۆز يېشى قۇ-رۇغان، ھىجران ئوتىدا كۆيۈپ كۈلگە ئايلانغان مېھرىبان، غەمگۇزار ئانىسى بۇۋرابىيەنىڭ قەبرىسىنى كۆرۈپ، قەبرىگە ئۆزىنى ئېتىپ، ئانا قەبرىسىنى پەرزەنتلىك سېغىنىش يېشى بىلەن يۇيۇپتۇ، نەزىر - چىرىغىنى ئۆتكۈزۈپ، تۈپرىقىنى قاتۇرۇپتۇ.

مەدرىسىنى مەھمۇدىيە ۋە نورۇز بۈلاق

بۇۋرابىيەنىڭ نەزىرىگە قەدەم تەشرىپ قىلغان تاجىدارلار ۋە چوڭ ئوردا ئەھلى مەھمۇد قەشقەرىنى ئوردىغا تەكلىپ قىپتۇ. مەھمۇد قەشقەرى ئوردىدا زور داغدۇغا بىلەن كۈتۈۋېلىنىپتۇ. ئوردا ۋەزىرى شەخسەن ئۆزى زىياپەت ئۆتكۈزۈپ كۈتۈۋاپتۇ. ئىككى ئالىم شۇنچە كۆپ ئوردا ئەھلى ۋە ئىلىم ئەھلىلە-رى ئالدىدا قېرىنداشلارچە قۇچاقلىشىپتۇ. زىياپەت ئەھلىنىڭ كۆزلىرىدە شادلىق نۇرى جەۋلان قىپتۇ، ھەتتا بىرقانچە ئىلىم ئەھلىنىڭ كۆزلىرىدىن خۇشاللىق ئۇنچىلىرى تۆكۈلۈپتۇ. زىياپەت ئۈستىدە يانمۇ-يان ئولتۇرغان ئىككى ئالىم شۇنچە سەممىي ۋە شۇنچە قىزغىن سۆھبەتكە چۈشۈپتۇ.

ئوردا ۋەزىرى ئىلىم بىلەن ئەلنى رونىق تاپقۇزۇش، ئىلىم بىلەن ئەلگە بەخت يارىتىشتا ھەمجەھەت ئىكەنلىكىگە ئىشىنىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، مەھمۇد قەشقەرىنى ئوردا خىزمىتىگە سەئىي قىپتۇ.

مەھمۇد قەشقەرى چوڭقۇر تەشەككۈر بىلەن ئۆزرە بايان قىلىپ، قالغان ئۆمرىنى ئىلىم يارىتىش ۋە ئىلىم تارقىتىش ئىشىغا بېغىشلايدىغانلىقىنى ئىزھار قىپتۇ. زىياپەت ئاخىرلىشىپتۇ.

مەھمۇد قەشقەرى ئۆز ئەقىدىسىگە مۇۋاپىق ئوپالدا بىر ھەيۋەتلىك مەدرىسە بىنا قىپتۇ ۋە ئۆ-زى مۇدەررىس بوپتۇ، شۇڭا بۇ مەدرىسە «مەدرىسەئى مەھمۇدىيە» دەپ ئاتىلىپتۇ. بۇ مەدرىسىنىڭ شۆھرىتى مەشرىقتىن مەغرىبقىچە پۈر كېتىپتۇ، تەرەپ - تەرەپتىن، ھەتتا ئەرەب، ئەجەم ئەللىرى-دىنمۇ نۇرغۇن تالىپلار كېلىپ ئوقۇيدىغان بوپتۇ. مەدرىسە ئالدىدا زۇمرەتتەك سۇزۇك سۇ ئوقچۇپ چىقىپ تۇرىدىغان بىر بۇلاق بولۇپ، ياز كۈنلىرى ھەممە تالىپلار بۇلاق بېشىدا ئارام ئالغاچ بېيىت ئېيتىشىش، نەزمە پۈتۈش ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بوپتۇ، بولۇپمۇ نورۇز مۇراسىملىرىدا نورۇزنا-مىلەرنى پۈتۈشۈپ راۋاج ۋە راۋانلىق تىلەپ بۇلاقتا تاشلاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇلاقنىڭ نامىمۇ «نورۇز بۇلاق» دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپ قاپتۇ.

هاي -هاي تېرەك

مەھمۇد قەشقەرى مەدرىسىنى تۈگىتىپ ئۇستازىدىن دۇئا ئالغاندا سوراپتىكەن:

— ئۇستازىم، مېنىڭ تۇپرىقىم قەيەردە بولار؟

ئۇستازى:

— ساڭا ھەمراھ بولغان ھاساڭ كۆكلىگەن جايدا بولۇر، — دەپتىكەن.

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ يېشى ئۇلۇغايغانسېرى سالامەتلىكى ياخشى بولماي قاپتۇ. كۈنلەردىن بىر كۈنى، مەھمۇد قەشقەرى ھاسىغا تايىنىپ تۇرۇپ تاھارەت ئۈچۈن نورۇز بۇلاقتىن سۇ ئالغانىكەن، ھاسىسى بۇلاق بويىغا سانجىلىپ قاپتۇ، ھاسىسىنى سانجىلىپ قالغان جايدا قويۇپ ئۇزۇقنى ئېلىپ خىلۋەت جايغا بېرىپ تەرەت ئاپتۇ. ئۇ تەرەتنى ئېلىپ بولۇپ، ئارقىسىغا ئۆرۈلۈپ قارىسا ھاسا كۆكلەپ كېتىپتۇ. بۇنى كۆرگەن مەھمۇد قەشقەرى «هاي - هاي، ئەجەب كۆكلەپ كېتىپسەنغۇ» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن كېيىنكى لەر ھاسىدىن كۆكلەپ چىققان بۇ تېرەكنى «هاي - هاي تېرەك» دەيدىغان بوپتۇ.

مەھمۇد قەشقەرى ئالەمدىن ئۆتكەندە ئۇنىڭ ئىخلاسمەنلىرى ۋە تالىپ، ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - يار، ئەقرىبالىرى ئۇنى ئۆز ۋەسىيىتىگە مۇۋاپىق «هاي - هاي تېرەك»نىڭ چوڭ شېخى كۆرسىتىپ تۇرغان دۆڭگە دەپنە قىپتۇ.

مىڭ بىر تۈپ ئۈجمە

ئوپال يېزا موللام بېغى كەنتىدىكى مەھمۇد قەشقەرى مەقبەرىسى جايلاشقان تۆپلىككە بارىدىغان كوچىنى كىشىلەر ھازىرمۇ «ئۈجملىك كوچا» دەپ ئاتىشىدۇ.

راست دېگەندەك، بۇ كوچىنىڭ ئىككى قاسىنىدا ئون يەتتە تۈپ قېرى ئۈجمە دەرىخى (ئىلگىرى كۆپ ئىكەن) مۇھاپىزەت قىلىنىپ ساقلانماقتا. ئوپال خەلقى ئارىسىدا مۇشۇ ئۈجملىك كوچا ھەققىدە مۇنداق بىر رىۋايەت سۆزلىنىپ كەلمەكتە:

قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە قەشقەرلىك بىر سودىگەر تىجارەت بىلەن كۈچاغا بېرىپ قايتىۋ، سارايۇەن «بىرەر ئايلىق بولسىمۇ ئۆيلىنىۋالسىلا» دەپ بىر ئايالغا ئۆيلەپ قويۇپتۇ. بىرەر ئايدىن كېيىن سودىگەر بۇ ئايال بىلەن ئاجرىشىپ، يەنە تىجارەت بىلەن ئىلىغا چىقىپ كېتىپتۇ.

ئارىدىن ئون بەش ـ ئون ئالتە يىل ئۆتكەندىن كېيىن سودىگەر ئىلىدىن يەنە كۈچاغا كېلىپ، ھەمسەپەرلىرىنىڭ دەۋىتى بىلەن كۈچادىن يەنە ئۆيلىنىپتۇ. نىكاھتىن كېيىن سودىگەر ئايالىدىن:

ــ خېنىم، ئاتا ـ ئانىلىرى بارمۇ؟ ــ دەپ سوراپتۇ.

ــ دادامنى بىلمەيمەن، ئانامنىڭ دەپ بېرىشىچە، دادام قەشقەرلىك سودىگەر بولۇپ، ئۇ ئانامنىڭ خېتىنى بېرىۋېتىپ ئىلىغا چىقىپ كەتكەنىكەن. ئانام كۈچانىڭ شەھەر ئىچىدىن، ئانامنىڭ ئۆلۈپ كەتكىنىگە ئىككى يىل بولدى، ماڭا تاغام ئاتىدارچىلىق قىلىدۇ، ــ دەپتۇ.

ئۆزىنىڭ قىزىغا ئۆيلىنىپ قالغانلىقىنى بىلگەن سودىگەرنى قارا تەر بېسىپتۇ. ئۇ «تالاغا چىقىپ كىرەي» دېگەن باھانە بىلەن قەشقەرگە قېچىپ كېتىپتۇ. قەشقەرگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۆتكۈزگەن گۈناھىكەبىرى كاللىسىغا كىرىۋېلىپ، بۇ گۈناھىنى يۇيۇشنىڭ ھېچقانداق چارىسىنى تاپالماپتۇ. شۇ چاغدا ئوپالدىكى «مەدرىسەئى مەھمۇدىيە» ناملىق بىر مەدرىسىدە مۇدەررىسلىك قىلىدىغان، كۆپىنى كۆرگەن، كۆپىنى بىلىدىغان، ھەرقانداق مەسىلىگە جاۋاب بېرەلەيدىغان، قولىدىن كېلىدىغان ياخشىلىقنى ھېچكىمدىن ئايمايدىغان، ئىلىم ـ تەلەپكارلىرىنىڭ پىرى ھەزرىتى موللام ئەللامە مەھمۇد قەشقەرى ئىسىملىك بىر ئۇلۇغ ئۆلىمانىڭ بارلىقىنى ئاڭلىغان سودىگەر مەسىلىھەت سوراش ئۈچۈن ئوپالغا بېرىپ، مەھمۇد قەشقەرىگە ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن سەرگۈزەشتىنى ئېيتىپ، قانداق قىلسا بۇ گۈناھىكەبىرىنىڭ يۇيۇلۇشى توغرىسىدا مەسىلىھەت سوراپتۇ.

ــ بىدئەت گۈناھ بوپتۇ. بۇنىڭ بىردىنبىر يولى شۇكى، خۇدا يولىدا مىڭ بىر تۈپ ئۈجمە تىكىپ مېۋىگە كىرگۈزسەن. ئۈجملىرىڭ تۈتۈپ مېۋىگە كىرىپ، جان ـ جانىۋار، ئادەمزات يەپ، يەرگە قانچىكى كۆپ تۆكۈلسە، سېنىڭ گۈناھىڭمۇ تۆكۈلىدۇ، ــ دەپ مەسىلىھەت بېرىپتۇ مەھمۇد قەشقەرى.

سودىگەر دەرھال تۈتۈش قىلىپ شۇ كوچىنىڭ ئىككى قاسىنىغا مىڭ بىر تۈپ ئۈجمە ئەھيا قىلغانىكەن. ھازىر بار بولغان ئون يەتتە تۈپ ئۈجمە ئەنە شۇ مىڭ بىر تۈپ ئۈجمىدىن قالغانلىرى ئىكەن.

مەھمۇد قەشقەرى بىلەن ئىخلاسمەن ئۇما

مەھمۇد قەشقەرى «مەدرىسەئى مەھمۇدىيە»دە مۇدەررىسلىك قىلىپ يۈرگەن كۈنلىرىنىڭ بىرىدە ئۇنىڭ ئىخلاسمەنلىرىدىن بىرى مەھمۇد قەشقەرىگە:

— مەن دەرگاھى ھەقتىن دائىما ناھايىتى كاتتا نەرسىلەرنى سورايمەن ۋە دەيمەنكى، سېنىڭ ئۇلۇغ كەرەملىك دەرگاھىڭدىن ناپىسەنت نەرسە سورىغۇچىلارنىڭ كۆزلىرى كور بولسۇن، — دەپتۇ.

— سېنىڭ سورايدىغان كاتتا نەرسەڭ نېمە؟ — دەپ سورىغانىكەن مەھمۇد قەشقەرى. ئۇ:

— جانابلىرى ئالدىلىرىدا تۇرغان مۇشۇ تاغنى قىپقىزىل ئالتۇنغا ئايلاندۇرۇپ بەرسە دېگەن ئىللىق جا ئىدى، — دەپتۇ.

ئارىدىن ئىككى - ئۈچ يىل ئۆتۈپ ھېلىقى ئىخلاسمەن بىر چاكىرىغا ئۆزىنى يېتىلەتكىنىچە كىرىپ، سالامدىن كېيىنلا، كۆزىنىڭ ئەما بولۇپ قالغانلىقىدىن زارلاشقا باشلاپتۇ.

مەھمۇد قەشقەرى ئۇنىڭغا تەسەللى بېرىپ:

— تەڭرى بىزگە يەتتە ئەزادىن ئىبارەت تۈگىمەس بايلىقنى ئېھسان قىلدى، ئۇنى چۈشىنىپ يېتىشكە سەن، بىزنىڭ ئەقلىمىز ئاجىزلىق قىلىدۇ، چۈنكى بىزگە بېرىلگەن بۇ بايلىقنى جايىدا ئىشلىتىلسەك، دۇنيادىكى ھەممە تاغلارنىڭ ئالتۇن بولغىنىدىنمۇ چوڭراق بايلىق بولار ئىدى. مۇبادا سەن دېگەن مۇشۇ تاغنىڭ ئارزۇ قىلغىنىڭدەك ئالتۇن بولغىنىدىن كۆرە، كۆزۈڭنىڭ ئەما بولمىغىنى خوپراق ئىدى.

— مەن تەڭرىگە تائەت - ئىبادەت قىلىپ ئۇنىڭدىن نېمەت سورىسام، ئۇ كۆزۈمدىن كېچىككىنە نۇرنىمۇ ئېلىۋېلىپ ئەما قىلىپ قويامدۇ؟ بۇ قانداق ئادالەت ؟— دەپتۇ ھېلىقى ئىخلاسمەن.

— ئۇنداق دېمە، — دەپتۇ مەھمۇد قەشقەرى، — تەڭرىم سېنىڭ دۇئالىرىڭنىڭ ھەممىسىنى ئىجابەت قىلىپ ئادالەتنى زاھىر قىپتۇ. تاغنى ئالتۇن قىلىپ بېرىشنى تىلىگەنىدىڭ. ئۇنىڭدىن كاتتىراق ھەقىقىي بايلىق بولغان تەن سالامەتلىكنى بېرىپ ساڭا مەرھەمەت، ئېھسان قىلدى. سەن ئۇنى توغرا ئىشلىتىپ، شۇكۇرلەر بەجا كەلتۈرمەي خەس دۇنيا ئارزۇسىدا بولغانسەن. سەن ئۆز تەلىپىڭدە «ئاز نەرسە سورىغۇچىلارنىڭ كۆزلىرى كور بولسۇن» دېگەنىدىڭ. بۇ دۇئا تەلىپىڭمۇ ئىجابەت بوپتۇ، چۈنكى دەرگاھى ھەقنىڭ ئالدىدا تاغلارنى ئالتۇن قىلماقتىنمۇ ئاددىي ۋە ئاز نەرسە بولمايدۇ... ئەگەر سەن مەندىن «تەڭرىدىن تىلەيدىغان ئەڭ ئالىي تىلەك نېمە؟» دەپ سورىساڭ ئىدىڭ، مەن ساڭا: «تەڭرىدىن تىلەيدىغان ئەڭ ئالىي تىلەك — تەن سالامەتلىك، خاتىرجەملىك، ئەقىل ۋە ئىلىمغا كامالەت بەرگىن دېگەنىدىن ئىبارەت، دەپ مەسلىھەت بەرگەن بولار ئىدىم» دېگەنىكەن.

ئايدۇ كىبرىم تەسىردىن سىزغان

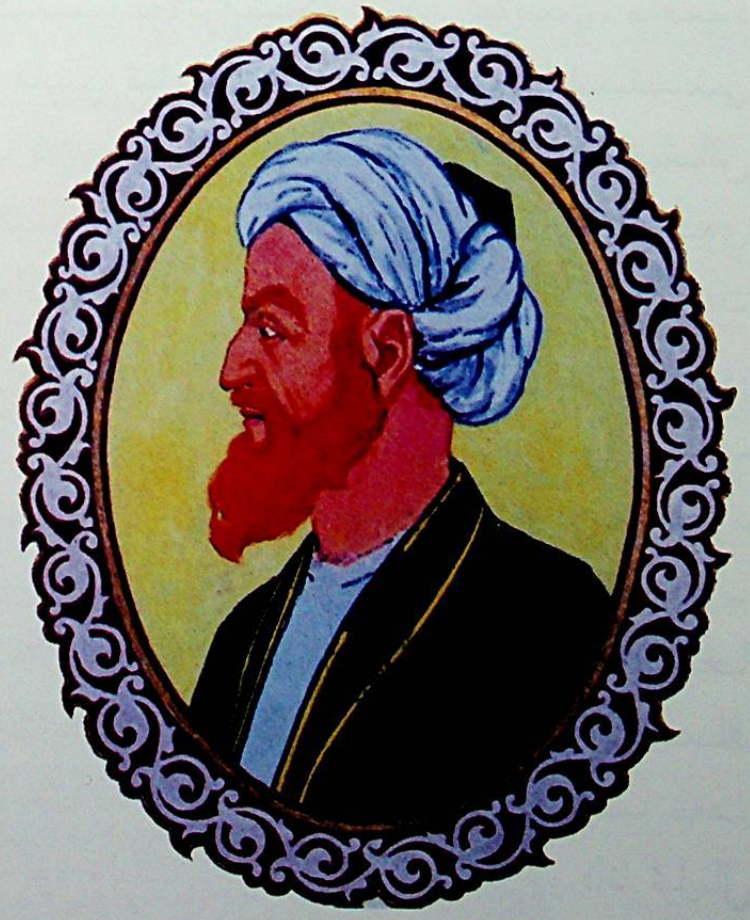
بۇۋرابىيە

ئامىرنىڭ شەرقىي ئېتىكىدە ھاۋاسى ساپ، تەبىئىي مەنزىرىسى گۈزەل بىر جاي بار بولۇپ، ئۇ يەرنىڭ نامى ئوپال ئىكەن. ئوپالنىڭ غەربىي شىمالىدىكى سۇزۇك چەشمە بۇلاق بويىدا ئازىق دېگەن بىر خاسىيەتلىك جاي بار بولۇپ، ئۇنى كىشىلەر «ئازىق دارىسى» دەپ ئاتايدىكەن. بۇ يەردە بۇۋرابىيە ئىسىملىك ئىنتايىن ئەقىللىق، دانا ۋە ئوقۇمۇشلۇق بىر قىز بار ئىكەن. كۆڭلەرنىڭ بىرىدە بۇ دانىشمەن قىز دادىسى خوجا سەيپىدىن بىلەن ئويچولپاندىكى بېغىدا ئانار ئۈزۈپ يۈرگەنىدە، شىكاردىن قايتقان قاراخانىيلارنىڭ خان جەمەتىدىن ھۈسەيىن ئاتلىق زاتنىڭ ئۇ قىزغا كۆزى چۈشۈپ قاپتۇ ۋە شۇ ھامان ئۇنىڭ يۈرىكىگە ئوت تۇتىشىپتۇ، شۇنىڭ بىلەن ھۈسەيىن يېنىدىكى بىر خىزمەتچىسىنى بۇ ساھىبجامال قىزنىڭ يېنىغا «ئۇسسۇلۇق سوراپ كەل» دەپ ئەۋەتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇۋرابىيە سۇ ئورنىغا بىرقانچە ئانارنى بىر قاچىغا سقىپ بېرىپتۇ، ھۈسەيىن بۇ ئانار سۈيىنى ئىچىپ ناھايىتى راھەت ھېس قىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ھۈسەيىن بۇ يۈرتقا «ئانار سېلىقى» ساپتۇ ھەمدە بۇنىڭدىن كېيىن سۇ ئورنىغا ئانار شەربىتى ئىچىش نىيىتىگە كەپتۇ. بۇنداق قىلىشنىڭ پۇقراغا زۇلۇم سېلىش ئىكەنلىكىنى چۈشەنگەن بۇۋرابىيە ھۈسەيىنگە دەرھال كىشى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ بۇ ناتوغرا پىكرىنى رەت قىلىپ تەنبىھ بېرىپتۇ. ھۈسەيىن ئاخىر ئوردىغا قايتىپ كېلىپ، بۇۋرابىيەگە ئەلچى ئەۋەتىپ، مەقسىتىنى ئېيتىپتۇ. شۇنداً ئەقىللىق بۇۋرابىيە ھۈسەيىننىڭ قايسى ئىلىم ـ ھۈنەرنى بىلىدىغانلىقىنى سوراپ، ئۇنى توي قىلىشنىڭ ئاساسىي شەرتى قىلىپ قويۇپتۇ، ھۈسەيىننىڭمۇ ئۆزىگە ئوخشاش ئىلىم ـ ھۈنەرگە ھېرىسمەن ئوقۇمۇشلۇق كىشى ئىكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ بىلەن توي قىلىشقا رازى بوپتۇ. بۇۋرابىيە ھۈسەيىن بىلەن توي قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ بەزى چاغلاردا دۆلەت ئىشى بىلەن ئانچە كارى بولماي يۈرگەنلىكىنى سېزىپ، ئۇنىڭغا: «بېشىڭىزدىكى تەۋەڭ سىڭايان بولۇپ، نان ئۆڭتۈرۈلۈپ كېتەي دەۋاتىدۇ» دەپ ئاگاھلاندۇرۇش بېرىپتۇ ھەمدە ھۈسەيىنگە ئىلىم ـ ھۈنەر ئۆگىنىش، پۇقرانىڭ دەردى ـ ئەھۋالىغا يېتىش توغرىسىدا داۋاملىق تەربىيە بېرىپتۇ. بۇنىڭدىن تەسىرلەنگەن ھۈسەيىن خەلقنىڭ ئەھۋالىنى بىلىش ئۈچۈن ھەر دائىم پۇقراچە ياسىنىپ، شەھەر ـ قىشلاقلارنى ئارىلاپ يۈرگەن كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، ياخشىلارغا قەست قىلغۇچى يامان ئادەملەرنىڭ دامىغا چۈشۈپ قاپتۇ، لېكىن بۇۋرابىيەنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئۆگەنگەن ھەر خىل ئىلىم ـ ھۈنەرلىرىنىڭ شاپائىتى ئارقىسىدا يامانلارنىڭ دامىدىن قۇتۇلۇپ چىقىپتۇ. شۇنىڭدىن بىر يىل ئۆتۈپ بۇۋرابىيە مەھمۇد ئىسىملىك رۇستەمدەك بەستلىك بىر ئوغۇل تۇغۇپتۇ. بۇۋرابىيە زېرەك، پاراسەتلىك ۋە دانا ئايال

بولغاچقا، هۇسەيىنمۇ ئۆز بېشىدىن ئۆتكەن ئاچچىق ساۋاقلار ئارقىلىق ئىلىم - هۇنەرنىڭ قەدرىگە يەت-
كەچكە، بالىسى مەھمۇدنى كىچىكىدىنلا ئىلىم - هۇنەرگە هەۋەسكار قىلىپ تەربىيىلەپتۇ. مەھمۇد بالا
چېغىدا ئۆيدە، كېيىن قەشقەردە هۇسەيىن ئىبنى خەلەف كاشغەرى قاتارلىق ئۆز دەۋرىنىڭ ئاتاقلىق
ئالىملىرىدىن ئىلىم ئۆگىنىپ، شۇ دەۋرنىڭ يېتۇك ئالىمى بولۇپ يېتىشكەنىكەن.

فارابى

ھەتتەسۇنىڭ بالاساغۇن[5] دېگەن يېرىدە ئۆتكەن مەۋلانە شەيخ ــ ئەبۇ نەسىر فارابىدۇر. بۇ ئەزىز هەزرىتى ئىمام مۇھەممەد غەززالى[6]، هەزرىتى ئىمام پەخرى رازىلاردىن[7] ئارتۇق كا-
مالەت تاپقان، دىنىي ۋە پەننىي ئىلىملەردە ئىبن سىنادىنمۇ ئۇستۇن ئىدىكى، شەرىئەت
ئىلمى، تەرىقەت ئىلمى، تەفسىر، هەدىس، تېۋىپلىق، پەلسەپە، ئەدەبىيات جەھەتلەردە يۇقىرى سەۋىيىلەر-
گە يەتكەن، هەتتا شاهمات، نەرد ئويۇنلىرىغىچە بىلمەيدىغىنى يوق ئىدى. جۇملىدىن، مۇزىكا ئىلمىدىمۇ
ناهايىتى يېتىلگەنىدى، قالۇننى ئۆز قولى بىلەن ياساپ، سىم تارتىپ چالغان ۋە سازەندە شاگىرتلىرىغا
ئۆگەتكەنىدى، راك، ئوششاق مۇقاملىرىنى ۋە ئوششاق-
لىرىنىڭ مەرغۇللىرىنى ئىجاد قىلىپ ئالەمگە يايغان هەم
شاگىرتلىرىغا ئۆگەتكەنىدى. هازىرمۇ هەممە سازەندە-
لەرگە مەلۇم بولغان ئۆزهال مۇقامىنى ۋە ئۇنىڭ بە-
رىنچى، ئىككىنچى، ئۈچىنچى مەرغۇللىرىنى كەشپ
قىلغانىدى. «رىسالەئى مۇغەننىيۇن» (سازەندىلەر رىسا-
لىسى) دېگەن كىتابىدا «مۇزىكىنىڭ تىلسىز مۇڭلىرى
ئىنسانىنىڭ روھىغا مەنۇى ئوتنى تۇتاشتۇرغۇچى ئا-
مىلدۇر. ئەگەر ئۇنىڭغا شېئىر قوشۇلسا، ئۇ مۇڭنىڭ
نېمە ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ» دەپ ئېيتقان ۋە يەنە:
«يۇز يىل ئىبادەت قىلىپ ئالالمىغان پەيزىنى مېنىڭ
قالۇنۇمنىڭ سىملىرىدىن ئالغايسىزلەر» دېگەن. بۇ ئە-
زىز تۇرلۇك ئىلىملەر هەققىدە بىر يۇز ئون تۆت پارچە
كىتاب يازغان.

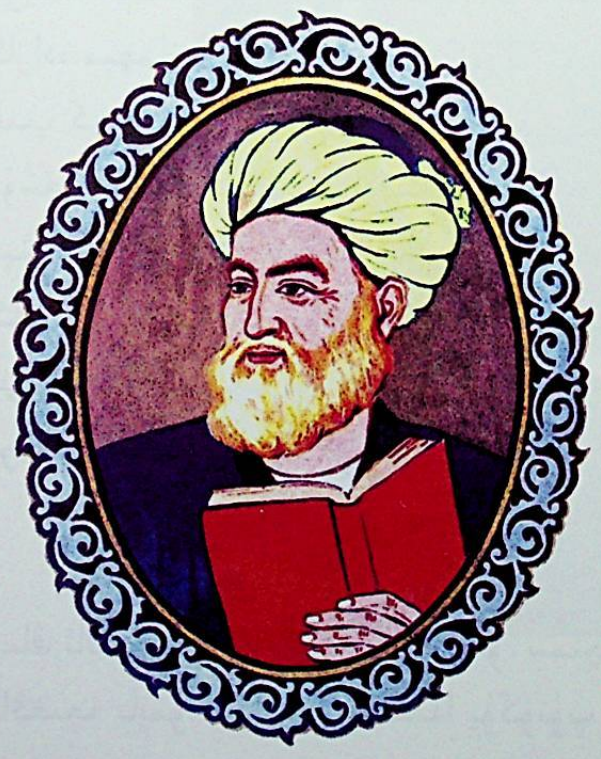
ئەمىر نەۋائى

لگىرى كۈنپېتىشتا خوراسان دېگەن مەملىكەت بولۇپ، ئۇنىڭ ھۆسەيىن بايقارا ئاتلىق پادىشاھى بولغانىكەن. ئۇ ئەمىر نەۋائى ھەزرەتلىرى بىلەن ئىنتايىن يېقىن ئۆتىدىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە پادىشاھ دوستى ئەمىر نەۋائى بىلەن بىرقانچە يېقىنلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ ھىراتنىڭ شىمالىدىكى بىر ئورمانلىققا ئوۋغا چىقىپتۇ. كۈن پېشىن بولغۇچە ھېچبىر ئولجا ئۇچرىماپتۇ. ئۇلار جىلە بولۇپ جىددىيلىشىپتۇ، توغراقلىق، يۇلغۇنلۇقلارغا كۆز تىكىپ، ھەربىر شەپە، ھەربىر تۈشقا قۇلاق سېلىشقا باشلاپتۇ، بىرمەھەل ئۆتكەندىن كېيىن «غاق، غاق، غاق» دېگەن ئاۋاز ئىشىتىلىپتۇ. «بۇ غازنىڭ ئاۋازىغۇ، مۇشۇ ئەتراپتا كۆل بولسا كېرەك» دەپ ئويلىشىپتۇ. ياشراق بىرى توغراقنىڭ ئۈستىگە چىقىپ ئەتراپقا قارىغانىكەن، قويۇق ئۆسكەن توغراقلار كۆرۈنۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئوۋچىلار كۆل تامان يول ئاپتۇ. كۆل چۆرىسىدە قېلىن، كەڭ قومۇش ۋە توغراقلار چىرمىشىپ ئۆسكەنلىكتىن ئۇلار ھېچ نەرسە كۆرەلمەپتۇ. شۇ ئەسنادا كېلىۋاتقان شەپىدىن ئۇركۈگەن غازلار «غاق، غاق، غاق» دېگىنىچە كۆل ئوتتۇرىسىغا قاراپ ئۇزۇپ بېرىپتۇ ۋە ئاسمانغا قاراپ كۆتۈرۈلۈپتۇ. ئوۋچىلار ئوقيا بىلەن بىرتالاي غازلارنى ئېتىۋاپتۇ ۋە كۆل بويىدا ئولتۇرۇپ غاز كاۋىپى قىلىپ مەززە قىلىشىپتۇ.

نەۋائى ھەزرەتلىرى شۇ سورۇندا كاۋاپ قىلىنغان غازنىڭ گۆشىگە قاراپ تۇرۇپ، مۇنۇ بەيىتنى ئوقۇپتۇ:

نەۋائى ئۆتتى يولۇڭدىن پىيادە ياري بىلەن،
ھەرنەكىم بالاغا قالۇر ئۆز ئاغزى، ئۆز ئىختىيارى بىلەن.

نۆكەرلەر نەۋائىدىن بۇ بەيىتنىڭ مەنىسىنى چۈشەندۈرۈپ قويۇشنى ئۆتۈنۈپتۇ. نەۋائى:

— ئەي يارانلار، ئەگەر بۇ غاز ئۆز ئاغزى بىلەن «غاق، غاق، غاق» دېمىگەن بولسا، بىز بۇ يەردە كۆل ۋە غاز بارلىقىنى بىلمەي كېتىپ قالغان بولاتتۇق؛ ئۆز ئايىغى بىلەن كۆل ئوتتۇرىسىغا ئۇزۇپ بارمىغان بولسا، ئۇنى كۆرمىگەن بولاتتۇق؛ ئۆز قانىتى بىلەن ئۇچۇپ كۆككە كۆتۈرۈلمىگەن بولسا، بىز ئۇنى ئوقيا بىلەن ئېتىپ چۈشۈرەلمىگەن بولاتتۇق. «ھەرنەكىم بالاغا قالۇر ئۆز ئاغزى، ئۆز ئىختىيارى بىلەن» دېگەن شۇ، — دەپ ئۆزى ئېيتقان يۇقىرىقى بەيىتنىڭ مەنىسىنى يېشىپتۇ.

شامەشرەپ

شامەشرەپ[8] ئاپاق خوجا ئوردىسىدىن قوغلىنىپ جاھان كېزىپ يۈرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ۋاقىتلىق تۇرۇۋاتقان شەھەردىكى بىر كاتتا زەردار بايىنىڭ ئۆيىدە توي بوپتۇ.

شامەشرەپ بامداتتىن يېنىپ، جامائەتنىڭ دەۋەت قىلىشى بىلەن ئۇچىسىدىكى ئادەتتىكى كىيىمى بىلەنلا ھېلىقى تويغا بېرىپتۇ. جامائەت بىلەن بىرگە تويغا كېلىۋاتقان بىر قەلەندەرنى كۆرگەن مېھمان كۈتكۈچى دەرھال بايغا خەۋەر قىپتۇ. جۇل - جۇل بولۇپ كەتكەن ئۇزۇن مەللە چاپان، ئۈستى - ئۈستىگە ياماق چۈشكەن كەش كىيىپ، ماتا بەلۋاغ باغلىۋالغان قەلەندەرنى كۆرگەن بايىنىڭ ئەرۋاھى ئۇچۇپتۇ. مېھمان كۈتكۈچى بايىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن ئۇنى ھويلىدا توختىتىپ، بىر ساپال تاۋاققا پولۇنىڭ كۆيۈپ كەتكەن قىسمىقىدىن بىر كەپكۇر سېلىپ ئاچىقىپ: «بۇنى يەپ دەرھال چىقىپ كەت» دەپتۇ.

شامەشرەپ بۇ ئاھانەتتىن يېرىلغۇدەك بولۇپ چىقىپ كېتىپتۇ ۋە شۇ شەھەردىكى بىر قەلەمكەش ئاغىنىسىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ ئۇنىڭ ئازادە كىيىملىرىنى ئارىيەت ئېلىپ كىيىپ ھېلىقى تويغا يەنە بېرىپتۇ.

يەنە شۇ مېھمان كۈتكۈچى ئىشىك ئالدىغا چىقىپ مۇشۇ ئۆي تەرەپكە قاراپ كېلىۋاتقان بىر ئالىپتە كىشىنى كۆرۈپ دەرھال بايغا خەۋەر قىپتۇ. قاپقارا مەخسۇمچە چاپان، پارقىراپ تۇرغان مەسە - كالاچ، سەرپۇش تۇماق كىيىپ، بېلىگە چاسا بەلۋاغ باغلىغان مېھمانىنى كۆرگەن باي، بۇنداق مېھمانىنىڭ ئۆزۈ ئۆيىگە كېلىشىنى ئالاھىدە ئىناۋەت ھېسابلاپ، ئۇنىڭ ئالدىغا بېرىپ ئىككى قوللاپ كۆرۈشۈپتۇ ۋە ئەڭ ئازادە مېھمانخانىدىكى ئەتلەس كۆرپە ئۈستىگە باشلاپ، دۇئادىن كېيىن تىنچلىق - ئامانلىق سوراپ چەقىپ كېتىپتۇ. شۇ ھامان يەنە ھېلىقى كۈتكۈچى ئاپتۇۋا - چىلاپچا كۆتۈرۈپ كىرىپ، مېھمانىنى قول يۇشقا تەكلىپ قىلىپ: «تەقسىر، قول چايقىسىلا» دەپتۇ. مېھمان ئالدىرىماي بېلىدىكى چاسا بەلۋاغىنى يېشىپ چىلاپچا ئۈستىگە قويۇپتۇ. بۇنىڭدىن ئەجەبلەنگەن مېھمان كۈتكۈچى مەڭدەپ كېتىپ تىلى كالۋالاشقان ھالدا: «تە... تەقسىر، قول چايقىسىلا» دەپتۇ. شامەشرەپ ئەمدى بېشىدىكى سەرپۇش تۇمقىنى ئېلىپ چىلاپچا ئۈستىگە قويۇپتۇ. كۈتكۈچى يەنە بىرنەرسە دېيىشكە پېتىنالماي چىقىپ كېتىپ، بولغان ئەھۋالنى بايغا خەۋەر قىپتۇ. باي ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ تۇرۇپ كېتىپ:

— بۇ مېھماندا بىر خىسلەت بولسا كېرەك، ئۇنى ئالاھىدە كۈتۈڭلار، — دەپتۇ.

كۈتكۈچى قايتىپ كىرىپ چىلاپچا ئۈستىدىكى چاسا بەلۋاغ بىلەن تۇماقنى ئاۋايلاپ ئېلىپ مېھمانىڭ ئالدىغا قويۇپ داستىخان ساپتۇ. سىنچايدىن كېيىن گۆش بېسىلغان بىر لېگەن پولۇ كەلتۈرۈلۈپتۇ. ئاڭغىچە بايمۇ داستىخان ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ، پولۇ ئۈستىدىكى گۆشنى ئۇششاق توغراپ بولۇپ:

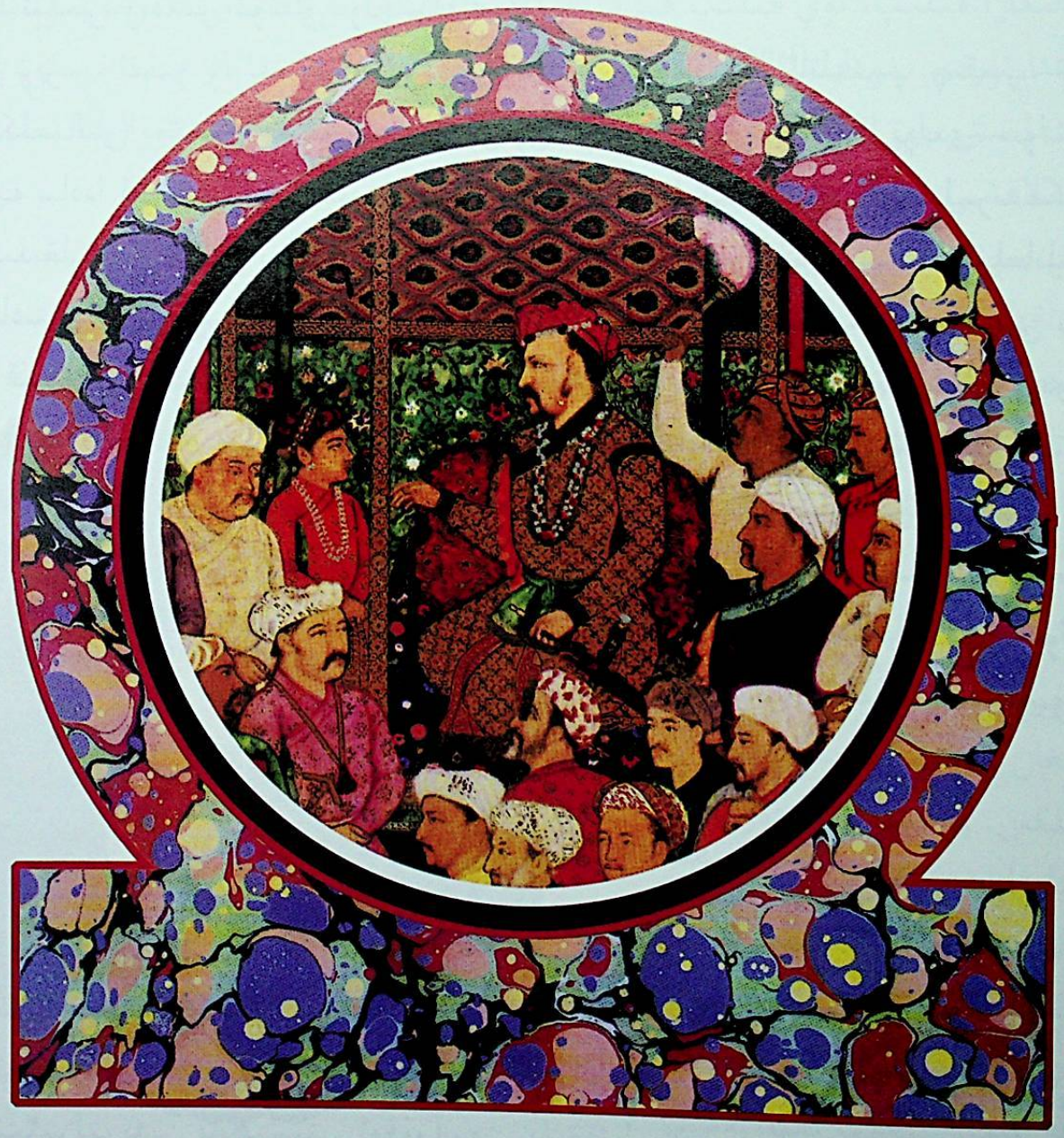
«تەقسىر، ئاشقا باقسىلا» دەپ ئالاھىدە ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن مېھمانىنى ئاشقا تەكلىپ قىپتۇ.

مېھمان ئالدىدىكى ئاشقا بىر قاراپ، بايىغا ۋە ھېلىقى كۈتكۈچىگە بىر قارىۋېتىپ، ئالدىدىكى تۇماق بىلەن چاسا بەلۋېغىنى لېگەندىكى پولۇ ئۈستىگە قويۇپ: «يە تۇماق، يە بەلۋاغ» دەپتۇ ۋە چاپىنىنىڭ بىر پېشىنىمۇ پولۇغا تەگكۈزۈپتۇ. باي بۇنىڭدىن ئەجەبلىنىپ، بۇ سارائ بولسا كېرەك دەپ ئويلاپ:

— تەقسىر، بۇ نېمە قىلغانلىرى؟ — دەپ سوراپتۇ. شامەشرەپ ئۆزىنى توختىتىۋېلىپ:

— ئەتىگەن ئىشىك ئالدىدا توختىتىۋېلىپ ساپال تاۋاقتا قىسماق يېيىشكە مەجبۇر بولغان مېھمان مەن بولىمەن. ئالدىمدىكى بۇ زىياپەت ماڭا ئەمەس، تۇماق، بەلۋاغ، چاپانىنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن كەلتۈ-رۈلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ زىياپەتنى چاپان، بەلۋاغ، تۇماق يېسۇن، — دەپ ئورنىدىن تۇرۇپتۇ ۋە بايىغا، ھېلىقى كۈتكۈچىگە، داستىخان ئۈستىدە بولۇۋاتقان بۇ غەيرىي قىلىقلارنى پەگاھدا تۇرۇپ كۆرۈۋاتقان باينىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىغا قاراپ:

— ئادەمدە خىسلەت ئوندۇر، توققۇزى توندۇر، بىرى تەندۇر، — دەپ پولۇ ئۈستىدىكى تۇماق ۋە بەلۋېغىنى ئېلىپ چىقىپ كېتىپتۇ.

مەلىكە ئاماناشاخىنىم

ئۇلتان ئابدۇرېشىتخاننىڭ خانىشى ئامانىنسا خېنىم ئۆز دەۋرىنىڭ يېگانە شائىرەسى بو-لۇپ، «دىۋان نەفسى» (نەفسى شېئىرلىرى توپلىمى) ناملىق بىر كىتابنى يازغانىدى، خەتتاتلىقتا ئۇستۇن ماھارەتكە ئىگە ئىدى، مۇزىكا ئىلمىدىمۇ شۇنداق كامالەت ئىگىسى ئىدىكى، سۇلتان ئۇنىڭغا تاقەتسىز ئاشىق ۋە ئىختىيارسىز شەيدا بولغانىدى. سۇلتاننىڭ بۇ مەلىكىنى ئۆز نىكاھىغا ئېلىش ۋەقەسى مۇنداق بولغانىدى:

سۇلتان ۋەزىر، ئەمىر ۋە لەشكەرلىرى بىلەن پايتەختتى يەكەندىن ئاتلىنىپ چىقىپ، تارىم دەريا-سى بويلاپ تەكلىماكان دەشتىگە شىكارغا يۈزلەندى ۋە نەچچە كۈن شۇ ئەتراپتا بولدى. سۇلتاننىڭ كېچە-لىرى دېھقانچە ساددا كىيىملەرنى كىيىپ، قونۇچى مۇساپىر سۈپىتىدە سەھرا ياقىلىرىدىكى ئۆيلەردە غېرىبانە قونىدىغان ۋە شۇ يول بىلەن ئەمەلدارلارنىڭ رەئىيەلەرگە زۇلۇم - سىتەم قىلغانلىقىنى تەك-شۈرىدىغان ئادىتى بار ئىدى. بىر كۈنى سۇلتان شۇ يوسۇندا ئەكرەم ئاتلىق بىر مەھرىمى بىلەن بىر خارابە ئۆيگە قونۇچى سۈپىتىدە كىردى. بۇ ئۆي مەھمۇد ئاتلىق بىر ئوتۇنچىنىڭ ئۆيى ئىدى، بۇ مەلىكە بولسا شۇ مەھمۇدنىڭ قىزى ئىدى. سۇلتان ئۆينىڭ بۇلۇڭىدا تۇرغان بىر تەمبۇرنى كۆرۈپ قېلىپ مەھ-مۇدتىن تەمبۇر چېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. مەھمۇد: «مەن تەمبۇر چېلىشنى بىلمەيمەن، قىزىم چا-لىدۇ» دەپ جاۋاب بەردى. سۇلتان: «ئەمىسە قىزىڭىز چېلىپ بەرسۇن» دېدى. مەھمۇد قىزىغا ئەمر قىل-دى. قىز تەمبۇرنى ئېلىپ پەنجىگاھ مۇقامىغا شۇنداق چالدىكى، سۇلتان ھەيران قالدى، بولۇپمۇ قىز ئۆزى يازغان بىر شېئىرنى مۇقامغا سېلىپ ئوقۇغاندا، سۇلتان قىزنىڭ مۇھەببىتىدە كۆيۈپ، بىھوش بولۇپ كەتتى. بۇ غەزەلنىڭ چۈشۈرگە بېيىتى مۇنداق ئىدى:

نەفسى كېچە - كۈندۈز قىل دۇئا تەڭرى تەقدىسىغە،
كى شاھىڭ ھەققىدە قىلماي دۇئا قاتتىق گۇناھ قىلدىڭ.

غەزەل تامام بولۇشىغا سۇلتان ئالدىراپ: «نەفسى دېگەن شائىر كىم؟ سىز بۇ غەزەلنى نەدىن ئۆ-گەنگەن؟» دەپ سورىغانىدى، قىز: «خەقنىڭ غەزىلىنىمۇ ياد ئېلىپ ئوقۇمىدىكەن ! مەن نەۋائى، فۇزۇلى، زەلىلىنىڭ شېئىرلىرىدىن باشقىسىنى ئوقۇمايمەن. بۇ غەزەل ئۆزۇمنىڭ، نەفسى مېنىڭ تەخەللۇسۇم» دەپ جاۋاب بەردى. سۇلتان ئۇنىڭ نەچچە ياشقا كىرگەنلىكىنى سورىدى. ئاتىسى: «ئون ئۈچ ياشقا كىر-

دى» دەپ جاۋاب بەردى. سۇلتان تېخىمۇ ھەيران بولدى. ئاڭغىچە ئامانىنسا خېنىم ئۆزى يازغان بىرنەچە شېئىرنى ئەكېلىپ كۆرسەتتى. خېتىنىڭ ھۆسنى ئۆزىنىڭ ھۆسنى بىلەن بەسلىشەتتى. پادىشاھنىڭ بۇ خەتنى شۇنچە كىچىك قىزنىڭ يازغىنىغا ئىشەنگۈسى كەلمەي: «قېنى ئەمىسە، مەن قاراپ تۇراي، بىر شېئىر يېزىپ بېقىڭ» دېگەنىدى، قىز دۇۋۇلداپ ـ قەلەم ۋە قەغەز ئېلىپ كېلىپ تۆۋەندىكى بەيىتنى يازدى:

يارەب بۇ بەندە قىلدى ئەجەب سۆزىمزەن ماڭا،
گويا بۇ ئۆيگە ئوندى بۇ ئاخشام تىكەن ماڭا.

سۇلتان كۇلۇپ: «ئىشەندىم، مېنى مەسخىرە قىلماڭ» دېدى ۋە مەھرىمى بىلەن تاشقىرىغا چىقىپ، «بىز ھېلى كېلىمىز» دەپ كېتىپ قالدى. ئۇ لەشكەرگاھىغا بېرىپ، ۋەزىر ـ ئەمىرلەرگە بولغان ئەھۋالنى بايان قىلدى.

سۇلتان بېشىغا تاج كىيىپ، ئۇستىگە دەۋاج ياپتى. دەرھال ئون قوي ۋە شايى ـ ئەتلەسلەر تەيىارلاندى. تۇن يېرىمدا قىرىق كىشى مەھمۇد ئوتۇنچىنىڭ ئۆيىگە كېلىپ مەقسەتنى بايان قىلدى. پادىشاھ ئۆزىنى ئاشكارا قىلىپ، توي قىلىپ قىزنى نىكاھىغا ئالدى. بۇ مەلىكە يىگىرمە يىل ئابدۇرېشىت خانىنىڭ نىكاھىدا تۇردى. خۇدايىتائالا بۇ قىزغا شۇنداق ئەقىل ـ پاراسەت ئاتا قىلغانىدىكى، تەرىپلەپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق ئىدى. ئۇ «دىۋان نەفسى»نى، ئارقىدىن خوتۇن ـ قىزلارغا نەسىھەت قىلىش مەزمۇنىدا «ئەخلاقىي جەملە» (گۈزەل ئەخلاق) نامىلىق بىر كىتابنى يازدى، «شورۇھۇلقۇلۇپ» (قەلبلەر شەرھى) نامىلىق بىر رىسالە يازدى. شائىرلىق، نەغمىچىلىك ۋە خەتتاتلىق توغرىسىدا بۇنىڭدىن مەنىلىك كىتاب ئاز. «ئىشرەت ئەنگىز» (شادلىق قوزغىغۇچى) نامىلىق بىر مۇقامنىمۇ بۇ مەلىكە ئىجاد قىلغانىدى. كۈچلۈك رەشك يۈرىسىدىن سۇلتان بۇنى ئۆز نامىدا قىلىۋالغان ۋە شۇ بويىچە نەغمىچىلەرگە ئۆگىتىلگەن. بۇ مەلىكە ئوتتۇز تۆت يېشىدا تۇغۇتتا ۋاپات بولغان، دېيىلىدۇ. مەلىكە ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، سۇلتان ئۆزىنى ئۆلتۈرگۈدەك ھالەتكە يېتىپ، سەۋدايىلىق كېسىلىگە مۇپتىلا بولدى، سۇلتان ئاخىر يىغلاپ ئالەمدىن ئۆتتى.

ئابدۇرېشتىخان

ھۈسەين بۆزچى سەھەر تۇرۇپ بىرىنچى موكىنى ئاتقاندىن تارتىپ، چارشەنبە كۈنى كەچ- قۇرۇنغىچە يىگىرمە يەتتە خامنى توقۇپ قاتلاپ، پەيشەنبە كۈنى ئەتىگەندە يول چاۋىرىدا «ئىسرىق» سېلىپ، «شېشە بازىرى»غا ئاپىرىپ تىلىگەنگە ساتىدىكەن. ئاندىن يۈگۈرۈپ يىپ بازىرىغا بېرىپ، ھەپتىلىك تىرىكچىلىك ئۈچۈن لايىق يىپ سېتىۋېلىپ، ئاشقان پۇلىغا ئارپا ئاش، سەۋزە ـ چامغۇر، گۆش ـ ياغ، تۇز ـ پۇز ئېلىپ ئۆيگە قايتىدىكەن. دەسلەپ ھۈسەين بۆزچى بازاردىن قايتىپ كەلگەن ھامان خوتۇنى زىلەيخان خۇش چىراي ھالدا ئالدىغا چىقىپ قارشى ئېلىپ، ئىززەت ـ ھۆرمەت بىلەن ئۆيگە باشلاپ ئاستىغا كۆرپە سالىدىكەن، مۇھەببەت داستىخىنىنى كەڭ ئاچىدىكەن. بۇنداق شۆۋىقەدىرى كۈنلەر ئۇزاق داۋاملاشماپتۇ. زىلەيخان ئاخىرقى تۇغۇتىدىن تارتىپ ھەمىشە جۈدۈن- لىشىپ، قاپىقىدىن مۇز، كىرپىكىدىن يامغۇر تۆكىدىغان بولۇپ قاپتۇ. بۇنى ئاز دەپ، ھېرىپ ـ ئېچىپ كەلگەن ئېرىدىن بىر ـ بىرلەپ ئىنچىكە ھېساب ئالىدىغان بوپتۇ، ناۋادا قىسمەن ئېگىز ـ پەسلىك كۆ- رۈلسە، «بۇ پۇل قېنى؟» دەپ كەچكىچە ئۇرۇشىدىغان بوپتۇ. جېدەل ئۇلغايغاندا مەھەللە ئىمامىغا، مەھ- كىمە شەرئىگە، قازىخانىلارغا بارغان چاغلىرىمۇ بوپتۇ. كۈنلەر ئۆتكەنسېرى ھۈسەين بۆزچى خوتۇنىدىن كۆپ ئازار يەپتۇ. بىر بازار كۈنى ھۈسەين بۆزچى ھويلىغا كىرە ـ كىرمەي زىلەيخانىڭ سورىقىغا قاپ- تۇ. بۇنى ئار ئالغان ھۈسەين بۆزچى قولىدىكى لازىمەتلىكلەرنى يەرگە تاشلىۋېتىپ، زىلەيخانغا بىر مۇشت ساپتۇ ـ دە، ئۇدۇل ئوردىغا قاراپ مېڭىپتۇ. ئابدۇرېشتىخان ئۇنىڭ ئەرز ـ دادىنى سورىغاندا، ئۇ:

ـــ خوتۇن بىلەن مېنىڭ ئارامدا مۇھەببەت قالمىدى. ئۆيىمىزدە جېدەل ـ ماجىرادىن باشقا ئىش يوق، بىر دەقىقە ئارام ئېلىپ ئولتۇرالمايمىز. خوتۇنۇم دائىملا ماڭا تاپا ـ تەنە قىلىدۇ، ھەممىدىن ھې- ساب ئالىدۇ. مېنىڭ ئەرلىك ھوقۇقۇم دەپسەندە بولدى، ئۇزلىشىپ كېتىشكە نىيەت باغلاپ ھۈزۈرلىرىغا كەلدىم، ـــ دەپتۇ.

ئابدۇرېشتىخان بۇ گەپنى ئاڭلاپ، ھۈسەين بۆزچىنى ئۆزى يۈكۈنۈپ ئولتۇرغان گىلەم ئۈستىگە ئولتۇرغۇزۇپ، ئۆزى يېقىن ئولتۇرۇپ ئۇنىڭغا ناھايىتى ئوچۇق چىراي بىلەن مۇنداق دەپتۇ:

ـــ خوتۇنلىرىمىز ھەمىشە بىزنىڭ ئاچچىقىمىزنى كۆتۈرسە، تاپا ـ تەنىلىرىمىزگە چىدىسا، خام كۆتۈرۈپ كەلسەك پىشۇرۇپ بەرسە، تاتلىقىنى ئالدى بىلەن بىزلەرگە يېگۈزسە، ئۆيىمىزنى ئىسسىتسا، يورۇتسا، مۇھاپىزەت قىلسا، تەشنالىقىمىزنى قاندۇرسا، ياقىمىزغا كىر قوندۇرمىسا، ئارزۇلىرىمىزنى قاندۇرسا، پەرزەنتلىرىمىزنى توققۇز ئاي توققۇز كۈن قورسىقىدا كۆتۈرسە، سۈت ئەمگۈزۈپ چوڭ قىلسا،

ئاستىنى قۇرۇقداپ، ئوت ـ سۇدىن ساقلاپ، ئاخىرغىچە خەۋەر ئېلىپ كۆز قارىچۇقىدەك ئاسراپ، بار-لىق خىزمەتلىرىمىزنى بېجىرىپ، مېھمانلىرىمىزنى كۈتۈپ، دەردىمىزگە دەرمان، رەنجىمىزگە شېپا بولسا... ئۇزلىشىمەن دېگەننى قانداق ئاغزىڭىزدىن چىقاردىڭىز؟ بۇنداق خىزمەتنىڭ قەدرىنى بىلمىگەن كىشىنى قانداقمۇ ئەر كىشى دېگىلى بولار؟ خانلىقىمىز تەۋەسىدىكى ئەر زاتلار ئۆز ئائىلىسىنىڭ كېچىكىنە يۈكىنى كۆتۈرۈپ كېتەلمىسە، كەمىنىڭ سەلتەنىتىدىن ئىبارەت بۇ چوڭ ئائىلىنىڭ يۈكىنى كىملەر ئۈستىگە ئالالايدۇ؟ ئۆيۈڭلەردە ئايال كىشى بىر كۈن يوق بولۇپ قالسا، قانداق ئەھۋالغا قالارسىلەر؟ ئۇ چاغدا ئۆيۈڭلەردىن بوران ئۇچىدۇ، رەڭگرويىڭلاردىن توپا ئۆرلەيدۇ. شۇڭا، تالاق سۆزىنى ئاغزىدىن چىقىرىش مەردىنىڭ ئىشى ئەمەس. گەرچە سىز ئاچچىقىڭىزنى يۈتالماي شۇ قارارغا كەلگەن بولسىڭىزمۇ، سەبىي بالىلىرىڭىزنىڭ دادا، ئانا دېگەن پاك، سەمىمىي ساداسىنى ئاڭلىغىنىڭىزدا، تاشنى يارغۇدەك غەزىپىڭىز توزغاقتەك توزۇپ كېتىشى مۇمكىن...

بۇ سۆزلەرنى پەردە ئارقىسىدىكى «ھەرەمخانا»دا تۇرۇپ ئاڭلىغان ئامانىسا خېنىم مۇنداق قوشۇمچە قىپتۇ:

ـــ ھەممە ئادەمنىڭ ئۆيىدە مۇھەببەت تولۇپ كەتكىنى يوق، ئەلۋەتتە. ئەر ـ خوتۇن بولغۇچى زاتلار ئۆزئارا ھۆرمەت قىلىشلىرى لازىم. شۇ چاغدا ئۆي ئىچىدە راھەت، خاتىرجەملىك بولىدۇ. مەلۇمكى، كېپەن ۋاپات بولغۇچىغا پېچىلغان كىيىم. ھايات كىشىگە كېپەن پېچىلمايدۇ. بىز ئايالىلار ھايات كىشىگە پېچىلغان كېپەننى كۆرۈپلا ئەندىكىپ قورقۇپ كېتىمىز، شۇنىڭغا ئوخشاش، تالاق سۆزىدىنمۇ يىرگىنىپ قورقىمىز. ئەرلەرنىڭ يوق بىر ئىشلارغا ۋەسۋەسە قىلىپ يۈرمىگىنى ياخشى.

خان ۋە خانىش سۆزلىرىدىن قاتتىق تەسىرلەنگەن ھۈسەين بۆزچى قىلغان ـ ئەتكەنلىرىگە پۇشايمان قىلىپ، ئەپۇ سوراپ، خان ھۈزۈرىدىن قايتىپتۇ، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار بىر ـ بىرىگە يول قويىدىغان، گەپ ـ سۆزدە تەڭ تۇرۇشمايدىغان بولۇپ، ئىناق ئۆتۈشۈپتۇ.

قاراتەقىيلىكلەرژوەئاقتەقىيلىكلەر

ـەقدۇم ئەزەم (خوجا ئەھمەت كاسانى) ئوقۇپ، چوڭ بولۇپ، قىرانلىق مەزگىلىگە قەدەم قويۇ-
غاندا ئۇنىڭ ئىلىم ـ پەزىلەتتىكى داڭقى ئەتراپقا تارقىلىپتۇ. خوراسان، ماۋەرا ئۇننەھر خەل-
قىمۇ مەقدۇم ئەزەمنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى، ئىلىم ـ پەزىلىتىگە قايىل بولۇپ، ئۇنى بەكمۇ
ئىززەتلەپ، ھۆرمەتلەپتۇ.

مەقدۇم ئەزەمنىڭ داڭقى سەمەرقەنت پادىشاھى ئەمىر مۇھەممەد بارلاسنىڭ قۇلىقىغا يېتىپتۇ. ئەمىر مۇھەممەد بارلاس مەقدۇم ئەزەمگە ئەقىدە ـ ئىخلاس قىلىپ، ئۇنى سەمەرقەنتكە تەكلىپ قىلىپ ئەكەلدۇرۇپ-
تۇ ھەمدە مەقدۇم ئەزەمنىڭ رازىلىقى بىلەن كاسانغا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپتۇ.

كۇنلەردىن بىر كۇنى، مەقدۇم ئەزەم ئەمىر مۇھەممەد بارلاسقا ئۆز خوتۇنىنىڭ تۇغماسلىقىدىن شىكايەت قىپتۇ. بۇ شىكايەتنى ئاڭلىغان ئەمىر مۇھەممەد بارلاس مەقدۇم ئەزەمگە ئىچ ئاغرىتىپ، ئۆز كېنىزەكلىرى
ئىچىدىكى شادىمان ئىسىملىك بىر گۈزەل تۇركمەن قىزىنى ھەدىيە قىپتۇ ھەمدە: «ئەگەر بۇ كېنىزەك ھامىلىدار بولۇپ تۇغۇپ قالسا، تۇغۇلغان پەرزەنتىنى بىزنىڭ قېشىمىزغا ئەكەلسىلە» دەپ ئىلتىماس قىپتۇ. ھەزرىتى مەقدۇم ئەزەممۇ ئەمىر مۇھەممەد بارلاسنىڭ ئىلتىماسىنى قوبۇل قىلىپ، كېنىزەكنى ئۆز نىكاھىغا ئاپتۇ. كۇنلەر، ئايلار ئۆتۈپ، بۇ كېنىزەك مەقدۇم ئەزەمگە بىر جۇپ ئوغۇل تۇغۇپ بېرىپتۇ. بۇ ئوغۇللار تۇغۇلۇپ يەرگە چۈشكەندە ھەربىرىنىڭ سىقىمىدا قان تۇتۇقلۇقەن. بۇنىڭدىن پادىشاھ ئەمىر مۇھەممەد بارلاس خەۋەر تاپقاندىن كېيىن بۇيرۇق بېرىپ بالىلارنى ھۇزۇرىغا ئالدۇرۇپ كەپتۇ. ئۇلارنى تەربىيىچىگە تاپشۇرغاندىن كېيىن، قارىمىقىدىكى ئۈچ يۈز نەپەر مۇنەججىم، قۇرئەندازلارغا بۇ ئىككى سەئىدزادىلەرنىڭ بەخت ـ دۆلىتى ۋە تەلىيىگە قۇرئە سېلىپ، ئۆزىگە خەۋەر بېرىشنى ئەمر قىپتۇ. شاھنىڭ ھۆكمى بويىچە مۇنەججىملەر بىر جايغا جەم بوپتۇ. كىتابلىرىنى ئېچىشىپ، ئون ئىككى بۇرج، يەتتە يۇلتۇز، ئۈچ يۈز ئاتمىش سابىتلەرنى تەكشۈرۈپ: «بۇ سەئىدزادىلەرنىڭ تۇغۇلغان سائىتى ئەقرەتنىڭ يەتتىنچى دەرىجىسىدە مەريخقا مۇقابىل بولۇپ، نەھىسى ئەكىسىر ئىكەن» دېگەن خۇلاسىنى چىقىرىپتۇ ھەمدە بۇ خۇلاسىنى پادىشاھ ئەمىر مۇھەممەد بارلاسقا يەتكۈزۈپتۇ. ئەمىر مۇھەممەد بارلاس بۇ خۇلاسىنى يېشىپ چۈشەندۇرۇشكە بۇيرۇپتۇ. مۇنەججىملەر ئەمىر مۇھەممەد بارلاسقا مۇنداق دەپتۇ: «بۇ ئىككى سەئىدزادە ئىككى گۈرۇھقا بۆلۈنىدۇ. بۇ ئىككى گۈرۇھ بىر ـ بىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ نەچچە يۈز مىڭ كىشىنىڭ ناھەق ئۆلۈپ كېتىشىگە سەۋەب بولىدۇ. ھەر ئىككىسىنىڭ ئەۋلادىدىن پادىشاھلار دۇنياغا كېلىپ شۆھرەت قازانغۇسىدۇر.»

مەقدۇم ئەزەم ۋاپات بولۇپ ئۇنىڭ شەيخلىق ئورنىغا چوڭ ئوغلى خوجا مۇھەممەد ئىمىن ۋارىسلىق

قىپتۇ. بۇ ئىشقا قاتتىق رەشك قىلغان ئىنىسى خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللا سەمەرقەنتتىن يامانلاپ قەشقەرگە كەپتۇ. بۇ دەل سەئىدىيە خانلىقىنىڭ سۇلتانلىرىدىن ئابدۇكېرىمخانىنىڭ دەۋرى ئىكەن. ئۇ يەركەن، خوتەن-لەردىن سەكسەن مىڭ كىشىنى ئۆزىگە مۇرىت قىپتۇ. سۇلتان ئابدۇكېرىمخانىنىڭ ئىنىسى قۇرەيش سۇلتاز-مۇ خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللاغا قول بېرىپ مۇرىت بوپتۇ. خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللا ئۆز مۇرىتلىرىغا: «قىيامەت بولغاندا، مەن جەننەتنىڭ ئىشىكىدە تۇرىمەن. سىلەرنى بەشىكلاردىكى قارا تەقىيە (بۆك)دىن تونۇۋېلىپ جەز-نەتكە ئەكىرىمەن، شۇڭا ھەممىلار بەشىكلارغا قارا تەقىيە كىيىڭلار !» دەپ بۇيرۇپتۇ.

خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللانىڭ قەشقەرىيىگە كېلىپ يۇقىرى ئىززەت ـ ھۆرمەت، يۇز ـ ئابرۇي تاپقانلىق ھەققىدىكى خەۋەر ئانچە ئۇزاق ئۆتمەي ئاكىسى خوجا مۇھەممەد ئىمىننىڭ قۇلىقىغا ئاڭلىنىپتۇ. بۇ ئىشقا خوجا مۇھەممەد ئىمىننىڭ ھەسەتخورلۇقى قوزغىلىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئىنىسىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى چەكلەش ۋە ئۆزىنىڭ قەشقەرىيىدىكى تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش مەقسىتىدە قەشقەرىيىگە ئاتلىنىپ قەشقەرنى ماكان قىپتۇ. نۇرغۇن كىشىلەر خوجا مۇھەممەد ئىمىننىڭ كارامەتلىرىگە ئىشىنىپ، قول بېرىپ مۇرىت بوپتۇ. ئۇ ئۆز مۇرىتلىرىغا قىيامەت كۈنى جەننەت ئىشىكىدە تونۇۋېلىش ۋە جەننەتكە ئەكىرىشكە ۋەدە قىلىپ ئاق تەقىيە كىيىشنى بۇيرۇپتۇ.

شۇنىڭدىن باشلاپ ئاكا ـ ئۇكىلار ئوتتۇرىسىدا قاتتىق نىزا ـ جاڭجاللار باشلىنىپتۇ. بۇ نىزا ـ جاڭ-جاللارغا ئاددىي پۇقرالاردىن تارتىپ، موللا، ئۆلىما، ئەمەلدارلارغىچە ئارىلىشىپتۇ. خانلار تەختىدىن ئايرى-لىپ، نۇرغۇن كىشىلەر جېنىدىن جۇدا بوپتۇ. يۇرت قاتتىق تەپرەقچىلىق ئىچىدە قاپتۇ. ھەر ئىككى تەرەپ-تىن پادىشاھلار مەيدانغا كېلىپ يۇرت سورىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۆز ئەھۋالى بىلەن بولۇپ قېلىپ، خەلقنى بىرەر ياخشى كۈنگە ئېرىشتۈرەلمەپتۇ. شۇڭا، «ئاق تەقىيىلىك»، «قارا تەقىيىلىك»لەر تارىخ ئۇچۇن بىر قارا داغ بولۇپ قاپتۇ.

ئىپارخان

سەيىتۇللا خوجا تەرىپىدىن ئۇچتۇرپانغا قوغلىۋېتىلگەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ سەردارى ئەمىر مۇھەممەدخانىنىڭ نۇرئەلانۇرخان ئىسىملىك بىر نەۋرىسى بولۇپ، ئۇنىڭ گۈزەللىكتە تەڭدىشى يوق ئىكەن. بۇ پەرىزات سۈپەتلىك قىزنىڭ بويىدىن تەبىئىي ئىپار پۇراپ تۇرىدۇ. غانلىقى ئۇچۇن ئۇنىڭ ئىسمىنى كىشىلەر «ئىپارخان» دەپ ئاتاشقانىكەن. ئىپارخان ئاتقا مىنىشكە ماھىر بولۇپ، جەڭدە ئاجايىپ باتۇر ئىكەن. ئۇ بىرقېتىم ئىشىنكرۇ[9] لەشكەرلىرى بىلەن بولغان جەڭدە ئەسىرگە چۈشۈپ قاپتۇ. ئۇنى باش ئوردا بېيجىڭغا ئېلىپ بېرىپ خانغا كۆرسىتىپتۇ. ئىشىنكرۇخان ئىپارخاننى بىر كۆرۈپلا ئاشىق ـ بىقارار بولۇپ هوشىدىن كېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ قىزنى مەجبۇرىي مەلىكىلىككە قوبۇل قىپتۇ. ئىپارخانىنىڭ رايىنى تارتىش ئۇچۇن ئۇنىڭغا قىلمىغان خۇشامىتى قالماپتۇ، نېمە تەلەپ قىلسا شۇنى دەرھال بېجىرىدىغانلىقىنى بىلدۇرۇپتۇ. لېكىن، ئەل ـ يۇرت پىراقىدا باغرى كۆيۈپ ئاتەش بولغان ئىپارخان خانىنىڭ بۇ ئىلتىپاتلىرىغا قىلچە پىسەنت قىلماي، ھەمىشە مۇڭلىنىپ غەمكىن ئۆتۈپتۇ. بۇ ھالنى سەزگەن ئىشىنكرۇ خان ئىپارخانىنىڭ كۆڭلىنى كۆتۇرۇش ئۈچۇن ئۇنىڭ يەركەندىكى ئۇرۇق ـ تۇغقان، يۇرتداشلىرىنى بېيجىڭغا مەجبۇرىي كۆچۈرۈپ كېلىپ، ئوردا يېنىدىن مەخسۇس مەھەللە ئاجرىتىپ، ئۇلارنى ئولتۇراقلاشتۇرۇپتۇ ۋە بۇ قېرىنداشلىرى بىلەن ئىپارخانىنىڭ ھال ـ مۇڭ بولۇپ ئۆتۈشىگە شارائىت ھازىرلاپ بېرىپتۇ. بىراق، خانىنىڭ بۇ «ئىلتىپاتى» ئىپارخانىنىڭ مىسكىن كۆڭلىنى كۆتۇرەلمەپتۇ. بۇ مەلىكە يەنىلا خانغا كۆڭلىنى بەرمەي، خاپىچىلىق ئىچىدە ئۆتۈۋېرىپتۇ. ئامالسىز قالغان خان ئىپارخانىنىڭ يېنىغا كىرىپ: «ئى مەلىكەم ! سىزگە بارلىق شاپائىتىمنى كۆرسەتتىم. مەندەك بىر شانۇشەۋكەتلىك خانغا خانىش بولغىنىڭىزغا پەخىرلەنمەي، يەنە نېمىشقا ئۆزىڭىزنى مۇنچىۋالا ئاۋارىچىلىككە سالىسىز؟ چىرايىڭىز كۈنسېرى سارغىيىپ كېتىۋاتىدۇ. سىزگە يەنە نېمە لازىم؟ ئېيتىڭ، مەن بەجا كەلتۇرىمەن» دەپ سوراپتۇ. شۇندا ئىپارخان يەنە خانغا غەزەپ بىلەن تىكىلىپ: «مېنىڭ يۇرتۇمدا مېۋىسى ئالتۇن، يوپۇرمىقى كۈمۈش، شېخى پولات، ھىدى ئىپار بولغان بىر دەرەخ بار ئىدى، شۇنى سېغىندىم» دەپتۇ. بۇ قانداق دەرەختۇ؟ دەپ ھەيران قالغان خان دەرھال لەشكەر بېشى سۇ چىڭ بىلەن ھاكىمبەگ ئەبەيدۇللاغا مۇشۇنداق دەرەخنى دەرھال ئوردىغا كۆچۈرۈپ كېلىشكە پەرمان چۈشۈرۈپتۇ. سۇ چىڭ بىلەن ھاكىمبەگ خان تەلەپ قىلغان بۇ خاسىيەتلىك دەرەخنىڭ جىگدە ئىكەنلىكىنى قارارلاشتۇرغاندىن كېيىن، پۈتۈن ئۇچتۇرپان خەلقىگە سېلىق چۈشۈرۈپ، يۈز ياغاچ تۈگىغا جىگدە كۆچىتى كۆچۈرۈپ بېيجىڭغا يۆتكەش بۇيرۇقىنى ساپتۇ. مەجبۇرىي ھالدا نەچچە مىڭلىغان يوق-

سۇل دېھقانلارغا جىگدە كۆچۈرۈلگەن يوغان ياغاچ تۈڭلارنى كۆتۈرگۈزۈپ، ئۇچتۇرپاندىن ھەيدەپ مېڭىپ-
تۇ. مەھبۇسلار ئۇسسۇزلۇق ۋە ئاچلىق ئازابىدا بىر كېچە - كۈندۈز يول يۈرگەندىن كېيىن، بىر قونال-
غۇدا مەسلىھەت قىلىشىپتۇ: «خانىنىڭ بۇ يارلىقى ھەممىزنى ئۆلۈمگە ئېلىپ بارىدۇ، مەنزىلگە يېتىپ
بارغۇچە ھەممىمىز ئۆلۈپ تۈگەيمىز. ‹يېتىپ ئۆلگۈچە ئېتىپ ئۆل› دەپتىكەن. جانىنى بۇنداق قىينىغۇچە
يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم دەپ بىراق قوزغىلايلى» دەپ ۋەدىلىشىپتۇ. پىغانى تاشالماي ئاران تۇرغان يىگىتلەر
شۇئان ئاۋاز قوشۇپ ھەربىكەتكە ئۆتۈپ، جىگدە قاچىلانغان ھەممە تۈڭلارنى چېقىپ تاشلاپتۇ. قولىغا
تاياق - توقماق ئالغان قوزغىلاڭچىلار شۇ كېچىدىلا بىر تۈمەنگە يېتىپتۇ. سۇ چىڭ ۋە ھاكىمبەگنى
ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ چېرىكلىرىنىڭ راسا ئەدىپىنى بېرىپتۇ. بۇ «جىگدە يېغىلىقى» دەپ ئاتىلىپتۇ.

خانىنىڭ جىگدە كۆچۈرۈش پەرمانى بەربات بولغاندىن كېيىن، ئىشىنكرۇخان قەھر - غەزەپكە كې-
لىپ، ئىپارخاننى قاتتىق ۋاستىلەر بىلەن قولغا كەلتۈرۈشكە ئۇرۇنۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر كۈنى ئۆ-
زىنىڭ مەقسىتىگە يەتمەكچى بولۇپ، ئىپارخاننىڭ ھۇجرىسىغا كىرىپ زورلۇق ئىشلەتكەنكەن، بۇ ئې-
پەتلىك قىز قارشىلىق كۆرسىتىپ، قونچىدىكى پىچاق بىلەن خاننى يېنىڭ يارىلاندۇرۇپتۇ. شۇنداق
قىلسىمۇ، ھېيلىگەر خان بۇ پەرىزات قىزدىن زادى كۆڭلىنى ئۇزەلمەپتۇ، «بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كې-
يىن تۇزىلىپ قالار» دەپ ئىپارخاننى ئانىسىغا تاپشۇرۇپ، ئۆزى باشقا جايغا سايا‌ھەتكە كېتىپتۇ. ئوردا-
نى باشقۇرۇپ تۇرغان ئىشىنكرۇخانىنىڭ ئانىسى ئۆز ئەتراپىدىكى خۇسۇمەتچى مەلىكە، خانىشلار بىلەن
«ئىشىنكرۇ دۆلەت خانى تۇرۇقلۇق نەسەبسىز بىر ئاددىي ئايالغا پۇتۇنلەي ئەسىر بولۇپ كەتتى. ناۋادا ئۇ-
نىڭدىن پەرزەنت كۆرۈپ قالسا، خانلىق
تەختىمىزنىڭ ۋارىسى بولۇپ قالىدۇ، ئۇ
چاغدا بىزنىڭ نەسەبىمىز ئۇزۇلىدۇ،
شۇڭا بۇ ئايالنى دەرھال كۆزدىن يوقا-
تىش كېرەك» دەپ سۇيىقەست پىلانلاپ-
تۇ. نەتىجىدە، بىر ئامال تېپىپ، ئى-
پارخانغا زەھەر بېرىپ ئۆلتۈرۈپتۇ. ئى-
شىنكرۇ خان قايتىپ كەلگەندە ئوردا
خانىشلىرى بىرلىكتە: «ئىپارخان زەھەر
ئىچىپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى» دەپ مە-
لۇم قىلىشىپتۇ. ئىپارخاننىڭ ئىشىق -
پىراقىدا كۆيگەن خان قاتتىق ئازاب ئە-
چىدە قاپتۇ ۋە ئۇزاق ئۆتمەي كۆيۈك
دەردىدە ئۆلۈپتۇ. ئىپارخاننىڭ جەستى
ئاشۇ جايدىكى خانلىق قەبرىستانلىقىغا
دەپنە قىلىنغانىكەن.

بەدۆلەتنىڭ چۈشى

ئاقۇپ بەگ بەدۆلەت قوقاندىكى ئارامگاھىدا شۇنداق بىر چۈش كۆرۈپتۇكى، ئۆينىڭ تەرەپ-تەرىپىدىن يوغان - يوغان قۇرتلار لۆمشىپ كېلىپ ياقۇپ بەگنىڭ بەدىنىگە يامىشىپتۇ. بەدۆلەت قۇرتلارنى بىر تالدىن تېرىپ تاشلىغان بولسىمۇ، ئەكسىچە قۇرتلار بارغانسېرى كۆپىيىپ، ئۇنىڭ پۈتۈن بەدىنىنى چىرماپ يېيىشكە باشلاپتۇ. ياقۇپ بەگ ئامالسىزلىقتىن دېمى سىقىلىپ قاتتىق ۋارقىراپ ئويغىنىپ كېتىپتۇ. بالا - چاقلىرى ئەنسىرەپ ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا كىرىپتۇ. بۇ قاباھەتلىك چۈشتىن قورقۇپ ئويغىنىپ كەتكەن ياقۇپ بەگ ئاران دېگەندە ھوشىغا كەپتۇ، لېكىن بالا - چاقلىرى بۇ ئىشنىڭ سەۋەبىنى سوراشقا جۈرئەت قىلالماپتۇ.

ئەتىسى ياقۇپ بەگ ئوردىدىكى چۈشكە تەبىر بەرگۈچى ھۆكۈمالاردىن ئىككىنى چاقىرتىپ، ئوردا ئەمەلدارلىرى ئارىسىدا چۈشىنى ئېيتىپ بېرىپتۇ. لېكىن، تەبىرچىلەر دەرھال جاۋاب بېرەلمەپتۇ ھەم چۈشىنىڭ ھەقىقىي مەنىسىنى ئېيتىشقا پېتىنالماپتۇ. بەدۆلەت غەزەپلىنىپ:

— ئىككى كۈنلۈك مۆھلەت بېرىمەن، چۈشۈمگە تەبىر بېرەلمىسەڭلار، كاللاڭلارنى ئالىمەن، — دەپتۇ.

ئىككى كۈنلۈك مۆھلەت توشۇپتۇ. تەبرچىلەر ياقۇپ بەگنىڭ ئالدىغا كەپتۇ. ئوردا ئەمەلدارلىرى، ياساۋۇل، نۆكەرلەرمۇ يىغىلىپتۇ. تەبرچىلەر ئارىسىدا دانا، ھەقىقەتنى سۆزلەيدىغان، ئىلمىدە كامالىغا يەتكەن بىرى بار ئىكەن. ياقۇپ بەگ ئالدى بىلەن شۇ كىشىنى چۈشكە تەبىر بېرىشكە بۇيرۇپتۇ. ئۇ:

— خوجام، سىلىنىڭ چۈشلىرى پېشكەللىكتىن دېرەك بېرىدۇ. كۆپ ئىشتا ئېھتىيات قىلغانلىرى تۈزۈك، — دەپ جىم تۇرۇپتۇ. ياقۇپ بەگ:

— بۇ نېمە دېگىنىڭ؟ كۆڭلۈڭدىكى گەپنى قىل، — دەپتۇ. تەبرچى:

— ئۆزلىرىنى چۆل ـ بایاۋاندا قۇرت يەپ كېتىدىكەن، — دەپتۇ. بۇ گەپنى ئاڭلىغان ياقۇپ بەگ دەرغەزەپ بولۇپ تەبرچىنىڭ كاللىسىنى ئېلىشقا بۇيرۇپتۇ. جاللات دەرھال ئۇنىڭ كاللىسىنى ئاپتۇ.

يەنە بىر تەبرچى كۆز ئالدىدىكى ۋەقەدىن ساۋاق ئاپتۇ ـ دە:

— غوجام ئالىيلىرى، سىلىنىڭ ئۇرۇق ـ ئەۋلادلىرى، مال ـ ۋارانلىرى، بايلىقلىرى كۆپ بولىدىغان ئوخشايدۇ، — دەپتۇ. بەدۆلەت بۇنىڭدىن خېلى تەسەللى تېپىپ ئۇنىڭغا كۆپ ئىنئام بېرىپتۇ.

كېيىن ياقۇپ بەگ ئالتە شەھەرگە بەگ بولۇپتۇ. ياقۇپ بەگ تازا سەلتەنەت بىلەن ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان مەزگىللەردە ئالتە شەھەرنىڭ ئەمەلدارلىرىنى ۋە ئوردىدىكى ئەمەلدارلارنى يىغىپتۇ ـ دە، شۇ سورۇندا ھېلىقى چۈشىنى ۋە بىر قۇرئەندازنىڭ كاللىسى ئېلىنغانلىقىنى سۆزلەپ:

— پۈتۈن ئالتە شەھەر خەلقى مېنىڭ بەدىنىمگە ئولاشقان قۇرتقا ئوخشايدۇ. قۇرت بەدىنىمنى يەپ ئوزۇۋاتقان ئالغاندەك، ئالتە شەھەر خەلقىمۇ مېنىڭ دۆلىتىمدە، شاپائىتىمدە جان بېقىۋاتىدۇ، — دەپتۇ. بۇ گەپنى ئاڭلىغان ئەمەلدارلار:

— بەرھەق، ئالتە شەھەر خەلقىنى سىلى بېقىۋاتىلا. سىلى كارامەت چۈش كۆرۈپلا، — دەپ تەبرىكلەپتۇ. لېكىن، بەدۆلەت ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا مالىمانچىلىقتا قەستكە ئۇچراپ چۆلدە ۋاپات بوپتۇ، ئۇنىڭ بەدىنىنى قۇرت ـ قوڭغۇزلار يەپ كېتىپتۇ.

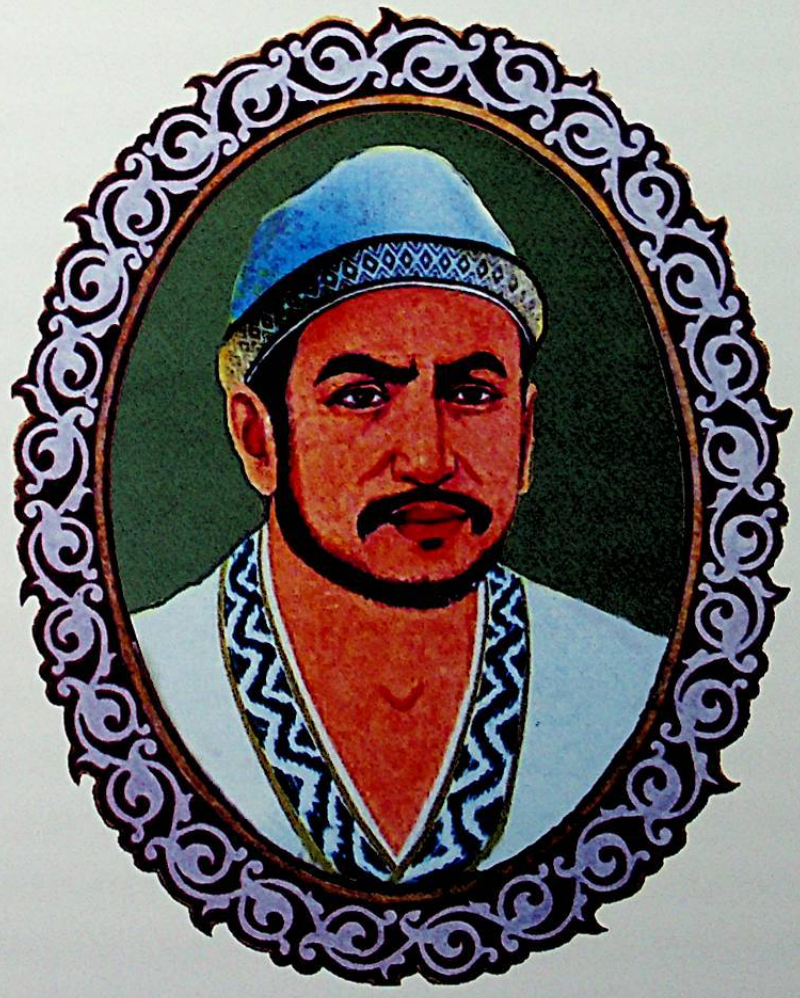

سادىر پالۋان

1

سادىر تۇغۇلۇشى هامان «ئىگە» دەپ يىغلاش ئورنىغا، كۆزىنى يوغان ئېچىپ، تۇغۇت ئانىسىغا قاراپ پىسكىكىدە كۈلۈپتۇ. بۇ هالنى كۆرگەن دادىسى خۇشئەخمەت: «ئەجەبا، بالا دۇنياغا كۆز ئېچىشى بىلەن تەڭ يىغلاپ تۇغۇلاتتى. مېنىڭ بۇ بالامدا نېمە خىسلەت باردۇ؟ يىغلاش ئورنىغا كۈلۈۋاتىدىغۇ؟» دەپ هەيران قاپتۇ. شۇندا يۇرت ئاقساقاللىرى: «بۇمۇ خۇدانىڭ كارامىتى، بالاكىنىڭ پېشانىسىگە ئۆمۈر بويى زادى يىغلىمايدىغان رۇستەمدەك باتۇرلۇق پۈتۈلۈپتۇ» دەپ خۇشال بولۇشۇپتۇ. دەرۋەقە سادىر ئون بەش يېشىدىن باشلاپلا هېچنېمىدىن قورقمايدىغان، جاسارەتلىك پالۋان بولۇپ يېتىلىپتۇ ۋە ئەل ئارىسىدا «پالۋان» دېگەن نام بىلەن داڭ كۆتۈرۈپتۇ. بېشىغا هەرقانچە ئېغىر كۈنلەر كەلسىمۇ، دۇشمەنلەر هەرقانچە قىيناپ ئازابلىسىمۇ زادى زارلانمايدىكەن. شۇنداق قىلىپ، ئۇ پۈتۈن ئۆمرىدە بىر قېتىممۇ يىغلاپ كۆز يېشى قىلمىغانىكەن.

2

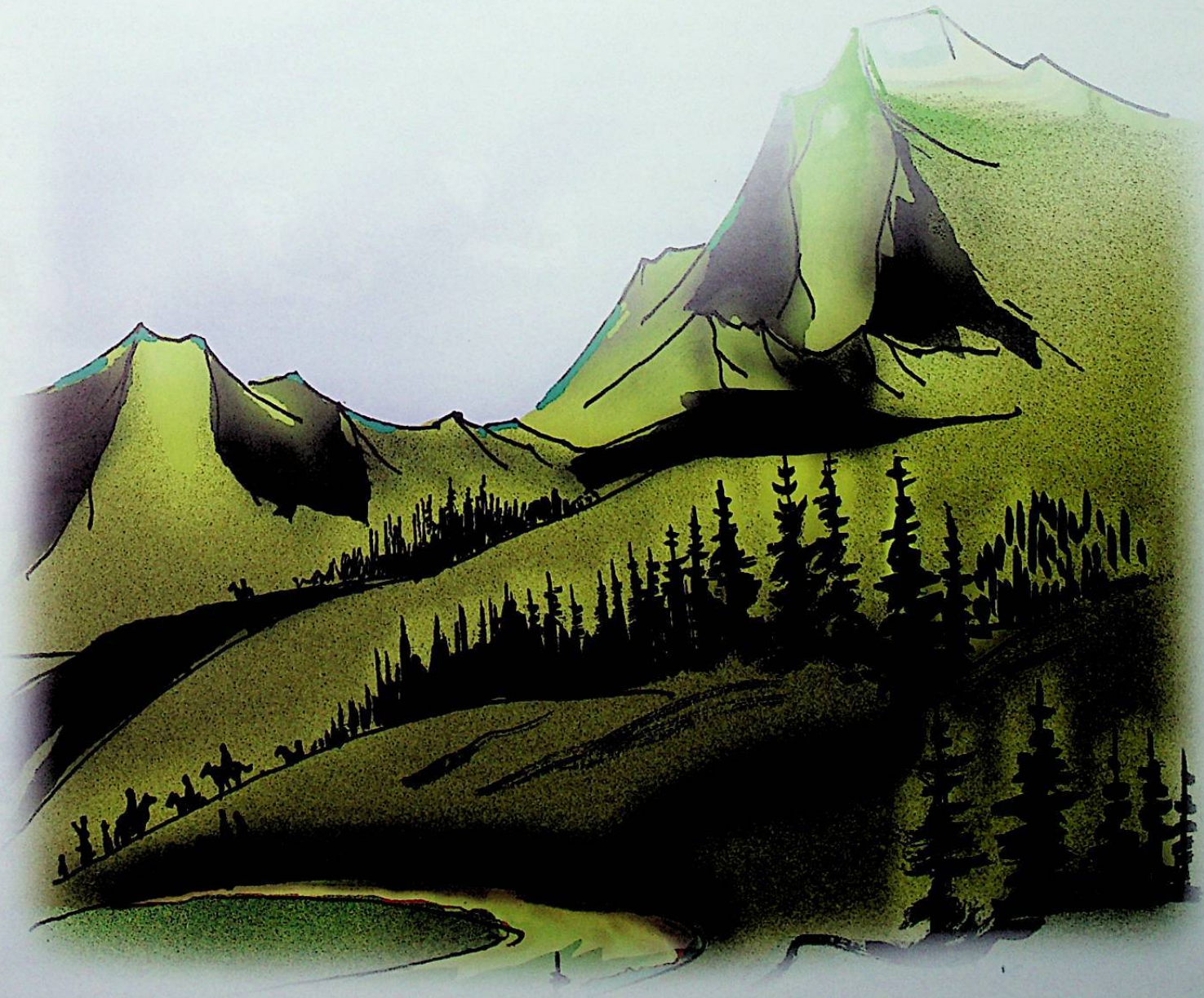
سادىر پالۋان دېھقانلارغا باش بولۇپ مانجۇ ئەمەلدارلىرى بىلەن كۈرەش قىلىۋاتقان كۈنلەردە يەمەك ـ ئىچمەكتىن ناهايىتى قىينىلىپتۇ، لېكىن پۇقرالارنىڭ هېچ نەرسىسىگە تەگمەپتۇ. ئاخىر ئۇ مەسلىهەت قىلىپ، جياڭجۈن يامۇلىدىن ئولجا ئېلىپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك جەهەتتىكى قىينىچىلىقىنى هەل قىلماقچى بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن يارىملىق يىگىتلەردىن بىرقانچىنى باشلاپ بايندايدىكى جياڭجۈن يامۇلىنىڭ ئېگىز سېپىلى يېنىغا كەپتۇ. سېپىلنىڭ يېنىدىلا ئۇلارنىڭ كالا قوتىنى بار ئىكەن. سادىر ئارغامچىنى بىلىگە چىگىپ سېپىلغا چىقىپتۇ ۋە سېپىلدىن ئارتىلىپ چۈشۈپ، چوڭ بىر ئۆكۈزنىڭ بوينىدىن باغلاپ، ئۆزى يالغۇز سېپىل ئۈستىگە تارتىپ چىقىرىپتۇ ۋە سېپىل

يېنىدا ئېھتىيات بىلەن كۈتۈپ تۇرغان بۇرادەرلىرىگە ئۆكۈزنى سىيرىلدۇرۇپ چۈشۈرۈپ بېرىپتۇ. ئۆزى يالغۇز بىر ئۆكۈزنى ئېگىز سېپىل ئۈستىگە تارتىپ چىقارغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان ئەل ـ جامائەت سا-دىرغا باركاللا ئېيتىپ، ئۇنىڭغا شۇنىڭدىن ئېتىبارەن «پالۋان» دەپ نام بېرىپتۇ.

3

سادىر پالۋان دۈشمەنلىرى بىلەن بولغان كۈرەشتە زادى يېڭىلمەپتۇ. مانجۇ چېرىكلىرىمۇ ئۇنىڭ ئېتىنى ئاڭلىسا دىر ـ دىر تىترەيدىكەن. رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشچە، ئۇ ئۆمرىدە دۈشمەنلىرى تەرىپىدىن يەتتە قېتىم تۈتۈلۈپ زىندانغا تاشلانغانىكەن، لېكىن ئۇ ئۆزىنىڭ جاسارىتى ۋە پەم ـ پاراسىتى ھەم سەپداشلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن بىر ئامال قىلىپ زىندانىدىن قېچىپ چىقىپ، كۈرەشنى ئاخىرغىچە داۋاملاشتۇرغانىكەن. ھۆكۈمران گۇرۇھ سادىرنى «كۆزگە قادالغان مىخ» دەپ بىلىپ، ئۇنى يوقىتىشقا كۆپ ھەرىكەت قىلغان بولسىمۇ، لېكىن يوقىتىشقا ئامالسىز قالغاچقا، دۈشمەنلىرىنىڭ يۈرىكى خۇن بولۇپ كېتىپتۇ.

سادىرنىڭ يەتمىش ئۇچ يېشىدا ئۆز ئەجىلى بىلەن قازا تاپقانلىقىدىن خەۋەر تاپقان جىياڭجۇن ئۆز ئەمەلدارلىرىنى باشلاپ ئۇنىڭ قەبرىسىگە بېرىپ، ھەربىرى قەبرىگە يۈزدىن دەررە ئۇرۇپ «ئۆچ»نى ئال-غانىكەن. يېقىن كۈنلەرگىچە سادىرنىڭ قەبرىسىدە دەررىنىڭ ئىزلىرى ساقلانغانمىش.

مىڭ ئات

تۇيەتلەردە ئېيتىلىشىچە، قەدىمكى زاماندا تارىم بويىدا مىڭ ئۇچار ئات بار ئىكەن. كىشىلەر بۇ ئۇچار ئاتلارنى تۇتۇۋېلىش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ دائىم كېلىپ سۇ ئىچىدىغان بۇلىقىغا بەھوش قىلىدىغان دورا سېلىپ قويۇپتۇ، ئۇچۇپ كەلگەن ئاتلارنى مۇشۇ ھىيلە بىلەن تۇتۇپتۇ، قاناتلىرىنى قىرقىپتۇ ۋە ئۇلارنى ئىنسان خىزمىتىگە كۆندۈرۈپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئاشۇ جايغا نامى «مىڭ ئات» دەپ ئاتىلىدىغان بوپتۇ.

تەكلماكان

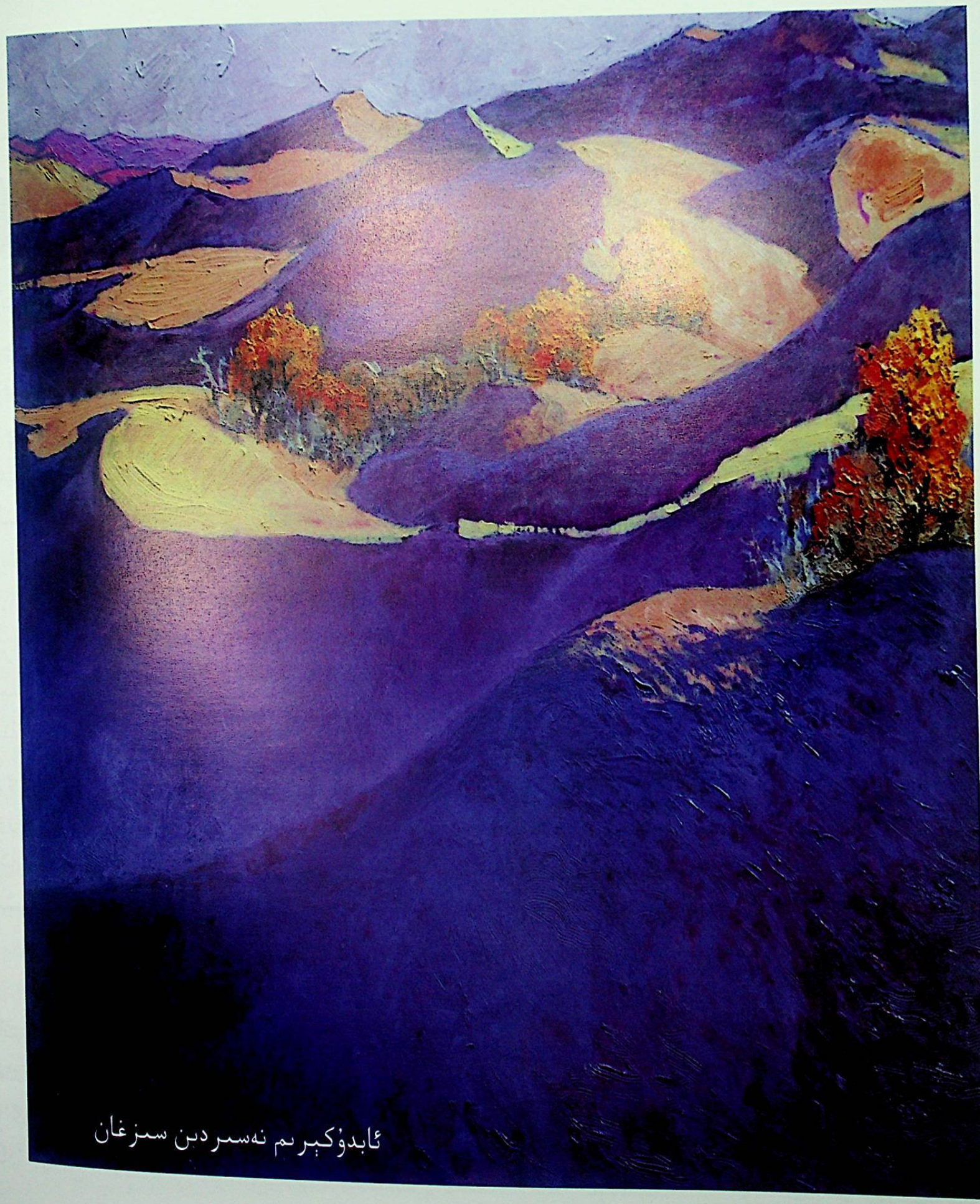
1

ئەرھاد ئۆستىڭى بىرقانچە تارماق ئېقىنلار بىلەن قوشۇلۇپ، ناھايىتى ئۇلۇغ سۇ ھاسىل قىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ چوڭ دەريا ئېقىنىنى بويلاپ چەكسىز كەتكەن ئورمانلار، چىمەنزار ياياقلار، سۇپسۇزۇك كۆللەر بارلىققا كەپتۇ. كېتىك شەھىرى، ئاق شەھەر، تۇپا شەھەر، ئاۋات شەھىرى قاتارلىق ئونلىغان شەھەرلەر بىنا بولۇپ، خەلقلىرى كۆپىيىپتۇ. كۇنلەرنىڭ بىرىدە، بىر ئوۋچى بوۋاي بۇ شەھەردىن چەت بىر باياۋانغا ئوۋغا چىقىپتۇ، قارىغۇدەك بولسا، بىر دۆڭنىڭ يېنىدا بىرقانچە تۇلكە ياپيېشىل ئۆسكەن شاخلار ئۇستىدە بىرنەرسە يەۋاتقانكەن. ئوۋچى تۇلكىنى ئېتىپتۇ. ئوۋچى تۇلكىنىڭ يېنىغا كېلىپ ھەيران قاپتۇ: شاخلىرى مەجنۇنتالغا ئوخشاش بىر - بىرىگە چىرمە-شىپ كەتكەن، دەرەخ دېسە دەرەخ ئەمەس ئاجايىپ بىر خىل ئۆسۈملۈكنىڭ شاخلىرىدا مەرۋايىتتەك تە-زىلىپ تۇرغان يۇمىلاق نەرسىلەرگە كۆزى چۈشۈپتۇ. تۇلكە ئەنە شۇنى يەۋاتقانكەن. ئوۋچى بۇ قانداق نەرسىدۇ دەپ ئويلاپ، ئۇنىڭدىن بىر تال ئۇزۇپ ئاغزىغا سالغانكەن، ھەسەلدىنمۇ تاتلىق تېتىپ كېتىپ-تۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇنى خۇرجۇنغا لىق قاچىلاپ يۇرتىغا قايتىپ كەپتۇ. ئىككىنچى يىلى بوۋاينىڭ ئۆيى ئەتراپىدا ئاشۇ خىل مەجنۇنتال ئۇنۇپ چىقىپتۇ. بوۋاي بۇ خاسىيەتلىك ئۆسۈملۈكنى ئاسراپ پەرۋىش قىپتۇ. ئاردىدىن ئۇچ - تۆت يىل ئۆتكەندە ئۇ مېۋە بېرىپتۇ. بۇ خاسىيەتلىك مېۋىنىڭ نامى ئەل - يۇرتقا تارقىلىپتۇ. دەريا بويىدا ياشىغۇچى تۇمەنلىگەن كىشىلەر ئۆيلىرىنىڭ ئەتراپىغا مۇشۇ خاسىيەتلىك كۆچەتنى ئۆستۈرۈپ، جەننەتتەك گۈزەل باغ قۇرۇپتۇ. يۇرت - جامائەت جەم بولۇپ بۇ دەرەخكە «تەك» (ئۇزۇم) دەپ نام بېرىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ پايانسىز يۇرتلارنىڭ ئىسمى «تەكلىماكان»، يەنى «تەكلىك ماكان» دەپ ئاتىلىپ، تەكنىڭ ئەسلىي ماكانى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئالەمگە داڭقى يېيىلىپتۇ. ھازىرمۇ كىشىلەر بۇ جاينى «تەكلىماكان» دەپ ئاتايدىكەن.

2

تەكلىماكان بۇرۇنقى زامانلاردا ناھايىتى گۈزەل باغۇبوستان ۋە ئېتىز - ئېرىقلار بىلەن تولغان كاتتا يۇرت ئىكەن. ئېكىنزارلىرىنىڭ ھوسۇللىرى ئېشىپ - تېشىپ تۇرىدىكەن. خەلقى ھۇنەر - سەنئەتتە تەڭداشسىز ئىكەن. يات ئەللەر دائىم بۇ جايغا كۆز تىكىدىكەن. ئۇلار كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلىپ بۇ گۈزەل يۇرتنى ئالالماپتۇ. ئاخىر ئۇلار كۇھىقاپ پادىشاھلىقىغا ئەلچى ماڭدۇرۇپ، كۇھىقاپتىن ئازازۇل جادۇ دېگەن جادۇگەرنى سېتىۋېلىپ تەكلىماكان بوستانلىقىغا ئەۋەتىپتۇ. ئازازۇل جادۇ بۇ يۇرتنى ۋەيران

قىلىش ئۈچۈن قىرىق كېچە - كۈندۈز سېھىر قىپتۇ، سېھىرى كارغا يارىماپتۇ. يەنە قىرىق كېچە - كۈندۈز ئەپسۇن ئوقۇپتۇ، ئەپسۇنلىرى كارغا يارىماپتۇ، ئاخىر ھاۋاغا كۆتۈرۈلۈپتۇ. بۇرۇنقى زامانلاردا چىن - ماچىن پادىشاھى ئاسماندا يەر يۈزىدىن مۇساپىسى بەش يۈز يىللىق ئېگىزلىككە مۇئەللەق شەھەر قۇرۇش ئۈچۈن يۆتكەپ چىققان ناھايىتى زور بىر تاغ بار ئىكەن. ئازازۈل جادۇ ھېلىقى غايەت زور تاغنى سېھىر قىلىپ قۇمغا ئايلاندۇرۇپ، گۈزەل، ئاۋات يۇرت تەكلىماكان بوستانلىقىغا قىرىق كېچە - كۈندۈز ياغدۇرۇپتۇ، ئاخىر بۇ گۈزەل يۇرت قۇم تەكتىدە قاپتۇ.

ئابدۇكېرىم نەسىردىن سىزغان

قوم باستقان شەھەر

ەكلماكان ۋادىسىدا، بۇرۇن «شەھەرى كېتىك» دەپ ئاتىلىدىغان، يايلاقلىرى كەڭرى، سۇ-لىرى مول بىر گۈزەل شەھەر بولۇپ، قوم دېگەن نەرسە مەۋجۇت ئەمەس ئىكەن. بۇ شەھەر-نىڭ چېتىدە بىر ئائىلە كىشىلىرى ياشايدىكەن. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ھالال ئەمگىكى بىلەن ئىناق، شاد ـ خۇرام كۈن ئۆتكۈزىدىكەن. شەھەر بۇلارنىڭ ئۆيىگە يېراق بولغاچقا، ئۆمرىدە شەھەرگە كىرىپ باقمىغانكەن، شۇڭا شەھەردىكى ئىشلاردىن پۈتۈنلەي بىخەۋەر ئىكەن. بىر كۈنى بۇ ئۆي ئىگىسى خوتۇننىنى ئۆيدە قالدۇرۇپ ئۆزى شەھەرنى كۆرۈپ باقماقچى بوپتۇ ۋە يول سوراپ شەھەرگە مېڭىپتۇ. يېراقتىنلا شەھەرنىڭ سېپىللىرى ھەيۋەتلىك كۆرۈنۈپ تۇرىدىكەن. ئۇ شەھەرگە ئىچكىرىلەپ كىرىپ، ئىلگىرى كۆرۈپ باقمىغان تۇرلۇك ـ تۇرلۇك ئىشلارنى كۆرۈپ ھەيران بوپتۇ. ھەيرانلىق ئىلكىدە شۇنداق مېڭىپ بىر مۇنچە كىشىلەر توپلىشىۋېلىپ غوۋغا كۆتۈرۈشۈۋاتقان بىر دوقمۇشقا كېلىپ قاپتۇ. بۇ نېمە ئىشتۇ؟ دەپ بىلىپ باقماقچى بوپتۇ ۋە كىشىلەر ئارىسىغا قىستىلىپ كىرىپ قۇلاق سالسا، ئىككى ئوغۇل بىر قىزنى تالىشىۋاتقانىكەن. ئەجەبلەنگەن بۇ كىشى ئاستاغىنا بىرىنىڭ پېشىنى تارتىپ سوراپتۇ:

ــ تالاشتا قالغان بۇ گۈزەل قىز مۇشۇ شەھەرلىكمۇ؟ نېمە ئۈچۈن مۇنداق سورۇندا تالاشتا قالدى؟

ــ مۇشۇ شەھەردىن، بۇلارنىڭ ئائىلىسىدە ئىككى ئوغۇل ۋە بىر قىز چوڭ بولغان، شۇڭا بۇ ئىككى ئوغۇل بۇ قىزنى تالىشىۋاتىدۇ، ــ دەپتۇ.

ــ ئۆز سىڭلىسىنى خوتۇنلۇققا تالاشقىنى نېمىسى ؟ ــ دەپتۇ سىرتتىن كەلگەن كىشى.

ــ سىز بۇ يۇرتنىڭ ئادىتىدىن خەۋەرسىز ئىكەنسىز ـ دە. بۇ شەھەردە قىز چوڭ بولسا سىرتقا بەرمەيدۇ، سىرتتىن قىز ئەكەلمەيدۇ، پەقەت ئۆز ئائىلىسىدىن بولغان ئوغۇل ـ قىزلارنى بىر ـ بىرىگە چېتىپ قويىدۇ ياكى بولمىسا دادىسى ئۆزى خوتۇنلۇققا ئالىدۇ، ــ دەپتۇ.

بۇ گەپنى ئاڭلىغان بۇ كىشى «خۇدايا توۋا» دەپ ياقىسىنى تۇتقىنىچە توپ ئارىسىدىن چىقىپتۇ ۋە ئۆيىگە قايتىپ كېلىپ، شەھەر دېگەننىڭ ئادەملىرى ئادەم ئەمەس، ھايۋان ئىكەن، دەپ شەھەردە كۆرگەنلىرىنى خوتۇنىغا سۆزلەپ بېرىپتۇ ھەم باشقا يۇرتقا كەتمەك بولۇپ، نەگە بېرىپ، نەدە تۇرۇش مەسىلىھە-تىنى پىشۇرغىچە كەچ كىرىپتۇ. ئۇلار بىر قارارغا كېلەلمەي، ئۇخلاپ چۈش كۆرۈپتۇ. چۈشىدە بىر ئاق-ساقال: «بۇ شەھەر ئاللانىڭ قارغىشىغا قالدى، بۇگۈن كېچە ئاللانىڭ غەزىپى بىلەن قوم يېغىپ، شەھەر قوم ئاستىدا قالىدۇ. ساڭا تىرىكلىك كېرەك بولسا، دەرھال ئورنۇڭدىن تۇرغىن ـ دە، يۈك ـ تاقلىرىڭ-

نى ئۇلاغقا ئارتىپ، قىرىق بىر تال ياغاچ كېسىپ تەييار بول. ئىشكىگىنىڭ پەنجىرىسىگە بىر قۇش كې-
لىپ قونىدۇ، شۇ ھامان يەرگە موما قاداپ، ئۇلاغلىرىڭنى مومىغا قوشۇپ، بالىلىرىڭ بىلەن تاڭ سۈزۈل-
گۈچە موما ئايلان. ناشتا بىلەن قۇم يېغىشتىن توختايدۇ. شۇ ۋاقىتتا ئەتراپقا ئوبدان نەزەر سېلىپ بۇ
يەردىن كېتىشىڭ ئامالىنى قىل» دەپتۇ ـ دە، غايىب بوپتۇ. بۇ كىشىمۇ شۇ زامات ئويغىنىپ، ماڭا
خىزىر بېشارەت بەرگەن ئوخشايدۇ، دەپ ئويلاپ، ئاقساقالنىڭ دېگىنى بويىچە ھەممىنى تەييار قىلىپ تۇ-
رۇپتۇ. شۇ ئارىلىقتا بىر قۇش كېلىپ ئىشىك پەنجىرىسىگە قونۇپلا ئۇچ مەرتىۋە چىرقىرىغانىكەن، شۇ
ھامان تاغاردىن تۆكۈلگەندەك ئاسماندىن قۇم يېغىشقا باشلاپتۇ. قۇش ئۇچۇپ كېتىپتۇ. ئۇلار مومىنى
چۆرگىلەۋېرىپتۇ. ئەتىسى ناشتىغىچە قىرىق بىر تال ياغاچنىڭ بىرى كۆمۈلسە، يەنە بىرى قادىلىپ تۇ-
گەپتۇ. قۇمۇ يېغىشتىن توختاپتۇ. قارىغۇدەك بولسا، پۈتكۈل ئەتراپ قۇم بىلەن كۆمۈلۈپ شەھەردىن
ھېچ دېرەك قالماپتۇ. بۇ كىشى بۇ جايدا ھايات كەچۈرۈش ئۈمىدىنى ئۈزۈپ، تارىم دەرياسى ۋادىسىنى
بويلاپ ھاياتلىققا پاناھ ئىزدەپ، بالىلىرىنى ئېلىپ كېتىپ قاپتۇ. كۈن، ئاي ۋە يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن
بۇ قۇم دۆۋىلىرى بارغانسېرى كېڭىيىپ ـ يېيىلىپ ھازىرقى تەكلىماكان قۇملۇقىغا ئايلىنىپتۇ.

«سەن بالانى ئىزدىمەسەڭ، بالا سېنى ئىزدىمەس» دېگەن تەمسىل شۇنىڭدىن قالغانىكەن.

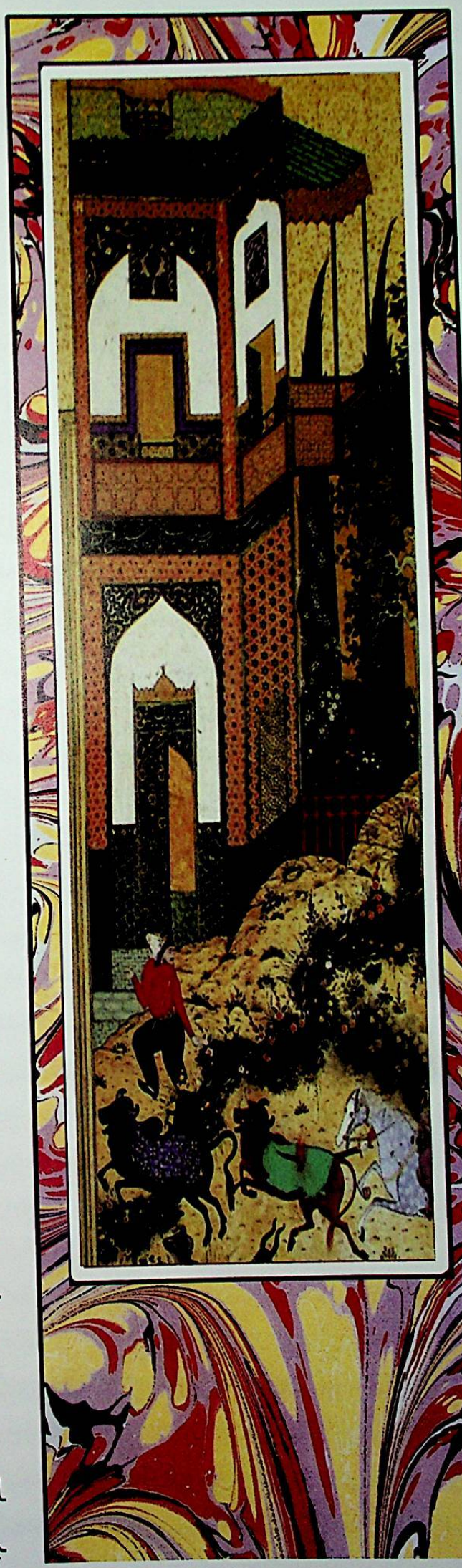
مەۋلان نىياز سىزغان

ئۇدۇن

1

ئۇرۇنسىدا ئۇدۇن زېمىنى ئادەمزات يوق چۆل بولۇپ، بۇ يەردە پەقەت ئەرش ئىلاھى ۋايساراۋانالا تۇرىدىكەن. ھىندى پادىشاھى ئاسوكانىڭ شاھزادىسىنىڭ بىر ئۆگەي ئانىسى بولۇپ، ئۇ ناھايىتى شەھۋەتپەرەس ئىكەن. ئۇ شاھزادىنىڭ بەك چىرايلىق ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ بىلەن زىنا قىلىش خىيالىغا كەپتۇ، ئەمما شاھزادە دۇرۇس يىگىت بولغاچقا، ئۇنىڭ تەلىپىنى رەت قىپتۇ. ئۆگەي ئانىسى ئىزادىن غەزەپلىنىپ، ھىيلە ئىشلىتىپ، شاھزادىنى تاكسىسىلا دۆلىتىگە سۇرگۈن قىپتۇ. ئۇزاق ئۆتمەي، يالغاندىن شاھىي پەرمان چۈشۈرۈپ، شاھزادىنىڭ ئىككى كۆزىنى ئويدۇرۇۋېتىپتۇ. ئاسوكاخان بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، قاتتىق غەزەپلىنىپ، شاھزادىنى قوغدايدىغان يارداملىرىنى ۋەزىر، يارەمچى ئەمەلدارنى ۋە ئۇلارنىڭ پۇتۇن ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنى قوشۇپ ھىندىقۇش تېغىنىڭ شىمالىدىكى قاقاس جىلغىغا سۇرگۈن قىلىۋېتىپتۇ. بۇ ئادەملەر ياخشىراق تۇرالغۇ جاي ئىزدەپ، سۇ ۋە ئوتلاق بويلاپ، تەدرىجىي ھالدا ئۇدۇننىڭ غەربىي چېگرىسىغا كېلىپ قاپتۇ. ئۇلار ئۆز قوۋمىنىڭ ئاقساقىلىنى خان قىلىپ سايلاپ، مۇشۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ قاپتۇ. دەل مۇشۇ چاغدا، شەرقتىكى بىر ئەلنىڭ شاھزادىسىمۇ گۇناھكار بولۇپ قېلىپ، ئۇدۇننىڭ شەرقىي چېگرىسىغا پالىنىپ قاپتۇ. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەر ئۇنى خان قىلىپ تىكلەپتۇ. نۇرغۇن يىللار ئۆتكەن بولسىمۇ ئىككى تەرەپ بىر - بىرى بىلەن ئۇچراشماي كەپتۇ. بىر قېتىم ئوۋ قىلىۋېتىپ، ئىككى تەرەپ چۆلدىكى سازلىقتا ئۇچرىشىپ قاپتۇ - دە، بىر - بىرىنىڭ نەدىن كەلگەنلىكىنى تېكىتكىلاپ، ھەر ئىككى تەرەپ ئۆزىنى بۇ جاينىڭ خوجايىنى دەپ تالاش - تارتىش قىپتۇ، ھەتتا قورال ئىشلەتمەكچى بولۇشۇپتۇ. ئاردىدىن بىر ۋىلەن چىقىپ نەسىھەت قىلىپ: «نېمىگە ئالدىرايسىلەر، ئوۋ قىلىدىغانلار تۇتۇشسا، قوشۇننىڭ كۇچ - قۇدرىتىنى كۆرسىتەلمەيدۇ. ھەر ئىككى تەرەپ قايتىپ كېتىپ، ئۆز قوشۇنىنى راسلاپ، ۋاقىتنى كېلىشىۋېلىپ كېلىپ ئۇرۇشايلى» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ھەر ئىككى تەرەپ ئۆز جايىغا قايتىپ، قوشۇنىنى مەشىق قىلدۇرۇپتۇ ۋە جەڭگە ئىلھاملاندۇرۇپتۇ. ۋەدىلەشكەن ۋاقىت يېتىپ كەلگەندە ئىككى تەرەپ تۇتۇشۇپتۇ. غەربتىن كەلگەنلەر مەغلۇپ بولۇپ، خانى ئۆلتۇرۇلۇپتۇ. شەرقتىن كەلگەنلەرنىڭ خانى غەلىبىدىن پايدىلىنىپ، تىرىپىرەن بولۇپ تارقىلىپ كەتكەن ئاۋامنى ئۆزىگە ئەل قىلىپ، پايتەختىنى ئۇدۇننىڭ ئوتتۇرىسىغا كۆچۈرۈپ، سېپىل سوقۇشقا تەرەددۇت قىپتۇ. خان سېپىل سوقۇشقا مۇۋاپىق كېلىدىغان تۇزۇلۇش زۇكرەك سېغىز توپا يوقلۇقىدىن غەم قىلىپ، تەرەپ - تەرەپكە ئېلان چاپلاپ، بۇ جاينىڭ يەر تۇزۇلۇش

ئالاهىدىلىكىنى ئۇقماقچى بوپتۇ. بۇ چاغدا يۇز ـ كۆزىگە قارا سۇرتۇۋالغان غەيرىي دىندىكى بىر كىشى لىق سۇ قاچىلانغان بىر قاپاقنى يۇدۇپ خانىمنىڭ ئالدىغا كەپتۇ ۋە ئۇنىڭغا: «بۇ جايىمنىڭ يەر تۇزۇلۇشىنى مەن بىلىمەن» دەپتۇ ـ دە، قاپاقتىكى سۇنى يەرگە تۆكۈپتۇ. سۇ ئەگرى ـ بۇگرى ئېقىپ، چوڭ بىر چەمبەر ھاسىل قىلىپ ئايلىنىپ ئېقىۋېرىپتۇ. بۇ چاغدا ھېلىقى ئادەم تۈيۇقسىز يوقىلىپ كېتىپتۇ، ئۇنىڭ قەيەرگە كەتكەنلىكىنى ھېچكىم بىلەلمەپتۇ. كىشىلەر سۇنىڭ ئىزىنى بويلاپ سېپىلغا ئۇل سېلىپتۇ ۋە مۇشۇ ئاساستا ئاخىر شەھەرنى سېلىپ پۈتتۈرۈپتۇ. ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ پايتەختى مۇشۇنداق بىنا بوپتۇ.

شەرقتىن كەلگەن ھېلىقى شاھزادە ئىككى تەرەپنىڭ خەلقىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، پايتەخت بىنا قىلىپ، دۆلەت قۇرۇپتۇ ۋە خەلقىنى خاتىرجەم قىپتۇ. خان ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغا بارغاندىمۇ پەرزەنت كۆرمەپتۇ. ئۇ نەسلى ئۇزۇلۈپ قالماسلىقى ئۈچۈن، بۇ دۆلەتنىڭ ھامىي ئىلاھى ۋايساراۋانا ئىبادەتخانىسىغا بېرىپ، دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىپ، پەرزەنت تىلەپتۇ. خانىمنىڭ دۇئا ـ تىلاۋىتى دەرۋەقە ۋايساراۋانانى تەسىرلەندۈرۈپتۇ. ۋايساراۋانانىڭ پېشانىسى يېرىلىپ، ئۇنىڭدىن بىر سېمىز ئوغۇل سەكرەپ چۈشۈپتۇ. خان ئىلاھ ئاتا قىلغان بۇ بالىنى كۆتۈرۈپ ئوردىغا قايتىپتۇ. ئەلدىكى خەلق كېلىپ قۇتلۇقلاپتۇ. بۇ بالىنىڭ ئادەم سۈتى ئەمەيدىغانلىقىنى كىم بىلسۇن، خان بالىنىڭ ئەي بولماسلىقىدىن غەم قىلىپ يەنە ۋايساراۋانا ئىبادەتخانىسىغا بېرىپ، بالىنى بېقىش ئۈسۈلىنى ئېيتىپ بېرىشنى تىلەپتۇ. بۇ چاغدا مەبۇد ئالدىدىكى يەر ئۈشتۈمتۈت پۈلتىيىپ چىقىپ، خۇددى ئاياللارنىڭ ئەمچەكىدەك شەكىلگە كىرىپتۇ. بالا بۇنى كۆرۈپ، ئالدىغا بېرىپ ئېمىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بالا بۇ ئەمچەكنى ئېمىپ بارا ـ بارا چوڭ بوپتۇ. ئۇ ئەقىل ـ پاراسەت ۋە باتۇرلۇقتا ئالدىنقىلاردىن ئېشىپ چۈشۈپتۇ. ئۇ يەرنى ئېمىپ چوڭ بولغاچقا، ئۇنىڭ ئىسمى «كۈستانا» (يەر ئەمچىكى) دەپ ئاتىلىپتۇ، كېيىن بۇ دۆلەتنىڭ نامىمۇ «كۈستان» دەپ ئاتىلىپ، ئاستا ـ ئاستا «خوتەن»گە ئۆزگىرىپ كېتىپتۇ.

2

خانىمنىڭ ئوغلى بولمىغانلىقتىن نەسەبى ئۈزۈلۈپ قېلىشتىن ئەنسىرەپ، ۋايساراۋانا تەڭرى دەرگاھىغا بېرىپ ئىبادەت قىپتۇ. ئىلاھ ئوبرازىنىڭ پېشانىسىدىن بىر ئوغلان

ئۇنۇپ چىقىپتۇ، ئۇنى مەپىگە سېلىپ ئەكەپتۇ. دۆلەت خەلقى تەبرىكلەپتۇ. ئوغلان ئەمچەككە كۆنمىگەن-لىكتىن يەنە ئىلاھتىن ئۇنىڭغا ئۆمۈر تىلەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىلاھنىڭ ئالدىدىكى يەردىن بىر ئەمچەك ئۇنۇپ چىقىپتۇ. بۇ ئىلاھىي ئوغۇل ئۇنى ئېمىپ ئەي بوپتۇ، ئەلدە تەڭدىشى يوق، ئەقىللىق، باتۇر بولۇپ يېتىلىپتۇ... شۇنىڭدىن كېيىن بۇ دۆلەتتە خانلىق نەسەبى ئۇزۇلۇپ قالماپتۇ. بۇ ئەلنىڭ خانى يەردىن ئۇنۇپ چىققان ئوغۇز سۇتىنى ئېمىپ چوڭ بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ئەلنىڭ نامى «كىموستان» دەپ ئاتىلىپتۇ. «كىمو» دېگەن سۆز ئاريانلىقلارنىڭ تىلىدا «ئوغۇز سۇتى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىكەن. «كىموستان» بولسا «ئوغۇز ماكانى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىكەن، كېيىن جانلىق تىلدا «س» تاشلىنىپ، «كىموتان» دەپ ئاتالسا، ئاستا ـ ئاستا «ك» چۈشۈپ قېلىپ «موتان» ياكى «خوتەن» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ھازىرغىچە «خوتەن» دېگەن نام سىڭىپ قالغانىكەن.

3

قەدىم زامانىدا ئۇدۇن دېگەن بۇ جاي دولقۇن ـ تۇمانلار كەڭ يېيىلغان، چەكسىز بىپايان دېڭىز ئىكەن. مۇنەۋۋەرۈك شىبرۇن مەھدۇم جانابلىرى شىمالىي تەڭرى ھەزرىت بروشىيما بىلەن پىچاشتىلىغا شۇنداق دەپتۇ: «ھازىر بۇ پايانسىز دېڭىز كېيىن ئادەمزات ئولتۇرىدىغان جايغا ئايلانغۇسى. ھازىر تۇمار-گۇل، نېلۇپەر گۈللىرى قويۇق ئۆسكەن جاي كۆپلىگەن بۇدساتۋالار ئورۇنلاشقان ئىبادەتخانىغا ئايلانغۇسى. سىلەر بېرىپ سۇنى پۈتۈنلەي قۇرۇتۇڭلار، كېيىن ئادەمزات ئولتۇراقلىشالايدىغان بولسۇن.» شىمالىي تەڭرى ھەزرىت بىلەن شىللىيزى ئىككىيلەن قۇرۇم تاغلىرىغا كەپتۇ. كۈمۈش ھاسىسىنى ۋە نەيزە ئۇچىنى تۆۋەنگە قارىتىپ، دېڭىزنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىغا قاتتىق سانجىغانىكەن، دېڭىز ئاستى تېشىلىپ كېتىپتۇ، ئۇزاق ئۆتمەي دېڭىز سۇيى ئېقىپ تۈگەپتۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇدۇندىن ئىبارەت قەدىمىي جاي پەيدا بولۇپ، ئادەمزات ئولتۇراقلىشىپتۇ.

ئۇدۇننىڭ تۇنجى پادىشاھى «يەر ئەمچىكى شاھى» دەپ ئاتىلىدىكەن. خانلىق قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ئىككى قەبىلە ئوتتۇرىسىدا قاتتىق جەڭ بولغانىكەن. دەل مۇشۇ پەيتتە شىماللىق تەڭرى ھەزرىت بىلەن جىران پەرىشتە، تاغلار دىيارىدىن كەلگەن تاغ پەرىشتىلىرى توساتتىن پەيدا بوپتۇ. ئۇدۇن دېڭىز يېرى بىردەمدىلا مۇنبەت ئېتىزغا ئايلىنىپتۇ. ئۇلار ئىككى قەبىلە ئاقساقاللىرىغا سۆزلەپ تەنبىھ بېرىپتۇ، ئەپ ئۆتۈشنى، ئۇرۇشماسلىقنى تەرغىب قىپتۇ. ئۇلار ئەگەر بۇددا ئىشەنمەسكىلار، داۋاملىق ئۇرۇشۇڭلار، ئۇدۇن پۈتۈلمەي كۆلگە ئايلىنىپ يېڭىۋاشتىن دېڭىز بولۇپ كېتىدۇ، دەپ ئاگاھلاندۇرۇپتۇ. يەر ئەمچىكى شاھى بىلەن ھەمزە روزى ۋەزىر بەگ ئۇچرىشىپ مەسلىھەت قىپتۇ. ھەر ئىككىسى بۇ جاينى ئورتاق باشقۇرىدىغان بوپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇدۇن قەلئەداش دۆلەت بولۇپ قۇرۇلۇپتۇ.

خوتەن ئاق سېپىل شەھرى

1

سوكاخان قاتتىق غەزەپلىنىپ، ۋەزىرىنى ئەۋەتىپ، شاھزادىنى سۈرگۈن قىپتۇ. ئۇ قوۋمـ
لىرىنى باشلاپ شىمالدىكى تاغدىن ئۆتۈپتۇ، چۆل ـ جەزىرىلەردە قونۇپتۇ، ئادەم ۋە مۇلۈكـ
لىرىنى ئېلىپ، بۇ ماكاننىڭ غەربىدىكى قىرغاقتا كەپتۇ، تۆرىلەرنى تىكلەپتۇ، ئۆزى خان
بوپتۇ. شۇ ۋاقىتتا شەرقىي ئەل شاھزادىسى شەرقتىكى قىرغاقتا كېلىپ ماكانلىشىپتۇ. قول ئاستىدـ
كىلەرنىڭ مەسلىھەتى بويىچە ئۆزىنى خان دەپ جاكارلاپتۇ. ئايلار، پەسىللەر ئۆتۈپتۇ. دىن ۋە ئۆرپ ـ ئاـ
دەت جەھەتلەردە بۇ ئىككى شاھزادە چىقىشالماپتۇ. ئۇلار ھەمىشە يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلغان
ۋاقىتلاردا چاتاللىقلاردا ئۇچرىشىپ قېلىپ، ئۆزئارا جەمەتلىرىنى سۈرۈشتە قىلىشىدىكەن، خوجايىنلىق
تالىشىپ، گەپ ـ سۆز تەگىشىدىكەن، بىر ـ بىرلىرىگە قورال تەڭلىشىدىكەن... شۇنداق قىلىپ، بىر
كۈنى سۇبھى كۆتۈرۈلگەندە ئۇلارنىڭ ئارىسىدا جەڭ باشلىنىپتۇ. نەتىجىدە، غەرب خانى يېڭىلىپ، شەرق
خانى غەلىبە قىپتۇ. غەرب خانى ئۆز ئېلىدىن مەھرۇم بولغانلارنى يەنە توپلاپتۇ، پايتەختىنى ئوتتۇرا
رايونغا كۆچۈرۈپ سېپىل بىنا قىپتۇ ۋە دۆلەت قۇرۇپتۇ. خان پايتەخت قىلغان بۇ شەھەرنىڭ نامى شۇـ
نىڭدىن باشلاپ «ئاق سېپىل شەھىرى» دەپ ئاتىلىپتۇ.

2

بۇرۇنقى زامانىدا ھونلاردىن يۈز مىڭلىغان ئادەم كېلىپ ئەتراپتىكى شەھەرلەرنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىپـ
تۇ. ئۇلار چاشقاندۆڭنىڭ يېنىدا بوز يەر ئېچىپتۇ. كىھوستان خانى ئون مىڭلىغان لەشكىرى بىلەن
ھونلارغا تەڭ كېلەلمەسلىكىدىن ئەنسىرەپتۇ... ھونلار دەرھال مەپلەرنى قوشۇپ، ئاتلىرىنى ئېگەرـ
لىمەكچى بولۇشۇپتۇ، لېكىن ئېگەر، ساۋۇت، ئوقيا، مەپە جابدۇقلىرى قاتارلىق يېپ ـ شوينىسى بار
لەشكىرىي جابدۇقلارنىڭ ھەممىسىنىڭ چېتىلغۇلىرىنى چاشقانلار ئاللىقاچان قىرقىپ تاشلىغانىكەنـ
شۇنىڭ بىلەن ھونلار ئۆزلىرىدىن كۆپ ئاز بولغان كىھوستان لەشكەرلىرىدىن يېڭىلىپ قايتقانىكەن.

ئاروخانىڭ پادىشاھقا قىلغان نەسىھەتلىرى

نۇرغۇنلىغان ئادەملەر ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ ئۇنىڭ بىلەن سۆھبەتلىشىپ ئۇنىڭ ئۆگىتىشىنى ئاڭلاپ ئۇنىڭ ئۆگىتىشىگە ئەمەل قىلىپ ئۇنىڭ ئۆگىتىشىنى ئۆگىنىپ ئۇنىڭ ئۆگىتىشىنى ئۆگىت

ئۇدۇن خانىشى شۇەنزاڭنى كۈتۈۋېلىشى

ـاڭ سۇلالىسىنىڭ جىنگۇەن 18 - يىلى (مىلادىيە 644 - يىلى) ئەتىياز بىلەن ياز ئارىلى-
قىدا، بوران - چاپقۇنلارغا قارىماي يىراق يوللارنى بېسىپ كەلگەن ئاچارىيا شۇەنزاڭ كۆك-
ئارت چوققىسى، يەنى پامىر ئېگىزلىكى ۋە كاشغەر ئايمىقىنى بېسىپ ئۆتۈپ ئۇدۇنغا كې-
لىدۇ. ئۇ ئالدى بىلەن بۆگەي شەھىرىگە[10] كېلىپ كاتتا كۈتۈۋېلىنىدۇ، بۇ يەردە يەتتە كۈن تۇرىدۇ. شۇ
چاغدىكى ئۇدۇن خانىنىڭ ئىسمى ۋايجىراسىن بولۇپ، بۇ بۇيۇك تاڭ راھىبىنىڭ كەلگەنلىكىنى ئۇقۇپ،
ئوغلى ۋە ۋەزىر - ۋۇزرا قاتارلىق نۇرغۇن كىشىنى باشلاپ شۇەنزاڭنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن بۆگەي شە-
ھىرىگە كېلىدۇ. شۇەنزاڭنىڭ ئەھۋالىدىن ئوبدان خەۋەر ئېلىش ۋە ئۇنى ياخشى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈ-
چۈن، ئۇ ئۆز ئوغلىنى شۇەنزاڭنىڭ يېنىدا قالدۇرۇپ، ئۆزى ئاۋۋال ئۇدۇن پايتەختىگە قايتىپ كېلىپ،
شۇەنزاڭنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن ناھايىتى زور قوشۇن تەشكىللەيدۇ.

شۇەنزاڭ بۆگەي شەھىرىدىن يولغا چىقىپ ئىككى كۈندىن كېيىن ۋايجىراسىن شۇەنزاڭنى يول ئۈستىدە قارشى ئېلىش ئۈچۈن يەنە مەخسۇس ئەمەلدارلارنى ئەۋەتىدۇ. ئۇلار ئۇدۇن پايتەختىگە قىرىق چاقىرىم كېلىدىغان يەرگە بېرىپ توختاپ تۇرىدۇ. ئىككىنچى كۈنى ۋايجىراسىن زور تۇركۈمدىكى ئەمەلدارلار، راھىبلار ۋە پۇقرالارنى ئۆزى باشلاپ، داقا ـ دۇمباق، ناغرا ـ سۇنايلارنى ياڭرىتىپ، كۈجە كۆيدۇرۇپ، گۈل چېچىپ، يولنىڭ سول تەرىپىدە ئۇزۇنغا سوزۇلغان قارشى ئېلىش سېپىلى ھاسىل قىلىدۇ. شۇەنزاڭنى ئاشۇ تەرىقىدە قارشى ئالغانچە پايتەختكە باشلاپ كېلىپ، شەھەر ئىچىدىكى ساباد ئىبادەتخانىسىغا ئورۇنلاشتۇرىدۇ.

شۇەنزاڭ ئۇدۇندا يەتتە ئايدىن كۆپرەك تۇرىدۇ، بۇددا دىنىغا ئائىت مەشھۇر جايلارنى زىيارەت قىلىدۇ، شۇنداقلا ھەرقايسى چوڭ ئىبادەتخانىلاردا نوم تەسىس قىلىدۇ. ئۇ بارغانلىكى يەردە كاتتا كۈتۈش ۋە قارشى ئېلىشقا سازاۋەر بولىدۇ. ئۇنى كۈتۈش ۋە ئۇزىتىپ قويۇشقا مەخسۇس پادىشاھ جەمەتىدىكىلەر ۋە مەشھۇر راھىبلار چىقىدۇ.

شۇەنزاڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىن ئايرىلىپ غەربكە سەپەر قىلغاندا، چېگرىدىن خۇپيانە چىققانىدى، ئەمدىلىكتە نۇرغۇن بۇددا ئىلىملىرىنى ئۆگىنىپ ئۆز ئېلىگە قايتماقچى بولغان بولسىمۇ، بىراق كۆڭلىدە يەنىلا بىر گۇمان تۇغۇلىدۇ، ئۇ شۇنداقلا قايتىپ بارسا تاڭ تەيزۇڭنىڭ ئەيىبلىشىدىن ئەندىشە قىلىدۇ. شۇڭا، ئۇ ئۇدۇندا تۇرۇپ تەيزۇڭ پادىشاھ ئالىيلىرىغا مەكتۇپ ئەۋەتمەكچى بولىدۇ. مەكتۇپنى ئېلىپ بېرىشقا تەيىنلەنگەنلەر غوز سودىگەرلىرى بىلەن بىرگە چاڭئەنگە قاراپ يۇرۇپ كېتىدۇ. تەيزۇڭ ئالىيلىرى شۇەنزاڭنىڭ مەكتۇپىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، دەرھال چاڭئەنگە قايتىپ كېلىش ھەققىدە ئۇنىڭغا مەخسۇس پەرمان چۈشۈرىدۇ. شۇنداق قىلىپ، شۇەنزاڭ 644 ـ يىلى يىل ئاخىرىدا كۆزى قىيمىغان ھالدا ئۇدۇن دۆلىتىدىن ئايرىلىپ، 645 ـ يىلى نۇر-

غۇن نوملارنى ئېلىپ چاڭئەنگە قايتىپ بارىدۇ.

فاشیه‌نىڭ ئۇدۇندا بۇددا مۇراسىمنى كۆرگەنلىكى

ـاشيەن مىلادىيە 399 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چاڭئەندىن يولغا چىقىپ، بۇددا قامۇسىنى ئېلىش ئۈچۈن غەربىي دىيارغا كەلگەنىدى. كۆپ مۇشەققەت تارتىپ ئۇزۇن يول يۈرۈپ مىلادىيە 401 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ئۇدۇنغا يېتىپ كېلىدۇ. ئۇدۇندا ئۈچ ئاي تۇرۇپ قالىدۇ. ئۇنىڭ مەقسىتى بۇددا مۇراسىمىنى كۆرۈش ئىدى. فاشيەنىڭ خاتىرىلىشىچە، بۇ بىرخىل بۇددا مۇراسىمى ئىكەن، قاتار كەتكەن بۇددا مەبۇدلىرى، بۇدساتۋا ھەيكەللىرى ناھايىتى نەپىس ۋە كۆركەم ياسالغانىكەن، بۇتلارغا قارىسىڭىز، ئۇلار جانلىق، كېلىشكەن ئادەملەرنىڭ گۈزەللىك سېيمىسى بولۇپ، بۇنىڭدىن دىنىي ئېتىقادنىڭ كۈچلۈكلۈكىنى كۆرۈش مۇمكىن ئىكەن.

ئۇدۇندا 4 ـ ئايدا ھەممە ياق گۈل ـ گىياھلار بىلەن قاپلىنىدىكەن. ئۇدۇندا ھەرىيلى 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن 14 ـ كۈنگىچە بۇددا مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدىكەن. ئۇدۇن شەھىرىنىڭ ئەتراپىدا ئون تۆت ساڭرام (بۇتخانا) قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدىكەن. شەھەر يوللىرىغا سۇ سېپىلىپ پاكىز سۈپۈرۈلىدىكەن، كوچا، ھويلا ـ ئارام‌لار رەتلىنىدىكەن. ساڭرامنىڭ ھەربىرىدە بىر قېتىم بۇتقا سەجدە قىلىش رەسمىيىتى ئۆتكۈزۈلىدىكەن. سېپىل راۋىقىدىكى ئىشىكلەرگە ھەر خىل پەردىلەر ئېسىلغان بولۇپ، كاتتا بېزىلىدىكەن. ئۇدۇن شاھى ۋە خانىش سەنيۇمۇ مۇراسىمغا قاتنىشىدىكەن. شەھەرنىڭ سىرتىدىن ئۈچ ـ تۆت چاقىرىم كەلگۈدەك جايدا ئېگىزلىكى ئۈچ غۇلاچ كېلىدىغان تۆت چاقلىق ھارۋىغا غايەت زور بۇت تۇرغۇزۇلىدىكەن، ئۇستى نەپىس يىپەك بىلەن يېپىلىدىكەن. ئۇنىڭ ئىككى تەرىپىگە ئىككى كىچىك بۇدساتۋا ئۇنى مۇھاپىزەت قىلىپ تۇرغان قىياپەتتە تۇرغۇزۇلىدىكەن. ئۇلار پەلەكتىن چۈشكەن پەرىشتە ھېسابلىنىدىكەن. ئۇلارنىڭ ھەممە يېرى ئالتۇن، ياقۇتتىن نەقىشلىنىدىكەن. بۇددا ھەيكىلى دەرۋازىدىن يۈز قەدەم نېرىغا بارغاندا، ئۇدۇن پادىشاھىدەك مەرتىۋىسى يۇقىرى زاتلارمۇ تاج ـ تەقىيىلىرىنى تاشلىۋېتىپ، يېڭى كىيىم كىيىپ، يالىڭاياغ ھالدا كۈجە كۆيدۈرۈپ قارشى ئېلىشقا چىقىدىكەن. بۇددا ھەيكىلى دەرۋازىغا كىرگەندە سېپىل راۋىقىدا تۇرغان خانىش ئىپار چېچىپ، كۈجە كۆيدۈرىدىكەن. بۇ چاغدا گويا ئاسماندىن گۈل ياغقاندەك بولىدىكەن. كۈجىنىڭ ئېسىل پۇرىقى، ھەممە يۇقىرالارنىڭ شادلىقى بىر مەيدان شادىيانە مۇھىتنى پەيدا قىلىدىكەن.

چوقتىنچى ۋە نوقتىنچى

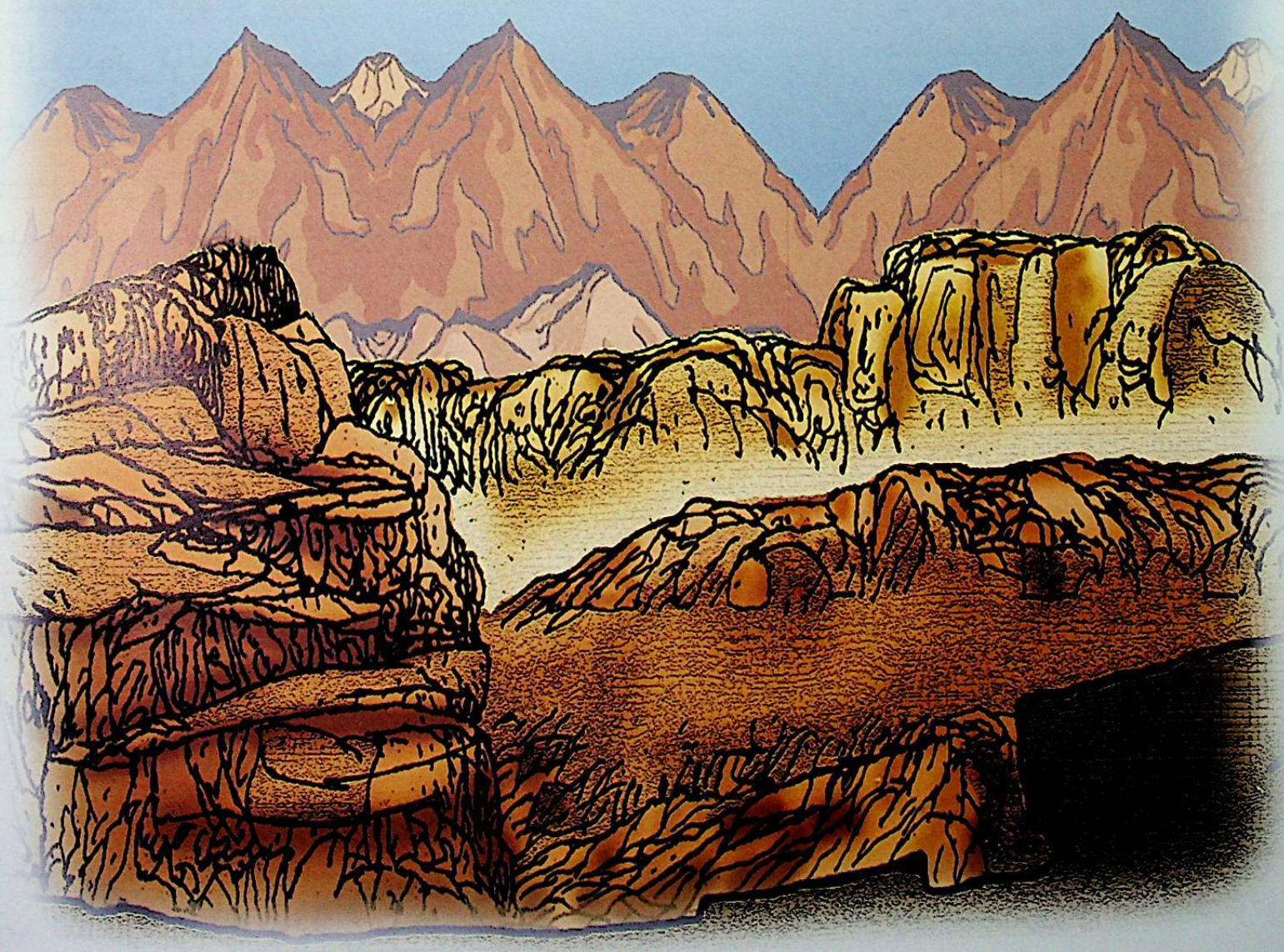
ئۇيغۇرلار ئارىسىدا، چوقتىنچى بىلەن نوقتىنچى ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ باش سانغۇنلىرى ئىكەن. ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى بىلەن قاراخانىيلار سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا ئون يىلدىن ئارتۇق ئۇرۇش داۋاملاشقان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە كۆلىمى بىر قەدەر چوڭراق بولغان ئۇرۇش توققۇز قېتىمغا يېتىدۇ. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئەڭ ئاخىرقى تۆت مەيدان چوڭ ئۇرۇشقا چوقتىنچى بىلەن نوقتىنچى قوماندانلىق قىلغانىكەن.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خانى يۈسۈپ قادىرخان بىر يۈز قىرىق مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن بىلەن ئوردا كەنت (قەشقەر)گە ھۇجۇم قىلىپ، ئوردا كەنتنى ناھايىتى تېزلىكتە قولغا چۈشۈرگەندىن كېيىن، ئوڭۇشلۇق ھالدا ئۇدۇنغا يۈرۈش قىپتۇ. ھازىرقى قاراقاش ناھىيىسىنىڭ زاۋا يېزىسى تەۋەلىكىدىكى كەپتەرخانا (قومات پاششىم) دەپ ئاتىلىدىغان يەرگە كەلگەندە چوقتىنچى ۋە نوقتىنچى قوماندانلىقىدىكى ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن قوشۇنلىرى بىلەن بىر مەيدان دەھشەتلىك جەڭ قىلىدۇ. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش ئۇزۇن داۋاملىشىپتۇ. قاراخانىيلار سۇلالىسى قوشۇنلىرى كۆپ چىقىملارغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، بىراق بىر يۈز قىرىق مىڭ لەشكەرگە ئىگە بۇ قوشۇن يەنىلا ئۇدۇن قوشۇنلىرىنى يېڭىپتۇ ھەمدە ئۇدۇن قوشۇنلىرىنىڭ كەينىدىن قوغلىغانچە سۇر - توقاي قىلىپ ئۇدۇل ئۇدۇن سېپىلىگىچە قىستاپ كېلىپتۇ، شۇنداقلا ئۇدۇن پايتەختىنى بېسىۋاپتۇ. چوقتىنچى بىلەن نوقتىنچى ئامالسىز لىقتىن ئۇرۇشتا ھايات قالغان ئازغىنا ئاقساق - چولاق لەشكەرلىرىنى ۋە بىرقىسىم ئاھالىنى باشلاپ ھازىرقى چىرا ناھىيىسىنىڭ تاغلىق رايونلىرىغا چېكىنىپتۇ.

چىرانىڭ تاغلىق رايونلىرىدا، ئۇدۇن قوشۇنلىرى ئىسلام قوشۇنلىرى ناماز ئوقۇۋاتقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇلارغا دەھشەتلىك ھۇجۇم قىلىپ، ئومۇميۈزلۈك غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈپتۇ. ئىسلام قوشۇنلىرىنىڭ كۆپى ھالاك بوپتۇ. بۇ كۈن دەل مىلادىيە 1000 - يىل 11 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ئىكەن. ئۇدۇندىكى لەشكەر ۋە خەلق چوقتىنچىنىڭ باشچىلىقىدا غەلىبىلىك جەڭ قىلىپ ئۇدۇن پايتەختىنى قايتۇرۇۋاپتۇ. بۇ قېتىمقى جەڭدە قاراخانىيلار سۇلالىسى تولىمۇ ھالسىراپ كەتكەنلىكتىن، بەش يىلغىچە ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتىگە چېقىلىشقا پېتىنالماپتۇ.

مىلادىيە 1006 - يىلى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خانى يۈسۈپ قادىرخان ئۆزى شەخسەن قوشۇن باشلاپ ئۇدۇنغا يەنە بىر قېتىم ھۇجۇم قىپتۇ. بۇ قېتىم يۈسۈپ قادىرخان قوشۇنلىرىنىڭ سانى تېخىمۇ كۆپ، لەشكەرلىرىنىڭ ساپاسى يۇقىرى، ھەيۋىسى زور بولغاچقا، ھېچقانچە چوڭ ئۇرۇش قىلمايلا ئۇدۇننى

قايتا بېسىۋاپتۇ. چوقتىرىشىت بىلەن نوقتىرىشىت ئۇزۇن مۇددەتلىك ئۇرۇشتا ھالىدىن كەتكەن نەچچە يۈزلىگەن ئاقساق - چولاق لەشكىرىنى باشلاپ، چىرا تاغلىرىدا ئىنتايىن ئېچىنىشلىق جەڭ قىپتۇ. ياز ئۆتۈپ قىش كەپتۇ. تاغلىق رايوندا قەھرىتان سوغۇق جاندىن ئۆتۈپتۇ. ۋاقتىنىڭ ئۇزىرىشىغا ئەگىشىپ، لەشكەرلەرگە ئاش - ئوزۇق، ئات - ئۇلاغلارغا يەم - بوغۇز بارغانسېرى ئاز قاپتۇ. ئاخىر بېرىپ پۈتۈنلەي ئاش، ئوزۇقسىز قاپتۇ، ئۇنى ئاز دەپ، قاراخانىيلارنىڭ خانلىق لەشكەرلىرى بارغانسېرى ھۇجۇمنى كۈچەيتىپ، ئۇدۇن قوشۇنلىرىنى ئۆلۈم گىردابىغا ئېلىپ بېرىپتۇ. ئاخىر چوقتىرىشىت بىلەن نوقتىرىشىت ۋە ئۇنىڭ قوشۇنلىرى پۈتۈنلەي ھالاك بوپتۇ. پەقەت قېپقالغىنى كېيىنكىلەرگە بۇ ئېچىنىشلىق تارىخنى ئىسپاتلاپ تۇرىدىغان، بىر - بىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى ئالتە كىلومېتىر كېلىدىغان ھاشى چوقتىرىشىت قورغانى بىلەن ھاسا نوقتىرىشىت قورغانىدىن ئىبارەت ئىككى قەلئە[11]لا بوپتۇ، خالاس.

تۆت ئىمام

تۆت ئىمامنىڭ ئىسمى نەسىرىددىن، مۇھىددىن، زوھۇرىددىن، قاۋامىددىن بولۇپ، ئۇيغۇر تىشلارغا قارىغاندا، ئۇلار مادايىنىي خانلىقنىڭ پايتەختى قىلىپ ئەتراپتىكى رايونلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىدىكەن. ماچىن (خوتەن)غا بارغان يەتتە ئىمام قەشقەر بىلەن ماچىنىي بويسۇندۇرۇپ غەلىبە بىلەن قايتقانلىق خەۋىرى مادايىنغا يەتكەندە، تۆت ئىمام ۋەزىر ـ ۋۇزرالىرى بىلەن تەنتەنە قىلىپ ئالدىغا چىقىپ قارشى ئاپتۇ. ئىمام ئىسمائىل ئوتتۇزمىڭ لەشكىرى بىلەن قايتىپتۇ، ئىمام ئىبراھىم بولسا قەشقەردە قاپتۇ. ئەپتە قاتارلىق باشقا ئىمامىلار ماچىندا شېھىت بوپتۇ. تۆت ئىمام بۇ شۇم خەۋەرنى ئاڭلاپ ئىچ ئاغرىقىدىن ھوشلىرىدىن كېتىپتۇ. ئۇلار ماچىنغا ئۆزلىرى بارماقچى بولغاندا ئىمام ئىسمائىل ۋە ئىمام مۇھەممەد نەسىھەت قىلىپ توسۇپ قاپتۇ.

بۇ ۋەقەلەر يۈز بېرىپ يەنە ئون توققۇز يىلدىن كېيىن يەنە بىر خەۋەر كەپتۇ. قەشقەرلىكلەر ئىسلام دىنىدىن يۈز ئۆرۈپتۇ، چوقتىرىشىت ۋە نوقتىرىشىت دېگەن بۇ ئىككى كاپىر لەشكەر تارتىپ كېلىپ قەشقەرنى ئۆزلىرىنىڭ دىنى (بۇددا دىنى)غا كىرگۈزۈپتۇ. ئىمام ئىبراھىم ئۆلۈپ بىر يىلدىن كېيىن ئىمام نۇرىددىن دېگەن يەنە بىر ئىمام چىقىپ ئىبراھىمغا ۋارىسلىق قىلىپ خانلىق تەختكە ئولتۇرۇپتۇ. لېكىن، ئۇنىڭ كۈچى ئاجىز ۋە يالغۇز كېلىپ زىنداڭغا تاشلىنىپتۇ، نۇرغۇن لەشكەرلەر ئۇنىڭ ئوچۇن ئۆزىنى قۇربان قىپتۇ. تۆت ئىمام قەشقەردىن كەلگەن بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ تەزىيە بىلدۇرۇپتۇ، يۈسۈپ قادىرخان غازى لەشكەر باشلاپ بېرىپ خوتەننى بويسۇندۇرۇشنى تەلەپ قىپتۇ، ئىمام نەسىرىددىن ئۇنىڭغا دەرھال يۈرۈش قىلىشقا پەرمان بېرىپتۇ، ئەگەر جەڭ ئوڭۇشلۇق بولمىسا، ياردەم بېرىدىغان بوپتۇ.

يۈسۈپ قادىرخان غازى قىرىق مىڭ لەشكەرنى باشلاپ قەشقەرگە يۈرۈش قىپتۇ. بۇ قوشۇن نۇرغۇن كۈنلەر يول يۈرۈپ قەشقەر زېمىنىگە كېلىپ بارگاھ قۇرۇپتۇ. يۈسۈپ قادىرخان قەشقەرلىكلەرگە بىر پارچە خەت كىرگۈزۈپتۇ، خەتنىڭ ئومۇمىي مەزمۇنى مۇنداق ئىكەن: «مەن يۈسۈپ قادىرخان غازىدۇرمەن. ئىمام نەسىرىددىن قاتارلىق تۆت ئىمامنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن يېتىپ كەلدىم. ئەگەر سىلەر ئىسلام دىنغا كىرسەڭلار، ئاللاتائالا سىلەردىن رازى بولىدۇ، ئەگەر كىرمىسەڭلار، مەن قىرىق مىڭ لەشكىرىم بىلەن نەيزە ئارقىلىق سىلەرنى مۇسۇلمان قىلىمەن.» قەشقەرلىكلەر: «ئەگەر بىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەۋلادىنى كۆرەلىسەك، ئىسلام دىنىغا كىرىمىز» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. يۈسۈپ قادىرخان شۇنىڭ بىلەن يەنە تۆت ئىمامغا مەكتۇپ يوللاپ، ئۇلارنى بۇ يەرگە كېلىپ قەشقەرلىكلەرنى ئەل قىلىشقا تەكلىپ قىپتۇ. تۆت ئىمام خەتنى كۆرگەندىن كېيىن تەختنى باشقىلارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ قەشقەرگە يولغا

چىقىپتۇ. ئۇلار ئەنجانىنىڭ تېغىغا كېلىپ ئادەملىرىنى ساناپ قارىسا، ئۇلارغا ئەگىشىپ يۈرۈشكە چىق-
قانلار بىر يۈز قىرىق مىڭغا يېتىپتۇ. ئۇلار قەشقەر زېمىنىگە كېلىپ يۈسۈپ قادىرخان غازى بىلەن
ئۈچرىشىپتۇ. قەشقەر شەھىرىدىكى ئەر - ئايال، ياش - قېرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەۋلادىنى
كۆرۈپ، قىلىچ، نەيزە، ئوقيا، قالقانلىرىنى بوينىغا ئېسىشىپ ئەل بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشۈپتۇ. ئە-
ماملار شەھەرگە كىرىپ، مەجلىس ئېچىپ، خوتەنگە شەخسەن ئۆزلىرى يۈرۈش قىلىشنى قارار قىپتۇ.
ئۇلار مۇنداق ۋەسىيەت قالدۇرۇپتۇ: «ئەگەر جەڭدە ئۆلسەك، يۈسۈپ قادىرخان ئۆزى بىزنىڭ ھەققىمىزدە
دۇئا - تەكبىر قىلىپ يەرلىكىمىزدە قويسۇن، يۈسۈپ قادىرخان قەشقەرنى ئوبدان ئىدارە قىلسۇن.»

تۆت ئىمام يەكەنگە يۈرۈش قىپتۇ. يۈزلەپ - يۈزلەپ كىشىلەر ئىسلام قوشۇنىدىن قورقۇپ يەر
ئاستىغا لەخمە كولاپ كىرىۋالغانكەن. ئۇلار تۆت ئىمامنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى ئاڭلىغاندا ھەممىسى
ئالدىغا چىقىپ قارشى ئېلىپ، بەيئەت قىلدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشۈپتۇ. تۆت ئىمام يەكەنلىكلەر بىلەن
خوشلىشىپ ماچىنغا ئىلگىرىلەپتۇ. ئۇلار يولدا بىر قىسىم ئادەملەرنى ئۈچرىتىپتۇ، بەزىلىرى مۇسۇلمان
بوپتۇ، بەزىلىرى قېچىپ كېتىپتۇ، بەزىلىرى ئۆيلىرىگە كىرىۋاپتۇ.

تۆت ئىمام مۇھەممەد شاكىرنى تۇرشاۋۇل قىلىپ ئالدىدا يول ئېچىپ مېڭىشقا ئەۋەتىپتۇ. بۇ كىشى
پەيغەمبەر ئەۋلادى ھەم ئېسىلزادىلەردىن بولۇپ، تۆت ئىمام ھەربىي يۈرۈشكە چىققاندا، ئۇ خانلىق تەخت-
نى تاشلاپ قوشۇنغا قاتنىشىپ بۇ يەرگە كەلگەنىكەن. ئەينى ۋاقىتتىكى خوتەن خانى چوقتىرىشىت ۋە
نوقتىرىشىت بولۇپ، ئۇلار بەش يۈز نەپەر ئالدىنقى قاراۋۇل ئەۋەتىپ قۇملۇققا مۆكتۈرۈپ قويۇپتۇ. مۇ-
ھەممەد شاكىر بۇنى سەزمەپتۇ. خوتەننىڭ ئالدىنقى قاراۋۇللىرى قۇملۇقتىن ئۇشتۇمتۇت ئېتىلىپ چە-
قىپ مۇھەممەد شاكىرنى ئۆلتۈرۈپتۇ. ئىسلام قوشۇنى يېتىپ كەلگەندىن كېيىن خوتەننىڭ ئالدىنقى
قاراۋۇللىرىنى تۇتۇۋاپتۇ، پەقەت بىرىلا قېچىپ كېتىپتۇ، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسىنى قەتلىئام قىپتۇ.
تۆت ئىمام دىن ئۇچۇن شېھىت بولغان مۇھەممەد شاكىرنى شېھىت بولغان جايىغا دەپنە قىپتۇ ۋە خو-
تەننىڭ بۇ ئېغىزىغا قۇم رابات دەپ نام قويۇپتۇ (بۇ جاي ھازىرقى قاراقاش ناھىيىسىنىڭ زاۋا يېزىسى
تەۋەسىدە) ۋە ماتەم ناخشىسىنى ئېيتقانچە ماچىن شەھىرىگە يېتىپ كەپتۇ.

قېچىپ قۇتۇلغان ھېلىقى قاراۋۇل چوقتىرىشىت ۋە نوقتىرىشىت دېگەن ئىككى خانغا يۈز بەرگەن
ۋەقەنى مەلۇم قىپتۇ. چوقتىرىشىت بىلەن نوقتىرىشىت دەرھال قوشۇنلىرىنى يىغىپ شەھەرنى قاتتىق
مۇداپىئە قىپتۇ، لېكىن يەنىلا ئىسلام چوڭ قوشۇنىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىدىن غەم ئىچىدە قاپتۇ. چوق-
تىرىشىت بىلەن نوقتىرىشتىنىڭ ناھايىتى ياۋۇز بىر جادۇگىرى بار بولۇپ، ئۇنىڭ قول ئاستىدا قىرىق
شاگىرتى بار ئىكەن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئالۋاستىلارغا ئوخشايدىكەن. جادۇگەر خانغا تەزىم قىلىپ
مۇنداق دەپتۇ: «خان ئالىيلىرى، كۆرۈنگەن شەھەرنى ئالغىلى بولامدۇ ياكى كۆزگە كۆرۈنمەيدىغان شەھەر-
نى ئالغىلى بولامدۇ؟» ئىككى خان ئۇنىڭدىن: «شەھەرنىمۇ كۆزگە كۆرۈنمەيدىغان قىلغىلى بولامدۇ؟» دەپ
سوراپتۇ. جادۇگەر دەپتۇكى: «دۇشمەن قوشۇنى قانچە كۈن قورشىسا، مەنمۇ شەھەرنى شۇنچە كۈن كۆزگە
كۆرۈنمەيدىغان قىلالايمەن. ئالىيلىرى، غەم قىلمىسىلا، بۇ ئىشنى ماڭا تاپشۇرسىلا.» ئىككى خان ئۇنىڭ-
غا يۈقىرى مەنسەپ ۋەدە قىپتۇ ۋە كۆپ تەشەككۈر بىلدۈرۈپتۇ. كۈپپارلار بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ خۇشاللە-
قىدىن ساز - كۈيلىرىنى ياڭرىتىپتۇ. ئەتىسى تۆت ئىمام خان شەھىرىگە بىر ئەلچى كىرگۈزۈپ، ئاغزا-
كى گەپ يەتكۈزۈپتۇ: «بىز پەيغەمبەر ئەۋلادى، ماۋەرائۇننەھىردىن بىر يۈز قىرىق مىڭ كىشىلىك چوڭ
قوشۇننى باشلاپ ئىسلام ئېچىپ، قەشقەرنى ئەل قىلغاندىن كېيىن ماچىنغا كەلدۇق، بۇ يەرلىكلەرنىمۇ

مۇسۇلمان قىلماقچىمىز. كۇپپارلار تەسلىم بولسۇن، ئۇنداق قىلمايدىكەن، كۇپپارلارنىڭ چوڭىنى ئۆلـ-
تۇرۇپ، كىچىكلىرىنى ئەسىرگە ئالىمىز، شەھەرنى كۆيدۈرۈپ كۈلگە ئايلاندۇرۇۋېتىمىز.» ئەلچى شە-
ھەرگە كىرىپ ئاغزاكى خەۋەرنى يەتكۈزگەندىن كېيىن، كۇپپارلار: «بىز ھەرگىز ئەجدادلىرىمىزنىڭ دە-
ىندىن يانمايمىز» دەپ جاۋابىنى بېرىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەلچىنى سېپىلدىن يەرگە چۈشۈرۈپ قويۇپتۇ.
خان جادۇگەردىن مەسلىھەت سوراپتۇ، جادۇگەر دەپتۇ: «مېنىڭ قىرىق شاگىرتىم بار، بىرگە ئوردىنىڭ
ئالدىغا بىر چېدىر تىكىپ بەرسىلە، بىزنىڭ بىر ئەپچىل پەنتىمىز بار.» بىرەمدىلا ئوردىنىڭ ئالدىدا
بىر يېشىل رەڭلىك چېدىر تەييار قىلىنىپتۇ. جادۇگەر قىرىق شاگىرتى بىلەن ئەپسۇن ئوقۇپ جادۇ
قىپتۇ، شەھەر دەرۋازىغە كۆزدىن غايىب بوپتۇ. ئىمامىلار خان شەھىرىگە ئەۋەتكەن ئەلچى بارگاھقا قايتقاـ
دىن كېيىن كاپىرلارنىڭ جاۋابىنى يەتكۈزۈپتۇ. ئىمامىلار دەرغەزەپ بولۇپ دەرھال لەشكەر ئەۋەتىپ شە-
ھەرگە ھۇجۇم قىپتۇ. لەشكەرلەر تۆت يولغا بۆلۈنۈپ، ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا شەيخ جالالىدىن باغدادى،
شاھ قاسىم ئوش، سۇلتان سانجار كاسانى، سۇلتان ئەبۇل، مۇزەپپەر خارەزمى قاتارلىق تۆت كىشىنىڭ
باشلامچىلىقىدا ساۋۇت ـ دۇبۇلغىلىرىنى كىيىپ، ئاتقا مىنىپ، ياراغلىرىنى ئېلىپ جەڭگە ئاتلىنىپتۇ.
جەڭ دۇمبىقى ئاسمان ـ زېمىننى لەرزىگە كەلتۈرۈپتۇ. لېكىن، شەھەر غايىب بولۇپ، پايانسىز چۆل ـ
جەزىرىلەر كۆرۈنۈپتۇ. پالۋانلار ئات چاپتۇرۇپ تەرەپ ـ تەرەپنى ئىزدەپتۇ، لېكىن شەھەرنىڭ سايىسىمۇ
كۆرۈنمەپتۇ. ئىمامىلار ئۇلارنىڭ جادۇ ئىشلەتكەنلىكىنى پەملەپ، لەشكەرلىرىنى قايتۇرۇشقا مەجبۇر بوپـ-
تۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇلار ھەر كۈنى جەڭگە چىللاپتۇ، لېكىن شەھەر كۆرۈنمەپتۇ. مۇشۇنداق قىلىپ
ئون بىرىنچى كۈنىگە بارغاندا شەھەر پەيدا بوپتۇ، لېكىن ئەمدىلا ھۇجۇمغا ئۆتەي دەپ تۇرۇشىغا شەھەر
يەنە غايىب بوپتۇ.

ئىمامىلار شۇنداق قىلىپ ما-
چىندا قىرىق يىل تۇرۇپ قاپتۇ.
ئاخىر كۇپپارلار ئۇزۇق ـ تۇلۇكى
تۇگەپ، بىر كېچىدىلا تاغقا قېچىپ
كېتىپتۇ. ئىسلام ئوغلانلىرى بارا ـ
بارا شەھەرگە يېقىنلىشىپتۇ. لې-
كىن، شەھەردە ئازغىنا پۇقرالارلا
قالغانىكەن. ئۇلار بىر كۇپپارنى
تۇتۇۋېلىپ سوراپتۇ: «بۇ شەھەرنى
كۆرەلمەي كېلىۋاتاتتۇق، بۇگۈن
نېمىشقا كۆرۈنۈپ قالدى؟» ھېلە-
قى ئادەم: «چوقتىرىشت بىلەن
نوقتىرىشت ئاشلىق تۇگەپ قال-
غانلىقتىن كېچىدە بارلىق قوشۇن-
نى ئېلىپ تاغقا كىرىپ كەتتى.
جادۇگەرلەر قالمىغاچقا شەھەر
كۆرۈنۈۋاتىدۇ. مېنى قويۇپ بەر-

سەكىلار، ماكا ئوخشاش ئاجىزلارنى باشلاپ ئىسلام دىنىغا كىرسەم» دەپتۇ. لەشكەر بۇ ئەسىرنى ئىمامىلار-نىڭ ئالدىغا ئاپىرىپتۇ. ئىمامىلار ئۇنىڭدىن: «قانچىلىك ئادەم قېچىپ كەتتى؟ يەنە قانچىلىك ئادەم قال-دى؟» دەپ سوراپتۇ. ھېلىقى ئادەم: «تەخمىنەن ئون ئىككى مىڭدەك ئادەم قېچىپ كەتتى، قېپقالغانلىرى-مۇ شۇنچىلىك چىقىدۇ» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. ئىمامىلار: «قېپقالغانلار بىزگە ئەل بولۇشنى خالامدۇ؟» دەپ سوراپتۇ. ئۇ ئادەم: «ئۇقمايمەن، بەلكى ئۇرۇشىدۇ ياكى ئەل بولىدۇ» دەپتۇ. ئىمامىلار يەنە: «شەھەردە قال-غانلارنىڭ باشلىقى كىم؟» دەپ سوراپتۇ. ئۇ ئادەم جاۋاب بېرىپتۇ: «خالخال دەيدىغان ماچىنلىق كۈپپار، بۇ ئادەمنىڭ تېنى ئاجىز، ماغدۇرسىز» دەپتۇ. ئىمام بۇ يېڭىدىن مۇسۇلمان بولغان ئادەمنى بىر ئەلچى بىلەن شەھەرگە كىرىپ ئەھۋالنى تېكىتكىلاشقا ئەۋەتىپتۇ. شۇ چاغدا قەيتۇس مەشرەپ دېگەن ئوغلان شە-ھەرگە كىرىشنى تەلەپ قىلىپ مۇنداق دەپتۇ: «ئەگەر ئۇلار ئەل بولسا، مەن شەھەردىن چىقىمەن، ئەگەر ئەل بولمىسا، مەن جان تىكىپ قىرىپ تاشلايمەن.» بۇ يېڭى مۇسۇلمان ئۇنى باشلاپ ئوردىغا بېرىپ خال-خال ماچىن بىلەن كۆرۈشتۇرۇپتۇ. خالخال ماچىن ئوغلاندىن: «سەن قەيەردىن كەلدىڭ؟» دەپ سوراپتۇ. ئوغلان: «ئىگەم مېنى سېنى ئەل بولۇشقا دەۋەت قىلىشقا ئەمر قىلدى، ئەل بولمىساڭ ، سېنى تۇتۇپ شەھەردىن ئاچىقىپ كېتىمەن» دەپتۇ. خالخال دەرغەزەپ بولۇپ: «تۇتۇڭلار بۇ تەلۇنى !» دەپ بۇيرۇق قىپتۇ. خالخالنىڭ يېنىدا بەش يۈز نۆكىرى بار ئىكەن. ئۇلار ھەممىسى كېلىپ قەيتۇسنى قورشۇاپتۇ. قەيتۇس «ئاللاھۇ ئەكبەر» دەپ نەرە تارتىپ، خەنجىرىنى چىقىرىپ خالخالنىڭ كۆز ئالدىدىلا ئارقا ـ ئار-قىدىن يەتتە ئادەمنى ئۆلتۈرۈپتۇ، قەيتۇس يەنە: «ئاللاھۇئەكبەر، ئىمامىلار ئۇچۇن جان تەسەددۇق !» دەپ نەرە تارتىپتۇ.

ئىمامىلار شەھەردىكى ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، دەرھال سۇلتان قاسىم ئوشنى بىر مىڭ يەتتە يۈز ئوغلانىنى باشلاپ ياردەم بېرىشكە ئەۋەتىپتۇ. شەھەرنىڭ دەرۋازىسىغا بارسا، دەرۋازا چىڭ تاقاقلىق ئى-كەن. شەھەر ئىچىدىكى ۋارقىراش ئاۋازلىرى قۇلاقنى ئاڭلىنىپ تۇرۇپتۇ. شاھ يەمەن ئىسىملىك بىر ئوغلان بار بولۇپ، ئۇ قەيتۇسنىڭ قېرىندىشى ئىكەن. ئۇ بەش ئوغلان بىلەن سېپىل دەرۋازىسىنى بۇ-زۇپ، ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، خالخالنىڭ ئوچ يۈز مۇھاپىزەتچىسىنى چېپىپ تاشلاپتۇ. سۇلتان قاسىم ئوش قەيتۇسقا: «ھوي قېرىندىشىم، ئادەم ئۆلتۈرۈش ئاسان، تىرىلدۈرمەك تەس، سەۋر قىلغىن، ئەگەر ئۇلار ئەل بولمىسا، ئاندىن ئۇرۇشساقمۇ كېچىكمەيمىز» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن لەشكەرلىرىنى بارگاھقا قايتۇرۇپتۇ. ئىمامىلار ئوغلانلاردىن: «دۇشمەندىن قانچىلىك ئادەم ئۆلدى؟ بىزدىن قانچىلىك ئادەم شېھىت بولدى؟» دەپ سوراپتۇ. سۇلتان قاسىم ئوش: «ئالتىلىرى، بىزدىن ئىككى يۈز يىگىرمە كىشى شېھىت بول-دى، كۆپپارلاردىن بەش يۈز ئاتمىش كىشىنى جەھەننەمگە ئۇزاتتۇق» دەپتۇ. بۇ چاغدا خالخال ماچىن شەھەر-دىكى سەركەردە ـ سەرۋاز ۋە پۇقرالارنى باشلاپ، بويۇنلىرىغا قىلىچ، نەيزە، ئوقيا، قالقانلىرىنى ئېسىپ، ئە-ماملارنىڭ ئايىغىغا يۈكۈنۈپ، «لائىلاھە ئىللەللا، مۇھەممەدۇن رەسۇللىلا» دەپ ئىمان ئېيتىپ ھەممىسى تەڭ ئىسلام دىنىغا كىرىپتۇ. ئىمامىلار خالخال ماچىننى يەنىلا بۇ شەھەرنىڭ پادىشاھلىقىغا تەينىلەپتۇ. خال-خال ماچىن ئادەملىرىنى باشلاپ شەھەرگە قايتىپتۇ. ئەتىسى ئىمامىلار ئەمدىلا بامدات نامىزىنى ئوقۇپ بولۇپ قايتىپ كېلىشىگە، خالخال بىرقانچە ئەمەلدارلىرى بىلەن كېلىپ: «ئالتىلىرى، دۆلىتىمىزدە ئو-جات دەيدىغان بىر كەنت بار، بۇ جاي تاغنىڭ ئاستى تەرىپى بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇ يەردىكىلەر ئايغاق-چىلاردۇر، ئۇلار قاچقان كۆپپارلارغا خەۋەر يەتكۈزۈپ تۇرىدۇ» دەپ مەلۇم قىپتۇ. تۆت ئىمام بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ دەرھال كىھوستانغا يۈرۈش قىلىپ، چوقتىرىشت ۋە نوقتىرىشت دېگەن بۇ ئىككى خانغا قوغلاپ

زەربە بېرىشكە باشلاپتۇ.

ئىمامىلار تاغ يولىدا بىر كۆپپارنى ئۇچرىتىپ-تۇ. بىر ئادەم ئورۇق تۆگىگە نۇرغۇن كونا چو-رۇقلارنى ئارتىپ كېلىۋاتقانىكەن. ئىمامىلار بۇ ئا-دەمدىن سوراپتۇ: «هوي كۆپپار، قەيەردىن كەل-دىڭ؟» هېلىقى ئادەم جاۋاب بېرىپ: «خان هەزرەت-لىرى! ئەگىشىپ مېڭىشنى خالىمىغانلىقىم ئۈچۈن قايتىپ كەلدىم. مەن يول يۈرۈپ كونىراپ كەتكەن چورۇقلارنىڭ كۆپلۈكىنى قارىمامسىلەر، مىنگەن تۆگەمۇ ئورۇقلاپ مۇشۇ هالغا چۈشۈپ قالدى» دەپتۇ. ئىمامىلار دەپتۇكى: «بۇ بولمىغۇر گەپ! سەن چېچىكىنى هېلىراقتا چۈشۈرۈۋەتكەن تۇرساڭ، قانداقسىغا نۇرغۇن كۈن يول ماڭغان بولىسەن؟» شۇنىڭ بىلەن ئىسلام جەڭچىلىرى بۇ ئادەمنى تاش بىلەن ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپتۇ ۋە ئۇستىگە تاش تاشلاپ بىر قەبرە قىلىپ قويۇپتۇ.

ئىمامىلارنىڭ قوشۇنى داۋاملىق ئالغا ئىلگىرى-لەپ بىرقانچە چاقىرىم ماڭغاندىن كېيىن، ئالدى تەرەپتە كۆپپارلارنىڭ بارلىقىنى بايقاپتۇ. ئىمامىلار سۈلتان قاسىم ئوشقا كۆپپارلارغا قوغلاپ زەربە بېرىشنى بۇيرۇپتۇ. يول ئۇستىدە چوڭ بىر جەڭ بوپتۇ. ئىسلام چوڭ قوشۇنى يېتىپ كەلگەندە كۆپپارلار يېراقلاپ كېتىپ بوپتۇ.

ئىمامىلار لەشكەرلىرىنى باشلاپ بىر دەريا جىلغىسىغچە قوغلاپ كېلىپ قارىسا، بۇ يەردە گۈللەر ئېچىلىپ كەتكەن، قۇشلار سايراپ تۇرغان، ياپيېشىل دەل - دەرەخلەردە مېۋىلەر تازا ئوخشىغان بولۇپ، كۆپچىلىك «ئەرشئەلا» ئىكەن دەپ هەيران قېلىشىپتۇ. كۆپپارلار جادۇ قىلىپ بىر ئېگىز تىك قىيانىڭ ئۇستىدە بىر قەلئە پەيدا قىپتۇ. ئىمامىلار قوشۇننى هۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇپتۇ، قەلئەنى خېلى ئۇزاققىچە ئالالماپتۇ. بۇ چاغدا بىر لەشكەر ئىمامىلارغا مۇنداق مەسلىھەت بېرىپتۇ: «ئۇلارنىڭ سۇ مەنبەسىنى ئۇزۇپ تاشلىساقلا، بۇ قورغاننى ئالالايمىز.» دەل مۇشۇ چاغدا كۆپپارلارنىڭ بىر ئايغاقچىسىنى ئەسىرگە ئې-لىپ، قوشۇندىكىلەرنىڭ هەممىسى خۇشال بولۇشۇپتۇ. ئايغاقچى ئىقرار قىلىپ مۇنداق دەپتۇ: «قەلئەدە سۇ ئاستىغا باردىغان بىر لەخمە بار، لەخمىگە مىس نو ئورناشتۇرۇلۇق، قەلئەدىكىلەر مۇشۇ نودىن سۇ ئېچىدۇ، ئەگەر سۇنىڭ ئاستىدىكى نو ئېغىزى توسۇۋېتىلسە، قەلئەنى ئالماق ئاسان.» ئىمامىلار دەرهال هاسىسىنى دەريا بويىغا سانجىغانىكەن، هاسا ناهايىتى تېزلىكتە كۆكلەپ دەرەخ بولۇپ، چېچەكلەپ مې-ۋىگە كىرىپتۇ. ئۇلار مېۋىلەرنى ئۇزۇپ دەرياغا تاشلاپتۇ، مېۋىلەر سۇدا ئېقىپ، بىر يەرگە بارغاندا ئۇش-تۇمتۇت ئاقماي چۆرگىلەۋېرىپتۇ. ئەسلىدە نونىڭ ئېغىزى مۇشۇ يەردە ئىكەن. ئىمامىلار لەشكەر ئەۋەتىپ نونىڭ ئاغزىنى ئېتىپتۇ. قەلئەنىڭ سۇيى ئۇزۇلۇپ قاپتۇ، ئۇچ كۈنگىچە هېچكىم جەڭگە چىقماپتۇ، لې-كىن دۇمباق ئاۋازى ياڭراپ تۇرۇپتۇ.

تۆت ئىمام ئاتقا مىنىپ جەنۇبقا مېڭىپ كېتىۋېتىپ ئىسلام ئەۋلىيالىرىنىڭ روھىنى ئۇچرىتىپتۇ،

مۇقەددەس روھ ئۇلارغا ئۇروشنىڭ ئاقىۋىتىدىن بىشارەت بېرىپتۇ. ئىمامىلار بارگاھقا قايتقاندىن كېيىن، لەشكەرلەر ئۇلارغا دەپتۇ: «بىرقانچە كۈندىن بۇيان قەلئەدىن دۈمباق ئاۋازى ئۇزۇلمىدى.»

بىر كۈنى، بىرقانچە ئوغلان تىك قىياغا يامىشىپ چىقسا، ئۇ بىر قۇرۇق قەلئە ئىكەن. قارىسا قەلئەدە بىر ئاقساق تۆگىنىڭ قۇيرۇقىغا بىر كالتەكنى باغلاپ يەرگە چۆكتۈرۈپ قويغان بولۇپ، تۆگە قۇيرۇقىنى شىپاڭلاتسا، دۈمباقتىن ئاۋاز چىقىدىكەن. كۈپپارلار ئاللىقاچان قېچىپ كەتكەنكەن.

تۆت ئىمام دەرھال سۇلتان شاھ مەنسۇر ئوشنى ئۇلارنى قوغلاپ زەربە بېرىشكە بۇيرۇپتۇ. ئىككى تەرەپنىڭ قوشۇنى بىر تۆپىلىكتە ئۇچرىشىپ، قاتتىق جەڭ قىپتۇ. سۇلتان شاھ مەنسۇر ئوش جەڭدە شېھىت بوپتۇ. سۇلتان قاسىم ئوش داۋاملىق قوغلاپتۇ. بىر قىيپاش داۋاندا يەنە بىر مەيدان شىددەتلىك جەڭ بولۇپ، ئىسلام لەشكەرلىرى خۇددى بۆرە قوي پادىسىغا بۆسۈپ كىرگەندەك، قومۇشلۇققا ئوت كەتكەندەك كۈپپارلارنىڭ قېنىنى دەريادەك ئاققۇزۇپتۇ. بۇ شىددەتلىك جەڭدە سۇلتان قاسىم ئوش قازا قىپتۇ. ئىمامىلار ئۇنىڭغا تەزىيە بىلدۇرۇپ ئۇنى دەپنە قىپتۇ. ئەتىسى تاڭ سەھەردە ئىمامىلارنىڭ قوشۇنى ئەمدىلا بامدات نامىزىنى ئوقۇپ بولۇپ، ناشتا قىلاي دەپ تۇرۇشىغا، كۈپپارلار كېلىپ جەڭگە چىللاپتۇ، نەتىجىدە مۇسۇلمانلاردىن ئۆلگەنلەر ھەددى ـ ھېسابسىز بوپتۇ. ئۇچىنچى كۈنى كۈپپارلار ناشتىغا قوناق ئۇنىدىن ئۇماچ ئەتكەنكەن، ئىمامىلار قوشۇندىكىلەرگە ھالۋا ئېتىشنى بۇيرۇپتۇ. قوناق ئۇمىچى ئىتتىك سوۋۇمايدىغان بولغاچقا، كۈپپارلار ئۇمىچىنى ئىچىپ بولمايلا جەڭ باشلىنىپتۇ. قەيتۇس مەغرىپى ۋە شاھ ئىمىنلار لەشكەرلىرىنى باشلاپ ئىستىھكامغا بۆسۈپ كىرىپ، بىر كۈن قاتتىق جەڭ قىپتۇ، ئىككىلا تەرەپتىن نۇرغۇن ئادەم ئۆلۈپتۇ. كەچ كىرگەندە ھەر ئىككى تەرەپ دۈمباق چېلىپ لەشكەرلىرىنى جەڭدىن قايتۇرۇپتۇ. شۇ كۈنى كېچىسى ئىككى ئىت ئىسلام لەشكەرلىرىنىڭ بارگاھىنى ئارىلاپ سۆڭەك ئىزدەپ يۇرۇپتۇ. بىر ئىمام ئوقياسىنى تارتىپ ئاتاي دەپ تۇرۇشىغا يەنە بىر ئىمام توسۇپ قاپتۇ. بۇ ئەسلىدە ئىت تېرىسىنى يېپىنىۋالغان ئىككى پايلاقچى ئىكەن. بۇ ئىككى پايلاقچى شۇ كېچىسى قارا مىلتىق ئۇچرىسا ئىچىگە قۇم تىقىپ، قىلىچ غىلاپلىرىنىڭ ئىچىگە يېلىم قۇيۇپ، قىلىچىنى غىلاپتىن چىقماس قىلىپ قويۇپتۇ، ئوقيا ئۇچرىسا كىرىچىنى ئۇزۇۋېتىپ، ئۇزەڭگىنىڭ ئوڭ تەرىپىنى كېسىۋېتىپ غىپىدە كېتىپ قاپتۇ. ئەتىسى ئەتىگەندە ئىمامىلار لەشكەرلەرنى باشلاپ بامدات نامىزى ئوقۇۋاتقاندا كۈپپارلار قىر ـ چاپ قىلىپ كەپتۇ. مۇسۇلمانلار ئوڭ تەرىپىگە سالام قىلىۋاتقاندا، بىر يۇز يەتمىش بۆلەك لەشكەر قىرىلىپ، ئۇچ بۆلەكلا لەشكەر قاپتۇ. سول تەرىپىگە سالام قىلىۋاتقاندا، بىر يېرىم بۆلەك لەشكەرلا قاپتۇ. ئىمامىلار دەرغەزەپ بولۇپ: «بىز كۈپپارلارنىڭ قېنىنى دەريا قىلىپ ئاققۇزۇپ، قانلىرىنى ئاتنىڭ ئۇزەڭگىسىگە يەتكۈزمىگۈچە ھەرگىز بولدى قىلمايمىز !» دەپتۇ. ئۇلار ئۇزەڭگىگە پۇتىنى ئېلىشىغا ئۇزەڭگە يەرگە چۈشۈپ كېتىپتۇ، قىلىچىنى غىلاپتىن تارتىپ چىقىرالماپتۇ، ئوقيا ئاتاي دېسە يانىڭ كىرىچى ئۇزۇكلۇك تۇرغان. ئىمامىلار ھەسرەت چەككەنلىرىچە جەڭگە چۈشۈپتۇ. بۇ كۈندىكى جەڭدىن ئاسمان ـ زېمىن تىترەپ كېتىپتۇ، مۇسۇلمانلار بىلەن كۈپپارلارنىڭ قانلىرى قوشۇلۇپ خۇددى دەريا سۈيىدەك ئېقىپتۇ، ھەتتا ئۇزەڭگىنىڭ ئېگىزلىكىدىن ئېشىپ كېتىپتۇ. كۈپپارلار كىھوستانغا چېكىنگەندە، سۇلتان مىرجالالىدىن باغدادى كەينىدىن قوغلىغانىكەن، ئۇ بىر تاغنىڭ چوققىسىغا كەلگەندە كۈپپارلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپتۇ. ئىمامىلار لەشكەرلەرنى باشلاپ نامازشام ئوقۇۋاتقاندا كۈپپارلارنىڭ مۆكتۈرۈپ قويغان مىلتىق لەشكىرى تەرىپىدىن قىرىپ تاشلىنىپتۇ. شۇ كۈنى كۈن تۈتۈلۈپ، ئالەم قاراڭغۇلىشىپ، ئادەم ئادەمنى پەرق ئېتەلمىگۈدەك بولۇپ كېتىپتۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، يەتتە كېچە -

كۇندۇز زۇلمەت بوپتۇ. يەتتىنچى كۈنى ئاندىن كۈننىڭ يورۇقى كۆرۈنۈپتۇ. كۈپپارلار يەنە ماچىن تەرەپ-كە كېتىپتۇ، مۇسۇلمانلاردىن قىرىق بىر كىشىلا ھايات قاپتۇ. ھايات قالغان بۇ كىشىلەر يۈزلىرىنى ئە-مەلارنىڭ پۇتىغا يېقىپ، قايغۇ ياشلىرىنى تۆكۈپتۇ. ئۇلار ئاسمانغا قاراپ ناله قىلىپ: «ئەمدى بىز قانداق قىلارمىز؟ قازا تاپقان سەپداشلىرىمىزنى تاشلاپ مادايىنغا قايتساق، يۇرتداشلىرىمىز سورىسا نېمە دەرمىز!» دەپ يىغلىشىپتۇ. ئۇشتۇمتۇت ئىمامىلارنىڭ جەستىدىن ئاۋاز چىقىپتۇ: «سىلەر ئادەملەرنىڭ كۆزىدىن غايىب بولۇپ، بىزنى چۆرىدەپ يۇرۇۋاتقىلار، كۆزگە كۆرۈنمەس بولۇپ ئاسمانغا چىقىپ بىزنى ساقلاۋاتقىلار!» دېگەن ئاۋاز كەپتۇ. ئاۋاز توختىشىغىلا قىرىق كىشى كۆزدىن غايىب بولۇپ، بىرەيلەنلا قاپ-تۇ. بۇ ئادەمنىڭ ئېتى خىزىر ئاتا بولۇپ، ماۋەرائۇننەھىردىن تۆت ئىمامغا ئەگىشىپ غازاتقا چىقىپ، ما-چىندا قىرىق بىر يىل كۇرەش قىلغانىكەن. ئۇ ئۆزىنىڭ غېرىبسىنىپ يالغۇز قالغانلىقىدىن يىغلاپتۇ. ئىمامىلار جەستىدىن يەنە: «سىز تېزدىن قەشقەرگە بېرىپ، يۈسۈپ قادىرخانغا ئەھۋالنى بايان قىلىڭ. سىز ئۆز قولىڭىز بىلەن بىزنى دەپنە قىلىڭ ھەم قەبرىمىزنى ساقلاڭ» دەپ بېشارەت كەپتۇ. بۇ ئادەم بۇ سادانى ئاڭلاپ كېچە - كۈندۇز يول يۈرۈپ قەشقەرگە بېرىپ، يۈسۈپ قادىرخانغا ماجىنداكى بولۇپ ئۆتۈ-كەن ئىشلارنى مەلۇم قىپتۇ. يۈسۈپ قادىرخان بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ھوشىدىن كېتىپ يەرگە يىقىلىپتۇ، ھوشىغا كەلگەندىن كېيىن قەشقەردىكى مال - دۇنيالىرىنى قېچىر، ئاتلارغا يۈكلەپ، ۋەزىر - ۋۇزرالا-رىنى ئېلىپ ماچىننى كېسىپ ئۆتۈپ تاغقا كىرىپ ئىمامىلارنىڭ جەستىنى ئىزدەپتۇ. تاغدا يۈسۈپ قا-دىرخان ئىمامىلارنىڭ بېشى بىر يەردە، تېنى بىر يەردە تۇرغانلىقىنى كۆرۈپتۇ. ئۆلگەنلەرنىڭ جەسىتى خۇددى ساينىڭ تېشىدەك يېتىپ كەتكەن بولۇپ، قايسىلىرى مۇسۇلمانلارنىڭ جەسىتى، قايسىلىرى كۇپ-پارلارنىڭ جەسىتى ئىكەنلىكىنى پەرق ئەتمەك تەس بوپتۇ. يۈسۈپ قادىرخان ئاسمانغا قاراپ دۇئا قىپتۇ، يامغۇر يېغىپ، مۇسۇلمانلار جەسىتىنىڭ يۈزى قىبلىگە، كۇپپارلار جەسىتىنىڭ دۇمبىسى ئاسمانغا بۇ-رۇلۇپ قالىدىغان ھالەتتە قالدى. يۈسۈپ قادىرخان ئۇلارنىڭ باشلىرىنى سۇ تاغنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى توقۇزلۇق چۆلگە ئېقىتىپ كېتىپتۇ. ئىككى تەرەپتىن جەڭدە ئۆلگەنلەرنى پەرقلەندۇرۇپ بولۇپ، يۈسۈپ قادىرخان ئوقۇشلۇق ھالدا تۆت ئىمامنىڭ ۋە مۇسۇلمان لەشكەر-سەرۋازلارنى دەپنە قىلىپ، قىرىق دېھقانىنىڭ مازارىنى ساقلاشقا قويۇپتۇ ۋە خىزىر ئاتامنىڭ مەسئۇللۇقىدا قەشقەردىن ئەكەلگەن ئال-تۇن - كۈمۈش، مال-دۇنيالارنى ئاۋامغا سەدىقە قىلىپ بېرىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ يۈسۈپ قادىرخان ھەر يىلى قەشقەردىن بۇ يەرگە بىر قېتىم كېلىپ نەزىر ۋە دۇئا قىلىپ تۇرىدىغان بولۇپتۇ.

چىرا

ھەممكى زاماندا تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ قىرغىقىدا ناھايىتى گۈزەل باغۇ بوستانلىق بىر يۇرت بولغانىكەن، بۇ يۇرتتىكى كىشىلەر بىر - بىرىنى ھۆرمەتلىشىپ، كۈنىنى شاد - خۇراملىق ئىچىدە بەختلىك ئۆتكۈزىدىكەن، يايلاقلاردا مال - چارۋا مىغلىدايدىكەن، باغلاردا مېۋە - چېۋە تۆكمە ئىكەن، ئېرىق - ئۆستەڭلەردە سۇلار توختىماي شىرىلدايدىكەن. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ھۆل - يېغىن مىقدارى ئازىيىپ، يۇرتنى قۇرغاقچىلىق قاپلاپتۇ، دەھشەتلىك بوران چىقىپ دەل - دەرەخ، ئۆي - ئىمارەتلەرنى ئۆرۈپتۇ. قۇم كىشىلەرنىڭ يەيدىغان ئاشلىقى، ئولتۇرىدىغان ئۆيلىرى، ئىچىدىغان بۇلاق سۇلىرىنى، ساپ ھاۋالىق باغلىرىنى، يايلاقتىكى مال - چارۋىلىرىنى، مال - دۇنيالىرىنى رەھىمسىزلىك بىلەن كۆمۈشكە باشلاپتۇ. كىشىلەر ھەريان قېچىپتۇ. بەزى كىشىلەر قېچىپ يۇرۇپ ئاچ-لىق، ئۇسسۇزلۇقتىن قىرىلىپتۇ. بۇ يۇرتتىكى چوقىلار جەمەتىدىن بولغان ئون نەچچە كىشى يېتەرلىك ئوزۇق - تۇلۇكنى غەملەپ، ئېگىز دۆڭنىڭ ئۈستىگە بىرتال موما ياغاچنى بېكىتىپ، مومىنى ئايلىنىپ چۆرگىلەۋېرىپتۇ. ئاخىر ئون تۆتىنچى كۈنى چىقىۋاتقان دەھشەتلىك بوران توختاپتۇ، قۇياش ئىللىق كۈلۈپتۇ. پەقەت چوقىلار جەمەتىدىن يەتتە كىشىلا ساق قاپتۇ. ئۇلار بۇلاق سۇيىنىڭ مەنبەسىنى ئىزدەپ دامكا ئۇرۇقىغا ئوخشاش كۆچۈپتۇ، مۇغاغا ئوخشاش يەرنى تېشىپ سۇ چىقىرىپ يۇرتنى گۈللەندۇرۇپتۇ. شۇنىڭدىن بۇيان يۇرتنىڭ نامى «دامىكۇ»، خەلقنىڭ لەقمى «مۇغا[12]» دەپ ئاتىلىپتۇ.

زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ كىشىلەر داۋاملىق كۆپىيىپ، ئەتراپقا كېڭىيىپ، چۆل - جەزىرىلەر-نى ئۆزلەشتۈرۈپ باغۇبوستانلىق، بایاشاتلىق يۇرتلارغا ئايلاندۇرۇپتۇ. ئۇلار كېيىن بەرپا قىلغان بۇ يۇرتلار «چىرا» ۋە «گۈلاخما» دەپ ئاتىلىپتۇ. «گۈلاخما» دېگەن نام مۇنداق پەيدا بولغانىكەن:

بۇ يۇرتتا بىر تۇل ئايال بولۇپ، ئۇ تەدرىجىي بېيىپ كېتىپتۇ. ئۇنىڭ بايلىقى ۋە سېخىيلىقى يىراق - يېقىنغا تارقىلىپ داڭقى چىقىپتۇ. بىر كۈنى ئۇ غەربتە ئىلچى، شەرقتە كېرىيىگىچە بولغان جايلاردىكى يۇرت كاتتىلىرىنى مېھمانغا چاقىرىپتۇ. ئۇ بۇ كاتتا مېھمانلارنى ھەر خىل نازۇنېمەتلەر ۋە بۇ يۇرتتىن چىقىدىغان ئېسىل مېۋە - چېۋىلەر بىلەن يەتتە كېچە - كۈندۈز مېھمان قىپتۇ. مېھمانلار ئۇزايدىغان كۈنى بىر پاتمان (ئېيتىلىشىچە، بىر پاتمان ئاتمىش چارەك كېلىدىكەن) بۇغداي ئۇنى، ئاتمىش قوينىڭ گۆشى، ئوتتۇز چارەك پىياز، بىر چارەك زىرە، بىر چارەك قارىمۇچ ئارىلاشتۇرۇلۇپ قىيما قىلىنغان بىر چوڭ كۆمەچ كۆمۈپ شۇنى ئۇزىتىش تامىقى قىلماقچى بوپتۇ ۋە چاكارلىرىغا بىر مو يەر-

گە گۈلخان سېلىشنى بۇيرۇپتۇ. گۈلخاننىڭ چوغلىرى لاخشى بولۇپ تەييار بولغاندا كۆمۈلۈپتۇ. مېهمانلار بۇ خىل تاماق ئېتىش جەريانىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپتۇ. كۆمەچ پىشىپ تەييار بوپتۇ.

ئايال هويلىسىدا جاراستان[13] تەييارلاپتۇ ۋە ئاشپەزلىرىگە كۆمەچنى ئەكىرىشنى بۇيرۇپتۇ. ئۇزۇن ئۆتمەيلا كۆمەچ قىرىق هارۋىغا ئۈلگۈجىلەپ بېسىلىپ دەرۋازا ئالدىغا كەلتۈرۈلۈپتۇ. كۆمەچ دەرۋازىدىن پاتماپتۇ. خەۋەرچى كېلىپ:

ــ كۆمەچ دەرۋازىدىن پاتمىدى، كۆمەچنى پارچىلاپ ئەكىرىمىزمۇ ياكى دەرۋازىنى ئۆرۈپ ئەكىرەمىزمۇ؟ ــ دەپ سوراپتۇ. ئايال ئىككىلەنمەيلا:

ــ كۆمەچنى پارچىلىماي، دەرۋازىنى ئۆرۈۋېتىپ ئەكىرىڭلار، ــ دەپتۇ.

دەرۋازا ئۆرۈلۈپ، كۆمەچ ئەكىرىلىپتۇ ۋە مېهمانلارنىڭ ئالدىدا پارچىلىنىپ، لېگەن ـ لېگەنلەرگە سېلىنىپ، داستىخانغا قويۇلۇپتۇ. مېهمانلار ناهايىتى ئىشتىها بىلەن يەپتۇ. كۆمەچ يېيىلىپ بولغاندىن كېيىن مېهمانلار تارقىشىپتۇ. ئۇلار قايتىشقاندىن كېيىن ئىلگىرى كۆرۈپ باقماق تۇگۇل ئاڭلاپمۇ باقمىغان بۇ مەززىلىك تاماقنىڭ تەمى ئۇلارنىڭ تىلىدىن زادى كەتمەپتۇ. ئۇلار بارغانلا يېرىدە بۇ ئايالنى ئەسلىشىپتۇ. كىشىلەر بىر مو يەرگە گۈلخان سېلىپ كۆمەچ كۆمگەن بۇ ئايالنى «گۈلخان ئاپا» دەيدىغان بوپتۇ. كۆمەچ توغرىسىدىكى بۇ پاراڭ ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كۆچۈپ، يۇرتنىڭ نامى بىر پاتمان ئۇندا قېيما كۆمىچى ئەتكەن ئايالنىڭ نامى بىلەن بىرىكىپ «گۈلخان ئاپا» دەپ ئاتىلىپتۇ. زامان ـ زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «گۈلخان ئاپا» دېگەن ئىسىم «گۈلاخما»، كېيىنچە «گۈلاخما» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان بوپتۇ. بۇ يۇرت كىشىلىرىنىڭ ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا ئەڭ ئېسىل تاماق قېيما كۆمىچىنىڭ قىسقارتىلمىسى «كۆمەچ» دېگەن لەقەم قوشۇلىدىغان بوپتۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن ئۇزاق زامانلارغىچە دامىكۇ، گۈلاخما ۋە چىرادىكى كىشىلەر خاتىرجەم، باياشات ياشىغانىكەن. ئۇلارنىڭ يەرلىرى مۇنبەت، سۈيى مول، هوسۇلى كۆپ، يۇرت ئىچى مەمۇرچىلىق ئىكەن. لېكىن، كۈنلەردىن بىر كۈنى كىشىلەرنىڭ ئەقىلسىزلىقى ۋە هاكاۋۇرلۇقىدىن بۇ يۇرتقا يەنە بالا ـ قازا يېتىپ كەپتۇ. بىر خىزىر سۈپەت بوۋاي كېرىيە ئارقىلىق دامىكۇ يېزىسىغا كەپتۇ. بوۋاي بىر قاپاق سۇ ئەكەلگەنكەن. بوۋاي بازار ئىچىنى بىر ئايلانغاندىن كېيىن بازارنىڭ راسا قىزىغان يېرىگە كېلىپ: «سۇ ساتىمەن، قايسىڭلار سۇ ئالىسىلەر؟» دەپ ۋارقىراشقا باشلاپتۇ. كىشىلەر تەرەپ ـ تەرەپتىن كېلىپ سۇ ئاپتۇ، بىراق بازارنىڭ ئايىغىدىكى كىشىلەر: «بىز سۇ ئالمايمىز» دەپ سېتىۋالماپتۇ. بوۋاي بىرهازا سۇ ساتقاندىن كېيىن قاپقىنى يىغىشتۇرۇپ: «يەرلىرىڭ قۇرغاقچىلىقتىن خالىي بولغاي، ئايىغىڭ چۆللەشمىگەي، باش تەرىپىڭ گۈللەنگەي» دەپ دۇئا قىلىپ گۈلاخماغا قاراپ يول ئاپتۇ. گۈلاخماغا كەلگەندىن كېيىن بىر ـ ئىككى كۈن چۆرگىلەپتۇ ـ دە، ئەتىسى بازارنىڭ ئاۋات يېرىگە بېرىپ: «سۇ ساتىمەن، قايسىڭلار سۇ ئالىسىلەر؟» دەپ ۋارقىراشقا باشلاپتۇ. كىشىلەر كېلىپ سۇ ئېلىپ قانغۇچە ئىچىپتۇ ۋە ئىچىپ بولۇپ بوۋاينى زاڭلىق قىلىپ: «سۇيۇڭ تۇزلۇق ئىكەن» دېيىشىپتۇ. ئەسلىدە بوۋاينىڭ سۇيى ناهايىتى تاتلىق ئىكەن. بوۋاي بىرئاز تۇرغاندىن كېيىن، «يەرلىرىڭ شورلىشىپ كەتكەي» دەپ دۇئا قىلىپلا چىراغا قاراپ مېڭىپتۇ.

بۇ ۋاقىتلاردىكى چىرانىڭ يۇرت ـ يۇرتلارغا داڭقى كەتكەنكەن. ئۇنىڭدىكى ئاۋات رەستىلەردە بازار كۈنلۈكى رەڭدار گەزمالالار، چىلان، ياڭاق، ئۆرۈك، ئۈجمە، جىگدە، سۆگەت، هاڭگا تېرەك يانغىچىدا چىرايلىق نەقىشلەر ئويۇلۇپ نەپىس ياسالغان ئاياق، قوشۇق، جام، چۆچەك، چۆمۈچ، كاسا، تەڭنە، دۆشە،

راۋاب، داپ، سۇناي...لار كۆزنى قاماشتۇرۇپ، كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ، يۇرتىنىڭ نامىنى يىراق - يېقىنغا پۇر كەتكۈزۈۋەتكەنىكەن. تاغ قاپتىلى ۋە تاغ ئېتىكىدىكى بوستانلىقلاردىكى شاھمات ئۇرۇقىدەك كەڭ يېيىلغان ئېكىنزارلار كۆزلەرنى قاماشتۇرىدىكەن، جەننەتتەك گۈزەل باغلاردىن خۇشبۇي پۇراق كېلىپ، كىشىلەرنىڭ جېنىنى راھەتلەندۈرۈپ، ئۆمرىنى ئۇزارتىدىكەن. بۇ يۇرت يىپەك يولىنىڭ بويىغا جايلاشقان بولغاچقا كېلىپ - كېتەر سودىگەرلەر، يۇرت كېزەر مېھمانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدىكەن. خەلقلىرى بەكمۇ مېھماندوست، خۇش پېئىل ئىكەن. ھېلىقى بوۋاي چىراغا كەلگەندىن كېيىن بازارنىڭ ئاۋات يېرىگە كېلىپ: «سۇ ساتمەن، قايسىڭلار سۇ ئالمسىلەر؟» دەپ ۋارقىراپتۇ. بىراق كىشىلەر سۇ ئالماستىن: «نەدىن كەلگەن دىۋانە سەن؟ بۇ يەردە سۇ قىس بولسىمۇ سۇ ساتمايدۇ» دەپ قاپاقتىكى سۇنى تارتىۋېلىپ ئىچىپ تۇگىتىپتۇ. بوۋاي خاپا بولۇپ «سۇيۇڭ قىس بولغاي» دەپ دۇئا قىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بىردىنلا ھاۋا ئىسسىپ، قۇرغاقچىلىق ئاپىتى يۇرتقا قورقۇنچلۇق ۋەھىمە ساپتۇ. يەتتە-چى، سەككىزىنچى ئايلاردا كەلكۇن كېلىپ كىشىلەرنىڭ ھۆل بولمايدىغان ھېچنېمىسى قالمايدىغان، باشقا ۋاقىتلاردا ئېرىق - ئۆستەڭ قۇرۇقدىلىنىپ، كىشىلەر سۇ كېلىشنى تىلەپ خەتمىقۇرئان قىلىدىغان ئادەت پەيدا بوپتۇ. سۇ يېتىشمىگەچكە، دەل - دەرەخ، گۈل - گىياھلار قۇرۇپ، تۇرلىرى كۈندىن - كۈنگە ئازىيىپ تۇگەشكە، يۇرت چۆل - جەزىرىگە ئايلىنىشقا باشلاپتۇ. يۇرت مۇنەججىملىرى قۇرغاقچىلىقنى يېڭىپ، توق، خاتىرجەم ياشاش ئۈچۈن، ئۆزئارا كېڭىشىپ پۈتۈن يۇرت خەلقىگە قۇرغاقچىلىققا چىدامليق، ئادەمگە ئوزۇق، ھايۋانغا يەم - خەشەك، كېسەلگە شىپا، ياز كۈنلىرى ئادەمگە راھەت، قىشتا ھارارەت بېغىشلايدىغان ئۆرۈك كۆچىتى تىكىش تەكلىپىنى بېرىپتۇ. يۇرت خەلقى بۇ تەكلىپكە قىزغىن ئاۋاز قوشۇپ، ئاقسۇ، كۈچا، قەشقەر، ئاتۇش، بەلخ، بۇخارا، ھىرات، سەمەرقەنت ... قاتارلىق جايلاردىن ئىيۇننىڭ بېشىدىن سېنتەبىرنىڭ ئاخىرىغىچە پىشىدىغان خوندەك، جانانى، خۇۋەينى، ئەينالى، ئاق ياغلىق، قارا ياغلىق، مىرۋىل، سەيۋى... قاتارلىق ئېسىل ئۆرۈك سورتلىرىنىڭ ئۈچكىسىنى تېپىپ ئەكېلىپ تېرىپتۇ، كۆچەتلىرىنى تىكىپتۇ. يۇرت خەلقى يۇرت مۆتىۋەرلىرىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە جاپالىق ئىشلەپ، تەبىئەت ئۇستىدىن غەلبە قىلىپ، يۇرتنى بۇرۇنقىدەك ئاۋاتلاشتۇرۇپتۇ. بۇ يۇرتنىڭ داڭقىنى ئاڭلىغان كىشىلەر مېھمان بولۇپ يىراق - يېقىندىن كەلگىلى تۇرۇپتۇ. خۇش پېئىل ساھىبخانىلار

ئەزىز مېھمانلارنى مەززىلىك تائام بىلەن مېھمان قىلغانلىقى سىرتىدا تاتلىق يېمىش ئۆرۈك بىلەن مېھمان قىپتۇ. مېھمانلار قەيەرگىلا بارسا، ساھىبخانا ئالدى بىلەن ئۆرۈكنى داستىخانغا تۆكمە قىلىۋېتىدىكەن. مېھمانلار ئۆرۈكنى شۆپۈكىدەپ يەيدىكەن، شۆپۈكنى مىنىپ كەلگەن ئۇلاغلىرىغا بېرىدىكەن، ئۇچ-كىسىنى چېقىپ مېغىزىنى يەپ مېڭە ئاجىزلىق، سەراتان (راك)...قاتارلىق كېسەللىرىنى داۋالايدىكەن، سايىسىدە يېتىپ راھەتلىنىدىكەن، شاكىلىنى ئوچاققا سېلىپ، قۇم چۆگۈنلىرىدە چاي قاينىتىپ ئىچىدىكەن... يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن مېھمانلار ساھىبخانىلار ئۆرۈكنى داستىخانغا ئەكەلمەسمۇ، ئۆزلىرى ئۆرۈك تۇۋىگە بېرىپ، خالىغان ئۆرۈكنى ئىرغىتىپ يەيدىغان بوپتۇ. ئۇلار ساھىبخانا ئۆز يېنىدا بولمىغاندىكىن ئۆرۈكنى كۆزى تويغۇچە يەۋېرىپتۇ، ئۇسساپ قالسا، ئۆرۈك تۇۋىدىكى سوغۇق سۇنى ئىچىپتۇ، ئاشقازىنى ئاجىز كېلىپ يەل تۇرۇپ قالسا، ئۆرۈكنىڭ مېغىزىنى يەپ ساقىيىپتۇ...

قايسىبىر يىلى قوشنا ئەلدىن مېھمان كەپتۇ. ئۇلار ئۆرۈك پىشىپ ئاخىرلىشاي دەپ قالغاندا، ئۆرۈك دەرىخىنىڭ ئۇچىدىكى ئوتقاشتەك تاۋلىنىپ پىشقان ئۆرۈكنى ئىرغىتىپتۇ، چۇشمەپتۇ. چالما-كىسەك ئېتىپتۇ، بىر تال ئۆرۈك چۇشۇپ باشقىلىرى خان تاجىدەك تۇرۇۋېرىپتۇ. ئۇلاردىن بىرى ئۆرۈككە قاراپ: «ئادەمنىڭ قولى يەتمىگەن نەرسە ئاچچىق بولىدۇ» دەپتۇ. ئۇنىڭ ھەمراھى: «شۇنداق، بۇ ئۆرۈك ئاچچىق ئوخشايدۇ، تاتلىق بولغان بولسا، ئىرغىتساق چۇشەتتى» دەپتۇ. يەنە بىر مېھمان: «ئاچچىق نەرسىنى ئاچچىققا ئامراق ئادەم ئۆستۇرىدۇ» دەپ چاقچاق قىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن چىرا خەلقىگە «ئاچچىق ئۆرۈك» دېگەن لەقەم چاپلىشىپتۇ.

چىرادا ئاچچىق ئۆرۈك بار ئىكەن دېگەن بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان بىرنەچچە سايادىكى سارانتان كېسىلىگە داۋا ئىزدەپ چىراغا ئاچچىق ئۆرۈك سوراپ كەپتۇ، يېزا - قىشلاقلارنىڭ ھەممىلا يېرىنى ئايلىنىپتۇ. ساھىبخانا ئۇلارنى قىزغىن قارشى ئېلىپ، ئۆرۈك بىلەن تويغۇچە مېھمان قىپتۇ، ئەمما ئۇلار ئاچچىق ئۆرۈك ئۇچراتماپتۇ. ئۆزلىرى ئوغرىلىقچە ئاچچىق ئۆرۈك ئىزدەپ تاپالماي جىلە بوپتۇ، ئاخىر ساھىبخانىدىن ئۆزلىرىگە ئاچچىق ئۆرۈك تېپىپ بېرىشنى ئىلتىماس قىپتۇ. ساھىبخانىلار بۇ يۇرتتا ئاچچىق ئۆرۈكنىڭ دورا ئۇچۇنمۇ تېپىلمايدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ. بۇنىڭ بىلەن سايادىكىلەرنىڭ ئەقىل - پاراسەتلىك، ئەمگەكچان، مېھماندوست چىرا خەلقىگە بولغان سۆيۈنۈشى ھەسسىلەپ ئېشىپتۇ.

ئويتوغراق

1

ئۇنىڭدىن تەخمىنەن نەچچە يۈز يىللار ئىلگىرى چوڭ توغراق ئەتراپىدا يەر تېرىپ تېرىكچىلىك قىلىپ جان باقىدىغان بىر جۈپ ئەر ـ خوتۇن بار ئىكەن، ئۇلار كېچىسى توغراقنىڭ كامىرىدا يېتىپ، كۈندۈزى تېرىقچىلىق قىلىدىكەن. بۇلارنىڭ ئارزۇلۇق، گۈزەل بىرلا قىزى بار ئىكەن. بۇ يۇرتقا بىر رەسسام كېلىپ قاپتۇ. ئۇ قىزنىڭ ھۆسنى ـ لاتاپىتىدىن ھەيران بولۇپ، دەرھال قەلەم ـ بوياق ـ لىرىنى ئېلىپ، قىزنىڭ رەسىمىنى سىزىشقا باشلاپتۇ. رەسىم ئەمدىلا سىزىلىپ بولۇشىغا، تۇيۇقسىز ھاۋا ئۆزگىرىپ، قۇيۇن چىقىپ رەسىمنى ئۇچۇرۇپ پادىشاھنىڭ ئوردىسىغا ئاپىرىپ تاشلاپتۇ. پادىشاھ بۇ پە ـ رىزاتنىڭ رەسىمنى كۆرۈپ غايىبانە ئاشىق بوپتۇ ۋە بۇ رەسىمدىكى پەرىزاتنى نەدە بولسا شۇ يەردىن تېپىپ كېلىشكە بۇيرۇق قىپتۇ. ئالتە يىل ئىزدەپ رەسىمدىكى بۇ پەرىزاتنى ھېلىقى چوڭ توغراق كامىرىدىكى ئۆيدىن تېپىپتۇ ۋە ئوردىغا كەلتۈرۈپ پادىشاھ ئەمرىگە ئاپتۇ. قىز ئوردىدا بەختلىك ياشاپ ئۆتۈپتۇ. بىرقاز ـ چە يىللاردىن كېيىن قىز ئاتا ـ ئانىسىنى سېغىنىپ، پادىشاھتىن رۇخسەت سوراپتۇ.

پادىشاھ مەلىكىنى بىللە ئېلىپ، قېينىاتا، قېينانىسىنى يوقلاپ چوڭ توغراق كامىرىدىكى ئۆيگە كەپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بەزىلەر بۇ توغراقنى «خان توغراق» دەپ ئاتاپتۇ. لېكىن، توغراق كامىرىنى ئۆي قىلىۋالـ ـغان كىشىلەر بۇ يەرنى «ئويتوغراق[14]» دەپ ئاتاپتۇ، بۇ ئىككى خىل ئىسىم بۇ يۇرتنىڭ نامى بولۇپ ئەۋلادتىن ئەۋلادقىچە داۋام قىلىپ كەپتۇ.

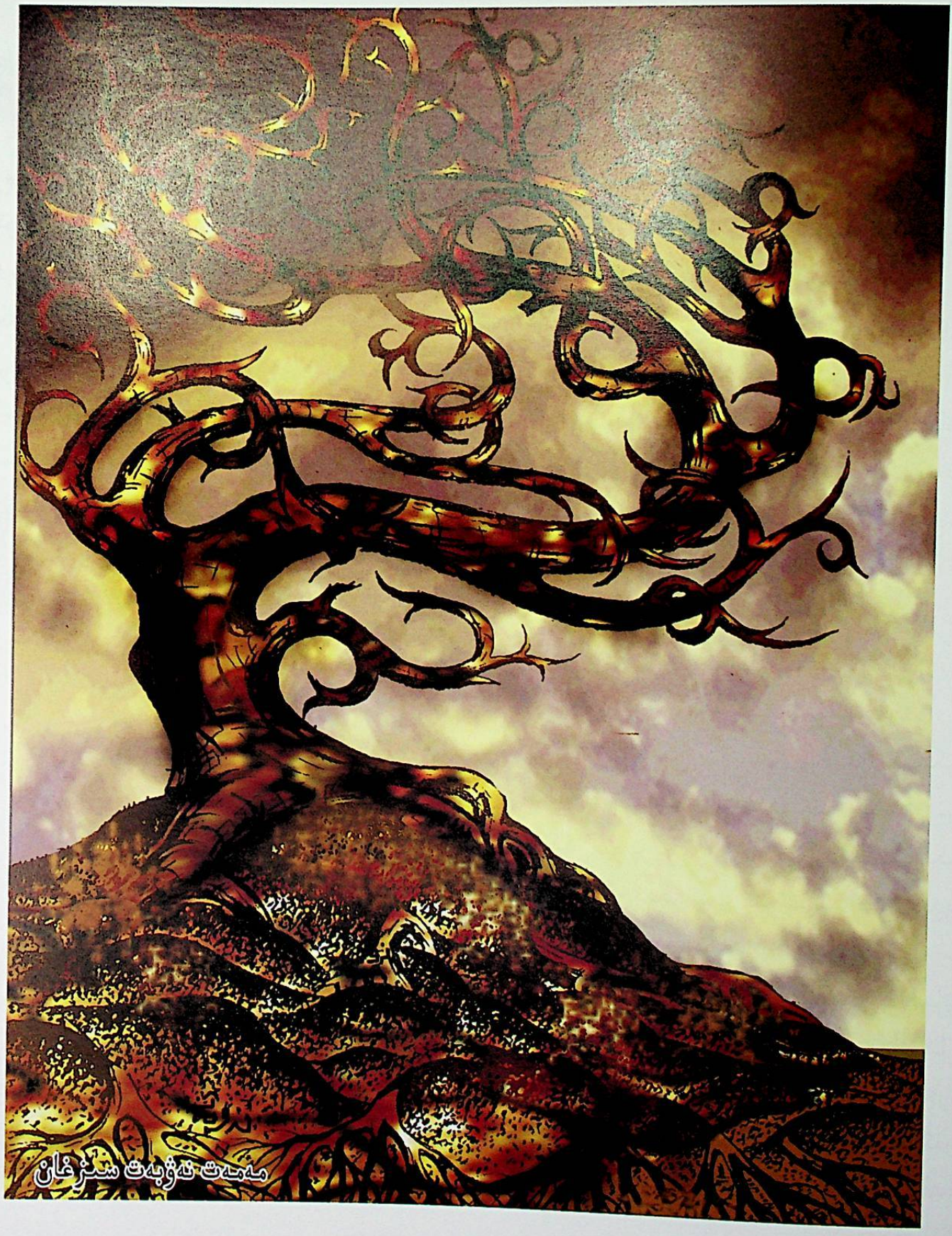
رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇ توغراقنىڭ ئىچىدىن چىققان ساھىبجامال پەرىزات تۆت يۈز قىرىق تۆت شە ـ ھەرنى سورىغاندىن كېيىن، رىم شەھىرىگە پادىشاھ بولغانىكەن.

2

«ئويتوغراق» دېگەن سۆز بۇنىڭدىن نۇرغۇن يىللار ئىلگىرى پەيدا بولغانىكەن. ئۇ چاغلاردا بۇ جاي پايانـ ـسىز كەتكەن قۇملۇق ئىكەن، قۇملۇقنىڭ ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى چوڭ بىر تۆپ توغراق بولۇپ، توغراقنىڭ ئەتراپى يۇلغۇنلۇق ئىكەن. توغراققا يېقىن جايدا بىر بۇلاق بار ئىكەن. ئېيىتىشلارغا قارىغاندا، خوتەندىكى ئۇرۇشتا يېڭىلگەن ئادەملەر بۇ يەرگە كېلىپ بۇ توغراق تۇۋىدە پاناھلىنىپتۇ. ئۇلار بىر ـ ئىككىدىن توپلـ ـنىپ، ئاخىر ئاتمىش نەچچە ئادەم بۇ جايغا ماكانلىشىپ ئولتۇرۇپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە بۇ ئادەملەر بۇ چوڭ توغراقنى كەسكەنىكەن، توغراق كامىرىدىن يۇزىگە چۈمبەل تارتىۋالغان بىر ساھىبجامال پەرىزات چىقىپتۇ. پەرىزات بۇ ئادەملەرگە: «ئۆزۈڭگىمۇ قىلدىڭ، ماڭىمۇ قىلدىڭ» دەپ كۆزدىن غايىب بوپتۇ. توغراقنى كەسكەن

يەردىن قان ئېقىپتۇ. بۇنى كۆرگەن كىشىلەر رەڭگى ئۆچكەن ھالدا بۇ جايدىن بەدەر قېچىپتۇ.

شۇنىڭدىن تارتىپ بۇ توغراقنى «خان توغراق» دەپ ئاتاپتۇ. كۈنلەر ۋە يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ جايـ
نى قۇم بېسىپ ھېلىقى توغراق قۇم ئاستىدا كۆمۈلۈپ قاپتۇ. بىرقانچە يىللار ئۆتكەندىن كېيىن بەزى كـ
ىشىلەر: «بۇ جايدا بىر توغراق بار ئىدى، قۇم ئاستىدا كۆمۈلۈپ قالغان، خانمۇ غايىب بولغان. ئارىدىن بىـر
قانچە يىل ئۆتتى، ئەمما بىزگە ھېچقانداق زىيان ـ زەخمەت يەتمىدى. توغراقنى كولاپ ئېچىپ كۆرۈپ باقـ
ساق» دەپ كولاشقا باشلاپتۇ. شۇنچە كولىسىمۇ توغراقنى ئاچالماپتۇ. ئاخىر ئۇلار بۇ بەكمۇ «ئويتوغراق»
(چوڭقۇر كۆمۈلگەن توغراق) ئىكەن دېيىشىپ، كولاشنى توختىتىپتۇ.

مەمەت نەۋبەت سىزغان

مەشرەپ دەرۋازىسى

ـەشرەپ جاھان كېزىپ يۈرۈپ خوتەنگە كېلىپ قاپتۇ. شۇ چاغدا ئۇنىڭ يادىغا ئىمام جەپىرى سادىق يېتىپ، ئۇنىڭ مازىرىنى تاۋاپ قىلغىلى خوتەندىن نىيىگە مېڭىپتۇ. مەشرەپ قۇمـ
لۇق ۋە چاتقاللىقلارنى بېسىپ نۇرغۇن يول مېڭىپ مازارغا يېقىنلاپ قاپتۇ، ئەما ئىمام جەپىرى سادىقنىڭ[15] روھى مەشرەپكە ھېچ ئايان بولماپتۇ. مەشرەپ بۇنىڭدىن غەزەپلىنىپتۇ. ئۇ يول بو-
يىدىكى توغراقنىڭ شېخىغا پوتىسىنى تاشلاپ: «ئەي قۇدرىتى ئۇلۇغ تەڭرىم، مەن شۇنچە ئۇزۇن يەردىن ئىمام جەپىرى سادىقنىڭ مازىرىنى تاۋاپ قىلىش نىيىتىدە كەلسەم، ئۇنىڭ روھى نېمىشقا ئايان بولمايـ
دۇ؟ ئۇنىڭ روھىنى ماڭا ئايان قىل. ئايان قىلمىساڭ، مۇشۇ پوتىغا ئېسىلىپ ئۆلۈۋالىمەن» دەپ، شاخقا چىگىلىپ تۇرغان پوتىغا ئېڭەك قويۇپتۇ. مەشرەپنىڭ سالمىقىدىن شاخ ئېگىلىپ كېتىپتۇ ـ دە، مەشـ
رەپنىڭ پۇتى يەرگە تېگىپ قاپتۇ، شاخنىڭ ئۇچى يولنىڭ ئۇ چېتىدىكى يەنە بىر تۈپ توغراقنىڭ شاخـ
لىرىغا كىرىشىپ كېتىپتۇ. مەشرەپ پوتىسىنى ئېگىلگەن شاختىن يۆتكەپ، يولنىڭ بۇ چېتىدىكى توغراقنىڭ شېخىغا سېلىپ، يەنە ئېسىلىپتۇ. بۇ شاخمۇ ئېـ
گىلىپ، مەشرەپنىڭ پۇتى يەرگە تېگىپ قاپتۇ، شاخنىڭ ئۇچى يولنىڭ ئۇ چېتىدىكى توغراقنىڭ شاخلىرىغا كىرىشىپ كېتىپتۇ. مەشرەپ شاخـ
تىن پوتىسىنى يېشىپ بېلىگە باغلاپتۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن، يولنىڭ ئىككى چېـ
تىدە بىر ـ بىرىگە ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل تۇرغان ئىككى تۈپ توغراق دەرۋازىنىڭ ئىككى يان ياغىچىغا، ئېگىلىپ بىر ـ بىرىگە كىرىشىپ كەتكەن ئىككى توغراقنىڭ ئىككى شېخى دەرۋازىنىڭ ئۈستۈنكى ياغىچىغا ئوخشاپ، تەـ
بىئىي ھالدا بىر يېشىل دەرۋازا ھاسىل بوپـ
تۇ. كىشىلەر شۇ چاغدىلا بۇ يېشىل دەرۋازىنى «مەشرەپ دەرۋازىسى[16]» دەپ ئاتىغانىكەن. ھاـ
زىرغىچە شۇ نام بىلەن ئاتىلىپ كېلىۋېتىپتۇ.

لەلىك شەھىرى

ـەدىمكى زامانلاردا لەلىلىك ناھايىتى كاتتا شەھەر ئىكەن. ئۆي ـ ئىمارەتلىرىنىڭ زىچلـ ـقىدىن بىر خوراز ئۆگزىگە چىقسا، يەرگە چۈشەلمەي ئۆگزىمۇ ئۆگزە يۈرۈپ قىرىق كېچە ـ كۈندۈزدە ئاران يەرگە چۈشەلەيدىكەن. بۇ شەھەردە ئاچ كۆز، پىخسىق بىر پادىشاھ بار ئـ ـكەن. ئۇنىڭ خەزىنىسىدە ھەددى ـ ھېسابسىز ئالتۇن ـ كۈمۈش، لەئەل ـ ياقۇت بار ئىكەن. ئەمما، ئۇ شۇنچە مال ـ دۇنياسىغا قانائەت قىلمايي، دائىم دېگۈدەك تاغ تەرەپتە پارقىراپ تۇرغان قارلىق چوققـ ـنى كۆرسىتىپ: «ئاشۇ تاغدەك لەئەل ـ ياقۇتلىرىم بولغان بولسا، مۇرادىمغا يەتكەن بولاتتىم» دەيدـ ـكەن. بىر كۈنى ئۇ يەنە قارلىق تاغقا قاراپ خىيال سۈرۈپ ئولتۇرسا، بىر قەلەندەر ئوردىغا ساپايىنى قېـ ـقىپ كىرىپ كەپتۇ. پادىشاھ ئۆزىنىڭ شېرىن خىيالىنى بەربات قىلغان قەلەندەردىن قاتتىق ئاچچىقلـ ـنىپ، مۇلازىملىرىدىن قەلەندەرگە قېتىپ كەتكەن پۇچۇق ناننى چىقارتىپتۇ. مۇلازىملار قەلەندەرگە پۇـ ـچۇق ناننى بېرىپ، پادىشاھنىڭ ئاچچىقلانغانلىقىنى يەتكۈزۈپتۇ. قەلەندەر پۇچۇق ناننى ئېلىپ: «خۇدا ـ يىم، پادىشاھنىڭ كۈتكىنىدەك بولغاي، ئامىن» دەپ دۇئاغا قول كۆتۈرۈپتۇ ـ دە، كۆزدىن غايىب بوپتۇـ. قەلەندەر غايىب بولۇشى بىلەن جاھان قاراڭغۇلىشىپ، بىرئازدىن كېيىن تاغ تەرەپ يورۇپ، شەھەرگە كەلكۈن يامراپتۇ. كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە شەھەر سۇ ئاستىدا قاپتۇ. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن سۇ يەرگە سىڭىپ، بۇ جايدا قۇم پەيدا بولۇپ، قۇملۇققا ئايلىنىپتۇ. بۇ جايغا ئوتۇن ئالغىلى بارغان كىشىلەر بۇ يەردە نۇرغۇنلىغان لەئەل ـ ياقۇت، سەدەپ ـ مارجانلارنىڭ چېچىلىپ ياتقانلىقىنى كۆرۈپ، لەئەل ـ ياقۇت تېرىپ قايتىدىغان بوپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ كونا شەھەرنىڭ ئورنىنى كىشىلەر «لەلىلىك»(«لەئـ ـلىلىك») دەپ ئاتايدىغان بوپتىكەن.

جىنلىق دۆڭ

بۇرۇنقى زاماندا تاتىراڭنىڭ[17] ئايىغىدىكى «قوش[18]» دېگەن جايدا، شەھىرى قەتران[19] مەملىكىتى بىلەن ۋاشار[20] مەملىكىتى ئوتتۇرىسىدا قاتتىق جەڭ بوپتۇ. جەڭدە گاھىدا قەتران مەملىكىتى، گاھىدا ۋاشار مەملىكىتى غەلىبە قىلىپ، ئىككى دۆلەت كۈچ جەھەتتە تەڭ چىقىپ قاپتۇ. ۋاشار مەملىكىتىنىڭ

بىر سېھىرگەرى بار ئىكەن، ئۇ ئەپسۇن ئوقۇپ قارا بوران چىقىرىپتۇ. قەتران مەملىكىتىنىڭ يەنە بىر سېھىرگىرى بار ئىكەن، ئۇ قارشى تەرەپكە ئەپسۇن ئوقۇپ قۇم ياغدۇرۇپتۇ. نەتىجىدە، قارا بوران بىلەن قۇم بىرلىشىپ، قۇم يېغىپ بىر كېچىدە قەتران ۋە ۋاشار مەملىكەتلىرىنىڭ ئۇرۇش مەيدانلىرىدىكى چېدىر ـ بارگاھلىرى قۇم ئاستىدا قاپتۇ، ھەر ئىككى مەملىكەتنىڭ ئادەملىرى قۇم ئاستىدا قېلىپ ھالاك بوپتۇ. بۇ جايدا ئاسمان ـ پەلەك قۇم بارخانلىرى كۆتۈرۈلۈپتۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ كېچىسى بۇ جايدىن قىيا ـ چىيا ئاۋازلار، ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى، ھەر خىل ۋاراڭ ـ چۇرۇڭلار ئاڭلىنىپ تۇرىدىغان بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن كېيىنكى كىشىلەر بۇ جاينى «جىنلىق دۆڭ» دەپ ئاتايدىغان بوپتۇ.

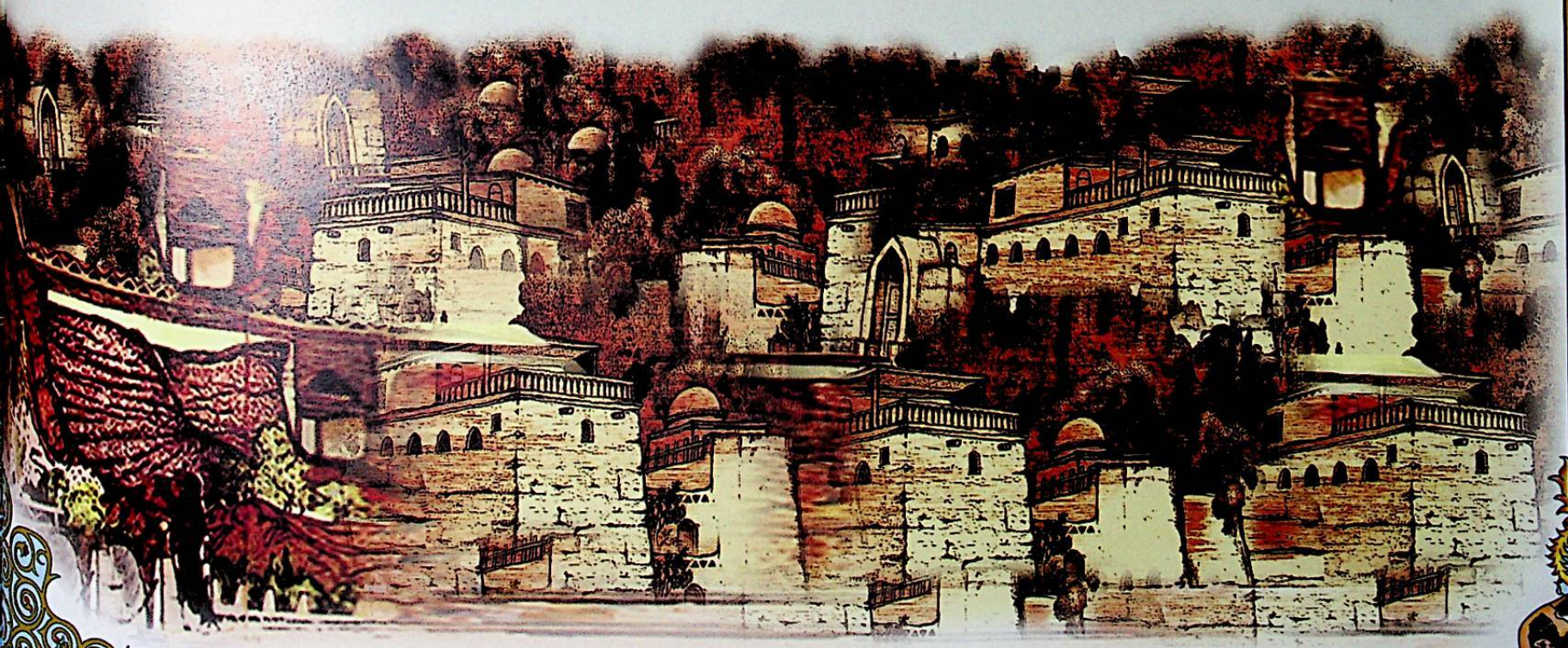
تۇرا

رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، تۇرانىڭ[21] كۈنچىقىش تەرىپىدىكى ئۆزتاغدا[22] بىر دۆڭە ياشايدىكەن. كۈنپېتىش تەرىپىدىكى قۇرۇم تاغلىرىدا يەنە بىر دۆڭە ياشايدىكەن. بۇلار تۆۋەن تەرىپىدىكى ئالتۇنتاغنى تالىشىپ ئۇرۇشىدىكەن. ئۆزتاغدىكى دۆڭە «ئالتۇنتاغنى مەن ئالىمەن» دەيدىكەن، قۇرۇم تاغدىكى دۆڭە بولسا، «ئالتۇنتاغنى مەن ئالىمەن» دەيدىكەن. شۇنداق قىلىپ، ئۇزۇن زامانلارغىچە بۇ جايدا ئۇرۇش ۋە قارا بوران ۋەھىمىسى ھۆكۈم سۈرۈپتۇ. بوران دەستىدىن بۇ جايدا ھېچقانداق جانلىقنىڭ تۇرۇش ئىمكانىيىتى بولماپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىر كۈنى بىر دەرۋىش بۇ تاغنىڭ ئىچكىرىسىگە ئىستىقامەت قىلىشقا مەجبۇر بوپتۇ. ئۇ بۇ جايدا توختىماي چىقىۋاتقان قارا بورانغا يولۇقۇپتۇ. دەرۋىش بوراننىڭ ئىككى دۆڭە ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشتىن كېلىۋاتقىنىنى بىلىپ، ئۇلارغا:

ــ خۇدانىڭ قۇدرىتىسىز قىل تەۋرىمەيدۇ، ئالتۇنتاغنىڭ قايسىڭلارغا تەۋە بولۇشىنى خۇدا ئۆزى بىلىدۇ. بۇ جاينىڭ ئوت ـ سۇيى مول ئىكەن، ھەر خىل مەخلۇقلار ياشىسۇن، تۇرۇپ كۆپەيسۇن، ــ دەپ نەسىھەت قىپتۇ. دۆڭلەر دەرۋىشنىڭ نەسىھەتىگە قۇلاق سالماپتۇ.

ــ بىزدىن باشقا ھېچقانداق جانلىق بۇ جايدا ياشىيالمايدۇ، بىزنىڭ بورانلىرىمىزدا جانلىرىنى ئېلىپ قاچىدۇ، ــ دەپتۇ بۇ ئىككى دۆڭە تەڭلا.

دەرۋىش دۆڭلەرنىڭ كۆز ئالدىدا بىر ئەپسۇن ئوقۇپ توققۇز تۇلۇم پاشا پەيدا قىپتۇ ــ دە، بۇ جايغا

قويۇپ بېرىپتۇ. دۈشمەن دەرۋىشنىڭ بۇ قىلمىقىدىن كۈلۈپ:

ــ بىز ھەر يوغان تاشلارنى ئۇچۇرتۇپ، تاغلارنى تۈزلەپ تاشلايمىز، پاشىدەك تىلغا ئالغۇچىلىكى يوق مەخلۇقنى بۇ جايغا قويۇپ بەرگىنىڭ نېمىسى؟ ــ دېيىشىپتۇ، يەنمۇ قاتتىق بوران چىقىرىپتۇ. بوران يەتتە كېچە ـ كۈندۈز داۋام قىپتۇ، ئالەم قاراڭغۇلىشىپ، تاغۇتاشلار ھەرتەرەپكە ئۇچۇشقا باشلاپ-تۇ. بوراندا توققۇز تۈلۈم پاشىنىڭ سەككىز تۈلۈمى چىداپ تۇرالماي قېچىپ كېتىپتۇ. پەقەت بىر تۈلۈم پاشا بۇ جايدا تۇرۇپ قاپتۇ. بۇ بىر تۈلۈم پاشىمۇ غىڭشىپ، دەرۋىشتىن ئۆزلىرىنى بۇ جايدىن ئەكېتىش-نى تەلەپ قىلىشىپتۇ. دەرۋىش پاشىلارغا:

ــ مۇشۇ جايدا تۇرۇپ قال، ياشاپ كۆپەيگىن، ــ دېگەنىكەن، پاشىلار بۇ جايدا تۇرۇپ قاپتۇ. شۇ-نىڭدىن باشلاپ بۇ جاينىڭ نامى «تۇرا» دەپ ئاتىلىپتۇ. ئىككى دۈشە دەرۋىشنىڭ ئالدىدا مات بولۇپ، دەر-ۋىشكە بويسۇنۇپتۇ. دەرۋىش ئۇلارنى بىر ئەپسۇن بىلەن بۇلۇتقا ئايلاندۇرۇپ قويۇپتۇ. تاھازىرغىچە بۇ ئىككى دۈشە ئۆزتاغ ۋە قۇرۇم تاغلىرى تەرىپىدىن تۇرا ئاسمىنىغا كېلىپ، ئاسماندا ئۇرۇشىدىكەن. ئۇلار ئۇرۇشقاندا چاقماق چېقىپ يامغۇر ياغىدىكەن.

تاتىراق

بۇرۇنقى زامانلاردا شەھىرى قەتران زور قارا بوراننىڭ تەھدىتىگە ئۇچراپتۇ. بوران بارا ـ بارا ئۇل-غىيىپ قۇم ـ بورانغا ئايلىنىپتۇ. چەرچەن دەرياسىنى قۇم تىندۇرۇپ تاشلاپتۇ، ئېتىز ـ ئېرىق، باغ-بوستانلارنى قۇم بېسىپ كېتىپتۇ. بۇ شەھەرنىڭ چېتىدە يەتتە ئائىلە ئادەم بار ئىكەن، ئۇلار تېرىقچى-لىق بىلەن ياشايدىكەن. قۇم ـ بوران كۈچىيىپ شەھەرنى قۇم بېسىۋاتقان پەيتتە ئۇلار جىددىي خامان تېپىۋاتقانىكەن. ئۇلار قارا بوراندا ھېچنېمىنى كۆرەلمەي، يەتتە جايغا بېكىتكەن مومىنى چۆرگىلەپ خا-مان تېپىۋېرىپتۇ. تۆت كېچە ـ كۈندۈز چىققان بوران توختاپتۇ. تاتىراق شەھىرىنىڭ ئورنىدا قۇم بار-خانلىرى پەيدا بوپتۇ. پەقەت يەتتە جايغا قادالغان مومىنى ئايلىنىپ تۇرۇۋاتقان يەتتە ئادەملا ھايات قاپتۇ. كېيىن ئۇلار قۇم ئاستىدا قالغان شەھەردىن كۆچۈپ ھازىرقى تاتىراق دېگەن جايغا كەپتۇ. ھازىرقى تاتىراقلىقلار قۇم ـ بوراندىن ئامان قالغان يەتتە ئادەمنىڭ ئەۋلادى ئىكەن.

ژاژ-ژاژشەھرى

ئۇرۇن ئالتۇنتاغنىڭ باغرىدىكى خىلۋەت بىر جايغا خوتەن تەرەپتىن تۇرسۇن ئىسمىلىك، «ژاژ - ژاژ » لەقەملىك بىر كىشى كېلىپ ئالمىچى دەريا سى بويىدا ئېرىق چېپىپ، بوز يەر ئې- چىپتۇ. كېيىنچە يەنە بىرنەچچە ئۆيلۈك ئادەمنىڭ كېلىپ ئۇنىڭغا قوشۇلۇشى بىلەن، بۇ يەردە بىر مەھەللە پەيدا بوپتۇ. بۇ يەرنىڭ نامى ئالمىلىق بولسىمۇ، كېيىنچە تۇرسۇن ژاژ - ژاژنىڭ لە- قىمى سىڭىپ «ژاژ - ژاژ شەھرى» دەپ ئاتىلىدىغان بوپتۇ. ژاژ - ژاژ شەھرى ھاۋاسى ساپ، تۇپرىقى مۇنبەت، باغۇبوستانلىق شەھەر ئىكەن. بۇ يەر چوڭ يول، چوڭ شەھەرلەردىن يىراق بولغاچقا، يۇرت بې- شى يوق ئىكەن.

تۇرسۇن ژاژ - ژاژ ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، مۇشتۇمزورلار پەيدا بولۇپ خەلقە خالىغانچە زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىشقا باشلاپتۇ، كىشىلەرنى قاقتى - سوقتى قىلىپ، ئۆزى بەگ، ئۆزى خان بولۇشۇپ ھەددىدىن ئېشىپتۇ، ئەيش - ئىشرەت، كەيپ - ساپادا چېكىگە يېتىپتۇ. نامراتلارنىڭ يە- غا - زار، داد - پەريادلىرى باشقا يۇرتلارغا كەتكەنلەر ئارقىلىق ياقا يۇرتلارغا يېتىپ بېرىپتۇ. ئا- شۇ كۇنلەرنىڭ بىرىدە بىر ئەھلى ئىلمىي مويىسپىت كىشى بۇ جايغا كېلىپ، كەمبەغەللەرنىڭ ئەرزلىرىگە قۇلاق سېلىپ نۇرغۇن ئىشلاردىن خەۋەر تېپىپتۇ. بۇ كىشى خوتەن دىيارىدىن كەلگەن كىشى بولسىمۇ، نام - شەرىپىنى ئاشكارىلىماپتۇ ھەمدە بەزى زومىگەرلەرنىڭ ئىنسان قېلىپىدىن چىققانلىقىنى ئاڭلاپ غەزىپى تېشىپتۇ.

ئەسلىدە بۇ يەردە «چايان» لەقەملىك بىر مۇشتۇمزور بولۇپ، ئۇ ھەددىدىن بەكمۇ ئېشىپ كەتكەنە- كەن. ئۇ ئۆز چوماقچىلىرى ئارقىلىق كىمنىڭ بويىغا يەتكەن قىزى بارلىقىنى بىلىپ تۇرىدىكەن، خالە- غان چاغدا ئۇنى بۇلاپ كېلىپ ئاياغ ئاستى قىلىدىكەن. شۇنداق قىلىپ، بۇ يەردە ياش چوكانلارمۇ، بويە- غا يەتكەن قىزلارمۇ تۇرمايدىغان بوپتۇ. كىشىلەر باغ - ۋاران، ئۆي - ماكانلىرىنى تاشلاپ باشقا يۇرتلار- غا قېچىشقا باشلاپتۇ. دەل - دەرەخلەر قۇرۇپ، شامال چىقسا قۇم يېغىپ مەھەللىنى قۇم بېسىشقا باشلاپتۇ. ھېلىقى مويىسپىت دەل شۇنداق كۇنلەردە بۇ يەرگە كەلگەنىكەن. بۇ كۇنى بۇ كىشى ئالدى بە- لەن چايان لەقەملىك مۇشتۇمزورنىڭ ئەدىپىنى بېرىش ئۈچۈن يۇرتتىكى ئەرلەرنىڭ ھەممىسىنى توپلاپ بىر كېچىسى ھېلىقى ئەبلەخنىڭ ئۆيىنى قورشاپتۇ. بۇ مويىسپىت تۇڭلۇك بېشىغا چىقىپ قارىسا، ھې- لىقى زومىگەر ئۆزىنىڭ ئون تۆت ياشلىق قىزى بىلەن بىر يوتقاندا ياتقۇدەك، قىز يىغا - زار قىلىۋاتقۇ- دەك. مويىسپىت قورشاۋنى بوشاتماستىن تاڭ ئاتقۇزۇپتۇ. ئەتىگەنلىكى مۇشتۇمزورنىڭ نېمە دەيدىغانلە-

قىنى بىلىش ۋە سىناش ئۈچۈن «قىزىنى ماڭا ياتلىق قىلسا، مەن كۆيئوغۇل بولسام» دەپ ئەلچى كىر-گۈزۈپتۇ. مۇشتۇمزور ئەلچىلەرگە قىلچە تەپتارتماستىن: «قىزىمنىڭ ئانىسى ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، بۇ يۇرتتا ماڭا لايىق خوتۇن چىقمىدى، شۇڭا قىزىمنى نىكاھى غايىب ئارقىلىق ھالال جۈپ قىلىش ئۈچۈن ئۆزۈم ئالغان» دەپتۇ.

مويسىپىت كىشى بۇ مۇشتۇمزورنىڭ خورىكى كىشىلەر ئىيتقاندىنمۇ، ئۆزى پەرەز قىلغاندىنمۇ بەك ئۆسۈپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ، قورشاپ تۇرغان جامائەتنى مۇشتۇمزورنىڭ ئەدىپىنى بېرىشكە چاقىرىپ-تۇ. مۇنداق قىيىقاس - چۇقاننى ئۆمرىدە ئاڭلاپ باقمىغان بىشىم زومىگەر قىزىنى باشقا ئۆيگە چىقىرىد-ۇۋېتىپ پالتا كۆتۈرۈپ چىقىپتۇ. بۇ چاغدا ئۇنىڭ بارلىق قولچوماقلىرى خەلق توپىغا ئۆتۈپ كەتكەند-كەن. ئۇنىڭ قىزىنىمۇ كىشىلەر ئۆز توپىغا ئەكېتىپتۇ. زومىگەر ئۆزىنىڭ يالغۇز قالغانلىقىنى چۈشە-نىپ، ئۆز ھۈجرىسىغا قېچىپ كىرىپ ئىشىكنى تاقاپتۇ. شۇ كۈنى ناھايىتى قاتتىق بوران چىقىپتۇ. كىشىلەر مويسىپىتنىڭ دېگىنى بويىچە، بۇ مۇشتۇمزورنىڭ ئۆيىگە يېقىنلاپ قالغان قۇم بارخانلىرىنى گۈرجەك، كەتمەن، ھەتتا ئالىقانلىرىدا زومىگەرنىڭ ئۆيى تەرەپكە قارىتىپ سورۇشقا باشلاپتۇ. تاڭ ئاتا-قاندا قارىسا زومىگەرنىڭ ئۆيى ئۇستىدە قۇمتاغ ھاسىل بوپتۇ. شۇ كېچىسى ئۆز كېلىنىنى خوتۇن قە-لىپ يۈرگەن يەنە بىر مۇشتۇمزورمۇ خەلقنىڭ غەزىپىدىن قورقۇپ ئۆيىگە بېكىنىۋالغانكەن، غەزەپلەن-گەن كىشىلەر ئۇنىڭ ئۆيىنىمۇ ئاشۇنداق قۇمتاغ ئاستىدا قالدۇرۇپتۇ.

زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ۋاڭ - ۋاڭ شەھرىنى قۇم بېسىپ كەتكەندىن كېيىن، كىشىلەر بىر-بىرلەپ كۆچۈپ چىقىپ ھازىرقى ۋاششەرى دېگەن يۇرتنى ئاۋات قىلغانكەن.

ئابدۇكېرىم نەسىردىن سىزغان

ئالمانچۇق دۆڭ

ئۇرۇنقى زامانلاردا تارىم دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى جايلار تولىمۇ ئاۋات ئىكەن. بۇ جايلاردىكى خەلقلەرنىڭ كۆپ قىسمى چارۋىچىلىق ۋە بېلىقچىلىق بىلەن، يەنە بىر قىسمى ئوۋچىلىق بىلەن بايلىقلىق، شاد ـ خۇرام ۋە ئىناق ياشايدىكەن.

كېيىنكى كۈنلەردە ئالتۇنتاغدا بىر بۆلۈك بۇلاڭچى موڭغۇللار پەيدا بولۇپ قاپتۇ، ئۇلار پات ـ پاتلا چاقىلىققا كېلىپ، بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ كېتىدىكەن. شۇ جەريانداۋ ئۇلار چاقىلىقتىن ئات ـ ئېـ شەكلەرگە يۈك ـ تاق ئارتىپ كورلا تەرەپكە مېڭىپ تۇرىدىغانلارنىڭ بارلىقىنى سېزىپ قاپتۇ ۋە بىر ـ ئىككى نۆۋەت ئۇلارنىڭ ئالدىنى توسۇپ بۇلاپمۇ كېتىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار چاقىلىقتىن ئانچە يىراق بولمىغان جايلاردا نۇرغۇن چارۋىچى ۋە بېلىقچىلارنىڭ بارلىقىنى بىلىپ قاپتۇ ـ دە، باي ۋە ياۋاش چارۋىچىلارنى بۇلاشقا كىرىشىپتۇ. بۇ بۇلاڭچىلار ھەر يىلى ئۆزلىرىگە قۇلايلىق بولغان ئەتىياز ۋە كۈز كۈنلىرىدە تۈيۈقسىز كېلىپ چارۋىچىلارنىڭ مال ـ چارۋا ۋە پۇل ـ بىساتلىرىنى، ھەتتا ياش خوتۇن ـ قىزلىرىنىمۇ بۇلايدىكەن. كىمكى قارشىلىق قىلسا، سالما تاشلاپ ئاتقا سۆرىتىپ ئۆلتۈرۈۋېتىدىكەن. ئۇلار ئۇدا بىرقانچە يىل مۇشۇنداق قىلىپ چارۋىچىلارنى بەكمۇ بوزەك قىلىپ كېتىپتۇ. بىر قىسىم چارۋىچىلار باشقا جايلارغا يۆتكىلىپ كەتكەن بولسىمۇ، يەنە كۆپ ساندىكىلىرى بارىدىغان مۇۋاپىق جاي بولمىغاچقا، تەقدىرگە تەن بېرىپ، دەردىنى ئىچىگە يۇتۇپ، ئىلاجسىز كۈن ئۆتكۈزىدىكەن.

شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئۆز يۇرتىدىكى جەبىر ـ جاپا ۋە دەرد ـ ئەلەمگە چىدىماي پاناھ جاي ئىزدەپ ماڭغان يەنە بىر بۆلۈك موڭغۇللار بۇ چارۋىچىلارنىڭ ماكانىغا كېلىپ قاپتۇ. چارۋىچىلار دەسـ لەپتە بۇلارنىمۇ بۇلاڭچى موڭغۇللار ئوخشايدۇ دەپ، ئۆزلىرىنى ۋە مال ـ چارۋىلىرىنى قاچۇرۇپتۇ. موڭـ غۇللار ئۆزلىرىنىڭ خاندىن يامانلاپ چىققانلىقىنى، بۇ يەردە بىر قانچە كۈن تۇرۇپ، ئاتلىرىنى دەم ئال ـ دۇرۇۋالغاندىن كېيىن، يەنە يولىنى داۋاملاشتۇرۇپ باشقا يۇرتلارغا كېتىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، ئاستا ـ ئاستا چارۋىچىلار بىلەن تونۇشۇپتۇ، ئۇلار چارۋىچىلارنىڭ ھېچ نەرسىسىگە چېقىلماپتۇ.

دەل شۇ كۈنلەردە، بۇ موڭغۇللارنى تۇتۇپ كېلىش ئۈچۈن موڭغۇل چوڭلىرى ئارقىدىن لەشكەر ئەۋەتىپتۇ، بۇ يەرگە كېلىپ چۈشكەن موڭغۇللارنىڭ باتۇرى ئالمانچۇق تۆل تارتىپ[23] كۆرۈپ ئارقىدىن خان لەشكەرلىرى قوغلاپ كېلىۋاتقانلىقىنى بىلگەندىن كېيىن، بىر ئېگىز دۆڭ تۆپىسىگە كۆزەتچى قويـ غانىكەن. كۆزەتچى خان لەشكەرلىرىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى مەلۇم قىپتۇ. ئاردىدا قاتتىق بىر مەيدان جەڭ بوپتۇ. كۆچمەن موڭغۇل لەشكەرلىرى خان لەشكەرلىرىنىڭ قارىنىنى يېرىپ، ئوقيا بىلەن ئېتىپ

ھەممىسىنى قىرىپ تۇگىتىپتۇ. ئالمانچۇق باتۇرنىڭ ئادەملىرىدىنمۇ ئون - يىگىرمىدەك ئۆلۈپتۇ.

جەڭدىن كېيىن ئالمانچۇق باتۇر قالغان ئادەملىرىنى ئېلىپ بۇ جايدىن كەتمەكچى بوپتۇ. بۇنى ئۇققان چارۋىچىلار:

«بىز ئاتا - بوۋىمىزدىن تارتىپ مۇشۇ ۋاددا خاتىرجەم، تىنچ ياشاپ كېلىۋاتقانىدۇق. بىرنەچچە يىلدىن بۇيان ھەر يىلى مۇشۇ مەزگىلدە چاقىلىق تېغىدىن بىر بۆلۈك موڭغۇل بۇلاڭچىلار كېلىپ، مال - چارۋىلىرىمىزنى بۇلاپ، خوتۇن - قىزلىرىمىزنى ئاياغ ئاستى قىلىپ كېتىدۇ. ئۇلارنىڭ يەنە كېلىدىغان مەزگىلى بولۇپ قالدى، مۇمكىن بولسا يېنىمىزدا بىرمەزگىل تۇرۇپ، ئاشۇ بۇلاڭچىلار كەلگەندە ئۇلارنى يوقىتىپ، بىزنىڭ ئەنتىمىزنى ئېلىپ بەرسەڭلار، ھېچبولمىغاندا بىز تەرەپكە ئىككىنچى قەدەم باسماسلىق توغرىسىدا ئۇلاردىن ۋەدە ئېلىپ بىزنى خاتىرجەم قىلىپ قويساڭلار، بىزدىن نېمە تەلەپ قىلساڭلار بىز سىلەرنى رازى قىلساق» دەپ ئالمانچۇق باتۇرغا يالۋۇرۇپتۇ.

ئالمانچۇق باتۇر قول ئاستىدىكىلەر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، چارۋىچىلارنىڭ تەلىپىنى قوبۇل قىپتۇ. بۇنىڭدىن چارۋىچىلار ئىنتايىن خۇشال بولۇپ، موڭغۇللارنى كاتتا مېھمان قىلىپ، ئۇلاغا ئۆزلىرىنىڭ مىننەتدارلىقىنى بىلدۈرۈپتۇ. ئالمانچۇق باتۇر شۇ گەپ بويىچە قول ئاستىدىكىلەر بىلەن تاغدىن كېلىدىغان موڭغۇللارنىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ يېتىپتۇ.

ئىلگىرى بۇلاڭچى موڭغۇللار كېلىدىغان مەزگىلدە، چارۋىچىلار ئالدى بىلەن ياشانغان بوۋاي، مايلارنى ۋە قۇچاقتىكى كىچىك بالىلىرىنى ئۆزلىرى بىخەتەر دەپ بىلگەن جايلارغا يوشۇرۇپ قويۇپ، قوشۇن ئۆي ۋە ساتمىلىرىنى بوش قالدۇرۇپ، ئۆزلىرى چارۋىلىرىنى ھەيدەپ تەرەپ - تەرەپلەرگە كېتىدىكەن. بۇ نۆۋەت يېنىدا ئالمانچۇق باتۇر ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرى بولغاچقا، چارۋىچىلار ئانچە ھودۇقمۇ كەتمەيتۇ، بەلكى ھېچ ئىش بولمىغاندەك بەخىرامان چارۋىلىرىنى بېقىپ، بېلىقلىرىنى تۇتۇپ، قوشاقلىرىنى ئېيىتىشىپ يۇرۇۋېرىپتۇ.

دېگەندەك، ئۇچ - تۆت كۈن ئۆتە - ئۆتمەي بۇلاڭچى موڭغۇللار يېتىپ كەپتۇ. ئۇلارنىڭ كېلىشىنى پەملەپ تۇرغان ئالمانچۇق تېخى ھېلىلا باشقا بىر تەرەپتىن كەلگەن قىياپەتتە بۇلاڭچى موڭغۇللارنىڭ يېنىغا ئادەملىرىنى باشلاپ بېرىپ ئۆزلىرىنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى بويىچە ئۇلار بىلەن سالاملىشىپ، ئەھۋاللىشىپتۇ. ئالمانچۇق باتۇر گەپ ئارىسىدا ئۆزلىرىنىڭ خاندىن يامانلاپ چىققانلىقىنى، بۇ يەرگە كەلگەندە ئوزۇق - تۈلۈكىنىڭ تۈگەپ كەتكەنلىكىنى ئېيتىپ، ئۇلاردىن ئوزۇق - تۈلۈك ۋە يەم - بوغۇز ياردەم بېرىشنى سورىغانكەن، ئۇلارنىڭ توپ بېشى كۈلۈپ كېتىپتۇ ۋە:

— بىزگىمۇ ئوزۇق - تۈلۈك، يەم - بوغۇز لازىم ئىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن بىز بۇ يەرگە كەلدۇق. بىزگە لازىملىق نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى مانا مۇشۇ ئەتراپتىكى قورقۇنچاق، گالۋاڭ مالچىلاردىن چىقىدۇ. بىزمۇ يىراقتىن كەلدۇق، سىلەرمۇ ھەم شۇنداق، بىز ئاۋۋال بىر - ئىككى كۈن دەم ئېلىپ ماغدۇرلىنىۋالايلى، ئاندىن كېيىن بىز بىرلىشىپ، سىلەر بىر تەرەپتىن، بىز بىر تەرەپتىن تەڭ قوزغىلىپ، خالىغىنىمىزچە ئالىدىغانلىنى ئېلىپ بىز تەرەپكە بىللە كېتەيلى، — دەپتۇ. ئالمانچۇق ماقۇللۇق بىلدۈرۈپتۇ.

دەم ئېلىش جەريانىدا ئۇياقتىن - بۇياقتىن پاراڭلىشىپ، ئالمانچۇق بۇلاڭچىلارنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلىۋاپتۇ ۋە قول ئاستىدىكىلەرگە تۈن نىسپى بىلەن تەڭلا قول سېلىپ ئۇلارنى بىراقلا ئۇجۇقتۇرۇۋېتىش ھەققىدە مەخپىي يولىورۇق بېرىپتۇ. ھەممە ئۇيقۇغا كېتىپتۇ.

تۇن نىسپى بولغاندا ئالمانچۇق باتۇر تولۇق قوراللانغان ئادەملىرىنى تەۋىش چىقارماي ھەركەتكە ئۆتۈشكە بۇيرۇپتۇ. ھەش - پەش دېگۈچە بۇلاڭچىلاردىن ئون نەچچىسى بوغۇزلاپ تاشلىنىپتۇ. بۇلارنىڭ ھەركىتىنى تۈيۈپ قالغان بۇلاڭچىلار كىيىملىرىنى كىيىشكىمۇ ئۇلگۈرمەي يالىڭاچ پېتى جەڭگە چۈشۈپتۇ. ئۇلار تاڭ سۈزۈلگۈچە ئېلىشىپتۇ، تاڭ سۈزۈلۈش بىلەن تەڭ بۇلاڭچىلارنىڭ ئالتە - يەتتىدەك ئادىمى قېلىن توغراقلىق ئارىسىغا يوشۇرۇنۇپتۇ - دە، توغراقنى دالدا قىلىپ تۇرۇپ، ئوقيا بىلەن ئالمانچۇقنىڭ ئادەملىرىنى بىر - بىرلەپ يىقىتقىلى تۇرۇپتۇ. ئالمانچۇقنىڭ ئادەملىرى كۆپ چىقىمغا ئۇچراپتۇ. ئالمانچۇقنىڭ ئادەملىرىنىڭ ئاز قالغانلىقىنى پەملىگەن ھىيلىگەر بۇلاڭچىلار:

— ھەي ساختىپەز ئالمانچۇق، سەن نامەردلىك قىلىپ بىزنى ئالدىدىڭ، ئۆز قېرىنداشلىرىڭنى ئۆلتۈرۈپ، بۇۋىمىزنىڭ روھىنى غەزەپلەندۈردۈڭ. ئەمدى سېنىڭ جېنىڭ بىزنىڭ قولىمىزدا، قورالنى تاشلاپ ئايىغىمىزغا باش ئۇرساڭلا، جېنىڭ ئامان قالىدۇ، بولمىسا، ھەممىڭنى ئۆلتۈرۈپ، بۇۋىمىزنىڭ ۋە جەڭدە ئۆلگەن قېرىنداشلارنىڭ روھىغا ئاتاپ نەزىر - چىراغ قىلىپ، ئۇلارنىڭ روھىنى خۇش قىلىمىز ! — دەپ ۋارقىرىشىپتۇ. بۇنىڭدىن غەزەپلەنگەن ئالمانچۇق:

— ھۇ ئوغرى بۇلاڭچىلار، قېنى قايسىمىز نامەرد؟ ! مەرد بولساڭ، ئاجىزلارنى بۇلىغۇچە ھالال يا- شىماسمىدىڭ ! مەن ئالمانچۇق ھاياتلا بولىدىكەنمەن، بىرىڭنىمۇ تىرىك قويماي ھەممىڭنى قىرىپ تاشلايمەن ! — دەپتۇ قاراقچىلارغا. شۇنىڭ بىلەن ھەر ئىككى تەرەپ بىر - بىرگە يېقىنلىشالماپتۇ. ئالمانچۇق ھىيلە بىلەن بۇلاڭچىلارنى تۈزلەڭگە چىقىرىش ئۈچۈن ئادەملەرنى ھوشيارلىق بىلەن كەينىگە چېكىنىشكە بۇيرۇپتۇ، ئەمما ھىيلىگەر بۇلاڭچىلار زادىلا تۈزلەڭگە چىقماپتۇ.

ئالمانچۇق ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرى ئۇسساپتۇ، قورساقلىرىمۇ ئېچىپتۇ، ئەمما بۇلاڭچىلار تەلتۆكۈس يوقىتىلمىغاچقا، بۇنىڭدىن ئىچى تىت - تىت بولغان ئالمانچۇق ئويلىنىپتۇ - دە، ئاخىر ئۈچ ئادىمىنى قايتىپ بېرىپ ئۇزۇق - تۈلۈك ئەكەلگەچ چارۋىچىلاردىن بىرەر ياخشى مەسلىھەت ئەكېلىشكە بۇيرۇپتۇ. بۇ ئۈچ كىشى قايتىپ بېرىپ ئاخشامدىن بۇيانقى جەڭ ئەھۋالىنى چارۋىچىلارغا يەتكۈزۈپتۇ ۋە چارۋىچىلار ئىچىدىكى يېشى چوڭراق، كۆپىنى كۆرگەن مويسىپىتلاردىن قالدۇق بۇلاڭچىلارنى تۈزگە چىقىرىشنىڭ ئامالىنى سوراپتۇ. ئۇلار مەسلىھەت بېرىپ:

— ئۇنداقتا سىلەر داۋاملىق چېكىنىپ دەريانىڭ تۆۋەن تەرىپىگە ئۆتۈپ كېتىڭلار ۋە قىرغاققا يېقىن جايلارغا يوشۇرۇنۇڭلار. بىزدىن ئىككى ئادەم ئىككى كىمە بىلەن بۇلاڭچىلار يوشۇرۇنغان توغراقلىقا يېقىن جايدىكى كۆلدە بېلىق تۇتقان بولۇپ يۈرەيلى. بۇلاڭچىلار سىلەرنىڭ قايتىپ كەتكىنىڭلارنى كۆرسە، چوقۇم بىزدىن دەريانىڭ ئۇ تەرىپىگە ئۆتكۈزۈپ قويۇشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ. بىز ھېچ نەرسىنى ئۇقمىغان بولۇپ، ئۇلارنى ئىككى كىمىگە سېلىپ دەريانىڭ تۆۋەن تەرىپىدىن قارشى قىرغاققا ئۆتكۈزۈپ قويۇشقا ئېلىپ ماڭايلى. بىز كىمە بىلەن سىلەر يوشۇرۇنغان جايغا بارغاندا سىلەر ئوقيا بىلەن ئېتىڭلار، بىز دەرھال سۇغا سەكرەپ قىرغاققا چىقىۋالىمىز، — دېيىشىپتۇ.

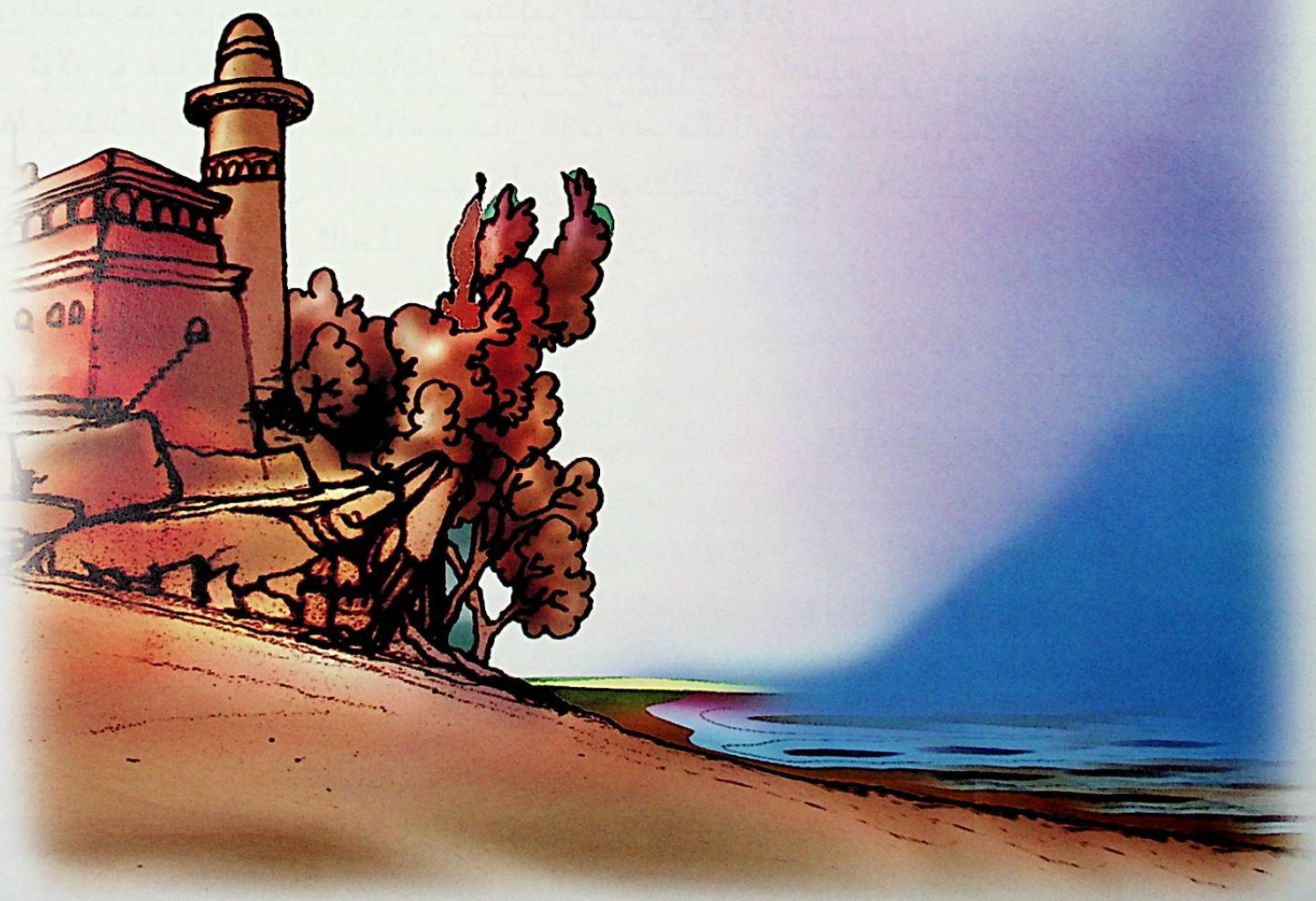
بۇ ئۇچەيلەن قايتىپ بېرىپ يۇقىرىقى مەسلىھەتنى ئالمانچۇققا يەتكۈزگەنىكەن، ئالمانچۇقمۇ شۇ مەسلىھەتكە قوشۇلۇپتۇ ھەمدە ئۇزۇقلىنىپ بولغاندىن كېيىن ئادەملىرىنى باشلاپ دەريانىڭ تۆۋەن تەرىپىگە بېرىپ ئەپلىك جايلارغا يوشۇرۇنۇپتۇ.

بېلىقچىلاردىن ئىككى ئادەم ئىككى كىمىنى تاياپ[25]، بۇلاڭچىلار يوشۇرۇنغان توغراقلىققا ئەڭ يېقىن جايغا بېرىپ كۆلدە بېلىق تۇتقان بولۇپ تور سېلىپ يۈرۈپتۇ.

ئالمانچۇقنىڭ ئادەملىرىنىڭ قايتىپ كەتكەنلىكىنى ۋە يېقىنلا يەردە بېلىق تۇتۇۋاتقان ئىككى بە-لىقچىنى كۆرگەن بۇلاڭچىلار، دېگەندەك، دەريانىڭ ئۇ تەرىپىگە ئۆتۈۋېلىشقا مەسلىھەتلىشىپ، بېلىق-چىلارنى چاقىرىپتۇ - دە، ئۆزلىرىنى كېمە بىلەن دەريادىن ئۆتكۈزۈپ قويۇشقا بۇيرۇپتۇ. ئىككى بېلىق-چىمۇ ئۇن - تىنسىز ئۇلارنىڭ دېگىنىگە ماقۇللۇق بىلدۈرۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن قالدۇق بۇلاڭچىلار ئىككى كېمىگە چىقىپ ئولتۇرۇپتۇ. ئىككى بېلىقچى كېمىلەرنى ئاستا ھەيدەپ دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىنى تەرەپتىن ئۆتكۈزۈپ قويماق بولۇپ مېڭىپتۇ. ئۇلار مېڭىپ دەريا بويىدىكى قېلىن بىر قومۇشلۇقنىڭ يېنىدىن ئۆتكەندە، دەل مۇشۇ جايغا يوشۇرۇنغان ئالمانچۇقنىڭ ئادەملىرى ئوقيادىن ئوق ئۇزۇشكە باشلاپتۇ. ئىك-كى بېلىقچى دەرھال سۇغا سەكرەپ، شۇڭغۇپ بېرىپ قومۇشلۇقنىڭ ئارىسىغا كىرىۋاپتۇ. بۇلاڭچىلار قارشىلىق كۆرسىتىشكە ئۇلگۈرەلمەي ھەممىسى ھالاك بوپتۇ.

ئەتىسى چارۋىچى ۋە بېلىقچىلار مال ئۆلتۈرۈپ، كاتتا داستىخان راسلاپ، غەلىبە تەنتەنىسى قىپتۇ. ئالمانچۇق باتۇر ئادەملىرى بىلەن بۇ جايدا يەنە بىرنەچچە كۈن تۇرغاندىن كېيىن، چارۋىچىلارغا ئامانلىق تىلەپ يولىنى داۋاملاشتۇرۇشقا تەييارلىنىپتۇ. چارۋىچىلار ئۇلارغا مىننەتدارلىق بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن نۇرغۇن مال - چارۋا ۋە ئوزۇق - تۈلۈك يوللۇق تۇتۇپتۇ. ئالمانچۇق باتۇر بۇ تەۋەدىكى چارۋىچى، بېلىقچى ۋە ئۇۋچىلارنى بۇلاڭچىلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، ئۇلار بىلەن خوشلىشىپ يولىغا راۋان بوپتۇ.

شۇنىڭدىن بۇيان تارىم دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى بۇ جايلار تىنچلىنىپ، خەلق خاتىرجەم ئۆز تىرىكچىلىكى بىلەن مەشغۇل بوپتۇ ھەمدە شۇ ۋاقىتتىكى قانلىق جەڭ تارىخىنى ئەۋلادمۇئەۋلاد ھېكايە قىلىشىپ ھازىرغىچە ئېيتىشىپتۇ. ئالمانچۇق ئەينى ۋاقىتتا خان لەشكەرلىرىنى كۆزەتكەن دۆڭ ھازىر-مۇ «ئالمانچۇق دۆڭ» دەپ ئاتىلىدىكەن.

خانئۆي

خانئۆي توغرىسىدا خەلق ئارىسىدا مۇنداق بىر رىۋايەت سۆزلىنىپ كەلمەكتە:

بۇتپەرەسلەر زامانىسىدا بۇ يەردە قوش سېپىللىق ھەيۋەتلىك بىر شەھەر بولغانكەن. شەھەر ئىچى ۋە سىرتىدا ناھايىتى نۇرغۇن ھەشەمەتلىك بۇتخانىلار ۋە بۇددا مۇنارلىرى بولۇپ، غەربتە لايلىقتىن شەرقتە تاكى پەيزىۋاتقىچە بولغان چاقماق دەريا سىنىڭ سۈيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان باغ ـ ۋارانلىق كەڭرى يۇرت بۇ شەھەرگە تەۋە ئىكەن. بۇتپەرەسلەرنىڭ خانى مۇشۇ شەھەردە تۇرىدىكەن. ئىچكىرىدىكى سېپىلنىڭ ئىچى خانىنىڭ ئوردىسى ئىكەن.

كۈنلەردىن بىر كۈنى، بۇتپەرەسلەرنىڭ خانزادىسى قىرىق نەپەر سەرۋاز بىلەن تاغ ياقىلاپ كۈنپېتىش تامان ئوۋغا چىقىپتۇ. ئۇلار يول يۈرۈپ، يۈرگەندىمۇ مول يۈرۈپ بىر شېغىللىق سايغا كەلگەندە، مال ئارتىلىپ چۆكتۈرۈپ قويۇلغان ئون نەچچە تۆگىنى ۋە كۈنپېتىش تامان قاراپ قاتار تىزىلىپ تۇرغان، باشلىرىغا ئاق يۆگىگەن يەتتە ـ سەككىز ئادەمنى كۆرۈپتۇ.

ئۇلار بۇ غىلاڭ سايدا كېلىۋاتقان شۇنچە كۆپ قوراللىق ئادەملەردىن چۆچۈمەي، تۆگىلىرى ۋە ئۇنىڭغا يۈكلەنگەن ماللىرىدىنمۇ ئەنسىرىمەي خاتىرجەم ھالدا رۈكۈ، سەجدە، تەكبىر، دۇئا بىلەن شۇغۇللىنىۋېرىپتۇ. ئەجەبلەنگەن خانزادە سەرۋازلىرىغا توختاشنى بۇيرۇپ، ئات دېۋىتىپ ئۇلارغا يېقىنلاپ كەپتۇ. ئاڭغىچە بۇ نامەلۇم ئادەملەر ئۆز ئىبادەتلىرىنى تۈگىتىپ، ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ خانزادىگە سالام بېرىپتۇ. خانزادە ئۇلاردىن:

— سىلەر نېمە ئادەملەر؟ قەيەردىن كەلدىڭلار؟ نەگە بارىسىلەر؟ نېمە ئىش قىلىسىلەر؟ نېمىشقا بۇ چۆلدە بىزدەك قوراللىق ئادەملەرگە ئۇچراپ قالساڭلارمۇ قورقمايسىلەر، ماللىرىڭلاردىن ئەنسىرىمەيسىلەر؟ بايا كۈنپېتىشقا قاراپ نېمە ئىش قىلدىڭلار؟ — دەپ سوراپتۇ.

ئۇلارنىڭ ئىچىدىن يۈزلىرىدىن نۇر، كۆزلىرىدىن ئەقىل ـ پاراسەت جۇلالىنىپ تۇرىدىغان پىشقەدەمرەك بىرى ئالدىغىراق چىقىپ تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ، جاۋاب بېرىپتۇ:

— بىز بولساق مۇسۇلمان، بۇخارادىن بولىمىز، سىلەرنىڭ ئېلىڭلارغا تىجارەت بىلەن كەلدۇق. بايا بىز نامازپېشىن ئوقۇپ ئاللاغا ئىبادەت قىلدۇق. بىزنىڭ كۆڭلىمىزدە باشقىلارغا زىيان يەتكۈزۈش مۇددىئاسى بولمىغاندىن كېيىن، ئاللاتائالامۇ باشقىلارنىڭ كۆڭلىگە بىزگە زىيان يەتكۈزۈش مۇددىئاسى سالمايدۇ. سىلەر ئوۋغا چىقىپسىلەر. مۇشۇنداق بىر چۆلدە ئېسىل ماللار يۈكلەنگەن ئون نەچچە تۆگە ۋە ئۇنىڭ ئىگىلىرى بولمىش يەتتە ـ سەككىز ياشانغان قورالسىز ئادەم قاتارلىق تەييار ئولجىدىن ۋاز كەچ-

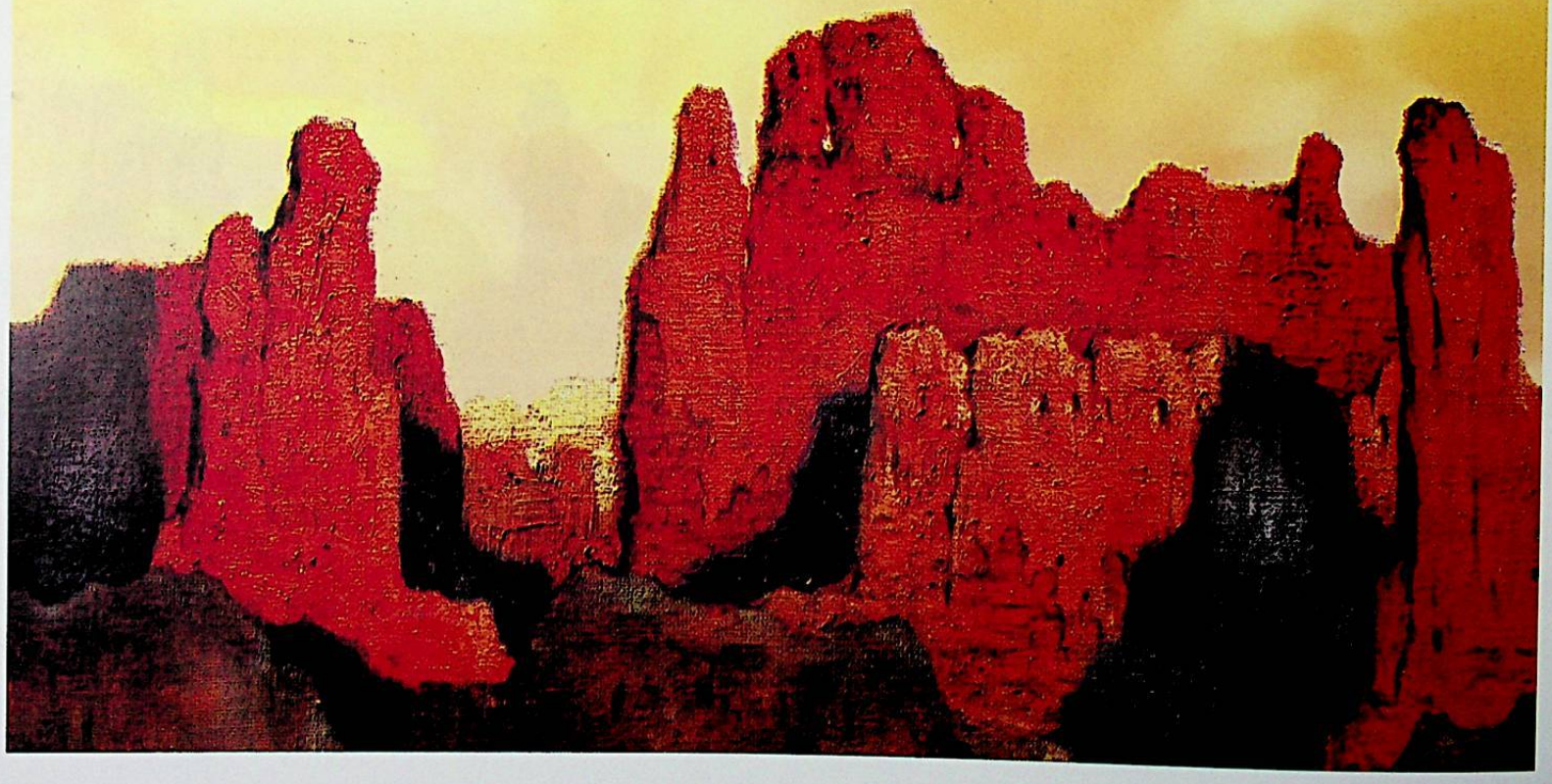
كىنىكىلارنىڭ ئۆزى ئاللاتائالانىڭ قۇدرەت - كارامىتى ئەمەسمۇ! — دەپتۇ - دە، خانزادە ۋە ئۇنىڭ سەرۋازلىرىنى چۈشلۈك تاماققا تەكلىپ قىپتۇ.

تاماق شۇنچىلىك مول بوپتۇكى، ياغلىق قاتلىمىلار، سۈتتە يۇغۇرۇپ پىشۇرۇلغان سەپەر توقاچلىرى، كۈنجۈت سېپىلگەن گىرده - شىرمانلار، سىيادان بىلەن پىياز چېكىلگەن ھەمەكلەر، جىگدىلىك تالقان، سېرىق ياغ، قۇرۇت، ئىرىمچىكلەر، گۈلە - قاق، مېغىز، پىستە - باداملار، ياغاچ جام ۋە چۆچەكلەرگە ئۈسۈلغان قىمىز، ئىركىت، قېتىقلار داستىخانغا تولۇپتۇ. ناشتا ئاخىرلاشقاندا ساھىبخانىلار ئاللاتائالانىڭ بەرگەن نېمىتىگە شۈكۈر - سانا ئېيتىپ دۇئا قىلىشىپتۇ، مېھمانلار بولسا رەھمەت - تەشەككۈر ئىزھار قىلىشىپتۇ. ئاخىردا سودىگەرلەر خانزادە ۋە سەرۋازلارغا يىپەك، شايى، يۇڭ چەكمەن، ئىپار، ئەنبەر، ئالماس كۆزلۈك تىللا ئۈزۈكلەرنى سوۋغات قىلىشىپتۇ. خانزادە ۋە سەرۋازلار ئىسلامنى قوبۇل قىلىپ ئىمان ئېيتىپتۇ ۋە ئۆۋ رايىدىن كېچىپ سودىگەرلەرنى باشلاپ ئوردىغا قايتىپتۇ.

خان سودىگەرلەرنى شاھانە زىياپەت بىلەن كۈتۈۋېلىپ، ئۇلارنىڭ تارتۇق قىلغان قىممەت باھالىق سوۋغاتلىرىدىن مەمنۇن بولغان بولسىمۇ، خانزادىنىڭ قول بىلەن ياسىغان لاي بۇتنى ياراتقۇچى ئىگەم دەپ سەجدە قىلىشتىن ۋاز كېچىپ مۇسۇلمان بولۇش توغرىسىدىكى دەۋەتلىرىنى قەتئىي رەت قىپتۇ.

خاندىن كۆڭلى قالغان خانزادە سودىگەرلەرنى باشلاپ مەھشەتتىكى خانزادە ئوردىسىغا كېتىپتۇ. خانزادىنىڭ تەشەببۇسى ۋە سودىگەرلەرنىڭ ئەقىل ئىشلىتىشى بىلەن، دەسلەپتە خانزادە ئوردىسىدىكىلەر، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ سەرۋازلىرى، يېقىن - يىراق يارۇبۇرادەرلىرى مۇسۇلمان بوپتۇ. قايتا - قايتا قىلىنغان دەۋەتلەر ئاقمىغاندا، خانزادە خانغا قارشى غازات باشلاپ خانئۆيگە باستۇرۇپ بېرىپتۇ، لېكىن بۇتپەرەسلەرنىڭ قەتئىيلىكى ۋە قەيسەرلىكى غالىب كەپتۇ.

ئامال قىلالمىغان خانزادە ئادەملىرىنى چاقماق دەرياسىغا ئەۋەتىپ ئېقىننى توسۇپ شەھەرگە سۇ قويۇپ بېرىپتۇ، يەنە ئايغاقچى ئەۋەتىپ شەھەرگە ئوت قويۇۋېتىپتۇ. سۇ ۋە ئوتنىڭ ئىچىدە قالغان شەھەر ئاسانلا يەر بىلەن يەكسان قىلىنىپتۇ. ھايات قالغان كىشىلەر مۇسۇلمان بولۇپ كۆچۈپ كېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن خانئۆي شەھىرى خاراب بوپتۇ.

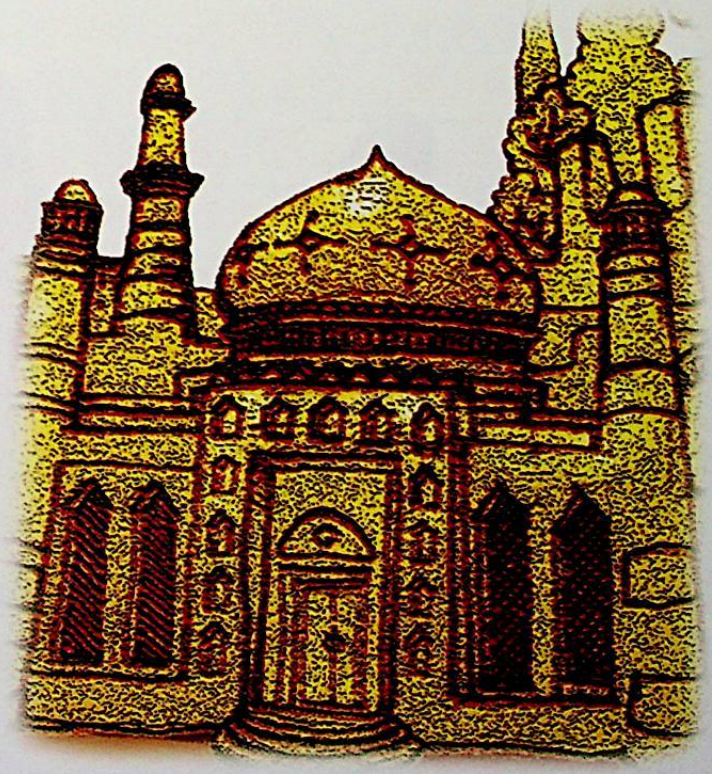

مەنگەن كەنتى

ـۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، پۈتۈن قەشقەرگە كېڭەيتىشتىن ئىلگىرى «مانى كەنتى» دەپ ئاتىلىدىغان بىر شەھەر بولغانىكەن. بۇ شەھەرنى ئوراپ تۇرغان سېپىل «ھىسارتام» دەپ ئاتىلىدىكەن. بۇ شەھەرنىڭ قاتار ئېچىلغان بەش دەرۋازىسى بولۇپ، ئوتتۇرىسىدىكى دەرۋازىدىن پادىشاھ كىرىدىكەن، پادىشاھنىڭ ئىسمى ئاقباشخان دەپ ئاتىلىدىكەن. ئىككى يانداكى ئارا دەرۋازىدىن ۋەزىر ـ ۋۇزرالار ۋە باشقا ئوردا خادىملىرى كىرىدىكەن، ئەڭ چەتتىكى كىچىك دەرۋازىدىن پۇقرالار كىرىپ چىقىدىكەن. بۇ شەھەرنىڭ پادىشاھ ۋە پۇقرالىرى مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن. مانى دىنى بۇ شەھەردە ناھايىتى ئەۋج ئالغان بولۇپ، ئۇنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرى تولۇق ئىجرا قىلىنىدىكەن. ھەر قېتىملىق دىنىي مۇراسىملاردا كەڭ كۆلەملىك پائالىيەتلەر ئۆتكۈزۈلىدىكەن، باشقا دىنلارنى زادى قوبۇل قىلمايدىكەن. شۇڭا، بۇ شەھەرنى كىشىلەر ئۆزى ئېتىقاد قىلىدىغان مانى دىنى بىلەن باغلاپ «مانى كەنتى» دەپ ئاتايدىكەن.

سۇتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئۆز دائىرىسىدىكى شەھەر، ئايماق ـ يېزىلارنى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا زورلاپتۇ. بەزىلىرى قوبۇل قىپتۇ، بەزىلىرى قوبۇل قىلماپتۇ. مانى كەنتى پۇقرالىرى ئۆز دىنىي ئېتىقادىدا چىڭ تۇرۇۋاپتۇ. بۇنىڭدىن غەزەپلەنگەن سۇتۇق بۇغراخان لەشكەرلىرى ھۇجۇم قىلىپ كەپتۇ. جەڭ شۇنداق بوپتۇكى، ھېچكىم ھېچكىمدىن يانماپتۇ. بىرقانچە كۈن داۋاملاشقان جەڭدە تولۇق قورالالانغان سۇتۇق بۇغراخان لەشكەرلىرى نۇرغۇنلىغان كىشىلەرنى قىرىپ تاشلاپتۇ. ئۆلگەنلەر ئۆلۈپتۇ، تىرىك قالغانلار ئەتراپتىكى يېزا ـ قىشلاقلارغا قېچىپ كېتىپتۇ. شەھەرنى ئالغان سۇتۇق بۇغراخان لەشكەرلىرى ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن بۇ شەھەرنى كۆيدۈرۈپ، ۋەيران قىلىپ، شەھەر سېپىلىنى بۇزۇپ تاشلاپتۇ.

يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن مانى كەنتى «مەنگەن كەنتى» ، ھىسارتام «ھاساتام» دەپ ئاتىلىدىغان بوپتۇ.

بۇددامۇتارى

ئاراخانىيلار پادىشاھى خانئۆي شەھىرىدىكى تەختىدە ئولتۇرغان مەزگىلدە، پۇتۇن شەھەر خەلقى بۇددا ئىخلاسمەنلىرىدىن بولۇپ، ئۇلار بۇددا تەلىماتلىرىنى ناھايىتى مۇكەممەل ئىگىلەپ، ئۇنىڭغا تولۇق ئەمەل قىلغانىكەن. شۇ يوسۇندا ئۇلار بۇ شەھەردىكى ئەڭ چوڭ بۇتخانىغا بېرىپ ئىبادەت قىلىش ئارقىلىق ئۆز تىلەكلىرىنى «ئۇلۇغ بۇت»لارغا بايان قىلىدىكەن. قاراخانىيلار پادىشاھىمۇ شۇ ئىبادەتخانىغا بېرىپ ئىبادەت قىلىدىغان بولغاچقا، ئىبادەتخانىغا يانداش قىلىپ بىر خان سارىيى سالدۇرۇپ، بەزى چاغلاردا ئىبادەتتىن قايتىپ شۇ سارايدا تۇرۇپ قالىدىكەن. بۇنداق كۇنلەردە پادىشاھنىڭ تامىقى ئوردىدا ئېتىلىپ ئۆگزە يوللىرى بىلەن بۇتخانىغا توشۇپ بېرىلىدىكەن. بۇ بۇتخانا ئۆزىنىڭ چوڭلۇقى ۋە ھەشەمەتى بىلەن پۇتۇن ئالەمنى ھاڭ ـ تاڭ قالدۇرغانىكەن. شۇڭا، بۇتخانىنىڭ نامىنى ئاڭلىغان يىراق ـ يېقىندىكى ئەللەردىنمۇ تاۋاپچىلار كېلىپ ئىبادەت قىلىدىغان بوپتۇ.

شۇنداق كۇنلەرنىڭ بىرىدە، ھىندىستانلىق بىر بۇددا تەرىقەتچىسى بۇتخانىغا كېلىپ ئىبادەت قىلىش جەريانىدا ھەيرانلىق ئىلكىدە بۇتخانا شەيخىدىن: «بۇ بۇتخانا شۇنچىۋالا چوڭ ھەم كۆركەم ئىكەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە، بۇ يەرگە قويۇلغان بۇتلارنىڭ سانى كۆپ بولۇشتىن باشقا، ئۇلار ناھايىتى ئەينەن، تەبئىي ئىكەن. بۇنداق بۇت ۋە بۇتخانىلار بۇددا دىنىنىڭ بۆشۈكى بولغان ھىندىستاندىمۇ كەم ئۇچرايدۇ. بۇ بۇتخانىنى قانداق بىر زات ياسىدى؟» دەپ سوراپتۇ. شەيخ: «بىز تۇغۇلساق بۇ بۇتخانا بار ئىكەن، خان ئالىيلىرىنىڭ ئېيتىشچە، خانىنىڭ بوۋىسى سالدۇرغانىكەن. بۇنى ياسىغان كىشى شۇ چاغدا ئۆتكەن ئادەم بولۇپ، بۇتخانا پۈتكەندىن كېيىن خان ئۇنىڭغا تون يېپىپ، ئەمەل ـ مەرتىۋە بەرگەنىكەن. بۇتخانىنى ياساش جەريانىدا ھېلىقى ئۇستا نەچچە مىڭ ئادەمنى تامچى، رەسسام، بوياقچى ۋە بۇت ياساش ماھىرى قىلىپ يېتىلدۇرگەنىكەن» دەپتۇ.

ھېلىقى ھىندىستانلىق تەرىقەتچى كەتكەندىن كېيىن خان ئوردىسىدا مەزھەپ پەيدا بولۇپ، ئوردا ئىچى قالايمىقانلىشىپتۇ. خان بىلەن خانزادە قارشىلىشىپ بىر ـ بىرىنى بويسۇندۇرۇشقا ئۇرۇنۇپتۇ. خانزادە خاننى ئىسلام دىنىغا كىرىشكە دەۋەت قىلىپ، خان ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇپ، ئىككى ئارىدا ناھايىتى چوڭ جەڭگى ـ جېدەل بوپتۇ. مانا شۇ چاغدا خانزادە ئۆز قوشۇنلىرى بىلەن چاقماق دەرياسىنى تۇغانلاپ، خان ئوردىسىغا سۇ قويۇپ، ئارقىسىدىن ئوت قويۇۋېتىپ خانغا تەھدىت سالىتۇ. بۇ چاغدا خان لەشكەرلىرى ئۆزىنىڭ ئەڭ بۈيۈك پاناھى بولغان بۇتخانا ئەتراپىغا يىغىلىپ ئۆزلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىتۇ. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇتخانىنىڭ تاملىرى ئۆرۈلۈپ، چوڭ بۇت قويۇلغان مۇنارلار ساقلىنىپ قالىتۇ.

ئۇچمىراۋان بۇت سۇۋۇقى

ئۇايەت قىلىنىشىچە، بۇرۇنقى زاماندا قەشقەردە بىر پادىشاھ ئۆتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ چىرايلىق، زېرەك يالغۇز قىزى بار ئىكەن، ئۇ تولىمۇ ئارزۇلۇق ـ ئەتىۋار ئىكەن. ئەپسۇسكى، مەلىكە كىچىكىدىن تارتىپ ئەركە بولغانلىقى ئۈچۈن تېنى ئاجىز، كېسەلمەن ئىكەن. بىر كۈنى مەلىكە كېسەل بولۇپ قېلىپ ئورۇن تۈتۈپ يېتىپ قاپتۇ، پادىشاھ كۆڭۈل قويۇپ داۋالاتقان بولسىمۇ، سەللىمازا ساقىيىپ كېتەلمەپتۇ. پادىشاھ تازا بىئارام بولۇۋاتقان كۈنلەرنىڭ بىرىدە سىرتتىن بىر رەمچى كېلىپ پادىشاھقا:

— ئى پادىشاھىئالەم، سىلىنىڭ مەلىكىگە يۈز كۈن ئىچىدە بىر كېلىشمەسلىك بار، شۇڭا ئۇ مۇشۇ يۈز كۈن ئىچىدە تالا ـ تۈزگە چىقماي، ھەسەل ھەرىسىنىڭ چېقىۋېلىشىدىن ساقلىنىشى كېرەك. مۇشۇ يۈز كۈن ئۆتۈپ كەتسىلا، مەلىكە ھەم شىپا تاپىدۇ، ھەم ئاپەتتىن قۇتۇلىدۇ، — دەپ كېتىپ قاپتۇ.

قەشقەردە مېۋە ـ چېۋە ھىدلىرى پۇراپ تۇرغان ئاشۇ كۈنلەردە، شىرنە يىغىش بىلەن بولۇۋاتقان ھەسەل ھەرىلىرى ھەممە جايدا بولغاچقا، مەلىكىنىڭ بۇ ھاشاراتلارنىڭ زىيان سېلىشىدىن ساقلىنىشى تەس ئىكەن، بولۇپمۇ ياز ۋە كۈز كۈنلىرى تېخىمۇ شۇنداق ئىكەن. پادىشاھ تولا ئويلاپ مۇڭاپىق چارە تاپالماپتۇ ـ دە، ۋەزىرلىرىنى ئەقىل كۆرسىتىشكە تەكلىپ قىپتۇ. ۋەزىرلەر ھەر خىل چارە ـ تەدبىرلەرنى كۆرسىتىپتۇ. ئاخىر بىر ۋەزىر: «مەلىكىنى شامال ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان، ھەسەل ھەرىسى ۋە باشقا ھاشاراتلار ئاسان بارالمايدىغان بىر جايغا ئاپىرىپ پاناھلاندۇرايلى» دەپتۇ. پادىشاھ بۇ

چارىنى مۇڭاپىق كۆرۈپ مەلىكە پاناھلانغۇدەك مۇڭاپىق ئورۇن تەپىشقا بۇيرۇق چۈشۈرۈپتۇ. ڭەزىر ڭە مۇلازىملار چاقماق دەرياسى بويىدىكى بىر تىك تاغ باغرىدىن بىر سۇڭۇق[26] ياساشنى مۇڭاپىق كۆرۈپتۇ. چۈنكى، ئىككى تاغنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئۆتىدىغان دەريا ساھىلى ناھايىتى سالقىن ئىكەن، شۇنداق قىلىپ ئۇلار تاغنىڭ تىك بېلىگە سۇڭۇق كولاپتۇ. سۇڭۇق ئىچكىرى ـ تاشقىرى ئالتە ئېغىز بولۇپ، ناھايىتى كۆركەم، ھەشەمەتلىك قىلىپ ياسىلىپتۇ. پادىشاھ مەلىكىگە بىرنەچچە كىشىزەكنى قوشۇپ سۇڭۇققا پا- ناھلىنىشقا ئەۋەتىپتۇ. ئۇلار سۇڭۇقتا توقسەن توققۇز كۈننى ساق ـ سالامەت ئۆتكۈزۈپ، بىر كۈن قال- غاندا بىر باققال سۇڭۇق ئالدىدىن «ئۇزۇم ساتىمەن» دەپ ئۆتۈپتۇ. مەلىكىنىڭ ئۇزۇم يېگۈسى كېلىپ كىشىزەكلىرىنى ئۇزۇم ئەكېلىشكە بۇيرۇپتۇ. باققال بىر سۇكەن ئۇزۇمنى مەلىكىگە سوۋغات قىپتۇ. مە- لىكە سۇكەندىن بىر ساپاق ئۇزۇم ئېلىپ بىرتالىنى ئاغزىغا سالاي دەپ تۇرۇشىغا، سۇكەن بىلەن بىللە كەلگەن سېرىق ھەرە ئۇنى چېقىۋاپتۇ، مەلىكە قازا قىپتۇ.

بىر رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، مەلىكە كىچىكىدىن باشلاپ قارا دۆدىن قورقىدىكەن. بىر كۈنى ئۇنى چۈشىدە دۆ چېقىۋاپتۇ، ئۇ چۆچۈپ ئويغىنىپ كېتىپتۇ ۋە شۇنىڭدىن كېيىن كېسەل بولۇپ ئورۇن تۇ- تۇپ يېتىپ قاپتۇ. پادىشاھ مەلىكىنى ئۇزاق داۋالاتقان بولسىمۇ، مەلىكە ساقىيالماپتۇ. ئۇ ھە دېسىلا «دۆ كەلدى، چېقىۋالدى» دەپ جۆيلۈيدىكەن. پادىشاھ مەلىكىنى بۇ ھالەتتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن شامال ئۆ- تۈشۈپ تۇرىدىغان ئۈچمىراۋاندىكى تىك تاغنىڭ بېلىگە ھازىرقى سۇڭۇقنى ياساتقانىكەن. يار كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، بەشكېرەملىك باققاللار ئۆرۈك ساتقىلى چىقىپ مەلىكىگە بىر سۇكەن ئۆرۈك سوۋغات قىپتۇ. مەلىكە ئۆرۈك يېگۈچە سۇكەن بىلەن بىللە چىققان دۆ ئۇنى چېقىۋېلىپ ئۆلتۈرۈپ قويۇپتۇ.

ئەنقازشەھری

ەدىمدە ساكلار تەرىپىدىن بەرپا قىلىنغان، ئىنتايىن ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئەنقاز[27] دېگەن شەھەر بولغانىكەن. ئەنقاز شەھىرى خېلى ئاۋاتلاشقان مەزگىلدە ئۇلۇغ ياۋچىلار ئەنقاز شەھىرىگە بېسىپ كىرىپتۇ ۋە ئەنقاز شەھىرىنىڭ پادىشاھىنىمۇ مەغلۇپ قىپتۇ. شەھەر خەلقى بىرنەچچە كۈن كەسكىن قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، دۈشمەن كۈچلۈك، يەرلىك لەشكەرلەر ئاجىز بولغانلىقى ئۈچۈن شەھەر پادىشاھى ئۆزىنى دالدىغا ئاپتۇ. شەھەرنى قوغداۋاتقان لەشكەرلەر ئەھۋالنىڭ خەتەرلىك ئىكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن، دۈشمەن بېسىپ كىرىۋاتقان جەددىي پەيتتە شەھەرگە تەرەپ ـ تەرەپتىن سۇ قويۇپ بېرىپتۇ. بۇنى كۆرگەن ياۋچىلارنىڭ قوماندانى قاتتىق غەزەپلەنىپ پۈتۈن شەھەر خەلقىنى ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلماقچى بوپتۇ، ئەمما قوماندانىنىڭ يېنىدا تۇرۇۋاتقان مۇشاۋىر قوماندانغا: «بۇنچىۋالا كۆپ ئادەمنى بىر يولىلا ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلىش ئاقىللىق بولمىسا كېرەك. شۇنچە زور قوشۇن كېلىۋاتسا تەپ تارتماستىن شەھەرگە سۇ قويۇپ بەرگىنىگە قارىغاندا، ئۇلار سارىڭ بولسا كېرەك» دەپتۇ. قوماندان بۇ سۆزدىن كېيىن مۇشاۋىرغا ئۇلارنىڭ سارىڭ ياكى ئەمەسلىكىنى سىناپ بېقىشقا بۇيرۇپتۇ.

مۇشاۋىر خەلقە ۋاكالىتەن ئىككى كىشىنى تۇتۇپ كەپتۇ. بۇ دەل ئۇجمە پىششىقى ۋاقتى بولۇپ، بىر لېگەنگە قارا ئۇجمە بىلەن قارا قوڭغۇزنى ئارىلاشتۇرۇپ قويۇپ، قوماندانىنىڭ ئالدىدىلا ھېلىقى ئىككى كىشىگە لېگەندىكى نەرسىلەرنى يېيىشكە بۇيرۇپتۇ. بۇ ئىككى كىشىنىڭ بىرى راستىنلا نېرۋىسىدىن ئاداشقان كىشى بولغانلىقى ئۈچۈن، قارا ئۇجمىنى قويۇپ قوڭغۇزنى يېيىشكە باشلاپتۇ. يەنە بىرى بولسا، دۈشمەنلەرنىڭ ھىيلە ئىشلىتىۋاتقانلىقىنى پەملەپتۇ ـ دە، «تۇرغانلار تۇرۇپ تۇرسۇن، قاچقانىنى ئاۋۋال يەيلى» دەپ، ئۇمۇ قېچىپ كېتىۋاتقان قوڭغۇزنى تۇتۇپ ئاغزىغا ساپتۇ. بۇ ئەھۋالنى كۆزىتىپ تۇرغان قوماندان كۈلۈپ كېتىپ: «راستىنلا بۇلار سارىڭ ئىكەن» دەپ دەسلەپكى ھۆكۈمنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپتۇ. گەرچە خەلق ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما شەھەر ۋەيران بوپتۇ.

قالۇق ۋە قاتار قىشلاق

سلىدە قارلۇقلار[28] ياشايدىغان بىر كاتتا شەھەر بولۇپ، بۇ شەھەرنىڭ پادىشاھىنىڭ ئىسمى قالىق ئىكەن. بۇ يەرنىڭ خەلقلىرى چارۋىدار، پۇلدار، ھۇنەرگە قىزىقىدىغان كىشىلەردىن ئىكەن.

كۇنلەرنىڭ بىرىدە ياۋدىن يېڭىلگەن بىر پادىشاھ قالدۇق خەلقلىرىنى باشلاپ قارلۇق پادىشاھىدىن پاناھ ۋە ياردەم تەلەپ قىپتۇ. لېكىن قارلۇق پادىشاھى بۇنىڭغا جاۋاب بەرمەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ھېلىقى سەرگەردان پادىشاھ مەنچاناق دەيدىغان بىر خىل سىرلىق قورالنى بىلەن شەھەرگە تاش ئېتىپ جەڭ بىلەن بۇ شەھەرنى ئاپتۇ. بۇ جەڭدە شەھەر خەلقىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى ئۆلۈپتۇ، ھايات قالغانلىرى «ئامانلا» دەپ ئاتىلىپ، بىر يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلۇپتۇ.

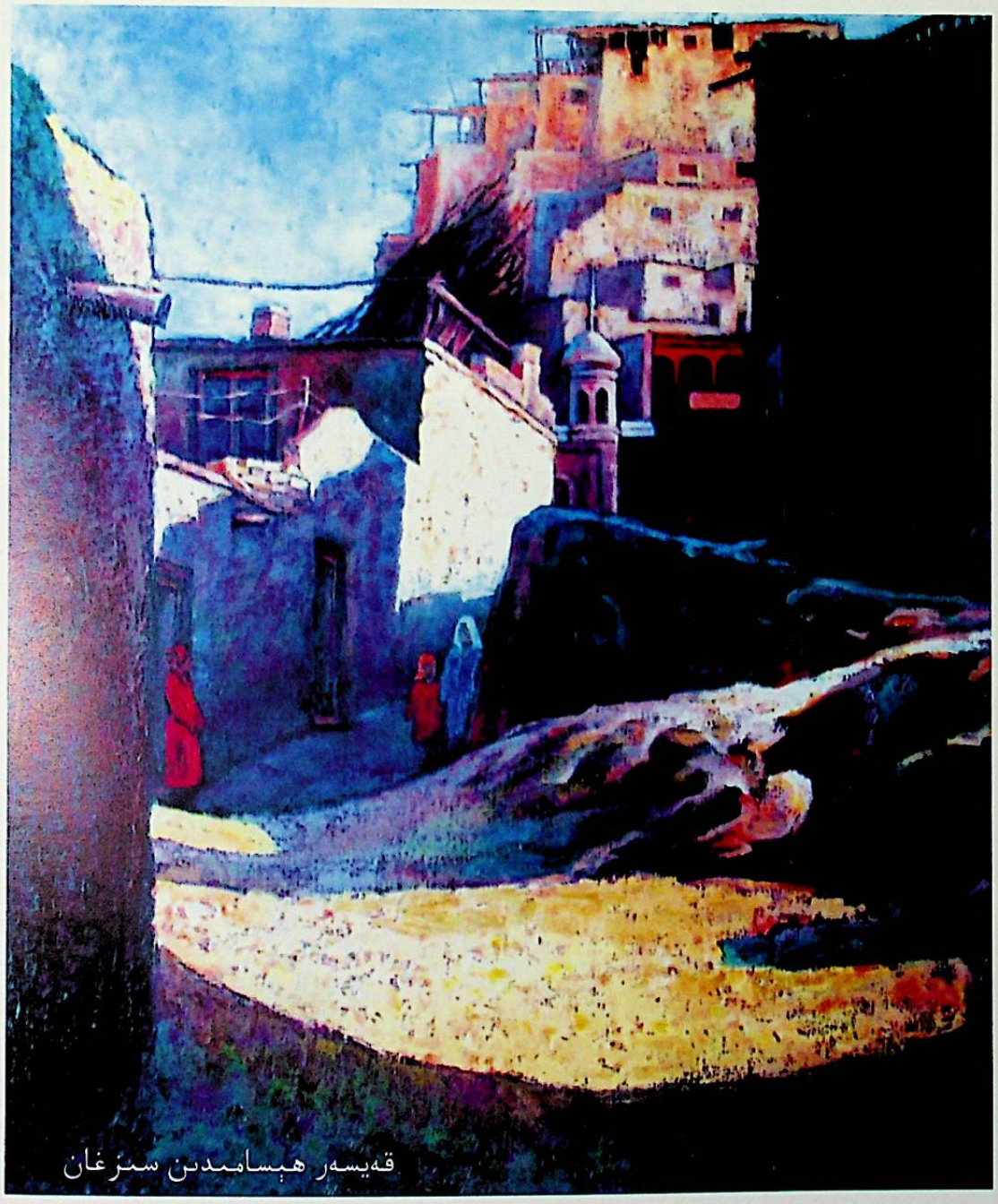
يېڭى پادىشاھ تەختكە چىققاندىن كېيىن شەھەرنى قايتىدىن قۇرۇپلا قالماستىن، ئامانلا دەپ ئاتالغان قارلۇقلارغىمۇ كۆڭۈل بۆلۈپ، ئۇلارغا بىر ـ بىرىگە تۇتاشقان، قاتار كەتكەن بىر يۈرۈش قىشلاق بىنا قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇپتۇ. بۇ «قاتار قىشلاق» دەپ ئاتىلىپتۇ. قالۇق[29] ۋە قاتار قىشلاق دېگەن نام ئەنە شۇنىڭدىن قالغانكەن.

ئابدۇكېرىم نەسىردىن سىزغان

قاقـــۇللا

ـاراخانىيلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ساۋاب تېپىش ئۈچۈن قۇللارنى ئازاد قىلىشنى تەشەببۇس قىپتۇ ۋە باشقا قۇلدارلارغا ئۆرنەك بولسۇن ئۈچۈن بارلىق ئوردا قۇل-لىرىنى ئالدىن ئازاد قىپتۇ. بۇلاردىن يۈرت ـ ماكانى بارلارنى ئۆز جايىغا قايتۇرۇپ، يۈرت ـ ماكانى يوق قۇللارنى يەر ـ سۇ ئاجرىتىپ ئورۇنلاشتۇرۇپتۇ. ئەتراپتىكىلەر ئۇلار ئورۇنلاشقان جاينى «قارا قۇللار ماكانى» دەپ ئاتاپتۇ. ئەسىرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ ماكاننىڭ نامى «قاقۇللا[30]» غا ئۆزگىرىپ كېتىپتۇ.

قەيسەر ھېسامىدىن سىزغان

توققۇزاق

ئاۋچىلار تەرىپىدىن ئىلى ۋادىسىدىن قوغلانغان ساكلارنىڭ پادىشاھى سەككىز قەبىلىنى ئەگەشتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ قېرىنداشلىرى ياشايدىغان سۇلۇق (سۇلى ــ قەشقەر) رايونىغا كېلىپ، كۆكئارت (پامىر) نىڭ شەرقىي تەرەپلىرىگە ماكانلىشىپتۇ. ئەسىلىك مۇنبەت زېمىن ۋە يايلاققا ئېرىشىپ هاللىنىۋاتقان ساكلار ئۇزاق ئۆتمەي ئۆز شەھەرلىرى ۋە قورغانلىرىنى بارلىققا كەلتۈرۈپتۇ. يەرلىك ۋە ئىرانلىق دىن تارقاتقۇچىلارنىڭ دەۋەتلىرى بىلەن ئۆزىنىڭ قەدىمىي دىنى ــ شامان دىنىدىن چىقىپ مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بوپتۇ. ئۇلارنىڭ پادىشاھى ئەنقاز شەھىرىدە تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، دىنىي ۋە سىياسىي مۇراسىملىرى مانىكەنت (مەنگەن) دەپ ئاتىلىدىغان بەش دەرۋازىلىق شەھەردە بولىدىكەن.

ساكلار ئۆز تەۋەسىنى ئىلىك خانلارغا سۇيۇرغال قىلىپ بۆلۈپ بېرىش ئارقىلىق باشقۇرىدىكەن، بۇنداق سۇيۇرغال زېمىنلەر ئىلىك خانلارنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىدىكەن. ساكلارنىڭ ئەمەلدارلىرىدىن تارتىپ ئاددىي پۇقرالىرىغىچە يەرلىك خەلقتىن ئۆزلىرىنى پەرقلەندۇرۇش ئۈچۈن ئۆز ئىسىملىرىنىڭ ئاخىرىغا «ساك» دېگەن نامنى قوشۇپ چاقىرىشىدىكەن. ئېكساق (ئىلىك ساق)، بەيساق (بەگساق)، تۆگىساق (تۆگە ساق)، ئوغۇساق (ئوغۇزساق)، ئىنساق (ئاناساق)، قۇنساق (قۇن ساق) دەپ ئاتالغان بۇ يۇرتلارنىڭ نامى ئۇنىڭغا ساك پادىشاھى تەرىپىدىن قويۇلغان كىچىك ئىلىك خانلارنىڭ نامى ئىكەن.

كۇزده مول هوسۇل تويى ئۆتكۈزۈش ئۇلارنىڭ ئەنئەنىسى بولۇپ، بۇ هەممىدىن چوڭ توي هېسابلىنىدىكەن. بۇ خىل تويىنىڭ مۇراسىمى توققۇز كۈن داۋاملىشىدىكەن. ئەڭ ئۇچقۇر ئات، ئەڭ كۈچتۈگىگۇر نار، ئەڭ سېمىز كالا ـ قويلار، ئەڭ سوقۇشقاق بۇقا ـ قوچقارلار، يوغان سەركىلەر، توقماقلا چىقىدىغان ئۆچكىلەر، تالاشتۇرىدىغان ئىت، سوقۇشتۇرىدىغان خوراز، ئاجايىپ يوغان قوغۇن ـ تاۋۇز، كاۋا ـ قاپاقلار، ئوخشىغان بۇغداي ـ قوناق باشقىدىن ياسالغان دەستىلەر، غۇزمەك ـ غۇزمەك بولۇپ يېتىلگەن ئالما، ئانار، شاپتۇل، بېھى، ئامۇت، ئۇزۇم شاخلىرىنى ئالغاچ كەلگەن ساكلار مانى كەنتىگە يىغىلىپ، مول هوسۇل خۇشاللىقىنى نامايان قىلىپ ، چېلىشىش، ئات بەيگىسىدىن تارتىپ خوراز سوقۇشتۇرۇش قىچە بولغان تۈرلۈك پائالىيەتلەرنى ئۆتكۈزۈشىدىكەن. بوزا، قىمىز، شاراب ئىچىشىپ، ئۇسسۇل ئويناپ، ساما سېلىشىدىكەن. شۇ سەۋەبتىن ساكلار بۇ ئورۇننى «توققۇز ساك» (بارلىق ساكلار يىغىلىدىغان جاي) دەپ ئاتىغانىكەن. كېيىنچە ئۇزاق زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «توققۇز ساك» «توققۇزاق » دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان بوپتۇ.

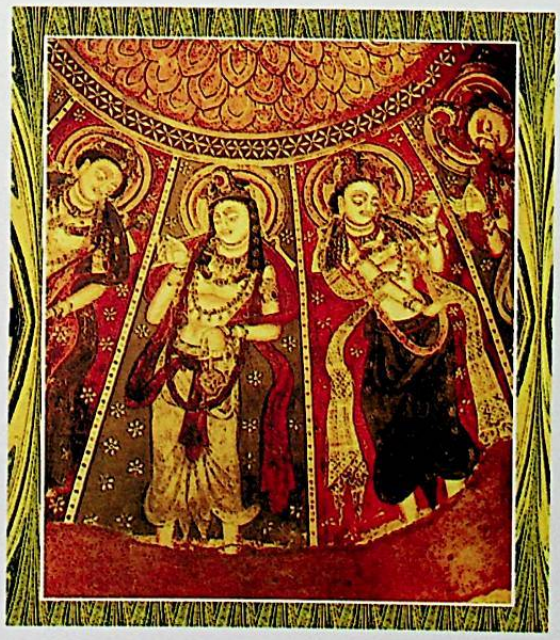
مۇق يولى

ـاراخانىيلارنىڭ كىچىنكى دەۋرلىرىدە ئوردا ئىچىدە ئۆزئارا ھوقۇق تالىشىپ ھېسابسىز قىرغىنچىلىق بالاسى يۈز بېرىپتۇ. مەھمۇدنىڭ دادىسى ھۈسەيىن مۇشۇ قىرغىنچىلىقتا قازا تېپىپتۇ. بەختكە يارىشا ئامان قالغان ئالىم مەھمۇد بۇ يەردە تۇرسا ھاياتىغا خەۋپ يېتىدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، ئانىسى بۈۋىرابىيەنىڭ مەسلىھەتى بىلەن پامىردىكى مۇرغ قەلئەسى ئارقىلىق باغدادقا يول ئاپتۇ. بۇ يول ئادەتتە كىشىلەر يۈرمەيدىغان، پەقەت قۇشلارلا ئۆتەلەيدىغان خەتەرلىك يول بولغاچقا، ئۇنىڭ نامى «مۇرغ يولى» (قۇش يولى) ئىكەن. شۇ سەۋەبلىك بۇ ئۆتكەلدىن ئۆتكەن كىشىلەر خەلق ئېغىزىدا داستان بولۇپ، ئۇلارغا پالانى مۇق، پۇستانى مۇق دەپ لەقەم بېرىلىدىكەن. مەھمۇد بۇ يولدىن ئۆتكەندىن كېيىن، كىشىلەر بۇ ئۆتكەلنى «ھەزرىتى مۇق يولى» دەپ ئۇلۇغلاشقا باشلاپتۇ. مەھمۇد كەتكەندىن كېيىن ئانىسى بۈۋىرابىيە ئۇزۇن كۈتۈپتۇ. ئۇزۇن يىللارغىچە مەھمۇدتىن خەۋەر بولمىغاچقا، بۈۋىرابىيە شۇ مۇق يولىغا قاراپ بالىسىنى ئىزدەپ مېڭىپتۇ ۋە يول ئۈستىدە قازا قىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئەل - يۇرتى مۇق يولىغا ئۆتىدىغان چوڭ يول بويىدىكى كۆۋرۈكبېشى دېگەن يەرگە بۈۋىرابىيە مازىرىنى تىكلەپ، مىڭ يىللاردىن بۇيان ئۇنى ئەۋلىيالار مازىرى قاتارىدا ئۇلۇغلاپ كەپتۇ.

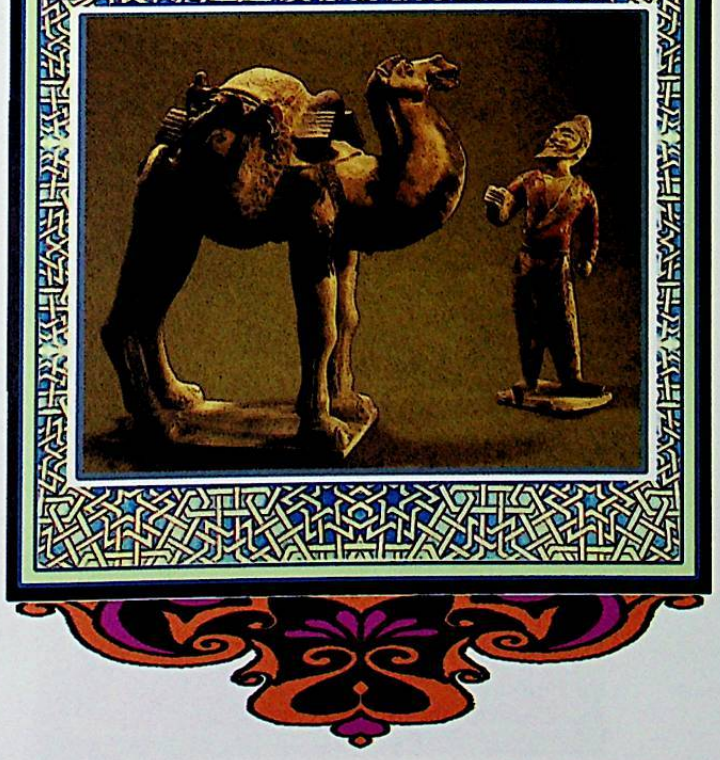
تەۋنز

ئۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ چوڭ ئوغلى ھەسەن بۇغراخان قەشقەر تەختىدە پادىشاھلىق قىلىپ ئولتۇرغان كۈنلەرنىڭ بىرىدە، خوتەن ئۇيغۇر بۇددىستلىرى جاڭگالۇخالخال ماچىن باشچىلىقىدا قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ كەپتۇ. ئۇلار يېڭىسارنىڭ ئالتۇنلۇقتىن قارا ئۆتەڭگىچە بولغان ھەممە يېرىنى ئىگىلەپ بوپتۇ. ھەسەن بۇغراخان بۇنى ئاڭلاپ لەشكەرلەرنى جەم بولۇشقا بۇيرۇپتۇ. بۇغراخان قوشۇنىدىكى قەشقەرلىق، سەمەرقەنتلىك، بۇخارالىق، خوجەنتلىك، ئەنجانلىق، ئوشلۇق، كاسانلىق، خارەزىملىك، تەبرىزلىك قوشۇنلارنىڭ ھەممىسى ھازىر بوپتۇ. ئەتىسى ھەزرىتى ھەسەن بۇغراخان غازى قىرىق مىڭ لەشكەرنى ئېلىپ يېڭىسارغا يېتىپ كەپتۇ. ئىككى ئوتتۇرىدا قاتتىق جەڭ بوپتۇ. ھەسەن بۇغراخان غازى جاڭگالۇخالخال ماچىنلارنىڭ نۇرغۇن لەشكەرلىرىنى ئۆلتۈرۈپ قېنىنى دەريادەك ئاققۇزغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنى قىرىپ تۈگىتەلمەپتۇ. بىر قېتىملىق جەڭدە جاڭگالۇخالخال ماچىننىڭ قوشۇنلىرى ھېيلە ئىشلىتىپ تاغ تەرەپكە قاچقان بوپتۇ. ھەسەن بۇغراخان قوشۇنىدىكى تەبرىزلىك ئەسكەرلەر ئۇلارنى قوغلاپ تاغ ئارىسىغا كىرگەندە، تاغ ئارىسىدىن نەچچە مىڭ بۆكتۈرمە قىلىنغان بۇددىستلار يوشۇرۇنغان يېرىدىن چىقىپ تەبرىزلىك لەشكەرلەرنى قىرىپ تاشلاپتۇ. لەشكەر باشلىقلىرىدىن خوجا ئەبۇل مۇزەپپەر تەبرىزى، ئەبۇل مەسۇر تەبرىزى، ئابدۇللا ئىبن مۇھەممەد تەبرىزى، ئابدۇراخمان ئىبن مۇھەممەد تەبرىزلەرمۇ بۇددىستلارنىڭ قولىدا شېھىت بوپتۇ. شۇنىڭدىن بۇيان بۇ جاي «تەبرىز» دەپ ئاتىلىپتۇ. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن خەلقنىڭ جانلىق تىلىدا بۇ ئىسىم «تەۋنز»غا ئۆزگىرىپتۇ.

چۆلتۇمەن

ئىگىزخان ئىستېلاسىدىن بۇرۇن قەشقەرنى ساقلاۋاتقان ھەربىي باشلىق ئىمىر ئىسمىلىك پالۋان ئىكەن. چىڭگىزخان ئەسكەرلىرى قەشقەرنى بېسىۋالغاندا ئىمىر قىرىق مىڭ لەشكىرىنى ئېلىپ چېكىنىپ توققۇزاقتا چىقىپ، سايۋاغ يېزىسىنىڭ دەريالىغا يېقىن دەرەخزارلىق، ئەتراپى كەڭ كەتكەن، تۈز ۋە ئوتلاقلىرى بار جايغا چۈشۈپ ئورۇنلىشىپتۇ. بۇ يەرنى «چىل تۇمەن» [31] دەپ ئاتاپتۇ. چىڭگىزخان ئەسكەرلىرى بۇلارنى قوغلاپ چىققاندا بۇ جايدا شىددەتلىك جەڭ بولغانىكەن. قىرىق كېچە ـ كۈندۈز جەڭ بولۇپ، ئىمىر ئۆلۈپ شۇ جايغا دەپنە قىلىنىپتۇ. شۇڭا، بۇ مازارنى «چىل تۇمەن مازار غوجام» دەپ ئاتاپتۇ. قىرىق مىڭ ئەسكەرنىڭ نۇرغۇنلىرى ئۆلۈپ، بىر قىسمى ئەسىرگە چۈشۈپتۇ. ئۆلگەنلەرنى قەيەر ئۇدۇل كەلسە شۇ يەرگە كۆمۈپتۇ. موڭغۇللار ئەسىرلەرنى بۇ جايدا ئۆستەڭ چاپتۇرۇپ، دېھقانچىلىق قىلدۇرغانىكەن. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن چىل تۇمەن «چۆلتۇمەن» [32] دەپ ئاتىلىدىغان بوپتۇ.

تۇغ كەنتى

مانجۇلار زامانىسىدا ئوشتىن سورۇنچى بەگ بىلەن قۇربانجان دادىخاھ قىرغىز، قىپچاق تا-
لىپلاردىن ئۈچ يۈز كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن تەشكىللەپ قەشقەرگە كەپتۇ. بۇلارنىڭ كەل-
گەنلىكىنى ئاڭلىغان مانجۇ قوشۇنلىرى ئاقتامغا چىقىپ مۇداپىئەلىنىپ تۇرۇپتۇ. ئانچە
ئۇزاق ئۆتمەي ئىككى ئوتتۇرىدا قاتتىق سوقۇش بولۇپ، ئاخىردا مانجۇ ئەسكەرلىرى چېكىنىپتۇ. سو-
رۇنچى بەگنىڭ قوشۇنلىرى مانجۇ ئەسكەرلىرى تاشلاپ قاچقان قورال ـ ياراغ، ئات ـ قېچىر، ئوزۇق ـ
تۇلۇكنى تالىشىپ جەڭگى ـ جېدەل قىلىشقا باشلاپتۇ. ئۇنىڭ ئوستىگە، سەن ئۆزبېك، مەن قىرغىز،
سەن قىپچاق، مەن شەھەرلىك، سەن تاغلىق دېگەنگە ئوخشاش مىللىي ئايرىمچىلىق، يۇرتۋازلىق خاھى-
شى باش كۆتۇرۇپ ئىتتىپاقسىزلىق كەيپىياتى يۈز بېرىپتۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان مانجۇ ئەسكەرلىرى
سورۇنچى بەگ قوشۇنلىرىغا ئۇشتۇمتوت ھۇجۇم قىپتۇ. ئەقىل ـ ھوشىنى يوقاتقان سورۇنچى بەگ قو-
شۇنلىرى مانجۇ ئەسكەرلىرىگە تەڭ كېلەلمەي تۇغ ـ ئەلەملىرىنى تاشلاپ قېچىپتۇ. مۇشۇ ۋەقەگە ئاسا-
سەن، بۇ جايغا «تۇغ كەنتى»[33] دېگەن ئىسىم قويۇلغانكەن.

غېجەك

ئانجۇلار زامانىسىدا تارىم موغاللىرىدىن نوروز دولان (لەقمى ئاقۇاش دولان)، مەكتىتىن دولان دوتەي مىراب، قىزىلبۇيىدىن قاراباي چوماقچىلار مەسلىھەتلىشىپ قەشقەرنى ئالماقچى بولۇشۇپتۇ. بىرقانچە مىڭ ئاھالىنى توپلاپ چوماق بىلەن قوراللاندۇرۇپتۇ. بۇ ۋاقىت دەل ئاپاق خوجا مازىرىدا بولىدىغان تاۋاپ مەزگىلى بولۇپ، ئۇلار تاۋاپچى قىياپىتىگە كىرىۋېلىش ئۈچۈن چوماقلىرىنى يوشۇرۇپ، تۆت يۈزدىن ئارتۇق باخشىنى ئالدىغا سېلىپ، داپ، غېجەك، راۋابلىرىنى چېلىشىپ، دولان ئاھاڭىدا مۇقام توۋلىشىپ، ساما سېلىشىپ، «ئاللا، باركاللا» دەپ دوست تارتىشىپ، يانيار جاڭگىلىدىن ئۆتۈپ، كوناشەھەر ناھىيىسىنىڭ يېڭىئۆستەڭ يېزىسىغا تۇتاش بولغان بۇلغىچى يار بويىدىكى توقايلىققا ئارام ئېلىپ، قەشقەرنى ئېلىشنىڭ بەزى تەييارلىقلىرىنى ئىشلەپتۇ.

ئۇلار دەل جۈمە كۈنىدە ئاپاق خوجا مازىرىغا يۆتكىلىپ، كۈندۈزى تاۋاپ پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، كېچىسى شەھەرگە كىرىپ دەڭلەرگە ئورۇنلىشىپ، يېرىم كېچە بولغاندا بىر يەرگە جەم بولۇشۇپ قورۇلغا ھۇجۇم قىپتۇ. ئۇلار قاراۋۇللارنى ئۆلتۈرۈپ قورۇلنى ئىشغال قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئانچە ئۇزاق ئۆتمەي چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى ياردەمگە كېلىپ قالغانلىقتىن، ئۇلار شەھەرنى تاشلاپ قىزىل دەريا بويىغا چېكىنىپتۇ. چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى بۇ يەرگىچە قوغلاپ كېلىپ قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپتۇ. ئۇلار ئۆلەر ـ تىرىلىشىگە قارىماي، داپ ـ غېجەكلىرىنى تاشلاپ قېچىپتۇ. بۇ يەردە ئۇلاردىن ئۇچ يۈزدەك غېجەك قېپقاپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ كېچىك «غېجەك» دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپ قاپتۇ.

بەشكىرەم

ۋلىمۇ ئۇزۇن يىللار ئىلگىرى كۇن ياش ۋاقتىدا، قۇم تاش ۋاقتىدا، تەڭرى زېمىننى يارىتىپ، ياراتقان زېمىنگە بىر نەزەر سېلىپ، ئاندىن ئۇنىڭ بىر پارچىسىگە كۆزى چۈشۈپتۇ ـ دە، بارلىق ماھارىتىنى ئىشقا سېلىپ بۇ يەرنى بىر گۈزەل باغ قىلىپ ياساپتۇ، بۇ يولدا بارلىق ئىخلاسىنى ئىشقا سېلىپ، ھېچ ھۇنىرىنى ئايىماي، يوققا ئانچە كايىماي، باغلىرىنى بوستان قىلىپ، ناملىنى ئەلگە داستان قىپتۇ. بۇ يۇرتقا كەلگەن ئامەتكە، ئاجايىپ كارامەتكە خەلقىئالەم ھەيران قاپتۇ. بەزىلىرىنىڭ ھەسەتلىرى قوزغىلىپ، چىرايلىرى كۆكىرىپ كېتىپتۇ، بەزىلىرى بولسا چاۋاك چېلىشىپتۇ.

بۇنى ئاڭلىغان جەننەت قىزلىرى، قىز بولغاندىمۇ نۇردىن يارىتىلغان ساھىبجامالىلىرى بۇ يەرگە كېلىپ قىزىلگۈلنىڭ سەرخىللىرىدىن يۈزلىرىگە رەڭ ئاپتۇ، مېۋىلىرىنىڭ شىرنىلىرىنى لەۋلىرىگە سۈرتۈپ، لەۋلىرىنىڭ تەمىنى ئاشۇرۇشۇپتۇ. ئارزۇسىغا يېتەلمىگەنلىرى چۆرگىلەپ كېتەلمەي يا مۇرا-دىغا يېتەلمەي ئامالسىز كۆككە چىقىپ يۇلتۇز بولۇۋاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ يۇلتۇزلار باشقا يەرگە كېـ-تەلمەي يا يۇرتقا كېلەلمەي ئىزا تارتىپ، كۈندۈزى كىشىلەرگە كۆرۈنمەي ھەسرەت ئىلكىدە ياتىدىكەن، ئۇخلىيالماي قوشاق قاتىدىكەن، پەقەت بولالمىغانلىرى يەرگە ئۆزىنى ئاتىدىكەن.

بۇ يەرنىڭ ئادەملىرى ۋاپادار، مەرد، ئەمگەكچان، قابىل بولۇپ، يىگىتلىرى چەبدەس، قىزلىرى تەڭداشسىز گۈزەل ئىكەن. ئاي بۇ قىزلارنى كۆرۈپ ھەسەت بىلەن بۇلۇت ئارقىسىغا قاچىدىكەن. نازۇنېـ-مەت دېگەن مولچىلىق بولۇپ، ساقلايدىغان ئادەم يوق ئىكەن. بۇ يۇرتتىكى مەئىشەت ۋە شاد ـ خۇراملىق دەپ تۇگەتكۈسىز ئىكەن. لېكىن، بۇ يۇرتنىڭ نامى يوق ئىكەن، شۇڭلاشقا بۇ يەردە چوڭ مەرىكە ئۆتكـۇ-زۇپ، يەتتە ئىقلىم، ئون سەككىز مىڭ ئالەمگە خەۋەر قىلىپ، كاتتا مۇراسىم مەيدانىدا ئىسسىم قويۇش قارار قىلىنىپتۇ.

يۇرتقا ئىسسىم قويۇش ھەققىدىكى جاكارنى ئاڭلىغان جەننەتنىڭ ئەڭ ئېسىل قىزلىرى خۇشاللىقـ-دىن قىنـ ـ قىنىغا پاتماي سەكرىشىپ، بۇ مەرىكىگە خاس سوۋغات ئىزدەپ باشلىرى قېتىشىپتۇ. شۇ ئەسنادا جەننەتتىكى قىزلاردىن ئەڭ چىرايلىق بولغان بەش قىز جەننەتتىكى ئەڭ ئېسىل مېۋىلەر ئىچـ-دىن تاللاپ يۇرۇپ «كېرەم» نامىلىق مېۋىلىك دەرەختىن ھەربىرى بىر تۇپتىن جەمئىي بەش تۇپ ئاچقىپ بۇ مەرىكىگە توپلانغان جامائەتنىڭ ئالدىغا قويۇپتۇ. بۇ دەرەخ يۇرتنىڭ ھۆسنىگە ھۆسن قوشۇپ شۇنداق يارىشىپ كېتىپتۇكى، پۈتكۈل جامائەت ئۇنىڭغا تويماي قارىشىپتۇ ۋە چاۋاك چېلىشىپتۇ. ئىسسىم قويۇش

مەسلىسىدە كۆپ دەتالاش بوپتۇ. بەزىلىرى: «بۇ يۇرتنى ئاللانىڭ ئۆزى ياراتقان، ياراتقاندىمۇ بېھىشتىن گۈزەل قىلىپ ياراتقان، شۇڭا ئاللانىڭ بىر سۈپىتى بولغان (كېرەم) بىلەن (بېھىش)نى قوشۇپ (بېھىش-كېرەم) دەپ ئىسىم قويايلى» دەپتۇ. بەزىلىرى: «بۇگۈنكى بۇ ئىسىم قويۇش مۇراسىمىغا جەننەتتىن بەش نەپەر قىز كەلدى، ئۇلار بۇ يەرگە بەش تۇپ كېرەم دەرىخى ئەكەپتۇ. ئاڭلىشىمىزچە، كېرەم دەرىخىنىڭ خاسىيىتى كۆپ بولۇپ، ئۇنىڭ مېۋىسىدىن بەش تال يېگەن ئادەم ئەگەر قېرى بولسا دەرھال ياشىرىدۇ-كەن، مېغىزىنىڭ يېغىنى ھەرقانداق جاراھەتكە چاپسا، شۇ ھامان ساقىيىدىكەن، يوپۇرمىقىنى قاينىغۇ-كۆزگە سۈرتسە ئېچىلىدىكەن، پالەچ كىشى شېخىدىن ھاسا قىلىۋالسا، ساقىيىپ تايچاقلاردەك چاپالايدۇ-كەن. شۇڭا، مۇنداق خاسىيەتلىك دەرەخنى ئاچىققان بەش نەپەر قىز ۋە بۇ يۇرتقا ياراشقان كېرەم دەرەخنىڭ نامىنى بىرلەشتۈرۈپ (بەشكېرەم) دەپ ئىسىم قويايلى» دېيىشىپتۇ. بۇ مەسلىھەت ھەممىنىڭ كۆڭلىگە يېقىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن، ئۇلار شۇ مەرىكىنىڭ ئۆزىدە ئەزان چىللاپ بۇ يۇرتنىڭ نامىنى «بەش-كېرەم» دەپ جاكارلاپتۇ، ئىسىم قويغۇچىغا تون كىيدۈرۈپتۇ.

بەشكېرەملىكلەر كۈندىن - كۈنگە رونىق تېپىپ، تۈرمۇشى بایاشات بولۇپ، بارغانسېرى ئاسمان، يۇلتۇز، ئاي، كۈن ۋە ئۇچار قۇشلار ھەققىدە ئويلايدىغان، پىكىر يۈرگۈزىدىغان بولىتۇ. ئاڭغىچە بۇ يەردە كېرەم دەرىخىنىڭ نامى بىلەن ئىسىم قويۇلغان كېرىم ئاخۇن ئىسمىلىك بىر دېھقانىنىڭ بەش ئوغلى چوڭ بولۇپ بالاغەتكە يېتىپتۇ. ئۇلار ئەقىل - پاراسەت، قۇدرەت - كامالەتتە تەڭداشسىز بولۇپ، ئۇلارنى شۇ يۇرتتىكىلەر كېرەم باينىڭ بەش ئوغلى دەپ ئاتىشىپتۇ. بەزىلىرى بۇنى قىسقارتىپ «بەش كېرەم» دەپ ئاتىشىپتۇ. بۇ بەش كېرەم بۇ يۇرتنى تېخىمۇ گۈزەللەشتۈرۈش ۋە خەلقنى تېخىمۇ بایاشات قىلىش ئۈچۈن كېرەم دەرىخىنى كۆپەيتىپ، ھەربىرى ئوندىن، جەمئىي ئەللىك باغ ياساپتۇ. بۇنى ئاڭلاپ يۇرت-يۇرتتىن كەلگەن سەيلىچىلەر: «بۇ يەردە باغلار نېمانچە كۆپ، خۇددى قۇمدەك ئىكەنغۇ» دېيىشىپتۇ. شۇ-نىڭ بىلەن بۇ بەش نەپەر يىگىت بەرپا قىلغان باغۇبوستانلىق «قۇمباغ» دەپ ئاتىلىپتۇ. يىگىتلەر بۇ باغلارنى كۆرۈش، سەيلە قىلىش ئۈچۈن كەلگەنلەرگە ئاتاپ لەنگەر سالدۇرۇپتۇ.

ئابدۇكېرىم نەسىردىن سىزغان

قۇمباغدىكى بۇ پاراسەتلىك بەش يىگىتكە جەننەتتىن چىققان ھېلىقى بەش قىز ئاشىق بولۇپ قاپتۇ، بارا - بارا بۇ يىگىتلەرنىڭ پېيىگە چۈشۈپ تەلەپ - ئارزۇلىرىنى ئېيتىشىپتۇ. يىگىتلەر كېڭەشىپ، بۇ بەش قىزغا: «يېقىندىكى تاغ باغرىدا كەڭ كەتكەن بىر سايلىق بار، بەش كۈن ئىچىدە ئۇ يەرنى باغقا ئايلاندۇرالمساڭلار، ئاندىن سىلەر بىلەن باش قوشىمىز» دەپ شەرت قويۇپتۇ. قىزلار ئامالسىز بۇ شەرتكە كۆنۈپ، ئۇلار ئېيتقان ھېلىقى سايغا بەكمۇ گۈزەل باغلارنى بەرپا قىپتۇ. يىگىتلەر بۇ باغلارنى كۆرۈپ رازى بولۇشۇپتۇ ۋە بۇ يەرگە «سايباغ» دەپ نام قويۇپتۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇلار ئاخىر تۇيۇ تەييارلىقىغا چۈشۈپتۇ.

جەننەت ئەھلى، بولۇپمۇ جەننەتنىڭ كۆزەتچىلىرى جەننەتتىكى قىزلارنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، ھېلىقى بەش قىزنى سۈرۈشتە قىلىپ يەتتە جەننەتنىڭ ھەممىسىنى ئاختۇرۇپمۇ تاپالماپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن جەننەت ئەھلى كۈچ - قۇدرىتى ھەددى - ھېسابسىز، تولىمۇ يوغان بىر ئادەمنى ھېلىقى قىزلارنى تېپىپ كېلىش ئۈچۈن زېمىن ئۈستىگە چىقىرىپتۇ. ئۇ يۇلتۇزلاردىن ئېڭىشىپ ئۆتۈپ بىر چىمەنلىككە كېلىپ قارايدىغان بولسا، ھېلىقى بەش قىز زېمىندىكى بەش كېرەمنىڭ ئارقىسىدىن ئەگىشىپ يۈرگۈدەك. ئۇ قىزلارنى توسۇپ: «ئى مەلىكىلەر، مەن سىلەرنى چاقىرغىلى چىقتىم. جەننەت ئەھلى سىلەرنى ماكانىغا قايتسۇن، دەيدۇ. سىلەرنى سېغىنىپ ئۇلارنىڭ تاقىتى تاق بولدى. يۈرۈڭلار، مەن بىلەن بىرگە كېتىڭلار» دەپتۇ. بىراق، قىزلار ئۇنىماپتۇ. ئۇلار: «جەننەتنى بىز ئوبدان بىلىمىز، ئۇ يەر بۇ يەردەك بەلەن ئەمەس، جەننەتنىڭ گۈزەللىكى بۇ يۇرتنىڭ گۈزەللىكى ئالدىدا ھېچ نەرسىگە ئەرزىمەيدۇ» دەپتۇ. ھېلىقى كىشى ئۇلارغا يالۋۇرۇپتۇ. قىزلار ئۇنى قايىل قىلىش ئۈچۈن سايباغ ھەم قۇمباغلارنى ئايلاندۇرۇپتۇ. ئۇ بۇ كارامەتنى كۆرۈپ ھاڭ - تاڭ بوپتۇ ۋە قىزلارنىڭ جەننەتكە كېتىشكە ئۇنىمىغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى چۈشىنىپتۇ.

ئۇ قىزلارنى جەننەتكە قايتۇرۇپ كېتىشكە كۆزى يەتمىگەندىن كېيىن، جەننەتتىكى باشقا قىزلارنىڭ بۇ يەرگە قېچىپ چىقىشىدىن ئەنسىرەپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇ ئويلا - ئويلا، بۇ يۇرتنىڭ گۈزەللىكىنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئاندىن ئۇلارنى قايتۇرۇپ كېتىش قارارىغا كەپتۇ. ئۇ شۇئان بەش بارمىقىنى ئاردەك كېرىپ شۇنداق بىر جىجىپتىكەن، ئۇنىڭ ئىزىدىن بەش دەريا ھاسىل بولۇپ بۇ يۇرتنىڭ باغرىدا ئېقىپ، زېمىننى بەش پارچە قىلىپ بۆلۈپ تاشلاپتۇ، نۇرغۇنلىغان باغلار، ئۆيلەر ۋەيران بوپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ زېمىندىكى بەزى ئادەملەر مېۋە قويۇپ باغ ئەھيا قىلىشتىن ئەندىشە قىلىپ، ئۇ ئىشلارغا كۆڭۈل بۆلمەپتۇ. بەزىلەر دەريالاردىن سال بىلەن ئۆتۈپ، بەش پارچە بولۇپ كەتكەن زېمىندىكىلەر بىلەن ئۇچرىشىپ ئۆزئارا ئىناق ئۆتۈشۈپ، باغ ئەھيا قىلىۋېرىپتۇ. خۇدا ياراتقان بۇ گۈزەللىك دۇنياسىنى بۇزۇۋەتكەن كىشىگە جەبرائىل ئۆلۈم جازاسى بېرىپتۇ. ئاللا قىزلارنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن ئۇلارنى شۇ زېمىندا قالدۇرۇپتۇ.

بەشكېرەم ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغاندىن كېيىن، بۇ يۇرتتىكىلەر بىر - بىرىگە ئىشەنمەيدىغان بولۇپ قاپتۇ، يۇرتتا ئالدامچىلار پەيدا بوپتۇ، يۇرت ئىچىگە يالغان - ياۋىداق تولۇپتۇ. ئۇلارنىڭ ئىرادىسى بوشىشىپ، ئىرادىنىڭ ئورنىنى شۇكۇر - قانائەت ئىگىلەپتۇ. خىسلەت ئۇچۇپ، كېرەملەردىن يىراققا كۆچۇپ، ئەلدىن بەركەت قېچىپتۇ.

ھازىر بەشكېرەم زېمىندا ياشاۋاتقان ئىرادىلىك، ئۇمىدۋار كىشىلەر شۇ چاغلاردىكى ئېغىشماي باغ ئەھيا قىلغانلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئىكەن.

ئىشق يولى

ئۇنىڭدىن خېلى يىللار ئىلگىرى بەشكېرەم يېزىسىنىڭ سايباغ دېگەن يېرىدە بىر دېھقان بولۇپ، ناھايىتى تەقۋادار ئادەم ئىكەن. بۇ دېھقاننىڭ شاۋاز ئىسىملىك بىر ئوغلى بولۇپ، ئۇ قۇرامىغا يەتكەندە ئاتۇشتىكى بىر مەدرىسىگە ئېلىپ بېرىپ مۇدەررىسكە تاپشۇرۇپتۇ. مۇدەررىس شاۋازنىڭ تۇرقىدىنلا ئۇنىڭ چېچەن ۋە ئەقىللىق ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ ئۆيىگە ئورۇنلاشتۇرۇپتۇ ۋە ھەر كۈنلۈكى ئۇنىڭغا ئوبدان ساۋاق بېرىشتىن باشقا «سەن ئەقىللىق بالا ئىكەن، سەنمۇ مەندەك ئىلىم تەھسىل قىلىپ ئىخلاسمەنلەرنى ياخشى تەربىيىلىگىن» دەپ تەربىيە بېرىپتۇ.

شاۋاز مۇدەررىسنىڭ كۈتكىنىدىنمۇ ياخشىراق ئۆگىنىپتۇ، بوش ۋاقىتلىرىدا ئۇستازىنىڭ ئۆي ئىشلىرىغا ياردەملىشىپتۇ. بۇ جەريانىدا، ئۇ مۇدەررىسنىڭ بويىغا يەتكەن خۇمار ئىسىملىك ساھىبجامال قىزى بىلەن تونۇشۇپ قاپتۇ ۋە بىر - بىرىگە ئىشق - مۇھەببەت ئىزھار قىلىشىپتۇ. بۇ ئىككى ياش ۋىسال كويىدا يۇرگەن بولسىمۇ، لېكىن دىنىي ئەخلاق يول قويمىغاچقا، مەخپىي رەۋىشتە كۆرۈشۈپ تۇرۇپتۇ.

بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، بۇ ئىككىسىنىڭ مۇھەببىتى باشقىلار تەرىپىدىن سېزىلىپ مۇدەررىسنىڭ قۇلىقىغا يېتىپتۇ. بۇنىڭدىن قاتتىق غەزەپلەنگەن مۇدەررىس شاۋازنى مەدرىسىدىن قوغلاپ، دەررىگە بېسىپ، بەتدۇئا قىپتۇ، خۇمارنى نەزەربەند قىلىپ تالا - تۇزگە چىقىشنى مەنئى قىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن خۇمار بىلەن شاۋاز دىدار تەشنالىقىدا قان - قان يىغلاپ، ياقا يىرتىپ، كېچىسى سېغىنسا ئايغا، كۈندۈزى سېغىنسا كۈنگە قاراپ كۈنلەرنى ئۆتكۈزۈپتۇ. ئاخىر ھەر ئىككىسى ئىشق ئوتىدا پۈچىلىنىپ بەرداشلىقى تامام بولغاندا غەيرەتكە كېلىپ يوشۇرۇن كۆرۈشۈش قارارىغا كەپتۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن خۇمار دادىسى خۇپتەن نامىزىدىن قايتىپ ئۆز خانىسىغا كىرىپ كەتكەندىن كېيىن ئاستا چىقىپ، بەشكېرەم بىلەن ئاتۇشنى ئايرىپ تۇرىدىغان تاغنىڭ باغرىغا كېلىپ، كېچىچە يىغلاپ تاڭ سەھەردە ئۆيگە قايتىپتۇ. شاۋازمۇ شۇ تاغنىڭ بەشكېرەم تەۋەسىدىكى يانباغرىغا كېلىپ ناله - پەر - ياد بىلەن تاڭ ئاتقۇزۇپتۇ. بىرقانچە ئاي مۇشۇ تەرىقىدە ئۆتكەندىن كېيىن مۇدەررىس خۇمارنى ياتلىق قىلماقچى بولۇپ توي تەييارلىقىغا چۈشۈپتۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان شاۋاز تەخىرسىز ھالدا تاغ ئارىلاپ ئاتۇشقا بېرىپ، توي ئاخشىمى نىكاھ قىلىش ۋاقتىدا خۇمار بىلەن كۆرۈشۈپ پۈتۈشكەندىن كېيىن پۈرسەت تېپىپ قېچىپ كېتىپتۇ.

بىرھازا ئۆتكەندىن كېيىن توي ئەھلى قىزىنىڭ قاچقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ ئادەم ئورۇنلاشتۇرۇپ پۈتۈن ئاتۇشنى ئىزدىشىپتۇ ۋە ئۇلارنىڭ ئىزلىرىدىن تاغ باغرىدا ماڭغانلىقىنى بىلىشىپتۇ. ئىزدە -

ئىزده ئاخىر ئىز بويلاپ مېڭىپ بەشكېرەمگە چىقىپ قاپتۇ.

ئەمدى گەپنى خۇمار بىلەن شاۋازدىن ئاڭلاڭ:

خۇمار بىلەن شاۋاز تاغ ئارىسىدىكى جىلغىلار بىلەن بەشكېرەمگە بېرىپ شاۋازنىڭ ئۆيىگە كىرگەندە، شاۋازنىڭ دادىسى بۇلارنى ئۆيىدىن قوغلاپتۇ ۋە: «ئۇستازىڭنىڭ شۆھرىتى ئالەمگە مەشھۇر. سەن شۇ ئۇستازىڭنى يەرگە قارىتىپ، ئۇنىڭ قىزى بىلەن بۇنداق ناشايان مۇناسىۋەتتە بولغىنىڭ كۇپپار بولغىنىڭدىنمۇ يامان ئەمەسمۇ!» دەپتۇ.

ئۇلار ئەلەم بىلەن يول يۈرۈپ بەشكېرەم لەنگەر كەنتىگە كېلىپ بىر پىچاقنى گۇۋاھ قىلىپ نىكاھ قىلىشىپ ۋىسال تېپىشقاندىن كېيىن، باشقا يەردىن پاناھ ئىزدەشكە ئامالسىز قېلىپ، ھەر ئىككىسى بىر - بىرىنى مەھكەم قۇچاقلاپ تاغدىن ئۆزىنى تاشلاپ ئۆلۈۋاپتۇ.

ئىزدىگۈچىلەر ئىزدەپ كېلىپ ئۇلارنىڭ جەسەتلىرىنى تېپىۋاپتۇ ۋە ئۆزلىرى مېڭىپ كەلگەن تاغ يولى بىلەن ئاتۇشقا قايتىشىپتۇ.

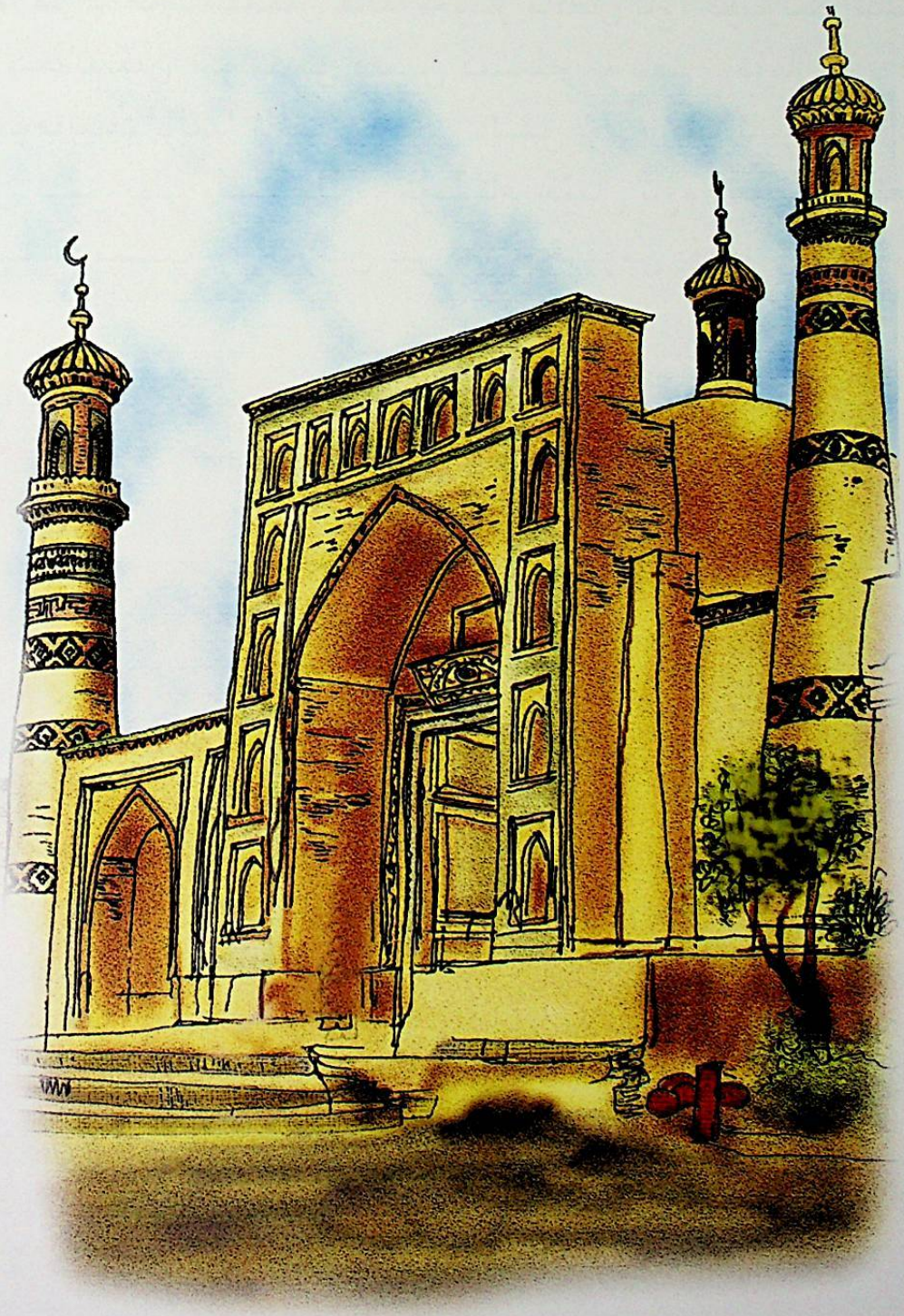
خۇمارنىڭ ئانىسى بۇ ئەلەمدىن ئۆلگۈدەك بوپتۇ ۋە ھەر ھەپتىدە بىر قېتىم خۇمار ماڭغان يول بىلەن، ئۇ ئۆلۈۋالغان جايغا بېرىپ قانغۇچە يىغلاپ ئۆيگە قايتىدىغان بوپتۇ. ئۇ بېرىپ - كېلىش جەريانىدا تاغ ئارىسىدا كېتىۋېتىپ تاغلارغا قاراپ ھەسرەتلەنگەن ھالدا «خۇمار ماڭغان تاغ، خۇمارنىڭ ئىزى قالغان تاغ، خۇمار كۆرگەن تاغ» دەپ يىغلايدىكەن. شۇنىڭدىن كېيىن كىشىلەر بۇ تاغنى «خۇمار تاغ» دەپ ئاتايدىغان بوپتۇ. ئۇلارنىڭ ئىشق - مۇھەببەت يولىدا ئاچقان بۇ يولى «ئىشق يولى» دەپ ئاتىلىپتۇ. كېيىنچە تاۋۇشلارنىڭ ئالمىشىشى بىلەن ئىشق يولى «ئىت يولى»، خۇمارتاغ «قۇمال تاغ» دەپ ئاتىلىدىغان بوپتۇ. بۇ يول بىلەن تۇنجى قېتىم ئېشەك مىنىپ يول يۈرگەن بىر دىن تارقاتقۇچى بۇ يولنى «ئېشەك يولى» دەپ ئاتاپتۇ.

ياڭ شۇشىن سىزغان

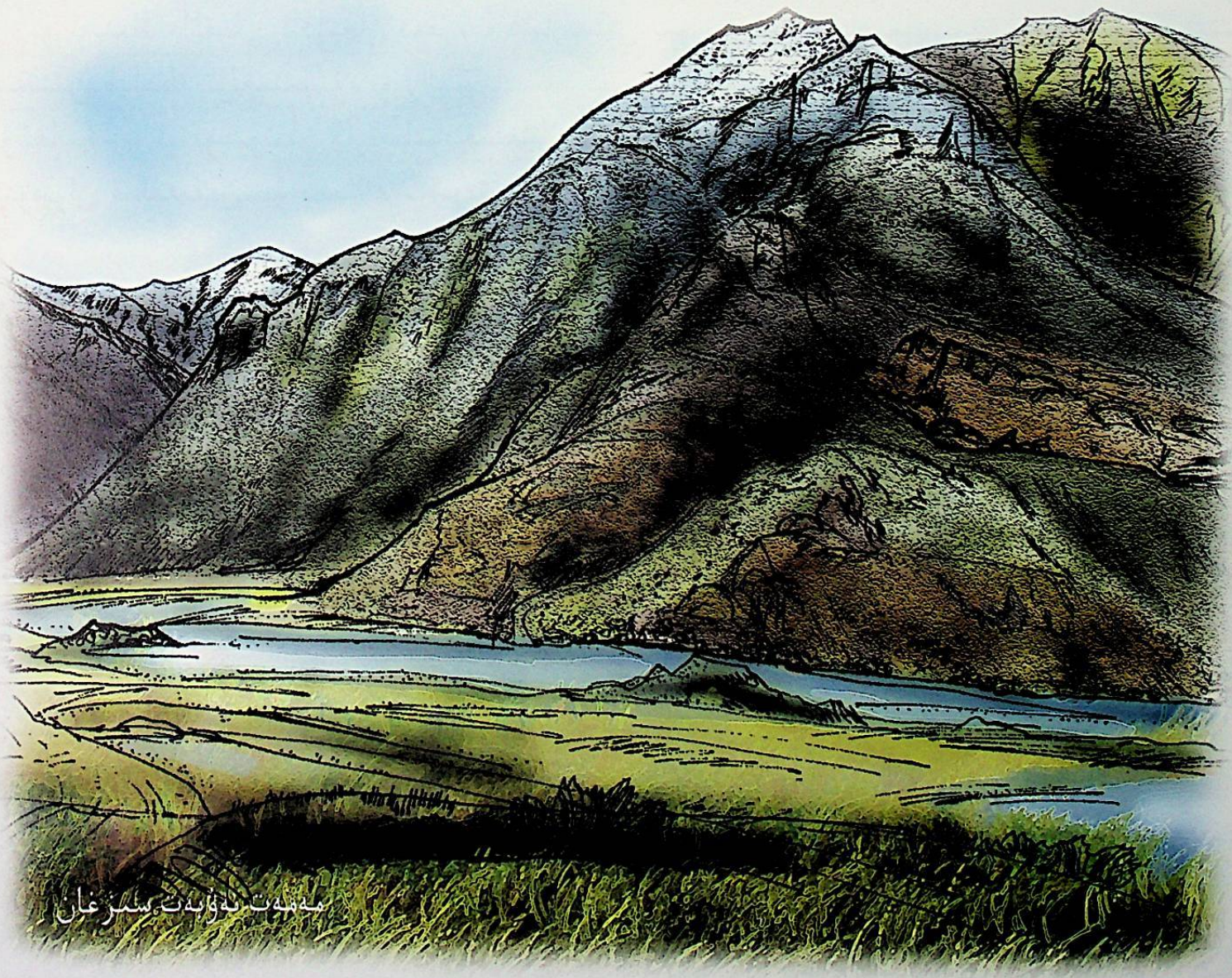
هېيتگاھ

ھەشقەرلىق گۈلىرەنا ئىسىملىك بىر ئايال پاكىستانغا كېتىۋېتىپ، يولدا ئاغرىپ ئۆلۈپ كېتىپتۇ. ئۇنىڭ نۇرغۇن مال ـ دۇنياسى بار ئىكەن. كىشىلەر بۇ ئايالنىڭ جان ئۇزۇش ئالدىدىكى ۋەسىيتى بويىچە ئۇنىڭ مال ـ دۇنياسىنى سېرىپ قىلىپ قەشقەر شەھرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىر جامە سالدۇ. رۇپ، ئۇنىڭغا «ھېيتگاھ» دەپ نام بېرىپتۇ. كېيىنرەك زۇلپە. يەخان ئاتلىق بىر باي خوتۇن ھەج قىلىش ئۈمىدىدە نۇرغۇن پۇل توپلاپ سەپەرگە ئاتلىنىپ. تۇ، بىراق بۇ چاغدا ئىران خا. نىدانلىقىدا ئۇرۇش قوزغىلىپ مەككىنىڭ يولى ئېتىلىپ قال. غاچقا، يېرىم يولدىن قايتىپ قەشقەرگە يېنىپ كەپتۇ. شۇ. نىڭدىن كېيىن قولىدىكى بارلىق مال ـ دۇنياسىنى ھېيتگاھنى كېڭەيتىپ ياساشقا تەقدىم قې. تۇ. نەتىجىدە، ھېيتگاھ جامەسى قايتىدىن كېڭەيتىلىپ، ئاجايىپ ھەيۋەتلىك تۇسكە كىرىپتۇ. ئۇ ئايال يەنە قەشقەر شەھەر ئەترا. پىدىكى پاختەكلى يېزىسىدىن نۇرغۇن يەر سېتىۋېلىپ، ھېيت. گاھ جامەسىگە ۋەخپە قىلىپ بېرىپتۇ.

ئىشتاچى

ئۇلتان سۇتۇق بۇغراخان بىر قېتىم غازاتتىن قايتىشىدا، ئاتۇشنىڭ تاغ باغرىدىكى بىر يېزىسىغا ناھايىتى كەچ كىرىپ قونماقچى بوپتۇ. بۇ يەر ئۆز ئىشغالىيىتىدىكى جاي بولۇغاچقا ئىشەنچلىك دەپ قاراپ، قاراۋۇل قويماي، بىرنەچچە ئىتنى لەشكەرلەر يانقان چېدىرنىڭ ئەتراپىغا باغلاپ قويۇپ خاتىرجەم ئۇخلاپتۇ. بۇ كېچە ئىتنىڭ قاراۋۇللۇقىدا تىپىتىنچ ئۆتۈپتۇ. ئەتىسى ئۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئۆز سەپىرىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ. شۇ كۈندىن باشلاپ بۇ جايىنىڭ نامى «ئىت ئوۋچى» (ئىت قاراۋۇللۇق قىلغان جاي) دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپتۇ. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ ئىسىم ئۆزگىرىپ «ئىشتاچى» دەپ ئاتالغانىكەن.

جايپاچچم

ئۇايەت قىلىنىشچە، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان X ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، تاغىسى (ئۆگەي دادىسى) پادىشاھ ئوغۇلچاق باشچىلىقىدىكى بۇددىستلارنىڭ دەھشەتلىك قارشىلىقىغا دۇچ كەپتۇ. شۇ سەۋەبتىن ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش پارتلاپ، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان كۈچ جەھەتتىن ئاجىز كېلىپ، تالاپەت تارتقان قالدۇق قوشۇنلىرىنى باشلاپ ئاتۇشنىڭ شىمالىدىكى تاغلىق رايون جايپاچچمغا چېكىنىپتۇ. ئۇ بۇ يەردە تۇرۇپ قېلىپ، ئۆزىنى رۇسلاپ، لەشكەر ئېلىپ، ئات سېتىۋېلىپ، قوشۇنىنى پەيدىنپەي كېڭەيتىپتۇ، ئاندىن قورال كۈچى بىلەن ئىسلام دىنىنى قاراخانىيلار خانىدانلىقى ۋە پۇتۇن شىنجاڭغا تارقىتىپتۇ. كېيىن بۇ جاي ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس جايى بولۇپ قاپتۇ. جايپاچچم سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان تۇرغان يەر بولۇپ، ئەسلىدە بۇ يەرنىڭ ئىسمى «جاي» دەپ ئاتىلىدىكەن. «پاچچم» بىر ئۇيغۇر ئايالىنىڭ

قەيسەر ھېسامىدىن سىزغان

ئسمى بولۇپ، ئۇ ئەينى زاماندا مەشھۇر ئايال ئىكەن. ئۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ، سۇتۇق بۇغرا-خان بىلەن بۇ جايغا كېلىپ، ئۇرۇشتا قازا تاپقانىكەن. سۇتۇق بۇغراخان ئۇنى خاتىرىلەش ئۈچۈن بۇ جايغا «جايپاچچىم» (پاچچىمنىڭ جايى) دەپ نام بەرگەنىكەن.

بۇ جايدا يەنە «قولسالدى مازار» دېگەن بىر بۇلاق بار. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇ بىر مۇقەددەس بۇلاق ئىكەن. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مۇشۇ يەردە تۇرغاندا قولىدا يەرنى كولىغان، بۇلاق شۇ چاغدا ئاپىرىدە بولغان. تۇغماس ئاياللار قولىنى بۇلاققا چىلاپ قولىنى تامشىپ يالىسا ھامىلدار بولارئىمىش. قولسالدى مازارنىڭ تەسكەي تۆپىلىكىدە «غۇسۇلخانا» دەپ ئاتىلىدىغان بىر ئورەك بار. ئۇنىڭ ئاستىدىن بىر بۇلاق سىزىپ ئېقىپ تۇرىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇ يەردە سۇتۇق بۇغراخان يۇيۇنغان، شۇڭا غۇسۇلخانا دەپ ئات قويۇلغانىكەن. بۇ يەردە يەنە چوڭ تاش ئوقۇر بار، ئوقۇر يېنىدا تۆۋرۈك شەكىللىك بىر تاش بار. بۇ سۇتۇق بۇغراخان ئات باغلايدىغان جاي ئىكەن. ئۇ يەردە يەنە تامچە مازار دېگەن يەر بار. ئۇ ياي شەكىللىك ئۆڭكۇر بولۇپ، ئۆڭكۇر لەمپىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن سۇ تىك ئېقىپ چۈشىدۇ. ئۆڭكۇرنىڭ تاملىرىدا سۇ تامچىلاپ تۇرىدىغان بۇلاقلار بار. بۇ ئۆڭكۇر سۇتۇق بۇغراخان لەشكەرلىرىنىڭ غۇسۇلخانىسى ئىكەن.

ئۇنىڭدىن باشقا بۇ يەردە «قىرىق مەسچىت» دېگەن يەر بار. بۇ يەرنىڭ ئەتراپى دۆۋە - دۆۋە تاشلار بىلەن ئورالغان، ئوتتۇرىسىدا قىرىق - ئەللىك كىشى ناماز ئوقۇيدىغان تۈز يەر بار. رىۋايەت قىلىنىشىچە، سۇتۇق بۇغراخان بۇ يەرگە كەلگەندە قاراڭغۇ چۈشۈپتىكەن، ئۇ قول ئاستىدىكىلەرگە قىرىق تاش ئوچاق سېلىپ ئوت يېقىشنى بۇيرۇغان. قىرىق گۇلخاننى كۆرگەن قارشى تەرەپتىكى قوشۇن سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ قىرىق قوشۇنى بار ئىكەن دەپ قورقۇپ كېتىپ چېكىنگەنىكەن. كېيىن بۇ جاي كىشىلەر تاۋاپ قىلىدىغان مۇقەددەس جايغا ئايلانغان.

قەيسەر ھېسامىدىن سىزغان

شورۇق

ئەڭ ئاتۇش بوغازدىكى پارچە تاغنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ ئوڭ تەرەپكە قارىسا ئەن تاۋار-دەك كەڭ كەتكەن بىر پارچە زېمىن تۇرغان، سول تەرەپكە قارىسا تاۋارنىڭ كېسىكىدەك بىر پارچە زېمىن تۇرغان، لېكىن بۇ ئادەمزاتسىز زېمىن ئىكەن. ئەڭلىيا تۇرۇپ ئويلىنىپ «مۇشۇنچىۋالا ئېسىل زېمىندە ئادەمزاتنىڭ بولمىغىنى نېمىسى؟» دەپ ھاسىسىنى سۆرەپ ئوڭ تەرەپكە بىر مېڭىپتۇ، نەتىجىدە، ھازىرقى ئوڭ ئېرىق ئۆستىگى ھاسىل بوپتۇ. يەنە قايتىپ كېلىپ ھاسىسىنى سۆرەپ سول تەرەپكە بىر مېڭىپتۇ، نەتىجىدە، سول ئېرىق دېگەن ئۆستەڭ ھاسىل بوپتۇ. «شورۇق» دېگەن سۆز ئەنە شۇ «سول ئېرىق» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققانمىش.

تۇزكىيىك

ھاياتنى قەدىمكى زاماندا ئاتۇشنىڭ تۇپرىقىدا بىر پادىشاھ سەلتەنەت سۈرگەنىكەن. پادىشاھنىڭ ئىسمى مونچاق تېكىن ئىكەن. شۇ پادىشاھنىڭ يالغۇز بىرلا ئوغلى بولۇپ، پادىشاھ ئۇ ئوغلىنى تولىمۇ ئەزىز كۆرىدىكەن. پادىشاھنىڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى بىجاق ئىكەن. بىجاق ھۇنەر ـ ھېكمەتتە كامالەتكە يېتىپ، چەۋەندازلىقتا تەڭدىشى يوق بولۇپ ئۆسۈپ يېتىلگەندە، پادىشاھ مونچاق بىر رەقىبىگە قارشى ئۇرۇش باشلاپتۇ. ئۇنىڭ لەشكەرلىرى ياۋنى مەغلۇپ قىلىپ سۈرۈپ كېتىۋاتقاندا، پادىشاھ مونچاق تۇيۇقسىز ئاغرىپ قېلىپ، «ئاھ» دەپ توۋلاپتۇ ـ دە، ھوشىدىن كېتىپتۇ. ئۇنىڭ سەركەردە، ياساۋۇللىرى دەرھال يىغىلىپ كېلىپ قارىسا پادىشاھ مونچاقنىڭ ئوڭ بىلىكىگە بىر تال ئوقيا ئوقى سانجىلىپ قالغان، پادىشاھ ھوشسىز ياتقۇدەك. ئۇلار ئۆزلىرى بىلەن بىرگە يۈرگەن ئوردا ئەمچىسىنى چاقىرىپ پادىشاھنى داۋالاشنى بۇيرۇپتۇ، بىراق داۋالاشنىڭ نەتىجىسى بولماپتۇ. پادىشاھ مونچاق ياكى تىرىك ئەمەس، ياكى ئۆلۈك ئەمەس ھالدا يېتىپتۇ.

سەركەردىلەر پادىشاھنىڭ ئەھۋالىنى كۆرۈپ، تەبىل چالدۇرۇپ، لەشكەرنى يىغىپ، پادىشاھ مونچاقنى ھوشسىز ھالدا جىرغىغا سېلىپ ئوردىغا قايتىپتۇ.

بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن بىجاق دادىسىنىڭ ھاياتىنىڭ خەۋپىتە قالغانلىقىنى بىلىپ، كېچە ـ كۈندۈز پەرياد ئۇرۇپ، پايپېتەك بولۇپ يۇرۇپتۇ. بىر كۈنى بىجاق ئۆزى يالغۇز سۇ بويىدا مۇڭلىنىپ ئولتۇرسا، يېنىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان بىر ئاق ساقال مويسىپىت ئۇنىڭغا سالام قىلىپ، ئۇنىڭدىن نېمىشقا مۇڭلىنىپ ئولتۇرغانلىقىنى سوراپتۇ. بىجاق ئاتىسىنىڭ ئەھۋالىنى ئېيتىپ بېرىپتۇ. ئاق ساقال بوۋاي ئۇنىڭغا:

ــ ئەي بالام، سەن ۋاپادار ئوغۇل بولساڭ، بۈگۈنلا ئاتلىنىپ توققۇز بۇلاققا بارغىن، ئۇ يەردە بىر قىيانىڭ ئادەم چىقالمايدىغان يېرىدە بىر گۇل بار، مۇبادا شۇ گۈلنى ئەكېلىپ دادىڭغا پۇراتساڭ، ھوشىغا كېلىدۇ. گۈلنىڭ بەرگىسىنى ئېزىپ يارا ئاغزىغا باسساڭ، دادىڭ ساقىيىپ كېتىپ ئەسلا تىغ ئۆتمەيدىغان بولۇپ كېتىدۇ، خەير خوش، ــ دەپتۇ ـ دە، يولغا راۋان بولۇپ كۆزدىن غايىب بوپتۇ.

بىجاق شۇ كۈنى نۆكەرلىرىمۇ ئالماي، ئاتنى توقۇپ، توققۇزبۇلاق تەرەپكە ئاتلىنىپتۇ.

ئۇ زامانلاردا بوغاز دەرياسىدا ئۇزۇلمەي سۇ ئاقىدىكەن. تاغ ـ ئېدىرلارنىڭ ئۈستى بىر قەۋەت يېشىل لىباس يېپىلغاندەك، ئورمان ۋە ئوت ـ چۆپ بىلەن قاپلانغانىكەن.

بىجاق ئاتنى مىنىپ شىمالغا قاراپ مېڭىپ كۆكتامغا يېتىپ بېرىپتۇ ۋە تۆگە تاغنىڭ ئارقىسىغا ئۆتۈپ، توققۇزبۇلاق يايلىقىغا قاراپ مېڭىپتۇ.

بىجاق توققۇزبۇلاق يايلىقىغا بېرىپ قارىسا، شۇنداق بىر گۈزەل دۇنيا كۆز ئالدىدا نامايان بوپتۇ. زېمىن ئۇستىدە تاغ، ئېدىر، يايلاقلار كۆككە تاقاشقانغا قەدەر ياپيېشىل، ھەممە يەر گۈل باسقاندەك گۈزەل ئىكەن. ھەر خىل ھايۋانلار قىيغىتىپ ـ سەكرەپ ئويناۋاتقانىكەن.

بىجاق شېپالىق گۈل ئېچىلغان قىيانى ئىزدەپتۇ، خېلى كۆپ ئىزدىگەن بولسىمۇ تاپالماپتۇ. ئاخىر گۈللۈكنىڭ ئۇستىدە ئېتىنى ئوتقا قويۇپ بېرىپ يېتىپ ئۇخلاپ قاپتۇ. ئۇ بىر چۈش كۆرۈپتۇ. چۈشىدە بىر ساھىبجامال قىز بىجاقنىڭ ئالدىدا پەيدا بوپتۇ. قىزنىڭ يېنىدا بىر چىرايلىق كېيىكى بار ئىكەن. قىز يىگىتكە سالام ـ سەھەت قىلغاندىن كېيىن، سوئال سوراپتۇ:

ــ ئەي يېگانە يىگىت، مېنىڭ دىيارىمغا نېمىشقا كەلدىڭ؟

يىگىت بۇ يەرگە كېلىشتىكى مەقسىتىنى ئېيتىپ:

ــ ئاتامنىڭ ھاياتىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن شېپالىق گۈلگە كەلدىم، ــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

ــ سەندىن باشقا بۇ يەرگە كېلىدىغان ئادەم يوقمىدى؟ ــ دەپتۇ قىز.

ــ مەن يالغۇز ئوغۇلمەن، ئوغۇلنىڭ ئاتا ـ ئانا ئالدىدىكى قەرزى ئۇلارنى كۆز قارىچۇقىدەك مۇھا-پىزەت قىلىپ ئاسرىماقتۇر، ــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ يىگىت.

قىز بىجاقنىڭ جاۋابىدىن تەسىرلىنىپتۇ، ئەمما يەنە بىر سوئال سوراپتۇ:

ــ بۇ يەرنىڭ بىر تىلسىمات ئىكەنلىكىنى، كەلگەن ئادەمنىڭ تىرىك قايتالمايدىغانلىقىنى ئويلىمىدىڭمۇ؟

ــ بۇرچىنى ئادا قىلىش ئۈچۈن ئاتلانغان قەيسەر ئادەمنى دۇنيادا قورقۇتالايدىغان ھېچقانداق نەرسە يوق! ــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ بىجاق.

قىز يىگىتنىڭ سۆزىدىن بەكمۇ تەسىرلىنىپتۇ ۋە ئۇنىڭغا ياردەم قىلىش نىيىتىگە كەپتۇ ـ دە، بىجاققا:

ــ سەن قەيسەر، ۋاپادار يىگىت ئىكەنسەن، مەن ساڭا ياردەم قىلاي. بىراق، بۇ يەر مېنىڭ ئاتامنىڭ

ئىلكىدىكى تىلسىمات قىلىنغان يەر. گۇلنى سەن تاپالمايسەن، تاپساڭمۇ ئەكېتەلمەيسەن. گۈلنى ئۈزسەڭ، تۈيۇقسىز بىر شامال چىقىپ سېنى قىيادىن تۆۋەنگە غۇلىتىۋېتىدۇ، پەسكە چۈشۈپ هالاك بولسەن. گۇل بۇ يەردە ئەمەس، سەن كەلگەن تەرەپتىكى تىك قىيانىڭ ئۈستىدە بىر بۇلاق بار، شۇ بۇلاقنىڭ يېنىدا. ئۇ يەرگە مېنىڭ كېيىكىملا چىقالايدۇ. سەن قايتىپ قىيانىڭ ئالدىغا بېرىپ كۈتۈپ تۇرغىن. مېنىڭ كېيىكىم گۇلنى قىيادىن ئۈزۈۋېلىپ پەسكە ساڭا تاشلاپ بېرىدۇ، ــ دەپتۇ.

بىچاق شۇئان خۇشال بولۇپ ئويغىنىپ كېتىپتۇ، قارىسا ئەتراپتا قىزنىڭ قارىسىمۇ كۆرۈنمەپتۇ. ئەسلىدە بۇ قىز پەرىزات ئىكەن. پەرىزات قىز بىچاقنى ياقتۇرۇپ قالغاچقا، ئۇنىڭغا ياردەم قىلماقچى بولغانىكەن.

بىچاق ئورنىدىن تۇرۇپ ئاتقا مىنىپتۇ ۋە قىزنىڭ ئېيتقىنى بويىچە كەلگەن يولى بىلەن قايتىپ، تىك قىيانىڭ ئالدىغا كېلىپ كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. تىك قىيانىڭ غەربىي تەرىپى پىچاق بىلەن كېسىپ چۈشۈرگەندەك تىك ئىكەن.

ئەمدى گەپنى پەرىزات قىزدىن ئاڭلايلى:

پەرىزات قىز گۈلنى ئۆزى ئۈزۈپ يىگىتكە تاشلاپ بەرسىمۇ بولار ئىكەن، بىراق پەرىلەرنىڭ مىزاقىنىدا، پەرىلەرنىڭ سىنىقىدىن ئۆتمىگەن ئادەمگە ئۆز قولى بىلەن بىر نەرسە بېرىشكە رۇخسەت يوق ئىكەن، بېرىپ قالسا جازاسى ئېغىر ئىكەن.

پەرىزات قىز خاسىيەتلىك كېيىكنى ئەگەشتۈرۈپ قىياغا چىقىپتۇ ۋە چىققان يېرىدە خاسىيەتلىك كېيىككە:

ــ كېيىكىم، سەن بېرىپ ئاۋۇ گۈللەرنىڭ ئىچىدە بىر چوڭ سېرىق گۈل بار، شۇنى تاللاپ ئۈزۈپ قىيانىڭ ئۇ بېشىغا ئاپىرىپ تاشلىغىن، پەستە بىر يىگىت شۇ گۈلنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ، ــ دەپتۇ.

خاسىيەتلىك كېيىك بۇلاق بېشىدىكى غۇچچىدە گۈللەرنىڭ ئارىسىغا كېلىپ، پەرىزات ئېيتقان چوڭ سېرىق گۈلنى كۆرۈپتۇ. گۈلدىن ئۆزگىچە نۇر چىقىپ تۇرغانىكەن، شۇ نۇر بىلەن چېچىلىۋاتقان ئاجايىپ خۇش پۇراق ئالەمنى مەست قىلىۋاتقانىكەن. كېيىك گۈلنى چىشلەپ ئۈزگەندە، قىيانىڭ ئۈستى

تىترەپ كېتىپتۇ. خاسىيەتلىك كېيىك گۈلنى قىيانىڭ غەربىي قىرىغا ئېلىپ ماڭماقچى بولغاندا تۇ-
يۇقسىز قاتتىق بىر شامال چىقىپتۇ ـ دە، خاسىيەتلىك كېيىكنى ئىككى موللاق ئاتتۇرۇپ، ئۇڭدىسىغا
ياتقان هالدا غەربىي قىرغاققا سۈرۈپ ئۇچۇرۇپتۇ. پەرىزات قىز خاسىيەتلىك كېيىكنى ساقلاپ قېلىش
مەقسىتىدە بىر ئەپسۇن ئوقۇپ قولىنى سوزغانىكەن، ئەمدىلا قىيانىڭ قىرىدىن پەسكە غۇلىماقچى بولغان
كېيىكنىڭ مۇڭگۈزى بىر تاشقا ئىلىنىپ قاپتۇ ـ دە، خاسىيەتلىك كېيىك تۆت پۇتى ئاسمانغا قارىغان
پېتى پەسكە سىيرىلىۋاتقان قىياپەتتە توختاپ قاپتۇ ۋە بىر قېتىم مەرگەنىكەن، ئاغزىدا چىشلەپ تۇرغان
گۈل پەسكە چۈشۈپ كېتىپتۇ. خاسىيەتلىك كېيىك ئورنىدىن تۇرالماپتۇ، شۇ پېتى قېتىپ قاپتۇ.

پەرىزات قىزمۇ خاسىيەتلىك كېيىكتىن ئايرىلىپتۇ. قىزنىڭ ئوقۇغان ئەپسۇنى خاسىيەتلىك كې-
يىكنىڭ گەۋدىسى قىيانىڭ قىرىدىن پەسكە ساڭگىلىماستا كۆچىنى كۆرسىتەلەيدىكەن، ئەمما كېيىكنى
توختاتقان بىلەن ئورنىدىن تۇرغۇزالمايدىكەن. پەرىزات قىز خاسىيەتلىك كېيىكنىڭ گەۋدىسىنى باشقا
قۇشلارنىڭ يەۋەتمەسلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، تۇزدىن بىر ئوچۇم ئەكېلىپ كېيىكنىڭ ئۇستىگە چېچىپتۇ.
شۇ ئەسنادا پەرىزاتنىڭ ئاتىسىنىڭ ئاۋازى ئاڭلىنىپتۇ. ئاتىسى:

ــ قىزىم، سەن بىزنىڭ مىزانمىزغا رىئايە قىلماي خاسىيەتلىك گۈلنى كېيىكىگە ئۇزدۇرۇپ،
ئادەمزاتقا تاشلىتىپ بەردىڭ، سەن بۇ قىلمىشىڭنىڭ جازاسىنى تارتىپ، هازىردىن باشلاپ خاسىيەتلىك
كېيىكتىن ئايرىلدىڭ. بۇ كېيىكنىڭ گەۋدىسى پەرىلەر دۇنياسىنىڭ ئىبرىتى ئۈچۈن قىيامەتكىچە شۇ
قىيانىڭ ئۈستىدە تۇز هالىتىدە قالىدۇ. تىرىك هالىتىدە يەرگە چۈشمىگىنى بىلەن تۇزغا ئايلانغان ها-
لىتىدە يىلدا بىر قېتىم يەرگە غۇلاپ جازاسىنى تارتىدۇ، باهاردىن باشلاپ يەنە كۆكلەپ پۇتۇن كېيىك
هالىتىگە كېلىدۇ، بۇ ئىش ئەنە شۇنداق تەكرارلىنىدۇ[34]، ــ دەپتۇ.

ئەمدى گەپنى بىجاقتىن ئاڭلايلى:

بىجاق قىيانىڭ قىرىدا يۈز بەرگەن هادىسىنى كۆرۈپ تۇرغانىكەن. گۈلنىڭ يەرگە چۈشۈۋاتقىنىنى
كۆرۈپ گۈلنى تۇتۇۋاپتۇ. ئاندىن قىياغا قاراپ:

ــ خەير خوش! ــ دەپتۇ ـ دە، يولىغا راۋان بوپتۇ.

بىجاق شەھەرگە يېقىن كېلىپ قارىسا شەھەرنى دۇشمەنلەر مۇهاسىرىگە ئېلىۋالغان، دادىسىنىڭ
لەشكەرلىرى قەهرىمانلىق بىلەن شەھەرنى قوغداۋاتقانىكەن. بىجاق كېچىدە بىر ئامال قىلىپ مۇهاسە-
رىدىن ئۆتۈپ شەھەرگە كىرىپتۇ. ئۆيگە كىرسە، دادىسى مونچاق پادىشاه يەنە شۇ نەمجان هالەتتە يا ئۆل-
مەي، يا تىرىلمەي ياتقانىكەن. بىجاق دادىسىنىڭ يېنىغا كېلىپ، گۈلنى ئۇنىڭ بۇرنىغا تۇتۇپتۇ. دادىسى
گۈلنىڭ هىدىنى پۇراپ ئاستا ـ ئاستا هوشىغا كەپتۇ. ئەتراپتىكىلەرنىڭ هەممىسى خۇشال بولۇپ
كېتىپتۇ. بىجاق ئاتىسىنىڭ هوشىغا كەلگىنىنى كۆرۈپ، گۈلنىڭ بەرگىسىنى ئېلىپ دادىسىنىڭ ئوڭ
بىلىكىدىكى يارا ئېغىزىغا باسقانىكەن، يارا ئېغىزىمۇ ساقىيىپتۇ.

پادىشاه مونچاق ئوغلىنىڭ ۋاپادارلىقىدىن سۆيۈنۈپ، ئوغلىنى باغرىغا بېسىپ، پېشانىسىدىن سۆ-
يۈپتۇ ـ دە، پۇتۇن شەھەردىكى لەشكەرلەرگە پەرمان چۈشۈرۈپتۇ ۋە قىلىچىنى غىلىپىدىن سۇغۇرۇۋېلىپ:

ــ جەڭگە ئاتلىنىپ ياۋنى قىرىپ تاشلايلى! ــ دەپتۇ ـ دە، جەڭگە ئاتلىنىپتۇ.

جەڭ شىددەتلىك داۋام قىپتۇ. دۇشمەن يېڭىلىپ قېچىپتۇ. پادىشاه مونچاق ياۋنىڭ شەھرىنى بېسۋاپتۇ.

ئەل ـ جامائەت ئىچىدە «ئوغۇل تۇغۇلسا يەرنىڭ ئاستىدىكى تاشمۇ خۇش بولىدۇ» دېگەن گەپ ئەنە
شۇ زاماندىن قالغانىكەن.

شاهزادە ئەرژۇزبلەن مەلىكە ئەنگىز

ئۇرۇنقى زامانلارنىڭ بىرىدە، ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغان، بۇتقا ئېتىقاد قىلىپ يۇرگەن، ھەرقايسى بەگلىكلەر ئۆز ئالدىغا خانلىق قۇرۇپ دەۋران سۈرگەن زامانلارنىڭ بىرىدە، ئاتۇشتا بىر خان ئۆتكەنكەن، ئۇنىڭ ئىسمى ئاتىش ئىكەن. خانىنىڭ يالغۇز بىر شاھزادىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمى ئەرژۇز ئىكەن.

شاھزادە ئەرژۇزنىڭ تەربىيىسى ئۇچۇن ئاتىشخان ئالاھىدە كۆڭۇل بۆلۈپتۇ. خانلىق تەۋەسىدىكى دانىشمەنلەرنى يىغىپ، ئەرژۇزنى ئوقۇتۇپ بىلىمدە كامالەتكە يەتكۈزۈپتۇ. ئاشۇ ۋاقىتتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە، ئۇستا مەرگەن، قىلىچۋاز، جەڭ ماھارىتىدە يېگانە باتۇرلارنى تەكلىپ قىلىپ، شاھزادە ئەرژۇزنى جەڭ ماھارىتىدە زامانىسىدا تەڭداشسىز باتۇر قىلىپ تەربىيىلەپتۇ.

شاھزادە ئەرژۇزنىڭ بىلىم ئىگىلىشى بۇنىڭ بىلەنلا توختاپ قالماپتۇ. شاھزادە ئەرژۇز ناھايىتى تەلەپچان، ئەقىللىق يىگىت ئىكەن. ئۇ يەنە زامانىسىغا ماس بىلىملەرگە ماھىر ئەڭ ئۇستا رەسساملارنى ئۇستاز تۇتۇپ، رەسىم سىزىشنى ئۆگىنىپتۇ. ئەرژۇز سىزغان رەسىملەر خۇددى جانلىق ئادەمنىڭ ئۆزىدەكلا كۆرۈنىدىكەن. شۇنداق قىلىپ، ئۇستازلىرىنى بېسىپ چۈشىدىغان رەسسام بولۇپ يېتىشىپتۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ھەيكەلتىراشلىق، تاشچىلىق ھۈنەرلىرىنى مۇكەممەل دەستىگە ئېلىپ، كىشىلەرنى ھەيران قالدۇرۇپتۇ.

شاھزادە ئەرژۇز بىلىم، ھۈنەر ـ سەنئەتنى دەستىگە ئېلىپ، يېگانە باھادىر يىگىت بولۇپ يېتىشكەن چاغدا، دەل ئون سەككىزگە كىرىپ قالغانىكەن، شۇنداقتىمۇ ئەرژۇز ئۆيلىنىشنى خىيال قىلىپ باقمىغانىكەن. لېكىن، ئاتىسى ئاتىشخان ئوغلىنىڭ بالاغەتكە يېتىپ قالغانلىقىنى ئويلاپ، ئوغلىنىڭ تۇيۇقسىز قىلىپ، كېلىن كۆرۈشنى كۆڭلىگە پۈكۈپتۇ ـ دە، خانلىق تەۋەسىدىكى بەگلەرنىڭ قىزلىرىنىڭ ئەڭ گۈزەللىرىنى لايىق تاللاپ، شاھزادە ئەرژۇزنى ئۆيلەپ قويماقچى بوپتۇ، ئاندىن ئوغلىغا ئويلىغانلىرىنى ئېيتىپتۇ. شاھزادە ئەرژۇز ئاتىسىغا:

ـــ ئەي شاھ ئاتا، مەن سىزگە دۇنيادىكى ئىلىم ـ ھېكمەتلەرنى ئىگىلەپ بولمىغۇچە توي قىلماسلىقىمغا رۇخسەت بېرىشىڭىزنى تەلەپ قىلغىنىمدا سىز ماڭا رۇخسەت بەرگەنىدىڭىز، مەن تېخى مەقسىتىمگە يەتمىدىم. مەن ئىگىلىگەن بىلىم، ھۈنەر ـ سەنئەت مۇشۇ دۇنيادا سىناقتىن ئۆتۈپ، كىشىلەرنى قايىل قىلالىغاندا، ئاندىن ئۆيلەنمەكچىمەن، ـــ دەپتۇ.

ئاتىش خان ئەسلىي ئوغلىنىڭ تەلىپىگە ئەرژۇز يەتتە ياشقا كىرگەن چاغدىلا قوشۇلغانىكەن، شۇڭا ھېچنېمە دېيەلمەپتۇ.

شاهزاده ئەرۋۈزگە ئاتىسى قىرىق يىگىتنى مۇھاپىزەتچى قىلىپ بەرگەنىكەن. لېكىن، ئەرۋۈز يەگىتلەرنى ئايرىم مەشىق قىلىشقا قالدۇرۇپ، ئۆزى باققۇغا چىقىپ جەڭ مەشىقى قىلىدىكەن. بىر كۈنى ئۇ چاقپەلەكتەك پىلدىرلاپ، ئارسلاندەك ھەيۋە بىلەن جەڭ مەشىقى قىلىۋاتقاندا، يولدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان بىر بوۋاي ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ دەپتۇ:

— ئەي چەۋەنداز، لاچىندەك چاققان، ئارسلاندەك باتۇر، چىراي - سۈمبىتى تەڭداشسىز يىگىت، چىرايىڭغا قارىسام نۇر يېغىپ تۇرۇپتۇ. خۇدا سېنى ئالىي مەرتىۋە ئۈچۈن يارالتقانىكەن. ماھارىتىڭ مۇشۇ زامانداا تەڭداشسىز ئىكەن. ئۆزۈڭ يالغۇز بۇ مەيداندا چاڭ توزۇتۇپ يۈرگۈچە، ئۆزۈڭنى مەردۇمەيداندا سىناپ باقساڭ بولمامدۇ؟ باتۇر يىگىتنىڭ شۆھرىتى مەردۇمەيداندىن ئالەمگە يېيىلىدۇ. گېپىمگە قۇلاق سال، مەن ساڭا بىزنىڭ مەملىكەتتە بولۇۋاتقان بىر ئىشنى ئېيتىپ بېرەي: بىزنىڭ خانىمىڭ ھۆسن - جامالدا تەڭدىشى يوق بىر قىزى بار، ئۇنىڭ ئىسمى مەلىكە ئەنگىز. بۇ يىل راسا رەسىدە بولدى. شۇڭا، ئۇنى ئاتىسى ئوڭ قول ۋەزىرىنىڭ ئوغلىغا ياتلىق قىلماقچى بولغانىكەن، قىز ئۇنىماپتۇ ۋە ياتلىق بولۇش ئۈچۈن مۇنداق بىر شەرتنى قويۇپتۇ: «ئەي خان ئاتا، مېنى ياتلىق قىلماقچى بولسىڭىز، مېنىڭ بىر شەرتىم بار، شۇ شەرتىم ئورۇندالسا، ئاندىن ياتلىق بولىمەن، ئورۇندالمىسا، بۇ دۇنيادىن تۇل ئۆتۈپ كەتسەم كېتىمەنكى، ھەرگىز ياتلىق بولمايمەن.» ئاتىسى قىزىنىڭ شەرتىنى ئاڭلاپ كۆڭلىدە مالىغا قۇل كۆرۈپ، پۈتۈن ئەلگە جاكارلاپ : «كىم قىزىمنىڭ شەرتىنى ئورۇندىيالىسا، قىزىمنى شۇنىڭغا ياتلىق قىلىپ، شاھلىق تەختىمنىمۇ ئۆتۈنۈپ بېرىمەن» دەپتۇ. قىزنىڭ شەرتى مۇنداق ئىكەن: كىمدەكىم مەلىكە ئەنگىزنى ئالماقچى بولسا، ئۈچ شەرتنى ئورۇندايدىكەن: بىرىنچى شەرت، مەلىكىنى ئالماقچى بولغان كىشى ئۈچ يۈز گەز ئارىلىقتىن ئوق ئېتىپ، ئېگىز مومىغا ئېسىپ قويۇلغان تۇخۇمنى چېقىۋېتەلىشى كېرەك ئىكەن؛ ئۇچىنچى شەرت، قىز ئۈچۈن ئەڭ خىلۋەت، ھاۋالىق، سۇيى مول، مەنزىرىسى گۈزەل تاغنى تىك ئويۇپ ئۈچ ھۈجرىلىقتىن ئۈچ خانا، ئۇنىڭ ئىچىگە بۇت ئورنىتىپ، تاملىرىغا ئەڭ گۈزەل رەسىملەرنى سىزدىشى، ئوتتۇرىدىكى خانىغا ئالتۇن بۇت ئورنىتالىشى كېرەك ئىكەن. كىم مۇشۇ ئۈچ شەرتنى ئورۇندىيالىسا، مەلىكە ئەنگىز شۇنىڭ خوتۇنى بولىدىكەن.

بوۋاي مەلىكە ئەنگىز توغرىسىدىكى خەۋەرنى شاھزادە ئەرۋۈزغا ئېيتىپ بېرىپ، ئاخىردا مۇنداق دەپتۇ:

— ئەي ئوغلۇم، بىزنىڭ ئېلىمىزدە نۇرغۇن يىگىتلەر مەلىكە ئەنگىزنىڭ شەرتىنى ئورۇندايمىز، دەپ مەيدانغا چىقىپ لەت بولۇپ قالدى. قېنى، سەنمۇ ئۆزۈڭنى بىر سىناپ كۆرگىن. خۇدا سېنى مەلىكە ئەنگىزگە لايىق يارالتقان بولسا ئەجەب ئەمەس!

بوۋاي شۇنداق دەپلا ئىت يولى تەرەپكە مېڭىپ كېتىپتۇ. لېكىن، بوۋاي كەتكەن بىلەن شاھزادە ئەرۋۈزنىڭ يۈرىكىگە بىر ئوت تۇتىشىپ، ۋۇجۇدىنى بېسىلماس بىر بىئارامالىق ئىگىلىۋاپتۇ. ئەسلىدە شاھزادە مۇشۇنداق بىر قاتتىق سىناق ئالدىدا ئۆزىنى سىناپ بېقىشنى ئارزۇ قىلىپ يۈرگەنىكەن. ئۇ ئاتىسىنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئىجازەت سوراپتۇ ۋە:

— ئەي ئاتا، ماڭا ئىجازەت بېرىڭ، مەلىكە ئەنگىزنىڭ قاتتىق شەرتىنى ئورۇنداي. ئامان - ئېسەن كېلىشىم ئۈچۈن دۇئا قىلىڭ، — دەپتۇ ھەم ئۇستازلىرىدىنمۇ دۇئا ئېلىپ يولغا ماڭماقچى بولۇپتۇ. پادىشاھ:

— ئەي ئوغلۇم، مۇشۇ مەملىكەتتىن سەن خالىغان قىزنى ئېلىپ بەرسەم، سەن شۇ خەتەرگە

تەۋەككۇل قىلمىساڭچۇ ! ــ دېگەنىكەن، شاھزادە:

ــ ئەي ئاتا، مېنى ئوغۇل دەپ تاپتىڭىز، شۇڭا دۇنيادا ئەر بولۇپ ياشاي ! تەييار نەرسىنىڭ راھىتىنى كۆرۈش ۋېجدانلىق ئەرنىڭ ئىشى ئەمەس، ــ دەپتۇ ۋە ئاتىسىدىن ئىجازەت ئېلىپ يولغا راۋان بوپتۇ.

شاھزادە ئەرۋۇز ئىت يولىدىن ئۆتۈپ، بەشكېرەمگە كىرىپتۇ ۋە يۇرتنى ئارىلاپ ئۆتۈپ، مەلىكە ئەزگىنىڭ شەھىرىگە كىرىپتۇ. شەھەردە مەلىكە ئەنگىزنىڭ ئەرگە تېگىش شەرتلىرى توغرىسىدىكى گەپ-تىن باشقا گەپ يوق ئىكەن. مەلىكىگە ئاشىق بولغان يىگىتلەر شەھەر ئوتتۇرىسىدىكى مەيدانداً، موما ياغاچ ئۇستىگە ئېلىپ قويۇلغان تۇخۇمنى ئوقيا بىلەن ئاتالماي ھەلەكتە ئىكەن. قالغان ئىككى شەرتنى ئورۇندىشىمۇ جۇرئەت قىلىشقا ھېچ كىشى پېتىنالمىغانىكەن. شاھزادە ئەرۋۇز ئۇستىگە پۇقرالاردەك ئاددىي كىيىم كىيىۋالغاچقا، ھېچ كىشى ئۇنىڭغا دىققەت قىلىپمۇ كەتمەپتۇ.

ئەتىسى شاھزادە ئەرۋۇز ئوردىغا ئۆزىنى مەلۇم قىلىپ، مەلىكە ئەنگىزنىڭ شەرتلىرىنى ئورۇندايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپتۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان بەگلەر ۋە خالايىقلار ھەيران بولۇشۇپتۇ ۋە:

ــ ھەي ھاماقەت بالا، ياشلىقىڭغا ئېلىپ مەلىكىگە ئاشىق بولدۇڭمۇ؟ كاللاڭدىن ئايرىلمىساڭ بولاتتى، ــ دېيىشىپتۇ، شۇنداقتىمۇ شاھزادە ئۇلارغا كۆلۈپ قويۇپ:

ــ قېنى، ئۆزۈمنى بىر سىناپ كۆرەي، ــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

بۇ خەۋەر مەلىكىگە يەتكۈزۈلۈپتۇ. مەلىكە «شەرتنى ئورۇندىماقچى بولغان قانداق يىگىت ئىكەن، بىر كۆرەي» دەپ شەھەر مەركىزىدىكى مەيدانغا بېرىپ شاھانە كۆرسىدىن ئورۇن ئاپتۇ ۋە مەيدانغا كىرگەن شاھزادە ئەرۋۇزغا بىرىنچى شەرتنى ئورۇنداشنى بۇيرۇپتۇ.

مەيداننىڭ ئەتراپىغا نەچچە مىڭلىغان خالايىق يىغىلغانىكەن. ئۇلار: «قېنى بۇ يىگىتنىڭ تەقدىرى نېمە بولاركىن؟» دېيىشىپتۇ.

شاھزادە ئەرۋۇز بىلەكلىرىنى تۇرۇپ، چېكىسىنى قىزىل تاۋاردا چىگىپ، ئوقياسىنى ئېلىپ كىرىچىنى تارتىپتۇ ــ دە، موما ياغاچ ئۇستىدە تۇرغان تۇخۇمنى قارىغا ئاپتۇ. شاھزادە ئاتقان ئوق ۋىزىلداپ بېرىپ، تۇخۇمنى تېشىپ ئۆتۈپ كېتىپتۇ. مەيدانداً «باركاللا !» دېگەن سادا ياڭراپتۇ.

مەلىكە شاھزادىنىڭ مەرگەنلىكىگە قايىل بوپتۇ، ئەمما كۆڭلىدىكىنى بىلدۈرمەپتۇ. ۋەزىر ــ ۋۇزرالار شاھزادىگە كۆزلىرىنى ئالايىتىشىپ قاراپ قاپتۇ.

مەلىكە شاھزادە ئەرۋۇزغا ئىككىنچى شەرتنى ئادا قىلىشنى بۇيرۇپتۇ. ئۆزىمۇ ئىككىنچى شەرتنىڭ ئادا قىلىنىشىنى كۆرۈش ئۈچۈن، تۆت تەرىپى تام بىلەن قورشالغان سورۇنغا بېرىپ، شاھانە سۇپىدىن ئورۇن ئاپتۇ.

بەگلەر ۋە ياساۋۇللار شاھزادە ئەرۋۇزنى مەيدانغا كىرگۈزۈۋېتىپ، مەلىكىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن قەپەستىكى شىرنى قويۇۋېتىپتۇ. قەپەستىن چىققان شىر مەيداندا يېگانە تۇرغان شاھزادە ئەرۋۇزغا قەھىر بىلەن يۈگۈرۈپ ئېتىلىپتۇ. ئەتراپتا تاماشا كۆرۈۋاتقانلار قورقۇشۇپ چىرقىرىشىپ كېتىپتۇ. لېكىن، شاھزادە ئەرۋۇز قىلىچىنى مەھكەم تۇتۇپ، ھودۇقماي تۇرۇپتۇ. شىرنىڭ چاڭگال سوزۇپ ئېتىلىشى بىلەن شاھزادە ئەرۋۇز بىلەن شىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھايات ــ ماماتلىق ئېلىشىش باشلىنىپتۇ. كىشىلەرنىڭ دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كەتكەن شۇ پەيتتە، شىر شاھزادە ئەرۋۇزنى ئۇرۇپ يىقىتىپتۇ.

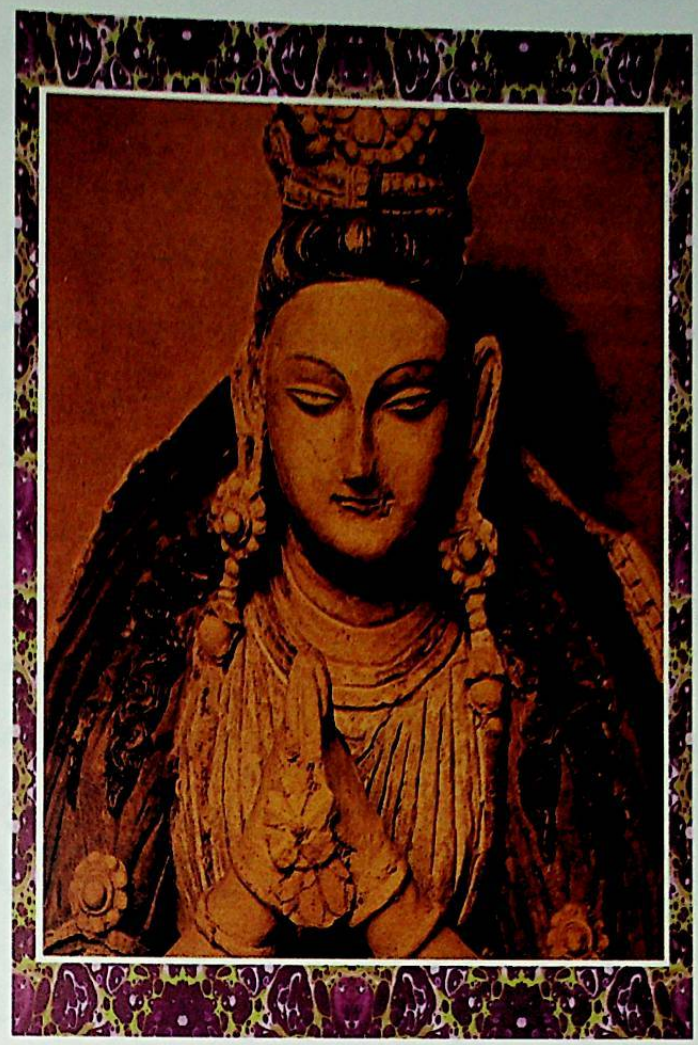
بۇ دەھشەتلىك ئېلىشىشنىڭ ئاقىۋىتى قورقۇنچلۇق بولۇشىنى تىلەپ تۇرغان ۋەزىر ــ ۋۇزرالار خۇشال بولۇشۇپ بىر ــ بىرىگە قاراپ كۈلۈمسىرەپ قويۇشۇپتۇ. چۈنكى، ئۇلار مەلىكىنى ئۆزلىرىنىڭ

ئوغۇللىرى ئالالمىغان يەردە باشقىلارنىڭ ئېلىـ
شىنى خالىمايدىكەن، شۇڭا يىگىتنى يىرتقۇچ
شىرنىڭ پارچە - پارچە قىلىۋېتىشىنى تىلەپ
تۇرۇشۇۋاتقانىكەن.

لېكىن، توساتتىن مەيداندا ئۇلار كۈتمىگەن
بىر مەنزىرە پەيدا بولىتۇ: شىر شاھزادىنىڭ ئۈسـ
تىدىن غۇلاپ چۈشۈپتۇ. پۈتكۈل خالايىق
يىگىتنى تەبرىكلەپ «باركاللا» توۋلىشىپتۇ.

ئەسلىدە ئىش مۇنداق بولغانىكەن: شىر يەـ
گىتنى يەرگە يىقىتىپ پارچىلاپ تاشلىماقچى
بولغاندا، يىگىت پەملەپ تۇرۇپ، شىرنىڭ يۈرـ
كىگە قىلىچ تىققانىكەن، شىر قانسىراپ، يىگىتـ
نىڭ يېنىغا گۈپپىدە ئۆرۈلۈپ چۈشۈپتۇ. يىگىت
ئورنىدىن تۇرۇپ، ئۆلگەن شىرنىڭ تېرىسىدىن
بىر تاسما تىلىپ بېلىگە باغلاپتۇ - دە، مەلىكـ
نىڭ ئالدىغا كېلىپ:

— ئەي مەلىكە، قېنى ئەمدى ئۇچىنچى
شەرتىڭىزنى ئېيتىڭ، — دەپتۇ.

مەلىكە ھازىرلا بولۇپ ئۆتكەن ئىشتىن ھەم ھەيران، ھەم خۇرسەن بولۇپ، شاھزادە ئەرۋۈزنى ياقـ
تۇرۇپ قالغانىكەن، شۇڭا ئۇ شاھزادىگە بىر كۈن ئارام ئېلىپ بولغاندىن كېيىن ئوردىغا كېلىشنى ئېيتىپتۇ.

شاھزادە ئەرۋۈز مەلىكىنىڭ دېگىنى بويىچە بىر كۈن ئارام ئېلىپ ئەتىسى ئوردىغا بېرىپتۇ. مەلىكە ئۇنىڭغا مۇنداق دەپتۇ:

— ئۇچىنچى شەرتىم شۇكى، ئەڭ ھاۋالىق، مەنزىرىسى گۈزەل تاغ باغرىدىن بىر ئورۇنىنى تاللاپ تاغنى ئويۇپ ئۇچ ھۈجرىلىقتىن ئۇچ خانا ياسايسىز، ھۈجرىلارغا بۇتلارنى ئورۇنلاشتۇرىسىز، تاملىرىغا ئەڭ گۈزەل رەسىملەرنى سىزىپ بېزەيسىز، سىزگە بېرىلىدىغان ۋاقىت ئۇچ ئاي، ئورۇندىيالمىسىڭىز، دۇنيادىن ئۆمىد ئۈزىسىز، — دەپتۇ.

شاھزادە ئەرۋۈز مەلىكە ئەنگىزنىڭ ئۇچىنچى شەرتىنى ئورۇنداش ئۈچۈن ئاتلىنىپ مېڭىپتۇ. مەـ
لىكە ئۇنىڭ كەينىگە بىر پايلاقچىنى سېلىپ قويۇپتۇ. ئەگەر شاھزادە ئەرۋۈز ئۇچ ئايۇاننى ئۆزى ياسىماي ھېيلە ئىشلەتسە، پايلاقچى ئۇنى مەلىكىگە خەۋەر قىلىدىكەن.

شاھزادە ئەرۋۈز ماڭغانچە شەھەردىن چىقىپ ئاق تاغقا كەپتۇ. تاغ باغرىدا كېزىپ يۈرۈپ مۇۋاپىق يەر ئىزدەپتۇ، تاپالماپتۇ. ئۇ تاغ ئۈستىدە مېڭىپ يۈرۈپ، تىترگىنىڭ ئۈستىگە كېلىپ قاپتۇ ۋە ئېگىز تاغ ئۈستىدىن پەسنى كۆزىتىپتۇ. پەستە دەريا تولغىنىپ ئېقىۋاتقانىكەن، ئەتراپ بۇك - باراقسان دەـ
رەخ، ئارچا بىلەن تولغانىكەن. شاھزادە ئالدىدىكى تاغنىڭ دەريا تەرىپىدىكى تىك يۈزىگە كۆز تاشلاپ، «بۇ يەر ئەڭ مۇۋاپىق ئىكەن» دەپتۇ - دە، ئىش باشلاشقا قارار قىپتۇ. شاھزادە ئەرۋۈز ئۈستا تۆمۈرچىلەرگە مېتىن - لوم بۇيرۇپ سوقتۇرۇپتۇ - دە، ئۇچ ئايۇاننى ياساشقا كىرىشىپتۇ.

ئۇ دەريا يۈزىدىن ئىككى مېتىر ئېگىزلىكتىن تاللاپ، مېتىن ئۇرۇپ تاغنى كولاشقا باشلاپتۇ.

مەلىكە ئەۋەتكەن پايلاقچى ئارچىلارنىڭ ئارىسىدا تۇرۇپ كۆزىتىدىكەن. ئەسلىدە شاھزادە ئەرۋۈزنىڭ ئاتىسىمۇ ئوغلىدىن ئەنسىرەپ ئۇنىڭ كەينىگە يوشۇرۇنچە ئادەم سالغانىكەن. خان ئۇلارغا: «سىلەرنى تاللاپ ئىشقا سالدىم. شاھزادىنىڭ ئامانلىقىغا سىلەر كېپىل، ئەگەر شاھزادە بىرەر خەۋپكە ئۇچرىسا، كاللاڭلارنى ئالىمەن. قانداق ئىش بولسا ۋاقتىدا ماڭا خەۋەر يەتكۈزۈپ تۇرۇڭلار» دېگەنىكەن. شۇڭا، شاھزادىنىڭ ئىشلىرىدىن خان خەۋەردار بولۇپ تۇرغانىكەن. خان شاھزادە ئۇچىنچى شەرتنى ئورۇندىغۇچە تاماقتىن، ماددىي بۇيۇملاردىن قىسىلىپ قالماسلىقى ئۈچۈن، ئون ئۆيلۈك ئادەمنى تاغ ئالدىدىكى دەريانىڭ بويىغا ئورۇنلىشىشقا ئەمر قىلغانىكەن.

بۇ يەرگە ئون ئۆيلۈك كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، شاھزادە ئەرۋۈزنىڭ ئىشلىرى كۆپ ئاسانلىشىپ-تۇ. مەلىكە بەلگىلىگەن ئۈچ ئاي مۆھلەت ئىچىدە، ھەربىرى ئۈچتىن ھۈجرىلىق ئۈچ خانا تەييار بوپتۇ. بۇ خانىلارنىڭ تاملىرىنى تۇخۇم ئارىلاشتۇرۇلغان گەچ بىلەن مەڭگۈ بۇزۇلماس قىلىپ سۈۋاپتۇ، گەچ ئۈستىگە ئۆڭمەس رەڭدە ھەر خىل رەسىملەرنى سىزىپ زىننەتلەپتۇ، ئىككى ياقتىكى خانىنىڭ بىرىگە كۈمۈش بۇت، يەنە بىرىگە لاي بۇت ئورنىتىپتۇ، ئۇتتۇرىدىكى خانىغا بولسا، شاھزادە ئاتىسىغا ئىلتىماس قىلىپ ئالدۇرۇپ كەلگەن ئالتۇن بۇتنى ئورنىتىپتۇ، قالغان ھەر ئۈچ خانىدىكى ئىككىدىن ئالتە ھۈجرىغا كىچىك بۇتلارنى ئورنىتىپتۇ، تاملىرىنى نەپىس زىننەتلەپتۇ، بۇ ئۈچ خانىنى ئويۇپ ياساشتىن چىققان شېغىل تاشلاردىن بۇ خانىلارنىڭ ئالدىغا بىر شاھانە سۇپا ياساپتۇ، دەريادىن ئۆتۈپ خانىلارغا چىقىش ئۈچۈن بىر كېمە ياساپ تەييار قىپتۇ، ئاندىن مەلىكە ئەنگىزنىڭ ئالدىغا بېرىپتۇ. ئوردىكىدىكى لەر: «شاھزادە ئەرۋۈز، ئالدىنقى ئىككى شەرتنى ئورۇندىغان بولسىمۇ، ئۈچىنچى شەرتنى ئورۇندىيالمايلا، تاغدا تاش بېسۋېلىپ ئۆلىدۇ» دەپ ئويلاپ يۈرۈشكەنىكەن. ئۇلار شاھزادىنىڭ ئۈچىنچى شەرتىنىمۇ ئورۇنداپ، تىرىك كەلگىنىنى كۆرۈپ كۆزلىرىنى چەكچەيتىپ قېلىشىپتۇ.

مەلىكە دەرھال پايلاقچىنى چاقىرىپ ئەھۋالنىڭ راست ـ يالغانلىقىنى سوراپتۇ. پايلاقچى:

ـــ ئەي مەلىكەم، تاغ باغرىدا شۇنداق بىر ھۈجرىلار بىنا بولدىكى، كۆرسىڭىز ئەقلىڭىز ھەيران قالىدۇ. بۇ يىگىت شۇنداق كامىل ھۈنەرۋەن، سەنئەتكار ئىكەنكى، يەر يۈزىدە ئۇنىڭ تەڭدىشى تېپىلمايدۇ! ـــ دەپتۇ.

مەلىكە ئۈچىنچى شەرتىنىڭ ئورۇندىلىشىنى كۆرۈپ كېلىش ئۈچۈن كېنىزەكلىرى بىلەن ئاتلىنىپ-تۇ ۋە دەريادىن كېمىگە چۈشۈپ ئۆتۈپ، تاغنى ئويۇپ ياسىغان ھۈجرا ۋە ئايۋانلارنى كۆرۈپ، يىگىتكە قايىل بوپتۇ، قايتىپ كېلىپ شاھ ئاتىسىغا:

ـــ ئەي ئاتا، بۇ يىگىت مۇشۇ دۇنيادىكى مېنىڭ بىردىنبىر لايىقىم ئىكەن. مېنى مۇشۇ يىگىتكە ياتلىق قىلىڭ! ـــ دەپتۇ.

پادىشاھ قىزىنىڭ دېگىنى بويىچە، شاھزادە ئەرۋۈزغا قىزىنى ياتلىق قىلماقچى بولۇپ، قىرىق كېچە ـ كۈندۈز توي ئۆتكۈزۈشنى جاكارلاپتۇ.

توي تۇگىگەندىن كېيىن پادىشاھ ۋە پۇتۇن ئوردا ئەھلى تىترگىنىڭ تۆپىسىگە چىقىپ، شاھزادە ئەرۋۈز بىنا قىلغان ئايۋانلارنىڭ ئالدىدىكى شاھ سۇپىسىدا مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ، بۇ يەرگە «ئۈچ مىرۋان» دەپ نام بېرىپتۇ ۋە بۇ يەرنى مەلىكىنىڭ يازلىق ئىبادەت ۋە ئىستىراھەتگاھى قىلىپ بەلگىلەپتۇ.

بۇ يەر ئاۋات ئىبادەتخانىغا ئايلىنىپتۇ. ھېلىقى ئون ئۆيلۈك ئولتۇراقلاشقان يەر «تاقۇت» (مەڭگۈ-لۈك بەخت يار بولغان يەر) دەپ ئاتىلىپتۇ.

پەيزاۋات

اۋىلار شۇنداق رىۋايەت قىلىپتۇلەركى، ئۇزاق ئۆتكەن زامانلارنىڭ بىرىدە، قەشقەردە ئارسلان خان دېگەن بىر خان ئۆتكەنكەن. ئۇنىڭ ھارۇنخان ئىسىملىك بىر مەسلىھەتچى ۋەزىرى بار ئىكەن. ئارسلانخاننىڭ ئېلى ئىسىملىك، ھارۇنخاننىڭ بولسا پەيزۇللا ئىسىملىك ئوغۇللىرى بولغانكەن. بۇ ئىككىيلەننىڭ يېشى ئانچە پەرقلەنمەيدىكەن، بىر - بىرى بىلەن ئىناق ئۆتىدىكەن، بىر-ىگەر خۇشاللىقى بولسا تەڭ كۇلۇپ، خاپىلىققا تەڭ قايغۇرىدىكەن، بىر مەكتەپتە، بىر ئۇستازدىن تەلىم ئالغانكەن. ئۇلار چوڭ بولغانسېرى ئات مىنىش، قىلىچ -نەيزىۋازلىق، ئوقيا ئېتىش ئىشلىرىغا قىزىقىدىغان بولىتۇ.

كۇنلەردىن بىر كۇنى، ئىككى بەگزادە ئاتلىرىدىن رۇخسەت ئېلىپ، قەدىمىي ئوردا خانئۆيى ئەترا-پىغا ئوۋغا چىقىپتۇ. قۇمباغ، سايباغ، چارباغ، بايتوقاي، لەڭگەر...دېگەندەك يۇرت - ئۆتەڭلەردىن ئۆ-تۇپ، قىزىل دەريا‌سى بىلەن چاقماق دەريا‌سى ئارىلىقىدىكى غورۇ جاڭگال ئىچىگە كەپتۇ. ئۇ يەرلەردە بۆ-رە، تۇلكە، ياۋا توڭگۇز، كېيىك، توشقان، تاغ تېكىسى، قوتاز، قىرغاۋۇل، قارچىغا، جاغالماي، كەكلىك، بۆدۇنە، لاچىن، بۇركۇت، تورغاي ۋە قۇشقاچقا ئوخشاش گۆشخور، ئوتخور، تۆت ئاياغلىق، جۇپ قاناتلىق چوڭ - كىچىك ياۋايى ھايۋان ۋە قۇشلار ياشايدىكەن. توغراق، يۇلغۇن، جىگدە، سۆگەت، سېدە قاتارلىق دەرەخلەر، خىلمۇخىل ئوت - چۆپلەر ئۆسىدىكەن. ئارىلاپ - ئارىلاپ قونالغۇ ئۆيلەرمۇ ئۇچراپ تۇرىدىكەن. شاھزادىلەر تاغ باغرىدىكى ساغۇنباغدىن كۇنىپېتىشقا بۇرۇلۇپ، كەڭ كەتكەن يايلاقنى توغرا كېسىپ، ئاقسۇ دەريا‌سىدىن كېچىپ ئۆتۇپ، ئۇدۇل قىزىلسۇ دەريا‌سى بويىغا كېلىشىپتۇ. ئىلگىرى ئۇلار بۇ يەرلەرگە كېلىپ باقمىغانىكەن. بۇ يەردە بىر كېچىك، بىر - ئىككى ئۆيلۇك دېھقان بار ئىكەن. ئۇلار كەچقۇرۇن بىر بېلىقچى بوۋاينىڭ ئۆيىدە قونۇپتۇ، ئوۋ غەنىيمەتلىرىنى كاۋاپ قىلىپ، ئۆي ئىگىسى بە-لەن تەڭ يېيىشىپتۇ، ئەتىسى ئەتىگەندە ئاتلىرىنى تەۋەككۇل دەريا‌سىغا سېلىپ، قىزىلسۇ دەريا‌سىدىن ئۆتۇپتۇ. ئۇ يەردە دەريادىن سۇ چىقىدىغان، كۇنىپېتىشقا ئاقىدىغان بىر ئۆستەڭ، ئۇ ئۆستەڭنى بويلاپ كەتكەن تار ھارۋا يولى بار ئىكەن. بەگزادىلەر يول بىلەن خېلى ئۇزاق ماڭغاندىن كېيىن بىر كىچىك يۇرتقا يېتىپ كەپتۇ. بەگزادىلەر يۇرتنىڭ ئىچىگە كىرىپ، چوڭ بىر كۆلنىڭ بويىدا ئاتلىرىدىن چۈشۈپ-تۇ. ھايال ئۆتمەيلا ئەسىر نامىزىدىن يانغان جامائەتلەر بۇ يەرگە كېلىپ «ئۆتكۇنچى مۇساپىرلار» بىلەن كۆرۈشۈپتۇ. جامائەتنىڭ كۇسەنباي ئىسىملىك بىر ئاقساقىلى بار ئىكەن، ئۇ ھەم يۇرت بېشى، ھەم ئى-مام ئىكەن. كۇسەنباي بۇ ئىككى مۇساپىرنى ئۆز ھويلىسىغا تەكلىپ قىپتۇ. كەچقۇرۇن يۇرت ئەھلى قوي

سويۇپ، مەشرەپ قىلىپ مېھمانلارنى كۈتۈۋاپتۇ. ئەتىسى مېھمانلار يىراق - يېقىننى كۆرۈپ، ئېتىزلارنى ئارىلاپ، باغلاردا سەيلە - سايا‌ھەت قىپتۇ، كەچلىرى ھويلىدا ئولتۇرۇپ ھېكايە ئاڭلاپتۇ. ئاۋۋال كۈسەن-بايۋ بۇ يەرنىڭ خەلقى، يەرلىرى، ھوسۇلى، يوللىرى، قەيەرگە قاراشلىق ئىكەنلىكى، قانچىلىك غەلە - پاراق تۆكىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپتۇ. ئاندىن بۇلارنىڭ قەيەردىن، نېمە سەۋەب بىلەن بۇ يەرلەرگە كېلىپ قالغانلىقىنى سوراپتۇ. بەگزادىلەر ئۆزلىرىنى ئۆز ئاتىلىرىنىڭ تاپشۇرۇقىغا بىنائەن سەپەرگە چىقىپ، «يولدىن ئېزىپ بۇ يەرگە كېلىپ قالغان مۇساپىرلار» دەپ كۆرسەتتىشىپتۇ. كۈسەنبايۋ كۆپىنى كۆرگەن، تەجرىبىلىك ئادەم ئىكەن. بۇلارنىڭ سۆزلىرىدىن شۇبھىلىنىپ، تولىمۇ ئېھتىيات بىلەن ئىش كۆرۈپ، ئۇلارنى قولىدىن كېلىشىچە ياخشى كۈتۈۋاپتۇ. بەگزادىلەر كېتىدىغان چاغدا، كۈسەنبايۋ ئۇلارغا بىرقانچە قارا كۆكچى قوغۇن يوللۇق تۇتۇپتۇ ۋە دەپتۇ:

— قىزىلسۇ دەريا‌سى بويىدىكى يېڭى مەھەللە دېھقانلىرى ئارسلان بۇغراخانىمىزغا سالام يوللىدى! دەپ قويۇڭ‌الا، بەگچەكلىرىم!

بەگزادىلەر بۇ گەپنى ئاڭلاپ، ئۆزلىرىنىڭ سالاھىيىتى ئاشكارىلىنىپ قالغانلىقىنى سېزىپ، كۈسەنبايغا ھەقىقىي نام - شەرىپلىرىنى مەلۇم قىپتۇ. جامائەت بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، بەگزادىلەرنى قايتىدىن مېھمان قىپتۇ. بىرقانچە كۈنلەر ئۆتۈپ كېتىپتۇ. بۇ جەريانداۇ ئۇلار كۈسەنبايىنىڭ ھېكايىسىنى بەكمۇ قىزىقىپ ئاڭلاپتۇ، «بۇ ھېكايىنى ئاستانىغا بارغاندىن كېيىن خان ئاتىمىزغا سۆزلەپ بېرىمىز، مۇللا تەكلىپ قىلىپ كىتابقا پۈتكۈزىمىز» دەپتۇ.

شاھزادە ئېلى، بەگزادە پەيزۇللالار ئوردىغا قايتىپ كەپتۇ، ئەھۋاللارنى تولۇق مەلۇم قىپتۇ. ئارسلانخان ئۇلارنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ، ھارۇنخاندىن: «پەيزۇللا بەگزادە ئۇ يەرگە بارسا قانداق؟» دەپ سوراپتۇ. ھارۇنخان: «ئىلتىپاتلىرىغا رەھمەت شاھىم! ئۆزلىرى بىلىلا، مەن ياشىنىپ قالدىم، ئوغلۇم ئالدىن بارسا، ئارقىسىدىن مەنمۇ بارىمەن» دەپتۇ.

ئارسلانخان پەيزۇللادىن بۇ ئىشقا مەيلى بار - يوقلۇقىنى سورىغانكەن، ئۇ دەرھاللا:

— مەن ئۇ يەرنى خانلىقىمىزنىڭ بایاشات ئۆلكىسى قىلىپ چىقىشقا بەل باغلىدىم! — دەپتۇ. شۇنداق قىلىپ، پەيزۇللا قىزىلسۇ دەريا‌سىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى يۇرتلارغا بەگ قىلىپ تەينىلىنىپ-تۇ. پەيزۇللا بەگلىكىنىڭ ئوردىسى دەسلەپتە يېڭى مەھەللىگە قۇرۇلۇپتۇ. بەگلىكىنىڭ ھويلىسىنىڭ يېنىدا ھەشەمەتلىك «شەرئى مەھكىمىخانا» قۇرۇلۇپتۇ. پەيزۇللا بەگ ئالدى بىلەن كۈسەنبايىنى باش قىلغان «پېشقەدەملەر ئۇيۇشمىسى» تەسىس قىلىپ، چوڭ - كىچىك ئىشلاردا ئۇلارنىڭ توغرا، پايدىلىق مەسلىھەتلىرىنى ئالىدىكەن. پەيزۇللا بەگ ئىشنى ئۆز تەۋەلىكىنى ئايرىش، ھەربىر يۇرتلارغا يېڭىدىن «ئاقساقال»لارنى تەينىلەش، غەللە - پاراقنى بىر ئورۇنغا يىغىۋېلىش، ئېرىق - ئۆستەڭلەرنى رېمونت قىلىشتىن باشلاپتۇ. بىر - ئىككى يىل ئۆتمەيلا يېڭى يۇرتلاڑ پەيدا بولۇشقا باشلاپتۇ. كۆپ يىللار داۋام قىلغان ئۇرۇش - يېغىلىق دەستىدىن يۇرتىنى تاشلاپ، سەرسان بولۇپ چىقىپ كەتكەنلەرمۇ قايتىپ كېلىپ، ئۆز ماكانلىرىنى قايتا قۇرۇپتۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، پەيزۇللا بەگ ئەسىرگە چۈشكەنلەردىن مىڭلاپ كۆچۈرۈپ كېلىپ ئولتۇراقلاشتۇرۇپتۇ...

بىر يىلى دەريا سۈيى تېشىپ، يېڭى مەھەللىنى سۇ بېسىپ كېتىپتۇ. دېھقانلار كۈنچىقىشقا قاراپ قېچىپتۇ. كېيىن يېڭىدىن يەنە كۆپ مەھەللىلەر بارلىققا كەپتۇ. پەيزۇللا بەگ چوڭلارنىڭ مەسلىھەتى بويىچە بەگلىك ھويلا ۋە مەھكىمە شەرئىلەرنى قىزىل دەريانىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى بىر يۇرتقا كۆچۈ-

رۇپتۇ. قەدىمكى يىپەك يولى مۇشۇ يەردىن ئۆتىدىكەن. كۆپ ئۆتمەي بۇ يەردە گۈزەل كوچىلار، رەتلىك ئۆيلەر، جۇمە كۈنلۈكى قاينايدىغان بازار سودىسى، ئۆتەڭ ـ سارايلار پەيدا بوپتۇ. سودا كارۋانلىرى بۇ يېڭى ئۆتەڭگە كېلىپ چۈشىدىكەن، سودا ـ سېتىق قىلىشىدىكەن. شۇنداق قىلىپ، بۇ يۇرت بىنا بولغا- نىكەن. يۇرت ئىسمىنى كىشىلەر دەسلەپتە «پەيزۇللا بەگنىڭ ئاۋات قىلغان لەڭگىرى» دەپتۇ. كېيىنچە «پەيزۇللانىڭ ئاۋاتى» دەپتۇ. ھازىرقى «پەيزاۋات» (پەيزۇئابات) دېگەن نام ئەنە شۇنىڭدىن ئۆزگەرگەنكەن.

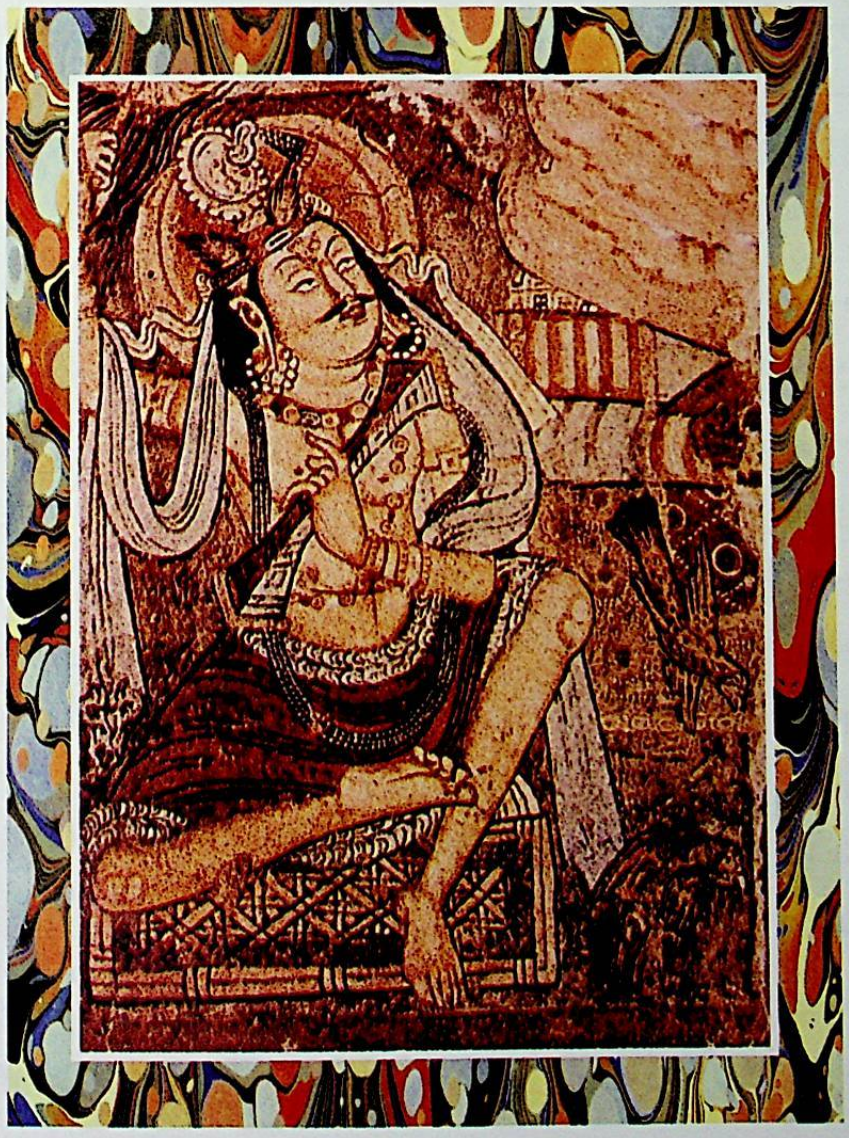

«لاتمنات»بۇتىنىڭ چېقىلىشى

بۇ ئايەت قىلىنىشچە، ئىسلام دىنى كىرمەستىن بۇرۇن «شەھىرى بەر ـ بەر» (ھازىر دېيىلمۇاتقان توققۇز ساراي قەدىمكى شەھىرى) بەگلىكىدىكى تۇرك قوۋملىرىنىڭ ھەممىسى بۇتپەرەس ئىكەن. بەگلىك ئورۇنلاشقان شەھەرنىڭ تاغ قىسمىدىن باشقا ئەتراپىنىڭ ھەممە يېرىنى ئېگىزلىكى يىگىرمە سەككىز گەز كېلىدىغان سېپىل ئوراپ تۇرىدىكەن، سېپىل ئۇستىدە ھەر ئىككى يۇز ئەللىك گەز ئارىلىقتا مۇداپىئە ئۆيلىرى تۇرغۇزۇلغانىكەن. شەھەرنىڭ شەرق تەرىپىدە تۆمۇر دىن چەمبەرلەنگەن ئىككى قاناتلىق چوڭ دەرۋازا بولۇپ، بىرقانىتىنىڭ ئېگىزلىكى ئون بەش گەز، قېلىنلىقى بىر گەز كېلىدىكەن. دەرۋازىنى ئاچقاندا ھەربىر قانىتىنى ئوتتۇزدىن ئاتمىش ئادەم ئاچىدىكەن. دەرۋازا ئالدىغا بىر يېرىم يىل سەرپ قىلىپ، يىگىرمە گەز ئېگىزلىكتە بىر چوڭ «لاتمنات» بۇتى تۇرغۇزۇلغانىكەن. شەرق تەرەپتىن كەلگەن سودىگەرلەر ئات ـ ئۇلاغدىن چۈشۈپ، تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ، ئەكەلگەن ياخشى يېمەكلىكلەرنى قاچىسىغا تىزىپ قويۇپ، بۇتنى قوغدىغۇچى شەيخىلەرگە پۇل ۋە ئۆز يۇرتلىرىنىڭ ياخشى ماللىرىدىن بېرىپ تارتۇقلىغاندىن كېيىن، شەيخىنىڭ رۇخسىتى ئارقىلىق شەھەر دەرۋازىسىدىن كىرەلەيدىكەن. غەرب تەرەپكىمۇ ئاشۇنداق چوڭ دەرۋازا ئورنىتىلغان بولۇپ، بۇ دەرۋازا ئالدىغىمۇ شەرقىي دەرۋازا ئالدىغا تۇرغۇزغان بۇتنىڭ چوڭلۇقىدا «ئايال ئىلاھ» بۇتى ئورنىتىلغانىكەن. بۇ يەردە بىر چوڭ مەيدان بولۇپ، بۇ مەيداننىڭ قاپ ئوتتۇرىسىدا ئىككى يۈزدىن ئۈچ يۈزگىچە، بىر رىۋايەتتە تۆت يۈزدىن ئالتە يۈزگىچە بۇددا تالىپلىرىنى تەربىيىلەيدىغان ئورۇن بار ئىكەن. غەربىي چوڭ دەرۋازىسىدىن سۇلۇق ـــ سۇلۇق (قەشقەر)، ئۇدۇن (خوتەن)، ياركەنت (يەكەن)، پامىر قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن كارۋان ـ سودىگەرلەر شەرقىي دەرۋازىدىكى رەسمىيەتلەرگە ئوخشاش رەسمىيەت بېجىرىپ بولغاندىن كېيىن ئاندىن شەھەر ئىچىگە كىرەلەيدىكەن. چوڭ سېپىل دەرۋازىسىدىن كىرگەندىمۇ يەنە بىر قانچە قات سېپىل دەرۋازىسىدىن كىرىشكە مەجبۇر بولىدىكەن. بۇ شەھەر ھەر خىل ئۇرۇشلار تۇپەيلىدىن ئون يەتتە قېتىم قاتتىق ۋەيران قىلىنىپ ئون سەككىزىنچىسىدە قايتا گۈللەندۇرۇلگەنىكەن. بۇ شەھەرنىڭ چوڭ بېگى بۇددا دىنى مەدرىسىلىرىدە ئوقۇغان كۈسەنلىك تۇراجى بولۇپ، بۇلاڭ ـ تالاڭ ئارقىلىق ئۆز ئەمرىگە ئېلىۋالغان خوتۇنى يىگىرمىدىن ئاشىدىكەن. ھەربىر خوتۇنى ئۈچۈن، ھەر كۈنلۈكى يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە ئادەملەرگە زەرەپشان دەريالىسىدىن سۇ توشۇش ھاشارىسى سېلىپ، كۈپ ـ كۈزلاردا سۇ توشۇتۇپ، داڭلىق ئۇستىكارلارنى توپلاپ، ئوردا ئىچى ۋە سىرتىدا ئالاھىدە ھەشەمەتلىك سارايلارنى سالدۇرغان، بۇ سارايلار پۈتكۈچە نۇرغۇن ئادەملەرنىڭ جېنىغا زامىن بولغانىكەن. زەرەپشان

دەریاسی بویلىرى قاباھەتلىك جاڭگال بولۇپ، يىرتقۇچ ھايۋانلارمۇ ھەر كۈنلۈكى نۇرغۇن ئادەملەرنى يەپ كېتىدىكەن. ھەربىر خوتۇنى ئورۇنلاشقان سارايلارنى نەيزە ـ قىلىچ بىلەن قوراللانغان يەتمىش ـ سەكسەندىن ئارتۇق لەشكەرلەر قوغدايدىكەن. بۇ يەرگە ھېچقانداق ئادەمنىڭ كىرىشى مۇمكىن ئەمەس ئىكەن. چوڭ ئوردىدىن ھەربىر توققۇز تارماق بەگلىككە باردىغان يوللار بولۇپ، ھەر ئون چاقىرىم يولىنىڭ ئىككى تەرىپىگە بۇت تۇرغۇزغان بولۇپ، پۈتۈن ئايماق بويىچە بىرلەك (يۈز مىڭ) بۇت بار ئىكەن. ئوردىنى ئوراپ تۇرغان چوڭ سېپىلنىڭ شەرق تەرىپىدىكى «لاتمىنات» بۇتى ئادەملەرنى جازالاش، بەخت تەلەش، جەڭگە بېرىش ـ كېلىشتە، ئاپەتلىك يىللاردا دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىنىدىغان بۇت ئىكەن. شۇڭا، كىشىلەر تەڭرى دەپ ئاتالغان بۇ بۇتنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈشكىمۇ جۈرئەت قىلالمايدىكەن. غەربىي دەرۋازا ئالدىدىكى «ئايال ئىلاھ» بۇتى بولسا، توي قىلىدىغانلار، كېسەلمەنلەر، بالىلىق بولغانلار، ئۆي ـ مۈلۈك ساتقۇچىلارنىڭ دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىدىغان بۇتى ئىكەن. «ئايال ئىلاھ»نىڭ ئالدىغا نۇرغۇن نەرسە ـ كېرەكلەر تىزىپ قويۇلغان بولۇپ، كىشىلەر كۆزىنى يۇمۇپ قولىنى شۇ نەرسىلەرگە ئۇزىتىدىكەن، قولىغا نېمە چىقسا، يېڭى تۇغۇلغان بوۋاققا ئىلاھىمىز كۆرسەتكەن ئات دەپ شۇنى قويىدىكەن. ئات قويۇش رەسمىيىتى ئۇچۇن ئوردىغا پۇل تاپشۇرىدىكەن. ئۇنداق قىلماي ئۆز ئالدىغا ئات قويۇۋالسا، ئىلاھىمىزدىن يۈز ئۆرۈپ ئات قويدى، دەپ يېڭى تۇغۇلغان بوۋاقنى تىرىك كۆمۈپ، دادا بولغۇچىنى بىر يىل زىندانغا سالىدىكەن، ئانىسىنى بولسا، شۇملۇق نەسلىنى ئەكەلدى دەپ قەپەسكە سولاپ، يىراق جاڭگالغا ئاپىرىپ تاشلۇۋېتىدىكەن ـ دە، ئۇنىڭ ئۆي ـ جايلىرىنى چېقىپ، تۆپتۈز قىلىۋېتىپ، «شۇملۇق نەسلىنىڭ ئورنى» دەپ خەت پۈتۈپ، شۇ ئورۇنغا قاداپ قويىدىكەن. بۇ يەرگە ھېچقانداق كىشى قور-
قۇپ دەسسىمەيدىكەن.

يەنە بىر رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، بەگ ئوردىسى تاغ ئۈستىگە سېلىنغان بولۇپ، ئوردىنىڭ ئوڭ ـ سول تەرىپىگە ئەللىكتىن كىچىك ھۈجرا ئورۇنلاشتۇرۇلغان، ئوردىنىڭ ئىچىگە بەگ ئولتۇرىدىغان ئالتۇندىن ياسالغان كۈرسىلار قويۇلغان، كۈرسىنىڭ ئارقا تەرىپىگە ئېگىزلىكى تۆت گەز كېلىدىغان ئەر ـ ئايالنىڭ ئالتۇن بۇت ھەيكىلى، ئوڭ ـ سول تەرىپىگە ئېگىزلىكى ئۈچ گەز كېلىدىغان كۈمۈش بۇت ھەيكەل توختىتىلغانىكەن. بۇ ئوردىغا پىششىق خىشتىن ياسالغان ئىككى يۈز ژاخنىلىق پەلەمپەي ئارقىلىق چىققىلى بولىدىكەن. بۇ ئوردا ئىنتايىن ھەشەمەتلىك ياسالغان بولۇپ، تاملىرىغا ھىندىستاندىن ئۈستىكار ئەكېلىپ نەقىش ئويدۇرغانىكەن.

بىر كۈنى بەگنىڭ ئوغلى ئاتقا مىنىپ كېتىۋاتسا، بىر قەلەندەر يولنىڭ چېتىدە

يانپاشلاپ يېتىپتۇ. بۇنى كۆرگەن بەگنىڭ ئوغلى قەلەندەردىن:

— ھەي، سەن نېمە ئادەم؟ — دەپ سوراپتۇ.

— پېقىر غېرىب - مىسكىنىدۇرمەن، — دەپتۇ قەلەندەر.

— مەن ئالدىڭدىن ئۆتسەم، نېمە ئۈچۈن تەزىم بەجا كەلتۈرمەيسەن؟

— قوپۇشقا ماجالىم يەتمىدى.

— ئاش - نان يېمىدىڭمۇ؟

— مەندەك بىر قەلەندەرگە ئاش - نان نەدە بولسۇن دەيلا، بېگىم ! ئۇچ كۈن بولدى ئاغزىمغا لوقما سالمىغلى.

— ئوردىغا بارساڭ بولمامدۇ؟

— كۈن بويى قاۋايدىغان ئوردا ئىتلىرىغا نان بولمىغان يەردە، مەندەك بىر قەلەندەرگە ئاش - نان نەدە بولسۇن، بېگىم !

— نەدىمۇ ئوردىدا بېقىپ بولالمىغان شۇنچە كۆپ ئىت بولسۇن !

— ئىتلار يالغۇز ئوردىدىلا ئەمەس، ئايماقنىڭ ھەممە يېرىدە قۇرتتەك مىغلدايدۇ. ئوردىغا كىر - سەك، ئاچ قالغان ئىتلار چىشلىۋالىدۇ، سىزمۇ ئوردىنىڭ بىر ئىتى، — دەپتۇ قەلەندەر. بەگنىڭ ئوغلى قەلەندەرنى ئالدىغا سېلىپ قامچىلىغان پېتى ئوردا ئالدىدىكى «لاتمىنات» بۇتى ئالدىدىكى ئېگىز دارغا ئېسىپ قويۇپ بىرھازاغىچە ئۇرۇپتۇ. قەلەندەر ھوشىدىن كەتكەندىن كېيىن داردىن بوشىتىپ، سۇرەپ ئاپىرىپ گوداڭغا تاشلىۋېتىپ، ئوردىغا كىرىپ كېتىپتۇ. قەلەندەر تۇن يېرىملاشقاندا ھوشىغا كەپتۇ، قارىسا «لاتمىنات» چوڭ بۇتنىڭ ئالدىدا بىرمۇ ئادەم يوق. ئۆمىلەپ بېرىپ، بۇت ئالدىدىكى قاچىلارغا سېلىپ قويغان ئېسىل تائاملارنى ئېلىپ يەپ، بىرھازادىن كېيىن ساقىيىپتۇ. ئۇ بىر كۈنى شەيخىنىڭ يوقلۇقىدىن پايدىلىنىپ گوداڭدىن سىرتقا چىقىپ قارىسا، بۇتنىڭ ئاستىدا يوغان بىر كامار كۆرۈنۈپتۇ. قەلەندەر دەرھال شۇ يەرگە كىرىپ يېتىپ، ئەل جىمىققاندا بۇت ئاستىدىكى كامارىدىن چىقىپ، بۇت ئالدىدىكى تىزىقلىق ئېسىل تائاملارنى ئۈزۈقلۇق قىلىپ، كۈندۈزى بۇتتىن بەخت تىلەپ، مەخپىي ئىبادەت قىپتۇ ھەم سوئالمۇ سوراپتۇ، لېكىن بۇتتىن ھېچقانداق زۇۋان چىقماپتۇ. بۇ ئىشقا قەلەندەرنىڭ تېخىمۇ ئاچچىقى كېلىپ، بىر كۈنى بۇتنى سىناپ كۆرۈش ئۈچۈن، تۇن يېرىملاشقاندا بۇتنىڭ بېشىغا يامىشىپ چىقىپ چېچىنى قومۇرۇپتۇ، لېكىن بۇتتىن ھېچقانداق شەپە بولماپتۇ. ئەتىسى شۇ قارارىدا كۆز، قۇلاق، بۇرۇن، ئېغىز قاتارلىق جايلىرىنى چېقىپ تاشلاپتۇ، يەنىلا ھېچقانداق شەپە بولماپتۇ. ئۈچىنچى كۈنى شۇ قارارىدا قول - پۇتلىرىنى چېقىپ بولۇپ، ئۆزىچە قورقۇپ بۇتنىڭ ئاستىدىكى كامارغا يوشۇرۇنۇۋاپتۇ. يەنىلا ياخشى - يامان تەرەپتىن شەپە بولماپتۇ. تۆتىنچى كۈنى بۇتنىڭ چېقىلغانلىقىنى شەيخىلەر سېزىپ قېلىپ ئەھۋالنى ئوردىغا مەلۇم قىپتۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ چىداپ تۇرالمىغان ئوردا بېگى لەشكەرلەرنى ئىشقا سېلىپ، ئايماقنىڭ ھەممە يېرىنى تەكشۈرۈشكە بۇيرۇق قىلىپ، ئارقىدىنلا پۇتكۈل خالا-

يىقلارنى يىغىپ، بەش كېچە - كۈندۈز بۇت ئالدىدا سۈكۈتتە تۇرۇپ، گۇناھىنى تىلەپ ماتەم بىلدۈرۈپتۇ. بۇ ئىش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، گۇمان قىلغانلىكى ئادەملەرنى ئوردىغا ئەكېلىپ دارغا ئېسىپ، قىلىچ بىلەن چېپىپ قەتل قىپتۇ. ھەر كۈنلۈكى بىرنەچچە يۈز ئادەم ئۆلگەچكە، ئوردا ئىچى قانغا بويىلىپ كېتىپتۇ. بۇ ئىشقا چىداپ تۇرالمىغان قەلەندەر ئوردىغا كىرىپ ئۆزىنى مەلۇم قىلغانىكەن، قەلەندەرنىڭ تۇرقىنى كۆرگەن بەگ قاتتىق قورقۇپ كېتىپ يىقىلىپ چۈشكىلى تاسلا قاپتۇ. قوللىرىدا قىلىچ - نەيزە تۇتقان ئوردا لەشكەرلىرىمۇ قورقۇپ تىترەپ كېتىپتۇ. بەگ بىر ھازادىن كېيىن:

— جاللات! ماۋۇ يالاڭتۆش قەلەندەرنى دارغا ئاس! — دەپ جېنىنىڭ بارىچە ۋارقىراپتۇ. قەلەندەر مۇ قورقماستىن تەمكىنلىك بىلەن:

— توختاش! — دەپتۇ جاللاتلارنىڭ يېقىن كېلىشىگە يول قويماي، — ئى جانابىي بەگ، مېنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلساڭمۇ، ئالدىرىماي ھۆكۈم قىل! ساڭا شۇنى ئېيتىپ قويايكى، مېنى ھازىرلا دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرمەن دەيدىكەنسەن، «لاتمىنات» بۇتۇڭنى چېقىشقا جۈرئەت قىلغان پېقىر، ئەلۋەتتە، تەختى - بەختىڭدىن تارتىپ تاكى ئۆزۈڭگىچە ئىزىمدا مىدىرلىمايلا تۇرۇپ كۆيدۈرۈپ كۈلۈكنى كۆككە سورۇۋېتىمەن!

بەگ تېخىمۇ قورقۇپ كېتىپ، نېمە دېيىشىنى بىلمەي تۇرۇپلا قاپتۇ. قەلەندەر يەنە:

— جانابىي بەگ! مېنىڭ سۆزلىشىمگە ئازراق يول قويغايسەن! — دەپتۇ.

— قېنى سۆزلە، — دەپتۇ بەگ.

— مەن قىرىق يىل ساڭا ئوخشاش قارا نىيەت ياۋۇزلارنىڭ قولىدا قۇل بولۇپ، جاپا چەككەن غېرىب - مىسكىن ئادەممەن. بۇ ھاياتىمدا قورسىقىم تويغۇدەك نان ۋە ئۇچام ئىللىغۇدەك كىيىم كىيىمەي، ئۆلەر ھالەتتە كۈن ئۆتكۈزدۈم. ئەقلىمگە كەلگەندىن بېرى تاياق - توقماقتا بېسىلمىغان كۈنلىرىم ئاز، مانا قارا! — دەپ پۈتۈن كىيىمىنى سېلىپ، بەدەنلىرىدىكى تاتۇق ۋە تاياق ئىزلىرىنى كۆرسىتىپتۇ قەلەندەر، — مانا بۇ تاتۇق، تاياق ئىزلىرى قاتتىق ئازابلانغانلىقىمنىڭ ئىسپاتى. بۇنداق تاياق - توقماقتا ئۇرۇۋەرسە، ئادەمنىڭ جېنى قانداق چىدايدۇ؟! ئاۋۋال سەن بەدىنىڭنى يالىڭاچلاپ سىم قامچا بىلەن ئۇردۇرۇپ كۆر، جېنىڭ ئاغرىمدۇ، ئاغرىمامدۇ؟ بۇنى بىلىپ باققىن. تەن سەن بىلەن مەنده ئوخشاش.

بەگ قەلەندەرگە:

— ئۆلتۈرمىسەممۇ ئۆلتۈرمەي، بۇت ئىلاھىغا سەجدە قىل، گۇناھىڭنى تىلە! — دەپتۇ.

— ئى جانابىي بەگ! — دەپتۇ قەلەندەر، — ئىلاھىي بۇتۇڭ ئادەم جازالىيالايدىغان بولسا، نېمىشقا مېنى جازالىمايدۇ؟! مەن ئۇزۇندىن بۇيان ئىلاھىڭنىڭ ئىچىگە چوڭ - كىچىك تەرەت قىلدىم، ھەتتا پۈتۈن ئەزالىرىنى نابۇت قىلدىم.

— بۇت ئىلاھىدىن قورقمامسەن؟ — دەپ سوراپتۇ بەگ قەلەندەردىن.

— قىلچە قورقمايمەن!

— نېمىشقا؟

— ئۇنى ئادەملەر تۇپراقتىن توپا ئېلىپ ئۆزلىرى ياسىۋالغان. ئۇ جانسىز، ئۇنىڭ ھېچقانداق نەرسىگە قۇربىتى يەتمەيدۇ. ئۇنىڭ قۇربىتى يەتسە ئىدى، مېنى جازالىسا بولاتتى، — دەپتۇ قەلەندەر، — مېنى جازالاش تۈگۈل ئۆزىنىمۇ قوغداپ قالالمىدى. بۇنىڭغا ساڭا ئوخشاش نادان ئادەملەرلا سەجدە قىلىدۇ. بۇرۇنقى زامانىدا بىر زالىم پادىشاھ ئۆتكەنىكەن، ئۇنىڭ قوۋملىرىنىڭ ھەممىسى كالىنى تەڭرى

دېيىشىدىكەن. پادىشاھمۇ ھەر كۈنلۈكى كالىنىڭ ئايىغىدا تىزلىنىپ بەخت ۋە ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشنى تىلەيدىكەن. كالىنىڭ ئۇسسۇلۇقىغا جەرەن سۈتى بېرىدىكەن. قوۋملەرمۇ ھەر كۈنلۈكى كالا تەڭرىسىگە ئېتىزلىقتىن ئېسىل ئوتلارنى ئەكېلىپ بېرىدىكەن ۋە بەخت ئاتا قىلىدۇ دەپ كۈنلەپ، ئايلاپ كالا تەڭرىسىنىڭ ئايىغىغا يىقىلىپ تەزىكىنى، سۆيدۈكىنى پۈراپ يېتىشىدىكەن. زالىم پادىشاھمۇ ۋەزىرلىرى بىلەن كالىنىڭ ئايىغىغا يىقىلىدىكەن. بىر كۈنى كالا ئويناقشىپ تاغ باغرىغا قېچىپ كېتىپتۇ. پادىشاھ ۋەزىرلىرى بىلەن ئىزدەپ كەلسە يوق، كەينىدىن قوغلاپ ئاران دېگەندە كالا تەڭرىسىنى تېپىپتۇ. پادىشاھ ئاتتىن چۈشۈپ ئۆمىلىگەن پېتى كالىنىڭ ئايىغىغا بېرىپتۇ ۋە تىزلىنىپتۇ. كالا ئۇركۈپ كېتىپ كەينى پۇتى بىلەن تەپكەنىكەن، پەشۋا پادىشاھنىڭ بۇغدىيىكىگە تېگىپ كېتىپ تىن تارتماي ئۆلۈپ قاپتۇ. بۇ خەۋەر پۇتۇن ئەلگە تارقىلىپ، قوۋملەر يىغا ـ زار قىلىشىپتۇ. بىر مۆتىۋەر كىشى يولدىن ئۆتۈپ كېتىپ بېرىپ ئۇلارنى كۆرۈپ: «نېمە ئۈچۈن يىغلايسىلەر؟» دەپ سوراپتۇ. ئۇلار: «پادىشاھىمىزنى كالا تەڭرىمىز تېپىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى» دەپتۇ. مۆتىۋەر: «ھەي ئەخمەقلەر، شۇنىڭغىمۇ شۇنچىۋالا يىغلامسىلەر؟ بىلىپ قويۇڭلاركى، بۇ تىلسىز، ئەقىلسىز بىر ھايۋانلىك نادان، ئەخمەق پادىشاھقا بەرگەن جازاسى» دەپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان كىشىلەر: «سىز بىزنىڭ تەڭرىمىزگە ھاقارەت كەلتۈرۈۋاتىسىز» دەپتۇ. مۆتىۋەر: «كالىنى (تەڭرىم) دەپ ئاتىۋالغانلارنىڭ ھەممىسى نادان، ئەخمەقلەردۇر. كالا قانداقسىغا تەڭرى بولالىسۇن؟ ! ئۇ بىر تىلسىز مەخلۇق، ئۇنىڭ قولىدىن ھېچ قانداق ئىش كەلمەيدۇ» دەپتۇ. ئەي بەگ، سەن ئەنە شۇ نادان، ئەخمەقنىڭ بىرى، سېنىڭ بۇت ئىلاھىڭنىڭ قولىدىن ھېچ ئىش كەلمەيدۇ.

قەلەندەر شۇلارنى دەپ سوراق مەيداندىن چىقىپ، بۇتنىڭ ئۈستىگە يامىشىپ چىقىپ، بۇتنىڭ ھەممە يېرىنى ئۇرۇپ چېقىۋېتىپتۇ. بەگمۇ زۇۋان سۈرەلمەي تۇرۇپلا قاپتۇ. قەلەندەر بۇتنى چېقىپ بولغاندىن كېيىن، خالايىققا:

ــ ئەي قان ـ قېرىنداشلار، سىلەر ھەرگىز نادان بولماڭلار. نادانلىق كىشىلەرگە تۈگىمەس بالايىئاپەت ! «لاتمىنات» بۇتىنىڭ قولىدىن ھېچ ئىش كەلمەيدۇ، ئۇ كىشىلەرگە بەخت ئاتا قىلالمايدۇ. ئۇ نادان ئادەملەر تۇپراقتىن، تاشتىن ياسىغان جېنى يوق ھەيكەل، ــ دەپ توۋلاپتۇ.

بەگ جاللاتلىرىغا ئۇنى ئېسىش بۇيرۇقى قىپتۇ. جاللاتلار ئۇنى يۇز گەز ئېگىزلىكتىكى دارغا بېغىنى تۆۋەن، پۇتىنى ئاسمانغا قارىتىپ ئېسىپتۇ. قەلەندەر پۇتۇن كۈچى بىلەن ئۇ ياندىن ـ بۇ يانغا ئۇچۇپتۇ ـ دە، ئاخىر ئۇستى تەرەپتىكى ئارغامچىنى تۇتۇۋېلىپ، پۇتىنى ئارغامچىدىن بوشىتىپ «لاتمىنات» بۇتىنىڭ ئۈستىگە ئۆزىنى ئېتىپتۇ. ئېگىز بۇت خۇددى تاغ گۈمۈرۈلۈپ چۈشكەندەك، ئۆرۈلۈپ پارە ـ پارە بولۇپ كېتىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن كۆپلىگەن كىشىلەر بۇتقا ئىشەنمەيدىغان بوپتۇ، ئايرىم ساندىكى جاھىل كىشىلەر بۇتقا ئىشىنىشتىن يانماپتۇ.

قىرىق قىز دالاسى

يەنلۇكخان زامانىسىدا (بىر رىۋايەتتە چىڭگىزخان دەۋرىدە)، دولانلىقلارنىڭ قىرىق قىزىنى مانجۇلار بۇلاپ كېتىپتۇ. دولانلىقلار قىزلىرىنى بۇلاپ كەتكەن مانجۇلارنىڭ تۇرۇشلۇق يېرىگە مۇھەممەت سەئىد لىڭگىرچاق دېگەن كىشىنى ئايغاقچىلىققا ئەۋەتىپتۇ. ئۇ كىشى ئۇنچى قىياپىتىگە كىرىپ، قىرىق قىزنى ئىزدەشكە باشلاپتۇ. ئۇ شۇ ئەتراپنى ئايلىنىپ يۈرگەندە، قىرىق قىز مۇھەممەت سەئىد لىڭگىرچاقنى كۆرۈپ قېلىپ مۇنداق دەپ ناخشا ئېيتىپتۇ:

دولان، دولان، دوپپىچاق،
ئوتۇن ساتتى بىر قۇچاق.
بۇ ئوتۇننى كىم ساتتى؟
مۇھەممەت سەئىد لىڭگىرچاق.

ئوتۇنۇڭنى يۆلەپ قوي،
ئەتراپىڭغا قاراپ قوي.
سەن بىزنى ئىزدەپ كەلسەڭ،
بىز بۇ يەردە بىلىپ قوي.

قىزلار بۇ ئارقىلىق ئۆزىنى ئاشكارىلاپتۇ. مۇھەممەت سەئىد لىڭگىرچاق يۈرتىغا قايتىپ دولان بېگىگە ئەھۋالنى مەلۇم قىپتۇ.

دولانلىقلارنىڭ تاللانغان قىرىق يىگىتى شەپە چىقارماي مانجۇلارنىڭ ئۇستىگە ھۇجۇم قىلىپ، قىرىق قىزنى ساق - سالامەت قۇتقۇزۇپ چىقىپتۇ. ئۇلار شۇ يۈرگەنچە كەڭ كەتكەن دالىغا كېلىپ توختاپتۇ. دولانلىقلارنىڭ ئاقساقاللىرى بۇ مەيدانغا كېلىپ، شۇ جايدىلا قىرىق قىزنى ھېلىقى قىرىق يىگىتكە نىكاھلاپ، ھەشەمەتلىك توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپتۇ. بۇ قىرىق جۈپ ئەر - ئايال ئاشۇ مەيدانغا ئورۇنلىشىپ، ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىپ، تېرىقچىلىق قىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ جايىنىڭ ئىسمى «قىرىق قىز دالاسى» دەپ ئاتىلىپتۇ....

ئاقسۇ

ئۇرۇننىڭ بۇرۇنسىدا ئاقسۇ دىيارى «ئاقسۇ» دەپ ئاتالمايدىكەن. بۇ يۇرت رونـاق تـېـپـىـپ گۈللەنگەن زامانلاردا، بىر كۈنى تۈيۈقسىز ناھايىتى كۆپ قارا بۇلۇتلار كـونـا شـەھـەرنـىـڭ ئۈستىگە يىغىلىپ كۈن نۇرىنى توسۇۋاپتۇ، پۈتكۈل شەھەر سىياھتەك قاراڭغۇلۇققا چۆمۈ-لۈپتۇ. كىشىلەر بۇ نېمە كارامەتتۇ؟ دەپ ياقىسىنى تۇتۇشۇپ، قورقۇپ ـ تىترىشىپ تۇرغاندا، بىـردىـنـلا قاپاقتىن سۇ تۆكۈلگەندەك يامغۇر يېغىشقا باشلاپتۇ. يامغۇر يەتتە كېچە ـ كۈندۈز توختىماي يېغىـپـتـۇ. قۇمئېرىق دەرياسى كەلكۈن سۈيىدە تېشىپ، قىرغاقتىكى يۇرت ـ ماكانلارنى ئەجدىھادەك يۇتۇپ كېتىـپـ-تۇ. بۇ بالا ـ قازا كەلكۈن بوۋاقلارنى بۆشۈك بىلەن، بوۋاي ـ مومايلارنى كارىۋاتلىرى بىلـەن كـۆتـۈرۈپ مېڭىپتۇ، ئۆيلەرنى ئۆرۈپ، كوچا ـ مەھەللىلەرنى دۆڭە ـ دۆڭە لاي ـ توپىلارغا ئايلانـدۇرۇۋېتـىـپـتـۇ . كەلكۈن سۈيى شىددەت بىلەن ئۇرۇلۇپ، توپىلارنى ئېقىتىپ، يەرلەرنى كولاپ تىك يارداڭلىقلارنى پـەيـدا قىپتۇ. شەھەردە ئامان قالغان كىشىلەر ھەر تەرەپكە پىتىراپ كېتىپتۇ. بىر قىسىم كىشىلەر شەھەرنىڭ شىمالىدىكى يار ئۈستىگە چىقىۋاپتۇ. بۇ يۇرتنىڭ خانى كۈسەن پادىشاھلىقىغا قارايدىكەن. بۇ خـان بـىـر قىسىم بەگ ـ تۆرە ۋە ئەمەلدارلارنى باشلاپ، دەپىنە ـ دۇنيالىرىنى ئېلىپ خەلق توپى بىلەن بىللـە يـار ئۈستىگە چىقىۋاپتۇ. خان شۇ يەردە بالا ـ قازادىن قۇتۇلدۇم دەپ خاتىرجەم بولۇپ، باشقىدىن كىشىلـەر-گە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، ئەيش ـ ئىشرەتلىك تۇرمۇشنى باشلىۋېتىپتۇ. ئۇنىڭ پۇقرالارنىڭ ئـۆلـۈش ـ تىرىلىشى بىلەن قىلچە كارى بولماپتۇ. شۇنىڭ بىلەن «بالا كەلسە قوش كەپتۇ» دېگەندەك، بىردىنـلا يـەر تەۋرەپ، يار ئۈستىنىڭ بىر قىسمى غۇلاپ چۈشۈپ، نۇرغۇن كىشىلەرنى يەر يۇتۇپ كېتىپتۇ. ئارقىدىنـلا دەھشەتلىك ۋابا كېسىلى تارقىلىپتۇ. كىشىلەر بېشى قېيىپ، ئىچى سۇرۇپ، بىرىنىڭ كەينىدىن بـىـرى يىقىلىپ چۈشۈپ قان ياندۇرغىنىچە ئۆلۈشكە باشلاپتۇ...

ۋابا كېسىلى بارغانسېرى ئەۋج ئېلىپ، كىشىلەر تۇركۈم ـ تۇركۈملەپ قىرىلىپ كېتىپتۇ. بۇ يەر-دە تۇرۇۋەرسە ھايات قېلىشقا كۆزى يەتمىگەن ئاخىرقى بىر توپ كىشى يۇرتنى تاشلاپ، ئېچىنىـشـلـىـق يىغا ـ زار ئىچىدە كۈسەنگە قاراپ كېتىپ قاپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن جەسەتلەر بىلەن تولۇپ كەتكـەن بـۇ قورقۇنچلۇق شەھەر جىن ـ ئالۋاستىلارنىڭ ئۇۋۇسىغا ئايلىنىپ كېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن كىشـلـەر بـۇ شەھەرنى «ئەردەۋىل» (دۆڭلەر ماكانى) دەپ ئاتاشقا باشلاپتۇ.

شۇ ۋەقەدىن خېلى زامانلار كېيىن ئاقسۇ شەھىرى قايتا بىنا قىلىنىپتۇ. «ئـەردەۋىـل»نـىـڭ «ئـاق-سۇ»غا ئايلىنىشى توغرىسىدا سۆز ئۈستىلىرى شۇنداق رىۋايەت قىلىدۇكى، قاچاندۇ بىر چاغلاردا تەكلـە-

ماكان بويىدىكى كېتىك شەھىرىدە جالالىدىن دېگەن بىر كىشى ياشىغانىكەن. ئۇ بۇخاراغا بېرىپ ئىسلام دىنىدىن ئىلىم تەھسىل قىلىپ ئۆلىما دەرىجىسىگە يېتىپتۇ. كېيىن يۇرتىغا قايتىپ كېلىپ ئىسلام دىنىنى تەرغىب قىلىشقا باشلاپتۇ. بۇ چاغدا كېتىك شەھىرىدىكى كىشىلەر بۇتقا چوقۇنىدىغان بولغاچقا، ئىنتايىن ئاز سانىدىكى كىشىلەر ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن باشقا، كۆپ سانىدىكى كىشىلەر قوبۇل قىلىشقا زادى ئۇنىماپتۇ، ھەتتا جالالىدىن كېتىكنى مەسخىرە قىلىپ ھاقارەتلەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن خۇدا نىڭ غەزىپى كېلىپ بۇ شەھەرنى قۇمغا باستۇرۇۋېتىپتۇ.

كېتىك شەھىرى قۇم ئاستىدا قالغاندىن كېيىن، جالالىدىن كېتىك ئامان قالغان كىشىلەرنى باشلاپ شىمالغا يۇرۇپ كۇسەنگە كەپتۇ. كۇسەن خەلقىمۇ بۇتپەرەس ئىكەن. ئۇلار جالالىدىن كېتىكنىڭ قۇم ئاپىتىدە ئامان قالغانلىقىنى كۆرۈپ ھەيران قاپتۇ. پۇرسەتتىن پايدىلانغان جالالىدىن موللا ئىسلام دىنىنى تەشۋىق قىلىپ، بىر قىسىم كۇسەن ئاھالىسىنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈپتۇ. ئەمما، ئۇزاق ئۆتمەي جالالىدىن كېتىك ۋاپات بوپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن كۇسەن بۇددىستلىرى جالالىدىن كېتىكنىڭ بالا ـ چاقىلىرى ۋە ئۇنىڭغا ئەگەشكەن مۇسۇلمانلارنى چەتكە قېقىشقا باشلاپتۇ. ئامالسىز قالغان مۇسۇلمانلار ئەردەۋىلگە كەتمەكچى بوپتۇ. شۇنداق قىلىپ، جالالىدىن كېتىكنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى ئېگىز چاقلىق ئىككى يۇز ھارۋا بىلەن خوتۇن ـ بالىلىرى ۋە مال ـ دۇنياسىنى ئېلىپ ئەردەۋىلگە يېتىپ كەپتۇ. بۇرۇن كىشىلەر ھارۋىنى «توخرى» دەيدىكەن، شۇڭا ھارۋىدا كەلگەن كىشىلەرنى «توخرىلار» دەپ ئاتاپتۇ. كېيىنكى كۇنلەردە «توخرىلار» دېگەن سۆز «توخۇلا»غا ئۆزگىرىپ شۇلار ماكانلاشقان يەرنىڭ ئىسمى بولۇپ قاپتۇ.

ئارىدىن ئايلار ـ يىللار ئۆتۈپ ئەردەۋىلدە قۇرغاقچىلىق ئاپىتى يۇز بېرىپتۇ، يۇرتنى ئاچارچىلىق قاپلاپتۇ. كىشىلەر توپلىشىپ سۇ بوغۇزىغا كېلىپ قارىغۇدەك بولسا دەريا سۇيى ئازلاپ پەسكە چۈشۈپ كېتىپتۇ، شۇڭا ئەردەۋىل تەرەپكە سۇ ئاقمىغانىكەن. ئاخىر بارلىق كىشىلەر تاش ـ تۇپراق توشۇپ دەريانى تاشلاشقا باشلاپتۇ، دەريا توسۇلۇپ ئىككى تاغنىڭ ئارىسى سۇغا لىق تولۇپتۇ، دەريا سۇيى كۆتۈرۈلۈپ ئەردەۋىل تەرەپكە ئېقىشقا باشلاپتۇ. سۇ دولقۇنلىرى ئېھتىياتسىز تۇرغان بىر موللام بىلەن بىر موغۇلنى ئېقىتىپ كېتىپتۇ. يۇرت كاتتىلىرىدىن بىرى خالايىققا قاراپ: «موللىنى تۇتۇڭلار، موغۇل ئاقسۇن!» دەپ ۋارقىراپتۇ. كىشىلەر دەرھال موللىنى سۇدىن تارتىۋېلىپتۇ ۋە موغۇلغا قاراپ «ئاقسۇن! ئاقسۇن!» دەپ توۋلاپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ يۇرت «ئاقسۇن» دەپ ئاتىلىپ، ئاستا ـ ئاستا «ئاقسۇ»غا ئۆزگىرىپ كېتىپتۇ.

لىكەك

ھەدىمكى دەۋرلەرنىڭ بىرىدە ھازىر «لىكەك»[35] دەپ ئاتىلىدىغان يۇرتقا بىر ئۇلۇغ ئەۋلىيا كەلگەنكەن، بۇ ئەۋلىيانىڭ يۈزىدىن نۇر يېغىپ تۇرىدىكەن. ئۇ بېشىغا گىرۋەكلىرى ئىنتايىن كەك، قالپاقىغا ئوخشاپ كېتىدىغان غەلىتە بىر باش كىيىم كىيىۋالغانكەن. ئۇ ئات ئۈستىدە ئولتۇرۇپ ماڭغاندا بۇ ئۇزۇن باش كىيىم لىكىلداپ تۇرىدىكەن. بۇ ئەۋلىيا ئاتنى ئاستا ماڭدۇرۇپ، ھەممە كىشىلەرنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئۇلارنى ئىنسابسىز ئادالەتكە دەۋەت قىلىتۇ. كېيىن كېتىدىغان ۋاقتىدا بۇ جايدىكى كىشىلەرگە بىر تۇچ قوڭغۇراقنى بېرىپ، «ئەگەر قاچان بېشىڭلارغا كۈن چۈشسە، مۇشۇ قوڭغۇراقنى چالساڭلار مەن شۇ ھامان پەيدا بولۇپ، مۇشكۈلاتىڭلارنى ئاسانلاشتۇرىمەن» دەپتۇ ـ دە، كېتىپ قاپتۇ. ئەۋلىيا كەتكەندىن كېيىن بىرنەچچە كۈنگىچە كىشىلەر ئارىسىدا بۇ كىشى توغرۇلۇق غۇلغۇلا بوپتۇ. بەزىلەر ئۇنىڭ ئەۋلىيا ئىكەنلىكىگە زادىلا ئىشەنمەپتۇ. ئاخىر ئۇلار سىناپ باقماقچى بولۇپ قوڭغۇراقنى چېلىپتۇ، شۇ ھامان ئەۋلىيا ئۇلارنىڭ ئالدىدا پەيدا بولۇپ: «نېمە مۇشكۈلاتقا يولۇقتۇڭلار؟» دەپ سوراپتۇ. بۇنىڭدىن ھەيران قالغان كىشىلەر نېمە دېيىشنى بىلمەي ھاڭۋېقىپ قاپتۇ. كېيىن كىشىلەر بۇ ئەۋلىيانى بىر ئۆيگە مېھمانغا تەكلىپ قىپتۇ ۋە ئۇنى قايتا سىناپ بېقىش ئۈچۈن پولۇ ئېتىپ، پولۇنىڭ ئۈستىگە مۇشۇكنىڭ گۆشىنى بېسىپ ئەكىرىپتۇ. ئەۋلىيا بىر قاراپلا ئۇنىڭ مۇشۇكنىڭ گۆشى ئىكەنلىكىنى بىلىۋاپتۇ ۋە قاتتىق غەزەپكە كېلىپ: «سىلەر مېنى ئەخمەق قىلماقچىمۇ؟ سىلەر ماڭا ئەمەس، ئۆزۈڭلارغا يامانلىق قىلىۋاتىسىلەر، ئەمدى بۇ قوڭغۇراق خاسىيىتىنى يوقاتتى. مەن ھەرگىز قايتىپ كەلمەيمەن» دەپ كېتىپ قاپتۇ. كېيىن كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ قىلغان ئىشلىرىغا كۆپ پۇشايمان قىپتۇ. ئۇلار بۇ ئەۋلىيانىڭ غەزىپىگە ئۇچراپ كەتمەسلىك ئۈچۈن، گۇناھىغا توۋا قىلىپ، ئەۋلىيانى سېغىنىپ نەزىر ـ چىراغ ئۆتكۈزىدىغان بوپتۇ. ئۇلار يەنە ئەۋلىيانى دوراپ، ئۇنىڭ باش كىيىمىگە ئوخشايدىغان كىيىملەرنى كىيىدىغان بوپتۇ. ئۇلار ماڭغاندا بۇ ئۇزۇن باش كىيىم لىكاڭلاپ (لەپەڭشىپ) تۇرىدىكەن، شۇڭا باشقا يۇرتتىكى كىشىلەر ئۇلارنى «لىكاڭلار» دەپ، بۇ يۇرتنى بولسا «لىكاك» دەپ ئاتاشقا باشلاپتۇ. كېيىنكى كۈنلەردە «لىكاك» دېگەن سۆز «لىكەك»گە ئۆزگىرىپ كېتىپتۇ.

كۆتەكسارايي

سلي ئۇيغۇرلاردىن بولغان جاڭقارا دەپ ئاتىلىدىغان بىر توپ كىشىلەر تەلەمەت داۋىنى ئارقىلىق تەكرىتاغلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، كۈچا دىيارىغا كەپتۇ. جاڭقارىلارنىڭ ئاقساقىلى ئالتۇنخان دەپ ئاتىلىدىكەن. بۇ كىشى كۆپنى كۆرگەن، پەم ـ پاراسەتلىك ۋە جەسۇر ئادەم ئىكەن. ئالتۇنخان ئۆز ئادەملىرىدىن ئىككى كىشىنى كۈچا خانىنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىپتۇ. ئەلچىلەر نۇرغۇن سوۋغا ـ سالاملارنى ئېلىپ، شىر سۈرەتلىك ئالتۇن تەختىتە ئولتۇرغان كۈچا خانىنىڭ ئالدىغا كىرىپتۇ ۋە ئۆزلىرىنىڭ مۇراد ـ مەقسەتلىرىنى بايان قىپتۇ:

ــ ئەي، شانۇشەۋكەتلىك، يەتتە ئىقلىمغا داڭقى كەتكەن پادىشاھىئالەم، بىز جاڭقارىلار ئۆزلىرىنىڭ ئالدىغا باشپاناھلىق ئىزدەپ كەلدۇق . ئۆزلىرىگە مەلۇمكى، بىز جاڭقارىلار ئۇزاقتىن بۇيان شىمالدىكى ياياقلاردا مال ـ چارۋىلىرىمىزنى بېقىپ تىنچ ـ ئامان تۇرمۇش كەچۈرۈپ كەلگەنىدۇق، بىراق بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە يات قوۋم كىشىلىرى بىزنىڭ يۇرتلىرىمىزغا ھۇجۇم قىلىپ خانىۋەيران قىلدى، مال ـ چارۋىلىرىمىزنى تارتىۋالدى، قىز ـ ئاياللىرىمىزنى بۇلاپ كەتتى. بىز ئامالسىز يۇرتىمىزنى تاشلاپ چە-

قىپ سەرسان بولۇپ يۈرمەكتىمىز. ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئىرادىسى بويىچە ئالتۇنخان بىزنى ئۆزلىرىنىڭ بۇ مۇبارەك يۈرتىغا باشلاپ كەلدى. بىز ئۆزلىرىنىڭ بىزگە ئاتىدارچىلىق قىلىشلىرىنى سورايمىز. بىزگە مەلۇمكى، كۇچا دىيارى بىپايان زېمىن. بۇ يەردىن بىزگە يەر - زېمىن بېرىلسە، بىز بۇ يەردە تۇرۇپ قالساق، سىلىنىڭ سايىلىرىدە ئەمر - پەرمانلىرىغا بويسۇنۇپ، ياۋاش پۇقرا بولۇپ ئۆتسەك.

كۇچا خانى بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئۇزاق خىيالغا چۆكۇپتۇ. ئۇ ئالتۇنخاننىڭ دانا تەدبىرلىك كىشى ئىكەنلىكىنى، جاڭقارلارنىڭ ئۇرۇشقا ماھىر، جەسۇر، پالۋانلىقىنى ئوبدان بىلىدىكەن. ئۇ، ئۇلار-نىڭ شۇنچە ئۇزۇن يولنى بېسىپ يۈرتىمىزغا كېلىشىدە چوقۇم يامان مەقسەت بار، ئەگەر ئۇلارنى يۇر-تۇمدا ساقلاپ قالسام، كېيىنچە پادىشاھلىق سەلتەنىتىمگە خەۋپ يەتكۈزۈشى، پۇقرالىرىمنىڭ ئامانلىقى-نى بۇزۇشى مۇمكىن، شۇڭا بۇلارنى ۋاقتىدا يوق قىلىۋەتمەك لازىمدۇر، دەپ ئويلاپتۇ. ئۇ ئاخىر ئەلچە-لەرگە چاندۇرماي، سىلىق - سىپايە مۇئامىلە قىلىپ مۇنداق دەپتۇ:

— مەن سىلەرنى چوقۇم ئارمانىڭلارغا يەتكۈزىمەن. سىلەر قايتىپ ئالتۇنخانغا مەندىن سالام ئېيتىڭلار، بۇگۈنچە ئۆز ئورنۇڭلاردا ئارام ئېلىپ تۇرۇڭلار، ئەتە مەن سىلەرگە يەر - زېمىن تەقسىم قىلىپ بېرىمەن.

شۇنىڭدىن كېيىن ئەلچىلەر قايتىپتۇ ۋە ئەھۋالنى ئالتۇنخانغا مەلۇم قىپتۇ. ئالتۇنخان باشلىق بارلىق جاڭقارلار بۇنىڭدىن خۇشال بولۇپ، خاتىرجەم ھالدا دالىغا ئورۇن راسلاپ ئارام ئاپتۇ. تۇن نىسى-پى بولۇپ ھەممە خاتىرجەم ئۇيقۇغا كەتكەندە، كۇچا خانى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن سانسىز قوشۇنلار ئۇلار-نى قورشاۋلىپ قىر - چاپ قىلىشقا باشلاپتۇ. جاڭقارلار نېمە ئىش ئىكەنلىكىنى بىلىپ بولغۇچە نۇر-غۇن كىشىلەر قىرىلىپ كېتىپتۇ. بىردىنلا ھوشىنى تاپقان ئالتۇنخان ئۆزىنىڭ بىخەستەلىكىگە مەڭ

بىر پۇشايمان قىلىپ، دەرھال بوز ئارغىمىقىنى مىنىپ، يىگىتلەرنى باشلاپ جەڭگە كىرىپتۇ. ئۇلار با-تۇرلارچە ئۇرۇش قىلىپ، كۇچا خانىنىڭ لەشكەرلىرىنى كۆپ تالاپەتكە ئۇچرىتىپ،ئاخىر قورشاۋنى بۆ-سۇپ چىقىپتۇ، ئەمما ئالتۇنخان ئۇرۇشتا ئېغىر يارىلىنىپتۇ. ئالتۇنخان ئامان قالغان ئادەملىرىنى باشلاپ جەنۇب تەرەپكە يۈرۈپ كېتىپتۇ. ئۇلار ھازىرقى شايار ناھىيىسىنىڭ يېڭى مەھەللە ئەتراپىغا كې-لىپ چۈشكۈن قىپتۇ. بۇ يەردە بىر چوڭ داش (كۆل) بار ئىكەن. ئۇلار داش بويىدا تۇنەپتۇ. ئالتۇنخان ئېغىر يارىلانغاچقا، ئۇنىڭ ئەھۋالى بارغانسېرى يامانلىشىپتۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ھاياتىنىڭ ئاخىرلىشىپ قالاي دېگەنلىكىنى بىلىپ، قېرىنداشلىرىنىڭ كېيىنكى تەقدىرىدىن غەم - ئەندىشىگە چۈشۈپ ئاسمانغا قاراپ ياتقانكەن، دەل مۇشۇ پەيتتە، ھەممە تاتلىق ئۇيقۇغا كېتىپ پەقەت ئالتۇنخانلا ئويغاق ياتقاندا، بىردىنلا ئاجايىپ مۆجىزە يۈز بېرىپتۇ: ئاسماندىن يۇمىلاق بىر نۇر پارقىراپ، ئاستا لەيلەپ چۈشۈپ كەپتۇ. بۇ يۇمىلاق نەرسە بارغانسېرى تۆۋەنلەپ ئۇنىڭ بېشى ئۇستىگە كېلىپ توختاپتۇ. جاڭقارلار ياتقان جايىنىڭ ئەتراپى بىر چاقىرىم ئۇزۇنلۇققىچە گويا كۈندۈزدەك يورۇپ كېتىپتۇ. ئالتۇنخان بۇنىڭدىن ھەيران بولۇپ، دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ كېتىپتۇ.

دەل شۇ چاغدا كۆكتىن مۇنداق ئاۋاز كەپتۇ: «ئەي ئالتۇنخان، قۇلاق سېلىپ ئاڭلا. سېنىڭ قوۋمىڭ يېتەرلىك ئازاب - ئوقۇبەتلەرنى تارتتى. سېنىڭ ھاياتىڭمۇ ئەمدى ئاخىرلاشتى. بىراق، تەڭرى سېنىڭ قوۋمىڭنى قۇتقۇزۇپ قالماقچى. سەن ئۆلۈشتىن بۇرۇن ئۇلارغا ئېيىت، ئۇلار جەنۇب تەرەپكە بارسۇن، ئۇ يەردە سىلەرنىڭ تۇغقانلىرىڭلار ياشاۋاتقان بىر گۈزەل ماكان بار، ئۇ يەر « ئۇچقات » دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇچقاتنىڭ خانى قوۋمىڭنى ئۆز پاناھىغا ئالىدۇ. ئۇلار ئۇ يەردە خاتىرجەم ياشاپ، بارغانسېرى كۆپىيىپ ئاۋۇيدۇ.»

ئاسماندىن كېلىۋاتقان بۇ ئاۋاز يوقىلىش بىلەن تەڭ ھېلىقى يۇمىلاق نۇر بىردىنلا داشقا چۈشۈپ

سۇ ئاستىدا يوقىلىپ كېتىپتۇ. بۇ كارامەتتىن ھەيران بولغان ئالتۇنخان دەرھال جاڭگارىلارنى ئويغىتىپ، ئۇلارغا بايىاتىن بولغان ئىشلارنى سۆزلەپ بېرىپتۇ. ئالتۇنخاننىڭ ئەھۋالى بارغانسېرى يامانلىشىپ تاڭغا يېقىن جان ئۈزۈپتۇ. جاڭگارىلار ئالتۇنخاننى داش بويىغا دەپنە قىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ يەر «ئالتۇن داش» دەپ ئاتىلىپتۇ.

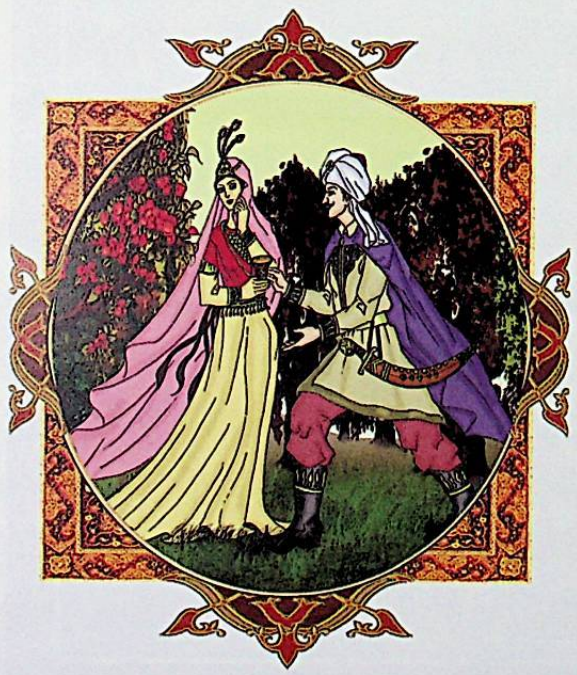
جاڭگارىلار ئالتۇنخاننىڭ نەسىھەتى بويىچە جەنۇبقا قاراپ يۈرۈپ كېتىپتۇ ۋە ئۇچقات پادىشاھلىقىغا كېلىپ ئۇلاردىن پاناھلىق تىلەپتۇ. ئۇچقات پادىشاھى ئۇلارغا سۇيى مول، ئېتىراپى ئورمان ۋە ئوت - چۆپلەر بىلەن قاپلانغان گۈزەل بىر زېمىننى ئايرىپ بېرىپتۇ. ئۇلار بۇ جايدا ياشاپ، بارغانسېرى كۆپەيىپ ئاۋۇپتۇ، شەھەر - ئىمارەتلەرنى بىنا قىپتۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئۆي - ئىمارەتلىرىنى پۈتۈنلەي توغراق ياغاچلىرىدىن ياسىغانىكەن. قۇچاق يەتكۈسىز يوغان توغراق كۆتەكلىرىدىن قۇرۇپ چىقىرىلغان بۇ شەھەر كېيىنچە «كۆتەك شەھىرى»، «كۆتەكساراي» دەپ ئاتىلىپتۇ. جاڭگارىلار ئۆزلىرىنى قۇتقۇزۇپ قالغان كۆك تەڭرىنى ئۇنتۇپ قالماپتۇ. ئۇلار ئەڭ ئېگىز بىر قۇم دۆۋىسىنى تاللاپ، ھەر يىلى بۇ يەردە كۆك تەڭرىگە ئاتاپ نەزىر - چىراغ قىلىپ تۇرۇپتۇ. ئۇلار ئېگىز قۇم دۆۋىسى ئۈستىگە ناھايىتى ئۇزۇن بىر خادىنى تىكلەپ، ئۆزلىرىنىڭ قۇربانلىقلىرىنى ئەنە شۇ خادىنىڭ ئۈستىگە ئېسىپ قويىدىكەن. قاغا - قۇزغۇنلار خادىغا ئېسىلغان تاپلارنى ئەكەتكەندە، ئۇلار بىزنىڭ قۇربانلىقىمىز تەڭرى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىندى، دەپ قارايدىكەن. كېيىن بۇ جاي «خادادۆڭ» دەپ ئاتىلىپتۇ. كۆتەكسارايدىكى جاڭگارىلار بارغانسېرى كۆپىيىپ، ئاۋۇپ، يەنە نۇرغۇن شەھەرلەرنى بىنا قىپتۇ. ھازىر يانتاقشەھەر، توڭگۇزباش شەھىرى، بۇتباش شەھىرى دەپ ئاتىلىدىغان شەھەرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئەنە شۇلار بىنا قىلغانىكەن. جاڭگارىلاردىن بىر بۆلۈك كىشىلەر ھازىرقى يېڭى مەھەللە يېزىسىنىڭ شىمالىدىكى يېڭىئېرىق كەنتىگە كۆچۈپ بېرىپ، ئۇ يەرنى ئاۋاتلاشتۇرغانىكەن. ئۇ يەردىكى «جاڭگارا» دېگەن يەر ئىسمى ھازىرغىچە ئەنە شۇلارنىڭ نامىدا ساقلىنىپ كەپتۇ.

تۇرسۇن سىدىق سىزغان

تىلسىملىق قەلئە

ـۇ تىلسىملىق قەلئەنى پەرھاد ئىسىملىك دىۋە قۇرغانىمىش.

پەرھاد چىن شاھىنىڭ شېرىن ناملىق قىزىنى ياخشى كۆرۈپ قاپتۇ ۋە ئۇنىڭغا ئەلچى قويۇپتۇ. بۇ پادىشاھنى ۋەھىمىگە ساپتۇ. قىزىنى دىۋىگە بېرىشنى خالىمىغان پادىشاھ ئۇنىڭ تەلىپىنى رەت قىلىشتىن قورقۇپ، جادۇگەر كەمپىردىن ياردەم سوراپتۇ. جادۇگەر پەرھادقا بىجىرىپ بولالمايدىغان ۋەزىپىنى، يەنى بىپايان چوڭ قۇملۇقنىڭ ئوتتۇرىسىغا ھەيۋەتلىك تاش قەلئە قۇرۇشنى شەرت قىلىپ قويۇشنى مەسلىھەت بېرىپتۇ. دىۋە پەرھاد پادىشاھنىڭ بۇ شەرتىنى قوبۇل كۆرۈپ، يىراق جەنۇبتىكى قاراڭغۇ تاغدىن يەلكىسىدە قورام تاشلارنى توشۇپ كېلىپ قەلئەنى قۇرۇشقا باشلاپتۇ. قەلئە پۈتەي دەپ قالغاندا، بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان پادىشاھ جادۇگەر كەمپىرنى يەنە مەسلىھەتكە چاقىرىپتۇ. جادۇگەر بۇ قېتىم پادىشاھقا ئۆزى بەلگىلىگەن كۈنى توققۇزمىڭ دانە يېڭى تۇغۇلغان بوتىلاقنى، يەنە شۇڭا چە تاي، موزاي ۋە قوزىنى بىراق ئۆلتۈرۈشنى مەسلىھەت بېرىپتۇ ۋە قالغان ئىشنى ئۆزى توغرىلايدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ. بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا جادۇگەر كەمپىر پەرھاد يالغۇز قۇرۇپ بولغان تاش قەلئەگە كەپتۇ. دەل شۇ پەيتتە چىن يۇرتى تەرەپتىن دەھشەتلىك يىغا ـ زار ئاڭلىنىپتۇ. بۇ بالىلىرى سويۇلۇۋاتقان ئەنە شۇ مىڭلاپ ـ مىڭلاپ ئانا ماللارنىڭ ھۆركىرىگەن ئاۋازى ئىكەن. پەرھاد بۇنى چۈشەنمەي: «بۇ نېمە يىغا ـ زار؟» دەپ سوراپتۇ. شۇندا جادۇگەر كەمپىر: «ھەي ...ھازىرلا مەلىكە شېرىن قازا تاپقانىدى، شۇنىڭغا پۈتۈن چىن ئەھلى ھازا تۇتماقتا» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. سۆيگەن ئاشىقىنىڭ ئۆلۈمى توغرىسىدىكى بۇ شۇم خەۋەردىن گاڭگىراپ قالغان پەرھاد ئۇنىڭسىز ياشاشنى راۋا كۆرمەي، دەرغەزەپكە تولۇپ، تېخى ئورنىغا قويۇلمىغان قورام تاشلارنى ئاسمانغا ئېتىپتۇ. بۇ يوغان قورام تاشلار پەرھادنىڭ ئۈستىگە قايتىپ چۈشۈپ، ئۇنى ئېغىر زەخمىلەندۈرۈپتۇ ۋە ھايال بولماي تاشلار ئاستىدا جان بېرىپتۇ. پەرھادنى ياخشى كۆرۈپ قالغان شېرىن دەرھال پاجىئە يۈز بەرگەن جايغا يېتىپ كەپتۇ ۋە سۆيگەن يارى پەرھادنىڭ جەستى يېنىدا ئۆزىگە پىچاق سانجىپ ھالاك بوپتۇ.

قىزىل مىڭئۆي

1

ھەممكى زاماندا كۇسەن پادىشاھىنىڭ خانىشى بىر قىز تۇغۇپتۇ. قىز شۇنداق گۈزەل چوڭ بوپتۇكى، ئۇنى بىرلا كۆرگەن ھەرقانداق كىشى ئەس ـ ھوشىنى يوقىتىدىكەن. قىزنىڭ چېچەنلىكى ۋە گۈزەللىكى توغرىسىدا ئەل ـ يۇرت ئارىسىدا داستان، قىسسىلەر توقۇلۇپ، ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كۆچۈپ، قۇلاقتىن ـ قۇلاققا يېتىپ، ھەرقايسى ئەللەرگە تارقىلىپتۇ.

ئەنە شۇ چاغدا خوتەن شاھىنىڭ شاھزادىسى پەرھادمۇ بۇ قىز توغرىسىدا توقۇلغان قىسسىلەرنى ئاڭلاپ، ئۇنى كۆرمەي تۇرۇپ ئاشىق بىقارار بوپتۇ ۋە خوتەن دىيارىدىن كۇسەنگە قاراپ يولغا چىقىپتۇ. بۇ چاغدا قىزغا تەرەپ ـ تەرەپتىن ئەلچىلەر كېلىشكە باشلاپتۇ. پادىشاھ شۇنداق پەرمان چىقىرىپتۇكى: «كىمكى ئالدىمىزدا كۆرۈنۈپ تۇرغان تاغقا مىڭئۆي قېزىپ پۈتتۈرسە، قىزىمنى شۇنىڭغا بېرىمەن.»

بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان شاھزادە، بايۋەچچىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ يېلى چىقىپ، پەرىشان ھالدا قايتىپتۇ. خوتەن شاھزادىسى پەرھاد دەشت ـ باياۋانلارنى كېزىپ، كېچە ـ كۈندۈز يول يۈرۈپ، يول يۈرگەندىمۇ مول يۈرۈپ، ئاخىر كۇسەنگە يېتىپ كەپتۇ، شەھەرنىڭ ۋەسلىگە يېتىش ئۈچۈن پادىشاھنىڭ پەرمانىنى بەجا كەلتۈرمەكچى بوپتۇ ۋە ئىرادىسىنى ئىشقا ئوتتىدا تاۋلاپ، بېلىنى مەھكەم باغلاپ، ئۆز يۇرتىدا ئۆگەنگەن تاشچىلىق ھۈنىرىنى ئىشقا سېلىپ ئۆي سېلىشقا كىرىشىپتۇ.

شەھەرنىمۇ پەرھادنى كۆرۈپلا ئاشىق بوپتۇ ۋە پەرھاد ئۆي ياساۋاتقان تاغقا كېلىپ، ئۇنىڭغا ئۇسسۇلۇق ۋە تاۋام ئەكېلىپ بېرىپتۇ. پەرھاد جاپالىق ئىشلەپ، ئاخىر توققۇز يۈز توقسەن توققۇز ئېغىز ئۆينى پۈتتۈرۈپ، ئەڭ ئاخىرقى بىر ئېغىزلىق ئۆينى ياساشقا كىرىشىپتۇ. بۇ خەۋەر كۇچاغا تارقىلىپتۇ.

ئۇزۇندىن بۇيان شەرىنگە ئاشق بولۇپ يۈرگەن، ئەمما ئۇنىڭ ۋەسلىگە يېتەلمىگەن ۋەزىرنىڭ ئوغلى بىر جادۇگەر مومايىنى ئەۋەتىپ، پەرھادقا زەھەر بېرىپ جېنىغا قەست قىپتۇ. بۇ خەۋەر ناھايىتى تېزلا ئەل - يۇرت ئىچىگە تارقىلىپتۇ. شەرىنمۇ بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ئاشىقىنىڭ ئۇستىگە ئۆزىنى تاشلاپ، بۇ دۇنيا بىلەن مەڭگۈگە ۋىدالىشىپتۇ.

بۇ بىر جۇپ ئاشىق - مەشۇقنىڭ ئۆلۈمىنى كۆرگەن تاغمۇ تاقەت قىلالماي ياش تۆكۈپتۇ. تا بۈ - گۈنكى كۈنگىچە بۇ تاغنىڭ قايغۇلۇق كۆز ياشلىرى توختىماي تۆكۈلۈپ، مىڭئۆي جايلاشقان تاغ باغرىنى كۆكەرتىپ، باغۇ بوستانلىققا ئايلاندۇرۇپتۇ، شۇڭا كىشىلەر بۇ تاغنى «يىغلاڭغۇ تاغ» دەپ ئاتايدىكەن.

2

قەدىمكى كۈسەن پادىشاھىنىڭ شېرىن ئىسىملىك بىر گۈزەل قىزى بار ئىكەن. ئۇ قىزغا سايرام - لىق پەرھاد ئىسىملىك بىر كەمبەغەل يىگىت ئاشىق بولۇپ قاپتۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان كۈسەن پادد - شاھى قىزنىڭ بېرىشتە مۇزتاغ باغرىدىن «مىڭئۆي» قېزىشنى پەرھادقا شەرت قىپتۇ. ئاشىق يىگىت بۇ شەرتنى ماقۇل كۆرۈپ، بىستون تېغىنى يېرىپ، مىڭئۆينى قېزىشقا باشلاپتۇ. ئۇ توققۇز يۈز توقسان توققۇز ئۆينى قېزىپ بولغاندا ماغدۇرىدىن كېتىپ قاپتۇ. شېرىن بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ دەرھال بۇ يەرگە يېتىپ كەپتۇ ۋە ھوشسىز ياتقان ئاشىقى پەرھادنى قۇچاقلاپ، ئۇچ كېچە - كۈندۈز زار - زار يىغلاپ، ئاخىر ئاشىقى بىلەن بىللە ئۆلۈپتۇ. پادىشاھنىڭ قەسىر - ئايۋانلىرىدا قەپەستە بېقىلىۋاتقان بوز تور - غايلارمۇ مۇڭلىرىنى تۆكۈپ سايراشقا باشلاپتۇ. پادىشاھ شۇ چاغدا شىكاردا ئىكەن، قىزى شېرىنىنىڭ مۇسىبەت خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، شاھلىق تونلىرىنى يىر - تىپ تاشلاپ، قۇللىرىنى ۋە قە - پەستىكى بوز تورغايلىرىنى ئازاد قىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ تورغايلار ئاشىق - مەشۇقلار دەر - دىدە ھەسرەت چېكىپ، ھەر كۈنى تاڭ سەھەردە ئورۇنلىرىدىن تۇ - رۇپ، پەرھاد قازغان مىڭئۆينىڭ ئۈستىدە مۇڭلۇق سايرىشىپ تۇ - رىدىكەن. كېيىنچە بۇ بىر جۇپ ئاشىق - مەشۇقلارنىڭ قەبرىسى - دىن گۈل - چېچەكلەر ئۈنۈپ چىقىپ، پەرھاد قازغان مىڭئۆي ئەتراپىنى قىزىل گۈلگە پۈر - كەپتۇ. شۇ سەۋەبلىك بۇ جايىنى كىشىلەر «قىزىل مىڭئۆي» دەپ ئاتاپتۇ.

ئاقشەھەر

ـۇرۇننىڭ بۇرۇنسىدا، ئۆتكەن زامانلارنىڭ ئاۋۇللىدا گۈل - چېچەكلەر قاپلىغان، سۈيى ئەلۋەك، تاغلىرى كۆككە يەتكەن، قويلىرى كالىدەك يوغىناپ كەتكەن كۆچانىڭ بۇ گۈزەل ۋادىسىدا نۇرغۇن كىشىلەر بىرلىكتە ياشايدىكەن، لېكىن بۇلار ئۆينى چىرايلىق سېلىشنى بىلمەيدىكەن، بۇ يەرگە باشقا جايلاردىنمۇ ئادەم كەلمەيدىكەن. بۇ جايدا ھېكىم دېگەن بىر ئادەم بولۇپ، ئۇنىڭ سېلىم ئىسىملىك بىر بالىسى بار ئىكەن. ئۇ ناھايىتى ئەقىللىق، زېرەك، باتۇر، ئاق كۆڭۈل، ئىرادىلىك، شوخ، تېتىك ئىكەن. ئۇ ئوقيا ئېتىشقا شۇنداق ئۇستا ئىكەنكى، بىرەر تال ئوقنىمۇ زايە قىلماي جايىغا تەگكۈزىدىكەن، ھەر خىل گۈللەرنىمۇ ئۆستۈرۈشكە ماھىر ئىكەن.

يىللار، كۈنلەر ئۆتۈشكە باشلاپتۇ. سېلىم ئون ئالتە - ئون يەتتە ياشلارغىمۇ كىرىپ قاپتۇ. بىر كۈنى سېلىمنىڭ كالا-لىسىغا بىر ئوي كىرىۋېلىپ، ھۈنەر ئۆگىنىش ئۈچۈن دادىسىنىڭ رازىلىقىنى ئېلىپ يىراق جايلارغا قاراپ يولغا چىقىپ-تۇ. سېلىم مېڭىپتۇ، مېڭىپتۇ، ئېگىز تاغلاردىن ھالقىپ ئۆتۈپ، ئاخىر ھەيۋەت-لىك بىر شەھەرگە يېتىپ كەپتۇ. ئۇ شە-ھەرگە كىرىپ ئالدى بىلەن كىشىلەر توپ-لىشىۋالغان جايغا بېرىپ قارىسا، كىشىلەر ھەدەپ ئۈچ قەۋەت ئېگىزلىكتىكى بىر تاختايغا قاراپ ئوق ئېتىۋاتقانىكەن. ئۇ يېنىدىكى بىر ئادەمدىن نېمە ئىش ئىكەن-لىكىنى سوراپتۇ. ئۇ ئادەم سېلىمغا: «سۇلتانىمىز ‹كىمكى تاختاينىڭ يېنىنى ئۈزۈپ تاختاينى يەرگە چۈشۈرەلىسە، مەن

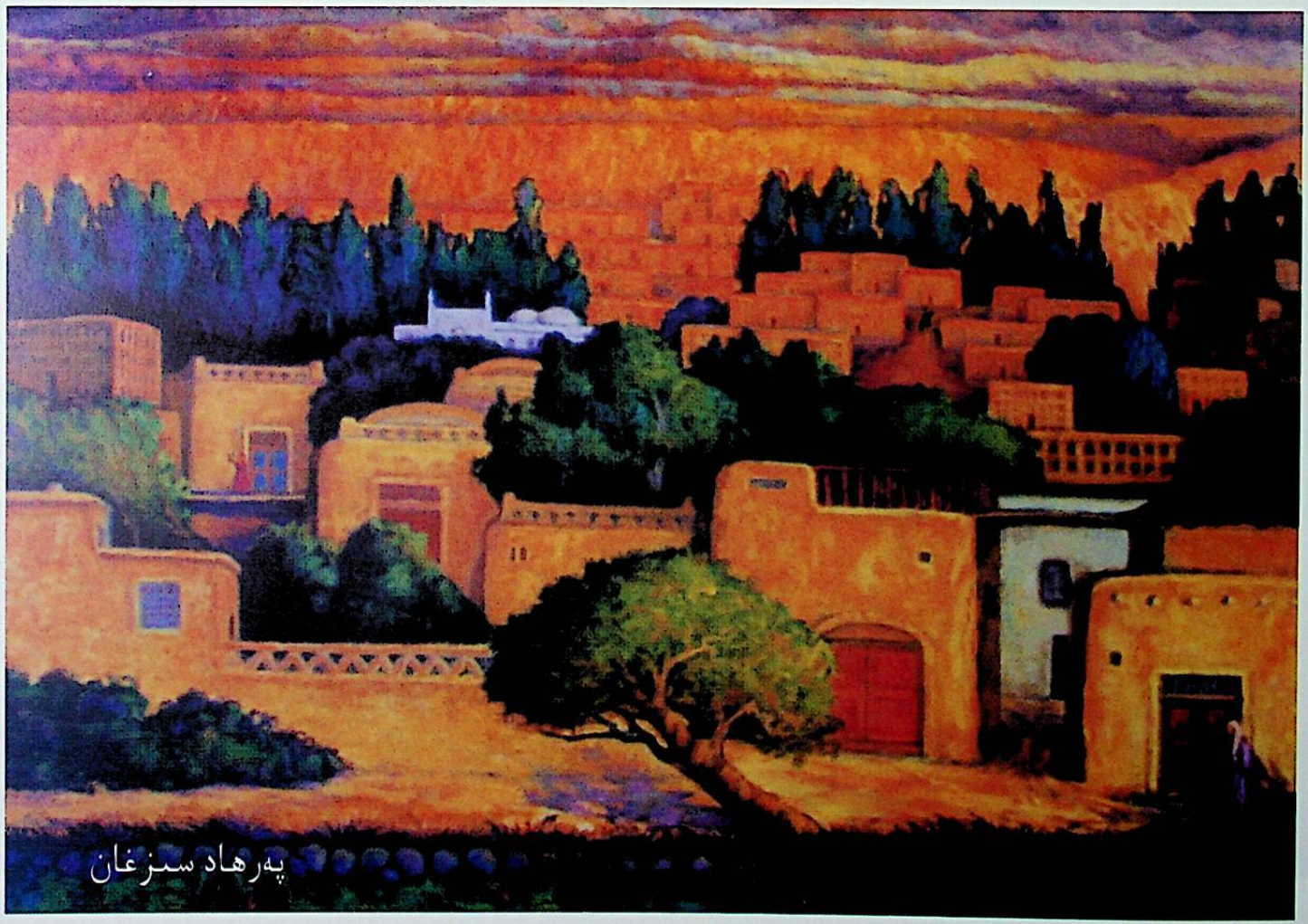
ئۇنىڭ ھەرقانداق تەلىپىنى ئورۇندايمەن، دېگەندى، بىز تەلىيىمىزنى سىناۋاتىمىز» دەپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان سېلىم ئوقيانى ئېلىپ بىر ئوق ئېتىپتىكەن، تاختاينىڭ يېپى ئۈزۈلۈپ يەرگە چۈشۈپتۇ. كىشىلەر ئالقىش ئىچىدە ئۇنى خان ھۇزۇرىغا تەكلىپ قىپتۇ. خان ئۇنىڭدىن:

— قانداق تەلىپىڭ بار؟ — دەپ سوراپتۇ. سېلىم ئىككىلەنمەستىن:

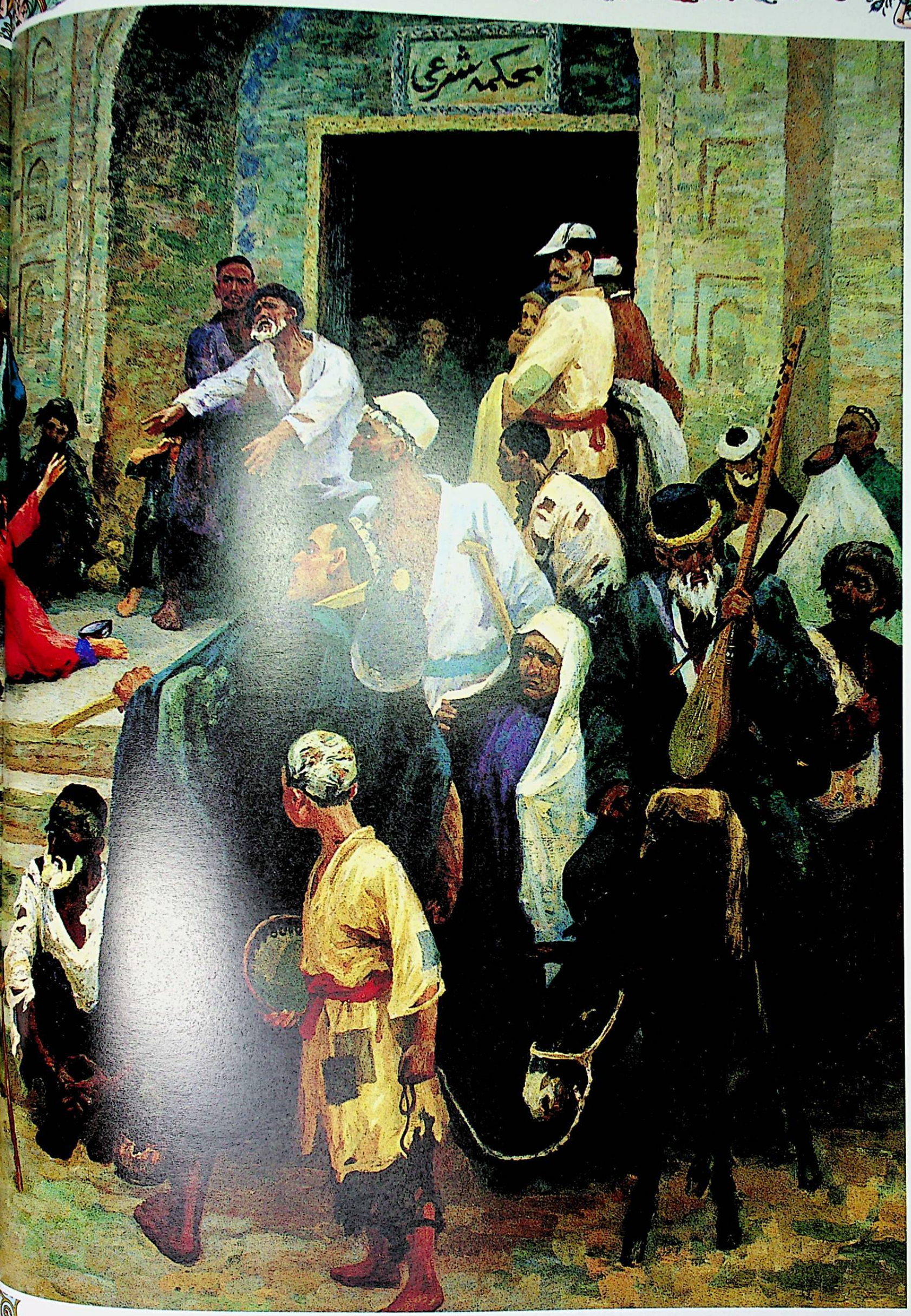
— ماڭا ئۆي سېلىشنى ئۆگىتىپ قويسىڭىز، — دەپتۇ. سۇلتان دەرھال سېلىمنىڭ تەلىپىنى بەجا كەلتۈرۈپتۇ. بىرنەچچە يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە سېلىم بىناكار بولۇپ يېتىشىپ چىقىپتۇ. سېلىم پادىشاھ بىلەن خوشلىشىپ باشقا شەھەرگە قاراپ يولغا چىقىپتۇ، يول يۈرۈپتۇ، يۈرگەنسىرى مول يۇرۇپ-تۇ. ئۇ ئۆز يولىدىكى ئورمانلىقتىن نۇرغۇن گۈل ـ چېچەك ئۈرۈقلىرىنى ئېلىۋاپتۇ. ئۇ ئاخىر يەنە بىر شەھەرگە كېلىپ قاپتۇ. ئۇ شەھەردە بىرەر تۇپمۇ گۈل ـ گىياھ يوق ئىكەن. ئۇ ئۆز ھۇنىرىنى ئىشقا سېلىپ، ئۆزى ئېلىۋالغان ئۈرۈقلار بىلەن شاھقا نۇرغۇن چىرايلىق گۈللەرنى ئۆستۈرۈپ بېرىپتۇ. شاھ خۇشال بولۇپ، ئۇنىڭدىن:

— قانداق تەلىپىڭ بار؟ — دەپ سوراپتۇ. ئۇ:

— ماڭا ياغاچچىلىقنى ئۆگىتىپ قويسىڭىز، — دەپ ئىلتىماس قىپتۇ. شاھ ئۇنىڭ تەلىپىنى بەجا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئۇنى ياغاچچى ئۇستىلارغا تاپشۇرۇپتۇ. ئۇ ناھايىتى غەيرەتلىك بولغاچقا، ياغاچچىلىقنى ئۆگىنىپ بولۇپ، يەنە نۇرغۇن ھۇنەرلەرنى ئۆگىنىۋاپتۇ. ئۇ ئاخىر ئۆز شەھىرىگە قاراپ يول ئاپتۇ. سېلىم مېھرىبان دادىسى ۋە ئانىسى بىلەن كۆرۈشۈپ بېشىدىن ئۆتكەن ئىشلارنى سۆزلەپ بېرىپتۇ. ئۇ ئەڭ ئالدى بىلەن ئۆزىگە چىرايلىق قىلىپ ئۆي ۋە ھەر خىل ئۆي جاھازلىرىنى ياساپتۇ. ئۆز ھۇنىرىنى يۇرتداشلىرىغا ئۆگىتىپتۇ. ئاخىر بۇ يۇرتنى كۆركەم ئۆيلەر قاپلاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ گۈزەل ۋادا رونىاق تېپىپ، «ئاقشەھەر[36]» دېگەن بىر گۈزەل شەھەر بارلىققا كەپتۇ.

پەرھاد سىزغان

محکمہ شرعی

غازی ئەمەت سىزغان

«جگده يېغىلىقى»

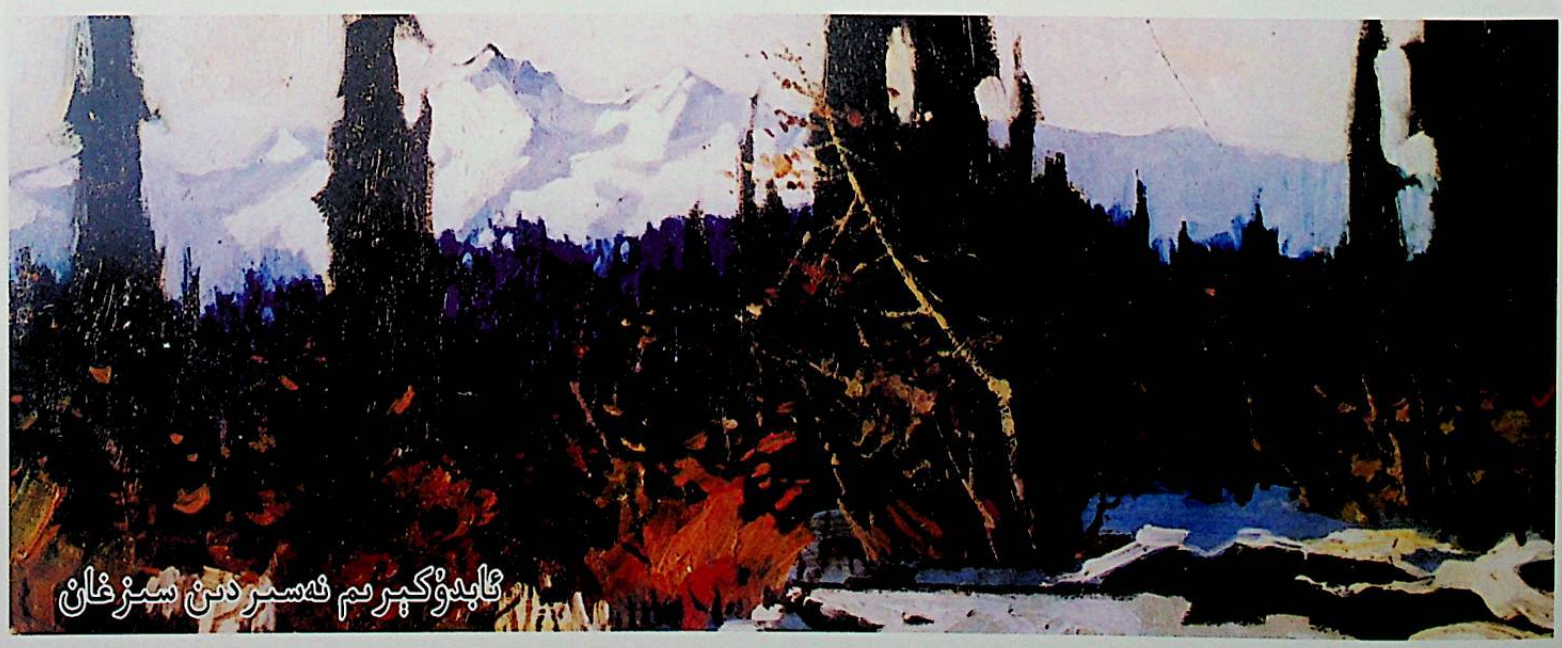
ھېچۇر چىن يەتتە شەھەرنى تەۋەسىگە ئالغاندىن كېيىن، ئۇچ[37] شەھىرىنىڭ جاھانغا زىنھەت بېرىدىغان قۇياش نۇرىدەك نۇرلۇق، گۈھەردەك ئەتىۋار ئون بەش ياشلىق بىر ساھىبجامال قىزىغا مەنسەپدارلارنىڭ كۆزى چۈشۈپ قاپتۇ. مەنسەپدارلار «ئۇلۇغ خانغا بۇنىڭدىن ئۇلۇغ سوۋغا تېپىلمايدۇ» دەپ، بۇ قىزنى خاقان چىنغا سوۋغات قاتارىدا ئېلىپ بېرىپتۇ. بۇ قىز خانغا ناھايىتى ياراپ، ئۇنى ھەممە خوتۇنلىرىدىن ئارتۇق كۆرۈپتۇ. لېكىن، بىر كۈنى خان قىزنىڭ غەمكىن ھالدا يىغلاپ ئولتۇرغانلىقىنى كۆرۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن خان ئەجەبا، يەر يۈزىدە مەندىن ئۇلۇغ خان بولمىسا، بۇ ساھىبجامال يەنە نېمە ئۈچۈن يىغلايدۇ؟ ئەھۋالىنى ئۇقۇپ باقاي، دەپ گەپ سوراپتۇ. قىز جاۋابەن مۇنداق دەپتۇ: «مېنىڭ يۇرتۇمدا بىر خىل مېۋىلىك دەرەخ بار ئىدى. مېۋىسى ئالتۇندىن، ياپراقلىرى كۈمۈشتىن، يېلىمى ئەتىردىن ئىدى. شۇ دەرەخ يادىمغا چۈشتى، ئۇنى سېغىنىپ يىغلىدىم». خان شۇنداق يارلىق قىپتۇكى: «ئۇچ شەھىرىدە شۇ خىل دەرەخ بار ئىمىش، تېزلىك بىلەن ئوردىغا يەتكۈزۈپ كېلىنسۇن. بۇ دەرەخ مېنىڭ باغچىلىرىمغا لايىق ئىكەن.»

يارلىق يېتىپ كەلگەن ھامان مەنسەپدارلار ئۇچ شەھىرىنىڭ ھاكىمى رەھمىتۇللا بەگكە بۇيرۇق قىلىپ «بارلىق جىگدە دەرىخىنى باش خانىنىڭ ھۇزۇرىغا يەتكۈزۈپ، خاندىن ئىلتىپات كۈتسۇن» دەپتۇ. بەگ خانىنىڭ ھۆكمى بويىچە پۇقرالارغا ھاشار سېلىپ، پۈتۈن ئۇچ خەلقىنى جىگدە كۆچىتى يۆتكەشكە بۇيرۇپتۇ. پۇقرالار جىگدە كۆچەتلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ، ئون مىڭ چاقىرىم يولغا پىيادە ئاتلىنىپتۇ. تۆت پوتەي يەرگە يەتكەندە ئۇلار بىر كېچىسى مەسلىھەتلىشىپتۇ، «بۇ كۆچەتنى مەنزىلگە يەتكۈزگۈچە ھەممىمىز ئۆلۈپ تۈگەيمىز، شۇڭا قۇل بولۇپ ئۆلگۈچە، كۈرەش قىلىپ ئۆلەيلى» دېيىشىپ، شۇ كېچىسىلا ئىسيان قوزغاپتۇ، جىگدە كۆچەتلىرىنى كالتەك قىلىپ، ھەيدەپ ماڭغان چېرىكلەرنىڭ راسا ئەدىپىنى بېرىپ غەلىبە قىپتۇ. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان خان غەزەپكە كېلىپ، دەرھال ناھايىتى نۇرغۇن لەشكەرلەرنى ئەۋەتىپتۇ. ئۇلار ئۇچ شەھىرىگە بېسىپ كىرىپ، ھېسابسىز قىرغىنچىلىق باشلاپتۇ. خانىنىڭ قىلىچىدىن ئېشىپ قالغان ئۇچ خەلقى تەرەپ ـ تەرەپكە قېچىپ كېتىپتۇ. بۇنى خەلق «جىگدە يېغىلىقى» دەپ ئاتاپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن خەلقى قىرىلىپ تۈگىگەن ئۇچ شەھىرىگە كونا تۈرپاننىڭ خەلقلىرىنى يۆتكەپ كەپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ «ئۇچ» سۆزىگە «تۈرپان» سۆزى قوشۇلۇپ، بۇ شەھەرنىڭ نامى «ئۇچتۇرپان» دەپ ئاتىلىپتۇ.

كەلپىن

ھەدىمكى زاماندا كەلپىن ئەتراپىدىكى تاغلار ناھايىتى قېلىن جاڭگاللىق ئىكەن. بۇ جاڭگال-لىقلاردا ھەر خىل ياۋايى ھايۋانلار كۆپ ئىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە قاياقلاردىندۇ كەلگەن يەتتە ئوۋچى كەلپىن تاغلىرىدا ئوۋ ئوۋلاپ يۈرۈپ بىر بۇلاقنىڭ بېشىغا كېلىپ قاپتۇ. ئۇلار بۇلاقنىڭ سۈيىنى قانغۇچە ئىچىپ ھاردۇق چىقىرىپتۇ. ئۇلار «مۇشۇ بۇلاق سۈيىنى بويلاپ مېڭىپ كۆرەيلى، بىرەر يۇرت ئۇچراپ قالسا ئەجەب ئەمەس» دېيىشىپتۇ. ئۇلار بۇلاق ئېقىنىنى بويلاپ مېڭىۋېرىپتۇ. سۇ بىر يەرلەرگە كەلگەندە ئىككى ئېرىققا بۆلۈنۈپ كېتىپتۇ. بۇ يەتتە كىشى: «ئۇچىمىز بىر ئېرىقنى، تۆتىمىز بىر ئېرىقنى بويلاپ ماڭايلى» دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ مېڭىپتۇ. ئۇلار مېڭىپتۇ، مېڭىپتۇ. بىر ئېرىقتىكى سۇ بىر تۈزلەڭلىكتىكى مۇنبەت يەرلەرگە كېلىپ يېيىلىپ سىڭىپ كېتىپتۇ. يەنە بىر ئېرىقنىڭ سۈيى مۇنبەت يەرلەرگە تارقالغانىكەن. بۇ يەرگە كەلگەنلەر سۇنىڭ موللۇقى، يەرلەر-نىڭ مۇنبەتلىكىنى كۆرۈپ، كەپە ياساپ ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق قىلىشقا باشلاپتۇ. بۇ يەتتە كىشى-نىڭ ھەممىسى ئەر بولغانلىقى ئۈچۈن تۇرمۇشتا قىينىلىپ، خۇداغا ئىلتىجا قىلىپ بىردىن ئايال بې-رىشنى تىلەپتۇ. ئۇلارنىڭ نالىسى خۇداغا يېتىپ، خۇدا بۇلارغا ئاسماندىن بىردىن پەرىزات چۈشۈرۈپ بېرىپتۇ. ئۇلار بۇ پەرىزاتلار بىلەن ئۆي - ئوچاقلىق بولۇپ، ئاۋۇپ ھازىرقى كەلپىن پەيدا بولغانىكەن.

ئۇلار ئەڭ دەسلەپ كەپە ياساپ ئولتۇرغانلىقتىن، بۇ جاي دەسلەپ «كەپە» دەپ ئاتىلىپ، زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن تەدرىجىي «كەلپىن» بولۇپ قالغانىكەن.

تۇرپان

تۇيەت قىلىنىشچە، توپان بالاسى ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىنمۇ دۇنيانىڭ مەلۇم جايلىرىدا توپان بالاسىنىڭ سۇلىرى قېپقالغانمىش. شۇنداق جايلارنىڭ بىرى بولغان تۇرپان ئويمانلىقىدىكى سۇ زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بارا - بارا ئازلاپ خاسىيەتلىك ئايدىڭكۆلنى ھاسىل قىلغانمىش.

بۇ كۆلنىڭ سۈيى كۆپەيسە كۆپمەيمىتۇكى، ئازلاپ كەتمەي ھازىرقى ھالەتتىكىدەك تۇرغاچقا، خېلى ئۇزاق دەۋرلەرگىچە كىشىلەر «بۇ كۆلنىڭ سۈيى توپان بالاسىدىن قېپقالغان سۇ» دەپ، بۇ دىيارنى «توپانلىق» دېگەن نام بىلەن ئاتاشقانىكەن.

زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «توپان» سۆزى «تۇرپان» دېگەنگە ئۆزگىرىپ قالغانىكەن.

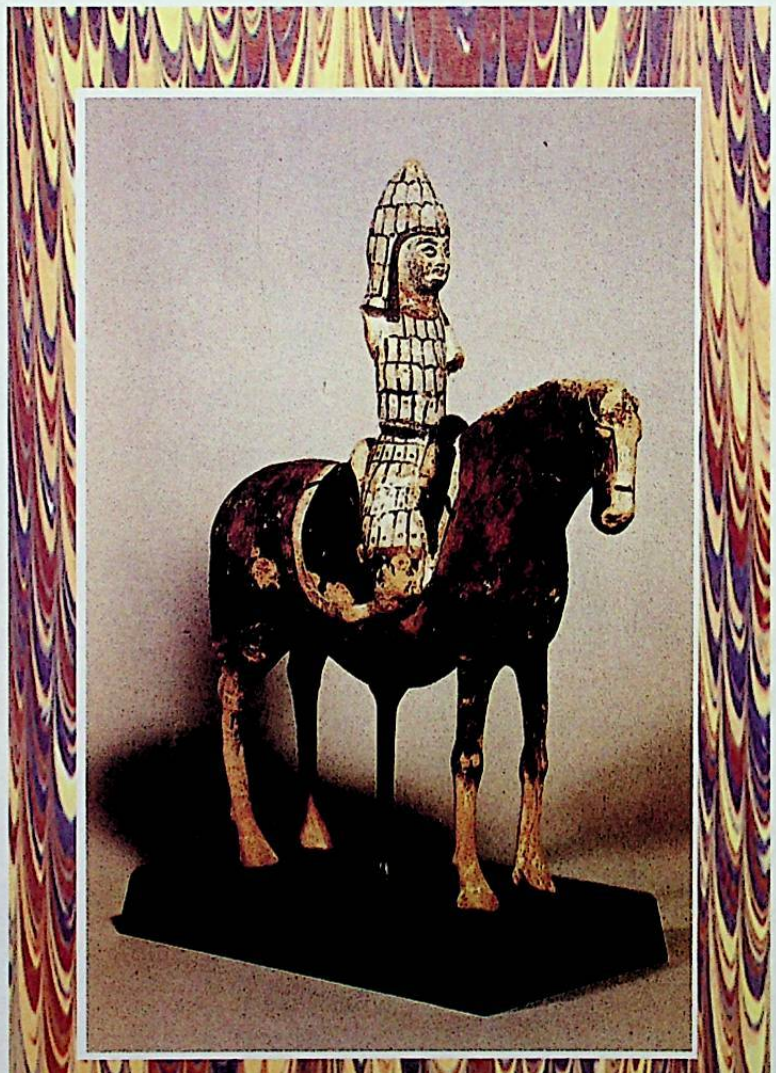

ئابدۇكېرىم ئەسىردىن سىزغان

ئىدىقۇت

1

ئۇنىڭدىن ناھايىتى ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى يالقۇنتاغ ئېتىكىدىكى دىياردا دەقيانۇس ئىسىملىك بىر پادىچى ئۆتكەنكەن. ئۇنىڭ نۇرغۇن مالۋارانلىرى بولۇپ، ئۆزى بېقىشقا خۇشتار ئىكەن. بۇ پادىچى خاسىيەتلىك كۈنلەرنىڭ بىرىدە قوي بېقىپ يۈرۈپ بىر پارچە خەت پۇتۇلگەن قەغەزنى تېپىۋاپتۇ، خەتكە شۇنچە سىنچىلاپ قارىغان بولسىمۇ ئۇنى ئوقۇيالماپتۇ. ئۇ خەتنى قويىنىغا سېلىپ تاغ ئۆڭكۈرىدە ياشايدىغان شۇ دەۋرىدىكى مەشھۇر دانىشمەن بوۋاينىڭ ئالدىغا بېرىپ خەتنى ئۇنىڭغا كۆرسىتىپتۇ. دانىشمەن بوۋاي شۇنداق قېرى ئىكەنكى، ئۇنىڭ چاچ-ساقاللىرى، قاشلىرى كۈمۈشتەك ئاقارغان، بەل-لىرى ياەك ئېگىلگەن، كۆزلىرى قېرىلىقتىن پۈرلىشىپ يۇمۇلغانكەن.

بوۋاي خەتنى ئالغاندىن كېيىن كۆزىنىڭ چاناقلىرىغا ياغاچنى تىرەك قىلىپ ئۇنى ئوقۇپ كۈلۈپ كېتىپتۇ. دەقيانۇس بوۋاينىڭ كۈلگىنىگە ئەجەبلىنىپ، كۈلۈشنىڭ سەۋەبىنى سوراپتۇ. بوۋاي ئۇنىڭغا: «ئوغلۇم، ساڭا بەخت يار بوپتۇ. خەتتە يېزىلىشچە، سەن ياشايدىغان ئاشۇ ماكاندىكى يوغان جۇجەمنىڭ غولىغا ئۇدۇل تۇرۇپ دەسلەپ شىمالغا ئۈچ يۈز ئاتمىش تۆت چامدام، ئۇنىڭدىن كېيىن شەرقىگە ئون ئىككى چامدام مېڭىپ شۇ يەرنى كولىساڭ، بىر خەزىنىگە ئېرىشىدىكەنسەن. قېنى، بەختىڭنى سىناپ كۆرەرسەن، ئوغلۇم!» دەپتۇ. دەقيانۇس بوۋايغا تەزىم بىلەن رەھمەت ئېيتىپ

قاندىن كېيىن خوشلىشىپ ئۆيگە قايتىپتۇ.

ئۇ ئەتىسى ئۇچ - تۆت ئاغىنىسىنى چاقىرىپ بوۋاينىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە يەرنى كولاشقا كىرىشىپتۇ. يەتتە - سەككىز يۇز گەزچە كولىغاندىن كېيىن ئۇلار بىر ھەيۋەتلىك ئالتۇن ئىشىككە دۇچ كەپتۇ. يەنە بىرئاز كولىغاندىن كېيىن يوغان بىر تاش چىقىپتۇ. تاشنى قوموروپ تاشلىغانىكەن، ئۇنىڭ ئاستىدىن پارقىراپ تۇرغان يوغان ئالتۇن ئاچقۇچ چىقىپتۇ. ئۇلار ئاچقۇچنى ئېلىپ ئاتنىڭ بېشىدەك يوغانلىقتىكى قۇلۇپقا سالغانىكەن، شۇ ھامان يەتتە قېتىم داراڭلىغان ئاۋاز ئاڭلىنىپ، ئاندىن كېيىن ئىشىك ئېچىلىپتۇ. ئۇلار قىزىل، يېشىل، ھال رەڭ قاتارلىق ھەر خىل نۇرلار چېچىلىپ تۇرغان ھەشەمەتلىك سارايىنى كۆرۈپتۇ. نۇر چېچىپ تۇرغان گۆھەرلەرنىڭ يورۇقىدا ئۇلار ھېچبىر قىينالماستىنلا سارايغا كىرىپ ئۇنىڭ ئىچىدە ئالتۇن - كۈمۈش، ياقۇت قاتارلىق مەدەنلەر بىلەن تولغان قىرىق بىر ھۇجرىنى كۆرۈپتۇ.

بۇ ئەھۋالنى بوۋايغا مەلۇم قىپتۇ. بوۋاي ئۇلارغا ناھايىتى ئەھمىيەتلىك مەسلىھەت - كېڭەشلەرنى بېرىپتۇ. دەقيانۇس شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بوۋاينىڭ كۆرسەتمىسىگە بىنائەن ئالتۇن - كۈمۈش تېپىۋالغان جايغا ھەشەمەتلىك ئوردا سالدۇرۇپتۇ، شەھەر قۇرۇشقا كىرىشىپتۇ. دەقيانۇس شۇ شەھەرگە شاھ بوپتۇ، دانىشمەن بوۋاينى ئۆزىنىڭ ۋەزىرى قىپتۇ.

2

شۇنىڭدىن كېيىن دەقيانۇس ئەتراپتىكى كەڭ زېمىنلەرنى ئۆزىگە قارىتىپ مەشھۇر ئىدىقۇت دۆلىتىنى قۇرۇپتۇ. بۇ جاينىڭ نامى شۇنىڭدىن باشلاپ تەرەپ - تەرەپلەرگە تارقىلىشقا باشلاپتۇ.

قوچۇ ئۇيغۇرلىرى تۇرپان ئويمانلىقىنى ئاساس قىلىپ، تارىم ۋە جۇڭغار ئويمانلىقلىرىنى مۇ ئۆز دائىرىسىگە ئېلىپتۇ. ئۇلار بۇ جايلاردا مال باقىدىغان گۈزەل يايلاقلارنى، ئارام ئالىدىغان ھەشەمەتلىك شەھەرلەرنى بىنا قىپتۇ. دەسلەپتە ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ پادىشاھلىرىنى تۇركچە «ئارسلانخان» دېگەن نام بىلەن ئاتاپتۇ. كېيىنچە ئۇلار چوڭ قۇرۇلتاي چاقىرىپ، پادىشاھلىرىنى «ئىدىقۇت» دەپ ئاتايدىغان بوپتۇ. «ئىدىقۇت» قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلى بولۇپ، «ئىدى» سۆزى «مۇقەددەس» دېگەن مەنىنى، «قۇت» سۆزى «بەخت» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىكەن. ئىككىسى قوشۇلۇپ «مۇقەددەس پادىشاھ»، «مۇقەددەس بەخت ئىگىسى» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدىكەن. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مەركىزىنىمۇ «ئىدىقۇت» دەپ ئاتاپتۇ.

تۇيۇق

ھەممىدە تۇرپاندا ياشىغۇچى ئاۋام خەلقلەردىن ئۆز دىنىدىن گۇمانلانغۇچى يەملەيخا، ماكسىل-مىنا، ئازارپەت يۇنۇس، كاشاپەت يۇنۇس، يۇۋايۇنۇس قاتارلىق ئىخلاسمەن مۇخلىسلار ھەقـ-قىي تەڭرىنى ئىزدەپ تېپىش كويىغا چۈشۈپتۇ. ئۇلار بۇرۇن قۇياش، ئاي، ئوت قاتارلىقلار-غا چوقۇنۇپ كەلگەن بولسىمۇ، ھېچ قانائەت ھاسىل قىلالمايۋ، پۈتۈن دۇنيانى ئىدارە قىلىۋاتقان قانداق-تۇر بىر قۇدرەتلىك تەڭرى بار، ئۇ پۈتكۈل كائىناتنى، مەخلۇقاتنى يارانقان، ئۇنىڭ بۇيرۇقىسىز قىل تەۋرىمەيدۇ، دەپ ئويلايدىكەن. ئۇلار ھەقىقىي تەڭرىنى ئىزدەش يولىدا خېلى جايلارنى كېزىپ، ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ، ئاخىر دەقيانۇس شەھىرىگە كەپتۇ. پادىشاھنىڭ ئىسمىمۇ دەقيانۇس ئىكەن. پادىشاھ ئۇلارنى قىزغىن قارشى ئاپتۇ. ئۇلار شەھەردە بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ قاپتۇ. پادىشاھ بىر كۈنى ئۇلارنى ئالدىغا چاقىرىپ:

— ھەي جاھانكەزدىلەر، سىلەر نېمە مەقسەت بىلەن بۇ يۇرتقا كەلدىڭلار؟ — دەپ سوراپتۇ. ئۇلار:

— بىز ھەقىقىي خۇدانى ئىزدىگۈچىلەرمىز، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

— ھەقىقىي خۇدا مەن بولىمەن، — دەپتۇ دەقيانۇس ھېچ تارتىنماستىنلا، — ئىشەنمىسەڭلار، مانا بۇ جەننەت ۋە دوزاخ، — دەپ مەخسۇس ياساتقان چارباغلارنى، تېگىدە گۇلخانلار يېنىپ تۇرغان زىندان ۋە ئوتتەك قىزىپ تۇرغان قۇملۇق جازا مەيدانلىرىنى بىر - بىرلەپ كۆرسىتىپتۇ. ئۇلار ئامالسىز، يالـ-غاندىن ئۇنىڭ خۇدالىقىغا ئىشىنىپتۇ. دەقيانۇس خۇشال بولۇپ، ئۇلارنى ئۆز ھۇزۇرىدا بىرقانچە ۋاقىت تۇرۇشقا ئىجازەت بېرىپتۇ.

دەقيانۇس قىمار ئويناشقا بەك ھېرىسمەن بولۇپ، كۈندۈزى ئۆزىنىڭ خۇدالىقىنى تەشۋىق قىلسا، كېچىسى قىمار ئويناىدىكەن. ئۇنىڭ مەخسۇس كۆندۈرۈلگەن مۇشۇكى بولۇپ، قىمار ئوينىغاندا ئىتائەتـ-مەنلىك بىلەن بېشىدا چىراغ كۆتۈرۈپ جىم تۇرىدىكەن. بۇنى كۆرگەن ھېلىقى كىشىلەر، بىر تەرەپتىن، ھەيران بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇنىڭ خۇدالىقىدىن گۇمانلىنىپتۇ. راست - يالغانىنى ئايرىش ئۈچۈن، ئۇلار چاشقانىنى تىرىك تۇتۇپ، قىمار سورۇنىغا يوشۇرۇن ئەكىرىپ، قىمار راسا ئەۋجىگە چىققاندا دەقيا-نۇسقا تۇيدۇرماي چاشقانىنى مۇشۇككە كۆرسىتىپ قويۇپ بېرىپتۇ. مۇشۇك خۇددىنى يوقىتىپ چاشقانغا بىر ئېتىلغانىكەن، بېشىدىكى چىراغ يەرگە چۈشۈپ چېقىلىپ كېتىپتۇ، سورۇن قالايمىقانلىشىپتۇ، پا-دىشاھنىڭ خۇدالىقى چېنىپ قاپتۇ. پادىشاھ دەقيانۇس ئىشىنىڭ تېگى - تەكتىنى بىلىپ ئىنتايىن غە-زەپلىنىپتۇ. ئۇ بۇ مۇخلىسلارنى كۆزدىن يوقاتمىسا، ئۆزىنىڭ ئاۋام ئارىسىدىكى «خۇدا»لىق ئابرۇيىغا

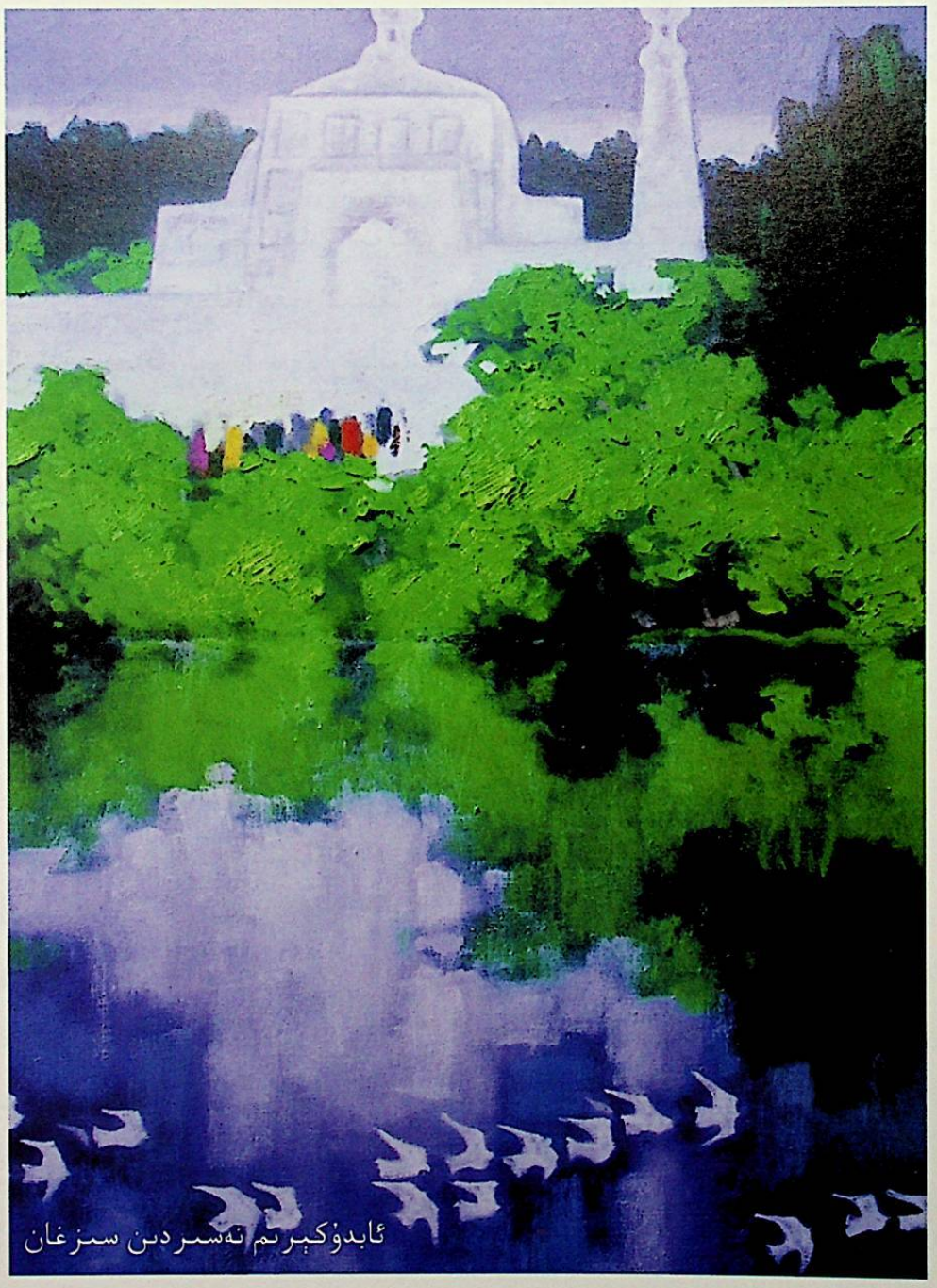
قاتتىق تەسىر يېتىدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، ئۇلارنى ئۇجۇقتۇرۇۋەتمەكچى بوپتۇ. بۇ ئىشنى ئاللىبۇرۇن سېزىۋالغان يىگىتلەر شۇ كېچىسى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قېچىپ كېتىپتۇ. دەقيانۇس دەر غەزەپكە كېلىپ چاپارمەنلىرىنى ئۇلارنىڭ ئارقىدىن قوغلاپ تۇتۇپ كېلىشكە بۇيرۇپتۇ. يىگىتلەر بىر قويچىغا يولۇقۇپتۇ. قويچى ئۇلارنى ئۆزى دائىم دەم ئالىدىغان بىر ئۆڭكۇرگە يوشۇرۇپتۇ. بۇ ئۇلارنىڭ دەل ھازىرقى تۇيۇقسىز كەلگەن ۋاقتى ئىكەن. دەقيانۇسنىڭ چاپارمەنلىرى ئۇلارنى شۇنچە ئىزدەپمۇ تاپالماپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئۆڭكۇرنى سىرلىق يەر، تۇيۇق يەر دەپ تونۇپ، بۇ يەرنى «تۇيۇق» دەپ ئاتىشىپتۇ.

ما شاۋشيەن سىزغان

غايىب شەھەر

غايىب شەھەر[38] گە بېرىپ قالغان ئادەملەر بۇك - باراقسان ئۆسكەن تال باراڭلارنى، مەي باغلاپ پىشقان ئۈزۈملەرنى ۋە پاكىز تازىلانغان ئۆيلەرنى ھەمدە ئۇ يەر - بۇ يەردە ھۆل بولۇپ قالغان جايلارنى كۆردىڭىز. بۇ ئاشۇ غايىب شەھەر ئادەملىرى نامايان ئۆتەش ئۈچۈن تەرەت ئالغان چاغدا سۇ تۆكۈلگەن جاي ئىكەن. بىراق، بۇ شەھەرنىڭ ئادەملىرى كۆرۈنمەيدىكەن. كەچ كىرگەندە ئۇ يەرگە بېرىپ قالغان ئادەملەر شامالدىن، ياۋايى ھايۋانلارنىڭ زىيانكەشلىكىدىن پاناھلىنىش ئۈچۈن ئۆيگە كىرىپ ئەمدى يېتىشىغلا «مېنىڭ ئورنۇمدا يېتىۋېلىپ، مېنىڭ ئورنۇمدا يېتىۋېلىپ» دېگەن ئاۋاز ئاڭلىنىدىكەن. ئۇ يەردە تۇنىمەكچى بولغان ئادەم ئىلگىرى ياتقان ئورنىدىن تۇرۇپ، ئۆينىڭ باشقا بىر جايىغا بېرىپ يېتىشىغا يەنە يۇقىرىدىكى سۆز ئاڭلىنىدىكەن. ھېلىقى ئادەمۇ ئۇ ئورۇندىن يەنە بىر ئورۇنغا يۆتكىلىدىكەن. ئىش مۇشۇ تەرىقىدە تەكرارلىنىۋېرىدىكەن. ھېلىقى ئادەم يۆتكىلە - يۆتكىلە ئاخىر ئىشىك تۈۋىگە كەلگەندە، يۈزىگە بىر شاپىلاق تېگىدىكەن، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۆيدىن قايتىپ چىقىدىكەن.

ئابدۇكېرىم ئەسىردىن سىرغان

جۇۋازچى مەھەللىسى

ۋايەت قىلغۇچىلار شۇنداق رىۋايەت قىلىدۇكى، تۇرپان خانلىقى دەۋرىدە بىر ئادىل شاھ ئۆتكەنىكەن. ئۇ ئاق كۆڭۈل، سەمىمىي ئىكەن. ئۇ كۈندىلىك ئىشىنى ئوردىدىكى دانىشمەن، ئۆلىما، يۇرت كاتتىلىرى بىلەن كېڭەش قىلىپ، ئۇلارنىڭ دانا تەدبىر، پىكىرلىرىنى قوبۇل قىلىدىكەن. ئەگەر كىمكى ئۇنىڭغا ئەرز ـ ھال ئېيتىپ كەلسە، كەلگۈچىنىڭ ئېيتقىنى بويىچە قارىتەويۇق ھۆكۈم چىقارماي، ئۆزى تەكشۈرۈپ، ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ ئىشەنچ ھاسىل قىلغاندىن كېيىن ھۆكۈم چىقىرىدىكەن. خەلق ئۇنىڭدىن رازى ئىكەن. شۇڭا، يۇرت ئامان، بازار ئاۋات، خەلقنىڭ تۇرمۇشى بایاشات ئىكەن...

ئەنە شۇ دەۋرلەردە شاھ ئوردىسىغا يېقىن بىر مەھەللىدە ئۆزىنىڭ ھالال ئەمگىكى بىلەن جاھاندار چىلىق قىلىپ كېلىۋاتقان سۇلتان مەمەت دېگەن بىر كىشى ئۆتكەنىكەن. ئۇنىڭ بالىلىرى كۆپ ئىكەن، لېكىن كىچىك بولغاچقا، ئىشقا يارىمايدىكەن. ئۇنىڭ ئايالى ئاق كۆڭۈل، سەممىي، قانائەتچان ئىكەن. سۇلتان مەمەت ئوردا جۇۋازخانىسىدا ياغ تارتىپ تاپقان ئىش ھەققىگە تۇرمۇشىنى قامدايدىكەن.

شاھ ئوردىسىدا بىرەر ھۇنەرنىڭ پېشىنى تۇتمىغان، يۇگۇر ـ يېتىم ئىشلارنى قىلىپ جان باقىدىغان، ئىچى يامان ھارۇن ئىسىملىك بىر كىشى بار بولۇپ، ئۇ دائىم كىشىلەرنىڭ خاتىرجەم تۇرمۇشىغا ھەسەت قىلىدىكەن، شۇڭا ئۇ ھەر دائىم كىشىلەرنىڭ ئىشىدىن يوچۇق ئىزدەپ يۈرىدىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىر كۈنى سۇلتان مەمەت شاھ ئوردىسى ئۇنىڭغا بەرگەن بىر قاپاق ياغنى ئېلىپ ئۆيىگە كېتىپ بارسا، ئوردا ئىشىكى ئالدىدا ھارۇن بۇنى كۆرۈپ قاپتۇ. ئۇزۇندىن بۇيان سۇلتان مەمەتنىڭ خاتىرجەم تۇرمۇشىغا ھەسەت قىلىپ كېلىۋاتقان ھارۇن ئەمدى بۇنىڭ ئەدىپىنى بېرىش پۇرسىتى كەلدى، دەپ ئويلاپ، پايپاسلاپ شاھنىڭ ئالدىغا كىرىپتۇ ـ دە:

ـــ كەرەملىك شاھىم، دەي دېسەم تىلىم كۆيىدۇ. مەن تۇنۇگۈن كەچقۇرۇن خېنىمنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن بازارغا چىققانىدىم، نەرسە ـ كېرەك سېتىۋېلىپ قايتىپ كېلىۋاتسام، ئوردا جۇۋازچىسى سۇلتان مەمەت بىر ئىدىش ياغنى ئېلىپ مىڭ تەسلىكتە كۆتۈرۈپ كېتىۋېتىپتۇ. مەن ئۇنى زادى نېمە قىلىدىغاندۇ، دەپ ئارقىسىدىن ماراپ بارسام، ئۇدۇل كۈنچىقىش بازىرىدىكى ماموت ياغچىنىڭ دۇكىنىغا كىرىپ كەتتى. پادىشاھىئالەم، ئوردىنىڭ نەرسىسىنى مۇشۇنداق ئوغرىلىسا، قانداق بولغىنى؟! مەن بۇنىڭغا چىدىيالماي، شاھىمىزنىڭ ئالدىغا كىرىشىم، ـــ دەپ ئەرز قىپتۇ. پادىشاھ بىرئاز سۈكۈتكە چۆمۈپ، ئاندىن ھارۇندىن:

— سەن ئۇنىڭ بىر ئىدىش ياغنى ئېلىپ ماڭغىنىنى قاچان كۆردۇڭ ؟ — دەپ سوراپتۇ.

— ئۇلۇغ شاھىم، مەن ئۇنى تۇنۇگۈن نامازدىگەردە كۆردۈم، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ھارۇن. پادىشاھ ھارۇننىڭ جاۋابىنى ئاڭلاپ،ئۇنىڭ يالغان سۆزلەپ، چېقىمچىلىق قىلىپ، ئارىغا ئىختىلاپ سالماقچى بولۇۋاتقانلىقىنى چۈشىنىپتۇ، ئۆزىنىڭ سۇلتان مەمەتكە بىر قاپاق ياغ بېرىشنى ئوردا خىزمەتچىسىگە ئېيتقانلىقىنى ئەسلەپتۇ. ھارۇن پادىشاھنىڭ جىمىپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ:

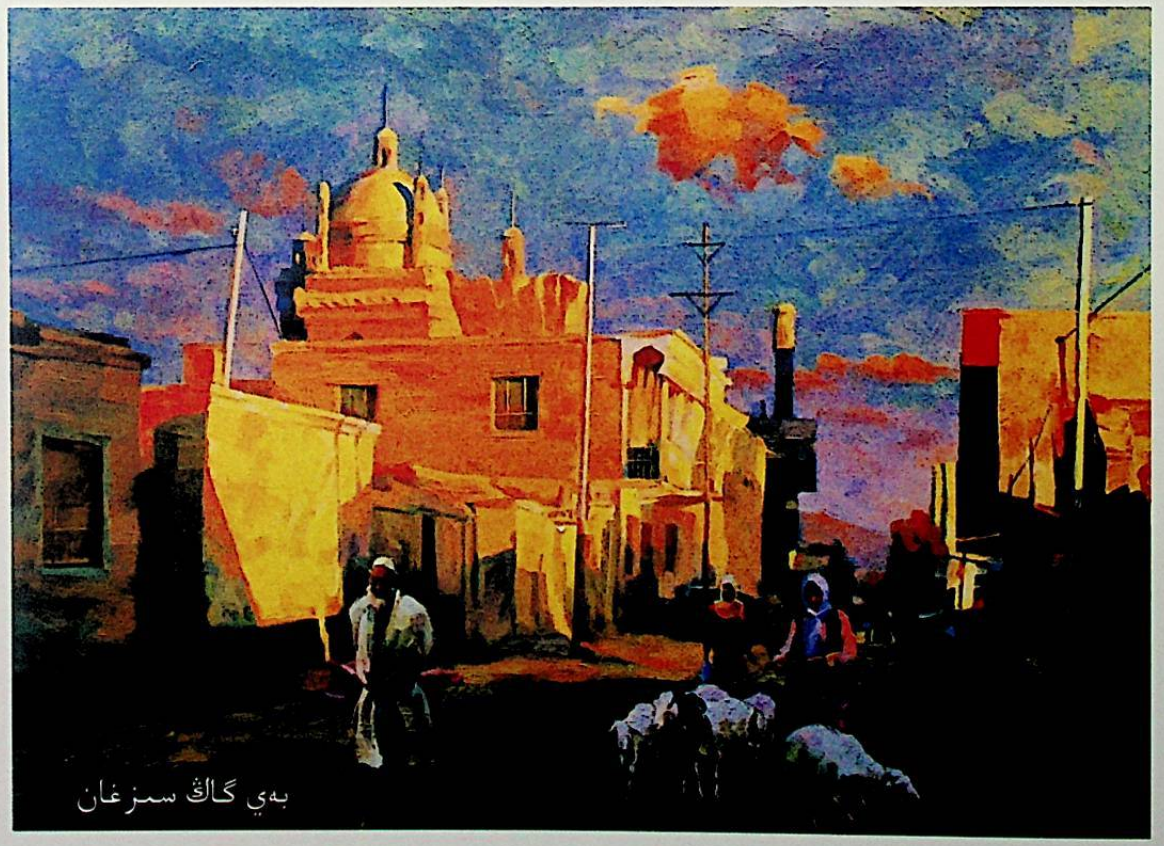
— شاھىم، ئۇنىڭ ئىشى بۇلا ئەمەس. ئۆزلىرىگە تارتىلمىدىغان ياغنى يالغان مەلۇم قىلىپ، قالغان قىسمىنى ئۆيىگە ئەكېتىمدۇ تېخى، — دەپ ئەزۈيلەپتۇ. پادىشاھ ھارۇننىڭ ئەرزىنى ئاڭلاپ بولۇپ:

— ئەتە جۈۋازخانىغا بېرىپ سۇلتان مەمەتنىڭ ياغ تارتىش ئەھۋالىنى كۆرۈپ كېلەيلى، — دەپتۇ. ئەتىسى پادىشاھ ھارۇن بىلەن جۈۋازخانىغا بېرىپ ئۇ يەرنى ئوبدان تەكشۈرۈپتۇ. سۇلتان مەمەت بىر خىلدا بېرىلىپ ياغ تارتىۋاتقانىكەن. پادىشاھ غوجىدارنى چاقىرتىپ، بېرىلگەن كۈنجۈت بىلەن تارتىلغان ياغنىڭ ھېسابىاتىنى سوراپتۇ. غوجىدار ھېسابىاتنى تولۇق بېرىپتۇ. پادىشاھ ھېچقانداق گەپ - سۆز قىلماي جۈۋازخانىدىن چىقىپ، ھارۇنغا قاراپ:

— سەن ئەتە جاڭگالغا بېرىپ بىر تاغار تۆمۈرتىكەن تېرىپ كەلگىن، ھۆل بولسا بولمايدۇ، — دەپتۇ. ھارۇن كۆڭلىدە بەك خۇش بولۇپ، سۇلتان مەمەتنىڭ تاماشىسىنى كۆرمەك مەقسىتىدە ئەتىسى بىر تاغار تۆمۈرتىكەننى ھايال قىلماي تەييارلاپتۇ. بۇ چاغدا پادىشاھ جاكارچىسىغا:

— يۇرت خەلقىنى جازا مەيدانىغا يىغىڭلار ! — دەپ پەرمان چۈشۈرۈپتۇ. خالايىق جازا مەيدانىغا يىغىلىپتۇ. پادىشاھ جازا مەيدانىغا تاختاي ياتقۇزۇشنى بۇيرۇپتۇ، تاختاي ئۈستىگە ھارۇن ئەكەلگەن تۆمۈر-تىكەننى يېيىتىشقا بۇيرۇپتۇ. خىزمەتكارلار پادىشاھنىڭ دېگىنى بويىچە ئىشلەپتۇ. بۇ چاغدا پادىشاھ ھارۇندىن:

— چېقىمچىنى قانداق جازالاش كېرەك ؟ — دەپ سوراپتۇ. بۇ سۇلتان مەمەتنى جازالاش ئۈچۈن قىلىنىۋاتقان تەييارلىق دەپ ئويلاپ تۇرغان ھارۇنغا بۇ سوئال «خىيانەتچىنى قانداق جازالاش كېرەك؟»

بەي گاڭ سىزغان

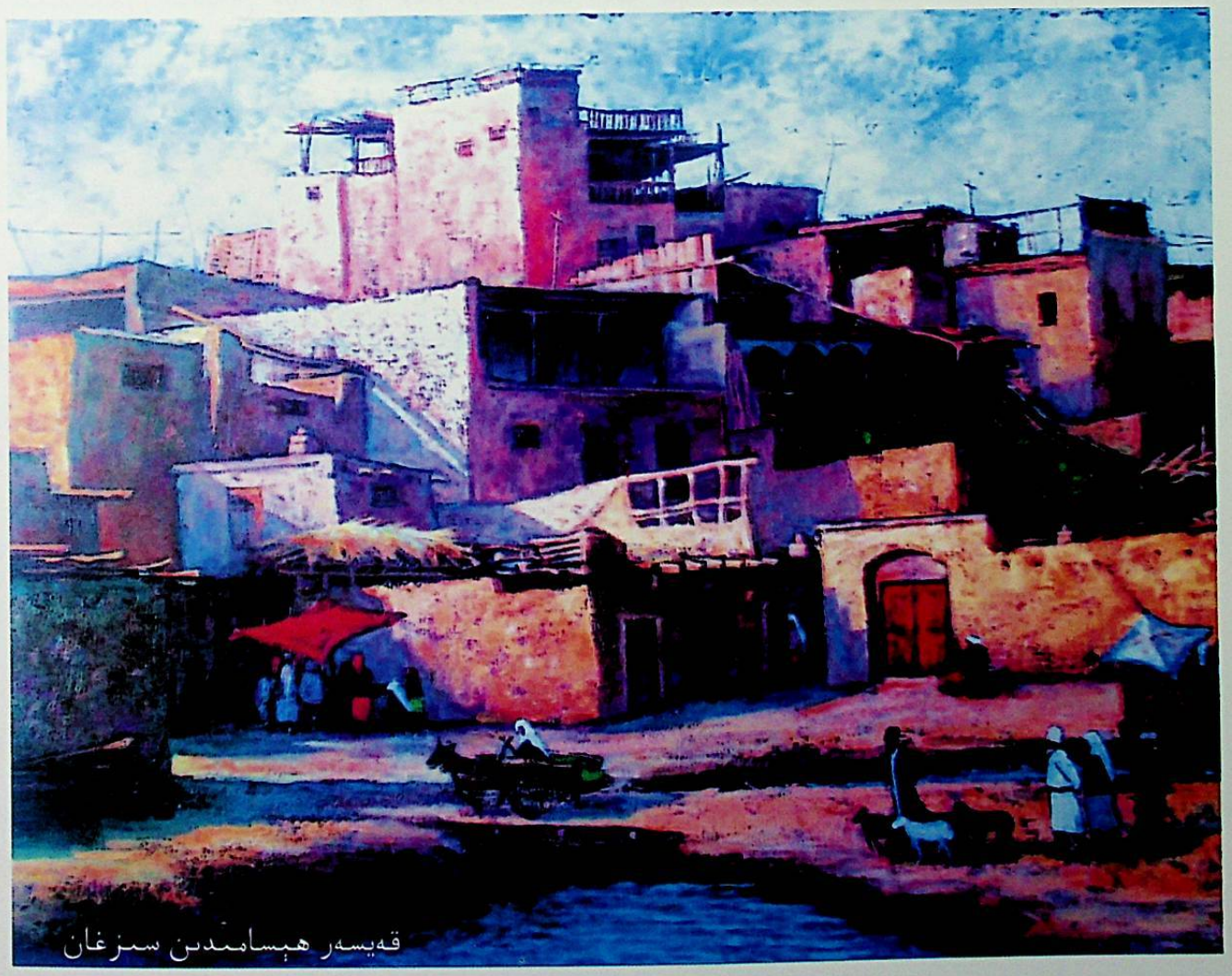
دېگەندەك ئاڭلىنىپتۇ ـ دە، ئالمان ـ تالمان:

ـــ پۈتۈن كىيىمىنى سالدۇرۇۋېتىپ مۇشۇ تۆمۈرتىكەن ئۈستىدە دوملىتىش كېرەك! ـــ دەپ تاختاينى كۆرسىتىپتۇ.

ـــ ئۇنداقتا سەن ئۆز گېپىڭنى ئەملدە كۆرسەتكىن. سەن چېقىمچىلىق قىلىپ، يالغان ئېيتىپ ياخشى كىشىلەرنى كۆيدۈرمەكچى بولدۇڭ، شۇنچە تەنبىھ بەرسەمۇ تۈزەلمىدىڭ، ـــ دەپتۇ پادىشاھ. ھارۇن نېمە قىلارىنى بىلەلمەي مەڭدەپ تۇرۇپ قاپتۇ. پادىشاھ جامائەتكە قاراپ:

ـــ ئەي مۆمىن پۇقرالار، بىر ـ بىرىڭلارغا دۈشمەن بولماڭلار. ئەگەر بىر ـ بىرىڭلارغا دۈشمەن بولساڭلار، ئاقىۋىتى مۇشۇنداق بولىدۇ، ـــ دەپ ئوردا خىزمەتچىلىرىگە ھارۇننى جازالاشقا بۇيرۇپتۇ. ئوردا خىزمەتچىلىرى ھارۇننىڭ پۈتۈن كىيىم ـ كېچەكلىرىنى سالدۇرۇپ تۆمۈرتىكەن ئۈستىدە دومىلىتىپتۇ. ھارۇننىڭ پەريادى، يىغا ـ زارى ئاسمان ـ پەلەككە كۆتۈرۈلۈپتۇ. ئۇزاق ئۆتمەي ئۇنىڭ ئۇنى ئۆچۈپتۇ. تاختاي ئۈستى قان بىلەن بويىلىپتۇ. بۇ ئىشنى كۆرگەن خالايىق ئۇنىڭدىن ئىبرەت ئېلىپ، بىر ـ بىرى بىلەن دۈشمەنلەشمەسلىك ئۈچۈن قەسەملەر قىلىشىپتۇ.

ئاردىدىن ئۇزاق ئۆتمەي پادىشاھ سۇلتان مەمەتنىڭ بالىلىرى كۆپ بولغاچقا، جۇڭازچىلىق بىلەن تۇرمۇشىنى ياخشىلاپ كېتەلمەيۋاتقانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئوردا سىرتىدىن بىر پارچە يەرنى ئۇنىڭغا بۆلۈپ بېرىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن سۇلتان مەمەت شۇ يەردە تېرىقچىلىق قىلىپ تۇرمۇشىنى بايىاشات ئۆتكۈزۈپتۇ، يەنە بىرقانچە پارچە بىنەم يەرنى ئېچىپ، ئۇرۇق ـ تۇغقان، قېرىنداشلىرىغا بېرىپتۇ. شۇنداق قىلىپ، قولۇم ـ قوشنىلىرى كۆپىيىپ بۇ يەردە بىر مەھەللە پەيدا بوپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ مەھەللىنىڭ نامى «جۇڭازچى مەھەللىسى» دەپ ئاتىلىپتۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ھازىرقى تۇرپان شەھىرىدىكى «جۇڭازچى مەھەللىسى» دېگەن نام شۇنىڭدىن قالغانىكەن.

قەيسەر ھېسامىدىن سىرغان

پىچان

ئۇنىڭدىن ناھايىتى ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى تارىم دەرياسى ۋادىسىدا پىشامشان دېگەن بىر گۇزەل شەھەر بولغانىكەن. بۇ ماكاننىڭ ئادەملىرى ئۆز دەۋرىدە بايىاشاتلىق، توقچىلىق ئىلكىدە بىرنەچچە زامان خۇشال ـ خۇرام ھايات كەچۈرگەنىكەن.

ئەپسۇسكى، بىر يىلى تارىم دەرياسىنىڭ ئېقىنى ئۇزۇلۇپتۇ، يەرلەر قاغجىراپ، تېرىلغان زىرائەتلەر قۇرۇپ، قاتتىق قۇرغاقچىلىق ئاپىتى يۈز بېرىپتۇ. كىشىلەر ھاياتىنى، مال ـ چارۋىلىرىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن تەرەپ ـ تەرەپكە كۆچۈشكە باشلاپتۇ. شۇنداق قىلىپ، كىشىلەرنىڭ بىر بۆلىكى شۇ زامانىدىكى ئەڭ گۈزەل، قويۇق ئورمانزارلىق، گۈل ـ گۈلىستانلىق گۈلتاغ[39] باغرىغا كۆچۈپ بىلكىرام شەھرىنى، تاغنىڭ شىمالىي تەرىپىدە چوڭ ھەسە، كىچىك ھەسە شەھەرلىرىنى بارلىققا كەلتۈرۈپتۇ. ئۇلار بۇ ماكاندا بىرنەچچە زامان ياشىغاندىن كېيىن، يەر ئاستى سۇيى چوڭقۇرلاپ كېتىپ، سۇ يەرگە سىڭىپ كېتىدىغان، بۇلاقلاردىن سۇ چىقمايدىغان بولۇپ، يەنە قۇرغاقچىلىق ئاپىتى يۈز بېرىپتۇ. شۇنداق قىلىپ، كىشىلەر يەنە كۆچۈشكە مەجبۇر بوپتۇ. ئۇلار شىمال تەرەپكە كۆچۈپ يەنە بىر شەھەرنى بارلىققا كەلتۈرۈپ ئۇنىڭغا «بۇلان[40]» دېگەن نامنى قويۇپتۇ.

بەختكە قارشى بۇ شەھەرنىمۇ مىلادىيىدىن بىرنەچچە ئەسىر ئىلگىرى قۇم بېسىپ كەتكەنلىكتىن، كىشىلەر يەنە كۆچۈشكە مەجبۇر بوپتۇ. ئۇلار كۆچۈپ يەنە بىر شەھەرنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، ئۇنىڭغا «پىچان» دېگەن نامنى قويۇپتۇ. بۇ نام تارىم دەرياسى ۋادىسىدىكى گۈزەل پىشامشان شەھرى نامىنىڭ كېيىنكى زامانلاردىكى ئاتىلىشى ئىكەن.

توقسۇن

ئۇرغۇن زامانلار ئىلگىرى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى يۇرتلاردا قاتتىق يېغىلىقلار بولۇپ ئەل - يۇرت خاراب بولۇشقا يۈزلىنىپتۇ. بىر قىسىم كىشىلەر جان ساقلاش ئۈچۈن ئىددى- قۇت پادىشاھلىقى تەۋەلىكىدىن پاناھلىق ئىزدەپ يولغا چىقىپتۇ. ئۇلار بىرقانچە ۋاقىت يول يۈرۈپ، ئاخىر ئايغىربۇلاق تېغىدىن ئۆتۈپ، قومۇشلار ئۆسكەن بىر يەرگە يېتىپ كەپتۇ. ئۇزۇن يول يۈ- رۈپ كەلگەن يولۇچىلار مۇشۇ جايدا بىرئاز توختاپ، ئات - ئۇلاغلىرىنى دەم ئالدۇرۇپ ئاندىن يەنە سەپە- رىنى داۋام قىلماق بوپتۇ، لېكىن قومۇشلۇقتىكى سۇ ئاچچىق بولغاچقا ئىچىشكە مۇمكىن بولماپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار سۇ ئىزدەپ، ئاخىر قومۇشلۇقنىڭ چېتىدىكى كىچىك تۆپىلىكنىڭ يانباغرىدىن سۇ- يى سۈزۈك بىر بۇلاقنى تېپىپتۇ. بۇلاقنىڭ ئەتراپىدا يوغان - يوغان قوغۇنلارنىڭ مەي باغلاپ پىشقانلە- قىنى ھەم بۇلاق ئەتراپىدا بىرنەچچە تۈپ قوناقنىڭ پىشىپ قالغانلىقىنى كۆرۈپتۇ. ئۇلار سۇنى ئوچۇملاپ ئىچىپ كۆرسە سۇ تاتلىق ئىكەن. ئەسلىدە بۇ بۇلاق ئۆتكەن - كەچكەنلەر دەم ئېلىپ ئۆتىدىغان جاي بو- لۇپ، قوغۇنلار شۇ ئۆتكۈنچى يولۇچىلار يېگەن قوغۇننىڭ ئۇرۇقىدىن، قوناقلار ئۆتكۈنچىلەرنىڭ ئات - ئۇلاغلىرى يېگەن قوناقتىن چېچىلىپ قالغان ئۇرۇقلاردىن ئۇنۇپ قالغانىكەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار بۇ جايغا يۆتكىلىپ كەپتۇ ۋە ئەتراپىنى كۆزىتىپ كۆرۈپ بىنەم ئېچىشقا كىرىشىپتۇ... بىرىنچى يىلىلا يې- تەرلىك ئوزۇقلۇق ۋە يەم - بوغۇزغا ئىگە بوپتۇ. كېيىنكى يىلى ئۇلار يەنمۇ كۆپرەك يەر ئېچىپ ئۇرۇق چېچىپتۇ، بىراق يەر كۆلىمى كېڭەيگەنسېرى سۇ قىسلىقى بىلىنىپتۇ. ئۇلار سۇ ئىزدەپ يۇرۇپ تۇرپان تەرەپكە سوزۇلغان ئېدىرلىقنىڭ تۆمشۇقىدا چوڭ بىر ئېقىننىڭ جەنۇبقا قاراپ ئېقىۋاتقانلىقىنى ۋە بۇ ئېقىن سۇنىڭ ئۆزلىرى تېرىقچىلىق قىلىۋاتقان يەردىن يىراق ئەمەسلىكىنى بايقاپتۇ. ئۇلار بىرمەزگىل كېچە - كۈندۈز جاپالىق ئىشلەپ، سۇنى يېڭى چاپقان ئېرىق بىلەن باشلاپ كېلىپ زىرائەتلەرنى قانغۇچە سۇغىرىپتۇ. بىراق، ئىككى كۈن ئۆتە - ئۆتمەيلا سۇنىڭ ئاخىرى ئۇزۇلۇپ قاپتۇ. بۇ ئىشنى ئۇقۇپ كې- لىشكە ئىككى ئادەم بېرىپتۇ. قارىسا، ئۇلار چاپقان ئېرىقنىڭ ئېغىزى شاخ - شۇمبا، توپا بىلەن ھەم ئېتىۋېتىلگەنىكەن. ئۇلار ئېچىقنى باشقىدىن ئېچىپ سۇنى باشلاپتۇ.

ئەسلىدە بۇ سۇدىن تۇرپان تەۋەلىكىدىكى يەمشىلىكلەر زىرائەتلىرىنى سۇغىرىشتا پايدىلىنىپ كەل- گەنىكەن. باشقا يۇرتتىن كەلگەن ئادەملەرنىڭ بۇ ئىشىغا غەزەپلەنگەن يەمشىلىكلەر دەرھال يۇپۇرۇلۇپ كېلىپ ئېچىق ئاچقان ئادەملەرنى تۇتۇپ ئىدىقۇت پادىشاھىنىڭ ئالدىغا ئاپىرىپتۇ.

ئىدىقۇت پادىشاھى بۇ تۇتۇپ كېلىنگەنلەرنىڭ نېمە ئادەملىكىنى، ئۇلار نېمە گۇناھ بىلەن بۇ يەرگە

كەلتۇرۇلگەنلىكىنى تەپسىلىي سوراپتۇ. تۇتۇپ كېلىنگەنلەر پادىشاھقا ئۆزلىرىنىڭ ئەھۋالىنى بىرمۇ بىر ئەينەن سۆزلەپتۇ ۋە ئاخىردا ئىدىقۇت پادىشاھىدىن ئۆزلىرىگە پاناھلىق بېرىشنى تىلەپتۇ. ئىدىقۇت دۆلىتىنىڭ شۇ زامانىدىكى پادىشاھى ئادىللىق بىلەن نام چىقارغانكەن. ئۇ شۇنداق پەرمان جاكارلاپتۇ: «مېنىڭ زامانەمدە ھەرقانداق پۇقرا باراۋەر، تىنچ ـ ئامان، ئاسايىشلىق ئىچىدە ھايات كەچۈرۈشكە تېگىشلىك. بۇ كىشىلەر يىراق يۇرتتىن تەۋەلىكىمىزگە پاناھلىق ئىزدەپ كەپتۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە، بۇلار بىزگە ئېغىرچىلىق سالماي، بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىپ كۈن كەچۈرۈپتۇ، شۇڭا ئۇلارغا ئازراق سۇ بۆلۈپ بېرىلسۇن. پايتەخت تەرەپلەردە ماكانلاشسىمۇ بولىدۇ. ئەڭ ياخشىسى، ئۇلار شۇ يەرگە ماكانلاشقان بولسا، شۇ يەردە توختىسۇن» دەپتۇ.

ئۇلار پادىشاھنىڭ پەرمانى بويىچە شۇ جايدا داۋاملىق تېرىقچىلىق قىلىپ تۇرۇپ قاپتۇ. كېيىنچە بىنەملىك كېڭىيىپ بۇ يەر كاتتا يۇرتقا ئايلىنىپتۇ، يۇرتنىڭ ناممۇ پادىشاھ ئېيتقان سۆز بويىچە «توختىسۇن» دەپ ئاتىلىپتۇ. كېيىنچە «ت» ھەرپى چۈشۈپ قېلىپ «توخسۇن»، كېيىنچە بولسا «توقسۇن» بولۇپ قالغانكەن.

پەرھاد ئەھمەت سىزغان

ئۇرۇمچى

فراسیاپ زامانىدا بىر بەگ ئۆتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ قول ئاستىدا تۇرلۇك ھۈنەر ـ كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلاردىن قىرىق مىڭ كاسىپ بار ئىكەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە قىرىق نەپەر كىشى ھال ـ ئوقىتى ياخشى، جەمەتلىك، يۈز ـ ئابرۇيى چوڭ بولغاچقا، ھېلىقى بەگ ئىگىدارچىلىق قىلىۋاتقان ئۇلۇسنىڭ باج ـ سېلىق، ئۆشرە ـ زاكاتلىرىنى تاپشۇرۇشنى، يەنى دۆلەت خەزىنىسىنى تولدۇرۇشتەك شەرەپلىك ئىشنى ئۇستىگە ئالغانىكەن. بەگ دۆلەتكە سادىق بۇ قىرىق نەپەر باينىڭ سېخىي روھىدىن چەكسىز تەسىرلىنىپ، قول ئاستىدىكى باشقا پۇقرالارنىڭ دۆلەتكە تاپشۇرىدىغان باج ـ سېلىقىنى قىرىق يىلغىچە تاپشۇرماسلىق ھەققىدە يارلىق چۈشۈرۈپتۇ. بۇ ئىشتىن پۈتۈن ئۇلۇستىكى خەلق ۋە ھېلىقى قىرىق نەپەر بايمۇ كۆپ خۇشال بوپتۇ.

قىرىق باي بەگنىڭ يارلىقى چۈشۈرۈلگەن كۈندىن باشلاپ خەلق ئۇستىدىكى ئېغىرچىلىقلارنىڭ يەڭگىللىگەنلىكىدىن سۆيۈنگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۆز زىممىسىگە چۈشكەن يۈكنىڭ ھەددى ـ ھېسابسىز ئېغىر ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ ئەندىشىگە چۈشۈپتۇ. ئۇلار ئۆز ھال ـ ئوقىتىنىڭ تاسادىپىي ئىلگىرى باسماي قېلىپ، كىرىمى تۆۋەنلەپ، مەجبۇرىيەتنى ئۆتىيەلمەي قېلىپ، دۆلەت خەزىنىسىنىڭ قۇرۇپ كېتىشىدىن ئەنسىرەپتۇ. بايلار شۇ كۈندىن باشلاپ پۈتۈن ئەقىل ـ پاراسىتىنى ۋە كۈچ ـ قۇدرىتىنى ئىشقا سېلىپ، ئوقىتىنى راۋانلاشتۇرۇپ، كىرىمنى كۆپەيتىپ، بەگلىك خەزىنىسىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن ھەرىكەت قىپتۇ، بارلىق ئامالىلارنى ئىشقا سېلىپ، خىلمۇخىل پىلانلارنى تۈزۈپتۇ.

بايلارنىڭ ئىچىدە تۆمۈر باي دېگەن بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ مال ـ دۇنياسى ھەددى ـ ھېسابسىز كۆپ، بەگلىككە تاپشۇرىدىغان باج ـ خىراجىتىمۇ نۇرغۇن ئىكەن. بۇ بايىنىڭ ئىشلىرىنى يۈرۈشتۇرىدىغان ئاساسلىق ئادەم توققۇزىنچى ئوغلى (كەنجى ئوغلى) ساقار باي بولۇپ، كىشىلەر ئۇنىڭ ماھارىتىگە ئاسان سەن ئۇنى «ئۆرۈمچى بەگ» دەپمۇ ئاتايدىكەن. بۇ دېگەنلىك مالنى مالغا ئۆرۈگۈچى، يەنى ئالماشتۇرغۇچى بەگ دېگەنلىك بولىدىكەن.

ساقار باي مال ـ دۇنيا توپلاشتا دادىسىدىنمۇ چېۋەر، سېخىي، پۈتۈن ئوي ـ خىيالى بەگلىكنى روناق تاپتۇرۇشتا بولغاچقا، ئۆزلىرىنىڭ قەدىم جايى دەقيانۇس شەھىرىدىن ئايرىلىپ، چوڭراق سودا بازىرى ئېچىش نىيىتى بىلەن ھازىرقى ئۇرۇمچى شەھىرىگە كېلىپ بىر لەڭگەر بىنا قىپتۇ. ئۇ كۈنتۇغاردىن كۈنپاتارغىچە سەپەر قىلىپ سودا قىلىۋاتقان سودىگەرلەر ئۈچۈن قونالغۇ تەييارلاپ، ئۇلارنى ئاش ـ تاماق بىلەن تەمىنلەپ، مالىلىرىنى كېچىلىرى بىخەتەر ساقلاپ، ئۇلارنىڭ سەپىرىنىڭ راۋان بولۇشى ئۈچۈن

كۆپ پايدىلىق شارائىتلارنى يارىتىپتۇ. ساقار بايىنىڭ بۇنداق خالىسانە خىزمىتى تېز سۈرئەتتە يەتتە ئىقلىمغا يېيىلىپتۇ. باشقا يوللاردىن ئۆتىدىغان سودىگەرلەرنىڭ ھەممىسى ئۇرۇمچى ئارقىلىق ماڭىدىغان بوپتۇ، ئۇلار ساقار بايىنىڭ لەڭگىرىدە بىر توختاپ ئۆتمىگۈچە كۆڭلى ئەمىن تاپمايدىكەن. شۇنداق قىلىپ، ئۇنىڭ نام ـ شۆھرىتى تارقالغانسېرى بۇ لەڭگەرگە كېلىدىغانلار تېخىمۇ كۆپىيىپتۇ.

يۇقىرىقىدەك ئىشلار يەتتە يىل داۋاملىشىپتۇ. ساقار بايىنىڭ كىچىك لەڭگىرى چوڭ بىر بازارغا ئايلىنىپتۇ. بۇنىڭ بىلەن تىجارەتچىلەر مال ـ مۈلكىنى ئۇ شەھەردىن بۇ شەھەرگە يۆتكەش ئۈچۈن جاپا چەكمەيدىغان، ساقار بايىنىڭ بازىرىغا ئەكېلىپلا ماللارغا ئالماشتۇرۇۋالىدىغان بوپتۇ.

ساقار بايىنىڭ قول ئاستىدىكى نىمكارلار بازاردىكى ھەر خىل مۇلازىمەت ئورۇنلىرىنى تېخىمۇ ياخشىلاپ، كىرىمىنى كۆپەيتىپتۇ. بۇنىڭ بىلەن ساقار بايىنىڭ بايلىقىمۇ بارغانسېرى كۆپىيىشكە باشلاپتۇ ۋە بەگلىككە تاپشۇرىدىغان باج ـ خىراجىتىمۇ ھەسسىلەپ ئېشىپتۇ.

بەگ ساقاربايىنىڭ بۇ كارامەت ئىشىدىن بەك تەسىرلىنىپ، ئۇ بىنا قىلغان شەھەرنى ئۇنىڭ كەسپىي نامى «ئۆرۈمچى» دېگەن نام بىلەن ئاتاش توغرۇلۇق پۈتۈن بەگلىك ۋە چوڭ پادىشاھلىققا ئۇقتۇرۇش چىقىرىپ مەلۇم قىپتۇ.

يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «ئۆرۈمچى» دېگەن سۆز «ئۇرۇمچى» دېگەن سۆزگە ئۆزگىرىپتۇ ھەمدە بۇ شەھەرنىڭ نامى مەشھۇر بوپتۇ ۋە تارىختىن ئورۇن ئاپتۇ.

ئاناقوۋۇق

ەدىمكى زاماندا دەقيانۇس دېگەن بىر پادىشاھ ئۆتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ دۆلىتىنىڭ چېگرىسى كۇنچىقىشتىن كۇنپېتىشقىچە بولغان يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىكەن. ئۇنىڭ دۆلىتىدە بايلىق ھەددى ـ ھېسابسىز كۆپ ئىكەن، ئادالەت ۋە مېھرىبانلىق ھەممە ئادەمنىڭ قەلبىدە ئورۇن ئالغان بولۇپ، پادىشاھتىن پۇقرالارغىچە ئىجىل ـ ئىناق ئۆتىدىكەن.

دەقيانۇس پادىشاھ ئۆزىنىڭ پايتەختىنى ئۇلانباينىڭ يېنىدىكى تۆپىلىككە قۇرۇپ[41]، ئەتراپىنى بوستانلىققا ئايلاندۇرۇپتۇ، شەھەرنى يەتتە قەۋەت سېپىل بىلەن دائىرىلەپ، ئۇنىڭ چۆرىسىنى ئېقىن بىلەن قورشاپ، مۇستەھكەم قورغان ھالىتىگە كەلتۇرۇپتۇ، دۆلەتنىڭ تىزگىنىنى چىڭ تۇتۇپ، ئەلنى ياخشى باشقۇرۇپ مىڭ يىل سەلتەنەت سۈرۈپتۇ. دۆلەتنىڭ ھەرقانداق ئىشىنى پادىشاھ دەقيانۇس ئانىسىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە بىر تەرەپ قىلسا نەتىجە چىقمايدىكەن. ئانىنىڭ شاراپىتى بىلەن دەقيانۇس دۆلىتىدىكىلەر مىڭ يىلغىچە پاراۋان، خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرۈپتۇ. ھەر-قانداق ياۋۇز رەقىبلەرمۇ بۇ ئەلگە ئالىيىپ قارىيالمايدىكەن.

كۇنلەردىن بىر كۇنى دەقيانۇس ئانىسىنى ئېلىپ ئوردا جامائەتچىلىكى بىلەن سايا-ھەت قىلىش مەقسىتىدە، ھازىرقى ئۇرۇمچىنىڭ ئورنىدىكى يايلاققا كەپتۇ. ئۇلار كېلىپ قارىغۇدەك بولسا، بۇ يەر بەكمۇ گۈزەل يايلاق ئىكەن. يايلاقنىڭ ئوتتۇرىسىدا سۇلار شارقىراپ ئېقىپ تۇرغان، ئەتراپىدا بۇك-باراقسان ئورمانلار ياشناپ تۇرغان، خىلمۇخىل قۇشلار سايرىشىپ، قوي، كالا، يىلقىلار يايلىشىپ يۈرگەن ئارامبەخش جاي ئىكەن. ئۇلار بۇ يەردە خېلى ئۇزاق مەزگىل تۇرۇپ قاپتۇ. شۇنداق كۇنلەرنىڭ بىرىدە چاچ ـ ساقاللىرى ئاقارغان، يۈزلىرىنى قورۇق باسقان، بەللىرى مۇكچەيگەن ھالدا ھاسسىغا تايىنىپ، ئۆزى بىلەن تەڭتۇش مومايىنى ۋە نەۋرىسىنى يېتىلىگەن بىر بوۋاي ئاسماندىن چۈشكەندەكلا دەقيانۇسنىڭ بارگاھىنىڭ ئالدىدا پەيدا بوپتۇ. دەقيانۇس بوۋاي ـ مومايىنى ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن قارشى ئېلىپ بارگاھىغا باشلاپتۇ ۋە ئۇلارنىڭ نام ـ شەرىپى، ھال ـ ئۇقىتىنى سوراپتۇ. بوۋاي سۆز باشلاپ شۇنداق دەپتۇ:

ـــ بىز ئاتا ـ بوۋىمىزدىن تارتىپ مۇشۇ زېمىنده تىرىكچىلىك قىلىپ كەلگەن. بىز پادىچىلىق قىلمىز ھەم زىرائەت تېرىيمىز، ئەمما پۇتۇن ئۆمرىمىز دەككە ـ دۇككىده ئۆتۈۋاتىدۇ. باشقا جايغا كۆچۈپ كېتەيلى دېسەك، ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ كىندىك قېنى تۆكۈلگەن جايدىن زادى ئايرىلغۇمىز كەلمەيدۇ. سىلەر بۇ يەرگە كەلگەن كۇندىن باشلاپلا سىلەرگە دىققەت قىلىپ كېلىۋاتىمەن، سىلەر بىزنىڭ يەر-

جايىمىز، مال - مۇلكىمىزگە غەيرىي نىيەتتە بولمىدىڭلار، سىلەر ئاجايىپ ئەدەپ - ئەخلاقلىق، پەزىلەتلىك ئىكەنسىلەر. شۇڭا، سىلەرنىڭ بىزگە مەڭگۈ ھەمراھ بولۇشۇڭلارنى ئۈمىد قىلاتتىم. ئەپسۇسكى، سىلەرنىڭ خاتىرجەم تۇرمۇشۇڭلار، ھېسابسىز مۇلكۈڭلار كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە ۋەيران بولۇش ئالدىدا تۇرۇۋاتىدۇ، شۇڭا دەرھال ئالدىڭلارغا كېلىپ، سىلەرنى بۇ ئىشتىن خەۋەردار قىلىشنى لايىق كۆردۈم.

دەقيانۇس پادىشاھ بوۋاينىڭ گەپلىرىنى ئاڭلاپ نېمە دېيىشنى بىلەلمەي ئانىسىغا قاراپتۇ. ئانا بوۋايدىن گەپنىڭ تېگى - تەكتىنى ئېيتىشنى ئۆتۈنۈپ سوراپتۇ. بوۋاي:

— بۇ يەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئاشۇ ئېگىز قىزىلتاغدىكى غاردا يەتتە باشلىق يالماۋۇز ئۇخلاپ ياتىدۇ. ئۇ قىرىق يىلدا بىر قېتىم ئويغىنىپ سىرتقا چىقىدۇ. ئۇئاغزىنى ئاچسا، ئۇستۈنكى كالپۇكى كۆككە، ئاستىنقى كالپۇكى تەھتىساراغا تېگىدۇ. تىلى قىرىق مېتىر ئۇزۇن، كۆزى شور دەريادەك يوغان، قۇيرۇقى يەتمىش مېتىر گەز، پېشانىسىدە بىر پارقىراق كۆزى بولۇپ، كۆزىنى ئاچسا، يەر يۈزىدىكى جانلىقلارنىڭ كۆزىنى ئاچالماي قالىدۇ. يالماۋۇز ھەر قېتىم سىرتقا چىقسا، يەر يۈزىدىكى بارلىق جانلىقلارنى يوقىتىپ، جاھاننى قىرىق كېچە - كۈندۈزگىچە توپا - چاڭ قاپلاپ تۇرىدىغان، نەچچە ئون يىلغىچە ھاياتلىق قەدەم باسالمايدىغان قىلىۋېتىدۇ. ئۇنىڭ ئويغىنىپ سىرتقا چىقىدىغان ۋاقتى بولۇپ قالدى. سىلەر دەرھال بۇ زېمىندىن كېتىڭلار، مالىمانچىلىق ئاياغلىشىپ، جاھان ئىزىغا چۈشكەندە يەنە كېلەرسىلەر، — دەپتۇ.

دەقيانۇس بوۋايدىن:

— سىلەر بۇ جايدا قانداق ھايات كەچۈرۈپ كېلىۋاتىسىلەر؟ — دەپ سوراپتۇ. بوۋاي:

— بىزنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىمىزدىن ئۇدۇم بولۇپ كېلىۋاتقان بىر خىل سېھىرگەرلىك ھۈنىرىمىز بار، شۇنى ئىشقا سېلىش ئارقىلىق يالماۋۇزنىڭ بالايىئاپىتىدىن ساقلىنىپ كېلىۋاتىمىز، — دەپتۇ.

— ئۇ قانداق ھۈنەر؟ بىزگە ئېيتىپ بېرىشنى خالامسىز ؟ — دەپ سوراپتۇ پادىشاھنىڭ ۋەزىرى. بوۋاي:

— بۇ مەخپىي سىر ئىدى، ئەمما سىلەردەك ئېسىل ئادەملەرگە ئېيتىپ بەرمەي مەخپىي ساقلاپ نېمە قىلارمەن، — دەپتۇ - دە، ئۆزلىرىنىڭ بىرقانچە ئاق ۋە پارقىراق تېشى بارلىقىنى، ئۇنىڭغا قاراپ ئەپسۇن ئوقۇپ ئاغزىغا سېلىۋالسا، يالماۋۇز ھەرقانچە دەم تارتقان بىلەنمۇ ئۇلارنى سۈمۈرەلمەيدىغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىپتۇ.

دەقيانۇسنىڭ ئانىسى بوۋاينىڭ گەپلىرىنى ئاڭلاپ، چوڭقۇر خۇرسىنغان ھالدا شۇنداق دەپتۇ:

— بىچارە بوۋاي، مومايى، ئاتا - بوۋاڭلارنىڭ مېڭى يىل ئازاب - ئوقۇبەت ئىچىدە ھايات كەچۈرۈشىگە سەۋەبچى بولۇپ قالغانلىقىم ئۈچۈن تولىمۇ خىجىل بولۇپ ئۆكۈنۈۋاتىمەن. بۇ ياۋۇز ئىبلىس ئەسلىي مېنىڭ ئاتا - بوۋامنىڭ شەھرىنىڭ شىمالىدىكى تاغدىكى غاردا ياشايتتى. ئۇ ئەجدادلىرىمىزنى خۇددى سىلەرنى بوزەك قىلغاندەك بوزەك قىلغانىكەن. مەن ئەقلىمنى تېپىپ يەتتە ياشقا كىرگەن يىلى بۇ يالماۋۇزنىڭ ئويغىنىدىغان ۋاقتى بولۇپ قاپتۇ. پۈتۈن ئەل سارايسىمگە چۈشۈپ پاتىپاراق بولۇپ كېتىشتى. مەن دەرھال ئانامنىڭ ئاق ئېتىغا مىنىپ، بىر قولۇمغا قىرىق غۇلاچلىق سالغا، بىر قولۇمغا توققۇز غۇلاچلىق نەيزىنى ئالدىم - دە، غارنىڭ ئالدىغا بېرىپ ئۇنىڭ ئويغىنىشىنى كۈتتۈم. ئۇ ئويغىنىشى بىلەن ئۇنىڭغا قارشى ئاتلاندىم. ئۇنىڭ بىلەن قىرىق يىل ئېلىشىپ ئۇنىڭ كۆكسىگە ئەمدى نەيزە سانجاي دېگەندە، يالماۋۇز ئۆكسۈپ يىغلاپ، شىمال تەرەپكە يۆتكىلىپ كېتىپ، ھالال مېھنەت بىلەن تېرىكچىلىك قىلىپ باشقىلارغا زىيان سالماي ئۆتىدىغانلىقىنى ئېيتىپ يالۋۇرغاندى، مەن ئۇنىڭ سۆزلىرىگە ئىشىنىپ ئۇنى قويۇپ بەرگەنىدىم. بۇ ئىبلىسنىڭ مېنىڭ چاڭگىلىمدىن قۇتۇلۇپ، يەنە كىشى-

لەرنىڭ جېنىغا زامىن بولىدىغانلىقىنى ئويلىمىغانىكەنمەن، ئۆزۈم بېرىپ ئۇنىڭ ئەدىپىنى بەرمەسەم بولمىغۇدەك.

دەقيانۇس ئانىسىنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ:

ــ ئانا، مەن سىزنىڭ تەربىيىلەپ چوڭ قىلغان ئوغلىڭىز، سىز ياشىنىپ قالدىڭىز، مەن سىزنىڭ ئورنىڭىزدا بېرىپ ئۇ يالماۋۇزنى ئۇجۇقتۇرۇپ كېلەي، ــ دەپتۇ. كۆپ تالاشلاردىن كېيىن دەقيانۇس ئاـ نىسىدىن ئىجازەت ئېلىپ، ئاق ئېتىنى مىنىپتۇ، قولىغا ھىلال ئاي شەكىللىك زۇلپىقارنى ئېلىپ بوۋاي كۆرسەتكەن تاغ تەرەپكە يۈرۈپ كېتىپتۇ.

قىزىلتاغقا چىقىپ غارغا قارىغۇدەك بولسا، يالماۋۇز ئۇيقۇدىن ئەمدى ئويغىنىپ كۆزىنى ئۇۋۇلاۋاتاـ قۇدەك. دەقيانۇس بار ئاۋازى بىلەن توۋلاپتۇ. يالماۋۇز قۇلىقىغا بىر ئىشىنىپ ـ بىر ئىشەنمەي سىرتقا چىقىپ قارىسا، ھەيۋەتلىك بىر ئاتلىق يىگىت قولىغا قىلىچ تۇتقان ھالدا تۇرغۇدەك. يالماۋۇز بۇ يەردە ياشىغان مىڭ يىل جەريانىدا ھەرقانداق كۈچلۈك مەخلۇقمۇ ئۇنىڭ ئالدىدا توغرا تۇرمىغانىكەن.

يالماۋۇز ئۆزىنى راۋۇرۇس ئوڭشاپ بولغاندىن كېيىن چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ سىرتقا ئېتىلىپ چىقىپتۇ. ئىككىسى ئېلىشىپتۇ، شۇ ئېلىشقانچە يەتتە كېچە ـ كۈندۈز ئېلىشىپتۇ. يىگىت يالماۋۇزنىڭ ئالتە كاللىسىنى چېپىپ تاشلاپتۇ. يالماۋۇزنىڭ تىللىرى ساڭگىلاپ، بارغانسېرى ئۇزىراپ، ھالسىزلىنىپتۇ. دەقيانۇس پادىشاھنىڭمۇ پۈتۈن بەدىنلىرى چىلىق ـ چىلىق تەرگە چۆمۈپ، ھالسىزلىنىشقا باشلاپتۇ. دەل مۇشۇ چاغدا دەقيانۇسنىڭ ئانىسى يېتىپ كەپتۇ. ئۇ ئوغلىنىڭ بەرداشلىق بېرىشىنىڭ قىيىنلىقىنى ھېس قىپتۇ. ئانا دەرھال يالماۋۇزغا يېقىنلاپ كەپتۇ.

يالماۋۇز باشلىرى ئاقارغان، بەللىرى مۈكچەيگەن، ئەمما ئاتقا مەزمۇت ئولتۇرۇپ، قولىدا قىلىچىنى ئوينىتىپ كېلىۋاتقان بىر مومايىنى كۆرۈپ، غەيرىيلىك ھېس قىپتۇ، لېكىن ئۇنى تونۇيالماپتۇ. ئانا سالاپەتلىك قىياپەتتە يالماۋۇزغا قاراپ:

ــ ياۋاشلارنى بوزەك قىلىشقا ۋە ئوغلۇمدەك باھادىر بىلەن ئېلىشىشقا قانداقمۇ جۈرئەت قىلدىڭ؟ سەن ۋەدىلىرىڭنى ئۇنتۇپ قالغان ئوخشىمامسەن؟ دەرھال قانلىق قولۇڭنى تارت! ــ دەپتۇ. يالماۋۇز قانداقتۇر بىر تونۇش ئاۋازنى ئاڭلاپ، سەل ئىككىلىنىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن مەغلۇبىيەتسىگە تەن بەرمەي ھۆركىرەشكە باشلاپتۇ.

ئانا غەزەپ بىلەن كەلگىنىچە يالماۋۇزنىڭ شىللىسىگە سەكرەپ چىقىپ، كوكۇلىسىدىن تۇتۇپ قىلىچىنى ئۇنىڭ گېلىغا تەڭلەپ ئۆزىنى تونۇشتۇرۇپتۇ. يالماۋۇز بىردىنلا سولىشىپتۇ، قىلغان گۇناھىغا توۋا قىپتۇ ھەم قايتا بۇنداق شۇملۇق بىلەن شۇغۇللانمايدىغانلىقىنى ئېيتىپ يېلىنىشقا باشلاپتۇ. ئانا ئۇنىڭ بۇنداق گەپلىرىگە زادى قۇلاق سالماي، ئۇنى شۇ مىنۇتتىلا جەھەننەمگە يولغا سالىتۇ.

ئانا مۇبادا يالماۋۇز يەنە تىرىلىپ قالسا، ئۇنىڭ دەرھال جاجىسىنى بېرىش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ مۇشۇ يەردە تۇرۇپ قېلىشىغا ئوغلىدىن ئىجازەت سوراپتۇ. دەقيانۇس دەماللىقا بىر قارارغا كېلەلمەي بىر مەزگىل ئانىسىغا ھەمراھ بولۇپ، ئۇ يەردىمۇ تۇرۇپ قاپتۇ، كېيىنچە پايتەختكە قايتىپ ئۇ يەردىمۇ تۇرۇپتۇ.

ئايلار، يىللار شۇ تەرىقىدە ئۆتۈۋېرىپتۇ. ئانىنىڭ چاچلىرى ئاقىرىشقا، بەللىرى مۈكچىيىشكە، چىشلىرى چۈشۈپ، يۈزلىرىگە قورۇق چۈشۈشكە باشلاپتۇ. دەقيانۇس پادىشاھ ئانىسىنىڭ بۇ خىل ھالىتىنى كۆرۈپ بارغانسېرى تىت ـ تىت بولۇپ، كۆڭلى يېرىم بولۇشقا باشلاپتۇ. ئۇ ھەم مېھرىبان ئانىسىغا تەشەككۇر بىلدۈرۈش، ھەم ئۇنىڭ دۆلەتنىڭ داۋاملىق مۇقىم، باياشات تۇرۇشى ئۈچۈن تۆۋرۈك

بولۇپ بېرىشىنى ئارزۇ قىلىپ، ئۇيان ئويلاپ ـ بۇيان ئويلاپ بىر تەدبىر تېپىپتۇ. ئۇ پايتەختتىن قىرىق مىڭ قەدەم شىمالغا بېرىپ ئۇ يەردىن بىر تۇز يەرنى تاللاپ، بىر شەھەر بىنا قىلدۇرماقچى بوپتۇ. شۇ بويىچە قىرىق مىڭ قەدەم بېسىپ ئۆلچەپتۇ. بۇ دەل ئۇرۇمچىنىڭ ئورنى ئىكەن. بۇ خەۋەر چاقماق تېز ـ لىكىدە پۇتۇن شەھەرگە يېيىلىپتۇ. قىرىق مىڭ بىناكارلىق ئۇستىسى بەل باغلاپ شەھەر قۇرۇش ئۈچۈن باردىغانلىقىنى مەلۇم قىپتۇ.

دەقيانۇس پادىشاھ قۇرۇلۇشچىلارغا ئۆزى باش بوپتۇ. ئۇلار قىرىق يىل كېچە ـ كۈندۈز جاپالىق ئىشلەپ تۆت قوۋۇقلۇق بىر كاتتا شەھەر بىنا قىپتۇ ۋە ئۇ شەھەرنى «ئۇرۇمچى» دەپ ئاتاپتۇ. شەھەر بەكمۇ ئېسىل بولغاچقا، پادىشاھ پۇتۇن مەملىكەت خەلقىگە زىيارەت قىلىپ كېتىش ھەققىدە پەرمان جا ـ كارلاپتۇ. پادىشاھنىڭ قول ئاستىدىكى قىرىق شەھەردىكى نەچچە مىڭ ئادەم ئۇرۇمچى شەھىرىنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن تۇشمۇتۇشتىن كېلىشكە باشلاپتۇ.

خەلق ئەلمىساقتىن بېرى مۇنداق كاتتا شەھەرنى كۆرۈپ باقمىغانىكەن. ئۇلار پادىشاھ ئالىيلىرىنىڭ ئۇلۇغ ئانىسىنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن بۇ شەھەرنى بىنا قىلدۇرغانلىقىنى ئاڭلاپ، شۇ ئۇلۇغ ئانىنى بىر كۆرۈپ تاۋاپ قىلىپ قايتىش ئارزۇسىنى پادىشاھقا بىلدۈرۈپتۇ. پادىشاھ شۇنچىۋالا كۆپ ئادەمگە ئانىسـ ـنى قانداق كۆرسىتىپ بولۇش ھەققىدە بىناكارلىق ئۇستىلىرىدىن مەسلىھەت سورىغانىكەن، نەققاش بەگ جەنۇبىي قوۋۇقنى ئالاھىدە ياساپ، شەھەرگە كىرگەن ـ چىققانلار كۆرۈپ بولغۇچە ئانىنىڭ شۇ قوۋۇقـ ـنىڭ ئۇستىدە تۇرۇپ تۇرۇشى ھەققىدە مەسلىھەت بېرىپتۇ. ئانا بۇ يېڭى شەھەرگە كېلىپ، جەنۇبىي قو ـ ۋۇقتا چىقىپ، قوۋۇقنىڭ ئىككى ياقتىكى يان ياغىچىغا دەسسەپ جەنۇبقا قاراپ تۇرۇپتۇ. پۇتۇن خەلق ئا ـ نىنىڭ ئايىغىغا يىقىلىپ كۆز يېشى قىلىپ، تاۋاپ قىلىپ ئۆتۈشۈپتۇ. كىشىلەر شۇ تەرـ ـىقىدە ئۇچ ئايدا ئاران ئۆتۈپ بوپتۇ. ئانا كـ ـىشىلەرنىڭ كۆڭلىنى دەپ، يەرگە چۈشۈپ ئارام ئېلىۋېلىشنى ئويلىماپتۇ. كىشىلەرنىڭ ئاننىغا چىن قەلبىدىن تاۋاپ قىلىۋاتقانلىقـ ـنى كۆرگەن دەقيانۇسمۇ ئاننىنى ئارام ئېلىـ ـۋېلىشقا دەۋەت قىلىپ ئېغىز ئېچىشقا جۈرـ ـئەت قىلالماپتۇ. توپتوغرا ئۇچ ئاي تۇشۇپ ئەڭ ئاخىرقى بىر ئادەم تاۋاپ قىلىپ ئۆتۈپ بولغاندىن كېيىن دەقيانۇس ئانىسىنى پەسـ ـكە ئالاي دەپ بېلىدىن كۆتۈرسە يەردىن زادىلا ئۈزەلمەپتۇ. سىنچىلاپ قارىغۇدەك بولسا، ئانا ئەۋلىيا قىياپىتىگە كىرىپ تاشقا ئايلىنىپ قالغانىكەن. دەقيانۇس داڭقېتىپ تۇرۇپ قاپتۇ. ئەتراپتىكىلەر دەقيانۇسنى مىڭ تەسلىكتە شەھەرگە قايتۇرۇپ كەپتۇ. ئۇ دۆلەت سوراش ئىشىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ.

ئۇلانباي

1

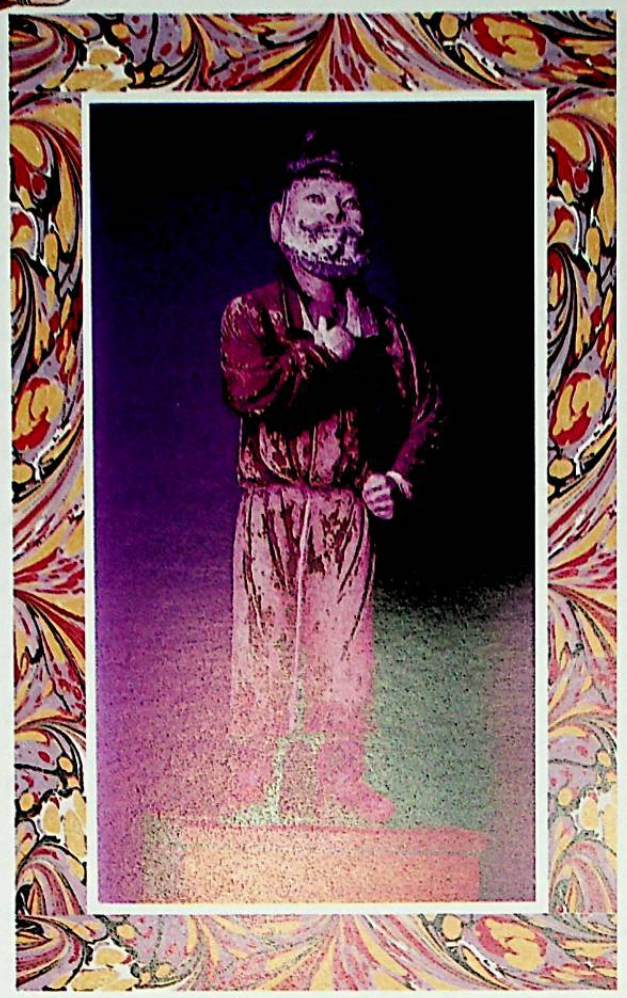

ھقيانۇس پادىشاھنىڭ بىر ئوغلى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمى ئوغلانباي ئىكەن. ئوغلانباي كىچىكىدىن تارتىپ ئات مىنىشنى، ئوقيا ئېتىشنى، ئوۋ ئوۋلاشنى ياخشى كۆرىدىكەن. ئون يەتتە ياشقا كىرگەن كۈنى دەقيانۇس پادىشاھ ئوغلىنىڭ بالاغەتكە يەتكەنلىكىنى تەبرىكلەپ چوڭ مەرىكە ئۆتكۈزۈپتۇ. مەرىكىگە پۇتۇن ئوردا ئەھلى ۋە يۇرت كاتتىلىرى قاتنىشىپ ئوغلانبايىنى تەبرىكلەپتۇ. جامائەت ئەۋجىگە كۆتۈرۈلگەن ساز، ناخشىغا ۋە ئوردا ئالدىدىكى سەينادا لەرزان، شوخ ئۇسسۇلغا چۈشكەن يىگىت ـ قىزلارغا مەھلىيا بولۇپ كېتىپتۇ.

ئوغلانبايىنىڭ كۈنلىرى كۆپىنچە ئوردا ئىچىدە ئۆتكەن بولغاچقا، بۇگۈنكى مەرىكىگە كەلگەن كىشىلەر توپىغا قارىغانسىرى خۇشال بولۇپ، ئوردىنىڭ تېخىمۇ ئېگىز يېرىگە چىقىپ يىراقلارغا نەزەر تاشلاپتۇ. ئۇنىڭ كۆزى بىردىنلا يىراقتىكى بىر گۈللۈكتە غەمكىن ئولتۇرغان بىر قىزغا چۈشۈپ قاپتۇ ـ دە، ياساۋۇللارنىڭ دىققەتسىزلىكىدىن پايدىلىنىپ دەرھال دادىسىنىڭ بوز ئېتىغا مىنىپ، ئوردىنىڭ ئارقا دەرۋازىسىدىن ئۇچقاندەك چىقىپتۇ ـ دە، كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە ھېلىقى قىزچاقنىڭ قېشىغا كېلىپ بوپتۇ. ئوغلانباي ئاتتىن چۈشۈپ، قىزچاقنىڭ چىرايىغا يېڭىۋاشتىن تىكىلىپ قارىغانىكەن، ئالدىدا ئاي دېسە ئايدىن گۈزەل، كۈن دېسە كۈندىن گۈزەل بىر قىز ئولتۇرغۇدەك. ئوغلانباي قىزغا يېقىنلىششى بىلەنلا ھوشىدىن كېتىپ قىزنىڭ ئالدىغىلا يىقىلىپ يېتىپ قاپتۇ. قىزچاق تۇيۇقسىز بولغان بۇ ئىشتىن ھەيران بولۇپ، نېمە قىلارىنى بىلمەي ئولتۇرغان جايىدىن تۇرغانىكەن، ئۇنىڭ قىرىق تال قىلىپ ئۆرۈلگەن قۇندۇزدەك سۇمبۇل چېچىنىڭ ئۇچى ئوغلانبايىنىڭ سەبىي يۈزىنى بەلىنەر ـ بىلىنمەس سىيپاپ ئۆتۈپ كېتىپتۇ. بۇنىڭدىن ئوغلانباي چۆچۈپ ئويغىنىپ كېتىپتۇ. ئوغلانباي شۇ ئەسنادا ئۆزىنىڭ نېمە بولغانلىقىنى قىزدىن سورىغانىكەن. قىز:

— بۇلارنى ئۆزىڭىزدىن سوراڭ، مەن قانداقمۇ بىلەي؟ — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. ئوغلانباي ئۆزىنىڭ مۇشۇ شەھەرنىڭ شاھزادىسى ئىكەنلىكىنى ئېيتىپتۇ ۋە:

— بۇ نېمە كارامەتتۇ؟ ئوردىنىڭ راۋىقىدىن سىزنى بىر كۆرۈش بىلەن ئۆزۈمنىڭ بۇ يەرگە قانداق كېلىپ قالغانلىقىمنى زادى بىلەلمەيۋاتىمەن. مېنى بۇ ئازابتىن قۇتقۇزۇشقا ياردەم بېرىڭ، مەن زادىلا بولالمايۋاتىمەن. سىزنىڭ ئۆيىڭىز ئوردىمىزنىڭ ئەتراپىدىلا تۇرۇپ ئەجەب نېمە ئۈچۈن مەن سىزنى

بۇرۇن كۆرمىدىم؟ — دەپتۇ. قىز قاقاقلاپ كۈلۈپ كېتىپ، يىگىتنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىپ سۆزىنى باشلاپتۇ:

— مېنىڭ ئىسمىم شېرىن، دادام ئەسلىي دادىكىزنىڭ لەشكەرلىرىدىن، ئانام بولسا ئانىكىزنىڭ ئۇزۇن يىل خىزمىتىنى قىلغان دېدەكلىرىدىن ئىكەن. مەن ئانامنىڭ قورسىقىدىكى چاغدا دادام ئۇرۇش مەيدانىدا ئۆلۈپ كەتكەنىكەن. سىز تۇغۇلغان كۈنى ئانامۇ ماڭا تولغاق يەۋاتقانىكەن. ئورىدىكى بوۋاق بىر كۈندە تۇغۇلۇپ قالسا، بۇ شۇملۇقنىڭ بېشارىتى بولىدۇ، شەۋكەتلىك تەختىمىزگە غايىبانە شېرىك پەيدا بولۇپ قېلىپ، كەلگۈسىدە ماجىرا تۇغۇلىدۇ، دېگەن ئوي بىلەن سىزگە ئىنىكىئانىلىققا ئالاھىدە ئەكىرگەن ئانامىنى ئوردىدىن ئۆز كۆلبىمىزگە ئەكېلىپ قويۇپتۇ. تۇل ئانام قاتتىق تولغاق ئازابىنى يۇتۇپ مىڭ بىر ئازابتا يالغۇز ئۆيدە مېنى تۇغقانىكەن. مەن قىرىق كۈنلۈك بولغاندىن باشلاپ، ئانام مېنى ئۆيگە قويۇپ، ئۆزى كىشىلەرنىڭ ئۆيىدە نان يېپقىپ، كىر ـ قات يۇيۇپ، يېمەكلىك تېپىپ كېلىدىغان بولدى. بۇگۈن سىزنىڭ بۇ مەرىكىڭىزنىڭ خەۋىرىنى ئاڭلاپ، مېنى بۇ يەردە ئولتۇرغۇزۇپ قويۇپ، ئوردىنىڭ ئالدىغا بېرىپ، ئۆزى ئۇزۇن يىل خىزمىتىنى قىلغان ئانىكىزنىڭ پەرزەنتى بولغان سىزنى بىر كۆرۈپ كېلىشنى نىيەت قىلىپ كېتىپ قالغانىدى. مېنىڭمۇ سىزنى بىر كۆرگۈم بار ئىدى. مەنمۇ ھازىر سىزگە ئوخشاش بولۇپ قالدىم. نېمە ئۈچۈن شۇنداق بولۇۋاتقانلىقىمنى ئۆزۈممۇ بىلمەيۋاتىمەن.

ئوغلانباي بىرئاز ئويلانغاندىن كېيىن:

— بۇ چوڭ بولۇپ قالغانلىقىمىزنىڭ ئالامىتى بولسا كېرەك. بىر ـ بىرىمىزدىن ئايرىلمىساق بولغۇدەك، — دەپتۇ.

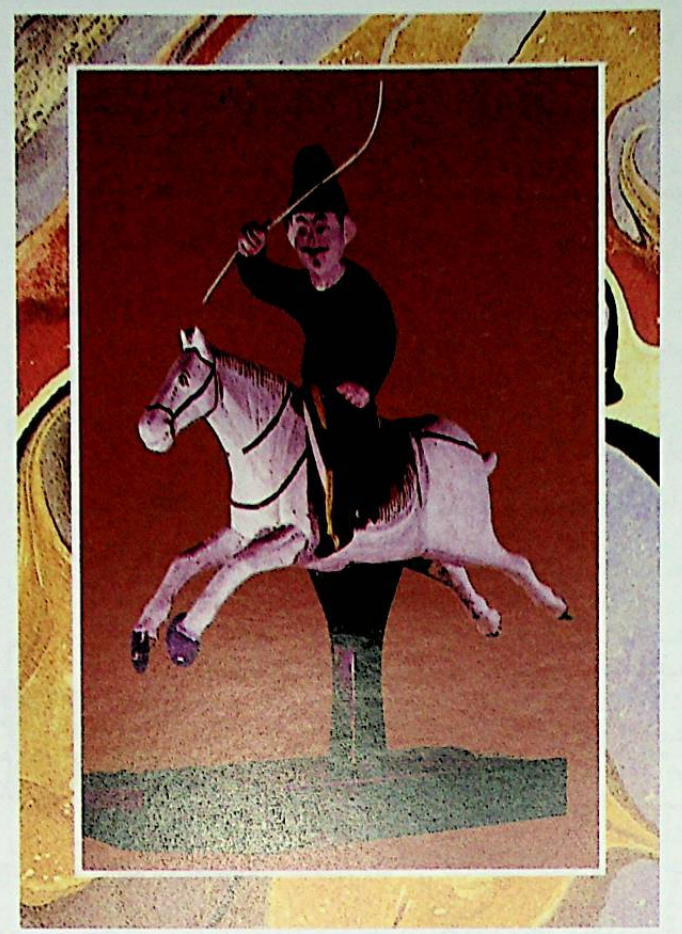
— سىز بىر شاھزادە، مەن بولسام بىر تۇل خوتۇننىڭ قىزى. بىزنىڭ مۇشۇنداق ھالەتتە ئولتۇرغىنىمىزنى باشقىلار كۆرسە، دەرھال شاھقا مەلۇم قىلىشى تۇرغان گەپ. ئۇ چاغدا سىزگە ھېچ گەپ ئەمەس، مېنىڭ ئەھۋالىم قىيىن بولىدۇ. ئەڭ ياخشىسى، دەرھال ئوردىغا قايتىپ كەتكىنىڭىز تۇزۇك، — دەپتۇ شېرىن. قىزنىڭ بۇ گەپلىرىنى ئاڭلىغان ئوغلانباي بەكمۇ تىت ـ تىت بولۇپ:

— شېرىن، ئۇنداق قىلساق بولمىغۇدەك، مېنىڭ ئەمدى ئوردىغا قايتىشىم بەكمۇ مۇشكۈل، چۈنكى دادام رۇخسەتسىز ئوردىدىن چىقىپ كەتكەن بالىلىرىغا ھەرگىزمۇ رەھىم قىلماي جازالايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، مەن سىزدىن ئايرىلالمىغۇدەكمەن. ئىككىمىز بىرلىكتە سەپەر قىلىپ، يىراق جايلارغا بېرىپ ئۆز خاھىشىمىز بويىچە تىرىكچىلىك قىلساق ۋە شۇ ئارقىلىق مۇراد ـ مەقسىتىمىزگە يەتسەك، — دەپتۇ. قىز چوڭقۇر ئويلانغاندىن كېيىن شۇنداق دەپتۇ:

— ئۇنداق بولسا، ماڭا ئاشىق بولغان يىگىت مېنىڭ تۆۋەندىكى ئۈچ شەرتىمنى ئادا قىلىشى كېرەك: بىرىنچى شەرت، ماڭا ئەگىشىپ پىيادە مېڭىشىڭىز كېرەك؛ ئىككىنچى شەرت، كۆزلىگەن نىشانغا بارغاندىن كېيىن، مەن بىلەن بىر يەردە تۇرۇشىڭىز كېرەك؛ ئۈچىنچى شەرت، ئەگەر سەپەردە مېنىڭ

قارامنى يوقىتىپ قويۇپ مېنى تاپالمىسىڭىز، ئۆزىڭىز مېڭىپ ھېرىپ قالغان يەردە بىر شەھەر بىنا قىلىپ، شەھەرنىڭ دەرۋازىسىنى ئېچىشىڭىز كېرەك. مەن كېنىزەكلەر بىلەن شەھەرگە كىرىپ، داغدۇغىلىق توي قىلىپ ۋىسال ئارزۇيىمىزغا يېتىمىز، — دەپتۇ - دە، بۇلاق سۇيىنىڭ ئېقىشىنى بويلاپ مېڭىپ بىر باغقا كىرىپ كېتىپتۇ. ئوغلانبايمۇ قىزنىڭ كەينىدىن سوڭدىشىپ مېڭىپتۇ. قىز بىر راۋاقنىڭ ئىچىگە كىرىپ كېتىپ يوقىلىپ كېتىپتۇ. بىرھازادىن كېيىن راۋاقنىڭ يەنە بىر ئىشىكىدىن بىر كېيىك چىقىپ كېتىپتۇ. ئوغلانباي دەرھال راۋاقنىڭ ئىچىگە كىرىپ قارىغۇدەك بولسا قۇرۇق ھۇجرا، ئىنىس - جىنىنىڭ شەپىسى يوق، ھېچنېمە كۆرۈنمەپتۇ. ئۇ دەرھال ئېسىنى يىغىپ، ھېلىقى كېيىكنىڭ ئىزىنى بويلاپ مېڭىپتۇ. ئوغلانباي شېرىن قىزنىڭ ئات مىنمەي پىيادە ماڭمىز دېگىنى بويىچە، پىيادە مېڭىپ تولىمۇ تەسلىكتە يولنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ. ئۇ شۇ مېڭىشى بىلەن قىرىق كېچە - كۈندۈزدە ئۇرۇمچىگە يېقىن بىر يەرگە كېلىپ قاپتۇ. قارىسا بۇ يەر ئوت - چۆپلەر بولۇق ئۆسكەن، سۇلار شارقىراپ ئېقىپ تۇرغان، زۇمرەتتەك كۆللەر باغرىدىن ئورۇن ئالغان ئارامبەخش بىر ماكان ئىكەن. ھېلىقى كېيىكمۇ مۇشۇ يەرگە كېلىپ ئۇدۇل كۆلگە كىرىپ كېتىپ كۆزدىن غايىب بوپتۇ.

ئوغلانباي كۆل بويىغا كېلىپ سۇ يۇزىگە سىنچىلاپ قارىغانىكەن، كۆزىگە ھېچنېمە كۆرۈنمەپتۇ. نېمە قىلارىنى بىلەلمەي ئۇيان قاراپ - بۇيان قاراپ قاتتىق بىئارام بوپتۇ. شۇ تەقدىرتە ئۇ كۆلگە يەتتە كېچە - كۈندۈز قاراپ تۇرۇپتۇ، بىراق كېيىك يەنىلا كۆرۈنمەپتۇ. ئوغلانباي ئەس - ھوشىنى يىغىپتۇ، شېرىن قىزنىڭ ئىككىنچى تەلىپىنى ئورۇنداشنى خىيالىدىن كەچۈرۈپتۇ. ئۇ پۈتۈن ئەقىل - پاراسىتىنى ۋە كۈچ - قۇۋۋىتىنى سەرپ قىلىپ، قىرىق يىل تىنىم تاپماي ئىشلەپ، مىڭ بىر جەبىر - جاپا بىلەن بىر شەھەر قۇرۇپ چىقىپتۇ. شەھەر پۈتۈپ، ئوغلانباي شۇنداق بېشىنى كۆتۈرگەنىكەن، شەھەرنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىن بىر توپ كىشىلەر، كۈنپېتىش تەرىپىدىن بىر توپ كىشىلەر داقا - دۇمباقلارنى چالغان، ئۇسسۇللارنى ئويىنىغان ھالدا شەھەرگە كېلىۋاتقۇدەك. ئوغلانباي سىنچىلاپ قارىغانىكەن، كۈنچىقىش تەرەپتىكىلەر دادىسى پادىشاھ دەقيانۇس باشچىلىقىدىكى كىشىلەر، كۈنپېتىش تەرەپتىكىلەر مەلىكە شېرىن باشچىلىقىدىكى بىر توپ كېنىزەكلەر ئىكەن. ئۇلار شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۇچرىشىپ ئوغلانباينىڭ كاتتا ئەمگىكىگە تەھسىنلەر ئېيتىپتۇ ۋە ئۇنىڭدىن ھال - ئەھۋال سوراپتۇ. ئوغلانباي قارىسا، دادىسى دەقيانۇس ئۇنىڭ دەردىدە تولا يىغلاپ كۆزى كور بولۇپ قالغانىكەن. ئۇنىڭ كۆڭلى قاتتىق بۇزۇلۇپتۇ. ئوغلانباي شېرىن قىز بىلەن كۆرۈشكىلى بارسا، ئۇ شېرىن قىز بولماي، بەلكى شېرىنغا ئوخشاش ياسىنىپ كەلگەن شېرىننىڭ دوستى ئىكەن. مەلىكە شېرىن كېيىكلىك ھالىتىدىن تېخى قايتمىغانىكەن. ئوغلانباينىڭ كۆڭلىگە دەرھال شېرىن قىزنىڭ ئۇچىنچى شەرتى كەپتۇ - دە، شۇنى ئورۇندىماي تۇرۇپ بۇ قىسمەتنىڭ يېشىلمەيدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، ئۇچىنچى شەرتنى ئورۇنداشقا كىرىشىپتۇ. ئەسلىدە يېڭى پۈتكەن بۇ شەھەرنىڭ شىمالىدىكى بىر كۇھىقاپتا ياتقان يەتتە باشلىق بىر يالماۋۇزنىڭ تىلىنىڭ ئاستىدا يېڭى پۈتكەن شەھەرنىڭ دەرۋازىسىغا سېلىنغان قۇلۇپنىڭ ئاچقۇچى ساقلىنىپ تۇرۇۋاتقانىكەن. مۇبادا ئۇ ئاچقۇچنى قولغا ئالمىغاندا شەھەرگە كىرىشمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىكەن. شۇنىڭ بىلەن ئوغلانباي دەرھال دادىسىنىڭ بوز ئېتىنى مىنىپ، بوۋىلىرىدىن مىراس بولۇپ ساقلىنىپ كېلىۋاتقان مىسران قىلىچىنى ئېلىپ، يالماۋۇزدىن ئاچقۇچنى ئەكېلىشكە ئاتلىنىپتۇ. ئوغلانباي يالماۋۇز بىلەن قىرىق يىل ئېلىشىپتۇ، ئۇنىڭ ئاجايىپ چىداملىقى ۋە جاسارىتىدىن تەسىرلەنگەن يالماۋۇز ئاغزىدىن ئاچقۇچنى چىقىرىپ بېرىپتۇ.

ئوغلانباي شەھەرگە كىرىپ، ئوردا دەرۋازىسىنى ئېچىپ پۈتۈن جامائەتنى باشلاپتۇ. ئوغلانبايىنىڭ باشتىن كەچۈرگەن قىسمەتلىرىدىن تەسىرلەنگەن دەقيانۇسنىڭ كۆزىدىن تارام ـ تارام ياشلار ئېقىپ بىر ئېرىق ھاسىل بوپتۇ. ئۇنىڭ سۈيىنى ئىچكەن كىيىك دەرھال شېرىنىڭ سىياقىغا قايتىپتۇ. شېرىن كۆلدىن ئاچىققان مەرۋايىتنى بولغۇسى قېيناتىسىنىڭ كۆزىگە سۈرتكەنىكەن، دەقيانۇسنىڭ كۆزىمۇ ئېچىلىپتۇ.

پۈتۈن ئوردا ئەھلى بۇ كارامەتنى كۆرۈپ كۆپ سۆيۈنۈپ، باركاللا ئېيتىپتۇ. قىرىق كېچە ـ كۈندۈز توي بولۇپ، ئوغلانباي بىلەن شېرىن قىز مۇرادىغا يېتىپتۇ. دەقيانۇس پادىشاھمۇ ئۇزۇن يىل ياشاپ ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ شەھەر ئوغلانباي شەھىرى دەپ ئاتىلىدىغان بوپتۇ. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «ئوغلانباي» دېگەن نام «ئۇلانباي» دېگەن نامغا ئۆزگىرىپ كېتىپتۇ.

ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ شاھزادىسى غۇلامباي قۇرامىغا يېتىپ سەيلە ـ تاماشا قىلىپ كېلىش نىيىتىدە بىر كۈنى ئاتىسىغا:

ــ ھۆرمەتلىك خان ئاتا، خانلىقىمىزغا تەۋە يېقىن ئەتراپتىكى بىر جايغا، مۇمكىن بولسا، بىر ئوۋ ئوۋلايدىغان مەيدان بىلەن تۇرالغۇ جاي سېلىپ بەرگەن بولسىلا ! ــ دەپ ئىلتىماس قىپتۇ.

ــ ئەي كۆزۈمنىڭ نۇرى، خانلىقىمىزنىڭ چىرىغى غۇلامباي، ــ دەپتۇ ئىدىقۇت خانى، ــ خانلىقىمىز تەۋەسىدە ساڭا يارىغۇدەك يەر بولسا دېگىن، ھەرگىز ئايىمايمەن، ــ دەپتۇ. غۇلامباي شۇ ھامانلا ئۇرۇمچىنى كۆرسىتىپتۇ. ئىدىقۇت خانى باش لىڭشىتىپ ماقۇللۇق بىلدۈرۈپتۇ.

ــ رەھمەت، خان ئاتا، ئۆمۈرلىرىنى خۇدا ئۇزۇن قىلغاي، ــ دەپتۇ غۇلامباي تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ.

ئىدىقۇت خانى ۋەزىرلىرىنى چاقىرىپ، دەرھال تەييارلىق كۆرۈپ، ئۇرۇمچىنىڭ جەنۇبىغا ھەشەمەتلىك تۇرالغۇ جاي ۋە دەقيانۇسچە سېپىل سېلىپ، ئوۋ ئوۋلايدىغان مەيدان تەييارلاشنى بۇيرۇپتۇ.

خانىنىڭ يارلىقى چۈشۈرۈلگەندىن كېيىن ئۇرۇمچىنىڭ جەنۇبىدا غۇلامباي شاھزادە تۇرىدىغان جاي ۋە سېپىل، سېپىل ئىچىدە ئوۋ ئوۋلايدىغان مەيدان قۇرۇلۇشى جىددىي ئىشلىنىشكە باشلاپتۇ. بىرنەچچە ئايغا قالمايلا بۇ قۇرۇلۇش پۈتۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ يەر غۇلامبايىنىڭ نامىدا ئاتىلىپتۇ ۋە بىر كەنت قۇرۇلۇپ تۇرپانلىقلار ئورۇنلاشتۇرۇلۇپتۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ بۇ يەر غۇلامباي دەپ ئاتىلىشقا باشلاپتۇ.

ھازىرقى ئۇلانباي دېگەن ئىسىم ئەنە شۇ غۇلامباي دېگەن ئىسىمدىن ئۆزگەرگەنىكەن.

كوشات شەھرى

ۋايەتچىلەر ئۆتكەن ئىشلار تارىخنى رىۋايەت قىلىپ ئېيتىدۇكى، تەخمىنەن ئۇچ مىڭ يىللار بۇرۇن تەڭرىتاغ بىلەن بۇغداتاغ ئارىلىقىدىكى يەتمىش ئىككى خىل ئېسىل مەدەن ئۇستىدىكى گۈزەل بىر جايدا سېپىللىرى ئەبجەش مېتالدىن، دەرۋازىسى ئالتۇندىن، زەنجىر ۋە قۇلۇپلىرى تىللادىن، سېپىللىرى ئۇچار قۇش ئۇچۇپ ئۆتەلمەيدىغان دەرىجىدە ئېگىز ھەيۋەتلىك بىر شەھەر بولغانىكەن. بۇ شەھەرنىڭ ئادىللىقتىمۇ، زالىملىقتىمۇ، سېخىيلىقتىمۇ، بېخىللىقتىمۇ نامى چىققان كوشات ئىسىملىك بىر پادىشاھى بولغانىكەن. پادىشاھ ئادىللىقتا نۇشىرۋاندىن، زالىملىقتا ھۇججازدىن، سېخىيلىقتا ھاتەمدىن، بېخىللىقتا شەپشىكى جادۇ سەرناستىن قېلىشمايدىكەن. پادىشاھنىڭ نام - شۆھرىتى ھەممە يەرگە تارقالغانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەر شەھەر نامىنى پادىشاھ كوشات نامى بىلەن ئاتايدىكەن.

رىۋايەتچىلەر شەھىرى كوشاتنى شۇنداق سۈرەتلەيدۇكى، بۇ شەھەرنىڭ كوچا تاملىرى ئالتۇندىن سىرلانغان بولۇپ، ھەر يەتتە قەدەمگە ئورنىتىلغان زېيتۇن دەرىخىگە قىرىق چاقىرىم يەرگىچە نۇر چېچىپ تۇرىدىغان غاز تۇخۇمىدەك گۆھەر ئورنىتىلغانىكەن، شۇڭا بۇ شەھەرنىڭ كېچە بىلەن كۈندۈزى ئوخشاش يورۇپ تۇرىدىكەن. پادىشاھ ئوردىسىنىڭ تاملىرى ئالتۇن، يەرلىرى كۈمۈشتىن، ئايۋان، سارايلىرىنىڭ تاملىرى ئۇنچە - مەرۋايىت، جاۋاھىر بىلەن بېزەلگەن بولۇپ، ھەربىر ۋاساجۇپقا قىرىق تالدىن قىزىل ياقۇت كۆز قويۇلغانىكەن. شەھەر كوچىسىنىڭ ئوڭ يېقىدىكى ئالتۇن ئېرىقتا يەتمىش ئىككى خىل شېرىن - شەربەتلىك مېۋە - چېۋە شىرنىسى بىلەن ئۆمۈر ئۈزارتىدىغان مېھرىگىياھ شارابى، سول يېقىدىكى كۈمۈش ئېرىقتا كىشىنى مەستخۇش ۋە خۇش چاغ قىلدىغان گۈل شارابى ئاقىدىكەن. ئەتراپ ياپيېشىل بوستانلىق ئىكەن. بۇ يەردە مۇلازىمەت قىلىدىغانلار خۇش چاقچاق ۋە سازەندە، ناخشىچىلار ئىكەن. ئۇلار ناخشا ئېيتىپ:

سايغا بوستان سالىمەن سايىدەپ ئۆت،
گۈل ھارىقى تارتىمەن مەست بولۇپ ئۆت.

دەپ ئۆتكەنلەرنى پاراغەتكە تەكلىپ قىلىپ مۇلازىمەت قىلدىكەن.

رىۋايەتچىلەر شەھەر خەلقىنىڭ ھۇنەر - كەسپ، ئىش - ھەرىكىتىدىن رىۋايەت قىلىپ ئېيتىدۇكى، شەھەر خەلقى خىلمۇخىل ھۇنەر - سەنئەتكە باي بولۇپ، ئالتۇن - كۈمۈشتىن خىلمۇخىل سەنئەت بۇ-

يۇملىرىنى ياسايدىكەن، تەتىللا، كىمخاب، شايى ـ ئەتلەس، بەقەسەم ۋە تاۋار ـ دۇردۇنلارنى توقۇيدىكەن. بۇ شەھەرنىڭ بۇ خىل ئالتۇن ـ كۈمۈش ۋە خىلمۇخىل توقۇلمىلىرى جاھان بازارلىرىنى ئاۋات قىلىدىكەن. شەھەر خەلقىنىڭ مەمۇرچىلىقىدىن پادىشاھ كوشات مەمنۇن ئىكەن، جۇملىدىن بۇ شەھەردىكى دېھقانلار، چارۋىچىلار، ھۇنەرۋەنلەر، سودىگەرلەر، دۇكاندارلاردىن باج ـ خىراج ئالمايدىكەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە، شەھەردە ھەر كۈنى يەتمىش يەردە قازان ئېسىلىپ شاھلىق تاماق بېرىلىدىكەن. بۇ شەھەردە بىرەر كىشىنىڭ يوقسۇزلۇق ياكى زۇلۇم دەردىدىن دادلايدىغىنىنى كۆرگەن ھېچ كىشى يوق ئىكەن.

بۇ شەھەرنىڭ خەلقى يىلدا بىر قېتىم شەھەرنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى يەتتە دەرۋازىدىن جازا مەيدانىغا چىقىپ، گۈناھى ئۇچۇن يەتمىش ئىككى خىل ئازاب بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن ئادەملەرنىڭ ئۇستىخانلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئۇستىدىن ئورۇن ئالغان زەھەرلىك چايان ـ يىلانلار، خىلمۇخىل ھاشاراتلارنى كۆرۈپ، ئىبرەت ئېلىپ قايتىدىكەن، شۇڭا بۇ شەھەر گۈناھىكەبىردىن خالىي بولۇپ، خەلق پاراۋان ئۆتىدىكەن. بىراق، بۇنداق پاراۋان تۇرمۇشنىڭ قانچە ئۇزۇن داۋاملاشقانلىقى مەلۇم ئەمەس. تۇرمۇشنىڭ خاتىرجەملىكى پادىشاھ ۋە خەلقنى خارامۇش قىپتۇ. راھەتكە بېرىلگەن خەلق بارا ـ بارا ئەيش ـ ئىشرەتكە بېرىلىپ، قىز ئاتىدىن، ئوغۇل ئاندىن يانمايدىغان دەرىجىگە بېرىپ يېتىپتۇ. بۇ خىل ناشايان ئىشلارغا پەرىشتە ـ مالائىكىلەر چىداپ تۇرالماي خۇداغا نالە قىپتۇ. دەرگاھى ھەق جەبرائىلغا ئىجازەت بېرىپتۇ. جەبرائىل بۇ شەھەرگە قانىتى ئاستىدىكى بىر تال پەينى تاشلىغانىكەن، شەھەر بۇ پەينى كۆتۈرەلمەي يەتمىش مىڭ گەز زېمىنغا چۆكۈپ كېتىپتۇ، دەقىقە ئۆتمەي بۇ شەھەر ئورنىنى سۇ بېسىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن سايۇۋۇپۇ كۆلى[42] پەيدا بولغانىكەن. شۇنىڭدىن بۇيان بۇ شەھەر سۇ ئاستىدا ئىكەن.

مىزان شەھرى

ئۇيغۇر ئۆتكەن ۋەقەلەر تارىخىدىن رىۋايەت قىلىشچە، شەھرى كوشات زېمىنىغا چۆككەندىن تەخمىنەن مىڭ يىللار كېيىن، شۇ ئەتراپقا يېقىن بۇك ـ باراقسان بىر تاللىق ئىچىگە ئورناشقان بىر قونالغۇ ئورنىدا مىزان ئىسىملىك بىر شەھەر بىنا بولغانكەن. بۇ شەھەر مەشرىقتىن مەغرىبكە، جابىلقادىن جابىلساغا ئۆتىدىغان سودا كارۋانلار يولىنىڭ بەلدەنگاھى[43] بولۇپ، بۇ يەردىن ئۆتكەن سودا كارۋانلىرىدىن ئېلىنغان باج ـ خىراجەت بىلەن قامدىلىدىكەن.

شەھرى مىزانىنىڭ زەردەت ئىسىملىك تەدبىرلىك ۋە پاراسەتلىك، ھۆكۈمدار ئىشىدا ئادىل، لەشكىرىي ئىشلاردا قابىل، خەلقە مېھرىبان، سىرتقا قاتتىق قول بىر پادىشاھى بار ئىكەن.

ھەرقاچان سودا كارۋانلار يېتىپ كەلگەندە پادىشاھ باج ئېلىشنى ئۆزى باشقۇرىدىكەن. ئۇ باج ئالغاندا، كارۋانلارنىڭ مېلىنى ئىككىگە بۆلۈپ، تارازىنىڭ بىر پەللىسىگە باج ھەققىنى، بىر پەللىسىگە ئىگىسىگە تەئەللۇق مالنى قويۇپ، پۇك ئۇ يان ـ بۇ يان قىلماي، تەڭ باراۋىرىدىن باج ئالىدىكەن. سودىگەر بۇنىڭغا نارازى بولسىمۇ، ھەتتا قوراللىق تەھدىت سالسىمۇ، تەدبىرلىك پادىشاھ ھەممىسىگە تاقابىل تۇرۇپ، يەنىلا ئۆز ئىشىنى قىلىدىكەن، شۇڭا بۇ شەھەر مىزان دەپ ئاتىلىدىكەن.

شەھرى مىزان خەلقى سودا ـ تىجارەتكە كامىل، ھۇنەر ـ سەنئەتكە باي، دەپنە ـ دۇنياسى تولۇپ تاشقان بولسىمۇ، پادىشاھ شەھەر خەلقىدىن باج ئالمايدىكەن، بەلكى باج ھەققى بىلەن كىرىم قىلغان مال ـ مۇلۈكلەرنى شەھەر خەلقىگە ئەرزان سېتىپ بېرىدىكەن. شۇڭا، شەھەر خەلقى باي ـ بايىاشات بولۇش بىلەن شاھقا ئىتائەتچان ئىكەن.

شۇنىڭ بىلەن بۇ شەھەرگە سودا ـ تىجارەت ئۈچۈن كېلىدىغانلارمۇ كۆپىيىپتۇ، بارا ـ بارا ھەرقايسى شاھلىقلار ئەلچىلەرنى ئەۋەتىپ دوستلۇق ئورنىتىپتۇ. بىراق، بۇ شەھەردىكى بايىاشاتلىقتىن كۆزى قىزارغان ئەلچىلەر شاھلىقنى ئاغدۇرۇش ئۈچۈن قانچە ئۇرۇنسىمۇ، ھىيلىسى ئەمەلگە ئاشماپتۇ. كېيىن بۇلار شاھ بىلەن خەلق ئوتتۇرىسىغا نىزا پەيدا قىپتۇ. نەتىجىدە، پادىشاھ خەلقە ئالۋان ـ ياساقنى ئېغىر ساپتۇ، بىرقانچە يىل ئىچىدە خەلقنى داد ـ پەرياد دېگۈزۈپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن خەلق پادىشاھنىڭ بۇ قىلمىشىدىن بىزار بولۇپ تەرەپ ـ تەرەپكە تارقىلىپ كېتىپتۇ، شۇنىڭ بىلەن شەھەر چۆلدەرەپتۇ.

بۇ شەھەر كېيىن دەقيانۇسنىڭ تەۋەسىدە بولۇپ، نەچچە مىڭ يىل ئاۋات بولغاندىن كېيىن، يەنە ئاستا ـ ئاستا ۋەيران بولغانمىش[44].

ئەزان دۆڭ

1

ئۇغلۇق تۆمۈرخان[45] ئالەملىق شەھرىنى[46] خان ئوردىسى قىلىپ دەۋران سۈرۈۋاتقاندا، شۇ يەردىكى بىر پادىچى بالا خۇدانىڭ قۇتلۇق كۈنى كۈن چۈشتىن قايرىلغاندا دۆڭگە چىقىپ ئەزان ئېيتىۋاتقىنىنى، بالىنىڭ زىل ھەم مۇڭلۇق ئاۋازى قۇلاققا يېقىملىق ئاڭلىنىپ، يۈرەكنى تىترىتىۋەتكەن. بالا كېيىنچە كۈنگە بەش قېتىم ئاشۇنداق ئەزان ئېيتىۋاتقان بوپتۇ.

بىر كۈنى پېشىن ۋاقتىدا تۇغلۇق تۆمۈرخان ئەزان ئاۋازىنى ئاڭلاپ قېلىپ، ياساۋۇللىرىدىن بىرى- نى ۋارقىراۋاتقان كىشىنى ئەكېلىشكە ئەۋەتىپتۇ. ياساۋۇل ئەزان ئېيتقان بالىنى خانىنىڭ ئوردا- سىغا ئەكەپتۇ. خان پادىچى بالىغا باشتىن ـ ئاياغ ئىنچىكە سەپسېلىپ:

ـــ ھەي بالا، سەن نېمىشقا كۈندە دۆڭگە چىقىپ ۋارقىرايسەن ؟ ـــ دەپ سوراپتۇ.

پادىچى بالا:

ـــ شاھىم، مەن ئىسلام دىنىنىڭ ھەممە دىنلاردىن ئۈستۈن ئىكەنلىكىنى بىلگىنىم ئۈچۈن كۈندە خۇداغا سېغىنىپ ئەزان ئېيتىمەن، ـــ دەپتۇ.

ـــ سېنىڭ بۇ ئىشتىن بىرەر مەقسەت ـ مۇددىئايىڭ بارمۇ ؟ ـــ دەپ سوراپتۇ خان.

ـــ شۇنداق، ـــ دەپتۇ بالا، ـــ مەن خۇدانىڭ مەرھەمەتىنىڭ كەڭلىكىنى ۋە يېتىم ـ يېسىرلارغا بەخت كەلتۈرۈشىنى تىلەپ ھەر كۈنى مۇشۇنداق قىلىشنى لايىق كۆردۈم.

ـــ سېنىڭ خۇدايىڭنىڭ قولىدىن شۇ ئىشلار كېلەرمۇ ؟ ـــ دەپ سوراپتۇ خان بالىنىڭ جاۋابىغا قىزىقىپ.

ـــ كېلىدۇ، ـــ دەپتۇ پادىچى بالا، ـــ ئەگەر ياراتقان ئىگىسى بىزنىڭ يۈرتىمىزغا كېلىپ ماكانلا- شىپ شاھلىق تەختىدە ئولتۇرغان ئۆزلىرىنىڭ كۆڭلىگە ئىنساپ ـ تەۋپىق بەرسە، مېنىڭ تىلىپىمنىڭ ئىجابەت بولۇشى تەس ئەمەس.

خان پادىچى بالىنىڭ بۇ سۆزلىرىدىن قاتتىق تەسىرلىنىپتۇ، ئىسلام دىنىنىڭ ھەقىقەتەن ئۇلۇغلۇقىنى ھېس قىپتۇ، شۇ كۈندىن باشلاپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىپتۇ.

تۇغلۇق تۆمۈرخان ئاقسۇلۇق شەيخ جالالىدىننىڭ چۈشىگە ئايان بوپتۇ، ئۇنىڭ كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، پۈتۈن پۇقراسىنىڭ مۇشۇ دىنغا ئېتىقاد قىلىشىغا پەرمان چۈشۈرىدىغانلىقىنى بايقاپتۇ. لېكىن، شەيخ جالالىدىن يېشى يېتىپ، ئۆزىنىڭ ئۇ ئالەمگە سەپەر قىلىش ئۈستىدە تۇرغانلىقىنى بىلىپ، ئۆزىنىڭ ئوغلى جامالىدىنغا تۇغلۇق تۆمۈرخاننى ئىسلام دىنىغا ۋاقتىدا كىرىشكە دەۋەت قىلىشنى ۋەسىيەت قىپتۇ ۋە بۇ ئىشنىڭ چۈشىگە ئايان بولغانلىقىنى ئېيتىپتۇ، كۆپ ئۆتمەي جالالىدىن ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ.

جامالىدىن ئاتا ۋەسىيىتىنى ئورۇنداش ئۈچۈن يەنە بىر شەيخنى باشلاپ، ئالمىلىق شەھىرىگە كېلىپ بىر دۆڭنى ماكان تۇتۇپ يېتىپتۇ. ھەر كۈنى بامدات ۋاقتىدا دۆڭنىڭ ئۈستىگە چىقىپ ئەزان ئېيتىپتۇ، بۇ ئىش ھەر كۈنى تەكرارلىنىپتۇ.

بىر كۈنى تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋەزىر - ۋۇزرالىرى بىلەن جىددىي بىر كېڭەش ئۈستىدە ئولتۇرغاندا، ئەزان ئاۋازى قۇلىقىغا ئاڭلىنىپتۇ، ئەزاننىڭ مۇڭى خانغا بەكمۇ قاتتىق تەسىر قىپتۇ. شۇ چاغدا خان ۋەزىرلىرىدىن:

— سىلەرگىمۇ بىر غەيرىي ئاۋاز ئاڭلىنىۋاتامدۇ؟ — دەپ سوراپتۇ.

— شۇنداق، شاھىم، — دەپتۇ باش ۋەزىر پادىشاھقا ھۆرمەت بىلەن ئېگىلىپ، — بۇ ئاۋاز خېلى كۈنلەردىن بېرى يەرگە يورۇق چۈشۈشى بىلەنلا ئاڭلىنىدۇ، بىز بۇنىڭ سىرىنى بىلەلمىدۇق.

— ئۇنداق بولسا، ھازىر بېرىپ ئاشۇ ئادەملەرنى چاقىرىپ كېلىڭلار، — دەپتۇ خان. ياساۋۇللار چاقىرغىلى مېڭىپتۇ.

ياساۋۇللار تاغ قاپتىلىغا كېلىپ، دۆڭدە پەرىجە كىيىپ، بېشىغا سەللە ئورىۋالغان ئىككى مويسىپىت ئادەمنىڭ ئولتۇرغانلىقىنى كۆرۈپتۇ. بۇ ئىككى ئادەم بىلەن ياساۋۇللار ئۆزئارا ئېھتىرام بىلدۈرۈشۈپ ئامانلىق سوراشقاندىن كېيىن، ياساۋۇللار:

— ئۇلۇغ شاھىمىز ھەرقايسىلىرىنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ، ئەھۋاللىشىشنى خالاپ، بىزنى چاقىرىپ كېلىشكە ئەۋەتتى، — دەپ مەقسىتىنى ئېيتىپتۇ.

— رەھمەت، — دەپتۇ جامالىدىن، — بىز ئوردىغا بارالمايمىز. بىز پۈتۈن ئېتىقادىمىزنى بىر ئاللاغا بەخش ئەتكەن جاھانكەزدىلەرمىز، شۇ ۋەجدىن مۇشۇ دۆڭدە ئىبادەت قىلىپ، ئاللادىن گۇناھىمىزنى كەچۈرۈشنى، مۆمىن بەندىلەرگە رەھىم - شەپقەت قىلىشنى تىلەۋاتىمىز.

ياساۋۇللار قايتىپ كېلىپ بۇ ئەھۋالنى خانغا ئۆز ئەينى مەلۇم قىپتۇ. خان ئۇلارنى كۆرۈشكە قىزىقىپ، قايتىلاپ ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇلارنى چاقىرىپ كېلىپ، ئۇلارنىڭ مەقسەت - مۇددىئاسىنى سوراپتۇ. شۇ چاغدا شەيخ جامالىدىن ئاتىسى جالالىدىن شەيخنىڭ كۆرگەن چۈشى ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئاتا ۋەسىيىتى سەۋەبىدىن كەلگەنلىكىنى بىرمۇبىر بايان قىپتۇ.

تۇغلۇق تۆمۈرخان بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ، ئۆزىنىڭمۇ دەل شۇ ۋاقتىدا شۇنداق بىر چۈش كۆرگەنلىكىنى ئېسىگە ئاپتۇ ۋە چۈشىنىڭ ئۇدۇل كېلىپ قالغانلىقىدىن ھەيران بوپتۇ. تۇغلۇق تۆمۈرخان شۇنىڭدىن كېيىن، ئىسلام دىنى ھەقىقەتەن ئۇلۇغ دىن ئىكەن، دەپ ئىشىنىپ ئىمان ئېيتىپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىپتۇ، ئۆز پۇقرالىرىغا ئىسلام دىنىغا كىرىشكە يارلىق چۈشۈرۈپتۇ[47]. شۇنىڭدىن كېيىن، بۇ دۆڭدە ھەر كۈنى بەش ۋاخ ئەزان ئېيتىلىپ تۇرغاچقا، ئۇ «ئەزان دۆڭى»[48] دەپ ئاتىلىپ قاپتۇ.

ئىز اهلار:

‹1› چاۋگان — ئات ئۈستىده ئويناىدىغان توپ ئويۇنى.

‹2› ماچىن — هازىرقى خوتەن.

‹3› ئەبۇئەلى ئىبن سىنا — مىلادىيە 980 - يىلى بۇخارانىڭ يېنىدىكى بىر قىشلاقتا دۇنياغا كەلگەن. مىلادىيە 1037 - يىلى هەمەداندا ۋاپات بولغان.

‹4› هۇسەيىن ئىبنى خەلەف كاشغەرى — بۇ هەققىده «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە 1 - تۇم، 456 - بەتكە قارالسۇن. بۇ زاتنىڭ مازىرى قەشقەرنىڭ قازىرىق دېگەن يېرىده ئىكەنلىكى مەلۇم.

‹5› بالاساغۇن — قىرغىزىستاننىڭ ئىسسىقكۆل بويىغا جايلاشقان توقماق شەهىرىنىڭ يېنىدىكى بىر قەدىمىي شەهەر.

‹6› ئىمام مۇهەممەد غەززالى — مىلادىيە 1059 - يىلى خۇراساننىڭ تۇس شەهىرىگە قاراشلىق غەززال دېگەن جايدا دۇنياغا كېلىپ، 1111 - يىلى ۋاپات بولغان. مەشهۇر ئىسلام پەيلاسوپى.

‹7› ئىمام پەخرى رازى — مىلادىيە 1149 - يىلى دۇنياغا كېلىپ، 1209 - يىلى هىراتتا ۋاپات بولغان، مەشهۇر ئەرەب پەيلاسوپى.

‹8› شامەشرەپ — باباراهىم مەشرەپ مىلادىيە 1640 - يىلى تۇغۇلۇپ، 1711 - يىلى بەلخ هاكىمى مەهمۇدخان تەرىپىدىن دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرۈلگەن.

‹9› ئىشىنكرۇ — مانجۇ خانلىرىنىڭ فامىلىسى. بۇ يەردە چىەنلۇڭ (1711 — 1799) كۆزده تۇتۇلىدۇ. چىەنلۇڭ-نىڭ ئۆز ئىسمى ئىشىنكرۇ خۇنراي ئىدى.

‹10› بۆگەي شەهىرى — گۇما ناهىيىسى تەۋەسىده.

‹11› بۇ ئىككى قەلئە چىرا ناهىيىسى چاقار يېزىسىنىڭ غەربىده.

‹12› مۇغا — يەر ئاستىدا ياشايدىغان ئۆمىلمىگۇچى هايۋان.

‹13› جاراستان — سورۇن.

‹14› ئويتوغراق — كېرىيە تەۋەسىده.

‹15› ئىمام جەپىرى سادىق — ئىمام جەپىرى سادىقنى يەرلىك كىشىلەر «پادىشاهىم» دەپ ئۇلۇغلايدۇ. ئېيتىلىشىچە، ئۇ ئەرەب بولۇپ، ئىسلامىيەت تارىخىدىكى ئاتاقلىق ئون ئىككى ئىمامنىڭ بىرى ئىكەن، ئىسلام ئېچىپ بۇ يەرگە كېلىپ ئۆلگەنىكەن. موللا مۇسا سايرامنىڭ «تارىخىي هەمىدى» كىتابىدا: «ئىمام جەپىرى سادىق هىجىرىيە 148 - يىلى ۋاپات بولۇپ، مەدىنە شەهىرىگە دەپنە قىلىنغان. خوتەندىكى مازار جەپىرى ئاملىق بىر ماشايىخنىڭ مازىرى بولۇشى مۇمكىن» دېيىلگەن.

‹16› مەشرەپ دەرۋازىسى — نىيە ناهىيىسى نىيە يېزىسىنىڭ پادىشاهنىم كەنتىگە بارىدىغان يول ئۈستىده بولۇپ، 1970 - يىلىغىچە ئەينەن ساقلىنىپ كەلگەن.

‹17› تاتىراق — چەرچەن ناهىيە بازىرىنىڭ شىمالىدىكى يېزا.

‹18› قوش — چەرچەن ناهىيىسىنىڭ شىمالىدىكى قۇملۇق.

‹19› شەهىرى قەتران — ياشقا چوڭ كىشىلەر هازىرقى تاتىراق يېزىسىنى «قەتران» دەپ قارايدۇ.

‹20› ۋاشار — چاقىلىق ناهىيىسىنىڭ ۋاششەهرى يېزىسى.

‹21› تۇرا — ئاتچان يېزىسى تەۋەسىده.

‹22› ئۆزتاغ — تۇرانىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى تاغ .

‹23› تۆل تارتىش — قۇرئە سېلىش، پال ئېچىش.

‹24› ئوتاق — چارۋىچىلارنىڭ تۇرالغۇسى.

‹25› تاياپ — پالاق بىلەن كېمە هەيدەش.

‹26› سۇۋۇق — ئادەم كۈچى بىلەن قېزىلغان تاغ ئۆڭكۈرى. ئۇچمىراۋان بۇت سۇۋۇقى بەزى كىتابلاردا «ئۇچ-مىراۋان مىڭئۆي»، «توققۇز هۇجرا»، «ئۇچ ئۆڭكۇر» دەپمۇ ئېلىنغان.

‹27› ئەنقاز شەهىرى — قەشقەر كونا شەهەر ناهىيىسى تەۋەسىده.

‹28› قارلۇق — قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بىرى.

‹29› قالۇق — قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسى ئاۋات يېزىسىغا تەۋە كەنت.

‹30› قاقۇللا — قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسى تەۋەسىدە.

‹31› چىل تۇمەن — چىل — تۆت، تۇمەن — ئون مىڭ.

‹32› چۆلتۇمەن — ھازىر بۇ جاي گۈلچىمەن دەپ ئاتىلىدۇ.

‹33› تۇغ كەنتى — قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى سەمەن يېزىسىغا تەۋە كەنت.

‹34› ئاتۇش شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى تۆگە تاغنىڭ شەرقىدە «تۇز كېيىك» دەپ ئاتىلىدىغان بىر قىيا بولۇپ، قىيانىڭ ئۈستىدە دۇمبىسىچە سىيرىلىپ چۈشۈۋاتقان ھالەتتىكى بىر كېيىكنىڭ تۇزغا ئايلانغان گەۋدىسى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. قىيانىڭ ئاستىدا « تۇز كېيىك» نىڭ بېشى، پۇتلىرى ۋە گەۋدىسى دۇۋىلىنىپ كەتكەن.

‹35› لىكەڭ — شايار ناھىيىسى مازار غوجام يېزىسىغا تەۋە كەنت.

‹36› ئاقشەھەر — خانقىتام يېزىسىنىڭ غەربىدە، ھازىر بۇ جاي ئاقشەھەر كەنتى دەپ ئاتىلىدۇ.

‹37› ئۇچ — ئۇچتۇرپاننىڭ قەدىمكى نامى.

‹38› غايىب شەھەر — ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ شەھەر تۇرپاندىكى چۆلتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىدە بولۇپ، ھاۋا ئوچۇق كۈنلىرى ناھايىتى ئېنىق كۆرۈنىدىكەن.

‹39› گۈلتاغ — ھازىرقى نامى چۆلتاغ.

‹40› بۇلان — بەزىلەر بۇ شەھەرنىڭ نامىنى «بۇلان» (ئەڭ باشتىكى شەھەر) ئىدى دېسە، بەزىلەر «بۇلاق» ئىدى، يەنە بەزىلەر «فىششەھران» ئىدى دېيىشىدۇ.

‹41› ئۇلانبايدىكى بىر قەدىمكى شەھەر خارابىسىنى كىشىلەر دەقيانۇسنىڭ شەھىرى دەپ ئاتىشىدۇ.

‹42› سايۇۋېيۇ كۆلى — ئۇرۇمچى شەھىرى ئەتراپىدىكى بىر كۆلنىڭ نامى.

‹43› بەلدەنگاھ — مەركىزىي نۇقتا، چېگرا، پونكىت مەنىلىرىدە.

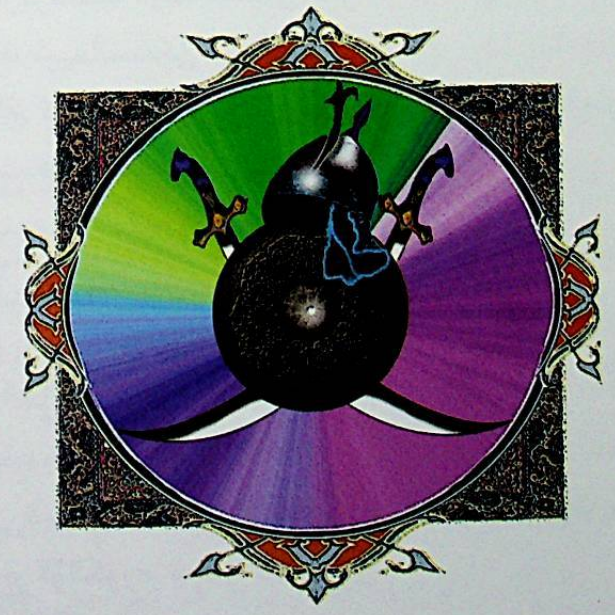
‹44› بۇ شەھەرنىڭ خارابىسى ئۇلانبايدا ھازىرمۇ بار.

‹45› تۇغلۇق تۆمۈرخان — چىڭگىزخان ئەۋلادى، مىلادىيە 1329 - يىلى تۇغلۇلۇپ، 1364 - يىلى ۋاپات بولغان، ئون سەككىز يېشىدا خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان.

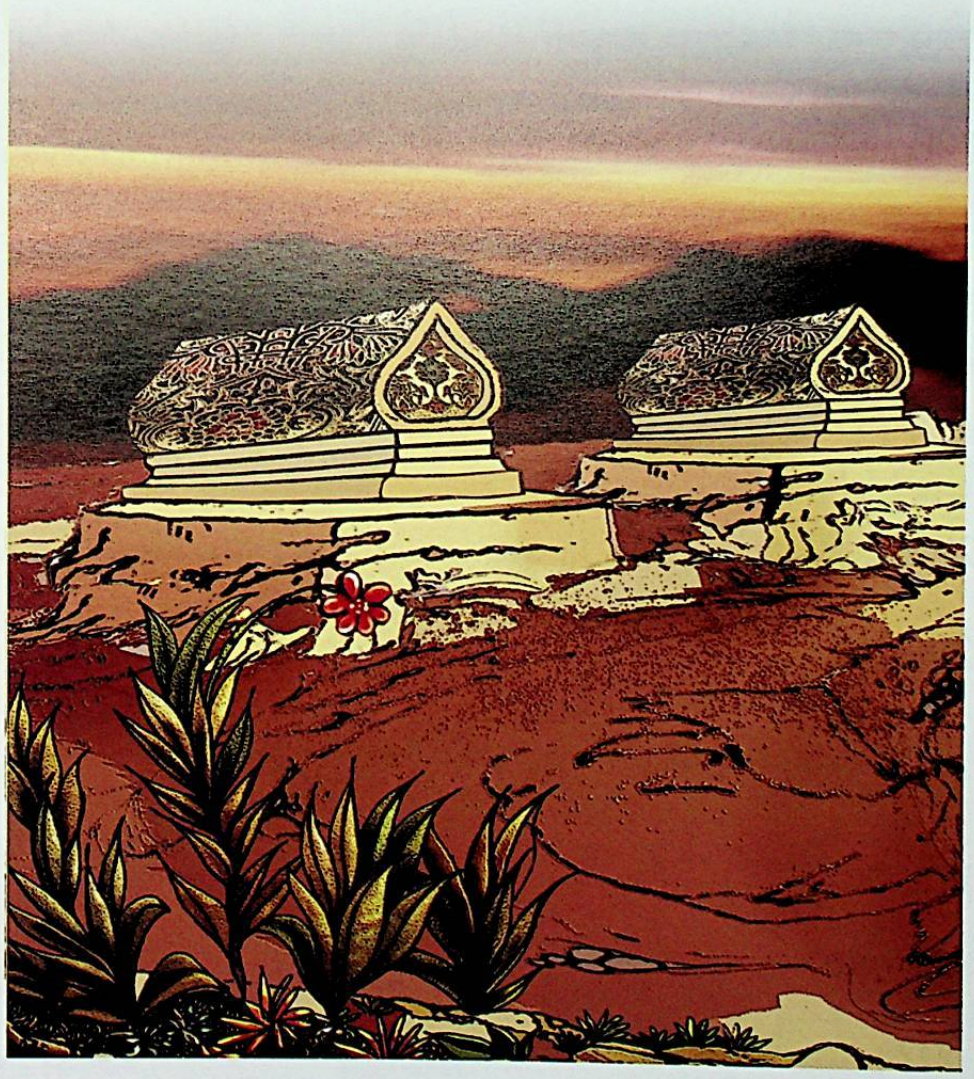
‹46› ئالمىلىق شەھىرى — قورغاس ناھىيىسى تەۋەسىدە.

‹47› تۇغلۇق تۆمۈرخان يىگىرمە تۆت يېشىدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان، ئۇنىڭ يارلىق چۈشۈرۈشى بىلەن ئاتمىش مىڭ كىشى ئىسلام دىنىغا كىرگەنىكەن.

‹48› ئەزان دۆڭ — ئىلگىرىكى قورغاس ناھىيىسىدىكى تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرىغا يېقىن جايدا بولۇپ، ھازىرمۇ «ئەزان دۆڭ» دېيىلىدۇ.

مازار ـ قەبرىلەر توغرىسىدا

مازار ـ قەبرىلەر توغرىسىدا

مۇندەرىجە

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرى..... 285

جەمەتلا غوجام مازىرى..... 288

سەرۋازلىرىم مازىرى..... 289

قۇمات پاششىم مازىرى..... 290

قىلىچ بۇغرام مازىرى..... 291

بۇۋىمەريەم خېنىم مازىرى..... 292

بۇۋىرابىيە مازىرى..... 293

ئىمام ئاسىم قەبرىگاھى..... 294

ئىماملىرىم..... 296

كۆك گۈمبەز..... 298

قۇربان ئاتام مازىرى..... 300

قىرمىش ئاتام مازىرى..... 301

يەتتە قىز قەبرىسى..... 302

سەئىدخان غوجام مازىرى..... 305

ئەمچەك غوجام مازىرى..... 306

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرى

1

تارىخىي رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان تاغىسى ئوغۇلچاقنى تۇتۇپ ئۇنى ئىمان ئېيتىپ، مۇسۇلمان بولۇشقا بۇيرۇپتۇ. ئۇنىڭ سۆزىدىن ھەيران بولغان تاغىسى:

— نېمە دەۋاتىسەن ؟ — دەپ سوراپتۇ. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئۇنى ئىمان ئېيتىپ، مۇسۇلمان بولۇشقا يەنە بۇيرۇپتۇ. تاغىسى يەنە:

— ئىمان دېگەن نېمە ؟ — دەپ قاراپ تۇرۇپتۇ.

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئۇچىنچى قېتىم يەنە تاغىسىنى ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولۇشقا بۇيرۇپتۇ. تاغىسى يەنە ئىمان ئېيتماپتۇ.

شۇ چاغدا سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان غەزەپلىنىپ دۇئا بەند قىلىپ:

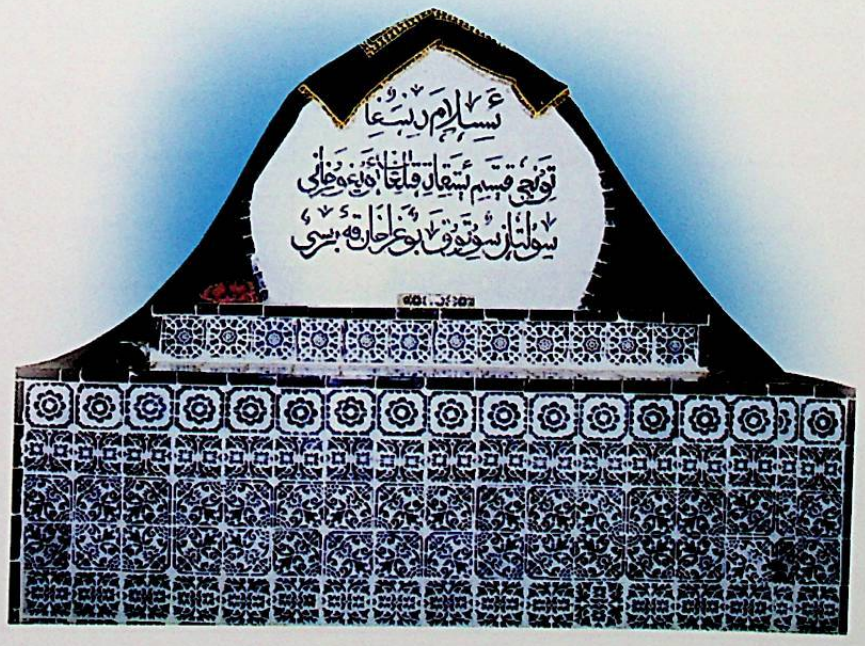
— سېنى يەر يۇتسۇن ! — دەپتۇ. تاغىسى تۇرغان يېرىدە تىزىغچە يەرگە پېتىپتۇ. تاغىسى يەنە ئىمان ئېيتماپتۇ. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان تاغىسىغا غەزەپلىنىپ ۋارقىراپ:

— سېنى يەر يۇتقاي ! — دەپتۇ. تاغىسى بېلىگىچە يەرگە پېتىپتۇ، قورقۇپ كۆزلىرى چەكچىيىپ، ھېچنېمە دېيەلمەي قاپتۇ.

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئۇچىنچى قېتىم قولىغا قىلىچىنى ئېلىپ:

— سەندەك كۇپپارنى يەر يۇتسۇن ! — دەپ توۋلىغانىكەن، تاغىسىنى يەر تامامەن يۇتۇپ كېتىپتۇ.

كۆپ يىللار ئۆتۈپتۇ. بىر كۈنى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان بىر چۈش كۆرۈپتۇ، چۈشىدە ئۆزىنىڭ ھازىرقى مەقبەرىسى بار يەرگە كەلگەندە بىر ئاق ساقال بوۋاي كەتمەن تۇتقان ھالدا ئۇچراپتۇ. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان بوۋايغا سالام قىلىپ بولۇپ:

— بوۋا، بۇ يەردە نېمە قىلىۋاتىسىز ؟ — دەپ سوراپتۇ. بوۋاي ئۇنىڭ سالىمىنى ئىلىك ئېلىپ:
— مەن بۇ يەردە پادىشاھقا ئىمارەت سالماقچىمەن، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.
سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئەجەبلىنىپ سوراپتۇ:
— پادىشاھ بۇ يەردە قاچان ئولتۇرىدۇ، ئىمارەت قاچان پۈتەر؟
بوۋاي كەتمەننى يەرگە ئۇرۇپ:
— مەن ئىش باشلىدىم، — دەپتۇ - دە، يەرنى چاناشقا باشلاپتۇ.
سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئويغىنىپ كېتىپ قارىسا تاڭ ئېتىپ قالغانىكەن. شۇ كۈنى بېرىپ بوۋاي چانىغان يەرگە بىر چىنار تىكىپ قويۇپ كەپتۇ.
بىر ئايدىن كېيىن سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئاغرىپ يېتىپ قاپتۇ، ئەھۋالى كۈندىن - كۈنگە پەسلەپتۇ. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئېسىگە ھېلىقى چۇشى كەپتۇ. چۇشىدە كۆرگەن ئۇ يەر ئۆزىنىڭ ئاخىرەتلىك جايى بولىدىغانلىقىنىڭ بېشارىتى ئىكەنلىكىنى بىلىپتۇ ۋە ئوردا ئەھلى بىلەن بالىلىرىنى يىغىپ ۋەسىيەت قىلىپ:
— مەن ئۇ دۇنيانىڭ سەپىرىگە چىقىمەن. مەن كۆز يۇمغاندىن كېيىن مېنى مەن چىنار تىكىپ قويغان يەرگە دەپنە قىلىڭلار، — دەپتۇ.
سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنى ئۆزى چىنار تىككەن يەرگە دەپنە قىپتۇ.
شۇنداق قىلىپ، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ مەقبەرىسى شۇ يەرگە بىنا بولغانىكەن.
سۇلتان سۇتۇق پادىشاھ ئۆلۈپ خېلى كۆپ يىللاردىن كېيىن ئاتۇشنىڭ تىجەن سېيىغا ناھايىتى ئۇلۇغ بىر كەلكۈن كېلىپ، پۈتۈن مەشھەتنى سۇ بېسىپ كېتىپ، سۇ زېمىننىڭ ئۇستىدە ئېقىپتۇ. سۇ پەسىيىپ توختىغاندا ئەسلىدىكى قەبرىستانلىق تۈپتۈز بولۇپ قالغانىكەن.
سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ قەبرىسىنى كىشىلەر قايتا قاتۇرۇپ قويماقچى بوپتۇ. لېكىن، ئۇنىڭ قەبرىسىنى تېپىش ناھايىتى مۇشكۇل بىر ئىش بولۇپ، خەلقنىڭ بېشى قېتىپتۇ. دانىشمەنلەرنى، ئەۋلەد-لىرىنى سۇيەت كىشىلەرنى يىغىپ كېڭەش ئۆتكۈزۈپتۇ. ئەنە شۇ كېڭەشتە بىر دانىشمەن شۇنداق بىر تەكلىپ بېرىپ:
— پادىشاھىئالەم ئۇلۇغ زاتتۇر، ئۇنىڭ مەقبەرىسىنى قوپۇرۇشمىز بىزگە پەرزدۇر. بىز بىر قورۇ قوينى ئەسلىدىكى قەبرە بار يەردىن ھەيدەپ ئۆتەيلى. قويلار ئايرىلىپ بۆلۈنۈپ ئۆتۈپ ئۇ تەرەپتە بىر-لەشسە، دەل ئاشۇ قويلار بۆلۈنۈپ ئۆتكەن يەر پادىشاھىئالەمنىڭ قەبرىسى بولىدۇ، — دەپتۇ.
شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر بىر قورۇ قوينى ھەيدەپ شۇ يەردىن ئۆتكۈزۈپتۇ. دېگەندەك، بىر قورۇ قوي ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ قەبرىسى بار، دەپ پەرەز قىلىنغان يەرگە كەلگەندە، ئىككىگە بۆلۈنۈپ مېڭىپ قەبرە ئورنىنىڭ ئۇ تەرىپىگە ئۆتكەندە بىرلىشىپ كېتىپتۇ. كىشىلەر قويلار بۆلۈنۈپ ئۆتكەن يەرگە بىر نىشان بېكىتىپ قويۇپتۇ ۋە شۇ يەرگە ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق-نىڭ مەقبەرىسىنى[1] قايتا ياسىغانىكەن.

2

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ مازىرىنىڭ ئورنى ئەسلىدە بىر دېھقاننىڭ خامىنىنىڭ ئورنى ئىكەن. بىر كۈنى ئۇ دېھقان بۇغداينى چەشلەپ قويۇپ، ئەتىسى سەھەردە چەشنىڭ چەش بۇرنىنى ئېلىپ سا-

ئىللارغا ئاتاپ خامانىڭ بىر چېتىگە تۆكۈپ قويۇپ، غەلۋىر بىلەن چەشلەرنى تاغارلىرىغا قاچىلاشقا باشلاپتۇ. چۈشكىچە نەچچە ئون تاغار قاچىلىسىمۇ چەش يەنە شۇ پېتى تۇرغۇدەك. دېھقان ھېرىپ - چارچاپ شۇنداق ئاسمانغا قارىسا، مومىنىڭ ئۇچىغا بىر كۆك كەپتەر قونۇۋېلىپ، ھەدەپ بوغۇزىدىن ئال-تۇندەك ساپسېرىق بۇغداينى شارىلدىتىپ ياندۇرۇۋاتقانىكەن. دېھقان «ھۇشت!» دەپ كەپتەرنى ئۇچۇرۇۋېتىپ چەشنى تاغارلىرىغا قاچىلاپ تۇرسا، كىشىلەر «ئۆزۈڭگە كەلگەن ئامەتنى بىلمىدىڭ!» دەپ ئەيىب-لەپتۇ. ئەنە شۇنىڭدىن تارتىپ بۇ يەر خاسىيەتلىك يەر دەپ ئاتىلىپ، يىراق - يېقىندىكى كىشىلەر تېۋە-نىدىغان، سەيلە - زىيارەت قىلىدىغان، چوقۇنىدىغان يەرگە ئايلىنىپتۇ. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ۋاپات بولغاندا ئەنە شۇ خاسىيەتلىك يەرگە دەپنە قىلىنىپتۇ، شۇنىڭ بىلەن بۇ يەرنىڭ نامى تېخىمۇ چىقىپ كېتىپتۇ. ھازىرقى كۆك كەپتەرلەرنىڭ ئەجدادى ئەنە شۇ كۆك كەپتەر ئىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ كۆك كەپتەرلەرنى تۇتسا، قوغلىسا يامان بولىدىكەن، ئۇركۈتمەي، ئاسراپ، دان چېچىپ، سۇ بېرىپ ھالىدىن خەۋەر ئالسا، ساۋاب بولىدىكەن. بىر رىۋايەتتە، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننى كۆرگەن كۆك كەپتەر ھازىرمۇ بار ئىكەن، ھەر جۈمە كۈنى تاڭ سەھەر-دە مازارنىڭ ئۈستىگە چىقىپ بۇقۇلداپ ئۇنلەپ ناله قىلىدىكەن.

جەمەتلاغوجام مازىرى

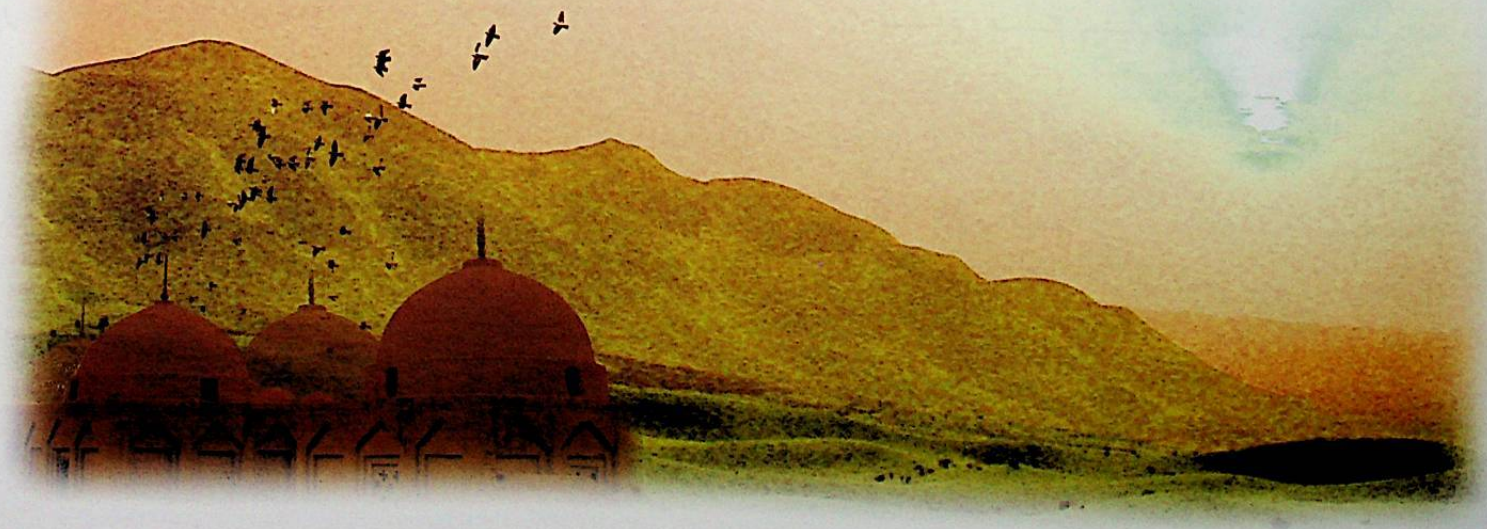

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ دالالىتى بىلەن ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغاندا، جاۋانى مەرد ئوتتۇز توققۇز ھەمراھىنىڭ ئىچىدە ئىككىنچى بولۇپ ئىسلام دىنى قوبۇل قىلغان كىشى ئىكەن. ئۇ ئىلىمدە يېتۇك، جەڭدە بەك باتۇر ئەزىمەت ئىكەن. سۇتۇق بۇغراخان خاقان ئوغۇلچاقتىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش جېڭىدە جاۋانى مەرد ئەڭ ياخشى چارە كۆرسەتكەنىكەن، يەنى ئوردىغا تۇيۇقسىز بېسىپ كىرىپ ئىگىلەش زۆرۇر، دەپ مەسلىھەت بەرگەنىكەن. جاۋانى مەردنىڭ مەسلىھەتى بويىچە، بوران چىقىپ يەر ـ جاھاننى قاپلىغان بىر كېچىدە ئۇلار ئوردىغا باستۇرۇپ كىرگەنىكەن. ئۇ شۇ قېتىمقى جەڭدە باتۇرلۇق كۆرسەتكەنىكەن. ئوردا ئىشغال قىلىنىپ ئاز-غىنا ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، خاقان ئوغۇلچاقنىڭ بۇددىست قوشۇنلىرى قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپتۇ. سۇتۇق بۇغراخاننىڭ قوشۇنى ئاتۇشنىڭ تاقۇت دېگەن يېرىگە چېكىنىپ چىقىپ مۇداپىئە ھالىتىدە تۇ-رۇپتۇ. نۇرغۇن كىشىلەر تەرەپ ـ تەرەپتىن كېلىپ ئىمان ئېيتىپ سۇتۇق بۇغراخاننىڭ قوشۇنىغا قو-شۇلۇپتۇ. ئۇروش ئۇزۇنغا سوزۇلۇپتۇ. ئاخىر خاقان ئوغۇلچاقنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن تىركىشىش ۋەزە-يىتى شەكىللىنىپتۇ، لېكىن شۇ چاغدا بۇددىست قوشۇنلارغىمۇ تەرەپ ـ تەرەپتىن يارەملەر كەپتۇ. تا-قۇتقا توپلانغان سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان قوشۇنلىرى ئاتۇش ئارغۇ كەنتىنىڭ شىمالىدىكى جايپاچىم دېگەن جايغا يۆتكىلىپتۇ. بۇ چاغدا بۇددىست قوشۇنلىرى سۇتۇق بۇغراخان قوشۇنلىرىنى مۇھاسىرىگە ئېلىۋاپتۇ. بۇغراخان قوشۇنلىرى جايپاچىمدىكى بىر جىراغا قاپسىلىپ قاپتۇ. سۇتۇق بۇغراخان كېڭەش ئۆتكۈزۈپ يارەمچىلىرىدىن مەسلىھەت سوراپتۇ. جاۋانى مەرد: «ماڭا بىر خىيال كىرىۋاتىدۇ. بىز ئەس-كەرلەرگە بىرقانچە يەرگە تاش دۆۋىلىتەيلى، تاش دۆۋىسىگە پىلىك ئېتىپ قويۇپ ئوت ياقايلى. مۇشۇنداق قىلساق، دۇشمەنلىرىمىز بىزنىڭ قوشۇنىمىزنى ناھايىتى كۆپ مۆلچەرلەپ ئارقىغا چېكىنسە ئەجەب ئە-مەس» دەپتۇ. جاۋانى مەردنىڭ مەسلىھەتى بويىچە ئوت يېقىپتۇ. تاغ ئۇستىدە تۇرغان بۇددىست قوشۇنلە-رىنىڭ باشلىقلىرى لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان ئوتنى كۆرۈپ كۆڭلىگە قورقۇنچ چۈشۈپ ئارقىسىغا چېكىنىپ-تۇ. پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلگەن سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان قوشۇنى قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپتۇ. ئۇلار دۇشمەننى قوغلاپ تەختىھۇن كەنتىگە كەلگەندە كەسكىن ئۇروش بوپتۇ. بۇ ھەل قىلغۇچ ئۇروشتا جاۋانى مەرد ناھايىتى باتۇرلۇق كۆرسىتىپتۇ. ئۇ لەشكەرلەرگە ئىلھام بېرىپ ئاز كۇچ بىلەن كۆپ دۇشمەننى مەغلۇپ قىپتۇ. بىراق، بۇ ئۇروشتا جاۋانى مەردكە دۇشمەننىڭ ئوقى تېگىپ شېھىت بوپتۇ، ئۇنىڭ مىڭ-

گەن ئاق ئېتىموُ ئوق تېگىپ ئۆلۈپتۇ. جەڭ چوڭ غەلىبە بىلەن ئاخىرلىشىپتۇ. سۈتۈق بۇغراخان جاۋانى مەردنى «مېيىتنى تەن سوۋۇغىچە يەرلىككە قويۇش» دەيدىغان ئىسلام ئەقىدىسى بويىچە تەختىھۇن كەنـ تىگە دەپنە قىپتۇ. شۇنىڭدىن بۇيان بۇ يەر «جەمەتلا غوجام» (جاۋانى مەرد) مازىرى دەپ ئاتىلىپ كەلـ مەكتە.

سەرۋازلىرىم مازىرى

سلام قوشۇنلىرى بىلەن خوتەن بۇددىست قوشۇنلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشتا ئىسلام قوشۇنلىرى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، قادىرخان پادىشاھىم ئوتتۇرا ئاسىيادىن دەرھال قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ، توقسەن مەڭ كىشىلىك قوشۇن تۈزۈپ، بۇ چوڭ قوشۇن بىلەن خوتەن بۇددىست قوشۇنلىرىنى قوغلاپ يېڭىسار ناھىيىسىدىكى قىزىل يېزىسىنىڭ قورغانتام دېگەن يېـ رىگە كەلگەندە، بارلىق قوشۇنلارغا بىر چوڭ كۆل چاپتۇرىدۇ، يەنە بىر قاراۋۇلخانا ياستىدۇ ۋە بىر جامە سالدۇرىدۇ. قاراۋۇلخانىدا كۆزەتتە تۇرۇشقا قاۋۇل، ياش ئون سەرۋازنى قالدۇرىدۇ. يېرىم يىل ئۆتكەندىن كېيىن ئۇلارنى ئۆيلەپ قويىدۇ ۋە ئۇلارغا ئۆي جابدۇقلىرى، ئوزۇق ـ تۈلۈك ۋە دېھقانچىلىق سايمانلـ رىنى بېرىپ شۇ يەردە قالدۇرىدۇ. ئۇلار قىزىلدا بالا ـ چاقىلىق بولۇپ كۆپىيىدۇ، يەر ئېچىپ، ئۆستەڭ چېپىپ ئىگىلىك يارىتىدۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، قەشقەر تەرەپتىن ئۇرۇشتا يېڭىلىپ قېچىپ كەلگەن خو ـ تەن بۇددىست قوشۇنلىرى قىزىل قورغانتامدا ئون سەرۋاز بىلەن توقۇنۇشىدۇ. ئۇرۇشتا ئون سەرۋازنىڭ ھەممىسى شېھىت بولىدۇ، ئۇلار ئەنە شۇ جايغا دەپنە قىلىنىدۇ.

قۇمات پاشتىم مازىرى

مىلادىيە X ئەسىردە ئىسلام دىنى قەشقەرگە تارقالغان بولۇپ، قەشقەر قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ پايتەختى بولغان. مىلادىيە X ئەسىرنىڭ ئاخىرى قاراخانىيلار قوشۇنلىرى يېڭى ساردا ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن قوشۇنلىرىنى يەنە بىر قېتىم مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، ئۇ دۇنغا باستۇرۇپ كىرىدۇ. ئۇدۇن قوشۇنلىرى قۇمات پاشتىمدا يوشۇرۇن لەشكەر ئورۇنلاشتۇرىدۇ. شاكىر باشلامچىلىقىدىكى ئىسلام قوشۇنلىرى پىستىرمىغا ئۇچراپ قېلىپ، تەييارلىقسىزلا ئۇشتۇمتۇت جەڭگە ئاتلىنىدۇ، نەتىجىدە مەغلۇپ بولىدۇ. پۈتۈن قوشۇن ھالاك بولىدۇ. شاكىر ئۇياققا دوقۇرۇپ، بۇياققا دوقۇرۇپ، ھېچقانداق قىلىپ چېنىنى ئېلىپ قاچالماي، ئاخىر يارىلىنىپ ئاتتىن غۇلاپ چۈشىدۇ. شاكىر ئۇدۇن قوشۇنلىرىغا ئەسىر بولۇشنى خالىماي، ئۆز قورسقىغا قىلىچ تىقىپ ئۆلۈپ، قاراخانىيلار سۇلالىسىگە بولغان ساداقەتمەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. قىلىچنىڭ يەرگە چۈشۈپ كېتىشى بىلەن تەڭ ئۇنىڭ يۈرىكىدىن بىر چىشى، بىر ئەركەك كەپتەر ئۇچۇپ چىقىپ، شاكىر شېھىت بولغان جاينى كېچە - كۈندۈز ئايلىنىپ ئۇچۇپ يۈرگەنكەن.

مىلادىيە 1006 - يىلى ئىسلام قوشۇنلىرى ئۇدۇنغا باستۇرۇپ كىرىپ، ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتىنى ئۆزۈل - كېسىل مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، لەشكەر باشلىقى شاكىرنىڭ روھىغا ئاتاپ ماتەم ئۆتكۈزۈپ، شاكىر ۋە سېھىرلىك كەپتەرلەر ئۇچۇن «قۇمات پاشتىم»[2] دەپ ئاتىلىدىغان بۇ مازارنى ياسىغان ھەمدە شۇ جايغا بىر دانە قۇدۇق كولاپ قويغان. كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندىمۇ يولۇچىلار بۇ يەردىن ئۆتكەندە چوقۇم بۇ مازارغا تاۋاپ قىلىش ۋە خاسىيەتلىك كەپتەرلەرگە دان ۋە سۇ بېرىپ ئۆتۈش ئادەتكە ئايلانغان. قۇمات پاشتىم مازىرىدىكى خاسىيەتلىك كەپتەرلەر كۈندىن - كۈنگە كۆپىيىپ، نەچچە يۈز يىلغىچە ئاۋۇغانىكەن.

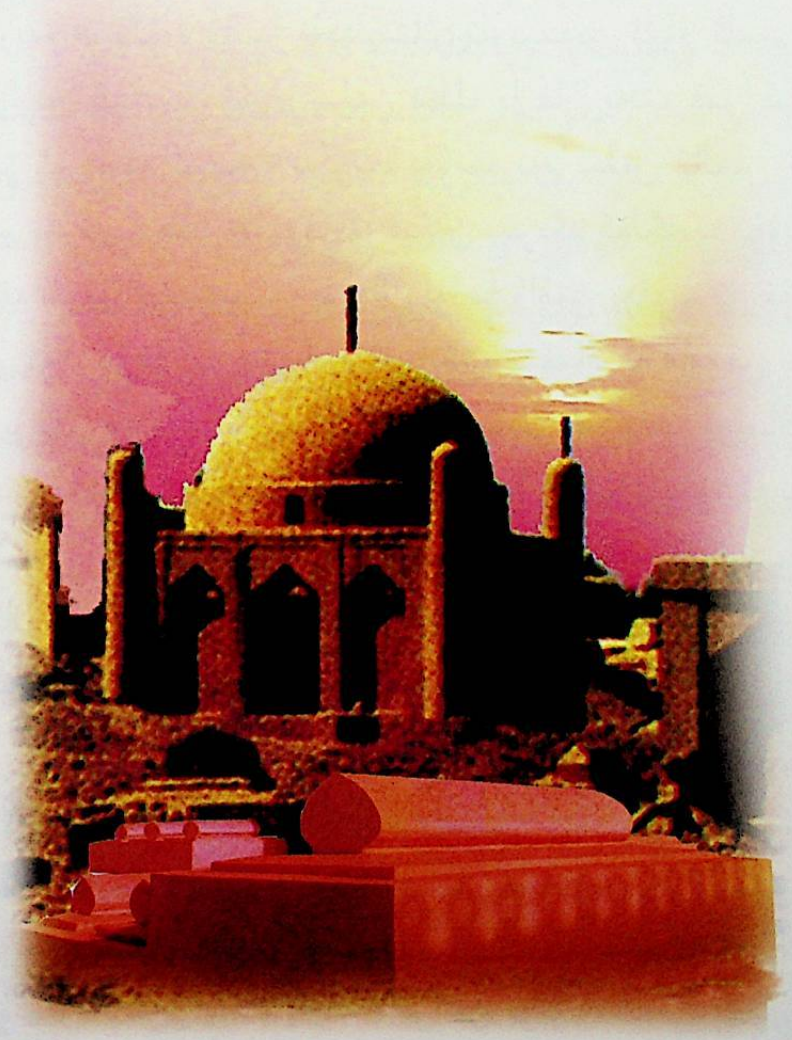

قىلىچ بۇغرام مازىرى

ئاھايىتى قەدىمكى زامانلاردا، ھازىرقى قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىگە قاراشلىق ئوپال يېزا ئاقدالىدىكى قىزىل مەسچىت دېگەن يەردە شاھى ئېھرام ئاتلىق ئالەمپاناھ بىر پادىشاھ ئۆتكەنىكەن. ئۇنىڭ كۆزلىرىدە ئەقىل نۇرى، سۆزلىرىدە ئەقىل ـ پاراسەت نامايان ئىكەن.

كۈنلەردىن بىر كۈنى، ئۇلۇغ بۇغراخان ئۇيغۇللىرىنىڭ كەنجىسى قىلىچ بۇغراخان شاھى ئېھرامغا سالام بېرىش ئۈچۈن قىزىل مەسچىت دېگەن يەردىكى ئوردىغا كەپتۇ. شاھى ئېھرام مۇناسىپ ئىززەت ـ ئىكرام، ھەشەمەتلىك زىياپەت بىلەن كۈتۈۋالىتۇ. ئەتىسى بىر كۈن شىكار ۋە سايا‌ھەت بىلەن ئۆتۈپتۇ. ئۆگۈنى سەيلە ئۈچۈن يۆلجىگدە دېگەن يەرگە بېرىشىپتۇ.

يۆلجىگدىدە بازار شۇنداق قىزىيدىكەنكى، تۇمەن مىڭ ئادەم يىغىلىدىكەن، توخۇ سۈتىدىن باشقىسى تېپىلىدىكەن، ھەر خىل ئويۇن ـ تاماشىلار قاينايدىكەن. ئۇلار بازارنىڭ ئەڭ قىزىغان يېرىگە كەلگەندە قىلىچ بۇغراخان مىنگەن ئېتى ئۇركۈپ كېتىپ، ئاتتىن يىقىلىپ جان ئۈزۈپتۇ. شاھى ئېھرام ئىنتايىن پەرىشان بوپتۇ. بۇ شۇم خەۋەر دەرھال قەشقەردىكى چوڭ ئوردىغا يېتىپتۇ. بۇغراخان باشلىق ئوردا ھازىرلىرى يېتىپ كەپتۇ. بۇغراخانمۇ تەقدىرگە تەن بېرىپ، قىلىچ بۇغراخاننى يىقىلغان يېرىگە دەپنە قىپتۇ. نەزىر ـ چىرىغىنى كەڭ قىلىپ، قەبرىسىنى مۇستەھكەم قاتۇرۇپتۇ. شاھى ئېھرام بۇ ۋەقە تۈپەيلى خىجالەتتىن پەرمان چۈشۈرۈپ، بۇ بازارنى ئايىغى ياراشمىدى دەپ ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ھازىرقى ئوپالنى بازار قىلىپ بېكىتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن قەدىمكى بازار مازارغا ئايلىنىپ «قىلىچ بۇغرام مازىرى» دەپ ئاتىلىدىغان بوپتۇ.

بۇۋىمەرىيەم خېنىم مازىرى

ۇۋىمەرىيەم خېنىم سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ قىزى بولۇپ، نۇرئالاۋنۇر خېنىمنىڭ سىڭلىسى ئىكەن. ئۇ كىچىكىدىنلا ئەقىللىق ھەم چىرايلىق بولۇپ، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان بۇ قىزىنى تەربىيىلەشكە ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىپتۇ. بۇۋىمەرىيەمنۇ ناھايىتى ياخشى تەربىيە كۆرۈپ، زامانداشلىرى ئارىسىدا ئىلىم ئىگىسى بولۇپ كۆزگە كۆرۈنۈپتۇ، ئوقيا ئېتىش، ھەربىي ئىلىم جەھەتلەردىنمۇ كامالەتكە يېتىپتۇ.

شۇ مەزگىلدە قەشقەردىكى مۇسۇلمانلار بىلەن خوتەن ئۇيغۇر بۇددىستلىرى ئوتتۇرىسىدا جىددىي ئۇرۇش يۈز بەرگەن بولۇپ، بۇۋىمەرىيەم جەڭگە بېرىشنى ئىلتىماس قىلىپ، سەركەردىلەر بىلەن ئۇرۇش مەيدانى بولغان يېڭىسارغا بېرىپتۇ. ئۇ يەردە نۇرغۇن قىلىچۋازلىق، نەيزىۋازلىق بولغاندىن كېيىن، ئاخىر خوتەن بۇددىستلىرى قەشقەر مۇسۇلمانلىرىنى يېڭىپ، نۇرغۇن ئەسكەرلەرنى قەتلىئام قىپتۇ. بۇۋىمەرىيەم تۇتۇلۇپ قالسا بۇددىستلار تەرىپىدىن ئاياغ ئاستى بولىدىغانلىقىدىن ئەنسىرەپ قېچىپ كېتىش قارارىغا كېلىپ، ئۆزى بىلەن بىللە بارغان يەتتە قىز بىلەن بىرلىكتە قېچىپتۇ. بەختكە قارشى بەش قىز ئۇ يەردە شېھىت بولۇپ، بۇۋىمەرىيەم بىلەن قالغان ئىككى قىز ئاتقا مىنىپ قېچىپتۇ. ئۇلار بەشكېرەم يېزىسىنىڭ بەشتوغراق دېگەن يېرىگە كەلگەندە بۇۋىمەرىيەمگە ئوقيانىڭ زەھەرلىك ئوقى تېگىپ بىر بۇغدايلىققا يىقىلىپتۇ. بۇ دەل ئورما ۋاقتى بولۇپ نۇرغۇنلىغان دېھقانلار ئورما ئورۇۋاتقانىكەن. بۇۋىمەريەم ئۇلارغا قاراپ: «ئى مۇسۇلمانلار، مېنىڭ ئارقامدىن بۇددىستلار قوغلاپ كېلىۋاتىدۇ، مېنى يوشۇرۇپ قويۇڭلار ۋە قەيەرگە يوشۇرۇنغانلىقىمنى ئېيتىپ قويماڭلار، ئەگەر ئېيتىپ قويساڭلار، باقىي ئالەمدە ھېسابلىشىمىز» دەپتۇ. دېھقانلار ماقۇل بولۇشۇپتۇ. ئارىدىن مەتسەلەي ئىسىملىك بىر دېھقان ئۇنى خاماندىكى ئۇنچىنىڭ ئاستىغا يوشۇرۇپ قويۇپتۇ. ئارقىدىن قوغلاپ كېلىۋاتقان بۇددىستلار ئورما ئورۇۋاتقانلاردىن سوراپتۇ. مەتسەلەي بىرىنچى بولۇپ: «كۆرمىدۇق» دېگەنىكەن، بۇددىستلار دەرھال ئۇنى چېپىپ تاشلاپتۇ ۋە ئاتۇش تەرەپكە قېچىپ كېتىۋاتقان ھېلىقى ئىككى قىزنى قوغلاپ كېتىپتۇ.

بۇددىستلار ئۇزاپ كەتكەندىن كېيىن بۇۋىمەرىيەم يوشۇرۇنغان جايدىن چىقىپ مەتسەلەينى يەرلىكىدە قويۇپ، ئۆزى يىقىلغان يەرگە كەپتۇ ۋە «ئاللا مېنى مۇشۇ يەرگە يىقىتتى، مېنىڭ ئاخىرەتتە ياتىدىغان جايىم مۇشۇ بولسۇن» دەپ ئۇ يەرگە بىر گۈمبەز ياستىپ، گۆر كولىتىپتۇ. دەل گۈمبەز پۈتكەن كۈنى بۇۋىمەرىيەم قازا تېپىپتۇ. كىشىلەر ئۇ قىزنىڭ ئۇلۇغلۇقىغا قايىل بولۇپ ھەيران قېلىشىپتۇ. شۇ يىلى بۇۋىمەرىيەم ئون يەتتە ياشقا كىرگەن بولۇپ، تېخى ياتلىق بولمىغانىكەن.

كېيىن كىشىلەر بۇۋىمەريەمنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە، مەتسەلەينىڭ قەبرىسىنى ياستىپ قويۇپتۇ ھەم بۇ كىشىنىڭ ئۇلۇغ تۆھپىسىنى مەدھىيىلەپ «مەتسەلەيكا ئورما غوجام» دەپ تەرىپلەپ، ئۆزلىرىنىڭ ئورما پىرى ھېسابلايدىغان بوپتۇ.

بۇۋىقرابىيە مازىرى

ۇۋىقرابىيە بولسا ھەزرىتى مولالام (مەھمۇد قەشقەرى)نىڭ ئانىسى ئىكەن. ئۇ ھايات ۋاقتىدا خانە كەبىگە ھەج قىلىمەن دەپ پىيادە يولغا چىقىپتۇ. خانە كەبىگە ئۇچ كۈنلۈك يول قالغاندا بۇۋىقرابىيەنىڭ بۇ ئەقىدىسى خۇداغا مەقبۇل بولۇپ، خانە كەبىگە «سەن ئالدىغا بار» دەپ ئەمر قىپتۇ. خۇدانىڭ ئەمرى بىلەن خانە كەبە ئۆز جايىدىن تام ـ تورۇسلىرى بىلەن ھاۋاغا كۆتۈرۈلۈپ، بۇۋىقرابىيەنىڭ ئالدىغا بېرىپ ھاۋادا مۇئەللەق تۇرۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇۋىقرابىيەنىڭ تىلىكى ئىجابەت بولۇپ، يۇر تىغا بۇۋىلىك نامى بىلەن قايتىپتۇ، ئۇزۇن ئۆتمەي ۋاپات بولۇپ شۇ ئورنىغا دەپنە قىلىنىپتۇ.

بۇ يۇرتتا شۇكۇر باي دېگەن بىر چارۋىدار ئادەم بار ئىكەن. بىر كۈنى مالىلىرىنى باققىلى ھەيدەپ مېڭىپ بۇۋىقرابىيەنىڭ مازىرى ئالدىغا كەلگەندە، مال قەبرىنى ئارىلىماي، بىر تېڭى ئۇيان، بىر تېڭى بۇيان بولۇپ ئىككى بۆلەك ئايرىلىپ مېڭىپتۇ. ئەتىسى يەنە شۇنداق بوپتۇ. شۇكۇرباي: «ھە، بۇ ئۇلۇغ مازار ئىكەن. بىر تىلىسىز ھايۋان چېغىدا بۇ مازارغا ھۆرمەت قىلىپ، ئۇنى ئارىلاپ ئۆتمىدى» دەپ، بۇ مازارنىڭ ئۇستىنى يېپىپ، ئەتراپىغا تام ياساپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇۋىقرابىيە مازىرىنىڭ[3] ئالدىدىن ئۆتكەن ھەرقانداق ئادەم، ئۇلاغلىق بولسا ئات ـ ئۇلاغلىرىدىن چۈشۈپ دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىپ ئۆتىدىغان بوپتۇ. بۇ مازارنىڭ خاسىيىتىدىن بۇ يۇرت خەلقى تۇمشۇقلۇق چوقۇماي، قاناتلىق قاقماي ئەمىن ئۆتكەنكەن.

ئىمام ئاسىم قەبرىگاھى

تارىخ ئۆلىمالىرى پەيغەمبەر مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تۆتىنچى نەۋرىسى دەپ ئاتىغان ھەزرىتى ئىمام جەپىرى سادىق ئىسلام ئېچىش يولىدا كۈپپارلار بىلەن جەڭ قىپتۇ. شۇ زامانداا ھەزرىتى ئىمام جەپىرى سادىقنىڭ قول ئاستىدا ئوتتۇز ئىككى ئىمام، يەتتە سۇلتان، ئوتتۇز مىڭ لەشكەر بار ئىكەن. كۈپپارلار توققۇز خاقانغا قاراشلىق توقسان مىڭ ئادەم ئىكەن. ئىسلام لەشكەرلىرى شىلان توغراق دەرياسى بويىدا كۈپپارلار بىلەن قاتتىق جەڭ قىلغان بولسىمۇ، سان جەھەتتە نەچچە ھەسسە كۆپ دۈشمەننى يېڭىش ناھايىتى قىيىن بوپتۇ.

شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ھەزرىتى ئىمام جەپىرى سادىق پەرىشان بولۇپ، يالاڭ ئاياق ئولتۇرۇپ، قولىغا رەسۇلىللانىڭ دەستارلىرىنى ئېلىپ، قىبلىگە قاراپ دۇئا قىپتۇ. شۇ چاغ ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا تۆتەك پەيدا بولۇپ، تۆتەك ئىچىدىن بېشىدا تاج بار، بۇرۇتى ئەمدىلا خەت تارتقان، ھەيۋىتىدىن ئاسمان - زېمىن تىترەيدىغان بىر ياش سەردارنىڭ باشچىلىقىدا بەش يۈز پالۋان چىقىپ كەپتۇ. ياش سەردار يىگىت ئاتتىن چۈشۈپ ھەزرىتى ئىمام جەپىرى سادىق پادىشاھنىڭ ئايىغىغا ئۆزىنى ئېتىپتۇ. ھەزرىتى ئىمام يىگىتنىڭ بېشىنى يۆلەپ:

— ئەي پالۋان يىگىت، سىز بىز تەڭلىكتە قالغاندا يار - يۆلەك بولۇپ يېتىپ كەلدىڭىز، نام - نەسەبىڭىز كىم بولىدۇ ؟ — دەپ سوراپتۇ. پالۋان يىگىت:

— مەن ئىمام مۇھەممەد ھەنىپە ساھىبى دەۋرانىنىڭ ئوغلى ئىمام ئاسىمدۇرمەن، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

— بۇ يەرگە كېلىشتىكى سەۋەب نېمىدۇ ؟ — دەپ سوراپتۇ ھەزرىتى ئىمام جەپىرى سادىق.

— سەۋەب شۇلدۇركى، — دەپتۇ ئىمام ئاسىم، — كېچە مەن مەدىنە - مۇنەۋۋەرە بوۋام رەسۇلىللا-نىڭ رەۋزى مۇبارەكلىرىدە قۇرئان تىلاۋەت قىلىپ ئولتۇراتتىم. بىر چاغدا كۆزۈم ئۇيقۇغا بېرىپ بىر چۈش كۆردۈم، چۈشۈمدە بوۋام رەسۇلىللا رەۋزىلىرىدىن چىقىپ كەلدى، مەن ئايىغىغا يىقىلدىم. ئانا-ھەزرىتىم مۇبارەك قولى بىلەن بېشىمنى سىلاپ: «ئەي پەرزەنت، ئورنۇڭدىن تۇر، پەرزەنتىم ئىمام جەپە-رى سادىق شەھىرى ماچىن قېشىدا توققۇز خاقان باشلىق توقسەن مىڭ كۈپپارنىڭ قولىدا تەڭلىكتە قالدى. بارغىن، ئۇ پەرزەنتىمگە يار - يۆلەك بولغىن، مەندىن سالام ئېيتقىن» دېدى. مەن: «رەسۇلىللا، مەدىنە - مۇنەۋۋەر بىلەن ئۇ شەھەرنىڭ ئارىلىقى ئون ئىككى ئايلىق يولدۇر، قانداق بارۇرمەن؟» دېدىم.

رەسۇلىللا: «ئەي ئىمام ئاسىم، غەم قىلمىغىن، خۇدا يولۇڭنى ئاسان قىلغاي» دەپ كۆزدىن غايىب بولدى. ئويغانسام تاڭ يورۇپتۇ. دەرھال تەرەت ئېلىپ، نامازىمدىنى ئادا قىلدىم. يارەنلىرىمنى تەڭ قىلىپ، چاشگاھ ۋاقتىدا مەدىنە - مۇنەۋۋەردىن ئايرىلىپ كۆزنى - يۇمۇپ ئاچساق، ئالدىڭىزدا تۇرۇپتىمىز، ۋاقىت نامازىپېشىن بوپتۇ.

لەشكىرىي ئىسلام خۇشاللىققا چۆمۈپ، ھەزرىتى ئىمام ئاسىم بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈپتۇ. ئارقىدىنلا ھەزرىتى ئىمام ئاسىم جەڭگە چۈشۈپتۇ ۋە كۈپپارلارنىڭ سەلسەبىل، قەھرىمان تۇركى دېگەندەك پالۋانلىرىنى جېنىدىن جۇدا قىپتۇ. ئاخىر كۈپپارلاردىن مەيدانغا چۈشىدىغان پالۋان چىقماي، تۇقۇز خاقان تەڭلا مەيدانغا چۈشۈپتۇ. ھەزرىتى ئىمام ئاسىم بۇ توققۇز خاقانىمۇ سۇر - توقاي قىپتۇ. بۇ خاقانلارنىڭ ۋەسۋەسىگە چۈشكەن بىر ۋەزىرى بىر شۇملۇقنى ئويلاپ تېپىپ، ھەزرىتى ئىمام ئاسمىنىڭ يولىغا ئورا كولاپ، ئۈستىنى ئوت - خەس بىلەن يېپىپ قويۇپتۇ. ھەزرىتى ئىمام ئاسىم توققۇز خاقانىنى قوغلاپ كېلىۋاتقاندا، دۇلدۇلنىڭ ئايىغى ئورىغا تىقىلىپ، ئۆزى يىقىلىپ چۈشۈپتۇ. ئۇ ئۆزىنى ئوڭشاپ بولغۇچە كۈپپارلار كېلىپ ئۇنىڭغا نەيزە سانجىپتۇ. دۆڭ سۈمەدە ئەھۋالنى كۆزىتىپ تۇرغان ھەزرىتى ئىمام جەپىرى سادىق سۇلتانى ئاللامۇ خۇراسانى قىلىچ بۇرھانىدىن ئاتا بىلەن نەق مەيدانغا يېتىپ كەلگەندە ھەزرىتى ئىمام ئاسىم قان كۆپ ئاققاچقا ھوشىدىن كەتكەنكەن. ئۇ ھەزرىتى ئىمام ئاسمىنى قۇچىقىغا ئېلىپ زار - زار يىغلاپتۇ. ھەزرىتى ئىمام ئاسىم كۆزىنى ئېچىپ:

— ئەي بۇزرۇكۋارىم، مېنىڭ جەستىم مۇشۇ يەردە قالامدۇ؟ مېنىڭ روھىمغا كىم دۇئا قىلىدۇ ؟ — دەپ يىغلاپتۇ.

— كۆڭلىڭىزنى بۇزماڭ، بۇ جاي ئاخىر ئىسلام بولۇر، جەستىڭىز خارلىنىپ قالمايدۇ. بۇۋام رەسۇلىللانىڭ زامانە ئاخىرىدىكى ئۇممەتلىرى سىز ۋە بىزنىڭ قەبرىمىزنى زىيارەت قىلىپ، دۇئا ۋە تەكبىر ئېيتۇر. بۇۋام رەسۇلىللانىڭ ئۇممەتلىرى مېنىڭ ئاستانەمگە بىر بارغۇچە سىزنىڭ ئاستانىڭىزگە ئون مەرتىۋە بارغاي. ھەرقانداق دۇئايى تەلەپنىڭ ئالتۇن ئاچقۇچىنى سىزگە بەردىم. دۇئا قىلماق بىزدىن، ئىجابەت قىلماق سىزدىن بولغاي. بۇۋام رەسۇلىللانىڭ ئۇممەتلىرىنىڭ ھەر قانداق تەلىپى بولسا سىزنىڭ ئاستانىڭىزدە راۋا بولغاي. ھەرقانداق كىشى سىزنى قويۇپ بىزنىڭ ئاستانەمزگە بارسا دۇئالىرى ئىجابەت بولماس. ئاستانىڭىزگە كەلگەنلەرنىڭ سول مۇرىسىگە كۈمۈش تامغىڭىزنى بېسىپ قويۇڭ. بىزنىڭ ئاستانىگە بارغانلارنىڭ ئوڭ مۇرىسىگە مەن ئالتۇن تامغىنى بېسىپ قويای. قىيامەت كۈنى بۇۋام رەسۇلىللا شاپائەت تەختىگە ئولتۇرغاندا، ئۇممەتلىرىنىڭ تامغا نىشانىسىگە قاراپ شاپائەت قىلغاي ! — دەپتۇ ھەزرىتى ئىمام جەپىرى سادىق.

ھەزرىتى ئىمام ئاسىم ھىجرىيە 148 - يىلى باھار پەسلىدە شاھادەت تېپىپتۇ. لەشكىرىي ئىسلام ئۇنىڭ نامىزىنى كاتتا چۈشۈرۈپ يەرلىكىگە قويۇپتۇ.

رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، «ئىمام ئاسىم رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ قەبرىگاھى[4]»غا يەنە شېھىت بولغان خوجە ئابدۇراخمان باغدادى، خوجە سەئىدىن باغدادى، خوجە ئەختەم باغدادى، خوجە پەھلۇلا باغدادى، خوجە ئەھمەد خۇراسانى، خوجە نېئىمەتۇللا خۇراسانى قاتارلىق نۇرغۇنلار دەپنە قىلىنغانىكەن.

ئىماملىرىم

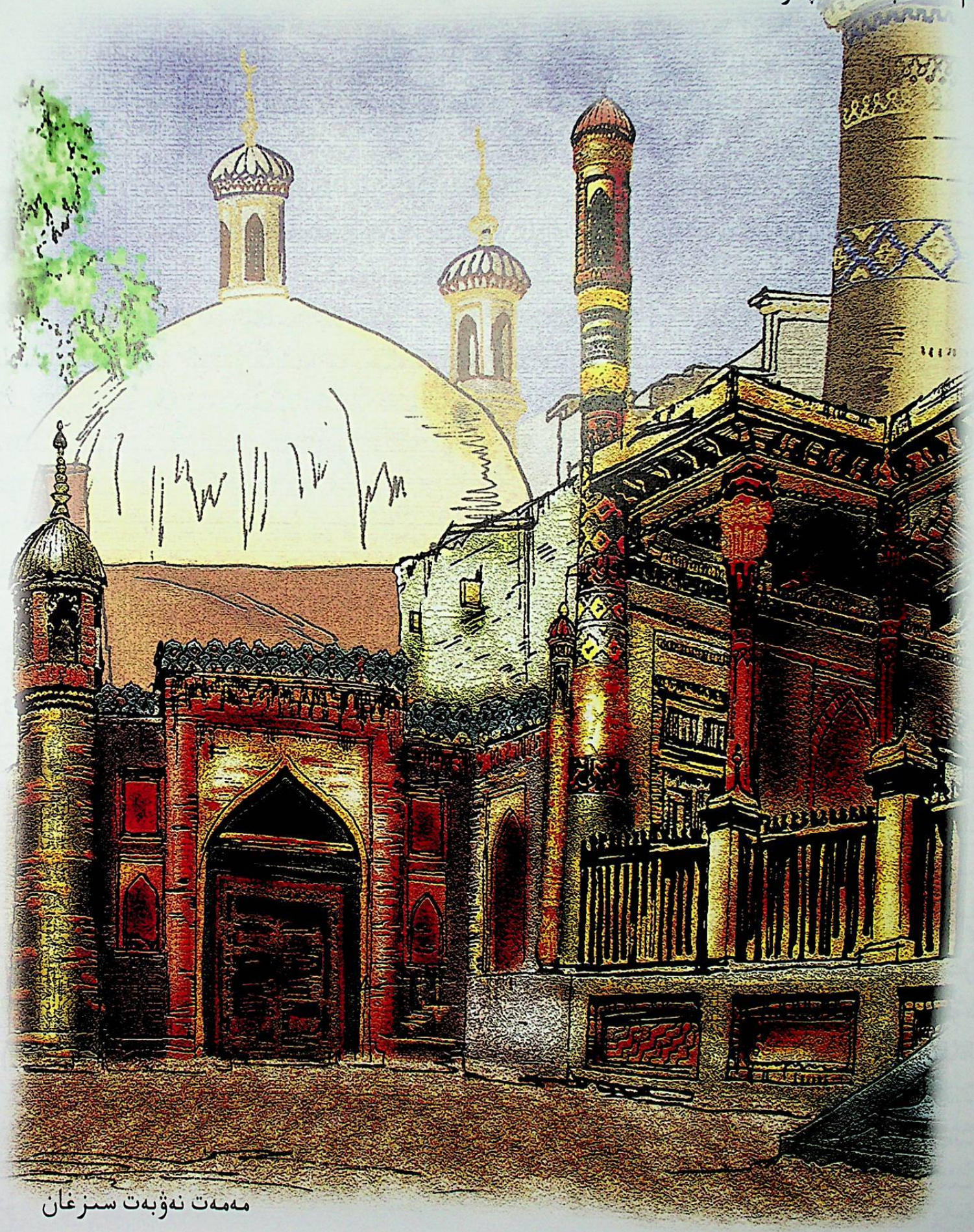

ھەممام مالىك ئەكبەر، ئىمام مالىك ئەسقەر دېگەن ئىككى تالىپ ھەزرىتى موللامدىن دەرس ئالىدىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە بۇ ئىككى ئاكا ـ ئۇكا ھەزرىتى موللامنىڭ مەدرىسىگە دەرس ئالغىلى مېڭىپتۇ. ئۇلار بىرەر چاقىرىم ماڭغاندا تاڭ قاراڭغۇسى بولۇپ، يىراقتىن بىر ئوت كۆرۈنۈپتۇ، بۇ ئوت بىر ئېتىزدا ئايلىنىپ يۈرگۈدەك. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن ئىككى ئىمام ئوت كۆرۈنگەن جايغا بارسا، بىر ياش بالا ئۈيىنىڭ مۆڭگۈزىگە چىراغ بېكىتىپ، بويۇنتۇرۇقىغا چىراغ ئېسىپ قوش ھەيدەۋاتقۇدەك. بۇلار ھېلىقى بالىدىن: «نېمە ئۈچۈن قوشنى كېچىدە ھەيدەيسەن؟» دەپ سوراپتۇ. ئۇ جاۋاب بېرىپ: «ھەزرىتى موللام تېغى غاربىدا بىر ئەجدىھا بار، ئۇ ھەپتىدە بىر ئادەم يەيدۇ. يۇرت چوڭ-لىرى نۆۋەت بىلەن ئادەم بېرىشنى توختام قىلىپ قويغان. ئەتە نۆۋەت ماڭا كېلىدىكەن. مېنىڭ بىر تۇل ئانام بار ئىدى، مەندىن باشقا بالىسى يوق. دادام كىچىكىمدە ئۆلۈپ كېتىپ، مەن بىچارە ئانام بىلەنلا قالغان. بۇ بۇغداينى تېرىپ بېرەي دەپ قوش ھەيدەۋاتىمەن» دەپتۇ.

ئىمامىلارنىڭ ئىچى سىيرىلىپ، بۇ ئەھۋالنى ھەزرىتى موللامغا خەۋەر قىلىپ، يۇرتنى بالادىن قۇتقۇزۇپ قېلىش ئۈچۈن، ئەجدىھا بىلەن جەڭ قىلىشنى ئۆتۈنۈپتۇ. ھەزرىتى موللام: «غەيرىتىڭلارغا رەھمەت، سىلەر ياش، مەن بولسام ياشانغان، ئۆلۈم يېقىنلاشقان ئادەم، مەن جەڭ قىلاي» دەپتۇ. «سىلى بولا سىلا مۇدەررىس، نۇرغۇن تالىپلار سىلىگە قاراشلىق، بۇ ۋەزىپىنى مەن ئادا قىلاي» دەپ ئىمام مالىك ئەكبەر يالۋۇرۇپ تۇرۇۋېلىپ، ھەزرىتى موللامنىڭ ماقۇللۇقىنى ئاپتۇ.

ئىمام ئەكبەر بېلىگە ئۆتكۈر ئىككى قىلىچنى تېڭىپ، بىر قىلىچنى تۇتۇپ تەييار بولۇپ تۇرۇپتۇ، كۈن قىزىل بولغاندا بىر لەقۇا ئېشەككە قومۇش ئارتىپ غار ئاغزىدا توختىتىپ قويۇپتۇ. ئىمام مالىك ئەكبەر بولسا ئېشەكنىڭ ئارقىسىدا تۇرۇپتۇ ھەم ئىككى كۆلچەك تەييارلاپ، بىرىگە كۆك ئىنەكنىڭ سۈتىنى، يەنە بىرىگە سېرىق ئىنەكنىڭ سۈتىنى تولدۇرۇشنى، زەھەرلىنىپ ئوڭ يېنىغا يىقىلسا، كۆك ئىنەك سۈتىدە، سول يېنىغا يىقىلسا، سېرىق ئىنەك سۈتىدە يۇيۇشنى تاپىلاپتۇ. شۇنداق قىلسا زەھەر تەسىر كۆرسىتەلمەيدىكەن. سۈتمۇ يىغىلىپ بوپتۇ. كۆك ئىنەك ئاز بولۇپ، سۈتىدە كۆلچەك تولمىغاچقا، ئاقساقاللار سۇ ئارىلاشتۇرۇپ قويۇپتۇ. كۈن چىقىش بىلەن تەڭ ئەجدىھا غاردىن بېشىنى چىقىرىپ دەم تارتقانىكەن، ئېشەك بىلەن قومۇشنى يۇتۇپتۇ، ئاندىن يەنە بىر دەم تارتقانىكەن، ئىمام مالىك ئەكبەر ئەجدىھانىڭ ئاغزىغا بورانداك كەپتۇ، بېلىگە تاڭغان ئىككى قىلىچ ئەجدىھانىڭ ئاغزىنى ئىككى تەرىپىدىن كېسىپ تىلىپ مېڭىپتۇ، قولىدا توغرىسىغا تۇتۇپ تۇرغان قىلىچ يۈرەك ـ باغرىنى تىلىپ مېڭىپ-

تۇ. ئەجدىھا ئۆلۈپتۇ. ئىمام مالىك ئەكبەر تەرىك چىقىپ جامائەتنىڭ ئالدىغا كەپتۇ، زەھەرلەنگەنلىكتىن ئوڭ پېنىغا يېقىلىپتۇ. ئۇنى كۆك ئىنەك سۈتىدە يۇيۇپتۇ، ئەمما سۈت سۇ ئارىلاش بولغاچقا، زەھەرنى قايتۇرالماپتۇ. ئىنىسى ئىمام مالىك ئەسقەر ئاكىسىنى ھارۇنغا سېلىپ تالىپلار بىلەن ئېلىپ مېڭىپتۇ. ئۇلار قەزىل جىلغا بىلەن قارا جىلغىنىڭ سۇلىرى قوشۇلىدىغان كېچىككە كەلگەندە، زەھەرلەنگەن ئىمام مالىك جان ئۈزۈپتۇ. جەستى ئېگىز دۆڭگە دەپنە قىلىنىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ جاي «ئىمام-ئىمام»[5] دەپ ئاتىلىپتۇ.

مەمەت نەۋبەت سىزغان

كۆك گۈمبەز

ئۇرۇنقى چاغلاردا پەرغانە تەرەپتىن ھەببە ھەجەم ئىسىملىك بىر باي ئايال كېلىپ، ئاتۇش ئىكىساقتا ئولتۇراقلىشىپ قالغانىكەن. بۇ ئايال ئاشلىق جازانىخورلۇقى بىلەن شۇغۇللىنىدىكەن، ئېرىشكەن بايلىقىغا يەر - زېمىن سېتىۋالىدىكەن.

ئۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئاشلىق جازانىسىنى سۈيلەپ دېھقانلارنىڭ بىرىنىڭ ئالدىغا بېرىپتۇ. قول - ئىلكىدە بولمىغان بۇ دېھقان ھەببە ھەجەمگە كۆپ قېتىم ھال ئېيتىپ بىرمەزگىل سەۋر قىلىپ تۇ- رۇشنى ئۆتۈنۈپتۇ. ھەببە ھەجەم: «ئەگەر ئاشۇ دېھقانىنىڭ ئېغىزىدىن چىقىۋاتقان گەپ راست بولسا، كۈندىلىك تۇرمۇشىنى قانداق ئۆتكۈزۈۋاتقاندۇ؟ ئۇنىڭ ھالىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈپ باقمايمۇ؟» دەپتۇ - دە، بىر كۈنى ئۇنىڭ ئۆيىگە كىرىپتۇ.

ھېلىقى دېھقانىنىڭ ئايالى ھەببە ھەجەمنى ئىنتايىن قىزغىنلىق بىلەن كۈتۈۋاپتۇ، ئاستىغا كۆرپە سېلىپ، ئالدىغا داستىخان ساپتۇ. بىراق، پەتنۇستا كۆتۈرۈپ كەلگىنى پەقەت ئىككى دانە زاغرا نېنى ۋە بىر دانە ئارپا نېنىلا بوپتۇ. ئايال داستىخانغا قاراپ بۇلارنىڭ ئاشلىقى ئۆكسۈپ قالاي دەپتۇ، دەپ ئويلاپ- تۇ ۋە ئۆي ئىچىنى زەن قويۇپ كۆزىتىپتۇ. دېمىسىمۇ ئۆي ئىچىدە پۇلغا يارىغۇدەك ھېچقانداق مال - مۈلۈك، بىسات دېگەنلەر يوق ئىكەن. بىراق، شۇ ئاردىدا ئوچاقتىكى قازاندىن پۇرقىراپ ھور كۆتۈرۈلۈۋاتقانلىقىنى كۆرۈپتۇ، بۇرنىغا پىشقان گۆش ھىدى ئۇرۇلۇپتۇ. ئېھتىمال گۆش پىشۇرۇۋاتقان چېغى، ئۇنى نەدىن تاپقاندۇ؟ گۆش تېخى پىشمىغان چېغى، قايتىپ كەتسەم ئەدەپسىزلىك بولمىسۇن، ئازراق كۈتەي- مۇ، دەپ ئويلاپتۇ ھەببە ھەجەم. ئۇ خېلى ئۇزاق كۈتۈپتۇ، ئالدىغا گۆش ئەكېلىنمەپتۇ. كەتمەكچى بو- لۇپ، بىراق ئۆي ئىگىسى «گۆش يەپ ماڭمامسىز» دېمەپتۇ. بۇ ئىش ئۇنىڭغا ئەلەم بوپتۇ.

ھەببە ھەجەم ئۆيىگە قايتىپ كېلىپ يېتىپ قاپتۇ ۋە مۇنداق چۈش كۆرۈپتۇ: ئۇ ئاپئاق ئېھرام باغلىغان قىياپەت بىلەن ئۆمرىدە كۆرۈپ باقمىغان بىر قەبرىستانلىق ئىچىدە تۇرغۇدەك. تاسادىپىي بىر گۈمبەز يېرىلىپ، ئىچىدىن بىر توپ يىلان، بىر توپ چايان چىقىپتۇدەك. يىلانلار ئۇنىڭ پۇتلىرىغا يۆ- گىلىپ يامىشۋاتقۇدەك، چايانلار ئۇنىڭ بارماقلىرىنى چىشلەۋاتقۇدەك، بىراق ئاغرىمىغۇدەك. شۇ ئەسنادا قەبرە ئىچىدىن ئاق پەرەنجىلىك بىر ساھىبجامال چىقىپ، كۆزلىرىدىن ئوت چاچراتقان ھالدا: «سەن دې- گەن بىر جازانىخور ! سەن باشقىلارنىڭ قان - تەرى بىلەن ياشاۋاتسەن. سەن ئۆلىسەن. بىراق، بۇ قەب- رىستانلىققا يولىغۇچى بولما. بۇ قەبرىستانلىقتا سەندەك جازانىخورغا ئورۇن يوق !» دەپلا كۆزدىن غايىب بوپتۇ.

ھەببە ھەجەم ئۇيقۇسىدىن چۆچۈپ ئويغىنىپتۇ، چۈشىنى ئەسلەپ داد ـ پەريات چېكىپتۇ، ئۇزۇن يىغلاپتۇ. شۇ ئەسنادا ئالدىنقى كۈنى گۆش يېيىشكە تەكلىپ قىلمىغان ئايال كىرىپتۇ. ھەببە ھەجەم كۆز ياشلىرىنى سۈرتۈپ ئۇنى كۆرپىگە تەكلىپ قىپتۇ، ئۇزۇن ئىززەت ـ ئىكراملاردىن كېيىن ئۇنىڭدىن:

ـــ تۇنۇگۈنكى قازاندىكى گۆشكە نېمە ۋەجدىن مېنى تەكلىپ قىلغۇڭىز كەلمىدى؟ ـــ دەپ سوراپ-تۇ. ئۇ ئايال كۆزلىرىگە لىققىدە ياش ئالغان ھالدا:

ـــ ھۆرمەتلىك خېنىم، ئۆزلىرىگە ئۇ گۆشنى تەڭلىگىلى بولمايتتى، ـــ دەپتۇ.

ـــ ھارامىمدى؟ ـــ دەپتۇ ھەببە ھەجەم دەرھاللا.

ـــ يوقسۇ، ـــ دەپتۇ ئايال، ـــ ئاڭلىشىمىزچە، ئاز ـ تولا يېسە ھارام ئەمەس ئىمىش.

ـــ ئاپلا ! ـــ دەپتۇ ھەببە ھەجەم ئورنىدىن سەكرەپ قوپۇپ، ـــ ئەسلىدە سىلەر ئېشەك گۆشى پىشۇرۇۋاتقانىكەنسىلەر ـ دە !

ـــ شۇنداق ئىدى، ـــ دەپتۇ ئايال بوزلاپ يىغلىغىنىچە.

ـــ مەندىن نېمىشقا ئاشلىق سورىمىدىڭلار؟ ـــ دەپتۇ ھەببە ھەجەم ئەجەبلىنىپ.

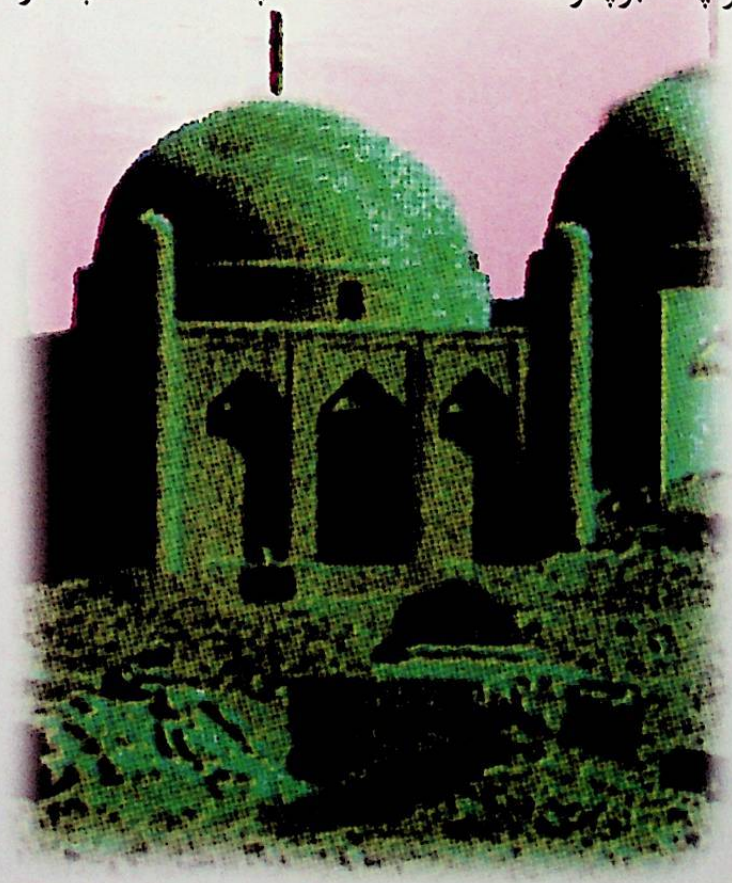
ـــ ئۆسۈمىدىن قورقتۇق، ـــ دەپتۇ ئايال ئېسەدەپ تۇرۇپ.

بۇ گەپنى ئاڭلىغان ھەببە ھەجەم قاتتىق ئازابلىنىپتۇ، چۈنكى ئۇ جازانىخورلۇق ۋۇجۇدىنى ئەسىر قىلىۋالغانلىقى تۇيەيلى، ئۆزىنىڭ خەلقىنىڭ ھۆرمىتىدىن مەھرۇم قالغانلىقىنى بىلىپتۇ.

ئەتىسى جۈمە كۈنى ئىكەن. ھەببە ھەجەم تەرەت ئېلىپ، ئەرلەرنىڭ ئارقىسىدىن ئىز بېسىپ جۈمە نامىزىغا ئىكىساق جامەسىگە كىرىپتۇ، نامازغۇقۇلۇپ بولۇنغاندىن كېيىن جامائەتنىڭ ئالدىغا چىقىپ:

ـــ مۆھتەرەم جامائەت، ھەرقايسىلىرىنىڭ ئالدىدا شۇنى ئېيلان قىلايكى، بۇگۈندىن باشلاپ كىمدە ئېلىشىم بولسا ئېلىشتىن ۋاز كەچتىم. ئولتۇرغان ئۆيۈم ۋاپاتىمدىن كېيىن جامائەتنىڭ مۈلكى بولۇپ كەتسۇن. پۈتكۈل يەر ـ زېمىنىمنى ئىكىساق كەنتىگە ۋەخپە قىلىۋەتتىم. بۇگۈندىن باشلاپ تاكى نەپەسىم ئۈزۈلگۈچە خۇدادىن گۇناھىمنى تىلەپ تائەت ـ ئىبادەت قىلغايمەن، ـــ دەپتۇ.

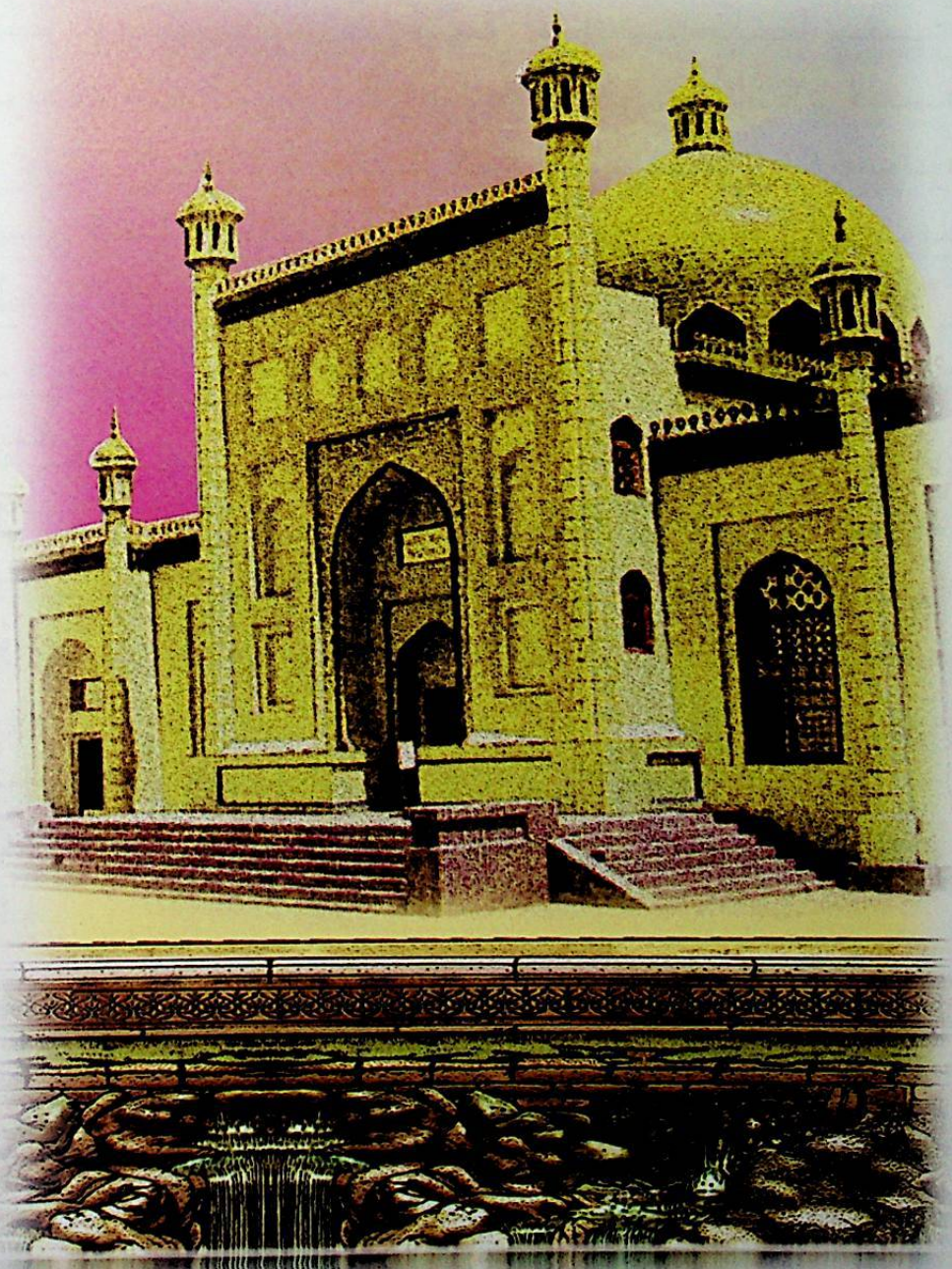
ئارىدىن مەلۇم يىللار ئۆتۈپ ھەببە ھەجەم ۋاپات بوپتۇ ھەمدە ئىكىساقلا دەپنە قىلىنىپتۇ. كېيىنچە ئىكىساق خەلقى مۇسابايوفقا[6] ئۇنىڭ قەبرە گۇمبىزىنى ياستىپ بېزەشنى ئىلتىماس قىپتۇ. ئۇ بۇ پەزىلەتلىك مۇساپىر ئايالنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن، ئاستىن ئاتۇشتىن توپا ئەكەلدۈرۈپ، قەشقەردىن تۆگە بىلەن پىششىق خىش يۆتكەپ كېلىپ گۇمبەزىنى بىنا قىلدۇرغانكەن. گۇمبەز زەڭگەر رەڭلىك كاھىشلاردا زىننەتلەنگەنلىكى ئۈچۈن «كۆك گۇمبەز» دەپ ئاتىلىپتۇ. شۇ چاغلاردىن تاكى ھازىرغىچە خەلق ھەببە ھەجەم دەپنە قىلىنغان بۇ كۆك گۇمبەز ئەتراپىغا يىغىلىپ ئۇنىڭ نامىغا قۇرئان تىلاۋەت قىلىدىكەن، قەسىدە ئوقۇيدىكەن.

قۇربان ئاتام مازىرى

ئۇرۇننىڭ بۇرۇنسىدا، كۈچادا پۈتكۈل سۇ ئىشلىرىغا قارايدىغان قۇربان ئاتام ئىسمىلىك بىر ئادەم بولغانىكەن.

بىر كۈنى ئۇ ئادەم: «مەن ئۆلگەندىن كېيىن، مېنى ئاشۇ كۆرۈنۈپ تۇرغان تاغنىڭ چوققىسىغا ئاچقىپ قويۇڭلار، مەن كۆزۈم يەتكەنلا يەرگە سۇ يەتكۈزۈپ بېرىمەن. مېنى تاغنىڭ چوققىسىغا ئاچقىچە يەرگە قويماي كۆتۈرۈپ مېڭىڭلار، ئەگەر جەسىتىمنى يول ئۈستىدە قويساڭلار كۆتۈرەلمەيسىلەر» دەپ ۋەسىيەت قىپتۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي قۇربان ئاتام ئۆلۈپ قاپتۇ. كىشىلەر يىغا ـ زار قىلىشىپ، نامىزىنى چۈشۈرۈپ، يەرلىككە قويماقچى بولۇپ ئۇنى تاغقا ئېلىپ مېڭىپتۇ. تاۋۇتنى كۆتۈرگەن كىشىلەر تاغنىڭ ئوتتۇرىسىغا بارغاندا قۇربان ئاتام هايات ۋاقتىدا ئېيتقان سۆزنىڭ راست ـ ياكى يالغان ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن تاۋۇتنى قويۇپتۇ، ئەمما ئىككىنچىلەپ كۆتۈرەلمەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن قۇربان ئاتامنى شۇ يەرگە دەپنە قىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن سوخو قاتارلىق چەت جايلارنى قۇربان ئاتام كۆرەلمىگەچكە، ئۇ يەرلەردە سۇ ئازلاپ قاپتۇ. كېيىن كىشىلەر قۇرغاقچىلىق بولغاندا تاغقا بېرىپ قوي ئۆلتۈرۈپ قان قىلىپ، نەزىر بېرىدىغان بوپتۇ. بارا ـ بارا قۇربان ئاتامنىڭ قەبرىسى مازارغا ئايلىنىپتۇ.

قىرمىش ئاتام مازىرى

ئۇيەتلەردىن مەلۇم بولۇشچە، ھەمنان ئىبنى كەلىخ (سۇلتانى سەيدۇل قىرمىش مۇسلىمىن) قەھقەر جادۇ ئاتەشپەرەس كۇپپار بىلەن جەڭ قىلىپ، تاغ بويلاپ ھازىرقى قىزىل تاغنىڭ يېنىغا چىكىنىپتۇ. بۇ پايانسىز ئوتتەك ئىسسىق سايدا ساھابىلەر ئۇسسۇزلۇقتىن ھالسىراپتۇ، ئاتلار ئۆلۈشكە باشلاپتۇ. ھەمنان خۇداغا سېغىنىپ: «ئىبارا خۇدايا، بىز بۇ دەشتتە ئۇسسۇزلۇقتىن چاڭقاپ، جان ھەلقۇمغا يەتتى، بىزگە شىپالىق ئاتا قىلغايسەن...» دەپتۇ. تۇن كېتىپ تاڭ سەھەردە ھەمنان چۇش كۆرۈپتۇ، چۇشىدە ئۇنىڭغا: «ھەي ھەمنان ! كۆزۈڭنى ئاچ، دۆڭدىكى يوغان قارا تاشنى يۆتكىسەڭ، بۇلاق ئېچىلىپ سۇ چىقىدۇ» دېگەن ئاۋاز ئاڭلىنىپتۇ. ھەمنان ئويغىنىپ، غازاتچىلارنى باشلاپ بېرىپ، چۇشىدە كۆرگەن ئۆيدەك يوغان تاشنى يۆتكىشى بىلەن تەڭلا سۇلار فونتان بولۇپ ئېتىلىپ چىقىپتۇ. بۇ بۇلاقتا چارچى (باش بۇلاق) دەپ نام بېرىلىپتۇ. ئۇنىڭ ئاخىرىسىدىن يەنە بىرقانچە بۇلاقلار ئېتىلىپ چىقىپ، تۇگىمەن چۆرۈلگۈدەك سۇ ھاسىل بولۇپ، كۆمتۇرۇپ قويغان تەڭلىگە ئوخشاپ دىغان دۆڭدىن پەسكە چۇشۇپلا يوقىلىپ كېتىپتۇ.

ھەمنان ئىبنى كەلىخ سۇنى تاپقاندىن كېيىن، سۇنىڭ بويىغا چېدىرلارنىڭ ياغاچلىرىنى سۇغىرىپ تىكىپتۇ. چېدىرنىڭ ياغاچلىرى زايە بولماي كۆكلەپتۇ. بۇ سۆگەتلەرنىڭ يوپۇرماقلىرى ھازىرقى قارا سۆگەت ياكى سېرىق سۆگەتنىڭ يوپۇرماقلىرىغا زادىلا ئوخشاشماپتۇ. شۇڭا، بۇ سۆگەتلەر «چېدىر سۆگەت» دەپ ئاتىلىپتۇ. كۆسەيدىن كۆكلىگەن كۆسەي تېرەكنىڭ قوۋزاق ۋە يوپۇرماقلىرى سۇۋادان تېرەككىمۇ، قارا تېرەككىمۇ ياكى تاغ تېرەكلىرىگىمۇ ئوخشاشماپتۇ. شۇڭا، بۇ تېرەكلەر «كۆسەي تېرەك» دەپ ئاتىلىپتۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ھەمنان ئىبنى كەلىخ بۇ ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، مۇشۇ يەردە ئاتەشپەرەسلەر تەرىپىدىن چېپىپ ئۆلتۈرۈلگەنمىش. شۇنىڭ بىلەن بۇ يەر كىشىلەر تاۋاپ قىلىدىغان مازارغا ئايلانغانىكەن[7] .

يەتتە قىزقە بىرسى

سۆيەت ۋە ھېكايە قىلغۇچىلار شۇنداق رىۋايەت ۋە ھېكايە قىلىدۇكى، تۇرپان ۋادىلىرى دەۋرىدە تۇرپان كوناشەھەر ئەتراپىدا بىر كەمبەغەل ئايال ياشايدىكەن، ئۇنىڭ بىر قىزى بار ئىكەن. ئۇ قىز شۇنداق گۈزەل ئىكەنكى، ھۆر - پەرىلەردىن قېلىشمايدىكەن. ئۇنىڭ ھۆسن - جامالىلا ئەمەس، ئەقىل - پاراسىتى، ئەخلاق - پەزىلىتى قىزنىڭ گۈزەللىكىگە گۈزەللىك قوشۇپ، ئۇنىڭ گۈزەللىكىنى نەچچە ھەسسە ئاشۇرۇپ، كىشىلەرنىڭ مەستلىكىنى كەلتۈرىدىكەن. شۇڭا قىزنى بىر كۆرگەن كىشى ئاشىقى بىقارار بولۇپ ئۇيقۇدىن بىدار بولىدىكەن، ئاش - نانىدىن قالىدىكەن.

قىز ئەمدىلا ئون ئىككى ياشقا تولۇشىغا ئەلچىلەر كېلىپ قىزنىڭ قۇلىقىنى قىزىتىپ، كۆڭلىگە ئارام بەرمەپتۇ. ئەلچىلەر ئىچىدە قازىغا ئەلچى بولۇپ كەلگەنلەرمۇ، دامولللىغا ئەلچى بولۇپ كەلگەنلەرمۇ، دوتەيگە ئەلچى بولۇپ كەلگەنلەرمۇ بار ئىكەن. ئىشقىلىپ قولىدا پۇلى بارلارنىڭ ھەممىسى ئۇزۇلدۇرمەي ئەلچى كىرگۈزۈشكە باشلاپتۇ. قىزنىڭ كېسەلچان، ئاق كۆڭۈل، ساددا، قولىدىن يەۋاتقان ئېشىنى تارتىۋالسىمۇ يەردىن يۇقىرى قارىمايدىغان مۆمىن ئانىسى كەلگەن مېھمانلارنىڭ ئابرۇي - ئىززىتىنى دەپ، ھەممىسىنى خوش - خوش بىلەن يولغا سېلىپ، ئەلچىلەرنى نائۇمىد قويغانلىقىدىن ئەپۇ سوراپ يولغا سالىدىكەن.

قىز دادىسى ھايات ۋاقتىدا دادىسىدىن ئۆگەنگەن بىلىملىرىنى تولۇقلاش ئۈچۈن بوش ۋاقىتلىرىدا كىتاب ئوقۇيدىكەن، باشقا ۋاقىتلىرىدا كېسەلچان ئانىسىغا تاماق ئېتىپ بېرىدىكەن، ئۆي ۋە تالا - تۈزنىڭ ئىشلىرىنى تىنىم تاپماي چېۋەرلىك بىلەن ئىشلەيدىكەن.

كۈنلەر تۈنلەرگە ئۇلىشىپ، ئايلار يىللارغا ئۇلىشىپ، قىز ھەش - پەش دېگۈچە ئون بەش ياشقا كىرىپ قاپتۇ. بۇ چاغدا قوشنىسىنىڭ ئوغلىمۇ قىز بىلەن تەڭ چوڭ بوپتۇ. ئۇ يىگىتنىڭ ئىسمى ئابدۇغېنى بولۇپ، قەددى - قامىتى كېلىشكەن، ئېغىر - بېسىق، ئەقىللىق، ئەخلاقلىق ئىكەن. ئابدۇغېنى دائىم ئۇلارنىڭ ئېغىر - يېنىك ئىشلىرىنى قىلىشىپ بېرىدىكەن. شۇ جەريانىدا قىزنىڭ ئۆيىگە كىرىپ - چىقىپ، بوش ۋاقىتلىرىدا بىللە ئويناپ، بىر - بىرىگە ئېچىل بولۇشۇپ قاپتۇ...

كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئەل بېشىغا بالا - قازا يېغىپ، جۇڭغار قوشۇنلىرى تۇرپانغا تاجاۋۇز قىلىپ بېسىپ كىرىپتۇ. ئابدۇغېنى «ئانا يۇرتۇڭ ئامان بولسا، رەڭگىرويۇڭ سامان بولماس» دەپ جۇڭغار تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا مەردلىك بىلەن ئاتلىنىپتۇ. قىز قايغۇ ياشلىرىنى يېپى ئۈزۈلگەن مارجاندەك تۆكۈپ، يىگىتنى ئەل - يۇرت ئۈچۈن غازاتقا ئۇزىتىپ، خۇدادىن ئامانلىق تىلەپتۇ... قىزنىڭ

كېينكى كۈنلىرى قېرى كېسەلچان ئانىسىنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىش، يىگىتىنى كۈتۈپ يولغا قاراپ تەلمۈرۈش، سېغىنىش بىلەن ئۆتۈپتۇ.

قىزنىڭ كېلىشكەن قامىتى، يېڭىدىنلا كۆتۈرۈلگەن كۆكسى ھۆسنىگە ھۆسن قوشۇپ، ئۇنى تېخـ-مۇ گۈزەللەشتۈرۈۋېتىپتۇ. بۇنى كۆرۈپ باي - غوجاملار ئىچى ئاداپ، ئالىقىنىنى ئالىقىنىغا سۈركەپ، ئەلچىلەرنى تىنىم تاپتۇرماي ئەۋەتىشكە باشلاپتۇ.

قىز ئۆز ئەقىدىسىدىن يانماي، ئەلچىلەرنىڭ تەلىپىنى رەت قىلىپ، نائۈمىد قايتۇرۇپتۇ. قىز پەقەت ئۆزىنى ئابدۇغېنىغا ئاتىغانلىكەن. ئەمما، كوچىدا يۈرگەن بىكار تەلەپلەر، قىمارۋازلار، قۇلاقكەستىلەر ھەرخىل پىتنە - ئىغۋا، ئۆسەك سۆزلەرنى تارقىتىپ، قىزنىڭ شەنىگە داغ چۈشۈرۈپتۇ. بەزىلەر: «قىز بۇزۇلغان، بۇلغانغان، شۇڭا باي - غوجاملارنىڭ ئەلچىلىرىنى قايتۇرۇپتۇ، بولمىسا شۇنچىلىك ئېرىشىش تەس بولغان ئابروي، پۇل، مال - مۇلۈكتىن قۇرۇق قالامتى؟» دېيىشسە، ئەلچىلىرى قايتۇرۇلغان باي - غوجاملار «قول يەتمىگەن شاپتۇل ئاچچىق» دېگەندەك، قازىغا ئەرز سۇنۇپ: «بۇزۇلغان قىز كۆزىمىزدىن يىراق بولسۇن، بولمىسا يۈرتىمىزغا بالا - قازا كېلىدۇ» دېيىشىپتۇ. قازى «قىز مېنىڭ ئەلچىلىرىمىنى قايتۇرۇپتۇ» دەپ دەردى ئىچىگە توشۇپ، ئەلەمدىن يېرىلىپ كېتەي دەپ، پۈرسەت كۈتۈپ يۈرگەنىكەن. ئۇ قولىغا ئەرز چىققان كۈنىدىن باشلاپ ئىچ - ئىچىدىن خۇشال بولۇپ، «ئەل بىزار ــ خۇدا بىزار» دەپ چۈقان كۆتۈرۈپتۇ، قىزنى دەرھال سوراقخانىغا چاقىرتىپتۇ. قىز ئۆزىنىڭ نېمە گۇناھ ئۆتكۈزگەنلىكىنى بىلمىگەچكە، قازىنىڭ ئالدىدا تەمتىرەپ تۇرۇپتۇ. قازى قىزغا ھۇرپىيىپ:

ــ سەن يۈرتىمىزنىڭ نامىغا داغ چۈشۈردۇڭ، ئۆلۈمگە لايىقسەن! ــ دەپتۇ. قىز:

ــ نېمە داغ چۈشۈردۇم، نېمە ئۈچۈن ئۆلۈمگە لايىقمەن؟ ــ دەپتۇ. قازى ھۆركىرىگەن ھالدا:

ــ سەن نېمە ئۈچۈن دەپ سورايسەنغۇ؟ نېمە ئۈچۈن ئىكەنلىكىنى بىلمىسەڭ، مەن ئېيتىپ بېرەي: شەرئىتىمىزدە قىزلار توققۇز ياشتىن ئون ئىككى ياشقا كىرگۈچە ياتلىق بولىدۇ، ئەمما سەن ئون يەتتە ياشقا كىرىپمۇ تېخى قېرى قىز بولۇپ يۈرسەن، بۇ نېمە ئۈچۈن؟ سەن نېمە ئىشلارنى قىلىپ يۈرسەن، خۇدا ئۆزى بىلىدۇ. سېنىڭ مۇنداق يۈرۈشۈڭ يۈرتىمىزغا بالايىئاپەت كەلتۈرىدۇ، ــ دەپتۇ. قىز:

ــ مەن پاك، خۇدا گۇۋاھ! ــ دەپتۇ.

ــ سېنىڭ ھەربىر سۆزۈڭنى ئاڭلاش خۇدا ئالدىدا قاتتىق گۇناھتۇر، ئاغزىڭنى يۇم! ــ دەپتۇ قازى، ئاندىن، ــ سېنىڭ ئالدىڭدا ئىككى يول بار: بىرىنچى، سېنى كىمگە ياتلىق بول دېسە شەرتسىز ماقۇل بولىسەن. بۇنىڭغا ماقۇل دېمىسەڭ، ئىككىنچى يول، سېنى چالما - كېسەك قىلىپ ئۆلتۈرىمىز! ــ دەپتۇ قىزغا تەھدىت سېلىپ. بۇنى ئاڭلىغان قىز ئىككىلەنمەي:

ــ مەن ئىككىنچى يولنى تاللىدىم، ــ دەپتۇ. قازى كۆزلىرىنى جامدەك ئېچىپ:

ــ نېمە ئۈچۈن؟ ــ دەپ سوراپتۇ. قىز مەغرۇر ھالدا:

ــ چۈنكى، مەن پاك، مېنىڭ پاكلىقىمنى خۇدا ئۆزى بىلىدۇ، ــ دەپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان قازى غەزەپلەنگەن ھالدا:

ــ بۇ بۇزۇق ئالجىپ قاپتۇ. يۈرتىمىزنى بالا - قازادىن ساقلاش ئۈچۈن چالما - كېسەك قىلىپ ئۆلتۈرەيلى! ــ دەپتىكەن، ئەتراپتىكىلەرمۇ «ئۆلتۈرەيلى!» دەپ چۇقان كۆتۈرۈشۈپتۇ. قىز:

ــ ئۆلۈش ئالدىدا مېنىڭ بىر تەلىپىم بار، ــ دەپتۇ. قازى:

ــ قېنى تېز ئېيت، نېمە تەلىپىڭ بار؟ ــ دەپ ھۆركىرەپتۇ. قىز قىلچە ھودۇقماي:

— مەن ئۆلۈشتىن بۇرۇن بىر يۇيۇنۇپ، كىيىم - كېچەكلىرىمنى يەڭگۈشلىۋالسام. مېنى مۇنار ئۇستىدىن تاشلاپ ئۆلتۈرسەڭلار، — دەپتۇ. قازى شۇنچە ئېگىز مۇنار ئۇستىدىن تاشلىساق ئۆلمەي قالامتى، دەپ ئويلاپ:

— بولىدۇ، تەلىپىڭنى ئورۇندايلى، بولمىسا سېنىڭ كۆزۈڭ ئوچۇق كېتىپ قالمىسۇن، — دەپ قىزنىڭ تەلىپىگە قوشۇلۇپتۇ.

قىز يۇيۇنۇپ، كېپەن كىيىپ، كېسەلچان ئانىسى بىلەن خوشلىشىپ چىققاندا، ئۇنىڭ چىقىشىنى كۈتۈپ تۇرغان ھەممە ئادەمنىڭ كۆزى قىزغا مىختەك قادىلىپتۇ. ئۇلار يۈرتىمىزنى بۇلغىدىڭ، يۈرتىمىزنىڭ ئابرۇيىنى تۆكتىڭ دېگەندەك قىلىپ، قىزغا ئۆچمەنلىك بىلەن قارىشىپتۇ. قىزغا بىرەر كىشى ھېسداشلىق قىلماپتۇ.

قىز ھېچبىر ئىككىلەنمەي مۇنار ئۇستىگە چىقىپتۇ. ئۇ پۈتىدىكى كېپەننى باغلىغان رەخت پارچىسىنى يېشىۋېتىپ، مۇناردىن ئۆزىنى تاشلاپتۇ.

قىزنىڭ ئۆلۈمىنى كۆرۈش ئۈچۈن كەلگەن نادان كىشىلەر مۇنار ئەتراپىدا سانجاق - سانجاق بولۇشۇپ، بىر - بىرىنى ئىتتىرىشىپ، ئىسسىقتا تەرلەپ - تەپچىرەپ تۇرۇشقانىكەن. قىز مۇناردىن سەكرىگەندە، ئۇلار قورقۇپ، چىرقىرىشىپ كېتىپتۇ. قىز مۇناردىن دەسلەپتە تېگى ئوچۇق بولغاچقا، كېيىن شامال قاپلىشىپ قىزنى ئۈچۈرۈپ، ئاستا - ئاستا پەسلەپ، مۇناردىن ئالاھازەل يۇز قەدەمچە جەنۇب تەرەپكە چۈشۈرۈپتۇ. بۇنى كۆرگەن نادان خالايىق «توۋا» دەپ ياقىلىرىنى تۇتۇپ: «بۇ قىز خۇدا يۇرتىمىزغا ئەۋەتكەن ھۆر - پەرىزات ئىكەن، بىلمەي قاپتىمىز، ئۇنىڭ ئالدىدا ھۆرمەتسىزلىك قىپتىمىز» دېيىشىپ، قىزنىڭ شامال كۈچىدىن ئامان قالغانلىقىنى بىلىشمەي، ئۇنى بېشىغا ئېلىپ كۆتۈرۈپ، يەرگە قويماي ئۆيگە ئەكەپتۇ...

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن قىز ئەل - جامائەتنىڭ نەزىرىدە ئىززەت - ئابرۇيلۇق قىزغا ئايلىنىپ قاپتۇ.

بۇ ئىش بولۇپ ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي جۇڭغار تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا كەتكەن ئابدۇغېنى ئۇرۇشتا قەھرىمانلىق كۆرسىتىپ «باتۇر» دېگەن نام بىلەن ئۇرۇشتىن ساق - سالامەت قايتىپ كەپتۇ. قىزمۇ ئەل - جامائەتكە قوشۇلۇپ يىگىتنىڭ ئالدىغا چىقىپ كۈتۈۋاپتۇ. يىگىت بىلەن قىز ئۇچراشقان چاغدىكى ئەھۋالنى كۆرگەن ئەل - جامائەت قىزنىڭ كۈتكىنى ئابدۇغېنى باتۇر ئىكەنلىكىنى بىلىپ توي قىلىپ ئۇلارنى قوشۇپ قويۇپتۇ. يىگىت بىلەن قىز مۇراد - مەقسىتىگە يېتىپ كۆڭۈللۈك تۇرمۇشنى باشلاپتۇ. كېيىن ئۇلار يەتتە پەرزەنت كۆرۈپتۇ، يەتتىلىسى قىز ئىكەن. بۇ يەتتە قىز ئاپىسىغا ئوخشاش بىر - بىرىدىن قېلىشمايدىغان گۈزەل ئىكەن.

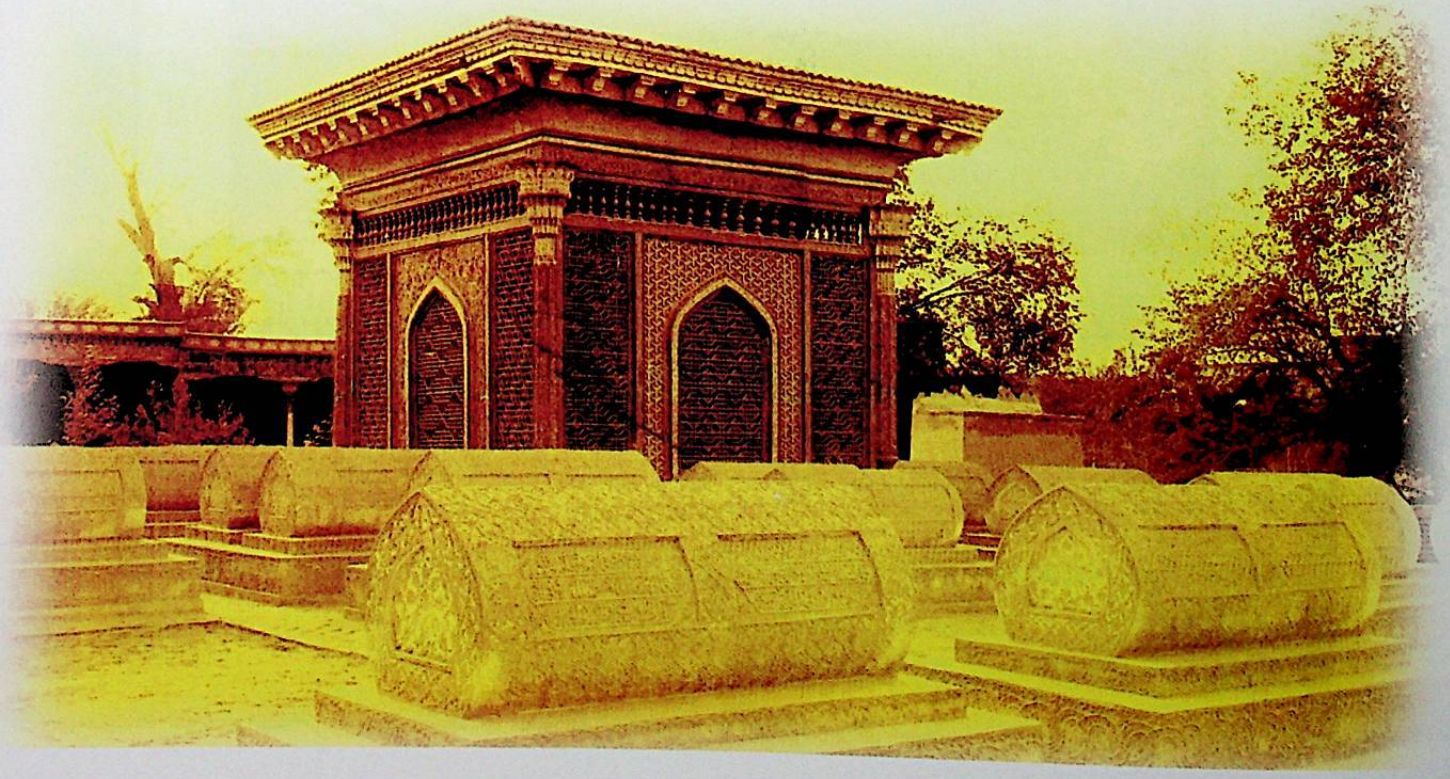
ئۇلار شۇنداق كۆڭۈللۈك تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان كۈنلەرنىڭ بىرىدە يۇرتقا ۋابا كېسىلى تارقىلىپتۇ. بۇ شۇم كېسەل باتۇرنىڭ يەتتە قىزىغىمۇ يۇقۇپ، داۋالاش ئۇنۇم بەرمەي پانىي ئالەمدىن باقي ئالەمگە سەپەر قىپتۇ.

غېنى باتۇر قىزلىرىنى مۇنارنىڭ جەنۇب تەرىپىگە دەپنە قىپتۇ.

مانا مۇشۇ قەبرىلەر ھازىرغىچە «يەتتە قىز قەبرىسى» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

سەئىدىخان غوجام مازىرى

ھەدىمكى زامانىلاردا تۇرپاننىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئىدىرلىق ئىچىدە نۇرغۇنلىغان كىچىك بۇلاقلار بار بولۇپ، بۇ يەرگە ئۇزۇن زامانىلارغىچە ئادەم ئاياغ باسمىغانىكەن. كۈنلەرنىڭ بەرىدە، شۇ ئىدىرلىقتا ئانچە يىراق بولمىغان بىر مەھەللىدە ياشايدىغان سەئىد ئىسىملىك دېھقان بۇ جايغا كېلىپ قاپتۇ. ئۇ بۇ يەرگە تېرىقچىلىق قىلىشقا بولىدىغانلىقىنى پەملەپتۇ ـ دە، ئۆيىگە قايتىپ دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى، ئوزۇق ـ تۈلۈكىنى يېتەرلىك ئەكېلىپ، بوز يەر ئىچىپ يەر تېرىشقا كىرىشىپتۇ. ئۇ بۇلاقنىڭ كۆزلىرىنى ئىچىپ، ئېرىقلارنى چېپىپ كۆپ ئەجىر قىپتۇ. كۈزلۈكى ئەجرىگە يارىشا مول ھوسۇل ئاپتۇ. كېيىنچە مەھەللىدىن يەنە بىرمۇنچە كىشىلەر سەئىد دېھقانىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن بۇ جايغا كېلىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا كىرىشىپتۇ. بارا ـ بارا بۇ جايدا ئادەملەر كۆپىيىپ مەھەللىلەر پەيدا بوپتۇ. بىر جۈمە كۈنى سەئىد دېھقان ئۇ ئالەمگە سەپەر قىپتۇ. كىشىلەر ئۇنى شۇ جايدىكى ئېگىزرەك تۆپىلىككە دەپنە قىلىپ، چىرايلىق گۈمبەز ياساپ قويۇپتۇ. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن گۈمبەز ئەتراپى كېڭىيىپ خېلى چوڭ مازارلىققا ئايلىنىپتۇ. كىشىلەر ئۇ يەردە سەئىد دېھقاننى خاتىرلەپ نەزىر ـ چىراغ ئۆتكۈزۈشىدىغان بوپتۇ. كېيىنچە ئۇ يەرنىڭ نامى «سەئىدىخان غوجام» دەپ ئاتىلىپ، ئەتراپتىكى يۇرت ـ مەھەللىدىكى كىشىلەر بۇ يەرگە زىيارەتكە كېلىدىغان بوپتۇ.

ئەچەك غوجام مازىرى

ىلگىرىكى زاماندا بىر قېتىملىق ئۇرۇشتا نۇرغۇن ئادەملەر ئۆلۈپتۇ، بەزىلىرى يارىلىنىپ. تۇ. دۇشمەنلەر شۇ ئەتراپتىكى ھۇرمەتكە سازاۋەر بىر ئانىنى تۇتۇۋېلىپ ئۆزلىرىنىڭ ئانە. سىز قالغان بوۋاقلىرىنى ئېمىتىشكە مەجبۇرلاپتۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي يۇرت قايتا ھۇجۇم قى. لىپ، دۇشمەنلەرنى قوغلاپتۇ. بۇ ئانا شۇنىڭدىن كېيىن «دۇشمەنلەرنىڭ بالىسى ئەمگەن ئەمچەكنى كې. رەك قىلمايمەن» دەپلا ئۆز ئەمچىكىنى كېسىپ تاشلىۋېتىپتۇ. ئاشۇ كېسىپ تاشلىۋېتىلگەن ئەمچەك چۇشكەن جاي كېيىن مازارغا ئايلىنىپتۇ. كىشىلەر بۇ ئانىنى ھۇرمەتلەش يۇزىسىدىن بۇ مازارنى «ئەمە. چەك غوجام»[8] دەپ ئاتاپتۇ.

ئىزاھلار:

‹1› بۇ مەقبەرە ئاتۇشنىڭ مەشھەت يېزىسىدا. كىشىلەر بۇ يەرنى «ھەزرىتى سۇلتان»، «ھەزرىتى سۇلتان پادىشاھە. ئالەم»، «سۇلتانەم» دەپ ئاتىشىدۇ.

‹2› قۇمات پاششىم مازىرى — بۇ مازار قاراقاش ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا ئوتتۇز كىلومېتىر كېلىدىغان قۇملۇققا جايلاشقان.

‹3› بۇۋىرابىيە مازىرى — قەشقەر كونا شەھەر ئوپال يېزا تەۋەسىدە.

‹4› ئىمام ئاسىم رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ قەبرىگاھى — بۇ قەبرە لوپ ناھىيىسى جيا يېزىسىنىڭ شىمالىدىكى قۇملۇققا جايلاشقان.

‹5› ئىمامىلىرىم — قەشقەر كونا شەھەر ناھىيە ئوپال يېزا تەۋەسىدە.

‹6› مۇسابايوف — ئاتاقلىق مەرىپەتپەرۋەر باي. 1809 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1895 ـ يىلى ۋاپات بولغان.

‹7› قىرمىش ئاتام مازىرى — بۇ مازار ئونسۇ ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى تاغ قاپتىلىغا جايلاشقان.

‹8› ئەمچەك غوجام — ئۇرۇمچى شەھىرىگە قاراشلىق داۋانچىڭ بازىرىنىڭ شەرقىدىكى تاغدا.

تاغۇ تاش، ئۆڭكۈر، دەريا ـ ئۆستەڭ، كۆل ـ بۇلاقلار توغرىسىدا

تاغۇ تاش، ئۆڭكۈر، دەريا ـ ئۆستەڭ،كۆل ـ بۇلاقلار
توغرىسىدا

مۇندەرىجە

بۇغدا تېغى.....309
ئىدىقۇت تېغىنىڭ پەيدا بولۇشى.....316
تەڭگەتاغ.....318
ئالتۇنتاغ.....319
تۇزتاغ.....321
چەشتاغ.....322
قۇمال تاغ.....323
مۆلجەرتاغ.....327
تاغدىن نېمە ئۈچۈن ئەكس سادا چىقىدۇ.....328
چىم - چىم ئوغۇل.....329
ئەسھەبۇلكەھب.....331
داراتاغ ئۆڭكۈرى.....333
نوزۇگۇم ئۆڭكۈرى.....337
تەلەمەت.....338
دەريانى توسقان چوڭ تاش.....339
زەرەپشان.....340
تەلۈنچۈك دەرياسى.....341
قارايۇز.....342
پەرھاد ئۆستىكى.....343
زەمىن.....344
ئاق ئۆستەڭ.....345
كارىز.....346
ئايدىڭكۆل.....348
مارجان بۇلاق.....349
نوروز بۇلاق.....350
ئۇستىخان بۇلاق.....351

بۇغداتېغى

1

ئۇيەتچىلەر تاغ ـ داۋانلار، دېڭىز ـ ئوكيانلار، ئېقىن دەريا، باغۇبوستانلار تارىخى ئۇستىدە رىۋايەت قىلىپ ئېيتىدۇكى، دۇنيا يارالغىنىنى ھېچ كىشى بىلمەيدۇ ۋە لېكىن ئادەم ئاتام تۆرەلگەندىن ھازىرغىچە ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرگەن رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بۇ ماكان (ئۇرۇمچى) دېڭىز ئورنى ئىكەن ئىمىش. قاچاندۇ بىر زامانلاردا يەر يېرىلىپ، زېمىندىن ئوت كۆتۈرۇلۇپ، دېڭىز سۇيى غايىب بولۇپ، بۇ يەر ئوت دۇنياسىغا ئايلىنىپ، بارلىق مەۋجۇدات ۋە تاغۇتاشلار نەچچە مىڭ يىل كۆيۈپتۇ. خۇدانىڭ بۇ قەھر ـ غەزىپىگە چىدالمىغان زېمىن خۇداغا نالە قىپتۇ. زېمىننىڭ ناـلىسىدىن ئاسمان زىلزىلىگە كېلىپ ئەرشىئەلا تەۋرەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن خۇدانىڭ رەھمى كېلىپ زېمىنگە نەزەر ساپتۇ. بۇ چاغدا كۇھىقاپنىڭ يەتمىش قەۋەتلىك دەرۋازىسى ئېچىلىپ، شامال چىقىپ تۆت گىرداب، سەككىز قىرغاقتىكى چاڭ ـ توزان، تۇپراقلارنى سورۇپ ئوت دۇنياسىنى كۆمۈپ تاشلاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ زېمىن ئاستىدا قالغان قىپقىزىل ئاتەش ـ چوغ ئۇنچە، مەرمەر، ياقۇت كەبى يەتمىش ئىككى خىل مەدەنگە ئايلىنىپتۇ.

رىۋايەتچىلەر كېيىنكى ئىشلار توغرىسىدا رىۋايەت قىلىپ ئېيتىدۇكى، ئارىدىن قانچە ئۇزۇن يىللار ئۆتكەنلىكى نامەلۇم، ئەمما قاچاندۇ بىر زامانلاردا بۇ يەردە ھايات باشلىنىپتۇ. تاغۇتاشلار كۆكىرىپ، ئېـكىنزارلار ياپيېشىلىققا پۈركىنىپتۇ. مەشرىقتىن مەغرىبكە سوزۇلغان تەڭرىتاغ ئېتەكلىرىدە ئادەمزات ياشاشقا باشلاپتۇ. قاچاندۇ بىر چاغدا، قاتتىق يەر تەۋرەپ زېمىندىن ئەرشكە تاقاشقۇدەك ئوت كۆتۈرۇـلۇپ، جاھاننى يەتتە كېچە ـ كۈندۈز ئىس ـ تۈتەك قاپلاپتۇ. جاھان يورۇغاندا كىشىلەر كۆز ئالدىدا پەيدا بولغان بىر ھەيۋەت تاغنى كۆرۈپتۇ. كىشىلەر بۇ ۋەقەدىن ھەيران ـ ھەس بولۇپ يۈرگەن ۋاقىتلارنىڭ بىرىدە، بۇ تاغدىن پات ـ پات ھۆركىرىگەن ئاۋاز ئاڭلىنىپ، تاغ يېرىلىپ، نەچچە ئون پاتمان تاشلارنى ئەتراپقا ئاتىدىغان بوپتۇ. ئېتىلغان تاشلار داۋانچىلىق، سايۇۋۇلارغىچە بارىدىكەن. بۇ ۋەقەدىن كېيىن تاغ نەچچە مىڭ گەز ئۆرلەيدىكەن. كىشىلەر بۇ تاغنىڭ ئىلاھي قۇدرەت كۈچىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى تونۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ تاغنى ئىلاھ دەپ تونۇپ بەيئەت قىلىدىغان بوپتۇ.

رىۋايەتچىلەر كېيىنكى ئىشلار ئۇستىدە رىۋايەت قىلىپ ئېيتىدۇكى، كېيىن بۇ يەر راسا ئاۋاتلـىشىپ، مال ـ ۋارانلار كۆپىيىپتۇ. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئالمان بىلەن سالمان دېگەن ئىككى يۇرت

ئاقساقىلى ئىلاهىي تاغدا ئىبادەت قىلىپ تۇرغاندا، ئۇلارنىڭ ئالدىدىن ئاغزىدىن كۆپۈك چاچراۋاتقان بىر ئاق بۇغرا ئۇياندىن بۇيانغا ئۆتۈپتۇ. بۇغرىنىڭ ھۆركىرەشلىرى خۇددى تاغ يېرىلغاندا چىققان قاتتىق ئاۋازغا ئوخشايدىكەن. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار ئەل - جامائەتكە بۇ «تاغنى بۇغرا» دېيىشنى ئېيتىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ تاغ «بۇغرا» دېيىلىدىغان بولغانىكەن، قانداق قىلىپ «بۇغدا»غا ئۆزگىرىپ قالغانلىقىنى ھېچ كىشى بىلمەيدىكەن.

2

رىۋايەتچىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ تاغقا نەچچە مىڭ يىللار بۇرۇن ئىلاھ دەپ كىشىلەر چوقۇنغان. كەن. بۇتپەرەسلەر زامانىدا بۇ تاغقا تۆت يۈز مىڭ بۇت ياسىلىپ، بۇتپەرەسلەر بۇ بۇتلارغا ئىبادەت قىلغانىكەن. سۇتۇق بۇغراخان ئىسلام ئېچىپ بۇ يەرگە كەلگەندە، قۇدرەت ئىلاھى بىلەن تۆت يۈز تۆگە بۇتقا جان كىرىپ، ئىمان ئېيتىپ، غازاتقا قاتنىشىپتۇ. كېيىن بۇغراخان:

— ئەي مەخلۇقلار، يۈز مىڭ يىل لاي پېتى تۇرۇپ خۇداغا ئىبادەت قىلدىڭلار، دۇئايىڭلار ئىجابەت بولۇپ سىلەرگە جان ئاتا قىلدى. ئەمدى مۇشۇ تاغ سىلەرگە مەنسۇپ، — دەپ يولىغا راۋان بوپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ تۆگىلەر بۇ تاغنى ماكان قىلىپ ياشاپتۇ. ئەركەك تۆگە يىلدا بىر قېتىم كۆيلەيدىكەن، ئۇ چاغدا خۇددىنى يوقىتىپ، كۆپۈك چاچرىتىپ، ھۆركىرەيدىكەن. كىشىلەر بۇنىڭدىن تۆگىنىڭ بۇغرىسى تۇتقانلىقىنى بىلىدىكەن. كېيىنچە كىشىلەر بۇ تاغنى «بۇغرا تاغ» دەپ ئاتاشقانىكەن.

يەنە بىر رىۋايەتتە، سۇتۇق بۇغراخان ئىسلام ئېچىپ جاھانغا مەشھۇر بولغاندىن كېيىن، خەلق بۇ تاغقا «بۇغراخان» نامىنى بەرگەنىكەن، دېيىلىدۇ.

3

رىۋايەتچىلەر بۇ يەردە بولۇپ ئۆتكەن ئىشلار تارىخى ئۇستىدە رىۋايەت قىلىپ مۇنۇلارنى ئېيتىدۇ:

تەخمىنەن بۇنىڭدىن مىڭ يىللار بۇرۇن ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئىسلام ئېچىپ تۇرپان دىيارىغا كەلگەنمىش، بۇ يەردىكى بۇتپەرەس كاپىرلارغا ئەلچىلەرنى ئەۋەتىپ ئىسلامغا كىرىشكە دەۋەت قىلغانمىش. كاپىرلار بۇتلىرىنى مەيدىسىگە تېڭىپ «ئى لات، ئى مانات، ئۇزرەئى سەنەم، مەدەت قىلغايسەن، بىز ساڭا مەڭگۈ سادىقدۇرمىز» دەپ جاھىللىق قىلىپ ئىمان ئېيتمايجەڭگە داخىل بولغانمىش. بۇ چاغدا سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان پالۋان ئەھمەدى زەمچى، ئىمىر قۇتەيبە ھەم ئىككى يۈز مىڭ كىشىلىك لاۋۇ لەشكەر بىلەن دۇشمەن سېپىگە ئۆزىنى ئۇرۇپ ئالتە ئاي جەڭ قىلغانمىش. جەڭ شۇنداق قىزغانكى، ئۆلۈكلەر بېشى ساي تېشىدەك دۆۋىلىنىپ، قانلار دەريا بولۇپ ئاققان. رىۋايەتچىلەر بۇ يەردە بولغان جەڭنى شۇنداق سۈرەتلەيدۇكى، ئىككى تەرەپتىن ئۇرۇلغان ئوموتلار ئاۋازى تاغۇتاشلارنى زىلزىلىگە كەلتۈرەتتى، ئېتىلغان ئوقيالار ساينسىدىن كۈن نۇرى چۈشمەيتتى، قىلىچلار بىسىدىن يانغان ئوت گويا چاقماق چېقىلغاندەك قاراڭغۇ تۈننى يورۇتاتتى.

رىۋايەتچى كېيىنكى ئىشلارنى مۇنداق بايان قىلىدۇ:

ئۇرۇش ئۇزۇنغا سوزۇلدى، ئاشلىق - تۇلۇك ئازايدى، لەشكىرىي ئىسلام ھارسىندى. بۇ چاغدا سۇتۇق بۇغراخان لەشكىرىي ئىسلامنى باشلاپ ئۇرۇمچىگە يېنىپ كەلدى. بۇ كۈنلەردە ئىمىرقۇتەيبە لەشكەرلىرى قۇتۇبىدە (رىۋايەتچى قۇتۇبى دېمەك — قۇتەيبە دېمەكتۇر دەيدۇ)، پالۋان ئەھمەدى زەمچى قو-

شۇنى ماناستا، سۇتۇق بۇغراخان قوشۇنى ئۇرۇمچى ئەۋلىيا تاغ (ئىلگىرى بۇ تاغ ئەتىدىن كەچكىچە تۇ-
تەكتە كۆرۈنمىگەچكە، كىشىلەر غايىب تاغ، ئەۋلىيا تاغ، شەيتان تاغ دەپ خىلمۇخىل ئاتاشقان)دا تۇرىدۇ.
تۇرپان بۇددىستلىرى بىلەن ئىسلام لەشكىرىنى ئۇرۇمچى دەريا‌سى بۆلۈپ تۇرىدۇ. شۇ كۈنلەردە بۇد-
دىستلار جۇڭغارلار بىلەن بىرلىشىپ كۈچ توپلاپ تۇيۇقسىز سۇتۇق بۇغراخان لەشكىرىگە ھۇجۇم قىلى-
دۇ. جەڭدە سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئوڭ پۈتىغا زەھەرلىك ئوق تېگىپ يارىلىنىدۇ. بۇغراخان ئىلاھىي تاغقا
چېكىنىپ ئالتە ئاي داۋالىنىدۇ. ئۇرۇش داۋام قىلىدۇ. بۇغراخاننىڭ لەشكىرى يەنىلا ئەۋلىيا تاغدا تۇرۇپ
ئۇرۇش قىلىدۇ.

كېيىنكى ۋاقىتلاردا كىشىلەر ئىلاھىي تاغقا «بۇغراخان» دەپ، ئەۋلىيا تاغقا «يامانلار تېغى» (يا-
تۇرلار تېغى) دەپ نام بېرىدۇ. قەدىمكى تىلىمىزدا باتۇر، جەڭگىۋار «يامان» دەپ ئاتىلاتتى. كېيىنكى
ۋاقىتتا «ر» «د» ئوقۇلۇپ، «بۇغرا» «بۇغدا» بولۇپ قالغانىكەن.

ۋاڭ ۋېي سىزغان

4

ۋائىزلار جەڭنامىلەردىن شۇنداق رىۋايەت قىلىدۇكى، بۇنىڭدىن مىڭ يىللار بۇرۇن سۇتۇق بۇغراخان ئىككى يۈز مىڭ ئاق ئاتلىق لاۋۇلەشكەر بىلەن ئىسلام ئېچىش ئۈچۈن كونا تۇرپانغا كەلدى. ئۇ زامانىدا كونا تۇرپان قەلئەسىنى دەقيانۇس دېگەن بىر چىركىن بېسىپ ياتقانىكەن. سۇتۇق بۇغراخان دەقيانۇسنى ئىسلامغا دەۋەت قىلدى. ئۇ ئىسلامغا كىرمەي، بەلكى تۇمەنمىڭ لەشكەرنى باشلاپ جەڭ مەيدانىغا ھازىر بولدى. ئىككى تەرەپ سۇلھى - مۇرەسسەسىز جەڭ باشلىدى. قاتتىق جەڭ بولغان بىر كۈنى سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئوڭ پۇتىغا زەھەرلىك ئوق تەگدى. سۇتۇق بۇغراخان يارىلانغاندىن كېيىن بۇتپەرەسلەر گو- يا بۆرە قويغا ئېتىلغاندەك ئىسلام لەشكەرلىرىگە باستۇرۇپ كەلدى. ئىسلام لەشكەرلىرى ساراسىمىگە چۈشۈپ قالدى. بۇ چاغدا خۇدانىڭ قۇدرىتى بىلەن ئىلاھىي تاغدىن تۇمەنمىڭ ئاق نار تۆگە (بۇغرا) ھۆر- كىرەپ، نەرە تارتىپ جەڭ مەيدانىغا كىرىپ كۈپپارلارنى تېپىپ، چىشلەپ، تىرىپىرەن قىلىپ، ئىسلام لەشكىرىنى غەمدىن خالاس قىلدى ۋە ھايال ئۆتمەي تۆگىلەر ئۆز ماكانى ئىلاھىي تاغقا چىقىپ غايىب بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ تاغ «بۇغرا تېغى» دەپ ئاتىلىدىغان بولغانمىش.

5

رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بۇ يەر ئەسلىدە باغۇبوستانلىق، گۈل - گۈلىستانلىق گۈزەل بىر جاي ئى- كەن. بۇ يەردە يەتمىش ئىككى خىل كېسەلگە داۋا شىپالىق كۆل ۋە تۇمەن چەشمىلەر (بۇلاق) بار ئىكەن. بۇ يەرگە تېخى ئادەمزات ئايىغى يەتمىگەن زامانلاردا، بۇ جاينى كۈھمقاپتىكى پەرىزاتلار سەيلە - سایاھەت ماكانى قىلىپ، ھەر كۈنى تۈن يېرىمدا بۇ يەرگە كېلىپ شىپالىق كۆلدە يۇيۇنىدىكەن.

يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ جايغا ئادەمزات قەدىمى يېتىپتۇ. ئادەمزاتلار كۈندۈزلىرى ناشايان ئىشلارنى قىلسا، كېچىلىرى پەرىزاتلارنىڭ پاك بەدىنىگە كۆز سېلىپ، سەيلە - سایاھەتىگە دەخلى - تە- رۇز يەتكۈزۈپتۇ. ئادەمزاتنىڭ بۇ قىلمىشىدىن يىرگەنگەن پەرىزاتلار خۇداغا، بەزىلەر قىرىق يىل دېسە، بەزىلەر تۆت يۈز يىل دەيدۇ، ئىبادەت قىلىپ، ئادەمزاتنىڭ بۇ قىلمىشىدىن ئۆزلىرىنى خالاس قىلىشنى تەلەپ قىپتۇ. ئۇلارنىڭ دۇئاسى ئىجابەت بولۇپ، كۈنلەرنىڭ بىرىدە قۇدرەت ئىلاھى بۇ زېمىنىڭ ئىككى قۇلىقىدىن تۇتۇپ زېمىن ئاستىدىن قىرىق مىڭ گەز كۆتۈرۈپ زېمىن ئۈستىگە قويۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ تاغ بىنا بوپتۇ. زېمىندىكى شىپالىق كۆل ۋە مىليون چەشمىلەر گويا بىر پىيالە سۇنى كۆتۈرگەندەك داۋالغۇماي تاغ ئۈستىگە بىنا بوپتۇ.

6

قەدىمكى زاماندا بىر ئەۋلىيا ئۆتكەنىكەن، ئۇنىڭ ئىسمى بۇغداتۇ ئىكەن.

بۇغداتۇ توققۇز ياشقا كىرگەندە ئاتا - ئانىسىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە جاڭگالغا قوي باققىلى مېڭىپ- تۇ. ئۇ ئېلىپ ماڭغان قوي توقسان توققۇز تۇياق ئىكەن، مىنگەن ئېتى ئۈچ پۇتلۇق بوز ئات ئىكەن. ئۈچ تايغىنىنىڭ قۇيرۇقى يوق بولۇپ، ئۇ ئىتلار قويلارنى مۇھاپىزەت قىلىپ بىللە ماڭىدىكەن. بۇغداتۇ جاڭگالدا مىڭ يىل قوي باققان بولسىمۇ، لېكىن توقسان توققۇز قويى يۈز بولماپتۇ، ئۈچ پۇتلۇق ئېتى

تۆت پۇتلۇق بولماپتۇ، ئىتلىرىنىڭ قۇيرۇقى ئۇزارماپتۇ.

بۇغداتۇ مەن ئۆزۈم ئەۋلىيا تۇرۇپ نېمە ئۈچۈن قىلغان ئىشىمنىڭ نەتىجىسى چىقمايدۇ؟ دەپ كۆپ ئويلىنىدىكەن. ئۇ ئۆزىنىڭ ئويىنى جاڭگالدا ئۆزىگە دائىم سۇ توشۇپ بېرىدىغان بىر كەمپىرگە ئېيتىپ بېرىدىكەن. كەمپىر: «سەۋر قىل، بىر كۈنى بولمىسا بىر كۈنى مۇراد ـ مەقسىتىڭ ئەملگە ئاشىدۇ. سەن بۇ ئىشنى ھەرگىز ئاتا ـ ئاناڭغا ئېيتقۇچى بولما. ئەگەر ئېيتىپ قويىدىغان بولساڭ، ئەۋلىيالىق مەرتىۋەڭدىن قۇرۇق قالىسەن» دەيدىكەن.

بۇغداتۇ كەمپىرنىڭ ئېيتقىنى بويىچە، ئەۋلىيالىق مەرتىۋەم قولدىن كېتىپ قالمىسۇن، دەپ ئۆزىنىڭ ئىشلىرىنى ئاتا ـ ئانىسىغا زادى ئېيتماپتۇ. ئاتا ـ ئانىسىمۇ بالىمىز كۆپەيگەن قويلارنى ۋاقتىنچە بىزگە كۆرسەتمەي يۈرگەن بولۇشى مۇمكىن، ئۇنىڭ ئەمگەك نەتىجىسى بەربىر ئائىلىمىزگە تەئەللۇق بولغاندىن كېيىن سۇرۇشتۇرۇپ نېمە قىلاتتۇق، دەپ يۈرۈۋېرىپتۇ.

بۇغداتۇ بىر كۈنى ئويلىنىپ، دەرد ـ ئەلەمنى ئىچىگە سىغدۇرالماي، بولغان ۋەقەنى ئاتا ـ ئانىسىغا ئېيتىپتۇ. ئاتا ـ ئانىسى ئوغلىنىڭ ئېيتقانلىرىنى دىققەت بىلەن ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن كۆپ ئۆكۈنۈپ ۋە: «بالام، بۇگۈندىن باشلاپ ئۇسسۇلۇقۇڭ ئۈچۈن سۇنى بىز ئەكېلىپ بېرەيلى، كەمپىر ئەكەلگەن سۇنى ھەرگىز ئىچمىگىن» دەپتۇ. ئەتىسى قاق چۈش ۋاقتىدا بۇغداتۇنىڭ ئۇسسۇلۇقى ئۈچۈن ئۇنىڭ ئاتا ـ ئانىسى جاڭگالنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىن، كەمپىر كۈنپېتىش تەرىپىدىن بىر ھېجىر سوغۇق سۇ ئەكېلىش ئۈچۈن كېتىپتۇ. كەمپىر بۇرۇنقى ئادىتى بويىچە ھېچ ئىش بولمىغاندەك سۇنى كۆتۈرۈپ كەپتۇ. بۇغداتۇنىڭ ئاتا ـ ئانىسى بولسا بۇ چاغدا تېخى يېتىپ كېلەلمىگەنىكەن. بۇغداتۇ كەمپىرنىڭ سۇيىنى ئىچكىلى ئۇنىماپتۇ. ئۇ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ سۇ ئەكېلىۋاتقىنىنى، شۇ سۇنى ئىچمىسە بولمايدىغانلىقىنى

ئېيتىپ ئۆزىڭىزنى بىلدۇرۇپتۇ. كەمپىر:

— نەچچە ۋاقىتتىن بېرى مېنىڭ سۈيۈمنى ئىچىپ ھېچقانداق رەھمەت - ھەشقاللايمايۇق، ھالا بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە مېنىڭ سۈيۈمنى ياراتمايدىغان بولۇپ قالدىڭمۇ؟! — دەپ كايىپتۇ. بۇغداتۇ:

— سېنىڭكىنىمۇ ئىچىمەن، ئەمما بۇگۈنچە ئالدى بىلەن ئاتا - ئانامنىڭ سۈيىنى ئىچىمەن. ئۇلار يىراق يول يۈرۈپ مېڭ بىر مۇشەققەتتە ماڭا سۇ ئەكەلسە ئۇنى ئىچمىسەم بولامدۇ؟ — دەپتۇ. كەمپىر:

— ئۇنداق بولسا ساڭا بۇنىڭدىن كېيىن ھەرگىز سۇ ئېلىپ كەلمەيمەن، — دەپ قېيىدىغان بولۇپ ئارقىسىغا يېنىپتۇ. ئاتا - ئانىسىنىڭ سۇ ئەكېلىشى ئۈچۈن توققۇزئوت دەريادىن ئۆتۈشىگە توغرا كېلىدىغانلىقىنى بىلدىغان بۇغداتۇ، كەمپىر بىلەن ئادا - جۈدا بولۇپ كېتىشتىن ئەنسىرەپ، كەمپىرنى چاقىرىپ:

— بوپتۇ، بۇگۈن ئالدى بىلەن سېنىڭ سۈيۈڭنى ئىچەي، ئەتىدىن باشلاپ كىمنىڭ سۈيىنى ئىچىشنى ئۆزۈم بەلگىلەيمەن، بۇنىڭ ئۈچۈن رەنجىمەيسەن، — دەپ كەمپىرنىڭ قولىدىن ھېجىرنى تارتىپ ئېلىپ بىر ئوتلىشى بىلەن تەڭ ئاتا - ئانىسى يېتىپ كەپتۇ ئە:

— توختا، بالام، بۇگۈن يەنە ئازدىڭ، دەرھال ئارقاڭغا قارا، — دەپتۇ. بۇغداتۇ دەرھال ئارقىسىغا قارىغۇدەك بولسا، توقسان توققۇز يالماۋۇز توقسان توققۇز ساغلىقنىڭ بالىسىنى تېزلىك بىلەن يەۋاتقۇدەك. كەمپىرنىڭ چىرايىدا قان قالماپتۇ. بۇغداتۇنىڭ ئەرۋاھى قىرىق گەز ئۆرلەپ، غەزەپ ئوتى پەلەككە يېتىپتۇ - دە، قولىغا قامچىسىنى ئېلىپ كەمپىر باشلىق توقسان توققۇز يالماۋۇزنى ئۇر - سۇر قىلىپ قوغلاپ مېڭىپتۇ.

ئەسلىدە بۇغداتۇ ھەر قېتىم كەمپىرنىڭ سۈيىنى ئىچىۋاتقان دەقىقىدە، يالماۋۇزلار كەمپىر بىلەن كېلىشىپ قويغىنى بويىچە تاپ باستۇرماي يېتىپ كېلىپ قوزىلارنى يەپ قورسىقىنى تويدۇرىدىكەن، ئاتىنىڭ بىر پۇتىنى كېسىپ ئېلىپ توقماق قىلىدىكەن، ئىتلارنىڭ قۇيرۇقىنى ئۈزۈپ چاچ سالىدىكەن. شۇ يايلاقتىكى باشقا پادىچىلارنىڭ ماللىرىنىمۇ شۇنداق قىلىپ يەيدىكەن. شۇ يايلاقتىكى باشقا قىرىق مىڭ پادىچى كەمپىرنىڭ بۇ ھىيلىسىنى ئۇقۇپ قېلىپ، ئۇنىڭ ئەدىبىنى بېرىشنى نىيەت قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلاردا ئەۋلىيالىق سۈپەت بولمىغاچقا، بۇ ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىغانىكەن.

بۇغداتۇ يالماۋۇزلار بىلەن قىرىق كۈن قاتتىق ئېلىشىپ ئۇلارنى يوقتىپتۇ. بۇغداتۇ ئۆزىنى مىڭ يىل ئەخمەق قىلغان كەمپىر ۋە يالماۋۇزلارنى ئۇجۇقتۇرغانلىقىدىن چەكسىز خۇشاللىققا چۆمگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۆزىنىڭ كەمپىرنىڭ دامىغا چۈشۈپ، ئۇزۇن يىل ئاتا - ئانىسىدىن سىر ساقلىغانلىقى، ئۇلارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئالمىغانلىقى ۋە گېپىنى ئاڭلىماي كەلگەنلىكىنى ئويلىغاندا ئىچ - ئىچىدىن قاتتىق ھەسرەتلىنىپتۇ. ئۇ، نېمە ئۈچۈن ھەممە ئىشنى ئالدى بىلەن ئاتا - ئانامغا ئېيتمىغان بولغىيتتىم، ئەسلىدە ئەۋلىيانىڭ ئاتا - ئانىسى ئەۋلىيا بولىدىكەن ئەمەسمۇ، دېگەنلەرنى قايتا - قايتا ئويلاپ ئۆكۈنۈپتۇ. نەتىجىدە، خۇشاللىقىنى ھەسرىتى بېسىپ چۈشۈپتۇ. بۇغداتۇ تەڭرىگە يېلىنىپ:

— ئەي، ئۇلۇغ تەڭرىم، مەن ئەمدى ئاتا - ئانامنىڭ قېشىغا قانداق بارىمەن؟! يۈزىگە قانداق قارايمەن؟! — دەپ ئىلتىجا قىلغانىكەن، تەڭرىدىن:

— ئەقلىڭگە باركاللا! ئەۋلىيالىقنى ساڭا مىڭ يىل بەردىم. ھازىر مىڭ ياشقا كىردىڭ. بۇ مىڭ يىل ئەۋلىيالىق ئىشلىرىڭنىڭ تەييارلىق باسقۇچى. ئەۋلىيالىقنى بىر ئاش پىشىم ۋاقىتلا ئىشلىتىپ مىڭ يىلدا ئورۇندىغىلى بولىدىغان ئىشنى ئورۇندىدىڭ. مۇبادا ئاتا - ئاناڭنىڭ ئالدىدا ھەقىقەتەن يۈز

كېلەلمىگۈدەك بولساڭ، يەنە بىر ئىشنى بېجىرگىن، ــ دېگەن سادا كەپتۇ.

ــ ئۇلۇغ تەڭرىم، مەن ئاتا ـ ئانامنى رازى قىلىش ئۈچۈن قانچە يىل جاپا چەكسەم مەيلى، ــ دەپتۇ بۇغداتۇ.

ــ ئۇنداق بولسا، داداڭنى دولاڭغا ئېلىپ، ئاناڭنى ئىككى قولۇڭ بىلەن كۆتۈرۈپ، ئۆزۈڭ پادا باققان يايلاقتا قىرىق مىڭ قېتىم شەرقتىن غەربكە ئايلاندۇرۇپ چىققىن. شۇ چاغدا پۈتۈن خالايىق ساۋابلىق ئىشىڭنى كۆرۈپ تەسىرلەنسە، ئاندىن سەن ئۆتكۈزگەن سەۋەنلىكىنى مەنمۇ ۋە ئاتا ـ ئانامۇ كەچۈرىمىز، ــ دەپتۇ تەڭرى.

بۇغداتۇ تەڭرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئۇنىمىغىنىغا قويماي بىرىنى يۆدۈپ، بىرىنى قولىدا كۆتۈرۈپ يايلاقنى قىرىق مىڭ قېتىم ئايلىنىپتۇ. تەڭرى ئۇنىڭ چىداملىقىدىن تەسىرلىنىپ، ئۇنى ئىنسان سۈپىتىدە هايات قالدۇرسام، بۇ دۇنيادا هېچقانچە قەدىر ـ قىممىتى بولمايدۇ، شۇڭا ئۇنى ئەۋلىيا تېغىغا ئايلاندۇرۇۋېتەي، دەپ ئەمر قىلغانىكەن، بۇغداتۇ بىلەن ئاتا ـ ئانىسى قوشۇلۇپ چوڭ بىر تاغقا ئايلىنىپ كېتىپتۇ. بۇ تاغ شۇنىڭدىن باشلاپ «بۇغداتۇ تېغى» دەپ ئاتىلىپتۇ، كېيىنچە ئۆزگىرىپ «بۇغدا تېغى» دېيىلىدىغان بوپتۇ. بۇغدا تېغى دېگەنلىك ــ ئەۋلىيا تېغى دېگەنلىك ئىكەن.

بۇغداتۇنىڭ دادىسىنىڭ بېشى ئاق بولغاچقا، بۇغدا تېغىنىڭ چوققىسىمۇ ئاق ئىكەن. ئۇ شىمالغا قاراپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن ساقال ـ بۇرۇتلىرى قارىغايغا ئۆزگىرىپ كېتىپتۇ. بۇغداتۇنىڭ ئانىسىنىڭ قورسىقى چوڭ بىر كۆلگە ئايلىنىپتۇ، ئۇ كۆل «بۇغدا كۆلى» دەپ ئاتىلىپتۇ. ئاتا ـ بالا ئىككىسىنىڭ ئارىسىدا سۇ سىرغىپ چىقىپ كەمپىر بىلەن يالماۋۇزلارنىڭ بېشىغا قۇيۇلىدىكەن، ئاشقىنى باشقا ياقتا ئېقىپ كىشىلەرنىڭ ئۇسسۇلۇقىنى قاندۇرىدىكەن. ئۇ سۇ بىر كۈن توختاپ قالسا، كەمپىر ۋە يالماۋۇزلار باش كۆتۈرۈپ چىقار ئىمىش.

دېمەك، بۇغدا تېغى، بۇغدا كۆلى مانا مۇشۇنداق بارلىققا كەلگەنىكەن.

غازى ئەمەت سىزغان

ئىدقۇت تېغىنىڭ پەيدا بولۇشى

1

ـەدىمكى زاماندا تۇرپان ناھايىتى بايلىقلىق، ئاۋات بىر يۇرت ئىكەن. كۈنلەردىن بىر كۈ- نى بۇغدا تېغىدا بىر ئەجدىھا پەيدا بولۇپ قاپتۇ. ئۇ ئەجدىھا ھەر يىلى ئەتىيازدا بۇغدا تېغىدىن تۇرپانغا چۈشۈپ مال - چارۋا، زىرائەتلەرنى ۋەيران قىلىپلا قالماي، بەلكى پۇقرالارنىمۇ يەپ يۇرتقا مىسلىسىز چوڭ ئاپەت بولۇپ قاپتۇ. يۇرتنىڭ خاقانى ئەجدىھانى يوقىتىشقا نۇرغۇنلىغان پالۋانلارنى ئەۋەتكەن بولسىمۇ، ئۇلار ئەجدىھاغا تەڭ كېلەلمەي ئۆلۈپ تۈگەپ كېتىپ- تۇ. دەل شۇ كۈنلەردە بۇ يۇرتتىن ئاجايىپ بىر پالۋان چىقىپتۇ. ئۇ خاقاندىن ئەجدىھانى يوقىتىشقا ئاتلىنىشقا ئىجازەت بېرىشنى سوراپتۇ. خاقان ئەگەر پالۋان يېگىت ئەجدىھانى يوقىتىپ قايتىپ كەل- سە، قىزىنى بېرىپ ئۆزىگە كۈيئوغۇل قىلىۋالماقچى بوپتۇ. ئەمما، يېگىت پەقەت ئۆز ئەل - يۇرتىنى بۇ بالا - قازادىن خالاس قىلىشتىن باشقىنى ئويلىمايدىكەن.

قىش ئۆتۈپ ئەتىياز كېلىپ ئەجدىھانىڭ بۇغداتېغىدىن چۈشىدىغان ۋاقتى بولۇپ قاپتۇ. يېگىت مىسران قىلىچىنى ئېلىپ، دۇلدۇل ئېتىغا مىنىپ يولغا چىقىپتۇ. ئۇ ئېتىنى ئوتلاققا قويۇۋېتىپ، ئەجدىھانىڭ يولىنى توسۇپ بىر قىيا تاشنىڭ كەينىگە مۆكۈنۈپ يېتىپتۇ. بىر چاغدا يېگىت قارىسا ئەج- دىھا كېلىۋاتقۇدەك. ئۇ مىسران قىلىچىنى قولىغا ئېلىپ ئەجدىھانىڭ يولىنى توسۇپتۇ. ئەجدىھا ئاغزى- دىن ئوت چاچرىتىپ پالۋان يېگىتكە ھۇجۇم قىپتۇ. پالۋان يېگىت مىسران قىلىچىنى كۆتۈرۈپ قەھر - غەزەپ بىلەن ئەجدىھاغا ئېتىلىپتۇ. ئۇ ئىككىسىنىڭ ئېلىشىشىدىن يەر - زېمىن تىترەپ لەر- زىگە كېلىپتۇ. ئۇلار ئۇچ كېچە - كۈندۈز قاتتىق ئېلىشىپتۇ. ئەجدىھا پالۋان يېگىتنى دەم تارتىپ سۇ- مۇرۇشكە باشلاپتۇ، پالۋان يېگىت قىلىچىنى توغرا تۇتۇپ ئەجدىھاغا قاراپ يۈگۈرۈپتۇ. بۇ چاغدا پالۋان يېگىتنىڭ مىسران قىلىچى ئەجدىھانى ئوتتۇرىدىن تىلىپ تاشلاپتۇ. ئەجدىھا ئۆلگىنىگە تەن بەرمەي تول- غانغانىكەن، يېگىت ئۇنىڭ قۇيرۇقىنى چىگىپ، قىلىچىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ئەجدىھانى چېپىشقا باشلاپ- تۇ. پالۋان يېگىت توققۇز قېتىم قىلىچ ئۇرغاندا ئەجدىھا تۆت پارچە بولۇپ جېنى چىقىپتۇ. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئەجدىھا ئاخىر تاغقا ئايلىنىپ كېتىپتۇ. ئىدقۇت تېغى ئەنە شۇنداق پەيدا بولغانىمىش. ئىدقۇت تېغىدىكى توققۇز ئېغىز جىلغا ئەجدىھانى چاپقاندا پارچىلانغان تاشلاردىن ھاسىل بولغانىكەن. بۇ تاغ كېيىنچە يالقۇنتاغ دەپ ئاتىلىدىغان بوپتۇ.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، زامانلارنىڭ زامانىسىدا ئىدىقۇت تېغىنىڭ ئورنى ئۇزۇنغا سوزۇلغان بىر گۈزەل باغ ئىكەن. بۇ باغدا دۇنيادىكى ھەر خىل گىياھلارنىڭ ھەممىسى تېپىلىدىكەن، يىلنىڭ ھەممە پەسلىدە بۇ باغ گۈللەپ ـ ياشناپ تۇرىدىكەن. بۇ باغنى ئالىپ ئاتلىق مەشھۇر باتۇر يىگىت شاھنىڭ گۈزەل قىزىنىڭ ھۆرمىتىگە ئاتاپ بىنا قىلغانىكەن.

ئالىپ بىلەن مەلىكە بىر ـ بىرىگە بەكمۇ كۆيۈمچان ئىكەن، بىر ـ بىرىدىن ئايرىلىشقا كۆڭلى ئۇ ـ نمايدىكەن، ئۇلار بۇ باغدا دائىم بىللە ئويناپ تاماشا قىلىدىكەن. بۇ مەملىكەتنىڭ شاھى ئادىل، خەلقى ئەمگەكچان، تۇرمۇشى قوۋناق ئىكەن. قەھرىمان ئالىپ شاھ لەشكەرلىرىگە سەركەردە ئىكەن. ئالىپ بـ ـ لەن مەلىكىنىڭ سۆيگۈسىدىن خەۋەر تاپقان شاھ پۈتۈن ئەلنى توي ـ تاماشىغا ئېيتىپ، قىرىق بىر كۈن توي قىلىپ، بۇ ئىككى ياشنىڭ بېشىنى چاتماق بوپتۇ.

توي باشلىنىپ ئون نەچچە كۈن ئۆتكەندە ياقا ئەلدىن بۇ مەملىكەتنى بېسىۋېلىش غەرىزىدە ياۋ لەشكەرلىرى كەلگەنلىكى مەلۇم بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن توي توختاپ، پۈتۈن ئەل دۈشمەنگە قارشى ئاتلـ ـ نىپتۇ. مەلىكىمۇ سۆيگەن ۋاپادارى ئالىپقا مىسران قىلىچ تەقدىم قىپتۇ ۋە ئۇنى جەڭ مەيدانىغا ئۇزد ـ تىپتۇ. ئاردىدىن ئوچ ـ تۆت ئاي ئۆتكەندە ئالىپ ۋە ئۇنىڭ سەپداشلىرىنىڭ جەڭدە مەردلەرچە قۇربان بولغانلىقى ئاڭلىنىپتۇ. ياۋۇز دۈشمەن دەبدەبە بىلەن بۇ جايغا باستۇرۇپ كەپتۇ. بۇ ياۋۇزلۇقنى كۆرگەن مەلىكە دۈشمەنگە چەكسىز غەزەپ ـ نەپرەت، ئۆز ئېلى ۋە سۆيگۈسىگە بولغان چوڭقۇر مۇھەببىتى بىلەن گۈزەل باغقا كەپتۇ ـ دە، ئانا تۇپراقنى باغاشلاپ يېتىپ ئۇنىڭدىن مەدەت تىلەپتۇ. شۇ ھامان بۇ چەكسىز باغنىڭ ئورنىدا يالقۇنلىنىپ كۆيۈپ تۇرغان ھەيۋەتلىك تاغ بارلىققا كەپتۇ. تاغدىن چاقنىغان يالقۇنلۇق ئوتلار دۈشمەنلەرنى كۆيدۈرۈپ يەر بىلەن يەكسان قىپتۇ. كىشىلەر قايتىدىن بەختىيار تۇرمۇشقا ئېرە ـ شىپتۇ. خانىش قىزىنىڭ خاتىرە ئورنىدا قالدۇرغان ئۇنچە ـ مارجانلىرىنى بۇ دىيارغا چاچقانىكەن، ئۇ ـ نىڭدىن بۇ ۋادىدىكى ئۇزۇمزارلىق باغلار بارلىققا كەپتۇ. شۇ سەۋەبتىن ئۇزۇملەر ئۇنچە ـ مەرۋايىتقا، قىزىل سايۋا بولسا قىزىل ياقۇتقا ئوخشايدىكەن. تاغنىڭ تاك شەپقىدەك نۇرلۇق بولۇشى قىزىنىڭ ئەل ـ يۇرتى ۋە سۆيگۈسىگە بولغان مېھىر ـ مۇھەببىتى، بۇيلۇقتىكى تامچە بۇلاق گۈزەل مەلىكىنىڭ خۇشال ـ لىق كۆز يېشىمىش ...

ئابدۇكېرىم نەسىردىن سىزغان

تەڭگە تاغ

ئۇرۇنقى زاماندا ئاسماندا بىر ئىلاھ، يەردە بىر ئىلاھ بار ئىكەن. ئاسمان ئىلاھىنىڭ بىر قىزى بولۇپ، كۈن دېسە كۈندىن گۈزەل، ئاي دېسە ئايدىن گۈزەل، لەۋلىرى ھېقىقەتەك قىزىل، چىشلىرى ئۇنچىدەك سۈزۈك ئىكەن، خۇمار كۆزلىرى كىشىنى مەھلىيا قىلار ئىكەن. شۇ چاغلاردا يەر ئىلاھىنىڭمۇ بىر ئوغلى بولۇپ، باتۇرلۇقتا ئەل ئىچىدە يېگانىكەن.

بىر كۈنى ئاسمان ئىلاھىنىڭ قىزى يەتتە قەۋەت ئاسماننى سايا‌ھەت قىلىپ بولۇپ، ئاخىر كائىناتنى ئارىلاپ كېتىۋېتىپ، تاسادىپىي سۈلىرى شارقىراپ ئېقىپ تۇرغان، ياپيېشىل مايسىلىرى دېڭىزدەك دولقۇنلاپ تۇرغان، دەل ـ دەرەخلىرى ئۇپۇققا تۇتاشقان، ھەر خىل قۇشلىرى خەندان ئۇرۇپ سايراۋاتقان، يول بويلىرىدا لەيلى ـ ئەتىرگۈللىرى دىماغنى يارغۇدەك پۇراق چاچقان، بېھىشتىنمۇ گۈزەل جاينى كۆرۈپ قاپتۇ. بۇ يەر ئاتۇشنىڭ ئاغۇ يېزىسى ئىكەن. ئاسمان ئىلاھىنىڭ قىزى بۇ يەرنى بىر كۆرۈپلا ھوشىدىن بىدار بوپتۇ ـ دە، ئۆز ئوردىسىغا قايتىپ كېتىشنى ئۇنتۇپ شۇ يەرگە چۈشۈپتۇ. ئۇ ياپيېشىل چۆپلۈك ئۈستىدە بەخىرامان ئۇيقۇدا ياتقىنىدا يېقىنلا بىر يەردىن نەي ئاۋازى ئاڭلىنىپتۇ. ئۇ كۆزلىرىنى ئېچىپ نەي چېلىۋاتقان كىشىگە قارىماق بوپتۇ، بىراق كۆزلىرىنى ئاچالماپتۇ. نەي ئاۋازى بارغانسېرى يېقىنلاپتۇ، ئاخىر قىزنىڭ قۇلاق تۈۋىدىلا ئاڭلىنىشقا باشلاپتۇ. قىز كۆزلىرىنى غۇۋا ئېچىپتۇ، قارىسا يېنىدا بۇرۇتلىرى ئەمدىلا خەت تارتقان، قاۋۇل، كېلىشكەن بىر يىگىت تۇرغۇدەك. «ئاھ» دەپتۇ قىز يىلانداەك تولغىنىپ. «ئاھ» دەپتۇ يىگىتمۇ ئۇنىڭ لالىدەك قىزارغان لەۋلىرىنى يېقىپ.

بۇ ئەھۋالنى جاھانناما ئەينىكىدە كۆرۈپ تۇرغان ئاسمان ئىلاھى تۇمەنلىگەن سېھىرگەر نۆكەرلىرىنى يەر ئىلاھىنىڭ زېمىنلىرىنى، بولۇپمۇ ئاغۇ يېزىسىنى كۆكۈم ـ تالقان قىلىپ، توپىسىنى دېڭىزغا چېچىۋېتىش ئۈچۈن ئەۋەتىپتۇ. يىگىت بىلەن قىز ئاسمان ئىلاھىنىڭ نۆكەرلىرى بىلەن ئوتتۇز كۈن ئېلىشىپتۇ. ئاخىر ئاسمان ئىلاھىنىڭ سېھىرگەر نۆكەرلىرى ئۇرۇشتا يېڭىلىپ كۆزدىن غايىب بوپتۇ. بۇ خەۋەر ئاسمان ئىلاھىغا مەلۇم بولغۇچە توققۇز ئاي توققۇز كۈن ئۆتۈپتۇ.

ئىككىنچى قېتىم ئاسمان ئىلاھى ئۆزى كەپتۇ. ئۇ سېھىر بىلەن يىگىتنى ھالاك قىپتۇ. ئۆز گېپىگە كىرمىگەن ساھىبجامال قىزنىنى تۇغۇلغىنىغا بىر كۈن بولغان بالىسى بىلەن «سۈرىتى مۇبەددەل»[1] قىلىپ تاشقا ئايلاندۇرۇۋېتىپتۇ.

ھازىرمۇ تەڭگەتاغدا بالىسىنى ئېمىتىپ تۇرغان شۇ قىزنىڭ تاشقا ئايلانغان شەكلى بار.

ئالتۇنتاغ

سەرورەن ۋە پىشامشان پادىشاھلىقلىرى پەيدا بولۇشتىن نەچچە مىڭ يىللار ئىلگىرى بۇ جاينىڭ جەنۇبى ئۆركەشلەپ دولقۇنلاپ تۇرىدىغان چەكسىز كەتكەن دېڭىز ئىكەن. بۇ جايدىكى كىشىلەر مۇشۇ دېڭىزدىن بېلىق تۇتۇپ ۋە ئەتراپتىن ئوۋ ئوۋلاپ، ھالال ئەمگەك بىلەن ئىناق تۇرمۇش كەچۈرىدىكەن.

بىر كۈنى توساتتىنلا دېڭىز سۈيى چايقىلىپ پۈتكۈل دېڭىز دەھشەتلىك دولقۇنلاشقا باشلاپتۇ. ئاسمىنىدا دېڭىزنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ھور كۆتۈرۈلۈپ، خۇددى ئاسمان ئۆرۈلۈپ چۈشىدىغاندەك گۈلدۈرماما پەيدا بوپتۇ. ئاتا ـ بوۋىسىدىن تارتىپ بۇنداق ئەھۋالنى كۆرۈپ باقمىغان بېلىقچىلار قورقىنىدىن تورلىرىنى تاشلاپ جانىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن قېچىپتۇ. ئاز ساندىكىلىرى ئامان قاپتۇ، كۆپ ساندىكىلىرى دېڭىزنىڭ شىددەتلىك دولقۇنىدا ھالاك بوپتۇ. ئىككىنچى كۈنى تاڭ سۈزۈلۈش بىلەن كىشىلەر قارىغۇدەك بولسا، دېڭىزنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىدا كۆزنى قاماشتۇرىدىغان ساپسېرىق بىر تاغ پەيدا بوپتۇ، تاغنىڭ ئەتراپىدىكى سۇ بولسا ژاراقشىپ قاينىۋاتقۇدەك، ئۆلگەن بېلىقلارنىڭ تولىلىقىدىن سۇ يۈزى كۆرۈنمەپتۇ. پۈتكۈل ئالەم تونۇردەك قىزىپ كېتىپتۇ.

كىشىلەر بۇ سېرىق تاغنىڭ سىرى ئۈستىدە تالاش ـ تارتىشقا چۈشۈپتۇ. بەزىلەر «بۇ تەڭرىنىڭ بىزگە قىلغان شاپائىتى» دېسە، بەزىلەر «بۇ ئالامەتلەر زېمىننىڭ كۆيۈشىنىڭ بېشارىتى» دەپ جەزم قىپتۇ. قانداقلا قىلمىسۇن ئۇلار بۇ سېرىق تاغنىڭ سىرىنى يېشەلمەپتۇ. ئۇيان تارتىپ، بۇيان تارتىپ ئاخىر بۇ سېرىق تاغنىڭ سىرىنىڭ نېمىلىكىنى بىلىپ كېلىش ئۈچۈن تاغ يۈرەك پالۋانلارنى ماڭدۇرۇپتۇ. بۇ تاغقا بېرىشتا پەقەت سۇ يولى بىلەن مېڭىشقا توغرا كەلگەچكە، پالۋانلار كېمە بىلەن مىڭ بىر مۇشەققەتتە تاغقا يېقىنلىشىپتۇ. ئۇلار يېقىن بېرىپ قارىغۇدەك بولسا، پارقىراپ تۇرغان سېرىق تاغنىڭ ھەممىسى پۈتۈنلەي ئالتۇن ئىكەن. پالۋانلار ئۆزلىرىنى بېسىۋېلىپ، پۈت ـ قوللىرىنىڭ بارماقلىرىنى كېسىپ قان قىپتۇ[2]، ئاندىن قىلىچ، خەنجەرلىرى بىلەن كېسىپ ئادەم بېشىدەك، ئات كاللىسىدەك چوڭلۇقتىكى ئالتۇنلارنى ئېلىپ قايتىپ كەپتۇ. بۇ تاغنىڭ سىرى ئاخىر ئېچىلىپتۇ. يېقىن ئەتراپتىكى كىشىلەر ئۆز ئېھتىياجىغا تۇشلۇق ئالتۇن ئېلىپ، ئۇنىڭدىن ئۇزۇك، بىلەزۈك ۋە زىرە ياساپ خوتۇن ـ قىزلىرىغا زىننەت بۇيۇملىرى قىلىپ بېرىپتۇ، ھەتتا ئۆي جابدۇقلىرىنىمۇ ئالتۇندىن ياسىۋاپتۇ، ئېشىنغانلىرىنى سېتىپ بايىشات ياشاپتۇ. كېيىنچە «پالانچى يەردە ئالتۇنتاغ پەيدا بوپتۇ، تاغنىڭ ھەممىلا يېرى ئالتۇن ئىكەن» دېگەن خەۋەر قۇلاقتىن ـ قۇلاققا يېتىپ، تېزلا يىراق ـ يېقىندىكى ئەللەرگە تارـ

قىلىپتۇ. بەزى ئەللەر خەلقى ئۆز دۆلىتىدە تۇرۇپمۇ ساپسېرىق نۇر چېچىپ تۇرغان ئالتۇنلارنى چۈشەپ ياتالماپتۇ.

ھەممىلا جايدا ئالتۇنتاغنىڭ شۆھرىتى پۈر كېتىپتۇ. ئالتۇن ئېلىش، ئالتۇنتاغنى كۆرۈپ بېقىش ھەۋىسىدە تەرەپ ـ تەرەپتىن نەچچە ـ نەچچە تۈمەنلىگەن ئادەم ئالتۇنتاغ تەرەپكە ئېقىپتۇ. ئالتۇنتاغ كىشىلەر توپى قايناممدا قاپتۇ. توپلانغان كىشىلەر ساپسېرىق ئالتۇننى كۆرۈپ نېيىتىنى بۇزۇپ، ئۆز-ئارا قىزغىنىشىپ، ئالتۇنتاغنى بۆلۈشۈۋاپتۇ. كىشىلەر كۆپەيگەنچە ئالتۇنتاغ يېتىشمەي جېدەل ـ ما-جىرا تۇغۇلۇپ، ئۆزئارا قىرغىنچىلىق باشلىنىپتۇ، كۈچلۈكلەر ئاجىزلارنى ئۆلتۈرۈپتۇ. ئالتۇن ئۈچۈن بىگۇناھ ئۆلگەنلەرنىڭ ئۆلۈكى تاغدەك دۆۋىلىنىپ، قانلىرى ئېقىن ياساپ تۆۋەنگە ئېقىشقا باشلاپتۇ. تاغ قاپتاللىرى، چوققىلار قىپقىزىل قانغا بويىلىپتۇ.

ئىنسانلارنىڭ بۇ قەبىھ زوراۋانلىقىدىن تاغ غەزەپكە كەپتۇ، لېكىن ئالتۇنتاغنىڭ يەر يۈزىدىن يو-قىغۇسى يوق ئىكەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئىنساپ ـ تەۋپىقىنى سىناش ئۈچۈن تاش-تۇپراققا سىڭىپ كەتمەكچى بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئالتۇنتاغنىڭ كۆپ قىسمى كېرەكسىز تاشلارغا ئايلا-نىپتۇ، ئاز بىر قىسمى تاش ـ شېغىللار ئارىسىغا سىڭىپ كېتىپتۇ. يەنە بىر قىسمى بولسا لەئەل ـ يا-قۇت، ھەتتا ئالتۇندىنمۇ قىممەت تاشلارغا ئايلىنىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئىنسانلار ئالتۇنغا ئىلگىرىكى-دەك ئەجىرسىز ئېرىشمەستىن، ئەمگەك سىڭدۈرىدىغان، ئالتۇننى ئۆز ئېھتىياجىغا تۇشلۇق ئاز-ئازدىن ئالىدىغان بوپتۇ. ئالتۇنتاغ پەيدا بولۇپ شۇنچە يىللاردىن بۇيان نۇرغۇنلىغان كىشىلەر بۇ تاغقا چىقىپ ئالتۇن كولايدىكەن، ئەمما بۇ ئالتۇنلار تېخىچە تۈگىمەپتۇ.

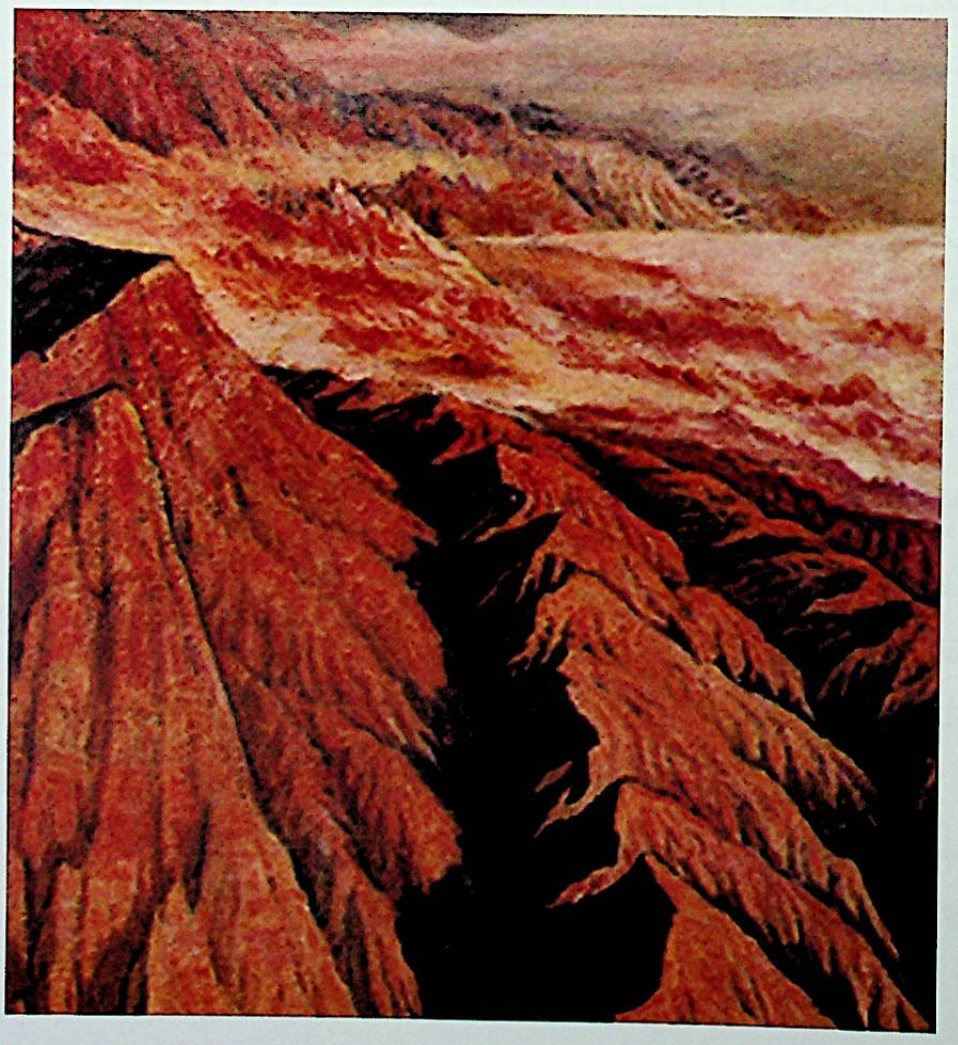
ئالتۇنتاغنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن تەڭ دېگىز سۈيى ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن، نۇرغۇن يىللار ئۆتۈپتۇ، سۇمۇ كۆپ ئازلاپتۇ. كېيىنچە كىشىلەر بۇ تاغنىڭ شىمالىغا يىغىلغان سۇنى يۇلتۇز كۆلى[3]، جەنۇبىغا يىغىلغان سۇنى بولسا كۆكنۇر كۆلى[4] دەپ ئاتاپتۇ.

تۇز تاغ

ئاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شىكارغا چىقىپ تاشمىلىقىنىڭ[5] غەربىدىكى تاغ باغرىغا كەلگەندە ئۇزۇق - تۇلۇكى، تۇزلىرى تۈگەپتۇ. ئوردىغا ئادەم ئەۋەتىپ ئۇزۇق - تۇلۇك ئالدۇرۇپ كەپتۇ، لېكىن ئەۋەتكەن ئادەم تۇز ئەكەلمەپتۇ. تاماق تۇزسىز بولسىمۇ شىكار كۆڭۈللۈك بولغاچقا، پادىشاھ خېلى ئۇزۇن تۇرۇپ قاپتۇ ۋە تۇز تېپىشقا ئادەم ئەۋەتىپتۇ. ئىككى كۈندىن كېيىن بىر ئاپقۇر تۇز تېپىپ كەپتۇ. شىكار ئاياغلىشىپ پادىشاھ قايتماقچى بولۇپ، چېدىر - بارگاھلىرىنى يىغىشتۇرۇشقا بۇيرۇپتۇ. پادىشاھنىڭ ئاشپىزى ئازغىنا ئېشىپ قالغان تۇزنى تۆكۈۋەتمەكچى بوپتۇ. پادىشاھ بىلەن شىكارغا چىققان دانا بىر كىشى بار ئىكەن، ئۇ شىكاردا كېسەل بولۇپ ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قاپتۇ. ئۇ ئەسلىدە شاھنىڭ ئەقىل كۆرسىتىدىغان خاس مەسلىھەتچىسى ئىكەن. ئۇ كىشى ياتقان ئورنىدىن سەل مىدىرلاپ: « ئۇ - لۇغ شاھىم، تۇز پۈتۈن تاۋامغا مەززە كىرگۈزىدىغان ئۇلۇغ نەرسە، ھەممىز ئاللاغا ئىلتىجا قىلىپ، دۇئا قىلىپ، تۇزنى مۇشۇ تاغقا چاچايلى. دۇئايىمىز ئىجابەت بولۇپ قالسا ئەجەب ئەمەس. بۇ تاغ تۇزتاغقا ئايلانسا، پۈتۈن ئىنسانلار بەھرىمەن بولسا» دەپتۇ. دۇئا ئىجابەت بولۇپ قىزىلتاغ تۇزتاغقا ئايلىنىپتۇ. بۇلار قايتىش ئالدىدا ھېلىقى كېسەل كىشىنىڭ ئەھۋالى ئېغىرلىشىپ «مېنى مۇشۇ جايغا قويىساڭلار» دەپ ۋەسىيەت قىپتۇ. ئۇ جان ئۈزگەندە ۋەسىيىتى بويىچە تاغ باغرىغا قويۇپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن كىشىلەر بۇ تاغنى قەدىرلەيدىغان بوپتۇ.

چەشتاغ

ەدىمكى زاماندا تاشمىلىق خەلقى ھازىرقى چەشتاغ ئورنىنى ھەر يىلى خامان قىلىدىكەن، چۈنكى بۇ يەرنىڭ ئورنى ئېگىز، شامالىلىق، تۈپرىقى قاتتىق بولغانلىقتىن، خامان ئۇچۇن بۇنىڭدىن ياخشى ئورۇن يوق ئىكەن. ھەر يىلى بۇغداي پىشقاندا ئۇنچىلەرنى بۇ چوڭ خاماڭا توپلاپ، ئۆزئارا يارەملىشىپ خامان ئېلىشىدىكەن. ئورما ۋاقىتلىرىدا مۇشۇ خاماندا باراۋەت قىلىپ مەشرەپ ئۇيۇشتۇرۇپ كۆڭۈل ئېچىشىدىكەن.

بىر يىلى بۇغداي بەك ئوخشاپتۇ، بۇغداينىڭ كۆپلۈكىدىن خامانغا پاتماي قاپتۇ. دېھقانلار خالىس نىيەت بىلەن بۇغدايلىرىنى بىر يەرگە چەشلەپتۇ. بۇغداي گويا تاغدەك دۆۋىلىنىپتۇ. مۆتىۋەرلەر خىزىر ئەلەيھىسسالامنىڭ بەرىكەت بېرىشىنى تىلەپ چەشنى بىر كېچە قوندۇرۇپ، ئەتىسى كۈن بىلەن تەڭ ئۇسىدىغان بولۇپ مەسلىھەت قىلىشىپتۇ.

ئەپسۇسكى، ئەتىسى چەشنى ئۇسۇشقا تەييارلىنىۋاتقاندا، تاشمىلىقنىڭ غەربىدىكى ئۇلۇغئارت دەشتىدىن زوراۋان، سۆرۈن تەلەتلىك، بەتبەشىرە قاراقچىلار بېسىپ كەپتۇ. خەلقنىڭ قەھر ـ غەزىپى تېشىپتۇ. ئۇلار ئارا، كالتەك، گۈرجەك، توقماقلارنى ئېلىپ، تولۇق قوراللانغان قاراقچىلار بىلەن ئېلىشىپتۇ. قاراقچىلارنىڭ نەيزە ـ قىلىچلىرى ئارىسىدا نۇرغۇنلىغان ئەزىمەتلەر ھالاك بوپتۇ، گەز دەريا سۈيى قىپقىزىل قانغا بويىلىپتۇ. قاراقچىلار قىيقاس ـ چۇقان قىلىشىپ، نۇرغۇنلىغان ئات، تۆگىلىرى بىلەن بۇغداي چەشنىڭ ئۈستىگە چىقىپ غەلىبە تەنتەنىسى بىلەن بەزمە قىلىشقا باشلاپتۇ. دەل شۇ چاغدا قىرغىندىن ئامان قالغان خەلق ۋە يۇرت ئاقساقاللىرى يىغىلىپ خۇداغا قاتتىق نالە ـ پەريات قىپتۇ ۋە: «ئى خۇدا، بىر يىللىق قان ـ تەر بەدىلىگە كەلگەن بۇغدايىنى ئۇلار ئەكەتكۈچە، ئۇنى بىر تاغقا ئايلاندۇرۇۋەتسەڭ. بىچارە بەندىلىرىڭنىڭ ئاھۇزارىنى ئاڭلىساڭ، تەلىپىنى ئىجابەت قىلساڭ، بىزمۇ سادىر قىلغان گۇناھىمىزنى تونۇپ ھەققىگە ئىبادەت قىلساق» دەپ قاتتىق ئاھ ئۇرۇشۇپتۇ.

شۇ ئەسنادا خەلقنىڭ تەلىپى ئىجابەت بولۇپ، قاراقچىلار ئات ـ تۆگىلىرى بىلەن چەشكە قوشۇلۇپ تاغقا ئايلىنىپ كېتىپتۇ. شۇنىڭدىن بېرى ئۇ تاغنى «چەشتاغ» دەپ ئاتايدىغان بوپتۇ. چەشتاغ ئۇستىدىكى تۆگىنىڭ ۋە ئاتنىڭ شەكلىدىكى تاشلار ئەنە شۇ قاراقچىلارنىڭ تاشقا ئايلانغان ئات ـ تۆگىلىرى ئىكەن. شۇ قىرغىنچىلىقتا شېھىت كەتكەن ئەزىمەتلەرنى خەلق چەشتاغ باغرىغا دەپنە قىپتۇ.

قۇمال تاغ

ئۇرۇنقى زاماندا ئاتۇشتا بىر پادىشاھ ئۆتكەنكەن. پادىشاھ ئۆزى ئادىل، ھەققانىيەتچى، ئەمما دېگىنىدىن يانمايدىغان ئادەم ئىكەن.

ئەنە شۇ پادىشاھنىڭ يالغۇز بىر ئوغلى بولغانىكەن. شاھزادىنىڭ ئىسمى تۆمۇر بولۇپ، ئوردىدا ئوقۇپ پاراسەتلىك يېگىت بولۇپ يېتىلىپتۇ. شاھزادە تۆمۇر ئون سەككىز ياشقا كىرگەن يىلى دادىسىغا مۇنداق بىر تەلەپ قويۇپتۇ:

ــ ئەي شاھىنشاھ دادا، مېنى ئوردىدا تەربىيىلەپ چوڭ قىلدىڭىز، يېشىم چوڭىيىپ بىر يېگىت بولۇپ قالدىم. سىزنىڭ ئۇمىدىڭىزنى ئاقلاش، سىزنىڭ ھەقىقىي ئوغلىڭىز بولۇش ئۈچۈن، تەلەپكە لايىق بولدۇممۇ، يوق، دەپ ئۆزۈمنى دەڭسەپ كۆرگىنىمدە بەزى تەرەپلەردە يېتەرسىزلىكىمنى ھېس قىلىپ قالدىم. مەندىكى كەمچىلىكنى تەرەپنى ئوردىدا تۇرۇپ تۈگەتكىلى بولمايدىكەن. ئىجازەت بەرگەن بولسىڭىز، جاھان ئايلىنىپ، تەربىيىلىنىپ كەلسەم.

پادىشاھ ئوغلىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلالماي ئۇنىڭدىن سوراپتۇ:

ــ قېنى ئېيتقىنا، ئوغلۇم، سەندە قايسى ھۈنەر، قايسى پەزىلەت كەمچىلىك قىلدى؟

ــ مەن تېخى جاھاننى كۆرۈپ ـ بىلىپ باقماپتىمەن، ئوردا ئەھلىدىن باشقىلارنىڭ قانداقلىقىنى چۈشىنىپ باقماپتىمەن، ــ دەپتۇ شاھزادە.

پادىشاھ يالغۇز ئوغلىغا بەك ئامراق بولغاچقا، ئۇنى سىرتلارغا چىقىرىشقا زادىلا كۆزى قىيمايدىكەن ھەم ئوغلىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلىۋېتىشكىمۇ كۆڭلى ئۇنىمايدىكەن، شۇڭا تەڭلىكتە قېلىپ ۋەزىرلىرىدىن مەسلىھەت سوراپتۇ.

ــ شاھزادىنىڭ ئېيتقانلىرى ئورۇنلۇق، ــ دەپتۇ ئوڭ قول ۋەزىرى شاھقا، ــ شاھزادە تەخت ۋارىسى بولغانىكەن، پۇقرالارنىڭ ئارىسىغا بېرىپ، ئۇلارنىڭ ھال ـ ئەھۋالىنى بىلىپ باققىنى تۈزۈك. بىلمىگەنلىرىنى تولۇقلاپ بىلىمدە كامالەتكە يېتىش ئۈچۈن، جاھان كېزىپ باققىنى ئەلۋەتتە دۇرۇس ئىشتۇر.

شۇنىڭ بىلەن شاھ ئوغلىغا ئىجازەت بېرىپ، قىرىق تۆگىگە مال جابدۇپ، قىرىق يىگىتنى قوشۇپ، شاھزادە تۆمۈرنى يولغا سېلىپ قويۇپتۇ. شاھزادىگە ئەگىشىپ ماڭغان قىرىق يىگىتنىڭ ئىچىدە قۇۋۇز ئىسىملىك بىر يىگىت بار ئىكەن. پادىشاھ ئۇنىڭغا شاھزادىنىڭ بىخەتەرلىكىنى جېكىلەپ مۇنداق دەپتۇ:

ــ سەن ئوغلۇمنىڭ ئامانلىقىغا ئىگە بولۇپ، ئامان ـ ئېسەن ئەكەلگىن، ئەگەر بىرەر كېلىشمەسلىك يۈز بەرسە كاللاڭنى ئالمەن!

قوۋۇز پادىشاھنىڭ تاپشۇرۇقىنى ئېلىپ، قىرىق يىگىتنى باشلاپ شاھزادە بىلەن مېڭىپتۇ.

شاھزادە كۆپ مەملىكەتلەرنى ئايلىنىپتۇ، مالىلىرىنى سېتىپتۇ، شۇنداق قىلىپ، ئايلىنىپ ئاخىر ئاققاش شەھىرىگە كېلىپ، بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ قاپتۇ. ئەنە شۇ بىر نەچچە كۈن ئىچىدە شاھزادە شەھەر ئىچىنى ئايلىنىپ يۈرۈپ، بىر قىزنى كۆرۈپ قاپتۇ. قىز شۇنداق چىرايلىق ئىكەنكى، دۇنيادا تەڭدىشى يوق ئىكەن.

قىز يولدا ئاتلىق كېلىۋاتقانكەن، نۇرغۇن كەپتەرلەر قىزنىڭ يېنىدا، بېشى ئۇستىدە ئۇچۇپ ئايلىنىپ، دولىلىرىغا قونۇپ يۈرگەن، قىزنىڭ كەينىدە قىرىق كېنىزەك كېلىۋاتقانكەن.

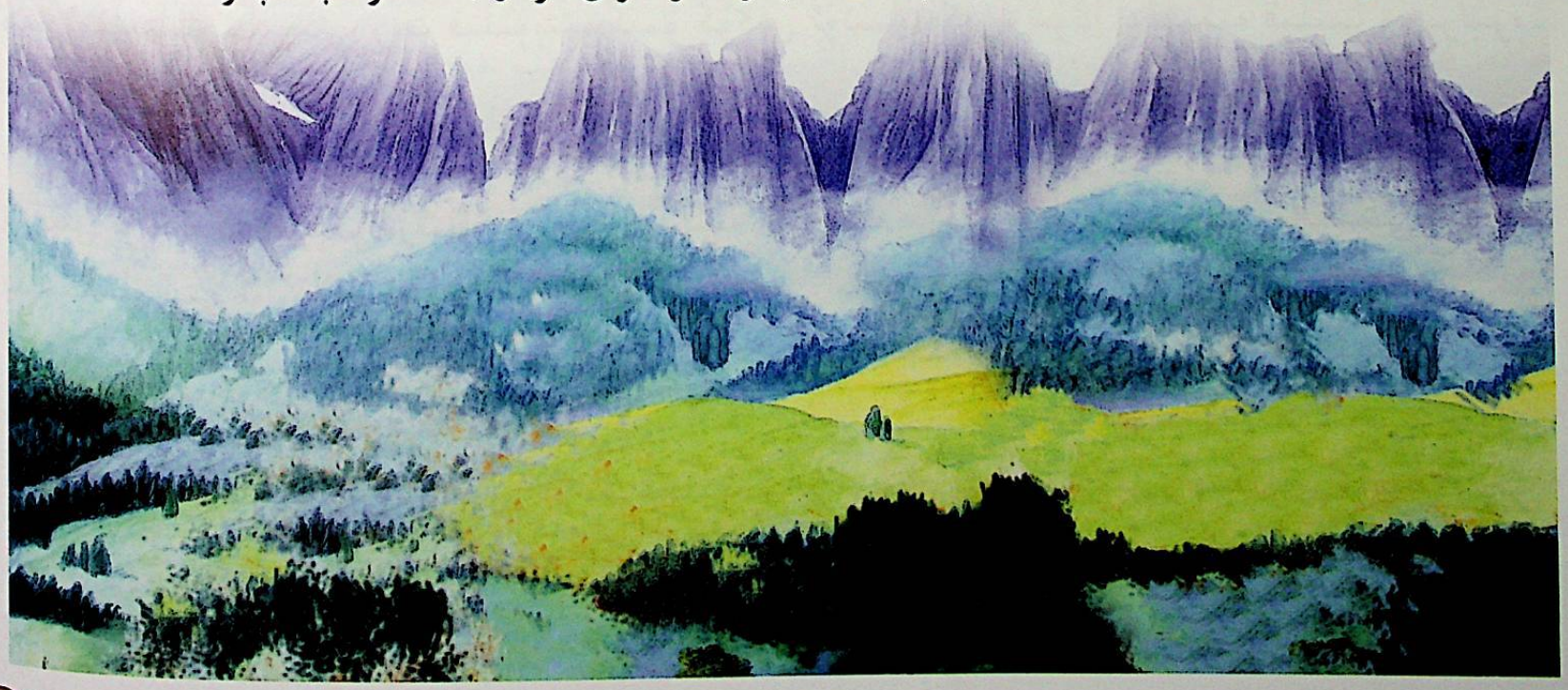
شاھزادە قىزنى بىر كۆرۈپلا ئېسىنى يوقتىپ ئاشىق بولۇپ قاپتۇ، شۇڭا قىزنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ مېڭىۋېرىپتۇ. بۇ چاغدا قىرىق يىگىت سارايدا قالغانكەن.

ئەسلىدە بۇ قىز شۇ يەردىكى خانىنىڭ قىزى بولۇپ، ئىسمى ئايگۈل مەلىكە ئىكەن. مەلىكە ھەر ھەپتىنىڭ ئۈچىنچى كۈنى كېنىزەكلىرى بىلەن شەھەر سىرتىدىكى باغقا ئوينىغىلى ئات مىنىپ چىقىدىكەن. ئۇنىڭ بېشىدا ئۈچۈۋاتقان كەپتەرلەر قىز ئالاھىدە تەربىيىلىگەن، گەپ ئۇقىدىغان، خەت توشۇيالايدىغان كەپتەرلەر ئىكەن.

قىز شەھەر سىرتىغا چىقىۋاتقاندا تۇيۇقسىزلا بىر ھادىسىگە يولۇقۇپتۇ.

قىزنىڭ مىنگەن ئېتى شاش بىر ئات ئىكەن. ئاخىرقى بىر مەھەللىدىن ئۆتۈۋاتقاندا، يول بويىدىكى تاملاردىن بىرى قىزنىڭ ئالدىغا تۇيۇقسىزلا ئۆرۈلۈپ چۈشۈپتۇ. تامنىڭ ئۆرۈلۈشىدىن ئۇركۈگەن ئات ئۆزىنى يانغا ئاتقانكەن، كەپتەرلەر بىلەن ئوينىشىپ خاتىرجەم كېتىۋاتقان مەلىكە ئاتنىڭ ھەركىتىگە ماسلىشالماي ئاتتىن يىقىلىپتۇ، لېكىن بىر پۇتى ئۈزەڭگىدىن چىقماي ئاتقا سۆرىلىپ قاپتۇ. تاسادىپىي يۇز بەرگەن ھادىسە بىلەن مەلىكىنىڭ بېشىغا ئەزرائىل سايە تاشلاپتۇ. كېنىزەكلەر چۇرقىرىشىپ كېتىپتۇ. ئات مەلىكىنى سۆرەپ كەينىگە قاچقانكەن، شاھزادە ئەھۋالنى كۆرۈپ، ئاتقا ئېتىلىپ بېرىپ، ئۇركۈگەن ئاتنىڭ ئېغىزدۇرۇقىدىن تۇتۇۋاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن قىزنى ئۆلۈمدىن قۇتۇلدۇرۇپ قاپتۇ.

قىز ھوشىغا كېلىپ كۆزىنى ئاچسا، بىر يىگىت ئۇنىڭ بېشىنى قۇچقىغا ئېلىپ، يۆلەپ ئولتۇرغۇدەك، ئۇ يىگىت شۇنداق قاۋۇل، چىرايلىق ئىكەنكى، قىز تېخى ئۇنداق كېلىشكەن يىگىتنى كۆرۈپ باقمىغانكەن. قىز يىگىتكە تەشەككۇر ئېيتىپتۇ، كۆڭلىدە بولسا يىگىتكە كۆيۈپ قاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن، مەلىكە شاھزادىنى باغقا تەكلىپ قىلىپ مېھمان قىپتۇ. شۇ كۈنى ئۇلار باغدا تۇنەپ قاپتۇ.

شاھزادىنىڭ سارايغا بارمىغىنىنى كۆرگەن قوۋۇز قىرىق يىگىتنى پۈتۈن شەھەرنى ئاختۇرۇپ، شاھزادىنى تېپىپ كېلىشكە بۇيرۇپ، ئۆزىمۇ تەرەپ - تەرەپكە يۈگۈرۈپتۇ، تاپالماپتۇ، كېچىچە ئاختۇرۇپتۇ، تاپالماپتۇ. تاڭ ئاتقاندا شاھزادىنىڭ قىرىق كېنىزىكى بار بىر مەلىكە بىلەن كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن قوۋۇز باشلىق يىگىتلەر خۇشال بولۇپ، ئۇنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ بېرىپتۇ، ھال - ئەھۋالىنى سوراپتۇ. ئەمما، شاھزادە نېمە ئىش يۈز بەرگەنلىكىنى ئېيتىپ بەرمەپتۇ. شۇنداقتىمۇ قوۋۇز شاھزادىنىڭ سىرىنى بىلىۋاپتۇ.

خان مەلىكىنىڭ ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇنى قۇتقۇزغان يىگىتنى ئوردىغا چاقىرىپتۇ - دە، نۇرغۇن مال - دۇنيا سوۋۇغا قىپتۇ، لېكىن شاھزادە سوۋۇغىلارنى ئالماپتۇ.

— قىزنىڭ جېنىنى قۇتقۇزغان يىگىت مال ئۈچۈن قۇتقۇزمايدۇ، — دەپتۇ شاھزادە. خانمۇ خۇرسەن بوپتۇ.

شاھزادىنىڭ ئۇ يەردە يەنە كۆپرەك تۇرغۇسى بار ئىكەن، لېكىن قوۋۇز بىرەر كېلىشمەسلىكنىڭ يۈز بېرىشىدىن ئەنسىرەپ، شاھزادىنى قايتىشقا زورلاپ تۇرۇۋاپتۇ. شاھزادە نائىلاج قايتىپتۇ. ئۇ قايتار چاغدا مەلىكە بىر جۇپ كەپتەر بېرىپتۇ ۋە شاھزادىگە:

— بۇ كەپتەرلەر، سىزنىڭ قانداق گەپ - سۆزىڭىز بولسا خەتكە يېزىپ پۈتىغا چىگىپ قويسىڭىز، ماڭا يەتكۈزىدۇ، — دەپتۇ.

شۇنداق قىلىپ، شاھزادە قايتىپتۇ.

شاھزادە مەلىكىدىن ئايرىلغاندىن كېيىن، ئىشقى - پىراق دەستىدىن ئۆزىنى قويغىلى يەر تاپالماي قاپتۇ، چىرايىمۇ ئۆزگىرىپ سارغىيىپ كېتىپتۇ. ئۇ كۈندە بىر پارچە خەت يېزىپ كەپتەرنىڭ پۇتىغا باغلاپ قويىدىكەن، كەپتەر خەتنىڭ جاۋابىنى ئېلىپ قايتىپ كېلىدىكەن. شاھزادە مەلىكىنىڭ خېتىنى ئوقۇپ سەل ئارام تاپىدىكەن.

شاھزادىنىڭ ھالى توغرىسىدا پادىشاھ ئىشنىڭ تەكتىنى بىلمەكچى بولۇپ، قوۋۇزنى چاقىرىپ سوراپتۇ:

— ئېيتقىنا، شاھزادىگە قانداق كېسەل يېپىشىپتۇ؟

— ئەي كەرەملىك شاھىم، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ قوۋۇز، — شاھزادە بالاغەتكە يەتتى، سىز ئاتىلىق قەرزىڭىزنى ئادا قىلسىڭىز، شاھزادە ساقىيىدۇ.

پادىشاھ ئىشنىڭ تېگىنى بىلگەندەك بولۇپ، ئوغلىنى ئۆيلىمەكچى بولۇپ، باشقا بىر پادىشاھنىڭ مەلىكىسىگە ئەلچى ماڭدۇرۇپتۇ. لېكىن، بۇ ئىشنى شاھزادە ئاڭلاپ، ئۇ مەلىكىگە ئۆيلىنىشكە ئۇنىماپتۇ. بۇ ئىشتىن پادىشاھنىڭ ئاچچىقى كېلىپ قوۋۇزنى چاقىرىپتۇ ۋە ئۇنىڭدىن سوراپتۇ:

— سەن راستىنى ئېيت، شاھزادە بىرەر قىزغا ئاشىقمۇ؟

قوۋۇز بولغان ئىشنى پادىشاھقا ئېيتىپ بېرىپتۇ. پادىشاھ ئىشنىڭ تېگىنى بىلىپ ئويلىنىپ قاپتۇ. پادىشاھنىڭ ئاققاشلىق مەلىكىنى شاھزادىگە ئېلىپ بېرىشكە زادىلا رازىلىقى يوق ئىكەن. بۇنىڭمۇ بىر سەۋەبى بار ئىكەن.

ئەسلىدە پادىشاھ ئاققاش خانىنى ئۆزىگە بويسۇنۇشقا ئۇندەپ، بىر پارچە خەت ئەۋەتكەنىكەن. ئاققاش خانى بۇ خەتنى رەت قىلىپ جاۋاب يازغاندىن كېيىن، پادىشاھنىڭ غەزىپى كېلىپ، ئۇنىڭ تەۋەسىگە قوشۇن تارتماقچى بولۇپ تەييارلىنىۋاتقانىكەن. شۇڭا، پادىشاھ شاھزادىنىڭ تەلىپىنى رەت قىپتۇ ۋە شاھزادىنىڭ ئاققاش تەرەپكە بېرىپ قالماسلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ كەينىگە پايلاقچى سېلىپ قويۇپتۇ.شاھزادە بەزىدە كېچىلەپ يۈرۈپ، مەلىكە بىلەن ئۇچرىشىپ يەنە قايتىپ كېلىدىكەن. پايلاقچىلار شاھزادىنىڭ

كېچىلەپ ئاققاشقا بېرىپ كېلىۋاتقانلىقىنى شاھقا مەلۇم قىلغانىكەن، شاھ شاھزادىنى ئوردىدىن سىرتقا چىقارماسلىققا پەرمان چۈشۈرۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن شاھزادە ئوردا دەرۋازىسىدىن زادىلا چىقالماپتۇ. شاھزادە مەلىكە بىلەن زادىلا ئۇچرىشالمىغاندىن كېيىن، يەنە كەپتەر ئارقىلىق مەلىكىگە خەت يېزىپ، ئۇنىڭ ئەھۋالىنى بىلىپ تۇرۇپتۇ. پايلاقچىلار شاھزادىنىڭ كەپتەرلىرىنىڭ سىرىنمۇ شاھقا مەلۇم قىلمىشقانىكەن، شاھ بۇيرۇق بىلەن كەپتەرلەرنىڭ كاللىسىنى يۇلۇپ تاشلاتقۇزۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن شاھزادىنىڭ چىرايى تېخىمۇ زەپىرانەك بولۇپ كېتىپتۇ.

شاھزادە بارغانسېرى زەئىپلىشىپ، بىر تېرە - بىر سۆڭەك بولۇپ قاپتۇ. ئۇ ھەر كۈنى ئەتىگەندە ئوردىنىڭ راۋىقىغا چىقىپ جەنۇبقا، يەنى ئاققاش تەرەپكە قاراپ ئولتۇرىدىكەن. ئاققاشنى ئوڭرۇقنىڭ ئايىغىدىكى تاغ توسۇپ تۇرسىمۇ، شاھزادە دائىم شۇ تاغقا قاراپ ئولتۇرىدىكەن.

بىر كۈنى شاھ پايلاقچىلاردىن:

— شاھزادە نېمە ئىش قىلىۋاتىدۇ؟ — دەپ سوراپتۇ. پايلاقچىلار:

— شاھزادە ھەر كۈنى ئەتىگەندىن كەچكىچە تاغقا قاراپ ئولتۇرىدۇ، — دەپتۇ.

— بۇ قانداق گەپ؟ — دەپتۇ پادىشاھ، — دەرھال بۇنىڭ سىرىنى بىلىپ كېلىڭلار!

پايلاقچىلار شاھزادىدىن سوراپتۇ:

— ئەي شاھزادەمىز، كۈندە شۇ تاغقا قاراپ ئولتۇرىسىز، بۇنىڭ نېمە مەنىسى بار؟

شاھزادە ئېيتىپتۇ:

— بۇنىڭ مەنىسى شۇكى، ئۇ تاغنىڭ كەينىدە يارنىڭ يۇرتى ۋە ئۆزى بار.

پايلاقچىلار ئېيتىپتۇ:

— يارنىڭ يۇرتى بىلەن ئۇنىڭ دىدارىنى تاغ توسۇپ تۇرسا، تاغقا قاراشنىڭ نېمە پايدىسى؟

شاھزادە جاۋاب بېرىپ:

— ئۇنىڭ پايدىسى شۇكى، ئاشۇ تاغقا قارىسام، يارغا بولغان ئىشقىي خۇمارىم قانىدۇ، قارىمىسام، يۈرەك - باغرىم ئوت بولۇپ يانىدۇ. ھەر قېتىم قارىسام بۇ ئوتنى ئاشۇ خۇمار تاغ باسىدۇ، — دەپتۇ.

شاھزادىنىڭ دېگەنلىرىنى پايلاقچىلار شاھقا يەتكۈزۈپتۇ. شاھ ئويلىنىپ قاپتۇ.

شاھزادىنىڭ ئىشقىي خۇمارىنى بېسىش ئۈچۈن دائىم تاغقا قارايدىغانلىقى، شاھزادىنىڭ ئۇ تاغنى «خۇمارتاغ» دەپ ئاتىغانلىقى توغرىسىدا گەپلەر ئوردا سىرتىغا يېيىلىپ كېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر ئوڭرۇقنىڭ ئايىغىدىكى تاغنى «خۇمارتاغ» دەپ ئاتايدىغان بولۇشۇپتۇ.

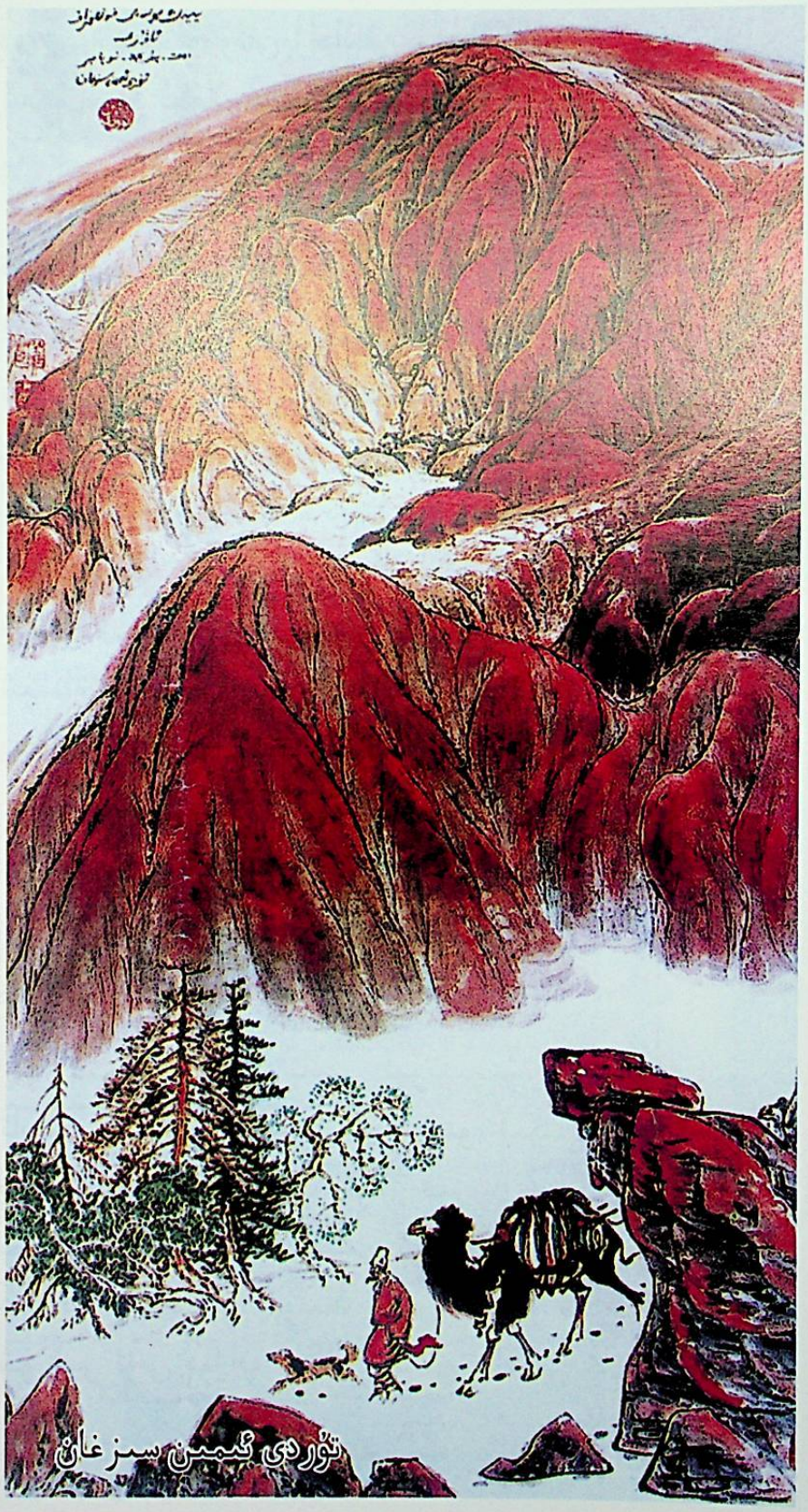
پادىشاھ ئوغلىنى بىر كۆرمەكچى بوپتۇ - دە، راۋاققا چىقىپتۇ. قارىسا شاھزادە تاغ تەرەپكە قاراپ ئولتۇرغان، چىرايى سارغىيىپ، ئورۇقلاپ كەتكەن. پادىشاھ ئويلىنىپ، ئۆزىنىڭ گېپىدە چىڭ تۇرۇۋالىسا، شاھزادىنىڭ نابۇت بولىدىغانلىقىنى چۈشىنىپ، شۇنداق دەپتۇ:

— دۇنيادا ئىشق - مۇھەببەتنىڭ كۈچىدىن ئارتۇق قۇدرەتلىك ۋە سېھرىلىك كۈچ يوق ئىكەن. بەس، ئوغلۇم، مەن ساڭا قايىل بولدۇم! سېنى مۇشۇنچىۋالا دەردكە مۇپتىلا قىلغان مەلىكىنى ئېلىپ بېرىپ، سېنى مۇرادىڭغا يەتكۈزەي!

شۇنىڭ بىلەن پادىشاھ ئاققاش شەھرىگە لەشكەر تارتىپ بېرىش نىيىتىدىن يېنىپ، ئاققاش خانىغا ئەلچى كىرگۈزۈپ، مەلىكىنى شاھزادىگە ئېلىپ بېرىپتۇ. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «خۇمارتاغ» «قۇمال تاغ» دېيىلىدىغان بولۇپ قالغانىكەن.

مۇلجە رتاغ

ئۇنىڭدىن نەچچە مىڭ يىللار ئىلگىرى ئۇچ-تۇرپان شەھىرىنىڭ ئورنى كاتتا دېڭىز بولۇپ، دېڭىزنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىدا بىر تاغ چوقچىيىپ تۇرىدىكەن. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن دېڭىز قۇرۇپ كېتىپتۇ. كېيىن بۇ جايغا «تۇرك» دەپ ئاتالغان كىشىلەر كۆچۈپ كېلىپ بۇ يۇرتنى ئاۋاتلاشتۇرۇپتۇ. شۇ زاماندا شەرق بىلەن غەربنى تۇتاشتۇرىدىغان يول مۇشۇ يەردىن ئۆتىدىكەن. كارۋانلار يىراقتىن مۇشۇ تاغنى مۆلچەرلەپ، تاغ تۇۋىدىكى يول بىلەن بالاساغۇن، تالاس شەھەرلىرىنى بېسىپ، فەرغانە، ئافغانىستان، پاكىستان، ئارسىاك (ئىران)، شام (سۇرىيە)، ئىراق، ئانا-تولى، ھەتتا ۋىزانتىيىگە كېتىدىكەن. شۇڭا، كارۋانلار بۇ تاغقا «مۆلچەرتاغ» دەپ ئىسىم قويغانىكەن. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «مۆلچەرتاغ» دېگەن ئىسىم ئۆزگىرىپ «مۆلجەرتاغ» بولۇپ قالغانىكەن.

تۇردى ئىمىن سىزغان

تاغدىن نېمە ئۈچۈن ئەكس ساداچتقىدۇ

ئۇرۇنقى زاماندا بىر جاڭگالدا بىر جۈپ ئەر ـ خوتۇن ياشايدىكەن. كۈنلەردىن كۈن ئۆتۈپ ئۇلار بىر ئوغۇل، بىر قىز پەرزەنت كۆرۈپتۇ. بۇ بالىلار بويىغا يېتىپتۇ. ئۇلارنىڭ دادىسى بىلەن ئانىسى مەسلىھەتلىشىپ، بۇلارنى بىر ـ بىرىگە چېتىپ قويماقچى بولۇشۇپتۇ.

كۈنلەرنىڭ بىر كۈنى ئوغلىنى تاغقا چىقىپ ئوۋ ئوۋلاشقا ئەۋەتىپتۇ، قىزىنى ئۆيدە قالدۇرۇپ، ئەر ـ خوتۇن ئىككىسى بازارغا كېتىپتۇ. ئۇلار بازاردىن تويلۇق ئاپتۇ. قىز ئۆگزىگە قوناق يېيىپ ئولـ تۇرسا، ئۆينىڭ ئارقىسىدىكى دەرەخكە بىر قاغا كېلىپ قونۇپتۇ ۋە : «ئەي قىزچاق، قونىقىڭدىن بىر تال بەرسەڭ، مەن ساڭا مۇھىم بىر خەۋەر ئېيتىپ بېرىمەن» دەپتۇ. قىز دەرھال بىر چاڭگال قوناق بېرىپـ تۇ. قاغا قوناقنى يەپ بولۇپ: «قىزچاق، سېنى ئاكاڭغا ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن داداڭ بىلەن ئاپاڭ بازارغا تويلۇق ئالغىلى كەتتى» دەپتۇ.

قىز بۇ ئىشقا ھەيران بولۇپ ئورنىدىن تۇرۇپ قارىسا، دادىسى بىلەن ئاپىسى خېلى كۆپ نەرسىلەرنى قولتۇقلاپ كېلىۋاتقانىكەن. قىز شۇنى كۆرۈپلا بەدەر قېچىپتۇ، قېچىپتۇ، قېچىپتۇ...ئۇسساپ ھېرىپتۇ. شۇنداق قارىسا، دادىسى بىلەن ئاپىسى ئۇنى قوغلاپ كېلىۋاتقانىكەن. قىزنىڭ ماڭغۇچىلىكى قالمىغاچقا، يىغلاپ تۇرۇپ تاشقا يېلىنىپ مۇناجات قىپتۇ:

يېرىلغىن تاش يېرىلغىن، كىرىۋالاي قوينۇڭغا.
كەلگەنلەر تاپالمىسۇن، ياشاي سېنىڭ قوينۇڭدا.

قىزنىڭ نالىسى تاشنى ئېرىتىپتۇ، تاش يېرىلىپتۇ، قىز كىرىپ كېتىپتۇ. قىزنىڭ دادىسى بىلەن ئاپىسى كېلىپ يىغلاپتۇ، ناله قىپتۇ، لېكىن تاش يېرىلماپتۇ. ئۇلار نېمىدەپ چاقىرسا، قىزمۇ شۇنى دەپ دوراپتۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇلار قىزىنى بىرنەچچە كۈن كۈتۈپتۇ، لېكىن قىز يەنىلا چىقماپتۇ. شۇنىڭ بىلەن قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ئۇنى قارغاپ: «ئۆمۈر بويى تاغ ئارىسىدا دورامچىلىق قىلىپ ئۆتكەيسەن» دەپ كېتىپ قاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ قىز تاغ ئارىسىدا قاپتۇ. ھازىرمۇ كىم تاغ ئارىسىدا توۋلىسا، ئەنە شۇ قىز ئۇنى دوراپ توۋلار ئىمىش، تاغدىن چىقمىغان ئەكس سادا ئەنە شۇ قىزنىڭ ئاۋاز ئىمىش.

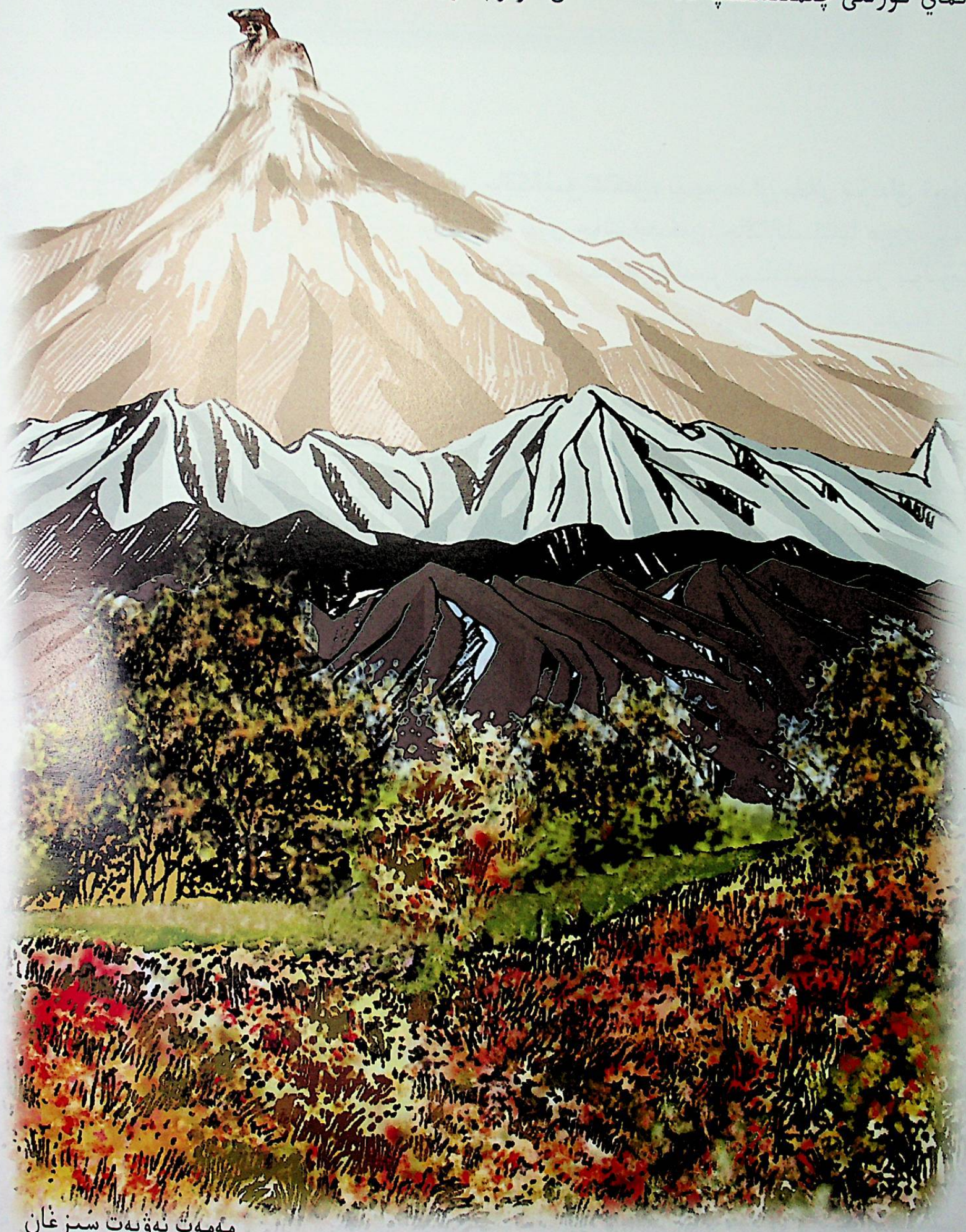
چىم-چىم ئوغۇل

ئاھايىتى قەدىم زاماندا كەلپىن قەلبىن جاڭگاللىق ئىكەن. بۇ يەردە ئورمانلار شۇنداق قويۇق ئۆسكەنىكەنكى، يەر يۈزىگە يىل بويى كۈن نۇرى چۈشمەيدىكەن. جاڭگاللىقتا ھەر خىل ھايۋانلار ۋە ئۇچارقاناتلار بەھۇزۇر قىيغىتىپ ياشايدىكەن. ئادەمزات ناھايىتى ئاز بولۇپ، ساناقلىقلا ئىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە بۇ يەرگە تاشچوماق دېگەن بىر ئوۋچى پەيدا بوپتۇ. ئۇنىڭ تاشتىن ياسىغان بىر چومىقى بولۇپ، ھەرقانداق ھايۋاننى شۇ چومىقى بىلەن ئوۋلىيالايدىكەن. خەلق ئۇنىڭ بۇ خىل ماھارىتىگە قايىل بولۇپ، ئۇنى ياقتۇرۇپ قاپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇ جاڭگاللىقتا كەپە ياساپ كۈن ئۆتكۈزۈشكە باشلاپتۇ. كۈنلەر، ئايلار، يىللار ئۆتۈپتۇ. تاشچوماق ئۆيلىنىپ، ئايالى بىر ئوغۇل تۇغۇپتۇ. بۇ ئوغۇلنى ئىنتايىن ئەركە بېقىپتۇ، ئۇنىڭغا توپا ـ چاڭ قوندۇرماي، نېمە تەلەپ قىلسا رايىنى قايتۇرماي، پەپىلەپ بالاغەتكە يەتكۈزۈپتۇ. ئوغلى چوڭ بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا ئوۋچىلىق ھۈنىرىنى ئۆگەتمىشنى ئېيتىپتۇ، ئوغلى ئۆگەنگىلى ئۇنماپتۇ. باشقا ھۈنەرگە بېرىشكە ئۇرۇنۇپ كۆرگەن بولسىمۇ، ئوغلى قوبۇل قىلماپتۇ. ئاتا ـ ئانا ئىلاجسىز قېلىپ ئۇنى يەنىلا مەيلىگە قويۇپ بېرىپتۇ. ئۇ بالا ئاتا-سىنىڭ ئىشلىرىغا ۋارىس بولماي، تەييارغا ھەييار بولۇپ ئۆگىنىپ قاپتۇ.

كۈنلەرنىڭ بىر كۈنى قاتتىق كەلكۈن كېلىپ، سۇ جاڭگال ـ سايلاردا ئادەم بويىدىن ئېگىز ئېقىپ-تۇ. تاشچوماق بىلەن ئايالى ئوۋغا چىقىپ كەتكەنىكەن. ئوغلى بىر دەرەخكە چىقىۋاپتۇ. كەلكۈن بىر ـ ئىككى كۈن ئېقىپ ئۆتۈپ كېتىپتۇ، ئەمما تاشچوماق بىلەن ئايالى قايتىپ كەلمەپتۇ. ئاتا ـ ئانىسىغا تا-يىنىپ ئۆگىنىپ قالغان ئوغۇل قورسىقى ئاچ ھالدا ئۇلارنى كۈتۈپتۇ، ئاخىر بولماي ئاتا ـ ئانىسىنى ئىزدەشكە مەجبۇر بولۇپ، جاڭگال ئارىلاپ مېڭىپتۇ. بىر يەرگە يېتىپ كەلگەندە ئۇنىڭ ئالدىدا بىر تاغ كۆرۈنۈپتۇ. بالا تاغ ئۈستىگە چىقىپ، ئۆزى كەلگەن جاڭگال تەرەپكە قاراپ ئاتا ـ ئانىسىنى چاقىرىپ توۋلاپتۇ، يىغلاپتۇ، ۋارقىراپتۇ، ئاخىر ئاۋازى پۈتۈپتۇ، كۆزىنىڭ يېشى قۇرۇپتۇ، كۆزى تېلىپ چەمىلدايدىغان بولۇپ قاپتۇ، شۇ ۋارقىرىغانچە تاغدىن چۈشمەپتۇ، ئاتىسىنىڭ ھۈنىرىنى ئۆگىنىۋالمىغاچقا، ئاچلىقتىن دەرماندىن كېتىپتۇ. شۇ چاغدا بىر پەرىشتە كېلىپ بالىنى يۆلەپ تۇرغۇزۇپتۇ. بالا يەنە كۆزىنى چىمىلدىتىپ قاراپ تۇرۇپتۇ. پەرىشتە ئۇنىڭغا: «ئىسمىڭىز چىم ـ چىم ئوغۇل بولسۇن، ئورنىڭىز كەپە بولسۇن، جىسمىڭىز مۈشۈ تاغدا تاشقا ئايلانسۇن. ئاتا ـ ئانىسىغا ۋارىسلىق قىلمىغانلار سىزدەك ئېبرەت ئېلىپ، كېچىكمەستىن باشلاپ چۆھر، ئەقىللىق، ئىشچان، ھۈنەرۋەن بولسۇن، ئامىن»

دەپتۇ ـ دە، كۆزدىن غايىب بوپتۇ. پەرىشتىنىڭ دۇئاسى تامام بولۇشى بىلەنلا ئىجابەت بوپتۇ، ئوغۇل شۇ سائەتتىن باشلاپ تاشقا ئايلىنىپ، تاغ ئۈستىدە قېتىپ قاپتۇ. كىشىلەر ئۇنىڭ تاشقا ئايلانغان جىسمىنى «چىم ـ چىم ئوغۇل»، بەزىلىرى «چىم ـ چىم ئوغلام» دەپ ئاتىشىپتۇ. كەلپىنىڭ قايسى يېرىسىدىكى لەر بولسۇن بۇ چىم ـ چىم ئوغۇلنى يىراقتىن كۆرەلەيدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، چىم ـ چىم ئوغۇل ئاتا ـ ئانىسىنىڭ سۆزىنى ئاڭلىمىغانلىقىغا پۇشايمان قىلىپ يىغلار ئىمىش، كېچە ـ كۈندۈز كىرپىك قاقماي كۆزىنى چىملدىتىپ ئاتا ـ ئانىسىنى كۈتۈپ تۇرار ئىمىش.

مەمەت نەۋبەت سىزغان

ئەسەبۇلكەھب

1

مىسىر شەھىرىدە پىرئەۋىن خۇدالىق دەۋاسى قىلىپ، ئۆزىنى خۇدا دەپ ئېلان قىپتۇ. ئۇ كىشىلەرنى ئۆزىگە تېخىمۇ ئىشەندۈرۈش مەقسىتىدە، بىر مۇشۇكنى بېشىغا چىراغ ئېلىپ قويسا ئۆرۈۋەتمەي ئولتۇرۇشقا ئۆگىتىپتۇ.

پىرئەۋىن ئۆزىنىڭ بۇ ھىيلىسى بىلەن كىشىلەرنى ئالدىماقچى بولۇپ، تۆت مۆتىۋەر كىشىنى ئۆيىگە چاقىرىپ قىمار ئويناشقا كىرىشىپتۇ. مۇشۇك چىراغپاي بولۇپ بېرىپتۇ. قىمار خېلى ۋاقىت داۋاملىشىپتۇ، لېكىن مۇشۇك چىراغنى بېشىدىن چۈشۈرۈۋەتمەي ئولتۇرۇۋېرىپتۇ. ھېلىقى تۆت كىشى مۇشۇكنىڭ «ئىتائەتمەن»لىكىگە گۇمانلىنىپتۇ. ئۇلار ئەتىسى پىرئەۋىنىڭ مۇشۇكنى سىناپ بېقىشىنى مەسلىھەتلىشىپتۇ. ئۇلار پىرئەۋىنىڭ ئۆيىگە كېلىشىپتۇ. قىمار باشلىنىپ، مۇشۇك يەنە چىراغپاي بولۇپ ئولتۇرۇپتۇ. قىمار راسا قىزىۋاتقاندا ھېلىقى كىشىلەردىن بىرى مۇشۇكنىڭ ئالدىغا بىر چاشقانىنى ئاستاغىنا قويۇپ بېرىپتۇ. چاشقانىنى كۆرگەن مۇشۇك چىراغپايىنى ئۆرۈۋېتىپ چاشقانىنى قوغلاپ كېتىپتۇ. پىرئەۋىنىڭ ھىيلىسى ئاشكارىلىنىپتۇ.

تۆت مۆتىۋەر ھەقىقىي خۇدانى ئىزدەش ئۈچۈن ئۆزۈن سەپەرگە چىقىپتۇ. ئۇلارغا ئەگىشىپ بىر ئىتمۇ بىللە مېڭىپتۇ. ئۆز ھىيلىسىنىڭ ئاشكارىلىنىپ قالغانلىقىدىن غەزەپلەنگەن پىرئەۋىن ئەسكەر لىرىگە ھېلىقى تۆت كىشىنى تۇتۇپ كېلىشكە بۇيرۇپتۇ.

پىرئەۋىن لەشكەرلىرىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ كېلىۋاتقانلىقىنى سەزگەن تۆت مۆتىۋەر ئۆزلىرىنىڭ ئاشكارىلىنىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، ئەگىشىپ كېلىۋاتقان ئىتنى ھەيدىۋېتىپتۇ، لېكىن ئىت ئەگىشىپ مېڭىۋېرىپتۇ، ئۇرۇپمۇ بېقىپتۇ، ئىت ئارقىسىغا زادىلا قايتماپتۇ. ھېلىقى كىشىلەر ئاخىر ئىتنىڭ ئالدى پۇتلىرىنى كېسىپ تاشلاپتۇ، ئىت ئارقا پۇتى بىلەن يەنىلا ئۇلارغا ئەگىشىپ مېڭىپتۇ. ئۇلار ئىتنىڭ ئارقا پۇتلىرىنىمۇ كېسىپ تاشلاپتۇ. شۇ چاغدا ئىت زۇۋانغا كېلىپ:

— ئەي بەندىلەر، مەنمۇ سىلەرگە ئوخشاش ھەقىقىي خۇدانى ئىزدەش يولىدا ئارقاڭلاردىن ئەگىشىپ كېلىۋاتىمەن. سىلەر پەقەت ئۆزۈڭلارنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈنلا مېنىڭ پۇت ـ قوللىرىمنى كېسىپ تاشلىدىڭلار. لېكىن، مەن ھەقىقىي خۇدانى تاپمىغۇچە، ھەرگىز يولۇمدىن قايتمايمەن، دوملاپ بولسىمۇ ئارقاڭلاردىن ئەگىشىپ بارىمەن، — دەپتۇ.

بۇنىڭدىن ئۇلار قاتتىق تەسىرلىنىپ ئىتنى كۆتۈرۈپ سەپىرىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ. ئۇلار بىرمەزگىل ماڭغاندىن كېيىن بىر تاغ ئۆڭكۇرىنى تېپىپ يوشۇرۇنۇپتۇ. پىرئەۋىن لەشكەرلىرى بۇ ئۆڭكۇرگە كىرمەكچى بولغانىكەن، كۈچلۈك بوران چىقىپ، ئۇلارنى ئۆڭكۇرگە كىرگۈزمەپتۇ. ئۇلار بوراننىڭ توختىشىنى كۈتۈپ، بىر يىل ساقلاپتۇ. بوران توختاپتۇ. لەشكەرلەر ئۆڭكۇر ئىچىگە كىرىپ ئۇلارنى تاپالماپتۇ. ئۆڭكۇر ئىچىدە يەنە بىر ئۆڭكۇر بار ئىكەن، ئەمما بۇ ئۆڭكۇرنى ئۆمۈچۈك تورلىرى قاپلاپ كەتكەنلىكتىن، لەشكەرلەر بۇ يەردىمۇ ئادەم يوقكەن دەپىشىپ، ئاخىر قايتىپ كېتىپتۇ.

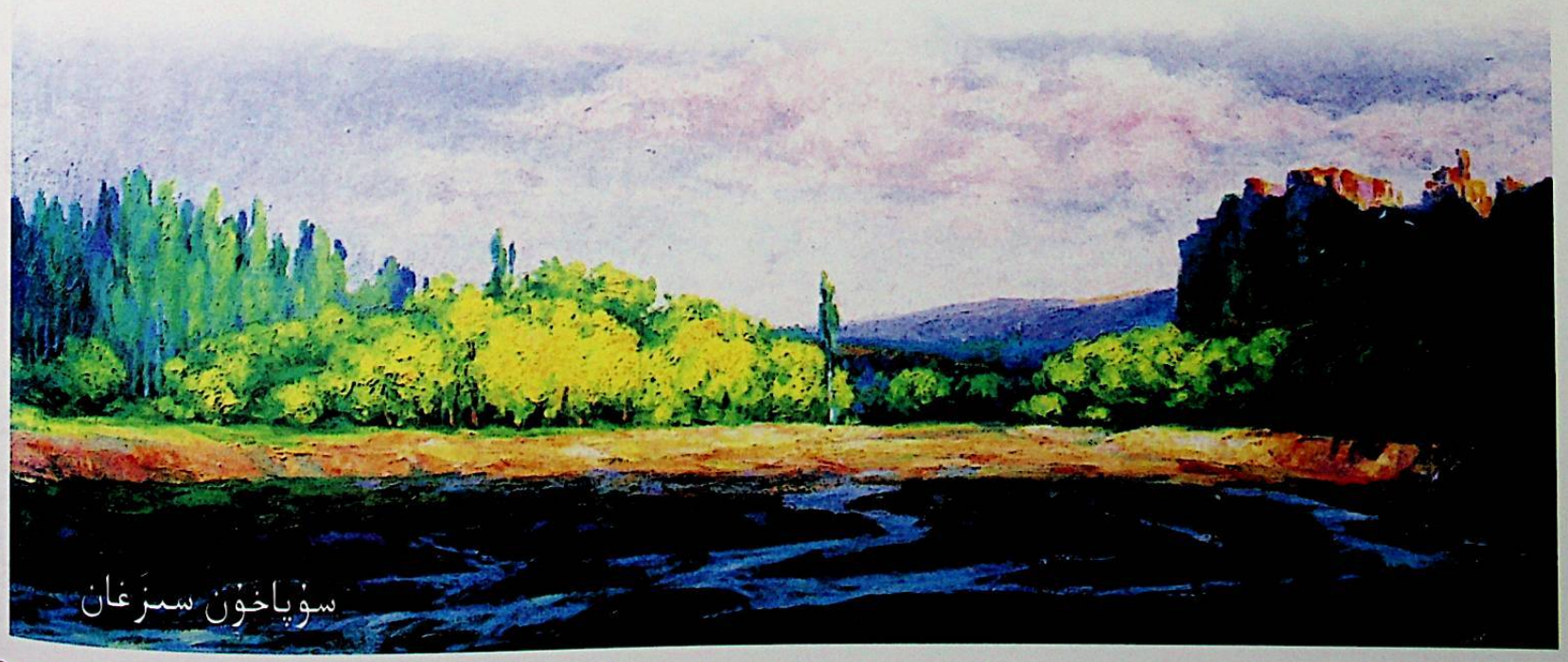
تۆت كىشى ھېلىقى ئۆڭكۇر ئىچىدە توپتوغرا تۆت يۈز يىل ئۇخلاپتۇ. ئۇلار ئۇيقۇدىن ئويغىنىپ، ئارىدىن تۆت يۈز يىل ئۆتكەنلىكىنى سەزمەي، بىر بازارغا كەپتۇ. بۇلارنىڭ يانچۇقلىرىدىكى تەڭگىلەر دەۋرىنىڭ زامانىسىنىڭ تەڭگىلىرى بولغاچقا بازاردا ئۆتمەپتۇ.

بۇ بازاردا ئولتۇرۇشلۇق بىر سودىگەر بار بولۇپ، ئۇ بۇ تەڭگىلەرنى تونۇپ قېلىپ، دەرھال پادىشاھقا مەلۇم قىپتۇ. پادىشاھ لەشكەر چىقىرىپ ئۇلارنى قوغلاپتۇ. ئۇلار قېچىپ بېرىپ ئۆزلىرىگە پاناھ بولغان ئەسلىدىكى ئۆڭكۇرگە كىرىۋاپتۇ.

ئاڭلىنىشلارغا قارىغاندا، تۆت نەپەر كىشى ھازىرمۇ شۇ ئۆڭكۇردە بار ئىمىش[6].

2

بىر زامانلاردا دەقيانۇس پادىشاھلىقىدىن قېچىپ كەلگەن يەتتە ئەۋلىيا تۇرپاندىكى بىر ئۆڭكۇرگە يوشۇرۇنۇپ، ئۇ جايدا ئۇچ يۈز يىل ئۇخلاپ ئويغانغاندىن كېيىن ئۆزلىرى دۆلەت قۇرۇپتۇ. بۇ دۆلەتنىڭ نامى «ئىدىقۇت» دەپ ئاتىلىپ، ئالتە مىڭ يىل ھۆكۈم سۈرۈپتۇ. بۇ يەتتە ئەۋلىيا ئۆز ئۈممەتلىرىگە ئۇزۇن ھەم بەختلىك ئۆمۈر ئاتا قىپتۇ، ھەرقانداق غەم ـ قايغۇ ۋە نامراتچىلىقتىن قۇتۇلدۇرۇپتۇ، پۇقرالارنىڭ مال ـ مۈلكىنى ئوت، سۇ، ئوغرىغا ئوخشاش ھەر خىل بالايىئاپەتلەردىن ساقلاپ قاپتۇ. شۇ سەۋەبتىن «يەتتە ئەۋلىيا ئۆڭكۇرى»گە جەمەكى كىشى سېغىنىپ تاۋاپ قىلىدىغان بوپتۇ. ئىككىنچات ئالالار يەتتە ئەۋلىيانىڭ نامى يېزىلغان قەغەزنى سول بىقىنىغا ئېسىۋالسا تۇغۇتى يېنىك ۋە ئوڭۇشلۇق بولىدىكەن. تۇغماس ئاياللار بۇ ئۆڭكۇرگە كىرىپ قولىغا نېمە چىقسا «بىسمىللا» دەپ يېسە، شېپا بولۇپ تۇغىدىكەن. كىشىلەر بۇ ئۆڭكۇرنى بىلىم ۋە بەختنىڭ مەنبەسى سۈپىتىدە ھازىرغىچە ئۇلۇغلايدىكەن.

سۇپاخۇن سىرغان

داراتاغ ئۆشكۈرى

ھەدىمكى زامانىنىڭ قەدىمدە بۇ داراتاغ[7] ئانچە ئېگىز ئەمەس ئىكەن، تاغنىڭ ئۈستىگە قىيىنالمايلا چىققىلى بولىدىكەن. مانا شۇ زامانىدا بىر ئەۋلىيا ياشىغانىكەن. بۇ ئەۋلىيا ئىلىم - تەھسىل قىلىشتا كامالەتكە يەتكەنىكەن، كەلگۈسىدە بولىدىغان ئىشلارنىمۇ ئالدىن ئېيتىپ بېرەلەيدىكەن، ھەرقانداق ئاغرىق - سىلاققا دەم سالسا ياكى قولى بىلەن سىلاپ قويسىلا ساقىيىپ كېتىدىكەن. ئۇنىڭ بىر ياغاچ چۆچىكى بولۇپ، ئۇنىڭغا ئوقۇپ قويسا، بىر چۆچەك تاماق تەييار بولۇپ قالىدىكەن. ئەۋلىيا بىر چۆچەك تاماق يەۋالسا، ئىككى - ئۈچ كۈن قانائەت قىلىدىكەن. ئۇنىڭ كۈن بويى قىلىدىغىنى ئىبادەت، قولىدىن كېلىدىغىنى ئەلگە شاپائەت ئىكەن. لېكىن، ئەۋلىيانىڭ خوتۇن، بالا - چاقىسى يوق ئىكەن. ئۇ قىش كۈنلىرىدە يالىڭاچ مېڭىپ يۈرىدىكەن، بىراق زادىلا توڭلىمايدىكەن، كېچىدىمۇ بىر خىشقا بېشىنى قويۇپ يېتىۋېرىدىكەن، تاڭ ئاتقاندىن كېيىن ئورنىدىن تۇرۇپ ئىبادەت قىلىدىكەن.

ئۇ زامانلاردا ئۇيغۇرلار قۇياشقا ئېتىقاد قىلىدىغان خەلق بولۇپ، ئۆزلىرىنىڭ نامىنى «كۈن قوۋمى» دەپ ئاتايدىكەن.

ئەۋلىيا يۈز ياشقا تولغان بىر كۈنى ئۇ ياشاۋاتقان تۇپراقتا بىر ئىش سادىر بوپتۇ.

مۇشۇ زېمىندە بىر يىگىت بىلەن بىر قىز ئاشىق - مەشۇق بولۇپ قالغانىكەن. يىگىتنىڭ ئىسمى قىلىچ، قىزنىڭ ئىسمى ئايناز ئىكەن. يىگىت ئەۋلىيانىڭ يۈزلىگەن شاگىرتلىرىنىڭ بىرى ئىكەن. قىز بولسا ھۆسن - جامالدا تەڭدىشى يوق بىر گۈزەل پەرى سۈپەت ئىكەن. بىر كۈنى پادىشاھ ئەۋلىيانى زىيارەت قىلىپ كەپتۇ. زىيارەتتىن قايتىۋاتقاندا ئاشىق يىگىت قىلىچ بىلەن ئۇنىڭ مەشۇقى ئايناز يول بويىدا بىر تۇپ چىنار دەرىخى سايىسىدە مۇڭدىشىۋاتقانىكەن. پادىشاھ يولدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ، قىزنىڭ ھۆسن - جامالىنى كۆرۈپ قاپتۇ - دە، قىزغا ئاشىق بولۇپ قاپتۇ.

پادىشاھ ئوردىغا قايتىپ يىگىت بىلەن قىزنى سۈرۈشتۈرۈپتۇ، يىگىتنىڭ ئەۋلىيانىڭ شاگىرتى ئىكەنلىكىنى بىلىپتۇ. پادىشاھ مەقسەتكە ئەۋلىيا ئارقىلىق يەتمىسە بولمايدىغانلىقىنى پەملەپ، ئەۋلىيانىڭ ئالدىغا ۋەزىرنى ئەۋەتىپتۇ. ۋەزىر پادىشاھنىڭ ئەمرى بىلەن ئەۋلىيانىڭ ئالدىغا كەپتۇ ۋە سالام بېرىپ:

— مەن سىلىگە پادىشاھنىڭ ئەمرىنى ئەكەلدىم. پادىشاھ ئايناز دېگەن قىزغا ئۆيلىنىشنى ئىختىيار قىلدى. بۇ تويغا سىلىنى ئەلچى بولۇپ بەرسۇن، دەپ پەرمان قىلدى. مەن شۇ پەرماننى ئېلىپ ئالدىرىغا كەلدىم، — دەپتۇ.

ئەۋلىيا قىلىچ بىلەن ئايىنازنىڭ ئاشىق ـ مەشۇقلۇقىنى بىلىپ تۇرغانىكەن. ئەۋلىيا قىلىچنى ئالـ
دىغا چاقىرىپتۇ، ئاندىن ۋەزىرگە:

ــ ۋەزىر ئالىيلىرى، دۇنيادا ھەرقانداق يېتىلگەن نەرسىنىڭ بىر ئىگىسى بولىدۇ. ئايىنازنىڭ بىر ئاشىقى بار، مانا ئۇ ئالدىمىزدا تۇرۇپتۇ. بۇ يىگىت ئۆز مەشۇقىنى پادىشاھقا ئۆتۈنۈپ بېرەمدۇ، يوق؟ قېـ
نى سوراپ باقايلى، ــ دەپتۇ ـ دە، يىگىتتىن سوراپتۇ: ئەي يىگىت، سەن مەشۇقۇڭنى پادىشاھقا ئۆتۈنۈپ بېرەمسەن؟ پادىشاھ مەشۇقۇڭنى ياقتۇرۇپ قاپتۇ. ئويلىنىپ جاۋاب بەر.

ــ دۇنيادا ئۆز مەشۇقىنى باشقىلارغا ئۆتۈنۈپ بېرىدىغان يىگىت بولمايدۇ، ــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ يىگىت.

ــ ئۇ پادىشاھ، سەن بولساڭ پۇقرا، ئۇ سەندىن زورلۇق بىلەن تارتىۋالسا، قانداق قىلىسەن ؟ ــ دەپ سوراپتۇ ئەۋلىيا.

ــ جېنىم تېنىمدە بولسىلا، پادىشاھقا مەشۇقۇمنى بەرمەيمەن ! ئۆلۈپ كەتسەم، ئىلاجىم يوق، ــ دەپتۇ يىگىت. ئەۋلىيا ۋەزىرگە قاراپ:

ــ پادىشاھقا ئېيتىپ قويۇڭ، بىر ھەقىقەتنى چەيلەپ، پادىشاھنىڭ نەپسىنى قاندۇرۇشقا مېنىڭ ۋىجدانىم ئۇنمايدۇ. مانا بۇ مېنىڭ جاۋابىم، ــ دەپتۇ.

ۋەزىر ئوردىغا قايتىپ ئەۋلىيانىڭ جاۋابىنى پادىشاھقا ئېيتىپتۇ. پادىشاھ ئەۋلىيانىڭ جاۋابىنى ئاڭلاپ دەرغەزەپ بوپتۇ ۋە ئەۋلىياغا ئۆزىنىڭ كۆچىنى كۆرسىتىپ قويماقچى بولۇپ، ۋەزىرگە دەرھال پەرمان چۈشۈرۈپتۇ:

ــ سىز لەشكەر باشلاپ بېرىڭ، قىزنى ھازىرلا ئوردىغا ئەكېلىڭ. قارشىلىق قىلغانلارنى دارغا ئېسىڭلار !

ۋەزىر لەشكەر باشلاپ قىزنىڭ ئۆيىگە بارغاندا، دەرۋازىنىڭ ئالدىدا قېچىشقا جابدۇنغان قىز بىلەن يىگىتنى ئۇچرىتىپتۇ. يىگىت قولىغا قىلىچ ئېلىپ لەشكەرلەر بىلەن ئېلىشىپتۇ. يىگىت بىرنەچچە لەشكەرنىڭ كاللىسىنى ئاپتۇ. ۋەزىر قىزنى تۇتۇشقا ئەمر قىپتۇ. بىر قىسىم لەشكەرلەر قىزنى تۇتۇپ ھارۋىغا سېلىپ ئېلىپ مېڭىپتۇ. شۇ ۋاقىتتا يىگىتنى لەشكەرلەر چېپىپ تاشلاپتۇ. قىلىچنىڭ چېپىلغىنىنى كۆرگەن ئايناز پەرياد بىلەن ۋارقىراپ ھوشىدىن كېتىپتۇ. قىز ھوشىغا كېلىپ ھارۋىنى توختىتىپ، ۋەزىرگە:

ــ مەن قىلىچنىڭ جەستى بىلەن خوشلىشۋالسام، رۇخسەت بەرسىڭىز، ئاندىن كېيىن ئوردىغا باراي، ــ دەپتۇ.

ۋەزىر ھارۋىنى ئارقىسىغا قايتۇرۇپتۇ. قىز ھارۋىدىن چۈشۈپ قىلىچنىڭ يېنىغا كېلىپ، ئۇنىڭ بېشى ئۈزۈلگەن، قانغا بويىلىپ ياتقان گەۋدىسىنىڭ ئالدىدا تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ، قىلىچنىڭ يېنىدىكى خەنجەرنى غىلاپتىن ئېلىپ ئۆزىنىڭ كۆكسىگە ئۇرۇپ:

ــ ھەقىقىي مەشۇق ئۆز ئاشىقىدىن ئايرىلمايدۇ، ــ دەپ، يىگىتنىڭ جەستىنىڭ ئۈستىگە يىقىلىپتۇ.

قىزدىن ئايرىلغان ۋەزىر قۇرۇق قول ئوردىغا قايتىپ، ئەھۋالنى پادىشاھقا ئېيتىپتۇ. پادىشاھ غەزەپتىن يېرىلغۇدەك بوپتۇ ـ دە، پەرمان بېرىپتۇ:

ــ ئۇلارنى قاچۇرۇشنى پىلانلىغان ھىلىقى ئەۋلىيا. مەن ئۇنىڭدىن پۇتۇن دەردىمنى ئالمەن. ھازىر بېرىپ، ئۇ ئەۋلىيانى ئوردىغا ئەكېلىڭلار !

پادىشاھ سوراق سورىمايلا «ئەۋلىيا دارغا ئېسىلسۇن !» دەپ ۋارقىراپتۇ. جاللاتلار ئەۋلىيانى دارنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بېرىپتۇ ـ دە، پۇت ـ قولىنى يېشىپ، قۇياشقا ئىبادەت قىلمۇ‌ۋلىشقا بۇيرۇپتۇ. ئەۋلىيا ئىبادەتكە ئولتۇرۇپتۇ. شۇ ۋاقىتتا ئەتراپتا تۇرغانلارنىڭ ئەقلىنى لال قىلىپ ئاجايىپ بىر مۆجىزە يۈز بېرىپتۇ، ھەممە ئادەم نېمە ئىش بولغانلىقىنى بىلەلمەي چەكچىيىپلا قاپتۇ. قاتتىق بىر شامال چىقىپ دار ياغىچى قاراسلاپ كېتىپتۇ. شۇ ئەسنادا بىر چوڭ سۇمۇرغ قۇش ئەۋلىيانىڭ ئالدىغا كېلىپ «ئۇستۇمگە مىنىڭ» دەپتۇ. ئەۋلىيا سۇمۇرغنىڭ ئۇستىگە مىنىشىگە سۇمۇرغ قانىتىنى يېيىپ ھاۋاغا كۆتۈرۈلۈپتۇ ـ دە، غەربىي شىمال تەرەپكە ئۇچۇپ كېتىپتۇ.

دارنىڭ ئەتراپىدا تۇرغانلار ئېسىنى يىغىپ قارىسا ئەۋلىيا يوق، ئەۋلىيا سۇمۇرغنىڭ ئۇستىگە مىنىپ ئۇچۇپ يىراقلاپ كەتكەنىكەن. ئەۋلىيانى دارنىڭ ئالدىغا ھەيدەپ كەلگەن لەشكەرلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ قولى تۇتماس بولۇپ قاپتۇ. ئۇچ كۈندىن كېيىن پادىشاھ تەختتىن پەسكە چۈشۈۋېتىپ پۈتى قايرىلغاندەك بولۇپ يەرگە يىقىلىپ چۈشۈپتۇ. شۇ يىقىلىش بىلەن پادىشاھ زۇۋانى تۇتۇلۇپ قاپتۇ ۋە بىر ئايدىن كېيىن ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ.

سۇمۇرغ قۇشقا مىنىپ ئۇچۇپ كەتكەن ئەۋلىيا سۇمۇرغنىڭ ئۇستىدە ئولتۇرۇپ، داراتاغنىڭ ئۇستىگە كەپتۇ. قارىغۇدەك بولسا تاغنىڭ ئۇستىدە يېشىل مەرۋايىتتەك بىر پارچە يەر تۇرغۇدەك، سۇمۇرغ ئاستا شۇڭغۇپ شۇ چىمەنلىككە قونۇپتۇ.

ئەۋلىيا چىمەنلىككە چۈشۈپ قارىغۇدەك بولسا ئوغلىقى بىلەن ئىككى ئۆچكە تۇرغۇدەك ۋە مېكىيانلارنى باشلاپ بىر قىزىل خوراز دانلاپ يۈرگۈدەك، ئۇنىڭدىن باشقا ئوقۇرغا بىر ئات باغلاقلىق بولۇپ، ئاتنىڭ يېنىدا بىر ئىت، يەنە تەرەپكە قارىسا ئاپ-

ئاق ساقاللىق بىر ئادەم ياتقۇدەك. ئۇ ئادەمنىڭ

چىرايىدىن بۇ دۇنيادىن خوشلىشىۋاتقانلىقى بىلىنىپ تۇرىدىكەن.

ئەۋلىيا يەردە ياتقان بۇ مويسىپىتكە سالام قىلىپ يېنىدا ئولتۇرۇپ، ئۇنى يۆلەمەكچى بوپتۇ، لېكىن بوۋاي رەت قىپتۇ. ئەسلىدە بۇ بوۋايمۇ بىر ئەۋلىيا ئىكەن. ئۇنىڭغا قازانغان ۋاقتى يېتىپ، بۇ دۇنيادىن خوشلىشىش ئالدىدا تۇرغانىكەن. بوۋاي ئەۋلىيانىڭ سالىمىنى ئېلىپ ئېلىپ ئۇنىڭغا شۇنداق دەپتۇ:

ـــ مەن بۇ دۇنيادىن خوشلىشىۋاتىمەن. بۇ دۇنيانىڭ رىيازىتىنىمۇ ئىككى يۈز يىل چەكتىم، ئىبادىتىنىمۇ ئىككى يۈز يىل ئادا قىلدىم. مەن بۇ خىلۋەتتە ياشىغىلى يۈز يىل بولدى. تەقدىر سىزنىڭمۇ بۇ يەرگە كېلىشىڭىزنى پۈتكەن. مەن بۇ يەرنى سىزگە تاپشۇرىمەن. ئاۋۇ ئويۇقتا بىر كىتاب بار، ئۇ سىزگە مەندىن مىراس

بولۇپ قالىدۇ. شۇ كىتابتىن نۇرغۇن ئەسرارى سىرلارنى بىلىسىز. مەن كۆز يۇمغاندىن كېيىن مېنى كېپەنلەپ قويۇڭ. مېنى ئاۋۇ سۇمۇرغ مەن ياتقىغان يەرگە ئەكېتىدۇ. سىز بۇ يەردە ئىستىقامەت قىلىڭ. بۇ ھايۋانلارمۇ سىزنىڭ ھاجىتىڭىزنى راۋا قىلىدۇ. ئاۋۇ ئۆچكىلەر سىزنى سۈت بىلەن، تۇخۇلار تۇخۇم بىلەن باقىدۇ. ماۋۇ ئات ئۇچار تۇلپار، مىنىپ يالىنى سىلىسىڭىز، سىزنى ئۇچقانچە كۆزلىگەن يەرگە ئېلىپ بارىدۇ. ماۋۇ ئىت ۋاپادار جانىۋار، سىزنى قوغدايدۇ، ئۆڭكۈرگە چىققانلارنى قوغلايدۇ. مەن سىزنى كۆپتىن بېرى كۈتۈپ ياتقان، قۇياش تەڭرى ئاخىر سىزنى ماڭا يەتكۈزدى. ئەۋلىيالارنىڭ ئەھدىسى مەزلۇملارنىڭ بېشىغا كەلگەن كۈلپەتنى توسۇش، يۇرتنىڭ ئامانلىقى، بەخت - تەلىيى ئۈچۈن ئىبادەت قىلىش، زالىملارنىڭ زۇلمىنى زىمىندىن كۆتۈرۈۋېتىش ئۈچۈن تىلاۋەت قىلىش.

ئەۋلىيا بوۋاي شۇنداق دەپتۇ - دە، بۇ دۇنيا بىلەن خوشلىشىپتۇ. ئەۋلىيا دەرھال ئۇ مەرھۇمنىڭ ئاخىرەتلىكىنى تەييارلاپتۇ. ھېلىقى سۇمۇرغمۇ، ھايۋانلارمۇ كۆزىدىن مۆل - مۆل ياش تۆكۈپ تۇرغىنىكەن. سۇمۇرغ قانات قاققانىكەن، بىر شامال چىقىپتۇ، سۇمۇرغ شۇئان ئەۋلىيا بوۋاينىڭ جەسىتىنى كۆتۈرۈپ ئۇچۇپ كۆزدىن غايىب بوپتۇ.

ئەۋلىيا شۇ يەردە ئىستىقامەت قىلىپ قاپتۇمىش.

ھازىرغا قەدەر بۇ يېشىل ھويلىدا ئاتلارنىڭ كىشنىشى، ئىتلارنىڭ قاۋۇشى، توخۇلارنىڭ چىللىشى، قوي، ئۆچكىلەرنىڭ مەرىشىنىڭ ئاڭلىنىپ تۇرۇشى شۇ زامانىدىن قالغانىكەن. ئەۋلىيامۇ شۇ يەردە ياشاپ ئالەمدىن ئۆتكەنىكەن.

ئەبەدۇللا مۇھەممەت سىرغاق

نۇزۇگۇم ئۆتكۈرى

ـۇتقارتىغدا بىر ئۆتكۈر بولۇپ، ئۆتكۈرنىڭ ئېغىزى تار، ئىچى كەڭ ئىكەن. نۇزۇگۇم ئۆز نومۇسىنى ساقلاش ئۈچۈن ياۋۇز سۇلانىنىڭ گەجگىسىگە خەنجەر ئۇرۇپ، سىرتتا قېچىپ يۈرۈپ، ئەڭ ئاخىردا مۇشۇ ئۆتكۈردە پاناھلىنىپتىكەن، قورسىقى ئاچسا، ئۆتكۈر ئەتراپىدىكى بال ھەرىلىرىنىڭ ئۇۋۇسىدىكى ھەسەل بىلەن ئوزۇقلىنىپ يۈرۈپتىكەن.

كۈنلەر ئۆتۈپ، نۇزۇگۇمنىڭ شۇتقارتىغدىكى غاردا يۈرگەنلىكىنى چېرىكلەر ئۇقۇپ قېلىپ، تۈتۈپ كېلىشكە چىقىپتۇ. چېرىكلەر غارنى كۆرۈپ، بۇ قاچقۇننى ئەمدى توشقاندىنمۇ ئاسان تۇتىدىكەنمىز، دەپ ئويلاپتۇ ـ دە، ئۆتكۈرنىڭ ئىچىگە بىر ـ بىرلەپ ئۆزلىرىنى ئېتىپتۇ. پاراسەتلىك نۇزۇگۇم ئالدىدا كىرگەن چېرىكنىڭ كۆكرىكىگە پەم بىلەن خەنجەر ئۇرۇپتۇ. چېرىك شۇ ھامان يىقىلىپ، قولىدىكى قەلەمچى چۇشۇپ كېتىپتۇ. قالغانلىرى ئۆتكۈرنىڭ ئىچىگە ئىچكىرىلەپ كىرىشكە پېتىنالماپتۇ. نۇزۇگۇم ئۆلگەن چېرىكنىڭ قىلىچىنى كۆتۈرۈپ چېرىكلەرگە قاراپ ئېتىلغانكەن، ھەممىسى ئارقىسىغا قاراپ قېچىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن يەنە ئۇستىلەپ نۇرغۇن چېرىك چىقىپ، ئۆتكۈرنى مۇھاسىرىگە ئاپتۇ. چېرىكلەرنىڭ باشلىقى چېرىكلەرگە بۇيرۇق قىلىپ:

ـــ ئىس قويۇپ، بۇرۇقتۇرما قىلىپ تۈتۈڭلار! ـــ دەپتۇ. چېرىكلەر تەرەپ ـ تەرەپتىن ئوتۇن تېرىپ كېلىپ، ئۆتكۈرنىڭ ئېغىزىغا ئوت يېقىپتۇ، بىراق ئىس ئۆتكۈرنىڭ ئىچىگە ئىچكىرىلەپ ماڭماپتۇ. بۇنى كۆرگەن چېرىكلەرنىڭ باشلىقى يەنە:

ـــ ئۆتكۈرنىڭ ئېغىزىنى چېپىپ يوغىنىتىڭلار! ـــ دەپ بۇيرۇپتۇ. چېرىكلەر قولىدا نېمە بولسا شۇنىڭ بىلەن ھە ـ ھۇ دېيىشىپ، ئۆتكۈرنىڭ ئېغىزىنى چېپىپ يوغىنىتىشقا كىرىشىپتۇ. نەچچە كۈن ئېيتىشىپمۇ ئۆتكۈرنىڭ ئېغىزىنى دېگەندەك يوغىنىتالماپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن چېرىكلەرنىڭ ھەربىرى قارىغايدىن مەشئەل يېقىپ، غارنىڭ ئىچىنى يورۇتۇپ، قاتار تىزىلىپ ئۆتكۈرنىڭ ئىچىگە كىرىپتۇ. نۇزۇگۇم كىرگىنىنىڭ ئۇدۇللۇق كاللىسىنى ئاپتۇ. نوزۇگۇم ئۆتكۈرنىڭ ئىچىدە ئۆز دۇشمەنلىرىگە قارشى قەيسەرلىك بىلەن جەڭ قىپتۇ. ۋاقىت ئۇزارغانسېرى نوزۇگۇم ھالسىزلىنىپتۇ، ئاخىر دەرماندىن كېتىپ يىقىلىپ قاپتۇ. ئامان قالغان چېرىكلەر بىھوش ياتقان نوزۇگۇمنى باغلاپ ئەكېتىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئۆتكۈر «نۇزۇگۇم ئۆتكۈرى» دەپ ئاتىلىپ قالغانكەن.

تەلەمەت

ئۇرۇنقى زاماندا كۇچا دىيارى ئۆز ئالدىغا بىر پادىشاھلىق بولۇپ، تەكرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى قوشنىلار بىلەن مۇناسىۋەت قىلىشمايدىكەن. شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان، كۆككە تاقاشقان تەكرىتاغ چوڭ توسۇق ئىكەن. بۇ تاغدىن ھېچبىر جانلىق ئۆتەلمەيدۇ، دەپ قارىلىدىكەن.

كۇنلەردىن بىر كۇنى كۇچا خانلىقى تەۋەلىكىدىن ئەمەت ئىسىملىك بىر كىشى گۇناھ ئۆتكۇزۇپ خانىنىڭ زىندانىغا قامىلىپتۇ. خان ئەمەتنى ئۆلۈمگە بۇيرۇپتۇ. ئەمەت دوست ـ بۇرادەرلىرىنىڭ ياردىمىدە ئۆزىگە بېرىلگەن جازادىن ئالدىن خەۋەر تېپىپ، زىندانىدىن قېچىپ چىقىپتۇ. ئەمەت قاچقاندىن كېيىن پادىشاھ ھەممە يەرگە ئەمەتنى تۇتۇش ھەققىدە يارلىق چۈشۈرۇپتۇ. ئەمەت كۇچا تەۋەلىكىدە تۇرۇش ئىمكانىيىتىنى تاپالمايى جاننى ئالىقانغا ئېلىپ، كۇچا شەھرىنىڭ شىمالىدىكى تەكرىتاغلىرىنىڭ ئىچكىرىسىگە قاراپ قېچىپتۇ. ئەمەت توختىماي ئىلگىرىلەپ، تاغ جىرالىرىغا ئىچكىرىلەپ كىرىپ چوڭ كۆل، كىچىك كۆللەرگە يېتىپتۇ. ھېچقانداق جانلىق ئۆتەلمەيدۇ دەپ قارالغان قار ـ مۇز قاپلىغان چوققىغا ئۆرلەپ چىقىپ كېتىپتۇ. بۇنى كۆرگەن ياساۋۇللار داۋاملىق قوغلاۋېرىشتىن ھەزەر ئەيلەپ، قايتىپ كېلىپ ئەھۋالنى شاھقا خەۋەر قىپتۇ. شاھ بۇنى ئاڭلاپ ئاچچىقىدا ساقاللىرىنى قامالاپ تۇرۇپ: «ھەي تەلۇە، ھەي تەلۇە ئەمەت!» دەپ تىترەپ كېتىپتۇ. بۇرۇندىن سىرلىق دەپ قارىلىپ، ئادەم، ئات ـ ئۇلاغ ماڭمايدىغان بۇ داۋان يولى ئەمەتنىڭ تەۋەككۇل قىلىپ مېڭىشى بىلەن ئېچىلىپ، كارۋانلار قاتنايدىغان بوپتۇ.

كىشىلەر داۋان يولىنى پادىشاھنىڭ دېگىنى بويىچە، «تەلۇە[8] ئەمەت داۋىنى» دەپ ئاتاپتۇ. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن، «تەلۇە ئەمەت» «تەلەمەت»كە ئۆزگىرىپ، بۇ داۋان «تەلەمەت داۋىنى» دەپ ئاتىلىدىغان بوپتۇ.

دەريانى توسقان چوڭ تاش

ئۇنلەرنىڭ بىرىدە ئاسمان ئىلاھى بىلەن يەر ئىلاھى ئوتتۇرىسىدا يەنە جەڭ باشلىنىپتۇ. يىراقتىكى بىر دەريانى يەر ئىلاھى ئاتۇشقا باشلاپ كەلگەندە، ئاسمان ئىلاھى غەزەپلىنىپ، خۇپيانە ھالدا يەر ئىلاھىنى ئۆلتۈرۈپتۇ. يەر ئىلاھى جان ئۈزۈش ئالدىدا ئوغلىنىڭمۇ دۇشمەن قولىدا ئۆلۈپ كېتىشىدىن قورقۇپ ئۇنى تاغ بۇركۇتىگە ئايلاندۇرۇۋېتىپتۇ.

ئاسمان ئىلاھى يەر ئىلاھىنىڭ ئوغلى تۇپراق باتۇرنى تاپالماپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ يەر ئىلاھى باشلاپ كەلگەن دەريانىڭ يۇقىرىقى ئېقىنىغا بىر يوغان تاشنى توسۇپ قويۇپ، «ئىلاھلار ئەتتى، ئەرلەر ئاچالماس» دەپ، بەش بارمىقىنىڭ ئىزىنى تامغا قىلىپ بېسىپ قويۇپتۇ[9]، شۇنىڭ بىلەن ئاسمان ئىلاھى ئاسمانغا چىقىپ كېتىپتۇ.

يەر ئىلاھىنىڭ ئوغلى تۇپراق تا ھازىرغىچە شۇ تاغلاردا ھەسرەت چېكىپ، تاغ بۇركۇتى بولۇپ ياشاۋېتىپتۇ. ئۇ ئاخىر زامان بولغاندا يەنە ئەسلىگە كېلەر ئىمىش، كىشىلەرنى قۇتقۇزۇپ، ئاسمان ئىلاھىنى ئۆلتۈرۈپ، ئاتۇش تاغلىرىنى يەنە شۇنداق گۈزەللەشتۈرەر ئىمىش.

زەرەپشان

ئۇرۇنقى زاماندا يەكەن پادىشاھنىڭ بىر مەلىكىسى[10] بار ئىكەن. ئۇ ئاجايىپ گۈزەل ۋە غارايىپ كۈچتۈڭگۈر ئىكەن. ئۇنىڭ سايىسىنى كۆرسە تاغلار تىترەپ، دەريالار دولقۇنلىنىپ شاۋقۇن سالىدىكەن، يەر ـ زېمىن لەرزىگە كېلىدىكەن.

«بىر جۈپ مۈڭگۈزۈم بىلەن دۇنيانى تىرەپ، ئويۇنچۇقتەك ئوينىتىمەن» دەپ لاپ ئۇرغان قوش مۈڭگۈزلۈك ئىسكەندەر پامىر تاغلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ يەكەن زېمىنغا ئاياغ باسقان كۈنلەردە، بۇ مەلىكە ئىنتايىن غەزەپلىنىپ، يەكەن خانلىقىنىڭ قەدىمىي ئوردىسى قۇم باسقان لەڭگەردىن لەشكەر تارتىپ چىقىپ ئىسكەندەرنىڭ ئالدىنى توسۇپتۇ. قاتتىق ئېلىشىش جەريانىدا مەلىكە ئىسكەندەرنىڭ تۇمەنىمىڭ ئەسكىرىنى مەغلۇپ قىپتۇ. قانلار دەريا بولۇپ ئېقىشقا باشلاپتۇ. دۇشمەنلەرنىڭ ئالتۇن ـ كۈمۈشلىرى شۇ قان دەريادا چايقىلىپ، ئالتۇن دەريانىڭ ھاسىل قىلغانىكەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ دەريانىڭ ئىسمى «زەرەپشان» (ئالتۇن ئاقىدىغان دەريا) دەپ ئاتىلىپتۇ.

تەلۈپچۈك دەرياسى

ۇڭغۇل ئىستېلاچىلىرى قەشقەر شەھىرىگە ھۇجۇم قىپتۇ. شۇ چاغدا قەشقەرنى ساقلاۋاتقان پالۋانلاردىن تۆت يۈز تۆت پالۋان شەھەردىن چېكىنىپ، ئوغۇساق يېزىسىدىكى دۆڭگە خەندەك ياساپ ئىستىھكام قۇرۇپتۇ. تاجاۋۇزچى قوشۇن ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ كېلىپ دەريادا توسۇلۇپ قاپتۇ. ئىككى قوشۇن دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىدا تۇرۇپ راسا جەڭ قىپتۇ. ھەر ئىككىسى چېكىنمەپتۇ. كەچ كىرىپ قاراڭغۇ چۈشكەندە، تاجاۋۇزچى قوشۇنغا غەزەپ ـ نەپرىتى تولۇپ تاشقان تۆت يۈز تۆت پالۋان دەريادىن ئۆتۈپ تىغمۇتىغ جەڭ قىلىش ئۈچۈن سۇغا سەكرەپ قارشى قىرغاقتا ئۆتۈشكە باشلاپتۇ. بۇنى كۆرگەن پالۋانلارنىڭ سەردارى ئۇلارنىڭ بىخەتەرلىكىنى كۆزلەپ «سۇغا چۆكۈڭلار!» دەپ بۇيرۇق قىپتۇ. قىساس ئوتى قەلبىدە يانغان پالۋانلار سۇغا چۆكمەي بېشىنى سۇدىن چىقىرىپ ئۆتۈۋېرىپتۇ. ئۆز باتۇرلىرىنىڭ ھاياتىنى كۆزدە تۇتقان سەردار: «ھەي تەلۈە، چۆك!» دەپ بۇيرۇق قىپتۇ. پالۋانلار چۆكۈپ، قارشى قىرغاقتا ئۆتۈپ، تاجاۋۇزچى قوشۇن بىلەن قۇچاقلاشما جەڭ قىلىپ، دۈشمەنلەرنى مەغلۇپ قىپتۇ.

كېيىنكى كۈنلەردە شۇ قېتىمقى جەڭنىڭ غەلىبىسىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن بۇ دەريانىڭ ئىسمىنى «تەلۈپچۈك» دەپ ئاتاپتۇ.

غازى ئەمەت سىزغان

قارايـۇز

تكەن زاماندا يالقۇنتاغنىڭ باغرىدىكى دىياردا بىر تۇل خوتۇن ئۆتكەنكەن. ئۇنىڭ ئاتىسىدىن كىچىك قالغان بىر ئوغلى بولۇپ، بۇ ئوغۇل بەستلىك، قامەتلىك بىر يىگىت بولۇپ يېتىلىپتۇ. بۇ ئوغۇل ئۆزى ياشىغان يۇرتتىكى نامرات خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاش كويىغا چۈشۈپتۇ ـ دە، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى جىلغا سۇيىنى ئۆز يۇرتىغا باشلىماق بوپتۇ. بۇ يىگىت شۇ ئارزۇدا مېتىن ۋە كەتمەن تەييارلاپتۇ ھەم سەپەرگە جابدۇنۇپتۇ. ئۇ سەپەرگە ماڭغان چېغىدا ئاپىسىغا: «ئاپا، سىز ھەر كۈنى ماڭا تاماق ئاپارغان ۋاقتىڭىزدا تۆگىنىڭ بوينىغا قوڭغۇراق ئېسىپ قويۇڭ. مەن ئاۋازىنى ئاڭلىغاندا ئالدىڭىزغا كېلىمەن. سىز ھەرگىز مېنى كۆرىمەن دەپ دۆڭنىڭ ئۈستىگە چىقماسلىققا ۋەدە بېرىڭ ھەم ۋەدىگە ۋاپا قىلغايسىز» دەپتۇ ـ دە، يولغا راۋان بوپتۇ.

يىگىت ئۆزى كۆزلىگەن نىشانغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن زور غەيرەت ـ شىجائەت بىلەن ئىشلەپ، تۇنۇڭ ھەربىر ئۇرغان مېتىنىدىن ئۆيدەك ـ ئۆيدەك يوغانلىقتىكى تاشلار ھەر تەرەپكە ئوت چاچرىتىپ پارچىلىنىدىكەن. كەتمەننى ھەربىر قېتىم چاپقاندا كىچىك ـ كىچىك دۆڭ ـ يوتىلارنى تۇزلۇۋېتىدىكەن. يىگىت ئاچقان زۇمرەتتەك سۇلار ئېرىق بويلاپ پەسكە قاراپ ئېقىشقا باشلاپتۇ. يىگىت ئېرىق چېپىپ خېلىلا ئاۋۇتۇپتۇ. ھەر كۈنى ئوغلىغا تاماق توشۇيدىغان ئاپىسىنىڭ ئىچى پۈشۈپ، ئوغلىنىڭ سىرلىق ئىشىنى كۆرمەكچى بوپتۇ. بىر كۈنى ئاپىسى قوڭغۇراق ئاسقان تۆگىنى خېلى يىراق بىر جايغا تاشلاپ قويۇپ، ئۆزى دۆڭنىڭ ئۈستىگە چىقىپ ئوغلىنىڭ ئىشىنى كۆرۈپتۇ. ئوغلى ئاندىن تۇغما ھالدا كۈچەپ ئىشلەۋاتقانىكەن. بۇنى كۆرگەن ئاپىسى ناھايىتى ئەپسۇسلىنىپ خىجىل بوپتۇ ـ دە، كەينىگە يانماقچى بوپتۇ. دەل شۇ چاغدا يىگىت «كەينىڭگە قارا» دېگەندەك بىر ئاۋازنى ئىشتىكەندەك بوپتۇ ـ دە، دەرھال كەينىگە بۇرۇلۇپ قاراپ ئاپىسىنى كۆرۈپ قاپتۇ. نومۇستىن ئۆزىنى يوشۇرۇشقا جاي تاپالمىغان يىگىت ھەسرەت بىلەن: «ھەي ئاپا، ۋەدىگە ۋاپا قىلماي، قارايۇز بولدىڭىز» دەپ خىتاب قىپتۇ. شۇ ئەسنادا ئۆستەڭدىكى سۇ دەھشەت بىلەن قەھرلىك دولقۇنلىنىپتۇ ـ دە، تېرەك بويى ئېگىزلىككە كۆتۈرۈلۈپتۇ ۋە بىردىن پەسىيىپ يىگىتنى يۇتۇپ كېتىپتۇ. ئاپىسى بۇنى كۆرۈپ ئۆز ئىشىغا مەڭ بىر پۇشايمان قىپتۇ، يەرگە كىرەي دېسە يەر قاتتىق، ئاسمانغا چىقاي دېسە ئاسمان ئېگىز بىلىنىپتۇ ـ دە، ئوغلى سۇ باشلىغان جىلغا ئىچىدە يىغلاپ ـ قاقشاپ يۇرۇپ ئۆمرىنى ئۆتكۈزۈپتۇ. بۇ جىلغىنىڭ نامى شۇنىڭدىن كېيىن «قارايۇز» دەپ ئاتالغانىكەن.

پەرھاد ئۆستىگى

ئەن شاھزادىسى پەرھاد ئۆزىگە يىراق بولمىغان بىر قوشنا ئەلنىڭ گۈزەل مەلىكىسى شېرىنغا ئاشىق بولۇپ قاپتۇ. گۈزەللىكتە تەڭدىشى يوق بۇ مەلىكىمۇ پەرھادنى بىر كۆرۈپ چىن قەلبىدىن ياخشى كۆرۈپتۇ. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا مۇھەببەتنىڭ شېرىن كۈنلىرى باشلىنىۋاتقان بىر مەزگىلدە، شېرىننىڭ تەربىيىنى ئالغان ئىران شاھى خىسرەۋ ئۇنىڭغا ئاشىق بىقارار بولۇپ، نۇرغۇن لەشكەرلىرى بىلەن ئەلچى ئەۋەتىپتۇ. كۆڭلىدە پەقەت پەرھادلا بولغان شېرىن نېمە قىلارىنى بىلمەي گاڭگىراپ قاپتۇ. ئۇ كۆپ ئويلاپ شۇنداق قارارغا كەپتۇ: «خىسرەۋ ئالەمگە ئايان بولغان زالىم شاھ. ئەگەر ئۇنىڭ تەلىپىنى دەرھال رەت قىلسام، لەشكەر تارتىپ زورلۇق بىلەن ئەل - يۇرتنى ۋەيران قىلىدۇ، پۇقرالىرىمغا ئازاب سالىدۇ، پەرھاد بىلەن ئۆمۈرلۈك بىللە بولۇش قارارىم ھەم بەربات بولىدۇ. شۇڭا، ئۇ ئورۇندىيالمايدىغان بىر شەرت قويماي» دەپ ئەلچىلەرگە شۇنداق ئېيتىپتۇ: «يۇرتۇمنىڭ غەربىدىكى تاغلىقتىن باشلاپ شەرقىدىكى چوڭ قۇملۇقنى كېسىپ ئۆتىدىغان بىر ئۆستەڭ قازسۇن. ئۇنىڭ سۈيى زەر (ئالتۇن) بولسۇن، ھەرقانداق چوڭ كالىنىمۇ ئېقىتىپ كېتەلەيدىغان بولسۇن. ئەنە شۇ ئۆستەڭنى كىم بۇرۇن قېزىپ چىقسا، مەن شۇنىڭغا تېگىمەن.» شېرىننىڭ بۇ تەلىپىنى ئالغان پەرھاد خۇشاللىق بىلەن بىستۇن تاغلىرىنى يېرىپ، ئۆستەڭ قېزىشقا ئاتلىنىپتۇ. خىسرەۋ شاھ بولسا دەرغەزەپ بولۇپ، لەشكەر تەييارلاپ، قورال كۈچى بىلەن شېرىننىڭ يۇرتىغا بېسىپ بارماقچى بولغاندا، ئۇنىڭ بىر دانا ۋەزىرى:

— ئۇنداق نامەردلىك قىلىسىڭىز، نامىڭىزغا ئۇيات بولىدۇ. ئۇنداق قىلماي، باشقىچە ئامال تاپايلى، — دەپ خىسرەۋگە تەسەللى بېرىپتۇ.

ئارىدىن ئۇچ يىل ئۆتۈپتۇ. تاغ يۇرەك پەرھاد قورام تاشلارنى يۇنۇپ، جاپا - مۇشەققەتلەرنى يېڭىپ، ھەيۋەتلىك بىر ئۆستەڭ قېزىپتۇ. بۇ خەۋەرنى ئالغان خىسرەۋ ساراسىمگە چۈشۈپ، جادۇگەر كەمپىردىن مەسلىھەت سوراپتۇ. كەمپىر:

— بۇنىڭ چارىسى ئوڭاي، ئۆز يېغىدا ئۆزىنى قورۇيمىز، خاتىرجەم بولسىلا، مەلىكە شېرىن پەقەت سىلىگىلا تەئەللۇق، — دەپ بىر ھىيلە ئويلاپ، دەرھال پەرھادنىڭ يېنىغا ئاتلىنىپتۇ. ئۇ شېرىننى كۈتۈپ تۇرغان پەرھادنىڭ قېشىغا كېلىپ راسا كۆز يېشى قىپتۇ. پەرھاد ھەيران بولۇپ كەمپىردىن سوراپتۇ:

— ئى ئانا، نېمىشقا ناله قىلىپ يىغلايسىز؟

شۇنداً جادۇگەر كەمپىر پۇرسەت كەلدى دەپ بىلىپ، پەرھادنىڭ باش - كۆزلىرىنى سۆيۈپ شۇنداق دەپتۇ:

— بۇ جاھاننىڭ مەلىكىلىرى بەكمۇ ۋاپاسىز ئىكەن. مەلىكە شېرىن سەندەك دانا، باتۇر يىگىتتىن خىسرەۋ شاھنى ئارتۇق بىلمەپ، ئاللىبۇرۇن ئۇنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتتى. سەن ئۇمىد باغلاپ يۈرگەن ئۇ مەلىكە سېنى ئەسلەپمۇ قويماي، ھازىر شاھ ئوردىسىدا بەھۇزۇر ئويناۋاتىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ساڭا ئىچىم ئاغرىپ، كۆڭلۈم بۇزۇلدى.

بۇ شۇم خەۋەرنى ئاڭلىغان پەرھاد شىرەڭ ھۆركىرەپ بېشىنى بىستۇن تېغىغا بىر ئۇرغانىكەن، تاغ پارچە ـ پارچە بولۇپ يېرىلىپ، ئۇ قازغان ئۆستەڭدە سۇ مەۋج ئۇرۇپ ئېقىپتۇ. پەرھادنىڭ بېشى نەچچە پارە بولۇپ كېتىپتۇ. شۇ سائەتتە كېنىزەكلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ پەرھادنىڭ غەلىبىسىنى تەبرىكلەش ئۈچۈن بۇ يەرگە يېتىپ كەلگەن مەلىكە شېرىن بۇ پاجىئەنى كۆرۈپ ھوشىدىن كېتىپتۇ، «پەرھاد ـ سىز ماڭا مۇنداق ھاياتنىڭ نېمە كېرىكى !» دەپ يېنىدىن ئالماس خەنجىرىنى ئېلىپ ئۆزىنىڭ يۈرىكىگە سانجىپتۇ ۋە شۇ ھامان پەرھادنىڭ جەستى ئۈستىگە يىقىلىپ جان بېرىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ ئۆستەڭنىڭ نامى «پەرھاد ئۆستىڭى» دەپ ئاتىلىپتۇ. كېيىنكى ۋاقىتلاردا «پەرھاد ئۆستىڭى»نىڭ نامى «زەرەپشان»غا ئۆزگەرگەنىكەن.

ـاغاتايخان پۇتۇن ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ئورناتقاندىن كېيىن، جاي ـ جايلاردىن يەر ـ سۇ سېتىۋېلىپ مەخسۇس خانلىققا قارايدىغان قىپتۇ ھەمدە بۇ يەر ـ سۇلارنى باشقۇرۇشقا مەخسۇس ئادەم تەيىن قىپتۇ. شۇ چاغدا ئۇ قەشقەر توققۇزاقتىنمۇ يەر ـ سۇ سېتىۋېلىپ، يەرلەرنى باشقۇرۇشقا مانان ئىسىملىك بىر كىشىنى، سۇلارنى باشقۇرۇشقا زەربىن ئىسىملىك بىر كىشىنى بەلگىلەپتۇ. ئۇ يەرنىڭ قايسى خانغا تەۋە ئىكەنلىكىنى ھەم باشقۇرغۇچىنىڭ كىملىكىنى ئىپادىلەش يۈزىسىدىن «چاغاتاي مانان» دەپ ئاتاپتۇ ۋە بارا ـ بارا خەلق ئارىسىدا «چىغمان» دەپ ئاتىلىپتۇ.

سۇلارنى باشقۇرغۇچى زەربىن بولسا، شۇ يەردىكى ئاھالىلەرنى ئىشلىتىپ سەكسەن تاشلىق سۇ پاتـ قۇدۇقىنى بىر ئۆستەڭگە چاپتۇرۇپتۇ ۋە بۇ ئۆستەڭگە «قالماقئۆستەڭ» دەپ نام بېرىپتۇ. زەربىن ئۆستەڭنى چاپتۇرۇپ سۇ باشلىغاندىن كېيىن، بىر سۇ باشقۇرۇش ئورنى تەسىس قىپتۇ ھەمدە سۇلارنى بىرنەچىدىن ئونىنچىغىچە دەرىجىگە بۆلۈپ باشقۇرۇپتۇ. بىرنەچىدىن ئۈچىنچى دەرىجىگىچە بولغان سۇلار مەخسۇس خانلىقنىڭ زېمىنىنى، تۆتىنچى، بەشىنچى دەرىجىلىك سۇلار ئوردا ئەمەلدارلىرىنىڭ زېمىنىنى، ئالتىنـ چى، يەتتىنچى دەرىجىلىك سۇلار بايلارنىڭ زېمىنىنى، سەككىزىنچى، توققۇزىنچى، ئونىنچى دەرىجىلىك سۇلار پۇقرالارنىڭ زېمىنىنى سۇغىرىدىكەن. كېيىنكى ۋاقىتتا توققۇزاقتىكى ئاشۇ سۇ باشقۇرۇش ئورنى باشقۇرغۇـ چىنىڭ نامى بىلەن «زەربىن» دەپ ئاتىلىپ، بارا ـ بارا خەلق ئاغزىدا «زەمىن» دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپ قاپتۇ.

ئاق ئۆستەك

لگىرى غۇلجىدىكى دېھقانلار تاغ سۈيى بىلەن تېرىقچىلىق قىلىدىكەن. سۇ يېتىشمىگەنلىكتىن پايانسىز يەر بوزىرىپ تۇرىدىكەن. بۇنى كۆرگەن دېھقانلارنىڭ ئىچى پۇشىدىكەن. شۇ يوسۇندا خېلى كۆپ يىللار ئۆتۈپتۇ، بىراق ئۇلار ئارمىنىغا يېتەلمەي يۇرۇپتۇ. كېيىن ئۇلار قاش دەرياسىدىن توپتوغرا كۈنپېتىشقا قارىتىپ، بوزىرىپ تۇرغان يەرنىڭ قاق ئوتتۇرىسىنى بويلىتىپ بىر ئۆستەڭ ئالماقچى بوپتۇ. چورۇق ھېكىم دېگەن كىشى بۇ ئۆستەڭنى قەيەردىن باشلاپ، قەيەرگە ئاپىرىشنى، قانداق چېپىشنى سىزىپ بېرىپتۇ. دېھقانلار چورۇق ھېكىمنىڭ سىزىقىدىن قىل نېرى ـ بېرى كەتمەي ئۆستەڭنى چېپىۋېرىپتۇ. ئۆستەڭ 1825 ـ يىلى چېپىلىپ بوپتۇ.

ئۆستەڭ پۈتۈپ، تومىنى ئېچىپ سۇ باشلاش ۋاقتى كەلگەندە، دەريا بويىغا كېلىپ پەستە كۆڭۈەجەپ ئېقىۋاتقان قاش سۈيىنى كۆرگەن بىرى:

ــ بۇ بىر ئەخمەقلىق، ئويماندىن دۆڭگە سۇ باشلىغان نەدە بار؟ نەچچە يىلدىن بېرى قىلغان ئەجىر بىكار كېتىدىغان بوپتۇ ـ دە، ئەستاغپۇرۇللا، ــ دەپ ساقلىنى سىيپاپتۇ. گەپنىڭ ئاچچىقلىقىدىن زەردىسى قاينىغان چورۇق ھېكىم:

ــ تەقسىر، سۇ قانچىلىك ئېگىزدىن دومىلاپ چۈشسە، شۇنچىلىك ئېگىزگە دومىلاپ چىقالايدۇ. بۇنى ئۆز ئۆمرىدە بىرەر قېتىم غول ئېرىقنى ياقىلاپ باقمىغان ئادەم نەدىن بىلىدۇ، ــ دەپتۇ ـ دە، ھېلىقى كىشىگە كۆرسەتمەكچى بولۇپ، ئۆستەڭ چاپقانلارنى باشلاپ ئۆستەڭنىڭ ئېغىزىغا بېرىپ، تومىنى ئاچتۇرۇپتۇ. سۇ ئۆستەڭگە چۈشۈپ شارقىراپ ئېقىپتۇ. ئۆستەڭنىڭ قىرىدا تۇرغان كىشىلەر قىيقاس ـ چۇقان كۆتۈرۈپتۇ. كىشىلەر: «ئاق ئۆستىڭىم، ئاق ! ئاق ئۆستىڭىم، ئاق !» دەپ ئۆستەڭنىڭ ئىككى قىرىنى بويلاپ سۇ بىلەن تەڭ توختىماي يۈگۈرۈپتۇ. سۇ مەنزىلگە يەتكۈچە «ئاق ئۆستىڭىم، ئاق ! ئاق ئۆستىڭىم ئاق !» دېگەن سادا زادىلا توختىماپتۇ. ئۆستەڭگە باشلانغان ئۇلۇغ سۇ قاش دەرياسىدىن چىقىپ تاكى سۈيدۈڭكۇرەگىچە راۋان ئېقىپتۇ. بۇنىڭدىن ئۆستەڭ چاپقانلار خۇشال بوپتۇ، «ئۆستەڭگە سۇ چىقمايدۇ» دېگۈچى يەرگە قاراپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن كۆپچىلىك «ئەجرىمىز زايە كەتمەي ئۆستەڭدە سۇ ئاقتى، تىلىكىمىز ئەملگە ئاشتى» دەپ ئۆستەڭگە «ئاق ئۆستەڭ» دەپ ئىسىم قويۇپتۇ.

كارىز

1

ئۇيەت قىلىنىشچە، چوققىسى ئاپئاق قار، ئېتىكى بۇك ـ باراقسان تەڭرىتاغنىڭ بىر قا-نىتى بولغان ئىدىقۇت تېغى ئورنىدا غايەت زور بىر ئەجدىها بار ئىكەن. يىرتقۇچ ئەجدىها ھەر يىل كۈزدە باغ ـ ئورمانلارنى چەيلەپ، جان ـ جانىۋارلارنى ئۆلتۈرۈپ، ئادەملەرنى يەپ پۈتۈن يۇرتقا تۇگمەس بالايىئاپەتلەرنى كەلتۈرۈپتۇ. ئەلنىڭ نالىسى ئەرشكە يېتىپتۇ. كۆك تەڭرىسى غەزەپ بىلەن قۇم ـ بوران ياغدۇرۇپتۇ، ئەجدىها ياتقان يېرىدە كۆمۈلۈپ قاپتۇ. كۆك تەڭرىسى زېمىنى كولاپ توپا ـ تاشلىرىنى ئەجدىهانىڭ ئۈستىگە دۆۋىلەپتۇ، دۆۋىلەنگەن تاش ـ توپىلار ئىدىقۇت تېغىنى پەيدا قىپتۇ. ئويۇلغان زېمىن تۇرپان ئىكەن. كۇن تەڭرىسى قۇم تاشلارنى چوغدەك قىزىتىپ، مومدەك ئېرىتىپ قاتۇرۇپ قويۇپتۇ. ئەجدىها ئۇنىڭ ئاستىدا قاپتۇ. ئادەملەر، جان ـ جانىۋارلار ۋە ئۇچار قۇشلار ئىلگىرىكىدەك بایاشات ياشاشقا باشلاپتۇ.

كۆك تەڭرىسى ۋە كۇن تەڭرىسىنىڭ غەزىپىدىن كېيىن پۈتۈن ئىقلىمغا يامغۇر ياغماپتۇ. گۇل ـ گىياھ، باغ ـ ۋاران، ئېتىز ـ ئېكىنزارلار قۇرۇپ كېتىپتۇ. ئادەملەر ناله ـ پەريات قىلىشقا باشلاپتۇ. كۆك تەڭرىسى قاتتىق تەسىرلىنىپتۇ، ئۇ ئىدىقۇت تېغىنىڭ قىپقىزىل چوغدەك ھارارىتىنى پەسەيتىش ئۈچۈن، تەڭرىقۇت تېغىنىڭ بىر ئېقىن سۇيىنى ئايرىپ بېرىپتۇ. شارقىراپ ئېقىپ چۈشكەن ئېقىن سۇ ئىدىقۇت باغرىدىن ئايلىنىپ ئايدىڭكۆلگە قۇيۇلۇپتۇ. دەريا سۇيى تۇمەنلىگەن ئۇچار قۇشلارنى، بۇغا ـ ماراللارنى، گۈلىستان باغلارنى، تېرىمچىلارنى شادلاندۇرۇپتۇ. تېرىمچىلار ھېسابسىز يەرلەرگە بۇغداي، قوناق، كېۋەز تېرىپتۇ. مالچىلار قوي، كالا، ئات، تۆگىلەرنى بېقىپتۇ. يىللار يەنە بایاشاتچىلىقتا ئۆتۈپتۇ.

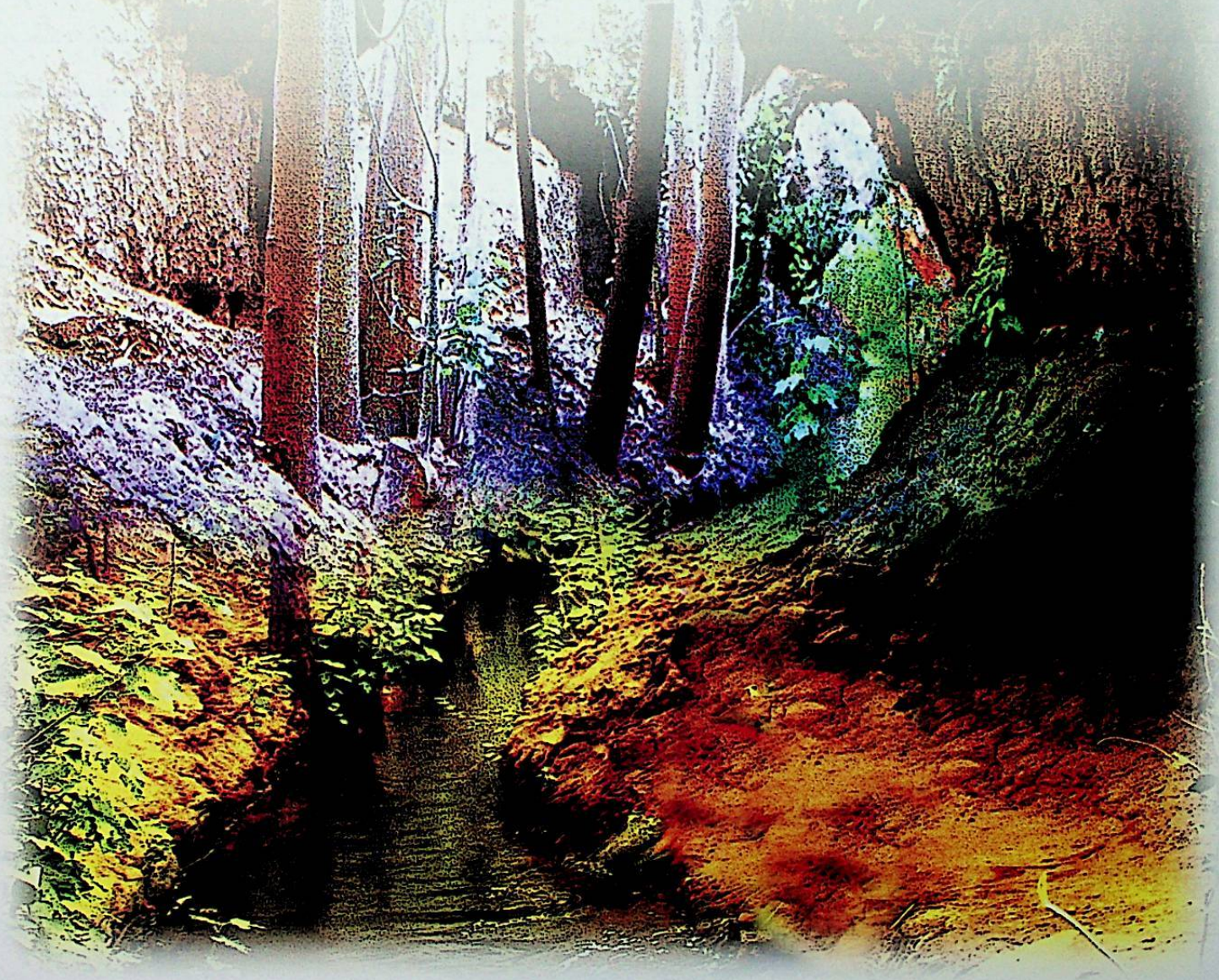
كۈنلەرنىڭ بىرىدە تۇيۇقسىز ئېقىن سۇ توختاپ قاپتۇ. يۇرت ئاقساقاللىرى كېڭەش قىلىپ ئىدىقۇت تېغىغا ئادەم ئەۋەتىپتۇ، ئۇلار ئىز ـ دېرەكسىز يوقىلىپ كېتىپتۇ. يەنە بىر تۇركۇم پالۋانلارنى ئەۋە-تىپتۇ. ئۇلار تاغ باغرىغا يېتىپ كېلىپ ئاغزىدىن ئوت يېنىپ تۇرغان ئەجدىهانىڭ تاغ باغرىدىكى سايدا سۇنى توسۇپ ياتقانلىقىنى كۆرۈپتۇ.

ئۇزۇن زامانلار تاغ ئاستىدا ياتقان ئەجدىها تاغنى كولاپ تېشىپ چىققانىكەن. ئۇ ئىدىقۇت تېغىنىڭ ئەڭ ئۈستىدە ئاسمانكۆل ياساپ، سۇنى ئەنە شۇ كۆلگە قاچىلىۋالغانىكەن. پالۋانلار كېچە ـ كۈندۈز ئې-لىشىپ ئەجدىهانى يېڭەلمەي ھالسىزلىنىپتۇ. ئۇلار مىڭ تەسلىكتە جېنىنى ئېلىپ يۇرتقا قايتىپ كەپ-

تۇ. ئاقساقاللار كېڭىشىپتۇ، دانىشمەنلەر ئەقىل كۆرسىتىپتۇ. سۇنى ئەجدىھاغا تۆيدۇرماي يەر ئاستىدىن ئېقىتىپ كېلىش ئۈچۈن كىشىلەر نۇرغۇن قۇدۇقلارنى كولاپتۇ، ئارقىدىن ئۇلارنى يەر ئاستىدىن بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇپتۇ. سۇ ئېقىنى يەر ئاستىدىن ئېقىپ كەپتۇ. كېيىن ئۇ «كارىز» دەپ ئاتىلىپتۇ.

2

رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇغدا تېغىدا قوي بېقىپ يۈرگەن بىر پادىچى يىگىتنىڭ بىر توپ قويلىرى يوقىلىپ كېتىپتۇ. يىگىت قويلىرىنى ئىزدەپ تۇرپان ئويمانلىقىغا كېلىپ قاپتۇ. ئۇ قويلىرىنى ئىزدەپ ئىسسىقتا كۆپ ئازاب چېكىپتۇ، پۇتلىرى قىزىق قۇمدا كۆيۈپتۇ، چاڭقاپ لەۋلىرى چاك - چاك يېرىلىپتۇ. ئۇ ئاخىر قويلىرىنى بىر قومۇشلۇقتىن تېپىپتۇ. بۇ چاغدا يىگىت ئۆزىمۇ، قويلىرىمۇ قاتتىق ئۇسساپ كەتكەنىكەن. يىگىت ئەتراپىنى شۇنچە ئايلىنىپمۇ بىرەر تامچە سۇ تاپالماپتۇ، ئاخىر بىر چىمىلىقتا قۇدۇق كولاشقا باشلاپتۇ. كۈن پېتىپتۇ، ئاي چىقىپتۇ، ئاي ئولتۇرۇپ كۈنمۇ چىقىپتۇ. پادىچى كولىغان قۇدۇقتىن ئاخىر سۇپسۇزۇك مەرۋايىتتەك سۇ چىقىپتۇ. بۇ سۇنى پادىچى ھەم پادىچىنىڭ قويلىرى ئىچىپ ئۇسسۇلۇقىنى قاندۇرۇپتۇ. كېيىنچە ئادەملەر پادىچى يىگىتنى دوراپ قۇدۇق كولاپتۇ ۋە قۇدۇقلارنى يەر ئاستىدىن بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ سۇنى يەر يۈزىگە باشلاپ چىقىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن كارىز پەيدا بوپتۇ.

ئايدىڭكۆل

ئۇرۇننىڭ بۇرۇنسىدا، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا بىر بوستانلىق يۇرت بولۇپ، بۇ يۇرتتىكى بىر ئۆلىما كىشىنىڭ ئارزۇلۇق بىرلا قىزى بار ئىكەن. بۇ قىز شۇنداق ساھىبجامال ئىكەنكى، يۇرت بويىچە ھېچقانداق قىز گۈزەللىكتە ئۇنىڭغا يېتەلمەيدىكەن. ئۆزى ناھايىتى چېچەن، ھەرقانداق ئىشتا چېۋەر بولۇپ، بۇ يۇرتتىكى ئەقىل ـ پاراسەتتە كامالەتكە يەتكەن، باتۇر، مەرد بىر يىگىت بىلەن ئاشىق ـ مەشۇق ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئاتا ـ ئانىلىرى پەرزەنتلىرىنىڭ ئارزۇسى بويىچە، ئۇلارنى مۇراد ـ مەقسىتىگە يەتكۈزمەكچى بولۇپ، تويىنى قۇربان ھېيىت كۈنى ئۆتكۈزۈشنى مەسلىھەتلىشىپتۇ. ھېيىت يېقىنلىشىپ توي تەييارلىقىنى پۈتتۈرگەندە، بىردىنلا ئاسماندا ئاي كۆرۈنمەي، مۇسۇلمانلار ئادەت بويىچە ھېيىت نامىزىنى ئۆتىيەلمەپتۇ. ھېيىت بولمىغاندىن كېيىن، مەسلىھەت بويىچە توي قىلىشقىمۇ بولماپتۇ.

بۇ يۇرتتا تۆت ئەتراپى قويۇق دەل ـ دەرەخ، گۈل ـ گىياھلارغا پۈركەنگەن بىر كۆل بولۇپ، كۆلنىڭ سۈپسۈزۈك سۈيى ھەرقانداق كېسەلگە شىپا ئىكەن. ئاشىق ـ مەشۇقلار ھەر كۈنى ئاخشىمى ئاشۇ كۆل بويىدا ئولتۇرۇپ مۇڭداشقاچ، ئۆزلىرىنىڭ ۋىسال كۈنىنى كۈتۈپ، ئاسماندا ئاينىڭ چىقىشىنى تەلەيدىكەن. شۇ تەرىقىدە ئۇچ ئاي ئۆتۈپ كېتىپتۇ. بىر كۈنى ئۇلار ئادەتتى بويىچە كۆل بويىدا ئولتۇرسا، بىردىنلا كۆلنىڭ ئىچى، ئاندىن پۈتۈن ئەتراپ يورۇپ كېتىپتۇ. ئۇلار قارىغۇدەك بولسا، كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىدا تولۇن ئاي نۇر چېچىپ تۇرارمىش. ئاينىڭ نۇرى بارغانسېرى پۈتكۈل جاھاننى خۇددى كۈندۈزدەك يورۇتۇۋېتىپتۇ. كىشىلەر بۇ كارامەتنى كۆرۈپ ھەيران بوپتۇ، يۇرت ئەھلى خۇشاللىقتا چۆمۈپتۇ، ناغرا ـ سۇنايلار چېلىنىپتۇ. تاڭ يورۇش بىلەنلا ھېيىت نامىزى ئوقۇلۇپ، ئارقىدىن ساما، مەشرەپلەر قىزىپتۇ. يىگىت بىلەن قىزنىڭ تويىمۇ باشلىنىپ كاتتا مەرىكە ئۆتكۈزۈلۈپتۇ.

بۇ كۆلنىڭ داڭقىنى ئاڭلىغان يېقىن ـ يىراقتىكى كىشىلەر ئات ـ ئېشەكلىرىگە مىنىشىپ كېلىپ، كۆلدىكى خاسىيەتلىك زەمزەم سۇنى قاپاق ـ قاچىلىرىغا ئېلىپ، ئۆز يۇرتلىرىدىكى كۆلگە قۇيۇپ قويغانىكەن، ئۇ كۆلنىڭ سۈيىمۇ شىپالىق سۇغا ئايلىنىپ، نەچچە يۈز يىلغىچە قۇرۇپ كەتمەي، سېسىپ قالماي، سۈپسۈزۈك پېتى تۇرۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر بۇ خاسىيەتلىك كۆلنى «ئايدىڭكۆل[11]» دەپ ئاتاپتۇ.

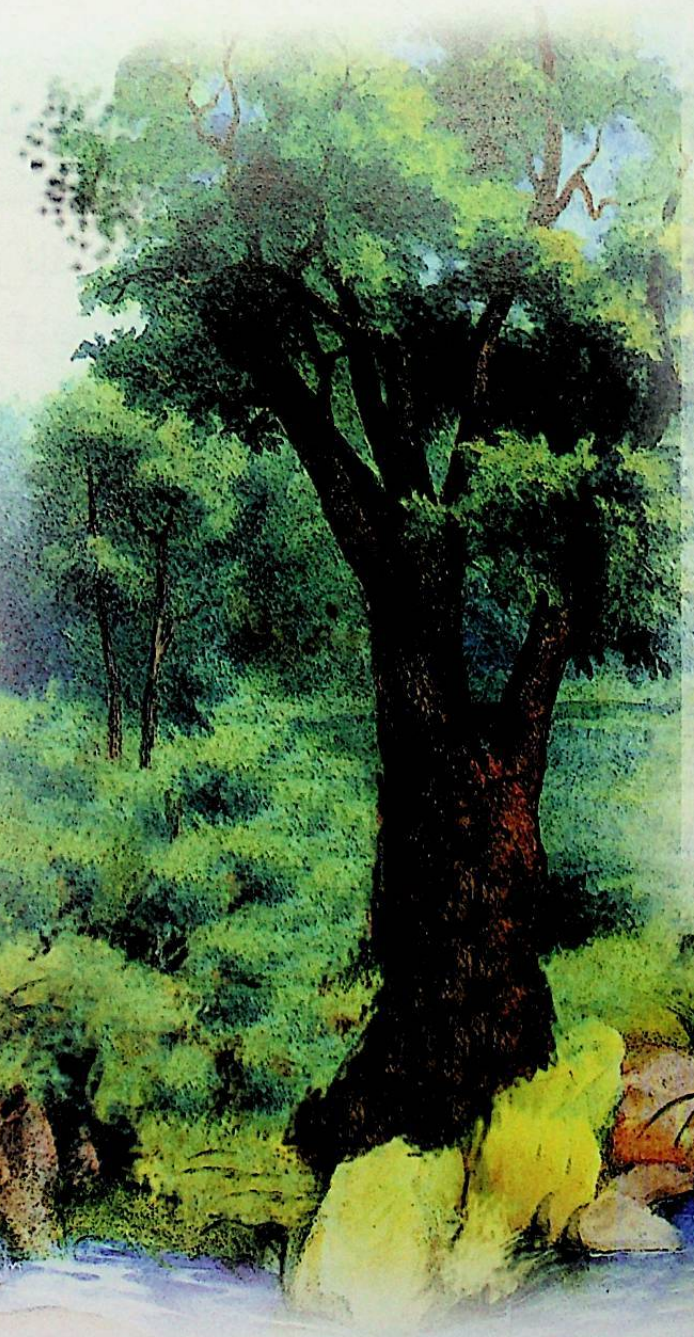
مارجان بۇلاق

ئۇرۇنقى زاماندا كۇچادا بىر باي ئۆتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ ھۆسن ـ جامالدا كامالەتكە يەتكەن بىر گۈزەل يالغۇز قىزى بار ئىكەن. باينىڭ قىزى دادىسىنىڭ چاكىرىنى ياخشى كۆرىدىكەن، چاكارمۇ قىزنى ياخشى كۆرىدىكەن. باي تېخىمۇ يۇقىرى ئابرۇي، پۇل، مەنسەپكە ئېرىشىش ئۈچۈن قىزىنى پادىشاھقا كېنىزەكلىككە سوۋغات قىلماقچى بوپتۇ. باي مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن چاكىرىنى يىراق يەردىكى بىر ھاشارغا ئەۋەتىپتۇ. قىز دادىسىنىڭ مەقسىتىنى بىلگەندىن كېيىن پادىشاھقا كېنىزەك بولۇشنى راۋا كۆرمەي قېچىپ كېتىپتۇ. قىز شۇ قاچقانچە ئادەم ئايىغى يەتمىگەن بىر يەرگە كېلىپ قاپتۇ. ئۇ پادىشاھنىڭ لەشكەرلىرى بۇ يەرگە كەلمەس، دېگەن ئوي بىلەن بىر ئېگىز دۆڭنىڭ يېنىدا كەپە تىكمەكچى بولۇپ يەرنى كولاپتىكەن، ئۇ يەردىن سۇ ئېتىلىپ چىقىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن قىز ئۇنى يەنە كولاپ، چۆرىسىگە تاش تىزىپ سۇنىڭ ئېقىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئاپتۇ، ئۆزىمۇ بۇلاق يېنىغا كەپە تىكىپ شۇ يەردە ھايات كەچۈرۈپتۇ. قىز دائىم يارىنى كېلىپ قالامدىكىن، دەپ ھەر كۈنى كەپە يېنىدىكى دۆڭگە چىقىپ ئەتراپقا قارايدىكەن. بىر كۈنى ئادەتتى بويىچە دۆڭگە چىقسا، يىراقتىن شاھ لەشكەرلىرىنى كۆرۈپتۇ. لەشكەرلەرمۇ قىزنى كۆرۈپ ئاتلىرىغا قامچا ساپتۇ. قىز قېچىشقا ئامال تاپالماي ئۆزىنى كەپىنىڭ يېنىدىكى بۇلاققا تاشلاپ ئۆلۈۋاپتۇ. لەشكەرلەر دەرھال كېلىپ بۇلاققا شۇنچە قارىسىمۇ قىز كۆرۈنمەپتۇ، ئۇلارنىڭ كۆرگىنى پەقەت قىزنىڭ بويىنىدىكى مەرۋايىت مارجان بوپتۇ. لەشكەرلەر قىزنىڭ مارجىنىنى بولسىمۇ ئالغاچ كېتەيلى، دەپ ئويلاپ مارجاننى ئالماقچى بولغان بولسىمۇ، ئالالماي قۇرۇق قول كېتىشكە مەجبۇر بوپتۇ. قىزنىڭ يىگىتى بۇ شۇم خەۋەرنى ئاڭلاپ دەرھال ھاشاردىن قېچىپتۇ. ئۇ قىز ئۆلگەن ھېلىقى جايغا كەلگەندە ھوشسىزلىنىپ يىقىلىپ، شۇ پېتىچە بۇ دۇنيا بىلەن خوشلىشىپتۇ. يىگىتنىڭ تېنى مەجنۇنتاللارغا ئايلىنىپ، قىز كولىغان بۇلاقنىڭ سۇيى بىلەن كۆكلەپ ئەتراپنى يېشىللىق قاپلاپتۇ. كېيىنچە بۇ جايدا ئادەملەر ئولتۇراقلىشىپتۇ. بۇ بۇلاقتىن قىزنىڭ مارجىنى كۆرۈنگىنى ئۈچۈن، بۇ يەر «مارجان بۇلاق[12]» دەپ ئاتىلىپ قالغانكەن.

نوروز بۇلاق

ھەمۇد قەشقەرى «مۇق يولى» ئارقىلىق باغدادقا ئۆتۈپ، ئۇ يەردە ئۇزۇن يىللار ئىلىم تەھسىل قىلغاندىن كېيىن، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئۆز يۇرتى ئوپالغا قايتىپ كېلىپ، ئازىقتا سەككىز يىل مۇدەررىسلىك قىلغانىكەن. ئۇنىڭ نۇرغۇن تالىپلىرى بار بولۇپ، ھەر يىلى نوروز ئېيىدا ئۆز تالىپلىرىنى ئەگەشتۇرۇپ يۇرتىدىكى چەشمە بۇلاققا چىقىپ، ئۆزئارا نوروزلۇق، غەزەل ـ بەيىتلار ئالماشتۇرۇپ سەيلە قىلىشىدىكەن، شېئىر ئوقۇش مۇسابىقىلىرىنى ئېلىپ بارىدىكەن. تالىپلارنىڭ ئوقۇش پۈتتۈزۈش مۇراسىملىرىمۇ شۇ يەردە ئۆتكۈزۈلىدىكەن. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ جايىنىڭ نامى «نوروز بۇلاق» دەپ ئاتىلىپتۇ، نوروز بۇلاقنىڭ خاسىيىتى ئەتراپقا تارقىلىپتۇ. تەرەپ ـ تەرەپلەردىن، يىراق شەھەرلەردىن ئىلىم تەھسىل قىلغۇچى ئۆلىمالار، تالىپلار شۇنىڭدىن بېرى بۇ جايىنى «ئىلىم بۇلىقى»، «ئىلىمگە ھۆددىگەر پىرىم بۇلىقى» دەپ ئۇلۇغلاپ، نوروز بۇلاقنى زىيارەتگاھ قىلىشىپ تۇ. كېيىنكى ئۆلىما ـ ئالىملارمۇ ئەنە شۇ ئادەت بولۇپ قالغانىكەن.

ئۇستىخان بۇلاق

ئۇنىڭدىن ئۇزۇن زامانلار ئىلگىرى ئىدىقۇت خانلىقى تەۋەسىدە بىر گۈزەل يايلاق بولغان-كەن. يايلاقنىڭ ئوتتۇرىسىدا بۇلاق بولۇپ، ئۇنىڭ زۇمرەتتەك سۈزۈك، بالدەك شېرىن - شەربەت سۈيى شىرىلداپ ئېقىپ بۇ يايلاقنى تەڭداشسىز چىرايلىق تۈسكە كىرگۈزگەنىكەن. بۇ يايلاقنىڭ ئوت - چۆپ ۋە گۈللىرىدىن تارقىغان خۇش پۇراقتىن بۇلبۇللار مەست بولسا، ئوت - چۆپنىڭ موللۇقىدىن بۇغا - ماراللار ئەگىپ كېتەلمەيدىكەن. بۇ يايلاقتا سەمەت ۋە تۈرسۇن دېگەن ئىكى كى پادىچى قوي باقىدىكەن. ئۇلار بىر - بىرىگە ھەمسال بولۇپ بار - يوقنى تەڭ كۆرۈشىدىكەن. شۇ سەۋەبتىن ئۇلارنىڭ ئايالىرىلا ئەمەس، سەمەتنىڭ قىزى گۈزەلنۇر بىلەن تۈرسۇننىڭ ئوغلى تاشپولاتمۇ بىر - بىرىگە ئامراق ئىكەن.

ئاي - يىللار ئۆتۈپ تاشپولات بىلەن گۈزەلنۇر تەڭلا ئۆسۈپ چوڭ بوپتۇ.ئۇلار ئاتا - ئانىلىرىغا ياردەملىشىپ قوي باقىدىغان بوپتۇ. تاشپولات ئېغىر نەرسىلەرنى كۆتۈرۈشكە، چىلبۆرىلەرنى ئوۋلاشقا ھېرىس ئىكەن. گۈزەلنۇر بولسا ناخشا ئېيتىشقا، كەشتە تىكىشكە ماھىر ئىكەن. ئۇلار ساپ ھاۋادا ئەر-كىن - ئازادە چوڭ بوپتۇ. ئۇلارنىڭ بىر - بىرىگە ئېچىللىقىدىن ئاتا - ئانىلىرىمۇ ئىنتايىن خۇشال بوپتۇ. ئۇلار ئۆز پەرزەنتلىرىنىڭ تېخىمۇ ياخشىراق ياشىشى ئۈچۈن تاشپولاتنى ئوقۇتۇشنى قارار قىپتۇ...

تاشپولات ئوقۇشقا ماڭىدىغان چاغدا گۈزەلنۇر يىگىتىگە بىر جۈپ قىزىلگۈل كەشتىلەنگەن ياغلىق يوللۇق قىپتۇ. تاشپولات بولسا قىزغا ئەۋلادىدىن مىراس قالغان ئالتۇن دەستىلىك شەمشەرنى خاتىرە ئورنىدا قالدۇرۇپتۇ.

گۈزەل، خاتىرجەم كۈنلەر ئۇزۇنغا سوزۇلماپتۇ، چۈنكى بۇ يايلاقتا ماخچا دېگەن بىر مەخلۇق پەيدا بوپتۇ. ئۇ يايلاقنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بۇلاق ئەتراپىنى ماكان تۇتۇپ، بۇغا - ماراللارنى ئوۋلاشقا باشلاپتۇ، كېيىنچە قوي پادىلىرىنى يەيدىغان بوپتۇ. بۇ يايلاقتا ئۇنى يوقاتقۇدەك بىرەر قابىل ئەزىمەت چىقماپتۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان يۇرت ئاقساقىلى يايلاققا كەلگەنىكەن، ماخچا ئۇنى تۇتۇۋېلىپ: «ئەگەر سەن ھەر كۈنى بىر ئادەم بىلەن بىر ھايۋاننى ئالدىمغا ھازىر قىلمىساڭ، مەن سېنىلا ئەمەس، پۈتۈن ئەل - يۇر-تۇڭنى ۋەيران قىلىمەن» دەپ ھۆركىرەپتۇ. يۇرت ئاقساقىلى ماخچىدىن قورقۇپ ئۇنىڭ شەرتىگە كۆنۈپ-تۇ ۋە شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ھەر كۈنى بىر ئادەم بىلەن بىر قوينى بۇلاق بېشىغا ئەۋەتىپ تۇرۇپتۇ. ئارد-دىن خېلى ۋاقىتلار ئۆتۈپتۇ. دۆۋۈلىنىپ كەتكەن ئادەم ۋە قويلارنىڭ ئۇستىخانلىرىنىڭ كۆپلۈكىدىن بۇلاق سۈيىمۇ يىراقلارغا ئاقالمايدىغان بوپتۇ. ئوت - چۆپلەر سارغىيىپ قۇرۇشقا باشلاپتۇ.

ئەنە شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە تاشپولات ئوقۇشىنى تۈگىتىپ يايلاققا قايتىپ كەپتۇ. ئۇ يىراق-
تىنلا ئۇن سېلىپ يىغلاۋاتقان ئاۋازنى ئاڭلاپ قەدىمىنى تېزلىتىپتۇ. ئۇ كەلگەندىن كېيىن پۈتۈن
ئەھۋاللاردىن خەۋەر تېپىپتۇ، بۈگۈنكى يىغا - زارنىڭ سەۋەبى گۈزەلنۇر ئۈچۈن بولۇۋاتقانلىقىنى بە-
لىپتۇ. شۇڭا، ئۇ دەمۇ ئالماستىن گۈزەلنۇرنىڭ ئورنىغا ئۆزىنىڭ باردىغانلىقىنى يۈرت ئاقساقىلىغا
خەۋەر قىپتۇ. يۈرت ئاقساقىلى ماقۇل بولغاندىن كېيىن تاشپولات ئاتا - ئانىلىرى، قولۇم - قوشنىلە-
رى، ئەل - ئاغىنىلىرى ۋە گۈزەلنۇر بىلەن خوشلىشىپتۇ. گۈزەلنۇر تاشپولاتقا:

— بۇ شەمشەر ماڭا سىزنى كېچە - كۈندۈز ياد ئەتكۈزۈپ ھەمراھ بولغانىدى، بۈگۈن ئۇ سىزگە
ھەمراھ بولۇپ مېنى ئەسلەتسۇن، — دەپ تاشپولاتقا شەمشەرنى قايتۇرۇپتۇ. تاشپولات يېنىدىن قولياغ-
لىقنى چىقىرىپ گۈزەلنۇرغا سۇنۇپتۇ. گۈزەلنۇر قولياغلىقنى ئۇنىڭ ئوڭ قولىنىڭ بېغىشىغا چىگىپ
قويۇپتۇ. تاشپولات ئاتا - ئانا، ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ۋە گۈزەلنۇرنىڭمۇ يىغلاۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ:

— يىغلىماڭلار. مەن سىلەرنىڭ ھەممىتىڭلار بىلەن ئۇ مەخلۇقتىن چوقۇم ئىنتىقام ئالىمەن! —
دەپ ۋەدە بېرىپ بۇلاق ئەتراپىغا قاراپ يۈرۈپ كېتىپتۇ.

تاشپولات كەلگەندە، ماخچا بۇلاق بويىدا ئۆزى ئۈچۈن ئوزۇقلۇق كېلىشىنى كۈتۈپ يىراقلارغا تە-
مۇرۇپ تۇرغانىكەن. ئۇ تاشپولاتنى كۆرۈپ ئۆگەنگەن ئادىتى بويىچە شىددەتلىك ئېتىلىپتۇ، تاشپولات
بولسا چاققانلىق بىلەن ئۆزىنى يانغا ئېلىپ، كەينىدىن بىرنى تەپكەنىكەن، ماخچا يەرگە دۈم چۈشۈپتۇ.
نەتىجىدە، ئىككى ئارىدا قاتتىق ئېلىشىش يۈز بېرىپتۇ. ئاردىدىن ئۈچ كۈن ئۆتكەندە ماخچا يېڭىلىپ
قاچماقچى بوپتۇ. شۇ چاغدا تاشپولات ئالتۇن دەستىلىك شەمشەرنى غىلاپتىن سۇغۇرۇپ ماخچىنى چېپىپ
پارە - پارە قىلىپ تاشلاپتۇ، بۇلاق ئەتراپىدىكى ئۈستىخانلارنى تازىلاپ سۇنى راۋانلاشتۇرۇپتۇ. شۇنداق
قىلىپ، تاشپولات ۋەدىسىگە ئەمەل قىلىپ، ئائىلىسىگە تىنچ - ئامان قايتىپ كەپتۇ. ئەل - يۈرت ئۇلار-
نىڭ تويىنى ئۆتكۈزۈپ، مۇراد - مەقسىتىگە يەتكۈزۈپتۇ. بۇلاقنىڭ ئەتراپىمۇ ئاستا - ئاستا گۈزەللىشىپ
ئەسلىدىكى ھالىتىگە كەپتۇ. شۇنىڭدىن بۇيان بۇلاقنىڭ نامى «ئۈستىخان بۇلاق» دەپ ئاتىلىدىغان بوپتۇ.

ئىزاھلار:

‹1› سۈرىتى مۇبەددەل — شەكلىنى ھەر خىل نەرسىلەرگە ئۆزگەرتىۋېتىش.

‹2› قان قىلىش — ئەجىرسىز قىممەتلىك بايلىققا ئىگە بولغاندا ئۇنىڭ غايىب بولۇپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن قىلى-
نىدىغان بىر خىل خۇراپىي ئادەت.

‹3› يۇلتۇز كۆلى — ھازىرقى لوپنۇر كۆلى.

‹4› كۆكنۇر كۆلى — ھازىرقى چىڭخەي كۆلى.

‹5› تاشمىلىق — قەشقەر كونىشەھەرگە تەۋە يېزا.

‹6› بۇ ئۆڭكۇر پىچان ناھىيە تۇيۇق يېزىسىنىڭ تۇيۇق مەھەللىسى ئالدىدىكى تاغ قاپتىلىغا جايلاشقان بولۇپ،
ئادەتتە «ئەسھابۇلكەھپ مازىرى» دېيىلىدۇ.

‹7› داراتاغ — ئۇستۇنئاتۇشنىڭ غەربىي شىمالىدىكى تاغ.

‹8› تەلۇە — قارام دېگەن مەنىدە.

‹9› ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئاتۇش بىلەن قىرغىزىستان چېگرىسىدا بىر دەريا بولۇپ، ئۇنى يوغان بىر تاش توسۇپ
تۇرىدىكەن. ئەگەر شۇ تاش بولمىسا، ئۇ دەريا ئاتۇش تەرەپكە ئاقاتتىكەن. بۇ تاش ئۇستىدە ئاسمان ئىلاھىنىڭ بەش بار-
مىقىنىڭ ئىزى ھازىرمۇ بار ئىكەن.

‹10›بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇ مەلىكىنىڭ ئىسمى سۇلئى سۇما ئىكەن.

‹11› ئايدىڭكۆل — ئاقسۇ تەۋەسىدىكى بىر كۆلنىڭ نامى.

‹12› مارجان بۇلاق — كۇچا ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىغا بەش كىلومېتىر كېلىدىغان جايدىكى بىر بۇلاقنىڭ نامى.

هايۋانلار ۋە ئۆسۈملۈكلەر توغرىسىدا

هايۋانلار ۋە ئۆسۈملۈكلەر توغرىسىدا

مۇندەرىجە

ئىت بىلەن ئادەمنىڭ دوست بولۇشى.....355

ئىت بىلەن مۇشۇكنىڭ ئۆچمەنلىكى.....357

مۇشۇكنىڭ دۇمبىسى نېمىشقا يەرگە تەگمەيدۇ

.....360

مۇشۇك ئادەملەرنىڭ ئۆيىدە قانداق ماكانلىشىپ

قالغان 361

مۇشۇك نېمىشقا يۇزىنى يۇيىدۇ.....362

داۋغان قانداق پەيدا بولغان.....363

كالا بىلەن ئادەم.....365

كالىنىڭ سېسىق سۇ ئىچىشى.....367

كالا بىلەن غاز.....368

ئات نېمىشقا ئۆرە تۇرۇپ ئۇخلايدۇ.....369

ئۆچكىنىڭ قۇيرۇقى نېمىشقا دىڭگىيىپ تۇرىدۇ

.....369

تۆگىنىڭ بوينى نېمىشقا ئەگمەچ.....370

يولۋاسنىڭ تېرىسى نېمىشقا تاغىل.....372

بۇلبۇل ۋە قىزىلگۈل.....373

توغراق بىلەن قاغا نېمە ئۈچۈن ئۆزۈن ئۆمۈر

كۆرىدۇ.....374

كەپتەر بىلەن قاغا.....376

قاغا بىلەن بۇركۇت 377

قاغا نېمە ئۈچۈن قارا.....378

لاچىن بىلەن ئادەمنىڭ كۈچ سىنىشىشى.....379

شەپەرەڭ نېمە ئۈچۈن كېچىسىلا سىرتقا چىقىدۇ

.....381

پاختەك قانداق پەيدا بولغان.....383

ھۆپۈپ.....385

شاتۇتى قانداق پەيدا بولغان.....387

دەمدەرنىڭ ئۇلۇغلىنىشى.....389

كەپتەرنىڭ كۆزى نېمىشقا قىزىل.....390

جۇغۇلداق قانداق پەيدا بولغان.....391

سۇلايمان ئەلەيھىسسالام بىلەن چۈغۈندەك.....392

توخۇ سۇ ئىچسە نېمە ئۈچۈن ئاسمانغا قارايدۇ

.....394

خوراز بىلەن توز.....395

يىلاننىڭ نېمە ئۈچۈن پۇتى يوق.....396

كېلە قانداق پەيدا بولغان.....397

پاتمىچۇقنىڭ قولتۇقى نېمە ئۈچۈن قىزىل

.....399

چۈجەن قانداق پەيدا بولغان.....400

پادىشاھ بىلەن چۈمۈلە.....401

بوغداي دېنى نېمىشقا سوقمىچاق.....402

قوغۇن ـ تاۋۇز قانداق تارقالغان.....403

قوغۇن دېگەن نام قانداق كېلىپ چىققان.....405

مېۋىلەرنىڭ خىسلىتى.....407

ئەنجۇرنىڭ ئاتۇشتا ئۆستۈرۈلۈشى.....408

جۇجەم، پادىچى يىگىت ۋە دېۋە.....411

بادامنىڭ خاسىيىتى.....414

ئۈزۈمنىڭ تارقىلىشى.....416

«سامساق» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى.....419

بېھىنىڭ نېمىشقا سۈيى يوق.....420

چامغۇر.....421

چاكاندىنىڭ ئۈزۈن ئۆمۈر كۆرۈشى.....423

قوقاق ۋە يۇمغاقسۇت 424

يۇلغۇننىڭ غولى نېمە ئۈچۈن قىزىل.....425

لەلى ئۈت 426

بېدە نېمە ئۈچۈن ھەر يىلى كۆكلەپ چىقىدۇ.....427

توققۇز ئەجدىھا تال 428

ئىت بىلەن ئادەمنىڭ دوست بولۇشى

ئۇرغۇن زامانلار ئىلگىرى ئىتمۇ ياۋايى ھايۋان قاتاردا ياشايدىكەن. ئىت دائىم ئۆزىگە بىر دوست تېپىشنى ئويلايدىكەن. ئۇ سۇرۇشتۇرۇپ يۈرۈپ ئاخىر بۆرىنىڭ دۇنيادا تەڭدىشى يوق باتۇر ئىكەنلىكىنى بىلىپتۇ ۋە ئۇنىڭ بىلەن دوست بولماقچى بوپتۇ. ئۇ ئەسلىدە ئەنە شۇنداق بىر قورقماس باتۇر بىلەن دوست بولۇش ئارزۇسىدا ئىكەن. بىر كۈنى ئۇ بۆرىنى تېپىپ ئۇنىڭ بىلەن دوست بوپتۇ. كەچ كىرگەندە ئىت بۆرىنىڭ ئۇۋىسىدا بىللە يېتىپتۇ. كېچىسى ئىت ئازراقلا تىۋىش بولسا چۆچۈپ، ھاۋىشغىلى تۇرۇپتۇ. بۇ چاغدا بۆرە:

ــ ھەي، ئىت ئاغىنە، كېچىدە جىم ياتماي ھاۋىشغىنىڭ نېمىسى؟ ئادەملەر بىلىپ قالسا، بىزنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرىدىغۇ! ــ دەپتۇ. ئىت كۆڭلىدە سەنمۇ قورقۇنچاق بىرنېمە ئىكەنسەن، دەپ ئويلاپتۇ ـ دە، تاڭ ئاتمايلا بۆرىنىڭ يېنىدىن كېتىپ قاپتۇ.

ئىت ماڭە ـ ماڭە بىر يەرگە كەلگەندە يوغان بىر ئېيىققا ئۇچراپتۇ. ئىت ئۆزىنىڭ دوست ئىزدەپ يۈرگەنلىكىنى ئېيتقانىكەن، ئېيىقمۇ يالغۇزلۇقتا زېرىكىپ يۈرگەچكە، ئۇنىڭ بىلەن دوست بولۇشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپتۇ ۋە ئىتنى ئەتراپىنى سەيلە ـ تاماشا قىلدۇرغاچ ئۆز ئۇۋىسىغا باشلاپ بېرىپ-تۇ. كەچ كىرىپتۇ. ئىت بىلەن ئېيىق بىرگە تۇنەپتۇ. يېرىم كېچە بولغاندا ئىت يەنە ئادەتى بويىچە تـ-ۇشقىمۇ، شەپىگىمۇ ھاۋىشىپتۇ. ئېيىقمۇ بۆرىگە ئوخشاشلا ئۇنىڭغا نارازىلىق بىلدۈرۈپتۇ. ئىت ئىچىدە بۇنىڭ بەستى يوغان، ھەيۋەتلىك بولغىنى بىلەن بۇمۇ بىر قورقۇنچاق ئىكەن، دەپ ئويلاپتۇ ـ دە، ئېيىق-نىڭ يېنىدىنمۇ ئايرىلىپ، يەنە يولغا چۈشۈپتۇ.

ئىت بىر كۈنلىرى يولۇاسقا يولۇقۇپتۇ. ئىت يولۇاسقا ئەگىشىپ تاغ ـ ئورمانىنى بىر قېتىم ئايلى-نىپ چىقىپتۇ. ئىت كۆرۈپتۇكى، تاغ ـ ئورماندا ياشاۋاتقان ھايۋانلارنىڭ ھەممىسى يولۇاسنى كۆرۈشى ھامان تەرەپكە قېچىپ كۆزدىن غايىب بولۇۋاتقۇدەك. يولۇاسنىڭ ھەقىقەتەنمۇ تەڭداشسىز باتۇر ئىكەنلىكىگە قايىل بولغان ئىت ئۇنىڭ بىلەن دوست بولماقچى بوپتۇ. كەچ كىرگەندە ئىت يولۇاسنىڭ ئۇۋىسىغا بېرىپ يېتىپتۇ. تۇن نىسپى بولغاندا ئىت ئەتراپتىن ئازراق تىۋىش ئاڭلىغان ھامان يەنە ھاۋ-شىشقا باشلاپتۇ. يولۇاس بېشىنى كۆتۈرۈپ:

ــ ئىت ئاداش، يېنىڭدا مەندەك بىر پادىشاھ تۇرسا، ئانچە ـ مۇنچە شەپىدىن چۆچۈپ نېمانچە ۋارقىرايسەن؟ كېچىلەردە مۇنداق كەلسە ـ كەلمەس ھاۋىشىپ يۈرسەڭ، بىزنى پايلاپ يۈرگەن ئوۋچىلار ياتقان يېرىمىزدىلا ئۇجۇقتۇرۇپ تاشلىمامدۇ؟ ــ دەپتۇ.

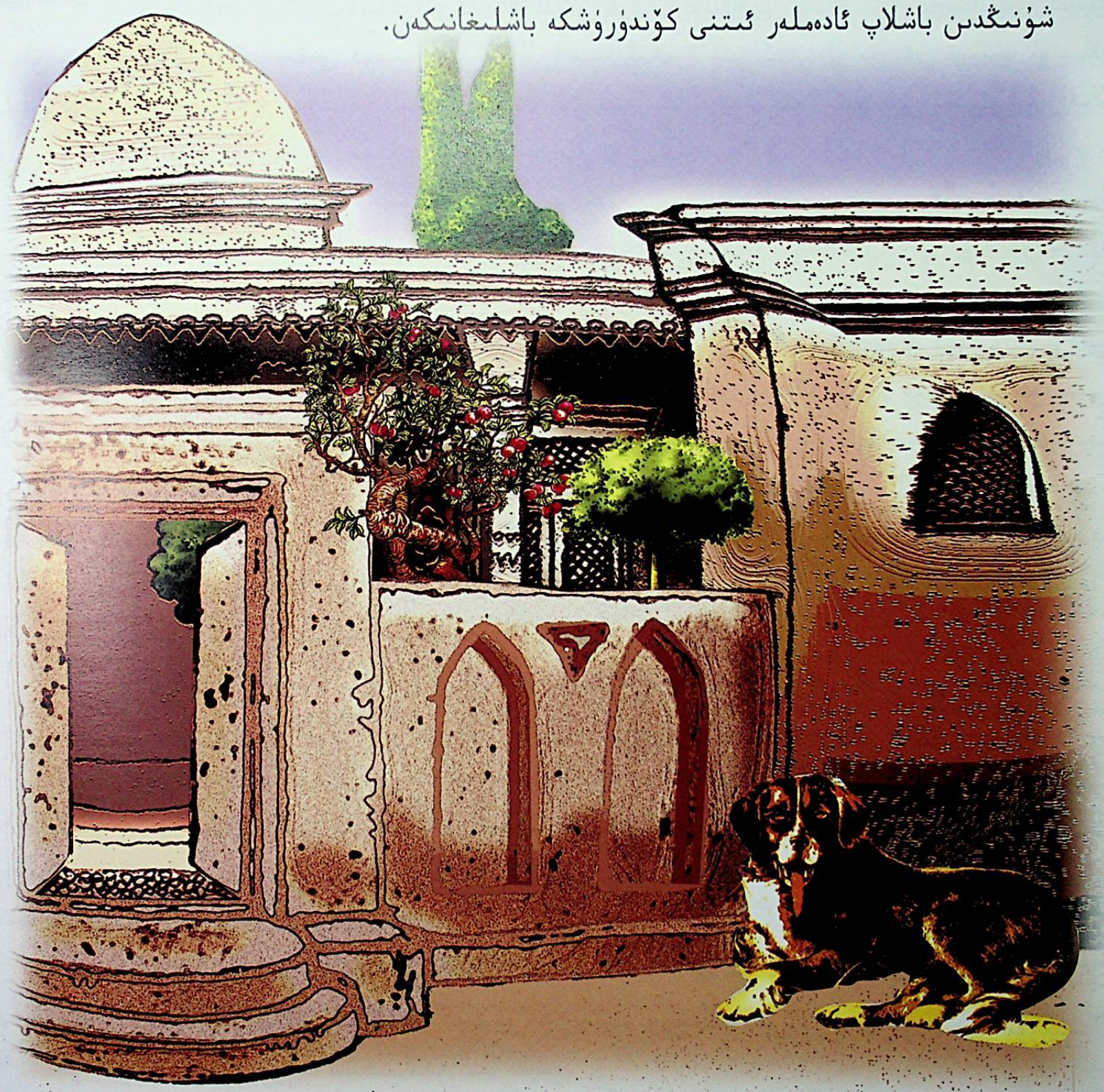
ئىت ئەڭ باتۇر جانىۋار دەپ ھېسابلىغان يولۋاسمۇ قورقىدىغان ئادەم دېگەن مەخلۇقنىڭ دۇنيادا ئەڭ كۆچلۈك ئىكەنلىكىنى بىلىپ يولۋاستىنمۇ كۆڭلى سوۋۇپ ئادەمنى ئىزدەپ مېڭىپتۇ...

ئىت ئاخىر ئېتىزلىقتا ئىشلەۋاتقان بىر ئادەمنى ئۇچرىتىپ، ئۆزىنىڭ سەرگۈزەشتلىرىنى ئۇنىڭغا سۆزلەپ بېرىپتۇ. ئادەم ئۇنىڭ باش ـ كۆزىنى سىلاشتۇرۇپ، ھويلىسىدىكى مال قوتىنىنىڭ يېنىدىن بىر جاي راسلاپ، ئالدىغا سۆڭەك ۋە نان پارچىلىرىنى قويۇپ مېھمان قىپتۇ. ئىت قورسىقىنى تويدۇرۇپ بەخۇدۇك ئۇخلاپ قاپتۇ.

تۇن يېرىمدىن ئاشقاندا ھويلا ئەتراپىدىكى شىپىر ـ شىپىر قىلغان ئاۋازنى سەزگەن ئىت بىردىن قاتتىق قاۋاپ كېتىپتۇ. ئىتنىڭ ھاۋشىغىنىدىن چۆچۈپ ئويغانغان ئادەم قولىغا توقماق كۆتۈرۈپ چىقىپ ۋارقىراپ باشقىلارنمۇ ئويغىتىپتۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇلار يېقىنلاپ قالغان بالا ـ قازادىن ئامان قاپتۇ. ئاندىن ئادەم ئىتنىڭ باش ـ كۆزىنى سىلاپ، ئۇنىڭغا يەنە ئازراق ئاش ـ نان بېرىپتۇ ۋە:

ـــ يارايسەن، جانىۋار، مەنمۇ ئۇزۇندىن بېرى ساڭا ئوخشاش بىرەر قاراۋۇلغا موھتاج ئىدىم. كېچىسى خالىغانچە ھاۋشىغىن، مەن ھەرگىز خاپا بولمايمەن. سېنىڭ بىلەن ئۆمۈرۋايەت دوست بولىمەن، ـــ دەپتۇ.

شۇنىڭدىن باشلاپ ئادەملەر ئىتنى كۆندۇرۇشكە باشلىغانىكەن.

ئەت بىلەن مۇشۇكنىڭ ئۆچمەنلىكى

1

سىراق زامانلاردا ئەت بىلەن مۇشۇك كىشىلەرنىڭ ئۆيلىرىدە ياشايدىكەن، ئادەملەر ئۆزلىرى نېمە يېسە، ئەت بىلەن مۇشۇككىمۇ شۇنى بېرىدىكەن. كېچىسى ئەت ئىسسىق كاڭدا ئۇخلىسا، مۇشۇك ئادەملەرنىڭ قوينىدا ئۇخلايدىكەن. كۈندۈزى ئەت هويلا - ئارامنى ئوغرى ۋە يىرتقۇچ هايۋانلاردىن ساقلىسا، مۇشۇك ئۆي ئىچىنى ئوغرى چاشقانلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن ساقلايدىكەن. شۇڭا، ئادەملەر ئەت بىلەن مۇشۇكنى ناهايىتى ئەتىۋارلايدىكەن. ئەت كالانپاي، قوپال بولسىمۇ، لېكىن بەك ئاق كۆڭۈل، سادىق ئىكەن، يېگەن - ئىچكىنى غورىگىل بولۇپ قالسىمۇ، قانائەت قىلىپ ئۇنچىقمايدىكەن. مۇشۇك ئەپچىل، ئوماق بولسىمۇ، لېكىن ئالا كۆڭۈل، قۇۋ - مەككار ئىكەن، تويغۇچە يەپ - ئىچسىمۇ، قانائەت قىلماي، ئادەملەر كۆرمەستە ئۇنى - بۇنى ئوغرىلاپ يەۋالىدىكەن، تالاغا چىقىشتىن ئېرىنىپ ئوچاق ئىچىگە، ئۆينىڭ بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىغا تەرەت قىلىپ كۆمۈپ قويىدىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە مۇشۇك ئادەملەرنىڭ يوق ۋاقتىنى پايلاپ تۇرۇپ، ئاسقۇدىكى گۆشنى ئوغرىلىقچە يەۋېلىپ ئېغىز - بۇرنىنى پاك - پاكىز سۈرتۈپ، هېچنېمە كۆرمىگەندەك ئورۇن - كۆرپە ئۈستىگە چىقىپ ئۇگدەپ يېتىپتۇ. ئەت بولسا بوغۇزلانغان قوينىڭ قېنىنى يالاپ قانائەت قىپتۇ، لېكىن ئېغىز - بۇرنىنى سۈرتمەيلا هويلا - ئارامنى كۆزەت قىلىپ يۈرۈۋېرىپتۇ. ئۆي ئىگىلىرى قايتىپ كېلىپ ئاسقۇغا قارىسا گۆش كۆرۈنمىگۈدەك. ئۇيان ئىزدەپتۇ، بۇيان قاراپتۇ، هېچ يەردىن چىقماپتۇ، خاپا بولۇپ تۇرسا، مۇشۇك ئاستا مىياۋلاپ قۇيرۇقى بىلەن تالادىكى ئەتنى ئىشارە قىپتۇ. ئۆي ئىگىسى گۇمان بىلەن چىقىپ ئەتقا قارىسا ئاغزى - بۇرنى چۆرىسىدە قان يۇقى تۇرغۇدەك. ئۆي ئىگىسىنىڭ ئاچچىقى كېلىپ: «هەي نائىنساپ، بارنى تەك كۆرۈۋاتساق، يەنە قانائەت قىلماي گۆش ئوغرىلاپ يېدىڭمۇ؟» دەپ ئەتنى تازا دۇمبالاپتۇ. شۇ كۈندىن تارتىپ ئەتنى ئۆيدىن قوغلاپ چىقىرىپ، يادىغا يەتكەندە سۈيۈق - سەلەڭ ئاداپ چېلىپ بېرىدىغان، بولمىسا ئاشقان - تاشقان يۇندى، سۆڭەكلەرنى تاشلاپ بېرىدىغان بوپتۇ. ئەت كۆڭۈلىدە ئۆزىنىڭ ئۇۋاللىققا ئۇچراپ، ناهەق جازالانغانلىقىنى بىلىپ تۇرسىمۇ، يەنە ئادەملەرنى تاشلاپ كەتمەي، بەرگەنگە قانائەت قىلىپ ئۆي بېقىشنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ.

بىر كۈنى ئەت بىر توپىلاڭ يەردە مۇگدەپ ياتسا، مۇشۇك ئۆي ئىچىدىن چىقىپ ئۇيان - بۇيان قاراپتۇ - دە، شەپە چىقارماي كەلگىنىچە هويلىدا دانلاپ يۈرگەن مېكىيانىنىڭ بىرنەچچە چۈجىسىنى

بوغۇپ ئۆلتۈرۈپ يەپتۇ. ئىتنىڭ ئاچچىقى كېلىپ ھاۋشىغىنىچە مۇشۇككە ئېتىلىپتۇ. مۇشۇك ئۆي تەرەپكە قېچىپتۇ. ئۆي ئىگىسى ئىتنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ چىقسا، ئىت ھاۋشىغانچە ئېتىلىپ كېلىۋاتقۇدەك، مېكىيان «قاق - قاق» قىلىپ پەيلىرىنى توزۇتۇپ ھازا ئېچىۋاتقۇدەك، يەردە بىرقانچە ئۆلۈك چۈجە ياتقۇدەك. ئۆي ئىگىسى ئىشىنىڭ ئۈجۈر - بۈجۈرىنى بىلىپ بولغۇچە، مۇشۇك ئۆي ئىگىسىنىڭ پۇچقاقلىرىغا ئۆزىنى سۈركەپ، قۇيرۇقى بىلەن ئىتنى ئىشارەت قىپتۇ. ئۆي ئىگىسى غەزەپلىنىپ: «ھەي تۇزەلمەيدىغان ئاچ كۆز لالما، ئۆيدە ساقلىسام، ئاسقۇدىكى گۆشنى ئوغرىلاپ يەۋالدىڭ، ھويلىغا چىقىرىۋەتسەم، چۈجىلەرگە كۈن بەرمەسسەن، زادى بىزگە تىنچلىق بېرەمسەن - بەرمەمسەن؟» دەپ ئىتنى تازا كالتەكلەپتۇ.

ئىت ياخشى نىيىتى ئۈچۈن كالتەكلەنگەچكە، كۆڭلى يېرىم بولۇپ ھويلا ئارقىسىغا قېچىپ بېرىپ تۇ ۋە ئوت - چۆپلەرنىڭ ئارقىسىغا كىرىپ غىڭشىپ يىغلاپتۇ، شۇ كۈندىن تارتىپ ئۇنىڭ مۇشۇككە ئۆچمەنلىكى كەپتۇ.

قىش كەپتۇ، قار يېغىپ تالا - تۈز توڭلاپ كېتىپتۇ. مۇشۇك ئىسسىق ئۆيدىن چىقماي يۇمشاق چۈشەك ئۈستىدە ھۇزۇر سۈرۈپ يېتىپتۇ، ئىت بولسا تالادا لاغىلداپ تىترەپ، يېرىم ئاچ، يېرىم توق ئازابلىنىپ ئۆتۈپتۇ. بىر كۈنى ئىت قىغ دۆڭسى ئۈستىدە تۈگۈلۈپ ياتسا، مۇشۇك ئۆيدىن ئاستا چىقىپ ئۇيان - بۇيان تىمىسقىلاپتۇ، ئۆزىگە ئەمەك قىلغۇدەك ئويۇن تاپالماي چەللىگە يامىشىپ چىقىپ دەستەلەپ قويغان تېرىلەرنى تارتىپ يەرگە چۈشۈرۈپتۇ ۋە ھەدەپ تىرمىلاپ - تىتىپ يىرتقىلى تۇرۇپتۇ. ئىت مۇشۇكنىڭ يەنە ئۆزىگە ئىش تېرىپ بېرىۋاتقىنىنى پەملەپ ئاستا ماراپ كېلىپ مۇشۇكنى ئەدەبلىمەكچى بوپتۇ. ئىت مۇشۇككە يېقىن كەلگەندە قۇيرۇقى سۆرىلىپ قېلىپ شەپە چىقىپ كېتىپتۇ. سەزگۈر مۇشۇك تۇيۇپ قېلىپ «پارت»لا قېچىپتۇ - دە، چەللە ئۈستىگە چىقىۋاپتۇ. ئىت چەللىگە چىقالماي بىر ھازا خىرىس قىلىپ، جىلە بولۇپ، يەرنى تاتىلاپ تۇرۇپتۇ. شۇ چاغدا ئۆي ئىگىسى تالاغا چىقىپتۇ، قارىسا ئىت ھەدەپ يەرنى تاتىلاۋاتقان، قېشىدا تېرىلەر تىتىلىپ - يىرتىلىپ ياتقان. مۇشۇك ئۆي ئىگىسىنى كۆرۈپ بىچارىلەرچە مىياۋلاپ قۇيرۇقى بىلەن ئىتنى ئىشارە قىپتۇ. ئۆي ئىگىسى يەنە گۇناھىنى ئىتتا قويۇپ كالتەك كۆتۈرۈپ قوغلاپتۇ. ئىت ناھەق ئازار يەپ رەنجىپتۇ، خالي يەرگە بېرىپ ئۆزىنىڭ نېمىشقا ياخشى ئىش قىلىپ تۇرۇقلۇق خارلىنىشتىن خالي بولالمايدىغانلىقى، مۇشۇكنىڭ دائىم ئالا كۆڭۈللۈك، ئەسكىلىك، ھىيلىگەرلىك قىلىپ تۇرۇقلۇق يەنە ئەتىۋارلىنىدىغانلىقى ئۈستىدە ئۇزاق ئويلىنىپتۇ. ئويلىنا - ئويلىنا ئاخىر ئالدامچى، ھىيلىگەرلەر ئەتىۋارلىنىپ كۈن ئالىدىكەن، ياخشى نىيەتلىكلەر خارلىنىدىكەن، دېگەن خۇلاسىگە كەپتۇ. شۇنىڭدىن بۇيان ئۆزىنى خارلىققا قويغان مۇشۇككە نەپرەتلىنىپ تا ھازىرغىچە ئاداۋەت تۇتىدىغان بولۇپ قالغانكەن.

2

بۇرۇنقى زاماندا ئىت بىلەن مۇشۇك ناھايىتى يېقىن دوستلاردىن ئىكەن، ئۇلار كېچە - كۈندۈز دېگۈدەك بىللە يېتىپ - قوپۇپ، تاپقىنىنى تەڭ يەپ، «سېنىڭ، مېنىڭ» دېيىشمەي ئۆتىدىكەن. مۇشۇكنىڭ موزدۇزچىلىقتىن خەۋىرى بار ئىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئىتنىڭ ئاغىنىلىرىدىن بىرىنىڭ تويى بولىدىغان بوپتۇ. ئىت تويغا بىر ئۆتۈك

كىيمەكچى بولۇپ مۇشۇككە:

— ئاغىنە، ماڭا تازا كېلىشتۇرۇپ بىر ئۆتۈك تىكىپ بەرسەڭ، دوستۇمنىڭ تويىغا كىيىپ بارسام، — دەپتۇ. مۇشۇك ماقۇل بوپتۇ. لېكىن، مۇشۇكنىڭ ئىشى بەك بېسىق بولغانلىقتىن ئىتنىڭ ئۆتۈكنى تىكىشكە ھېچ چولىسى تەگمەپتۇ. ئىت ئۆتۈكنىڭ پۇتمەيۋاتقانلىقىدىن مۇشۇككە تازا خاپا بوپتۇ. كېيىنچە ئىككىسىنىڭ مۇناسىۋىتى بۇزۇلۇپ ئايرىلىپ كېتىپتۇيۇ، لېكىن ئىت ئۆتۈكنىڭ پۇتكەن-پۇتمىگەنلىكىنى سوراپ تۇرىدىكەن. مۇشۇك بولسا قەستەن باھانە كۆرسىتىپ، بىر كۈن يىپ ئېگىرىدىم دېسە، يەنە بىر كۈن رەخت ئالدىم دەپ، بىر كۈن سۇ پۈركۈۋاتىمەن دېسە، يەنە بىر كۈن باشقىچە سەۋەب كۆرسىتىپ، ئۆتۈكنى تىكىپ بەرمەپتۇ. شۇنداق قىلىپ، ئىتمۇ ئۆتۈكنى تويغا كىيەلمەپتۇ. ھەتتا، ھازىرغىچە ئىت مۇشۇكنى كۆرسە «ئۆتۈكنى قاچان تىكىپ بېرىسەن؟» دەپ توسۇيدىكەن، مۇشۇك بولسا «مانا ئەمدى چەمىگە سۇ پۈركۈۋاتىمەن» دەپ قورقىنىدىن تۈكلىرىنى دىڭگايتىپ «پىخ - پىخ» قىلىپ قويىدىكەن. ئىتنىڭ بولسا مۇشۇكنى چاينىپ يەۋەتكۈسى كېلىدىكەن.

مۇشۇكنىڭ دۇمبىسى نېمىشقا يەرگە تەگمەيدۇ

ـلگىرىكى زاماندا، ئۇلۇغلارنىڭ دەۋرىدە ئادەم كۆپەيمەپ كېتىپ پۈتۈن جاھان ئادەم دېگـ
ـزىغا ئايلىنىپ كېتىپتۇ. بىر كۈنى ئاللادىن داۋۇت پەيغەمبەرگە ۋەھيى كېلىپ:

ـــ ھەي داۋۇت، مەن ئۆز قۇدرىتىم بىلەن پۈتۈن جاھاننى سۇغا تولدۇرىمەن، جاھانـدە
ـكى پۈتۈن ئادەملەرنى سۇغا غەرق قىلىۋېتىمەن، سەن دەرھال بىر ئۆردەك سىيافىدا كېمە ياساپ كېمـ
ـگە چىق ! ـــ دەپتۇ.

داۋۇت پەيغەمبەر كېمىنى ياساپ مۇشۇكى بىلەن كېمىگە چىقىپتۇ. پۈتۈن جاھاننى سۇ بېسىپ كې
ـتىپتۇ. داۋۇت پەيغەمبەر كېمە بىلەن سۇ ئۈستىدە ئۇزۇپ يۈرۈپتۇ. بىر كۈنى كېمىگە سۇ كىرىۋاتقۇدەك،
قارىسا كېمىنى يەملىگەن تاختاي ئارىسىدىن بىر چاشقان تۆشۈك ئاچقانىكەن. شۇنىڭ بىلەن داۋۇت پەيـ
غەمبەر چاشقاننى تۇتماقچى بوپتۇيۇ، زادىلا تۇتالماپتۇ.

ئاخىر مۇشۇكنى جورۇغانىكەن، مۇشۇك دەرھال چاشقاننى تۇتۇپ، داۋۇت پەيغەمبەرنى خەتەردىن قۇتۇلدۇرۇپتۇ. داۋۇت پەيغەمبەر بۇنداق جەددىي پەيتتە خەۋپ ـ خەتەردىن ئۆزىنى قۇتقۇزۇپ قالغان مۇشۇككە قاراپ:

ـــ ھەي خۇدانىڭ جانىۋىرى، بۇنىڭدىن كېيىن دۇمبەڭ يەرگە تەگمىسۇن، يېيىشىڭ تەييار تاماق، يېتىشىڭ ئىسسىق جاي بولسۇن ! ـــ دەپ دۇئا قىلغانىكەن. ئاللاتائالا داۋۇت پەيغەمبەرنىڭ دۇئاسىنى ئىجابەت قىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن مۇشۇكنىڭ دۇمبىسى يەرگە تەگمەيدىغان، تەييار تاماقنى يەپ، ئىسـ
ـسىق كاڭدا بەھۇزۇر ئۇخلاپ ياشايدىغان بوپتۇ.

مۇشۇك ئادەملەرنىڭ ئۆيىدە قانداق ماكانلاشپ قالغان

ئۇرۇن بۇرۇنسىدا مۇشۇك بۇگۈنكىدەك جۇغى كىچىك بولماستىن، خېلىلا چوڭ ياۋايى هايۋان ئىكەن. مۇشۇكنىڭ يولۋاس، شىر، يىلپىز، تۈلكە قاتارلىق بالىلىرى بولۇپ، ئۇلار-نىڭ خۇي - پەيلى بىر - بىرىدىن يامان ئىكەن، ئانىسىنى بوزەك قىلىپ خارلايدىكەن. مۇشۇك بالىلىرىغا نۇرغۇن نەسىھەت قىلغان بولسىمۇ، بالىلىرى ئاڭلاش ئۇ ياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە ئە-دەپ كېتىپتۇ. دەرد - ئەلەمگە چىدىمىغان مۇشۇك بالىلىرىدىن ئايرىلىپ يىراق - يىراقلارغا كەتمەكچى بولۇپ يولغا چىقىپتۇ. ئۇ شۇ ماڭغانچە ئۇزۇن يول بېسىپتۇ. ئاخىر هېرىپ - چارچاپ، ئورۇقلاپ، ئا-دەملەر ماكانلاشقان جايغا يېتىپ كەپتۇ. ئادەملەر مۇشۇكنى كۆرۈپ قوغلىماپتۇ. بىچارە مۇشۇك ئادەم-لەرگە ئەركىلەپ قۇيرۇقىنى شىپاڭشتىپتۇ. بىر ئادەم ئۇنى ئەكېتىپتۇ. بۇ ئادەمنىڭ ئۆيىدە چاشقانلار تولىمۇ كۆپ بولۇپ، هەممە نېمىنى غاجىلاپ ئۇنى بىزار قىلىدىكەن. مۇشۇك هېرىپ - چارچىغىنىغا قارىماي چاشقانلارغا ئېتىلىپتۇ - دە، بەش - ئالتىسىنى تۇتۇپ يەۋېتىپتۇ. چاشقانلارغا تاقابىل كېلەل-مەيۋاتقان ئادەملەر مۇشۇكنى ئەتىۋارلاپ بېقىپتۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن مۇشۇكنىڭ تۇغۇلغان بالىلىرىمۇ ئاۋۇالقى ئاكا - ئاچىلىرىدەك خۇي - پەيلى يامان بولماستىن، جۇغى كىچىك، مۇلايىم بولۇپ ياشاپ كەپتۇ.

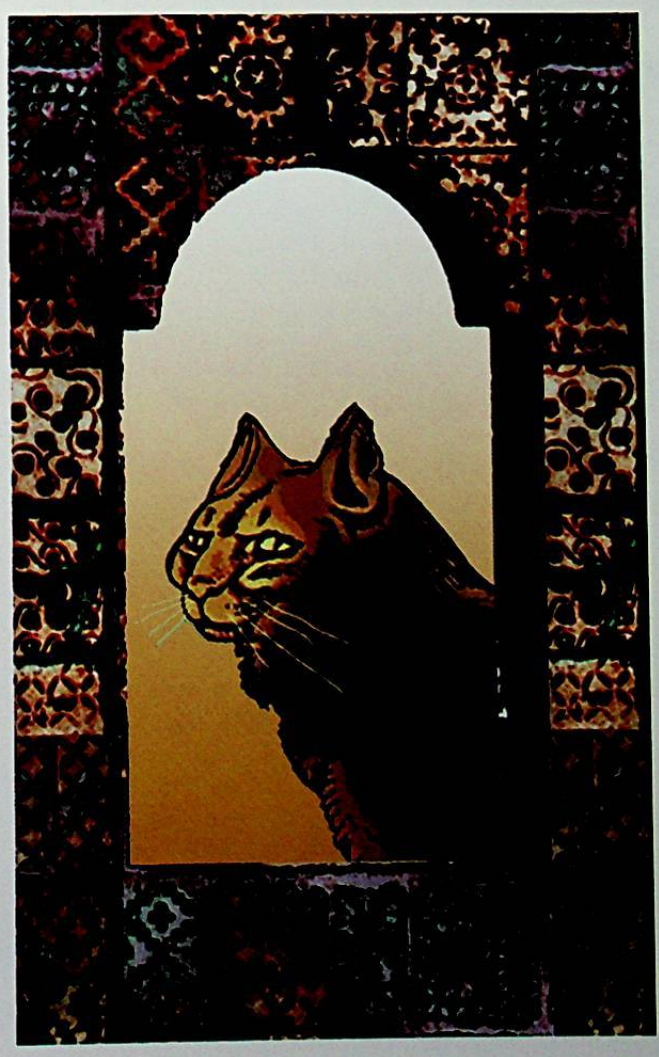

مۇشۇك نېمشقايۇزنى يۇيىدۇ

ـەدىم ئۆتكەن زاماندا، مەلۇم بىر ماكاندا ئۆي ئىگىسىگە ئوبدان خىزمەت قىلىپ كېلىۋاتقان بىر مۇشۇك بار ئىكەن. بىر كۈنى ئايال خوجايىن بىر ئايلىق بولغان بالىسىنى بۆشۈكتە ئۇخلىتىپ قويۇپ بازارغا كېتىپتۇ. بۇ چاغدا يوغان بىر چاشقان بۆشۈك ئۈستىگە چىقىپ بوۋاقنىڭ قۇلىقىنى چىشلەپ ئۈزۈۋاپتۇ ـ دە، بەدەر قېچىپتۇ. بۇنى كۆرگەن مۇشۇك دەرھال چاشقانىنى قوغلاپ تۇتۇۋېلىپ ئۆلتۈرۈپتۇ، ئاندىن قايتىپ كېلىپ بوۋاقنىڭ يۈزىدىكى قانىنى پاكىز يالىۋېتىپ، بىر چەتكە بېرىپ مۈگدەپ يېتىپتۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي ئايال خوجايىن بازاردىن قايتىپ كەپتۇ. ئۇ بوۋاقنىڭ قۇلىقىنىڭ پۈچۈق بولۇپ قالغانلىقىنى ۋە مۇشۇكنىڭ ئاغزى قان يۇقى تۇرغانلىقىنى كۆرۈپتۇ ـ دە، قولىغا كالتەكنى ئېلىپ:

— ھۇ بېشىڭنى يېگۇر ئوغرى مۇشۇك! — دېگىنىچە، مۇشۇكنى ئۇرۇپ پۈتىنى چېقىۋېتىپتۇ.

بىردەمدىن كېيىن ئەر خوجايىن كەپتۇ. ئۇ ھويلىنىڭ بىر بۇلۇڭىدا يوغان بىر ئۆلۈك چاشقاننىڭ ياتقانلىقىنى ۋە ئۇنىڭ ئاغزىدا بوۋاقنىڭ قۇلىقىنىڭ بىر پارچىسى تۇرغانلىقىنى كۆرۈپتۇ ـ دە، خوتۇنىغا:

— خاتا قىپسەن، خوتۇن. ئەھۋالنى ئۇقماي، مۇشۇككە بىكاردىن ئازار بېرىپسەن! — دەپتۇ. ئايالى راستتىنلا ئۆزىنىڭ خاتا قىلغانلىقىنى چۈشىنىپ پۇشايمان قىپتۇ ۋە:

— جېنىم مۇشۇكۇم، ساڭا ناھەق ئازار بېرىپتىمەن، — دەپ مۇشۇكتىن ئەپۇ سوراپتۇ، ئەمما مۇشۇكنىڭ توكۇر بولۇپ قالغان پۇتى ئورنىغا كەلمەپتۇ. بۇ ئىشتىن مۇشۇك ھەرقانداق نەرسىنى يېگەندە، يالىغاندا، دەرھال يۈزىنى يۇيۇۋېتىش لازىم ئىكەن، بولمىسا ئۇقۇشماسلىقتىن مۇشۇنداق بالاغا قالىدىكەن، دېگەن ساۋاقتا ئىگە بوپتۇ. مۇشۇك بالىسىدىن بالىسىغا ئېغىز ـ بۇرۇنىنى دائىم يۇيۇپ تۇرۇش ھەققىدە نەسىھەت قىپتۇ. شۇنىڭدىن بېرى مۇشۇكلەر بىرنەرسىنى يېگەندىن كېيىنلا دەرھال ئېغىز ـ بۇرۇنىنى يۇيۇشنى ئۆزىگە ئادەت قىلىۋاپتۇدەك.

داۋغان قانداق پەيدا بولغان

بۇايەت قىلىنىشچە، بۇرۇنقى زاماندا بىر قازى ئۆتكەنكەن. ئۇنىڭ شۇنچە كەڭرى زېمىنى، ئېسىل ساراي ـ ئۆيلىرى، نەچچە ئون چارەكلىك تېرىلغۇ يېرى، شېرىن ـ شەربەت مېۋە بېرىدىغان باغلىرى بولسىمۇ، بۇنىڭغا شۈكۈر ـ قانائەت قىلمايدىكەن. بىر كۈنى ئۇ ناھايىتى كەمبەغەل بىر دېھقان قوشنىسىنىڭ يېرىنى ئۆزىنىڭ قىلىۋاپتۇ. دېھقان قازىدىن يەرنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىپتۇ. قازى:

ــ مەن سېنىڭ يېرىڭنى ئېلىۋالمىدىم، بۇ ئەزەلدىن مېنىڭ يېرىم. سېنىڭ نەدە يېرىڭ بولسۇن؟ ــ دەپ يەرنى قايتۇرۇپ بەرمەپتۇ. دېھقان ئۆزىنىڭ ۋە خوتۇن ـ بالىلىرىنىڭ كۈنى مۈشۈ يەرگە قاراشلىق ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ قايتا ـ قايتا يالۋۇرغان بولسىمۇ، قازى يەنىلا كۆنمەپتۇ. قازى بىر ھىيلە ئىشلەتىپ دېھقاننى بابلىمىسا، ئۇنىڭدىن قۇتۇلالمايدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ:

ــ ئەمىسە، شەرئىەت قائىدىسى بويىچە ئەتە بامدات نامىزىدىن كېيىن جامائەتنى، يۇرت چوڭلىرىنى يىغىپ، يەرنىڭ كىمگە تەئەللۇق ئىكەنلىكىنى يەرنىڭ ئۆزىدىن سورايمىز. يەردىن ئاۋاز چىقمىدۇ. يەردىن قانداق جاۋاب كەلسە، بۇنىڭغا جامائەت گۇۋاھ بولىدۇ، يۇرت چوڭلىرى شۇ بويىچە ھۆكۈم قىلىدۇ، ــ دەپتۇ. دېھقان قازىنىڭ شەرتىگە ئامالسىز قوشۇلۇپتۇ.

كېچىسى قازى خىزمەتكارلىرىغا دېھقاندىن تارتىۋالغان يەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىن كىچىك بالا پاتقۇدەك ئورەك كولىتىپتۇ. ئاندىن ئۆزىنىڭ بەش ياشلىق ئوغلىغا «يەر كىمنىڭ؟» دەپ سورىسا، «يەر قازىنىڭ» دەپ توۋلاشنى ئۆگىتىپ، تاڭ ئاتارغا يېقىن ھېچكىمگە تۇيدۇرماي ئوغلىنى ھېلىقى ئورەككە سېلىپ، ئورەكنىڭ ئاغزىنى ناھايىتى نېپىز شال بىلەن يېپىپ، ئۈستىگە توپا يېيىتىپ قويغاندىن كېيىن مەسچىتكە چىقىپ كېتىپتۇ. نامازدىن يېنىپ جامائەتنى ۋە يۇرت ئاقساقاللىرىنى دېھقانىنىڭ يېرىنىڭ ئەترافىغا يىغىپتۇ. دېھقانمۇ يېتىپ كەپتۇ. قازى جامائەتكە ئۆزىنىڭ دېھقان بىلەن يەر تالىشىپ قالغانلىقىنى ئېيتىپ، دېھقاننى ھاقارەتلەپ:

ــ بۇ مۇتتەھەم، قارا نىيەت مېنىڭ ئاتا مىراس يېرىمنى ئېلىۋېلىشىنىڭ كويىغا چۈشۈپتۇ، تەپ تارتماستىن بۇ مېنىڭ يېرىم دەۋاتىدۇ. قېنى، جامائەت، سىلەر ئاڭلاپ تۇرۇڭلار، يەرنىڭ كىمگە تەئەللۇق ئىكەنلىكىنى يەرنىڭ ئۆزىدىن سوراپ باقايلى، خۇدانىڭ قۇدرىتى بىلەن يەرگە زۇۋان كىرىپ سوئالىمىزغا ئادىل بىر جاۋاب بېرىپ باقسۇن، ــ دەپتۇ، ئاندىن ئۇ ئاۋازىنىڭ بارچە، ــ يەر كىمنىڭ؟ ــ دەپ توۋلاپتۇ.

شۇ چاغدا يەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىن:

— يەر قازىنىڭ! — دەپ ناھايىتى تۆۋەن زىل ئاۋاز چىقىپتۇ. قازى بۇ جاۋابنى ئاڭلىغاندىن كېيىن چىرايىغا كۈلكە يۈگۈرۈپ، جامائەتكە قاراپ:

— ھەممىڭلار يەرنىڭ نېمە دېگەنلىكىنى ئاڭلىدىڭلار، يەر ئۆزى گۇۋاھلىق بېرىۋاتىدۇ. مەرتەم - مەرتەم ئۈچ مەرتەم. يەنە ئىككى قېتىم سوراپ باقاي، شۇنىڭدىن كېيىن جامائەت بىرنېمە دېسۇن، — دەپ، ئىككى قېتىم «يەر كىمنىڭ؟» دەپ توۋلاپتۇ، يەردىن ئوخشاشلا ھېلىقىدەك ئاۋاز چىقىپتۇ. يۈرت ئاقساقاللىرى يەرنى قازىغا بۈيرۇپ قايتىپتۇ. ھېلىقى دېھقان ئېغىر دەرد - ئەلەم ئىچىدە خۇداغا داد - پەرياد قىلىپ، يىغلىغان پېتى ئۆيىگە كېتىپتۇ. كۈن ئولتۇرۇپ ئەتراپ قاراڭغۇلىشىشقا باشلىغاندا، قازى ھېلىقى ئورەكنىڭ ئاغزىنى ئاچقانىكەن، قاپقارا بىر جانىۋار ئورەكتىن يەر يۈزىگە ئۆمىلەپ چىقىپ، ناھايىتى تېزلىك بىلەن كۆزدىن غايىب بوپتۇ. قازى ئۆز ئوغلىنىڭ ھايۋانغا ئايلىنىپ قالغانلىقىدىن كۆڭلىدە قاتتىق ھەسرەت چېكىپ، ھېلىقى ھايۋان كەتكەن تەرەپكە قارىغانچە ھاڭۋېقىپ تۇرۇپ قاپتۇ. قازىنىڭ خىزمەتكارلىرى بۇنىڭغا ھەيران بولۇپ:

— بۇ نېمىدۇ؟ بىز كۆرۈپ باقمىغان بىر ھايۋان بۇ ئورەكتىن چىقىۋاتىدىغۇ؟ — دېيىشىپتۇ. قازى ئۆز ھەسرىتىنى ئۇلاردىن يوشۇرۇپ:

— بۇ داۋغان[1] دېگەن جانىۋار، ئۇ داۋاملىق تاغدا ياشايدۇ. بەزىدە تاغدىن چۈشۈپ، يەرلەرنى كولاپ، مۆكۈنۈپ يۈرىدۇ، — دەپلا ئۆيىگە كىرىپ كېتىپتۇ.

قازى شۇ كۈندىن باشلاپ ئوغلىنىڭ دەردىدە يىغلاپتۇ، قاقشاپتۇ، ئاخىر ئېغىر كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ، نادامەت بىلەن ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. دېھقان ئۆزىنىڭ يېرىنى قازىغا تارتتۇرۇپ قويغان بولسىمۇ، خۇدانىڭ قۇدرەت - كامالىتىدىن كۈندىلىك رىزقى كەم بولماپتۇ. ئۆزىنىڭ ئەقىللىقلىقى، ئاق كۆڭۈل-لۈكى، ئىشچانلىقىدىن ھالال ئەمگەك بىلەن كۈن ئۆتكۈزۈپ، تۇرمۇشى كۈندىن - كۈنگە ياخشىلىنىپ، خۇشال - خۇرام ياشاپتۇ.

شۇنداق قىلىپ، داۋغان دېگەن جانىۋار يەر يۈزىدە پەيدا بولغانىكەن.

كالابلەن ئادەم

1

لەم بىنا بولۇپ، ئىنسانلار ئاپىرىدە بولغان ۋاقىتتا كالا ئاللاتائالانىڭ ئىنسانلار بىلەن ئالا-قىلىشىشتىكى ئەلچىسى ھەم خەۋەرچىسى ئىكەن.

بىر كۈنى ئاللاتائالا كالىنى چاقىرىپ:

— سەن زېمىنگە چۈشۈپ ئىنسانلارغا ئېيت، ئىنسانلار كۆنىگە ئۈچ ۋاخ يۇزىنى يۇيسۇن، بىر ۋاخ تاماق يېسۇن، — دەپتۇ. كالا زېمىنگە چۈشۈپ ئىنسانلارغا:

— مەن سىلەرگە ئاللانىڭ پەرمانىنى ئەكەلدىم، ئاللاتائالا سىلەرنى كۈنىگە ئۈچ ۋاخ تاماق يېسۇن، بىر ۋاخ يۇزىنى يۇيسۇن دېدى، — دەپتۇ. ئىنسانلار:

— بىز ئاللاغا پەرمانبەردارمىز، دېگىنىنى قىلىمىز ! — دېيىشىپتۇ.

كالا ئەرشكە چىقىپ ئاللاغا پەرمانىنى يەتكۈزگەنلىكىنى مەلۇم قىپتۇ. ئاللا ھەممىنى بىلىپ تۇرغۇ-چى، كۆرۈپ تۇرغۇچى بولغاچقا، كالىنىڭ پەرمانىنى خاتا يەتكۈزگەنلىكىنى ئاڭلاپ، كالىدىن قەستەن سوراپتۇ:

— قانداق يەتكۈزدۇڭ؟

— ئۆزلىرى دېگەندەك ئىنسانلارنى كۆنىگە ئۈچ ۋاخ يۇزۈڭلارنى يۇيۇڭلار، بىر ۋاخ تاماق يەڭلار دېدىم ، — دەپتۇ.

— ئىسىت، سەن مېنىڭ پەرمانىمنى خاتا يەتكۈزۈپ، ئەزىز بەندىلىرىمگە ئۈۋال قىلدىڭ. بەندىلە-رىم كۈنىگە ئۈچ ۋاخ تاماق يېيىش ئۈچۈن ناھايىتى كۆپ ئەمگەك قىلىشى كېرەك، لېكىن ئۇ ئەمگەكنى بەندىلىرىم ئۆز كۈچىگە تايىنىپ قىلىپ بولالمايدۇ، ئۇلارغا ياردەمچى بولمىسا بولمايدۇ. سەن ئەرشتىن زېمىنگە چۈشۈپ بەندىلىرىمگە ياردەمچى بول ! — دەپ، ئاللا كالىنى زېمىنگە چۈشۈرۈپتۇ. كالا شۇنىڭ-دىن باشلاپ ئىنسانلارغا ياردەمچى بولۇپ ئىشلەشكە باشلاپتۇ. مۇنداق ياخشى بىر ياردەمچىگە ئېرىشكەن ئىنسانلار كالىنى قوشقىمۇ قېتىپتۇ، سۆرەمگىمۇ ساپتۇ، ھارۋىغىمۇ قېتىپتۇ، جۇۋازغىمۇ قېتىپتۇ. ئىشقىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ كۈچى يەتمەيدىغان ئىشلارنىڭ ھەممىسىگە كالىنى ياردەملەشتۇرۇپتۇ. كالا مۇنداق ئېغىر ئىشلارنى قىلىۋەرگەنلىكتىن، بويۇنلىرى قىزىرىپ ئىششىپ، يېغىر بولۇپ، ئەسلا چىدا-يالماپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاللاتائالاغا ناله قىلىپ ئەھۋالنى ئېيتقاندىن كېيىن، ئاللاتائالا بوينۇڭغا ئورىۋال دەپ بىر لۆڭگىنى تاشلاپ بېرىپتۇ. بۇ لۆڭگە كالىنىڭ بوينىغا يېپىلىپ ئىككى ئۈچى ۋە چۈچىلىرى

پەسكە ساڭگىلاپ چۇشۇپتۇ. كالىنىڭ ساڭگىلاپ تۇرغان بويۇن تېرىسى ئاللاتائالا تاشلاپ بەرگەن ئەنە شۇ لوڭگىنىڭ ئۇچى ئىمىش.

2

ناھايىتى ئۇزۇن زامانلار ئىلگىرى ئادەم بىلەن كالا ئۆزئارا ھەمكارلىشىپ تېرىقچىلىق قىپتۇ. ئۇلار بىر پارچە يەرگە بۇغداي تېرىپتۇ. كۈزلۈكى بۇغداينى يىغىپ، تېپىپ، سورۇپ، چەشلەپ، بۇغدىيـ نى بۇغداي، ساممىنى سامان قىلىپ ئايرىپتۇ ـ دە، ئۆزئارا بۆلۈشمەكچى بوپتۇ. دېھقان كالىغا قاراپ:

ـــ قېنى، دوستۇم، بۇغداينى بىر يەرگە، ساممىنى بىر يەرگە دۆۋىلىدۇق. قايسىسىغا تۇرىسەن؟

ئالدى بىلەن سەن تاللا، سەندىن ئاشقىنىنى مەن ئالاي، ـــ دەپتۇ.

كالا كۆزلىرىنى مۆلدۈرلىتىپ قارىسا، بۇغداي كىچىككىنە تۇرغۇدەك، سامان بولسا ئاسمان ـ پەلەك تۇرغۇدەك. كالا ئۆزۈمۇ چوڭ، قورسىقىممۇ يوغان بولغاندىكىن سامانىنى ئالاي، دەپ سامانغا تۇرۇپتۇ. دېھقان بۇغداينى ئاپتۇ ۋە ئۇنى تۇگمەندە تارتىپ، ئۇن قىلىپ مەززىلىك غىزالارنى ئېتىپ يېيىشكە باشلاپتۇ. كالا بولسا كېچە ـ كۈندۈز ساماندىن ئىبارەت بىر خىللا نەرسىنى يەيدىغان بوپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ كالا ھەر قېتىم سامان كەلسە، ئۆزىنىڭ دۆتلۈكىگە پۇشايمان قىلىپ پۇشۇلدايدىكەن.

كالىنىڭ سېسىق سۇيىچىشى

زۇن زامانلار ئىلگىرى يىراق بىر ماكاندا سۇيى سۇزۇك، ئوت ـ چۆپى مول، كەڭرى بىر گۈزەل يايلاق بولۇپ، هايۋانلار بۇ جايدا تىنچ، خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرىدىكەن.

گۈزەل ياز ئايلىرىنىڭ بىر كۈنى هايۋانلار ئۆزئارا مەسلىھەتلىشىپ، يۇگۇرۇش مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈپ، ئۆز ئىقتىدارلىرىنى سىناپ كۆرمەكچى بولۇشۇپتۇ ھەم يايلاقنى بەش قولدەك پىششىق بەلىشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن ئەزەلدىن خالىس مىرابلىق قىلىپ كېلىۋاتقان سۇغۇرنى يۇگۇرۇش مۇسابىقىسىنىڭ ئاخىرقى نۇقتىسىدا ئۆز بۇرچىنى ئادا قىلىشقا بەلگىلەپتۇ.

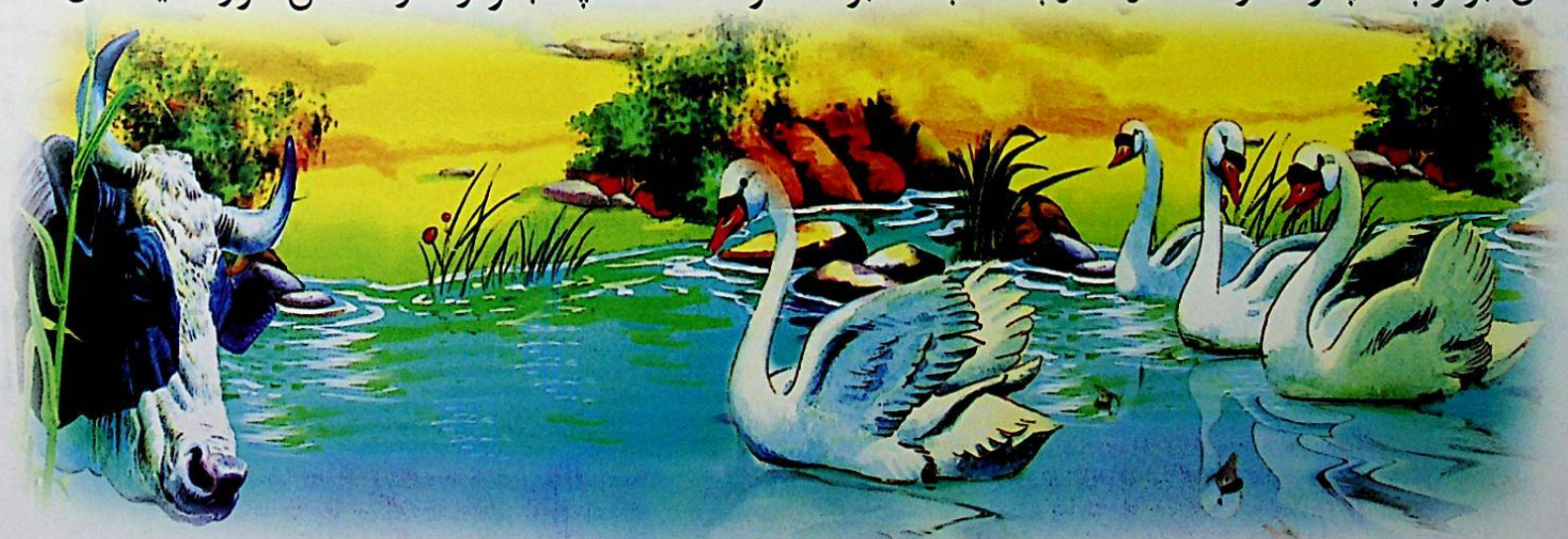
سەھەر قۇياشنىڭ كۆتۈرۈلۈشى بىلەن تەڭ مۇسابىقە باشلىنىپتۇ. ئۆزنىڭ يۇگۇرۇكلۈكى ۋە كۈچتۇڭگۈرلۈكى بىلەن باشقىلارنى كۆزگە ئىلمايدىغان كالا مۇشۇ پۇرسەتتە ئۆزىنى بىر كۆرسىتىپ قويماقچى بوپتۇ ۋە ئالدىدىكىلەرنى مۇڭگۈزى بىلەن ئىلىپ يىقىتىپ يۇگۇرۇپتۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي ئالدىغا ئۆتۈۋالغان كالا باشقىلارنىڭ ئۆزىدىن خېلى ئارقىدا قالغانلىقىنى كۆرۈپ، تېخىمۇ هاكاۋۇرلىشىپ، قۇيرۇقىنى خادا قىلىپ هۆركىرەپ، يەرنى تىلغاپ، ئارقىدا كېلىۋاتقانلارغا تۇپا سوروپ يۇگۇرۇپ، كۈن چۈش بولغاندا ئاخىرقى نۇقتىغا بىرىنچى بولۇپ يېتىپتۇ ۋە سۇغۇر مىرابنى مەنىستىمىگەن هالدا هۆركىرەپ تۇرۇپ: «هەي سۇغۇر سېسىق، سۇ قەيەردە؟» دەپتۇ. كالىنىڭ سۆزىنى «هەي سۇغۇر، سېسىق سۇ قەيەردە؟» دەپ ئاڭلاپ قالغان سۇغۇر كالىنى بۇنىڭدىن ئىككى هەپتە ئىلگىرى ياغقان يامغۇر سۇيى يىغىلىپ قالغان بىر كۆلچەككە باشلاپتۇ، كۆلچەكتىكى سۇ سېسىپ كەتكەنىكەن. يېرىم كۈن يۇگۇرۇپ ئۇسساپ كەتكەن كالا تۇمشۇقىنى بىر پاتۇرغىنىچە ئاچ بىقىنلىرى كېرىلگۈدەك ئىچىپتۇ. كالىنىڭ كەينىدىن ئىككىنچى بولۇپ يېتىپ كەلگەن ئات ئۆزىنىڭ مۇلايىم، كىچىك پېئىل تەبىئىتى بويىچە «هەي سۇغۇر تاتلىق، سۇ قەيەردە؟» دەپ سوراپتۇ. ئاتنىڭ سۆزىنى «هەي سۇغۇر، تاتلىق سۇ قەيەردە؟» دەپ ئاڭلىغان سۇغۇر ئاتنى شىلدىرلاپ ئېقىپ تۇرغان سۇيسۇزۇك بۇلاق سۇيىگە باشلاپ بېرىپ، خىزمىتىنى بەجا كەلتۈرۈپتۇ. ئاتنىڭ سۇنىڭ سۆزۈكىنى تاللاپ ئىچىدىغان ئادىتى شۇنىڭدىن قالغانىكەن. كالا بولسا سېسىق سۇ بولسىمۇ ئىچىۋېرىدىغان ئادەتنى «دوست» تۇتقانلىقتىن، ئۆپكىسى، نەپەس يوللىرى ۋە تۇمشۇقى شۇنىڭدىن باشلاپ سېسىق پۇرايدىغان بولۇپ قالغانىكەن.

كالابلەن غاز

ئۇرۇنقى زاماندا ناھايىتى خىلۇەت بىر يايلاقتا نۇرغۇن ھايۋانلار ياشايدىكەن. بۇ ھايۋانلارنىڭ ئارىسىدا كۆزى ھازىرقى غازنىڭ كۆزىدەك كىچىك، ئەمما تېنى ناھايىتى يوغان كالا دېگەن بىر ھايۋان ياشايدىكەن. ئۇنىڭ كۆزى بەكلا كىچىك بولغاچقا، ئۇ ھەرقانداق ھايۋاندىن قورقمايدىكەن.

كالا مەيلى قانداق چاغدا بولسۇن، يايلاققا خالىغانچە كېلىپ بەھۇزۇر ئوتلاپ كېتىدىكەن، بەزىدە يايلاقتىكى بارلىق ھايۋانلارنى قوغلۇۋېتىپ ئۆزى يالغۇز ئوتلايدىكەن. يايلاقتا يەنە غاز دېگەن بىر قۇش بار ئىكەن. ئۇ غازلار ھازىرقى غازلارغا ئوخشىسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ كۆزى ھازىرقى كالىنىڭ كۆزىدەك يوغان بولۇپ، يايلاقتىكى بارلىق ھايۋانلار ئۇنىڭ كۆزىگە يوغان كۆرۈنۈپ، ئادەتتىكى كىچىك ھايۋانلار-دىنمۇ قورقۇپ يۈرىدىكەن. ئەگەر ئالدىغا كالا ئۇچراپ قالسا كۆزىگە غايەت زور كۆرۈنىدىكەن. كالىغا غاز بەكمۇ كىچىك كۆرۈنۈپ كېتىپ ئۇنى پەقەت كۆزگە ئىلمايدىكەن، شۇڭا غازلار كالىدىن ئاجايىپ قورقىدىكەن.

غازلار مانا شۇ سەۋەبتىن خۇدادىن كېچە - كۈندۈز بۇ كۈلپەتتىن قۇتۇلدۇرۇپ، ئارامخۇدا ئوتلاش پۇرسىتىگە ئېگە قىلىشنى تىلەيدىكەن. كۈنلەر، ئايلار، يىللار ئۆتۈپ بىر كۈنى غازنىڭ تەلىپى ئىجابەت بولۇپ، غازنىڭ كۆزى بىلەن كالىنىڭ كۆزى ئالماشتۇرۇلۇپ قويۇلۇپتۇ. غازنىڭ كۆزى ئەمدى كىچىك بولغانلىقتىن يايلاقتا ھايۋانلار ئۇنىڭ كۆزىگە كىچىك كۆرۈنىدىغان، ھېچنېمىدىن قورقمايدىغان بوپتۇ. كالىنىڭ كۆزى بولسا چوڭ بولۇپ قالغاچقا، كۆزىگە ھەرقانداق ھايۋان بەكلا يوغان، ھەتتا غازمۇ يوغان كۆرۈنۈپ كېتىپ، غازدىنمۇ قورقىدىغان بولۇپ قاپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن غازلار ئەركىن - ئازادە ئوتلايدىغان بولۇپ قاپتۇ. شۇڭا، غاز گەرچە كىچىك بولسىمۇ، ئاسانلىقچە بىرەر نەرسىدىن قورقمايدىكەن.

ئات نېمشقا ئۆرە تۇرۇپ ئۇخلايدۇ

ئۇرۇنقى زامانىدا تۈلكە بىلەن بۆرە يېقىن دوستلاردىن ئىكەن، ئەمما بۆرە تۈلكىنىڭ باللىرىنى يەپ كېتىدىكەن. شۇڭا، تۈلكە بۆرىدىن ئۆچىنى ئېلىش ئۈچۈن چارە ئىزدەپتۇ. ئۇ بىر كۈنى بۆرىگە:

— گۆش يېگۈڭ كەلدىمۇ؟ — دەپتۇ. قورسىقى ئېچىپ تۇرغان بۆرىگە بۇ گەپ راسا يېقىپتۇ ۋە ئالدىراپ:

— قېنى گۆش؟ — دەپ سوراپتۇ. تۈلكە:

— ئەنە ئاۋۇ تاغنىڭ يېنىدا ياتقان ئاتنى كۆردۈڭمۇ؟ شۇ ئاتنىڭ قۇيرۇقىغا ئۆزۈڭنىڭ قۇيرۇقىنى چېتىپ قويۇپ يېگىن، — دەپتۇ.

بۆرە خۇشاللىقىدا ئاتنىڭ يېنىغا يۈگۈرۈپ بېرىپتۇ ـ دە، ئۇنىڭ قۇيرۇقىغا ئۆزىنىڭ قۇيرۇقىنى باغلاپتۇ. شۇ چاغدا ئات چۆچۈپ ئويغىنىپ كېتىپتۇ. ئۇ بۆرىنى سۆرەپ ئۇچقاندەك قېچىپتۇ. بۆرە تاشلارغا سوقۇلۇپ ئۆلۈپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئات ئۇخلىغاندا ئۆرە تۇرۇپ ئۇخلايدىغان بوپتۇ.

ئۆچكىنىڭ قۇيرۇقى نېمشقا دىگىسىپ تۇرىدۇ

چىكىنىڭ قۇيرۇقى ئەسلىدە قوينىڭ قۇيرۇقىدەك يەرگە قاراپ تۇرىدىكەن. نۇھ ئەلەيھىسسالام يەر يۈزىگە توپان بالاسى كېلىشتىن بۇرۇن، ئۆزى ياسىغان كېمىگە جاھاندىكى ھەر بىر ھايۋاندىن بىر جۈپتىن سېلىش نىيىتىدە ئۆچكىنى كېمىگە ھەيدىگەنىكەن، ئۆچكە كېمىگە چىققىلى ئۇنماپتۇ. نۇھ ئەلەيھىسسالام ئۆچكىنىڭ قۇيرۇقىدىن تۇتۇپ تارتىپ كېمىگە ساپتۇ. شۇ ۋەجىدىن ئۆچكىنىڭ قۇيرۇقى دىگىسىدىغان بولۇپ قالغانىكەن.

تۆگىنىڭ بويىنى نېمىشقا ئۇزۇن

ئۇلار مۇنداق رىۋايەت قىلىپتۇلەركى، ئەنبىيالاردىن بىرى ئۇچ ۋاخلىق تامىقىنى مېھماڭسىز يېمەيدىكەن. ئۇ غىزالىنىدىغان ۋاقتىدا ئەگەر بىرەر مېھمان بولماي قالسا، ئىشىكى ئالدىغا چىقىدىكەن ـ دە، كىم ئۇچرىسا شۇنى تەكلىپ قىلىپ بىللە غىزالىنىدىكەن. بىر كۈنى ناشتىدا مېھمان يوق بولۇپ قاپتۇ، ئەنبىيانىڭ كېلىدىن ھېچنېمە ئۆتمەپتۇ. ئۇ دەرۋازا ئالدىغا چىقىپ بىرەر ئادەمنىڭ كېلىشىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتكەن بولسىمۇ، ھېچكىم كەلمەپتۇ. پېشىن ئۆتۈپ دىگەر ۋاقتى بوپتۇ. ئۇ نامازدىگەرنى ئوقۇپ بولۇپ قاراپ تۇرسا، يىراقتىن تۆگىگە مىنگەن بىر ئادەمنىڭ قارىسى كۆرۈنۈپتۇ. ئاخىر ئۇ ئادەم ئەنبىياغا يېقىن كەپتۇ. ئەنبىيا ئۇنى توختىتىپ، ئۆزى بىلەن بىللە غىزالىنىشقا تەكلىپ قىلىپ، ھويلىسىغا باشلاپ كىرىپتۇ. ئەمما، كەلگۈچىنىڭ جوھۇت ئىكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا:

— يۈز ـ كۆزۈڭنى يۇيۇپ، ساقال ـ بۇرۇتۇڭنى ماڭا ئوخشاش ياستىپ، ئىمان ئېيتىپ، مېنىڭ

دىنمغا بەيئەت قىلسەن ! ــ دەپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان جوھۇت:

ــ مېنىڭمۇ ئېتىقاد قىلىدىغان دىنىم بار. سەن مېنى نېمە ئۈچۈن ئۇنداق قىلىشقا بۇيرۇيسەن؟ ــ دەپتۇ ـ دە، نارازى بولۇپ، تۆگىسىگە مىنىپ كېتىپ قاپتۇ. بىرئازدىن كېيىن ئاللانىڭ خەۋەرچى مالا ـ ئىكىسى جەبرائىل كېلىپ ئەنبىياغا ئاللانىڭ: «ئى ئەنبىيا، سەن شۇنى بىلىشىڭ كېرەككى، ئۆيگە كەلگەن مېھمان غەيرىي دىندا بولسىمۇ، ئۇنى ئادەمزات بولغىنى ئۈچۈن مېھمان قىلىشىڭ كېرەك، چۈنكى ئۇنىمۇ مەن يارالتقان. سەن ھازىر ھويلاڭدىن چىقىپ كەتكەن جوھۇتنى قايتۇرۇپ كېلىپ مېھمان قىل، ئۇنداق قىلمايدىكەنسەن، ئەنبىيالىقىڭنى ئالمەن !» دېگەن ۋەھىينى يەتكۈزۈپتۇ. ئەنبىيا جوھۇتنىڭ كەينىدىن قوغلاپ يېتىپ، ئۇنى ئۆز ئۆيىگە قايتىپ بېرىپ مېھمان بولۇشقا تەكلىپ قىلىپ تۇرۇۋاپتۇ، بىراق جوھۇت زادىلا ئۇنماپتۇ. ئەنبىيالارنىڭ بىر خۇسۇسىيىتى ، ئۇلار ئىنتايىن قۇۋۋەتلىك يارىتىلغانىكەن. ئەسلىدە تۆگىنىڭ بوينى زىرائىنىڭ بويىنىدەك ئۇزۇن ھەم تۇز ئىكەن. ئەنبىيا جوھۇتنى ئۆز ئۆيىگە قايتۇرۇپ ئەكېلىش ئۈچۈن، ئاخىر تۆگىنىڭ بوينىغا ئېسىلىپتۇ، تۆگىنىڭ بوينى ئىچىگە چوڭقۇر ئېگىلىپ كېتىپتۇ. شۇ ئەسنادا تۆگە سىيىپ تاشلاپ سۇيدۇك ئەنبىياغا چاچراپتۇ. ئەنبىيا تۆگىنىڭ سۇيدۇك يولىنى كەينى تەرەپكە بۇراپ قويۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن سۇيدۇك كەينىگە چىقىپتۇ. جوھۇت بۇنى كۆرۈپ ئەنبىيادىن:

ــ سەن مېنى نە سەۋەبتىن مۇنچىۋالا زورلاپ كەتتىڭ؟ ــ دەپ سوراپتۇ. ئەنبىيا:

ــ بۇ ئاللاتائالانىڭ ئەمرى. ئەگەر سېنى ئۆيۈمگە قايتۇرۇپ ئاپىرىپ مېھمان قىلمىسام، ئەنبىيالىق قىممىدىن ئېلىپ تاشلىنىمەن، ــ دەپتۇ. بۇ سۆزنى ئاڭلىغان جوھۇت بۇ ئىشتىن تەسىرلىنىپ ھەم ئەنبىيانىڭ كۈچ ـ قۇدرىتىگە قايىل بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆيىگە بېرىپ بىللە غىزالىنىشقا ماقۇل بوپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ تۆگىنىڭ بوينى ئىچىگە ئەگمەچ بولۇپ قالغانىكەن.

يولۇاسنىڭ تېرىسى نېمىشقا تاغلىق

ھۇرۇنقى زاماندا مۇسا ئەلەيھىسسالامنىڭ مال ـ چارۋىلىرى ئىنتايىن كۆپ ئىكەن. مۇسا ئەلەيھىسسالام ئۆزىگە ئىخلاسمەن مۆمىن بەندىلەردىن بىرقانچىنى ئۆز ئۆيىلىرىدە تۇرغۇزۇپ مال ـ چارۋىلىرىغا قارىتىدىكەن. ئۇلار بىرقانچە كۈندىن نۆۋەتلىشىپ ماللارنى ئوت ـ چۆپ، سۇلىرى مول بولغان جايلارغا ئاپىرىپ باقىدىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىرى مۇڭلۇق نەينى ياڭرىتىپ مال باققىلى چىقىپتۇ. نەي ئاۋازى تاغلاردا ئەكس سادا ياڭرىتىپتۇ. بۇ ئاۋازنى ئاڭلىغان بىر يولۋاس دەرھال مالچىنىڭ قېشىغا كېلىپ:

ــ سەن نەي چېلىپ بىزنىڭ خاتىرجەملىكىمىزنى بۇزدۇڭ. كارامىتىڭ بولسا كەل، بىز كۈچ سىنىشىپ كۆرەيلى. ئەگەر سەن مېنى يەڭسەڭ، نېمە قىلساڭ مەيلى، ئەگەر مەن سېنى يەڭسەم، بۇ ئۆتكۈر چىشلىرىم ھەرگىز سېنى كەچۈرمەيدۇ، ــ دەپتۇ ۋە چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ تەييارلىقسىز تۇرغان مالچىنى يەپ كېتىپتۇ. ئەتىسى يەنە بىر مالچى چىقىپتۇ، ئۇنىڭ تەقدىرىمۇ ئالدىنقىسى بىلەن ئوخشاش بوپتۇ. ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان مۇسا ئەلەيھىسسالام مالچى قىياپىتىدە ياسىنىپ مال باققىلى چىقىپتۇ. ۋەھشىي يولۋاس نەپسىنى تويدۇرۇش ئۈچۈن مۇسا ئەلەيھىسسالامنىڭ قېشىغا كېلىپ:

ــ ھەي ئىنسان، كەل بىز كۈچ سىنىشىپ كۆرەيلى. ئەگەر سەن يەڭسەڭ، مېنى نېمە قىلساڭ مەيلى، ئەگەر مەن يەڭسەم، سېنى بىر ۋاخ ئوزۇق قىلىمەن، ــ دەپتۇ. بۇ گەپنى ئاڭلىغان مۇسا ئەلەيھىسسالام:

ــ سىنىشىپ كۆرسەكمۇ كۆرەيلى، بىراق مەن كۈچۈمنى ئۆيدە ئونتۇپ قاپتىمەن، ــ دەپتۇ. يولۋاس ئىچىدە، ئالدىنقى كۈندىكى مالچىنى ھېچ كۈچ سەرپ قىلمايلا يەم قىلۋەتتىم، بۇمۇ ئوخشاشلا مېنىڭ بىر ۋاخ ئوزۇقۇمغا ئايلىنىدۇ، دەپ ئويلاپ، مەردلەرچە:

ــ بوپتۇ، مەشەدە ساقلاپ تۇراي، سەن بېرىپ كۈچۈڭنى ئەكەل! ــ دەپتۇ. مۇسا ئەلەيھىسسالام ئەقىل ئىشلىتىپ:

ــ ئەگەر مەن ئۆيگە بېرىپ كۈچۈمنى ئەكەلگۈچە قېچىپ كەتسەڭ، قانداق قىلىمەن؟ ــ دەپتۇ. يولۋاس:

ــ سەن ماڭا ئىشەنمىسەڭ، پۇت ـ قولۇمنى چۈشەپ قويۇپ كەتكىن، كېمىنىڭ قابىل ئىكەنلىكىنى سىناشقاندا بىلىپ قالارسەن، ــ دەپتۇ. مۇسا ئەلەيھىسسالام ئەپچىللىك بىلەن بىلىكىدىكى ئارغامچىنى ئېلىپ يولۋاسنى مەھكەم چۈشەپ، يۇلغۇن كالتەكلىرى بىلەن تازا ساۋاپ تۇرۇپ:

ــ مېنىڭ كۈچۈم مۇشۇ، كېمىنىڭ قابىل ئىكەنلىكىنى ئەمدى بىلىپ قالغانسەن، ــ دەپتۇ ۋە يولۋاسنى تېرىلىرى قېيما ـ چېيما بولغۇچە ساۋاپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن يولۋاس تېرىسى مۇسا ئەلەيھىسسالامنىڭ تاياق زەربىسى بىلەن تاغلىق بولۇپ قالغانمىكەن.

بۇلبۇل ۋە قىزىلگۈل

ئۇدا ئادەمنى ياراتقاندا ئۆز ئۇممەتلىرىنىڭ قۇلىقىغا نەغمە ـ ناۋا ئاڭلىتىش ئۈچۈن جەذ-
نەتكە كىرگەن بىر ساداقەتمەن ناخشىچىنى قۇش سۈرىتىدە ئالەمگە قويۇۋېتىپتۇ. شۇنىڭ
بىلەن بىللە جەننەتتىن چىققان خۇش پۇراقلىق بىر گۈلنى ئۇنىڭ ئاشىقى قىلىپ قوشۇپ
بېرىپتۇ. قۇشنىڭ نامى «بۇلبۇل» بولۇپ، گۈلنىڭ نامى «قىزىلگۈل» ئىكەن. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇلبۇل
ئاشىقى قىزىلگۈل ئىشقىدا كېچە ـ كۈندۈز مۈڭلۈق سايراپ كىشىلەرنىڭ كۆڭلىنى ئاچىدىكەن، بىراق
سەھەر ۋاقتىغا كەلگەندە بۇلبۇل بىھوش بولۇپ ئۇخلاپ قالىدىكەن. بۇلبۇل ئۇيقۇسىدىن ئويغىنىۋېچە،
قىزىلگۈل ئېچىلىپ ئالەمگە خۇش پۇراق چېچىپ
بولىدىكەن. شۇنداق قىلىپ، بۇلبۇلغا قىزىلگۈل-
نىڭ ئېچىلغان پەيتىنى كۆرۈش نېسىپ بولمى-
غاچقا، جۇدالىق زارى ئۇنى تا بۈگۈنكى كۈنگىچە
تىنماي سايرىتىپ كەپتۇ. كىشىلەر شۇ سەۋەبتىن
«بۇلبۇل ــ جەننەت قۇشى، قىزىلگۈل دېگەن
بېھىشتىن چىققان» دېيىشىپ، ئۇلارنى ئۇلۇغلايى-
دىكەن.

توغراق بىلەن قاغانىمە ئوچۇن ئۆزۈن ئۆمۈر كۆرىشۈ

ئۇيغۇر شۇنداق رىۋايەت قىلىدۇكى، ھەزرىتى ئىسكەندەر پادىشاھلىق قىلىپ تۇرغان مەزگىللەردە، ئۇنىڭ قۇلىقىغا «دۇنيانىڭ مەلۇم بىر يېرىدە بىر زۇلمەت بار ئىمىش. زۇلمەتكە كىرىپ ـ چىققانلار ئۆمۈرۈزايەت پۇشايمان ئىچىدە قالۇر ئىمىش» دېگەن بىر گەپ يېتىپتۇ. ھەزرىتى ئىسكەندەرنىڭ زۇلمەتنى كۆرگۈسى، «پۇشايمان»نىڭ بار يېرىنى بىلگۈسى كەپتۇ ـ دە، زۇلمەتنى ئىزدەپ سەپەرگە چىقىپتۇ. ئۇ بىر جايغا بارغاندا ھەسرەتكە چۆمۈپ ئولتۇرغان بىر كىشىگە يولۇقۇپتۇ. ئىسكەندەر ئۇ كىشىدىن ھەسرەت چېكىشنىڭ سەۋەبىنى سوراپتۇ. ئۇ كىشى مۇنداق دەپ جاۋاب بېرىپتۇ:

— مەن بۇ دۇنيادا بىر زۇلمەت بارلىقىغا ئىشىنىپ ئاخىر زۇلمەتنى تېپىپ كىردىم. ئۇنىڭ ئىچى شۇنداق قاراڭغۇ ئىكەنكى، بىر قەدەم نېرىدىكى جاينى ئەمەس، ئۆزى تۇرغان جاينىمۇ كۆرگىلى بولمايدەكەن. شۇ يەردە توختاپ سۇغا قول تىقتىم، سۇ تېيىز ئىكەن، قولۇمغا ئاجايىپ سىلىق تاشلار ئۇرۇندى. مەن قولۇمغا چىققان تاشلارنى ئېلىپ يورۇقتا كۆرۈش ئۈچۈن زۇلمەتتىن قايتىپ چىقتىم. قارىسام ئۇ شۇنداق ئېسىل گۆھەر تاشلار ئىكەن، ئۇنداق تاشلارنى يەر يۈزىدە ئۇچرىتىش مۇمكىن ئەمەس. مەن بۇ تاشلارنى تاماشا قىلىپ تۇرغىنىمدا يەنە بىر كىشى پەيدا بولدى. ئۇ كىشىمۇ زۇلمەتكە كىرىپ چىققانىكەن، ئەمما ھېچنېمە ئاچىقماپتۇ. ئۇ كىشى مەن ئاچىققان تاشلارنى كۆرۈپ ھەيرانۇھەس قالدى. ئىككىسىز دەرھال زۇلمەتكە قايتا كىرمەكچى بولدۇق، بىراق زۇلمەت غايىب بولۇپ كېتىپتۇ. بىز خۇداغا ناله قىلىپ، زۇلمەتكە كىرىش ئۈچۈن يول بېرىشنى تەلەپ قىلدۇق. شۇ پەيتته غايىبتىن «ھەي ئىنسانلار، ئادەم ئۆچۈن ئۇ يەرگە كىرىش بىر نۆۋەت نېسىپ بولىدۇ» دېگەن سادا كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ھېلىقى كىشى ھېچ نەرسە ئاچىقمىغانلىقىغا پۇشايمان قىلدى. مەن بولسام كۆپرەك ئاچىقمىغانلىقىمغا پۇشايمان قىلىپ ئولتۇرمەن.

ھەزرىتى ئىسكەندەر بۇ گەپنى ئاڭلاپ يولغا راۋان بوپتۇ. ئۇ بىر تاغقا يېتىپ بارغاندا قاپقاراڭغۇ ئۆڭكۇر كۆرۈنۈپتۇ. ئىسكەندەر زۇلمەت مۇشۇ بولسا ئەجەب ئەمەس، دەپ ئويلاپ، ئاتتىن چۈشۈپ ئاتنى بىر دەرەخكە باغلاپ قويۇپ ئۆزى ئۆڭكۇرگە كىرىپتۇ. ئېيتقاندەك بۇ زۇلمەت ئىكەن. ئۇ بىرئاز يۈرگەندىن كېيىن سۇغا دۇچ كەپتۇ. قولىنى سۇغا سالغانىكەن، ھېلىقى كىشى ئېيتقاندەك سىلىق تاشلار ئۈزۈلۈپتۇ. ئىسكەندەر، ماڭا دەپنە ـ دۇنيا كېرەك ئەمەس، مەن مۇشۇ سۇدىن ئېلىۋالاي، دەپ يېنىدىكى

كوزىغا زۇلمەتنىڭ سۈيىنى تولدۇرۇپ ئاچقىپتۇ. شۇ ھامان دەرەختىن: «ئەسسالامۇئەلەيكۇم ئى شاھى ئىسكەندەر» دېگەن ئاۋاز چىقىپتۇ. ئىسكەندەر: «ۋەئەلەيكۇمئەسسالام» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ـ دە، دەرھال ئېتىنى ئۇ دەرەختىن يېشىپ باشقا دەرەخكە باغلاپ ھېلىقى ئاۋاز چىققان دەرەخكە قايتا نەزەر ساپتۇ. بۇ دەرەختىڭ ئاستىدا بىر كىشى ياتقانىكەن.

ــ سىز كىم بولىسىز؟ ــ دەپ سوراپتۇ ئىسكەندەر ئۇ كىشىگە ھەيرانلىق بىلەن قاراپ.

ــ ئەپۇ قىلىڭ، شاھىئالەم، ھۆرمىتىڭىز ئۈچۈن ئورنۇمدىن تۇرۇشقا ئىلاجسىزمەن. مەن دەرەخ ئادەم بولىمەن، ــ دەپتۇ ئۇ كىشى.

ــ بۇ قانداق گەپ، دەرەخ ئادەمۇ بولامدۇ؟ ــ دەپ قايتا سوئال قويۇپتۇ ئىسكەندەر. ئۇ كىشى:

ــ مەن ئەسلىدە ئادەم ئىدىم. زۇلمەتكە كىرىپ زۇلمەتنىڭ سۈيىدىن ئىچىپ چىققانىدىم. ھازىر بۇ ۋەقەگە مىڭ يىلدىن ئېشىپ كەتتى. ئۆلمىدىم. كېيىن بىلسەم زۇلمەتنىڭ سۈيى ئابھايات دېگەن سۇ ئىكەن. ماڭا قاراڭ، بەدىنىمدىن دەرەخ ئۆسۈپ چىقتى، لېكىن تېنىمدىن جېنىم چىقمىدى. دەرەخ ئادەم بولۇپ قالدىم. ئەگەر شۇ سۇنى ئىچمىگەن بولسام، بۇنداق كۈنگە قالماس ئىدىم، ــ دەپتۇ، ئاندىن ئىسكەندەر دىن، ــ سىزمۇ زۇلمەتكە كىرىپ چىقتىڭىزمۇ؟ ــ دەپ سوراپتۇ.

ــ ھەئە، ــ دەپتۇ ئىسكەندەر ۋە ئۆزىنىڭ بىر قاچا سۇ ئاچىققاندىلىقىنى ئېيتىپتۇ.

ــ ئەگەر شۇ سۇنى ئىچمىگەن بولسىڭىز، تۆكۈۋېتىڭ، ئىچمىڭىز، ماڭا ئوخشاش باقىي ئالەمگە سەپەر قىلالمايسىز، مەڭگۈ ئازاب ـ ئوقۇبەت ئىچىدە قالىسىز، ــ دەپ مەسلىھەت بېرىپتۇ ھېلىقى كىشى.

ھەزرىتى ئىسكەندەر كوزىدىكى سۇنى نېرىراقتا تۇرغان بىر دەرەخنىڭ تۈۋىگە تۆكۈۋېتىپتۇ. دەرەخكە بىر قاغا قونۇپ ئولتۇرغانىكەن، ئۇ قاغا سۇ تۆكۈلگىنىنى كۆرگەن ھامان ئوقتەك ئۇچۇپ چۈشۈپ سىڭىپ بولمىغان سۇنى ئىچىۋاپتۇ. ئىسكەندەر سۇ چاچقان دەرەخ توغراق ئىكەن. شۇڭا، توغراق بىلەن قاغا ئابھايات سۈيىنى ئىچكەنلىكى تۈپەيلىدىن ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرەر ئىمىش.

كەپتەر بىلەن قاغا

ـلگىرى پۇتۇن جاھاننى سۇ بېسىپ كېتىپ، پەقەت نۇھ ئەلەيھىسسالاملا كېمىسى بىلەن سۇنىڭ ئۈستىدە قاپتۇ. نۇھ ئەلەيھىسسالام ناھايىتى كۆپ ۋاقىت سۇ ئۈستىدە يۈرۈپ، ئاخىر بىر قۇرۇق يەر تېپىپ تېرىقچىلىق قىلماقچى بوپتۇ ۋە كەپتەر بىلەن قاغىنى تېرىقچىلىق قىلغۇدەك قۇرۇق يەر بار - يوقلۇقىنى بىلىپ كېلىشكە ئەۋەتىپتۇ.

ئاردىدىن ئۇزۇن يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن سۇ يەر يۈزىگە سىڭىپ كېتىپتۇ. قاغا شۇ ئۇچقانچە بىرنەچچە كۈن ئۇچۇپلا بىرئەخلەتلىككە چۈشۈپ شەخسىي تىرىكچىلىككە بېرىلىپ كېتىپتۇ. كەپتەر بولسا كېچە - كۈندۈز جاپا چېكىپ، جاھاننى بىر چۆرگىلەپ چىقىپ، ئاخىر بىر سېرىق تۇپراقلىق يەرنى تېپىپ يەرگە چۈشۈپ كۆرۈپتۇ. كەپتەر يەرگە چۈشۈشى بىلەن ئىككى پۇتى سېرىق تۇپراققا پېتىپ قاپتۇ ۋە ئۇ يەردىن ئۇچۇپ نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ يېنىغا كېلىپ كۆرگەنلىرىنى ئېيتىپتۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن كەپتەرنىڭ ئىككى پۇتى سېرىق بولۇپ قالغانكەن. قاغا بولسا ئۆزىنىڭ غېمى بىلەن قايتىپ كەلمەپتۇ. نۇھ ئەلەيھىسسالام كەپتەرگە چوڭقۇر مىننەتدارلىق بىلدۈرۈپ، ئۇنىڭغا ھېچقانداق نەرسىنىڭ زېمىنى يەتمەسلىكى، قورسىقى توق تۇرمۇش كەچۈرۈشى ئۈچۈن دۇئا قىپتۇ، قاغىنى بولسا نىجاسەت چوقۇلاپ ياشىغايسەن، دەپ قارغاپتۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن كەپتەر ئۆتكەن كۈنىگە شۈكۈر قىلىپ، خۇداغا زىكرى قىلىپ، تۇرمۇشىنى ياخشى ئۆتكۈزۈپتۇ. قاغا بولسا قىشنىڭ قەھرىتان سوغۇقلىرىدا تاغمۇتاغ يۈرۈپ، ئىنتايىن خارچىلىق بىلەن كۈن ئۆتكۈزۈپتۇ . ئۇ ئاچ كۆزلۈك قىلىپ، نىجاسەت چوقۇپ يۈرگەنلىكتىن، ئۇنىڭ گۆشىنى ئىتمۇ يېمەيدىكەن.

قاغا بىلەن بۈركۈت

ئۇرۇنقى زاماندا بىر قىسىم قۇشلار بىر يەرگە يىغىلىپ بەزمە ئۇيۇشتۇرۇپتۇ، بەزمىدە ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش ھەققىدە پاراڭلىشىپتۇ ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرەلمەيدىغانلىقىنى سەۋەبى ۋە ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشنىڭ سىرى ھەققىدە ئىزدىنىپ، كېيىن يىلى ئۆتكۈزۈلىدىغان بەزمىدە ئۆزى ئىزدەنگەن ۋە يولۇققان مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدىغان بولۇشۇپتۇ. بۇ بەزمىگە قاغا ۋە بۈركۈتمۇ قاتناشقانىكەن.

بەزمىدىن كېيىن بۈركۈت ئاسمان قەرىدە ئۇچۇپ، يەر ـ زېمىننى كەڭ ـ كۇشادە سايا‌ھەت قىلىپ يۈرۈپتۇ ۋە بىر كۈنى قاغا بىلەن ئۇچرىشىپ قاپتۇ.

ـــ سەن قۇشلار ئىچىدىكى ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىغان قۇشنى ئۇقۇشتۇڭمۇ؟ ـــ دەپ سوراپتۇ بۈركۈت قاغىدىن. قاغا:

ـــ نۇرغۇن قۇشلارنى كۆردۇم، ھەممىسى مېنىڭدىن ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرمەيدىكەن، ـــ دەپتۇ.

ـــ سەن قانچىلىك ئۆمۈر كۆرىدىكەنسەن؟ ـــ دەپتۇ بۈركۈت.

ـــ يۈز يىل ئۆپچۆرىسىدە.

بۈركۈت بۇنى ئاڭلاپ يەنە باشقا قۇشلارنىڭ ئەھۋالىنى ئۇقۇشماقچى بولۇپ ئۇچۇپ كېتىپتۇ. بەزمىنىڭ ۋاقتى يېقىنلىشىپتۇ. بۈركۈت بىر كۈنى سەيلە قىلىپ ئۇچۇپ يۈرۈپ، يىراقتا بىر توپ قۇشلارنى كۆرۈپتۇ. بۈركۈت ئۇچۇپ بېرىپ قارىسا، بىر توپ قاغىلار دالىغا تاشلىۋېتىلگەن ئېشەك تاپىغا ئولىشىۋېلىپ يەۋاتقۇدەك. بۈركۈت بۇنى كۆرۈپ قاتتىق سەسكىنىپتۇ ـ دە، ئۇچۇپ كېتىپتۇ. قۇشلار بەزمىسى ئاخىر يېتىپ كېلىپ، قۇشلار ئۆزئارا ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشنىڭ سىرلىرى ھەققىدە ئىزدەنگەنلىرىنى سۆزلەشكە باشلاپتۇ. ھېلىقى قاغا ماختىنىپ تۇرۇپ:

ـــ قۇشلار ئىچىدە مەندەك ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىغىنى يوقكەن، ـــ دەپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان بۈركۈت ھەممەيلەنگە ئاڭلىتىپ:

ـــ قاغا راستىنلا ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىكەن، لېكىن ئۇ ئېشەك تاپىنى يەپ يۈز يىل ئۆمۈر كۆرىدىكەن. بۇنىڭدىن كۆرە ھالال نەرسىلەرنى يەپ بىر يىل ئۆمۈر كۆرگەن ئارتۇق ئەمەسمۇ ! ـــ دەپتۇ. ھەممە قۇشلار بۈركۈتنىڭ سۆزىنى ئالقىشلاپتۇ. ماختانچاق قاغا بولسا يەرگە قارىغىنىچە ھېچ نەرسە دېيەلمەپتۇ. قاغىنىڭ بۈركۈتنى كۆرسە بېشىنى كۆتۈرەلمەي، ئۇنىڭدىن قېچىپ يۈرۈشى شۇ سەۋەبتىن ئىمىش.

قاغانىمە ئۇچۇن قارا

ئۇرۇن قاغا هازىرقىدەك قارا ئەمەس، تولىمۇ گۈزەل بىر قۇش ئىكەن، ئۇنىڭ بەدىنىدىكى رەڭگارەڭ پەيلەر قۇياش نۇرىدا تېخىمۇ گۈزەل ۋە چىرايلىق بولۇپ كۆرۈنىدىكەن.

بىر كۈنى تۇز، بۇلبۇل، شاتۇتى ۋە سېغىزخانلار قاغىنىڭ چىرايلىقلىقىغا مەستلىكى كېلىپ ئۇنى ماختاپتۇ:

— ئاداش، سېنىڭ پەيلىرىڭ بەك چىرايلىق جۇمۇ، هەممە قۇشلار ساڭا زوقلىنىپ قارىشىدۇ.

قاغا بۇ گەپنى ئاڭلاپ گىدىيىپ تۇرۇپ:

— نېمە ئۈچۈن سىلەرنىڭ پەيلىرىڭلار مۇنچىۋالا سەت ؟ نېرى تۇرۇڭلار، نېرى، مەن ئۇچىمەن، بولمىسا سىلەر مېنىڭ پەيلىرىمنى پاسكىنا قىلىۋېتىسىلەر، — دەپتۇ - دە، ئۇچۇپ كېتىپتۇ. ئۇ ئۇچۇپ كېتىۋېتىپ مۇنداق ناخشا ئېيتىپتۇ: «قۇشلار گۈزەل، قۇشلار گۈزەل، ئورماندا يالغۇز مەنلا گۈزەل.»

بىر كۈنى ئورمانلىقتا لاۋۇلداپ گۈلخان يېنىپتۇ. قۇياش نۇرى ئوت ئۈستىگە چۈشۈپ قىزىل، سېرىق، كۆك، يېشىل، سۆسۈن رەڭنى پەيدا قىپتۇ. بۇنى كۆرگەن قاغا بېشىنى كۆتۈرۈپ كۆيۈۋاتقان ئوتقا: «سەن قايسى قۇش؟ مەن بىلەن گۈزەللىك تالاشماقچى بولۇۋاتامسەن؟ !» دەپ ۋارقىراپتۇ. ئوتنىڭ زۇۋان چىقماپتۇ. قاغا دەرغەزەپ بولۇپ ئوتقا قاراپ ئېتىلىپتۇ ۋە بىراقلا گۈلخان ئىچىگە كىرىپ كېتىپتۇ.

شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ بەدىنىگە ئوت تۇتىشىپ پەيلىرى كۆيۈپ كېتىپتۇ. قاغا بۇنىڭغا چىدىماي «قاق - قاق...» دەپ ۋارقىرىغىنىچە بەدىنىدىكى ئوتنى ئۆچۈرمەك بولۇپ يەرگە دومىلاپتۇ. گۈزەل پەيلىرىنىڭ ھەممىسى كۆيۈپ تۈگەپ، قاپقارا بولۇپ قاپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ قاغىنىڭ پەيلىرى قارا بولۇپ قالغانىكەن.

لاچىن بىلەن ئادەمنىڭ كۈچ سىنىشى

ھەيانۇسىنىڭ زامانىسىدا لاچىن بارلىق جانىۋارلارنى خالىغانچە ئوۋلىيالايدىكەن. ئۇ ھاۋادا بىرلا قانات قاقسا، پۈتۈن جاھان زىلزىلىگە كېلىپ، بارلىق جانىۋارلار جان قايغۇسى بىلەن ۋەھىمىدە قېلىشىدىكەن. ئۇ شۇنداق تېز ئۇچىدىكەنكى، پەيلىرىنى يېيىشى بىلەنلا يەتتە قات ئاسمانغا چىقالايدىكەن. ھەربىرى شۇنداق چاقىنىكەنكى، بىر شۇڭغۇسا يەر يۈزىدىكى ھەرقانداق جانىۋار ئۆزىنى ئۇنىڭ چاڭگىلىدا كۆرىدىكەن.

كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن لاچىننىڭ تەكەببۇرلۇقى ئۇستۈن كېلىپ، ئادەملەر بىلەن كۈچ سىنىشىدىغان ھەۋىسى قوزغىلىپتۇ. بىر كۈنى ئۇ ئېگىز بىر دەرەخنىڭ ئۇستىگە قونۇپ ئولتۇرۇپ، ئۆزىدىن ئانچە يىراق بولمىغان يالغۇز ئۆيىنىڭ ئالدىدا تاش ئۇستىدە ئولتۇرغان بىر ئادەمنى كۆرۈپتۇ ـ دە، ھەيۋەت بىلەن ئۇچۇپ ئۇنىڭ ئالدىغا چۈشۈپتۇ. بۇ ئادەم تۈگمەنچى بولۇپ، تۈگمەن تېشىنىڭ يۈزىگە كىچىك ئېرىقچىلارنى چىقىرىپ تۈگمەن تېشى ياساپ ئولتۇرغانكەن. لاچىن تۈگمەنچىنىڭ ئالدىغا بېرىپ، كېلىشتىكى مۇددىئاسىنى ئېيتىپتۇ.

ــ ئۇنداق بولسا، ــ دەپتۇ تۈگمەنچى لاچىننىڭ ھەيۋىسىدىن ئۇنى يېگىلمەيدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، ــ مۇشۇ تۈگمەن تېشى بىزنىڭ سىنىشىش نىشانىمىز بولسۇن.

لاچىن تۈگمەن تېشىنى كۆزگە ئىلماي، ماقۇللۇق بىلدۈرۈپتۇ.

ــ لاچىن، ــ دەپتۇ تۈگمەنچى ھىيلە ئىشلەتمەكچى بولۇپ، ــ دۇنيادا تېخىچە سېنىڭدەك باتۇرنى كۆرمىدىم. ھاۋادا شۇنداق پەرۋاز قىلساڭ، كۆكنىڭ باغرىنى نەچچە پارە قىلىۋېتەلەيسەن. يەر يۈزىدە سېنىڭ خىزمىتىڭدە بولمايدىغان جانلىق يوق. سېنىڭ باتۇرلۇقۇڭ ئالدىدا بۇ تۈگمەن تېشى ھېچنېمىگە ئەرزىمەيدۇ. شۇڭا، كارامىتىڭنى بىر كۆرسىتىپ، مېنى ھەيران قالدۇرغىنا.

لاچىن بۇ ماختاشلاردىن تېنىگە سىغماي كېتىپتۇ ـ دە، گەپ ـ سۆزسىزلا ھاۋاغا كۆتۈرۈلۈپ تۆۋەنگە قاراپ ئوقتەك ئېتىلغىنىچە، ئوڭ قانىتى بىلەن شۇنداق ئۇرۇپتۇكى، تۈگمەن تېشى قاق ئوتتۇرىدىن ئىككى پارە بولۇپ كېتىپتۇ، بىراق لاچىننىڭ ئوڭ قانىتى سۇنۇپ ھوشىدىن كېتىپتۇ. پۈرسەتنى غەنىيمەت بىلگەن تۈگمەنچى لاچىن ھوشىغا كەلگۈچە تۈگمەن تېشىنى بۇرۇنقى ھالىتىگە كەلتۈرۈپ ھىملەپ قويۇپتۇ. لاچىن ھوشىغا كەلگەندىن كېيىن تۈگمەن تېشىنىڭ بۇرۇنقى پېتىچە تۇرغانلىقىنى كۆرۈپتۇ.

ــ ھەي مۇتتەھەم! ــ دەپتۇ تۈگمەنچى غەيرەتكە كېلىپ، ــ مەن سېنى باتۇر دەپ خىلى ھۆرمەت

قىلاتتىم، ئەمەلىيەتتە قۇرۇق داۋراڭچى ئىكەنسەن. مۇشۇ ھالىڭغا مەن بىلەن كۇچ سىناشماقچىمۇ سەن؟ ! ئەمدى نۆۋەت ماڭا كەلدى، قاراپ تۇر ! ــ دەپتۇ ۋە ئالدىرىماي بېرىپ تۇگمەن تېشىنىڭ ئىككى گىرۋىكىگە دەسسەپ تۇرۇپ سەكرىگەنكەن، تاش بۇرۇنقى يېرىلغان يېرىدىن ئاجراپ كېتىپتۇ. بۇنى كۆرگەن لاچىن سۇنۇق قانىتىنى سۆرەپ قېچىپ كېتىپتۇ. شۇنىڭدىن بۇيان لاچىننىڭ ئوڭ قانىتى سۇنۇق بولۇپ، تا ھازىرغىچە ئۇچار قۇشلارنى سول قانىتىدا سوقار ئىمىش.

شەپەرەڭ نېمە ئۈچۈن كېچىسىلا ستراتقا چىقىدۇ

1

سلىدە شەپەرەڭمۇ كېپىنەككە ئوخشاش كۈندۈزلىرى گۈلدىن ـ گۈلگە قونۇپ، سەيلە قىلىپ ئويناپيدىغان جانىۋار ئىكەن. ئۇ تولا ئويناپ ھالى قالماي بىر كۈنى كۈندۈزدە ئۇخلاپ قاپتۇ. بىردەمدىن كېيىن ئويغىنىپ قارىسا، پۈتۈن ئەتراپ قاراڭغۇلىشىپ قالغاچقا، ئۇۋۇسىغا قايتىشقا كۆزى يەتمەي كېچىدىن ياردەم سورىماقچى بوپتۇ. ئۇ ھىيلىگەرلىك بىلەن:

ــ ئەي ئۇلۇغ كېچە، سىز كىلىشتىن ئىلگىرى بۇ يەردە كۈندۈز ھۆكۈمرانلىق قىلىپ يۈرگەن. ئۇ سىزنى يوق قىلىمەن دەپ، ئېغىزغا ئالغىلى بولمايدىغان تىللار بىلەن ھاقارەتلەپ كەتتى. مەن ئۇنىڭغا: «ئەي كۈندۈز، سەن كېچىنى ئۇنداق تىللىما. ئۇ دېگەن ھەممە جانلىقلارنى ئارام ئالدۇرۇپ ئۇخلىتىدۇ، سەن بولساڭ ھەممىنى ئىشلىتىپ، ئۇياقتىن بۇياققا قوغلاپ يۈرسەن» دېسەم، ئۇ مېنى دۇشمەن كۆرۈپ تىللاپ كەتتى. مەن بۇ ئەھۋالنى سىزگە دەپ قويۇش ئۈچۈن مەشەدە ساقلاپ تۇرغانىدىم، شۇڭا سىز كۈندۈزگە يېقىن يولىغۇچى بولماڭ، ــ دەپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان كېچە دەرغەزەپكە كېلىپ، يەنە بىر ھەسسە قاراڭغۇلىشىپ كېتىپتۇ. ئۇ ئۆزىگە: « كۈندۈز مېنى پايلاپ يۈرۈپتۇ ـ دە. مەن كەلسەم ئۇ قۇيرۇقىنى خادا قىلىپ قاچىدۇ. مەن يوق يەرلەردە ئاشۇنداق پوچىلىق قىلامدۇ !» دەپ، شەپەرەڭنى ئۆزىگە دوست قىلىپ تاللىۋاپتۇ. ئاندىن كېچە شەپەرەڭگە:

ــ دوستۇم، سەن كۈندۈزنى مۇشۇ يەردە ساقلاپ تۇرغىنا، ئۇ يەنە نېمە ئىشلارنى قىلىدۇ؟ نېمىلەرنى دەيدۇ؟ ــ دەپ ۋەزىپە تاپشۇرۇپ، ئۇنىڭغا كېچىدە كۆرەلەيدىغان بىر كۆز ئاتا قىپتۇ. شەپەرەڭ ناھايىتى خۇشال بوپتۇ.

خېلى ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن تاڭ ئېتىپ كۈندۈز يېتىپ كەپتۇ. بۇنى كۆرگەن شەپەرەڭ كۈندۈزدىنمۇ ئىنئام ئېلىش ئۈچۈن، كېچىنى راسا تىللاپ، كېچىنىڭ كۈندۈز ھەققىدە نۇرغۇن گەپلەرنى قىلغانلىقىنى، ھەتتا كېچىنىڭ كۈندۈزنى يوقىتىش ئۈچۈن تاغ كەينىگە ئىزدەپ كەتكەنلىكىنى ئېيتىپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان كۈندۈز: «ئەستاغپۇرۇللا، بۇ كېچە دېگەن نەرسە ھالىغا باقماي نېمانچە پوچىلىق قىلىدۇ. غاندۇ. خەپ ئۇنى، خەپ ئۇنى !» دەپتۇ ۋە شەپەرەڭگە ئادەم كۆرمەيدىغان بىر جاي تېپىپ بېرىپ، ئۇنى تاكتاكچىلىققا قويۇپ، كېچىنى ئىزدەپ كېتىپ قاپتۇ.

شەپەرەڭنىڭ چېقىشتۇرۇشى تۇپەيلىدىن كېچە بىلەن كۈندۈز ئارازلىشىپ، بۇلار ئارىسىدا كەسكىن

توقۇنۇش بوپتۇ. بۇ توقۇنۇش تاڭ سەھەردە يۇز بېرىپتۇ. كېچە تېخى ئۆز قوشۇنلىرىنى چېكىنىدۇرۇپ بولالمىغان چاغدا، كۈندۈز كېلىپ ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپتۇ. شۇڭا، سەھەردە، يەنى كۈندۈز كېلىش، كېچە كېتىش مەزگىلى بولغاندا شەرق تەرەپتە قىزىللىق پەيدا بولىدىكەن، بۇ قىزىل هېلىقى جەڭدىكى قان ئىمىش.

بۇنى كۆرگەن كېچە كۈندۈزنىڭ كەينىدىن ئىزدەپ كېلىپ تاغ باغرىدا يېتىشۇۋېلىپ، ئۇ يەردىمۇ بىر مەيدان جەڭ بوپتۇ. كەچقۇرۇندا غەرب تەرەپتە قىزىللىق بولۇشى تاغ باغرىدا بولغان جەڭدە تۆكۈلگەن قانىنىڭ ئىزى ئىمىش.

بۇنى كۆرگەن شەپەرەڭ هەر ئىككىسىگە بىلىندۇرمەسلىك ئۈچۈن كېچىگىمۇ تەۋە بولمىغان، كۈندۈزگىمۇ تەۋە بولمىغان گۈگۈم پەيتىدە ئۇچۇپ يۇرۇپ، كېچە بىلەن كۈندۈز ئارىسىدا چېقىمچىلىق قىلىپ ياشايدىغان بوپ قاپتۇ.

2

ئۇزۇن زامانلار ئىلگىرى قۇشلار بىلەن هايۋانلار ئوتتۇرىسىدا بىر مەيدان قاتتىق جەڭ بوپتۇ. ئۇلارنىڭ نېمە ئۈچۈن بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇشقانلىقىنىڭ سەۋەبىنى هېچكىم بىلمەيدىكەن. شەپەرەڭ قايسى تەرەپكە ئۆتۈشنى بىلەلمەپتۇ. ئۇ ئويلاپ ئاخىر كىم كۈچلۈك كەلسە، شۇ تەرەپتە تۇرۇشنى قارار قىپتۇ. شەپەرەڭ بىرئاز كۆزەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا قۇشلار غالىب كەلگەندەك كۆرۈنۈپتۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۈچۈپ بېرىپ ئۇلارغا قوشۇلماقچى بوپتۇ.

— سەن بۇ يەردە نېمە ئىش قىلىۋاتىسەن؟ — دەپ ۋارقىراپتۇ بىر قۇش.

— كۆرمىدىڭلارمۇ، مەنمۇ بىر قۇش، قارا، مېنىڭ قانىتىممۇ سېنىڭكىگە ئوخشاش، — دەپتۇ شەپەرەڭ.

— ئۇنداق بولسا بىز بىلەن بىللە ماڭ، باشقىلارنىڭ كەينىگە مۆكۈنۈپ يۈرمە، — دەپتۇ هېلىقى قۇش.

لېكىن، ئەھۋال تېزلا ئۆزگىرىپتۇ. ئەمدى هايۋانلار غالىب كېلىدىغاندەك قىپتۇ. شەپەرەڭ قۇشلاردىن ئايرىلىپ هايۋانلار تەرەپكە ئۈچۈپتۇ.

— سەن بىز تەرەپتە نېمە ئىش قىلىۋاتىسەن؟ — دەپتۇ بىر هايۋان.

— سەن پايلاقچىلىق قىلغىلى كەلگەن ئوخشىمامسەن؟ — دەپتۇ يەنە بىر هايۋان.

— بىلمەمسىلەر، مەنمۇ سىلەرنىڭ بىر خىلىڭلارغۇ، — دەپتۇ شەپەرەڭ چىشىنى كۆرسىتىپ، — قاراڭلار، مېنىڭمۇ سىلەرنىڭكىگە ئوخشاش چىشىم بار.

— سەن كىمنى ئەخمەق قىلماقچى؟ — دەپتۇ هايۋانلار، — بىز سېنى هېلىلا قۇشلار تەرەپتە كۆرگەن تۇرساق.

شۇنداق قىلىپ، هايۋانلار شەپەرەڭنى قوغلىۋېتىپتۇ. قۇشلارمۇ ئۇنى ئۆز توپىغا قوشماپتۇ. قۇشلار بىلەن هايۋانلار بىر - بىرىنى يېڭەلمەي ئاخىر ئۇرۇشنى توختىتىپتۇ. هەممە كەلگۈلۈك شەپەرەڭگە كەپتۇ، چۈنكى يا قۇشلار، يا هايۋانلار ئۇنى ئارىسىغا ئالماپتۇ.

شۇنىڭدىن باشلاپ شەپەرەڭ كۈندۈزى سىرتقا چىقىشتىن نومۇس قىلىپ پەقەت كېچىسىلا سىرتقا چىقىدىغان بولۇپ قاپتۇ.

پاختەك قانداق پەيدا بولغان

1

ئاختەك بۇرۇنقى زاماندا خىزىر ئەلەيھىسسالامنىڭ كېلىنى ئىكەن. پاختەكنىڭ ئەسلىي ئىسمى بەختىخان ئىكەن. بۇلارنىڭ ئاتا ـ بالىلىق مۇناسىۋىتى ناھايىتى ياخشى ئىكەن. كۈنلەردىن بىر كۈنى خىزىر ئەلەيھىسسالام ھەممە بالىلىرىنى ئۆز ئۆيىگە چاقىرىپ ھەمداستىخان بوپتۇ ۋە ئۆزئارا ھال ـ مۇڭ بولۇشۇپتۇ. تاماق تەييار بوپتۇ. بەختىخان ئىۋرىقنى ئېلىپ، مۇرىسىگە لۆڭگە ئارتىپ، ئەڭ ئالدى بىلەن خىزىر ئەلەيھىسسالامنىڭ قولىغا سۇ قۇيۇپتۇ. سۇ قاينىاق بولغاچقا، خىزىر ئەلەيھىسسالامنىڭ قولى كۆيۈپ قاپتۇ، خىزىر ئەلەيھىسسالام ۋارقىراپ تاشلاپتۇ ۋە دەرغەزەپ بولۇپ: «ئىلاھىم پاختەك بولۇپ كەتكەيسەن!» دەپ قارغاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بەختىخان پاختەك ـ كە ئايلىنىپ قاپتۇ، مۇرىسىدىكى لۆڭگىمۇ شۇ پېتى قالغانىكەن. پاختەكنىڭ بوينىدىكى بەلدەم ئەنە شۇ چاغدا قالغان لۆڭگە ئىكەن.

2

بۇرۇننىڭ بۇرۇنىسىدا بىر تەقۋادار ئايال ئۆتكەنىكەن. بۇ ئايالنىڭ بىر يالغۇز ئۆگەي قىزىدىن بۆلەك ھېچنېمىسى يوق ئىكەن. ئۇلار يىپ ئېگىرىپ سېتىپ، غېرىبچىلىقتا كۈن ئۆتكۈزىدىكەن.

بىر كۈنى ئايالغا ئەلگەك لازىم بولۇپ قېلىپ قىزىنى قوشنىسىنىڭكىدىن ئەلگەك ئاچقىشقا بۇيرۇپتۇ. قىز كىرىپ كېتىپ چىقماپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ھېلىقى ئايال قاراپ باقاي، نېمە ئىش بولغاندۇ؟ دەپ قوشنىسىنىڭ ئۆيىگە كىرسە، قىزى ھويلىدا ئۇزۇن كۆڭلەك كىيىپ، يۇزىگە ياغلىق ئارتىپ ئولتۇرغۇدەك. بۇنى كۆرۈپ ئايال ھەيران بولۇپ:

— بۇ نېمە ئىش؟ — دەپ سوراپتۇ. ئەسلىدە قىز ئەلگەككە چىقىپ قوشنىسىنىڭ ئوغلىنى ياقتۇرۇپ قېلىپ توي قىلىۋالغانىكەن. ئايال ناھايىتى غەزەپلىنىپ، قىزىنى ئۆيىگە ئاچقىپ كېتىپتۇ ھەم قىزىغا:

— مەن سېنى كىچىك ۋاقتىڭدىن تارتىپ بېقىپ چوڭ قىلسام، مەندىن سورىماي ئەرگە تېگىۋالدىڭمۇ؟ — دەپ ئاچچىقلاپتۇ ھەم ئەلگەك بىلەن قىزنىڭ بېشىغا شۇنداق ئۇرغانىكەن، ئەلگەك قىزنىڭ بوينىغا كىيىلىپ قاپتۇ. ئايال دەرغەزەپ بولۇپ:

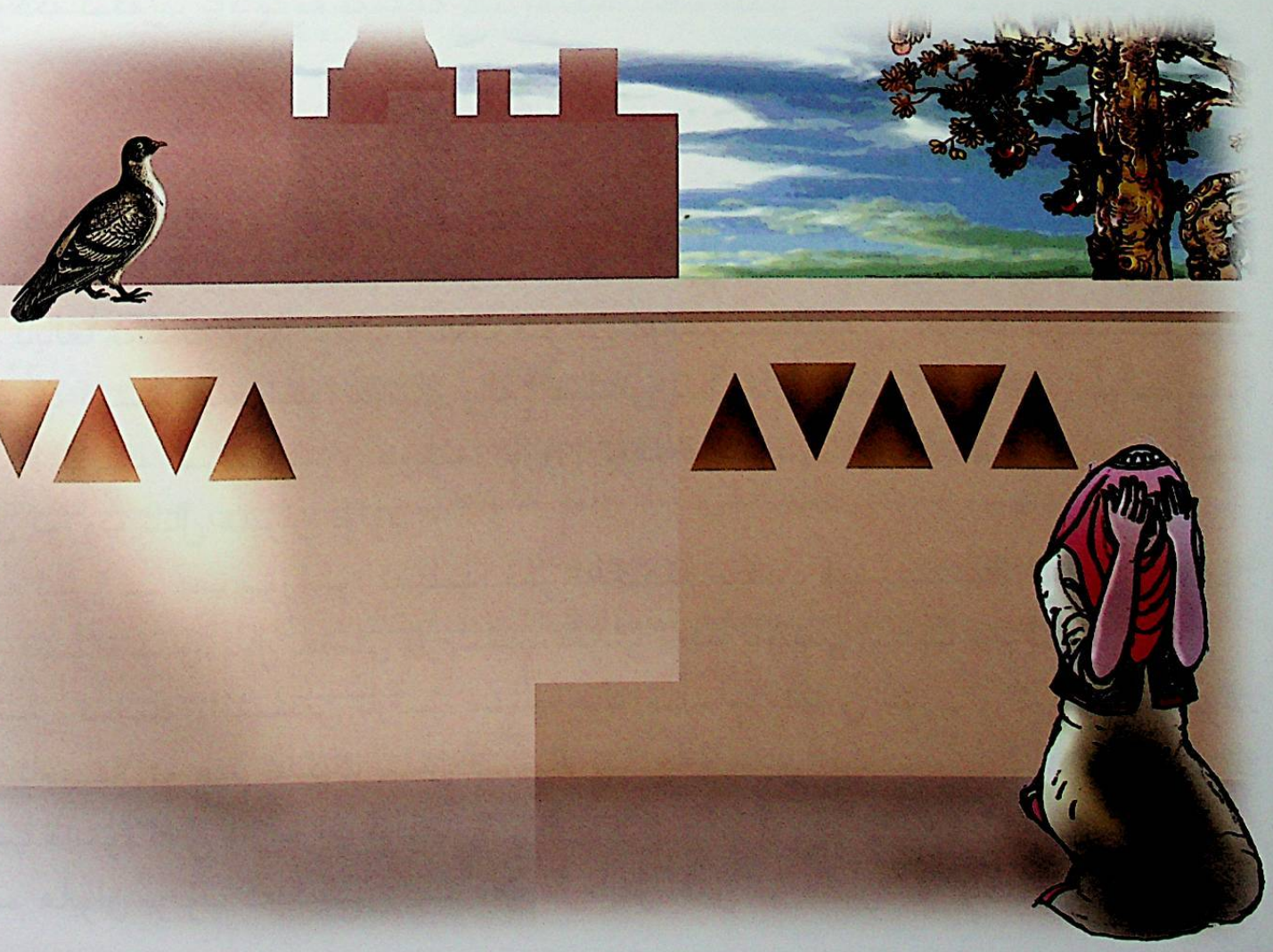
— خۇدايىم ھايۋان بولۇپ كەتكەيسەن! — دەپ قارغاپتۇ. قىز شۇ ھامان بىر پاختەككە ئايلىنىپ

قاپتۇ. ھېلىقى ئەلگەك ئۇنىڭ بويىندا قارا بەلگە بولۇپ قاپتۇ.
«ئەلگەككە چىقىپ ئەرگە تېگىپتۇ» دېگەن تەمسىل شۇنىڭدىن قالغانكەن.

3

كۆپ زامانلار ئىلگىرى بىر كاتتا ئۆلىما باي كىشى ئۆتكەنكەن. ئۇنىڭ بىرنەچچە دېدەك، چاكارلىرى بار ئىكەن. ئۇ نېمىگە دۇئا قىلسا، شۇ نەرسە سۇرىتى موبەددەل بولۇپ قالىدىكەن. ئۆلىمانىڭ ئاشۇ دېدەك ـ چاكارلىرىنىڭ ئىچىدە بەختىخان ئىسىملىك چىرايلىق بىر قىز بولۇپ، ئۇنى بۇ ئائىلىدىكى كىشىلەر «بەختەك» دەپ ئاتىشىدىكەن.

بەختىخاننىڭ ياخشى كۆرگەن يىگىتى مۇشۇ ئائىلىدىكى مالاي بولۇپ، ئۇلار ۋاقىت تاپسىلا پات ـ پات ئۇچرىشىپ، سىردىشىدىكەن. بەختىخان بىر كۈنى سوغىسىنى كۆتۈرۈپ، بوينىغا يوللۇق ياغلىقىنى ئوراپ سۇغا چىققانكەن، سۇ بويىدا ياخشى كۆرگەن يىگىتى تۇرغۇدەك. ئۇ يىگىت بىلەن ئۇچرىشىپ ۋە ئۇنىڭ بىلەن پاراڭ سېلىشىپ بىرئاز ھايال بولۇپ قاپتۇ. ئۆلىما باي ئۇنىڭ پاتراق كىرمىگىنىگە ئاچچىقلاپ، ئۇنىڭ كەينىدىن ماراپ چىقىپتۇ ۋە ئىككىسىنى مۇڭدىشىپ ئولتۇرغان يېرىدە تۇتۇۋاپتۇ. باي يىگىتنى قاتتىق ئۇرۇپ، ھوشسىزلاندۇرغاندىن كېيىن بەختىخاننى قاتتىق ئەيىبلەپ، بىر دۇئا قىلغاندىكەن، بىچارە قىز شۇئانلا پاختەككە ئايلىنىپ كېتىپتۇ ۋە يىگىتنىڭ ئەتراپىدا ئايلىنىپ، چۆرگىلەپ، بۇ قۇلداپ سايراپ كېتىپتۇ. ئەل ـ مەھەللە بۇ بىر جۈپ ئاشىق ـ مەشۇقنىڭ تەقدىرىگە قاتتىق ئىچىنىپتۇ، ئۆلىما بايغا نەپرەت ئوقۇپتۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ قۇشنىڭ ئىسمى «بەختەك»كە، كېيىنچە بولسا «پاختەك»كە ئۆزگىرىپ كەتكەنكەن. شۇڭا، پاختەك ھەمىشە ئاشىقىنى سېغىنىپ بۇقۇلداپ سايرايدىكەن. پاختەكنىڭ بويىندىكى ئالا بالداق بەلگە بولسا، ئۇنىڭ شۇ چاغدىكى بوينىغا ئورىۋالغان ياغلىقى ئىكەن.

ھۆپۈپ

1

امانلارنىڭ زامانىسىدا، ئۇچار قۇشلار ئارىسىدا بۈركۈت پادىشاھ، قاغا ۋەزىر، ھۆپۈپ قازى ھەم مۆھۈردار دېۋانبېگى ئىكەن. ھۆپۈپ ئىنتايىن تەقۋادار، ئىلىمدە كامالەتكە يەتكەن ئالىم بولغاچقا، بۈركۈت پادىشاھ ھۆپۈپكە زور شانۇشەۋكەت ئاتا قىپتۇ، چۈنكى بۈركۈت پادىشاھ بىلىملىكلەرگە بەكمۇ ھۆرمەت قىلىدىكەن، ئۇلارنى ئەتىۋارلايدىكەن ۋە ئۇلارغا كۆيۈنىدىكەن. قاغا ۋەزىرمۇ ئۆز ۋاقتىدا ئاجايىپ گۈزەل، چىرايلىق ئىكەن، ئەمما چىرايلىق بولغىنى بىلەن ئىچى تار، كۆڭلى قارا ئىكەن، سۈيىقەست، ھىيلە ـ مىكىر بىلەن كۈننى ئۆتكۈزىدىكەن. بۈركۈت پادىشاھ ھۆپۈپ موللامغا بەكمۇ ئامراق ئىكەن، پادىشاھلىقنىڭ ھەرقانداق زور ئىشلىرىنى ھەل قىلىشتا ھۆپۈپنىڭ پىكرىنى ئالىدىكەن ۋە ئۇنىڭ مەسلىھەتى بويىچە ئىش قىلىدىكەن. بۇ ئىش قارا نىيەت ۋەزىر قاغىنىڭ ئىغىسىنى تېخىمۇ قاينىتىپتۇ. ئۇ ھىيلە ـ مىكىر خالتىلىرىغا پىتىنە ـ پاسات دەستۇرلىرىنى توشقۇزۇپتۇ.

قۇشلار ئىچىدە سېغىزخان ئۆزى چىرايلىق بولسىمۇ، تۇراقسىز، شاللاق قۇش ئىكەن. قارا نىيەت ۋەزىر قاغا سېغىزخاننى مەڭ بىر ھىيلە ـ مىكىر بىلەن قولغا كەلتۈرۈۋاپتۇ، سېغىزخان ئارقىلىق ئۇچار قۇشلار ئارىسىغا پىتىنە ـ پاسات، تەپرىقە ـ نىزاھ، جېدەل ـ ماجىرا ئۇرۇقلىرىنى چېچىۋېتىپتۇ، بۇ ئارقىلىق بۈركۈت پادىشاھنى ئاغدۇرۇۋېتىپ ئۆزى پادىشاھ بولۇشنى كۆڭلىگە پۈكۈپتۇ.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە بۈركۈت پادىشاھ ئۆزىنىڭ يېقىن مۇلازىم ـ سىپاھلىرىنى ئېلىپ شىكارغا مېڭىپتۇ. شىكارغا مېڭىشتىن بۇرۇن ھۆپۈپ مۆھۈردارنى ئۆزىنىڭ ئورنىغا ئوردىنىڭ ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشقا قالدۇرۇپتۇ. بۇنىڭدىن تېخىمۇ بىئارام بولۇپ، ھەسەتتىن ئىچىدە ئوغا ـ زەھەر قاينىغان قاغا ۋەزىر ئۆزىنىڭ شۇم نىيىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا كىرىشىپتۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ يېقىن شېرىكى سېغىزخان ئارقىلىق ھۆپۈپ موللامنى قولغا كەلتۈرۈشكە تىرىشىپتۇ، ئۇنداق قىلىپ ـ مۇنداق قىلىپ ئاخىر ھۆپۈپ موللامنىڭ بېشىنى قايمۇقتۇرۇپتۇ. ھۆپۈپ موللامنىڭ كۆزى تورلىشىپ، يولدىن ئېزىپتۇ، ئۇنىڭ قەلەمگە ماھىرلىقى ئاخىر قارا نىيەت قاغا ۋەزىر ئۈچۈن ئىشلەپتۇ.

بۈركۈت پادىشاھنىڭ يوقلۇقىدىن پايدىلانغان قاغا ۋەزىر ئۆزىگە ئەگەشكەنلەرگە ئىلتىپات قىلىپ، ئۆزىگە قارشى چىققۇچىلارغا ھۆپۈپ موللام ئارقىلىق نامە پۈتۈپ، بۈركۈت پادىشاھقا سۇنۇش ئۈچۈن

تەييارلىق كۆرۈپ قويۇپتۇ. ھۆپۈپ موللام كېچىسى تۆھمەتنامىنى يازسا، كۈندۈزى بۈركۈت پادىشاھنىڭ قەھر - غەزىپىدىن قورقۇپ قۇيرۇقىدا ئۆچۈرىدىكەن.

بۈركۈت پادىشاھ ئۇۋدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن قاغا ۋەزىرنىڭ زۇلمىغا چىدىيالمای قالغان باشقا قۇشلار بىرلىشىپ ئەرز قىپتۇ. نەتىجىدە، قاغا ۋەزىر بىلەن ھۆپۈپ تەييارلاپ قويغان نامىلىرىنى شاھقا سۇنالماپتۇ. ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان بۈركۈت پادىشاھ قاغىنى «تېشىڭمۇ ئېچىڭگە ئوخشاش قارا بولۇپ كەتسۇن ئىلاھىم» دەپ، ھۆپۈپ موللامنى «ئۆمۈرۋايەت تۆھمەت تۇمشۇقۇڭدا نامە پۈتۈپ، قۇيرۇقۇڭدا ئۆچۈرۈپ ئۆتكەيسەن !» دەپ بەد دۇئا قىلىۋېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن قاغا بىلەن ھۆپۈپ راست شۇنداق بولۇپ كېتىپتۇ. بۇلارنىڭ ھىيلە - نەيرەڭلىرىدىن رەنجىگەن بۈركۈت پادىشاھ پادىشاھلىقىنى تاشلاپ ئېگىز تاغلارنى، قىيالارنى، چوققىلارنى ماكان تۇتۇپ، كۆكنىڭ قەرىدە ئەركىن قانات قېقىپ پەرۋاز قىلىپ ياشاپ ئۆتۈپتۇ.

2

ھۆپۈپنىڭ نېمە ئۈچۈن سېسىق پۇرايدىغانلىقى ھەققىدە ئەل ئارىسىدا مۇنداق رىۋايەت بار:

ھۆپۈپ ناھايىتى كۆپ ئوقۇغان، نۇرغۇن كىتابلارنى تەھلىل قىلغان بىلىملىك زاتلارنىڭ بىرى ئىدى. كېيىن، شۇ بىلىمى بىلەن جامائەت ئىچىدە تونۇلۇپ، پۈتۈن ئالەمگە پادىشاھ بولغان سۇلايمان ئەلەيھىسسالامغا ۋەزىرمۇ بولغاندى. كېيىن. ئۇنىڭ بېشىدىكى تاجىسى ئەنە شۇ ۋەزىرلىك مەنسىپىنىڭ يادنامىسى ئىكەن. ھۆپۈپ شۇنچە بىلىملىك بولغىنى بىلەن تولىمۇ پىخسىق، تېجىمەل ئىكەن، قورسىقىدىكى بىلىمىنى باشقىلارغا ئۆگىتىشنى زادىلا خالىمايدىكەن، ھەرقانداق ئىش قىلسا مەخپىي قىلىدىكەن، باشقىلارنىڭ ئۆگىنىۋېلىشىدىن ئەنسىرەپ، كېچىلىرى كىشىلەرنىڭ نەزىرى چۈشمەيدىغان ئەسكى تامنىڭ كامىرىغا كىرىپ دۇرۇت ئوقۇيدىكەن، كىشىلەرنىڭ سورىغان سوئالىغا ئەسلا جاۋاب بەرمەيدىكەن. شۇ سەۋەبتىن ئۇنىڭ قورسىقىدىكى بىلىمى سېسىپ كېتىپ، بۇ پۇراق تېشىغا تېپىپ، سېسىق پۇرايدىغان بولۇپ قالغانىكەن.

«بىلگىنىڭنى ئەلدىن يوشۇرما» دېگەن ھېكمەتلىك سۆز شۇنىڭدىن قالغانمىش.

شاتۇتى قانداق پەيدا بولغان

ئۇرۇنقى زاماندا بىر مەھەللىدە بىر ئەر ـ خوتۇن ئۆتكەنكەن. بۇلار بىر مەھەللىدە تۇغۇلۇپ، كىچىكىدىن بىللە ئويناپ چوڭ بولغان ئاشىق ـ مەشۇقلار بولۇپ، ناھايىتى كىچىكلا تۇرمۇشلۇق بولغانىكەن. بۇلارنىڭ ئىناق، بايلىقتا تۇرمۇشىغا ھېچقانداق كىشىنىڭ تۇرمۇشى يەتمەيدىكەن. بۇلار «قايسىمىز بۇرۇن ئۆلۈپ كەتسەك، ھايات قالغىنىمىز بۇ دۇنيانىڭ ئىشلىرىدىن ۋاز كېچىپ، قىرىق يىل ئىستىقامەت قىلىپ ئاللادىن تىلەپ، ئۆلۈپ كەتكىنىمىزنى تىرىلدۇرۇۋالىمىز» دېگەن قارارغا كەلدۇ.

شۇنداق قىلىپ، ئايالى ئەمدىلا ئون سەككىز ياشقا كىرگەندە ئۆلۈپ كېتىپتۇ. ئېرى ۋەدىگە ۋاپا قىلىپ، بۇ دۇنيانىڭ ئىشلىرىنى تاشلاپ، قىرىق يىل ئىبادەت قىلىپ، ئاللادىن ئايالىغا قايتا ھاياتلىق ئاتا قىلىشنى تىلەپتۇ. ئاللا بۇ كىشىنىڭ تىلىكىنى قوبۇل قىلىپ، خىزىر ئەلەيھىسسالامنى ئەۋەتىپ ئايالىنى تىرىلدۇرۇپ بېرىپتۇ.

بۇ ۋاقىتتا ئەر ئاتمىش ياشتىن ئاشقان بولۇپ، ئايالى بولسا ئون سەككىز ياشتىكى چوكان ئىكەن. بۇلار يەنە تىرىكچىلىك قىلىشقا كىرىشىپتۇ. ھەر ئىككىلىسى جاپاگالغا ئوتۇن ئەكېلىش ئۈچۈن بېرىپ-تۇ. ئوتۇن يىغىۋېتىپ ئېرى بىرئاز ھېرىپ قاپتۇ ـ دە، ئايالىنىڭ تىزىغا بېشىنى قويۇپ ئۇخلاپ قاپتۇ. شۇ ئەسنادا ئوۋ ئوۋلاپ يۈرگەن بىر ئاتلىق شاھزادە بۇ يەرگە كېلىپ، ئايالدىن:

ــ بۇ جاپاگالدا نېمە ئىش قىلىۋاتىسىلەر؟ قۇچىقىڭىزدا تۇرغان بۇ ئادەم كىم؟ دادىڭىزمۇ؟ ــ دەپ سوراپتۇ. ئايال ئۇيالغىنىدىن ئاتام ياكى ئېرىم دېيىلمەي تۇرۇپ قاپتۇ. شاھزادە يەنە:

ــ قويۇڭ بۇنداق قېرىنى، ئاتقا مىنىڭ، تاماشا قىلايلى، ــ دەپتۇ. ئايال بۇنى ئاڭلاپ ئېرىنىڭ بېشىنى يەرگە قويۇپ، شاھزادىنىڭ ئېتىنىڭ كەينىگە مىنىپ قېچىپ كېتىپتۇ، ئېرىنىڭ قىرىق يىل ئاللادىن تىلەپ بۇ دۇنياغا قايتا كۆز ئاچقۇزغىنىنى ئۇنتۇپتۇ. ئېرى بولسا بىرئازدىن كېيىن ئويغىنىپ قارىسا خوتۇنى يوق، يىغلاپ ـ قاقشاپ ئىزدەشكە كىرىشىپتۇ، بىرقانچە كۈن ئىزدەپ ئاران تېپىپتۇ، ئەمما ئايالى خۇشياقماي ئېرىنىڭ كەينىدىن مېڭىپتۇ. ئۇ يەنىلا ئىمكانىيەت تاپ-سىلا، ياش يىگىتلەرنىڭ كەينىدىن قېچىشنى ئويلايدىكەن. شۇ ئەسنادا خىزىر ئەلەيھىسسالام يەنە ئۇچراپتۇ. خىزىر ئەلەيھىسسالام ئەرگە دەپتۇ:

ــ سىز ئارىنى ئۇزمەي ئاتمىش نەچچە يىل ياشىڭىز، ئايالىڭىز سىزدىن قىرىق يىل كەم ياشى-دى. ئۇ ياش، شۇڭا كۆڭلى ياش يىگىتنى خالىشى، يەنىلا قېچىپ كېتىپ سىزنى بىئارام قىلىشى مۇ-

كىن. مېنىڭچە، سىز قېرىدىڭىز، خوتۇن دەيدىغان دەۋرىڭىزمۇ كېتىپ قالدى. بۇ ۋاپاسىز خوتۇنىڭىزنى بىر خىل قۇشقا ئايلاندۇرۇپ بەرسەم، قانداق؟ ــ دەپتۇ.

ــ ماقۇل، بولىدۇ، ــ دەپتۇ ئەر. شۇنىڭدىن كېيىن خىزىر ئەلەيھىسسالام دۇئا قىلىپ، ئايالىنى شاتۇتىغا ئايلاندۇرۇپتۇ.

ــ بۇ قۇشنى بىلىكىڭىزگە قوندۇرۇپ، گەپ ـ سۆزىنى ئاڭلاپ، كۆڭلىڭىزنى خۇش قىلىپ ئۆتكۈزۈڭ، ــ دەپتۇ خىزىر ئەلەيھىسسالام ۋە ئارقىدىنلا غايىب بوپتۇ.

ھېلىقى كىشى بولسا ئاخىرقى ئۆمرىدە شاتۇتىنىڭ يېقىملىق گەپ ـ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، خۇشال ـ خۇرام ياشاپ دۇنيادىن ئۆتۈپتۇ.

دەمدەرنىڭ ئۇلۇغلىنىشى

ھۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مەدىنىدىن مەككىگە قايتىشىدا بىر تۈمەن كۈپپارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپتۇ. كۈپپارلار ھۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى تىرىك تۇتۇش كويىغا چۈشۈپ قورشىۋاپتۇ. ھۇھەممەد ئەلەيھىسسالام كۈپپارلارنىڭ قورشاۋىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، شۇ يەردىكى بىر تاغ ئۆڭكۇرىگە كىرىپ پاناھلىنىپتۇ. كۈپپارلار تاغنى ئاختۇرۇشقا كىرىشىپ، ھۇھەممەد ئەلەيھىسسالام يوشۇرۇنۇۋالغان ھېلىقى ئۆڭكۇر ئالدىغا كېلىپ قاپتۇ. بۇ تاغدا كەپتەرلەر ئىنتايىن كۆپ ئىكەن. كۈپپارلار ئۆڭكۇرگە يېقىنلىشىشىغا تاغدىكى كەپتەرلەر «مالتىلىغۇلۇق ـ مالتىلىغۇلۇق» دەپ ئۇنلىگىلى تۇرۇپتۇ. كۈپپارلاردىن بىرى:

ـــ ھۇھەممەد چوقۇم ھۇشۇ ئۆڭكۇردە ئىكەن، كەپتەرلەر «مالتىلىغۇلۇق ـ مالتىلىغۇلۇق» دەپ بېشارەت بېرىۋاتىدۇ، ـــ دەپتىكەن، كۈپپارلار ئۆڭكۇر ئىچىنى ئاختۇرۇشقا تەمشىلىپتۇ. دەل شۇ چاغدا كەپتەرلەر ئارىسىدىكى دەمدەر «بوق، بوق، بوق ـ يوق، يوق، يوق» دەپ ئۇنلەشكە باشلاپتۇ. كۈپپارلار بۇنى ئاڭلاپ:

ـــ بىكار ئاۋارە بولمايلى، ئاۋۇ دەمدەر «يوق، يوق» دەپ سايراۋاتىدۇ، ھۇھەممەد ئۆڭكۈردە يوق ئىكەن، ـــ دېيىشىپ ئۆڭكۇرگە كىرمەي باشقا جايغا يۈرۈپ كېتىپتۇ.

شۇنداق قىلىپ، ھۇھەممەد ئەلەيھىسسالام كۈپپارلارنىڭ تۇتۇۋېلىشىدىن قۇتۇلۇپ قاپتۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار ئىچىدە دەمدەرنى ئۇلۇغلايدىغان ئادەت شەكىللەنگەنىكەن.

ئابدۇكېرىم نەسىردىن سىزغان

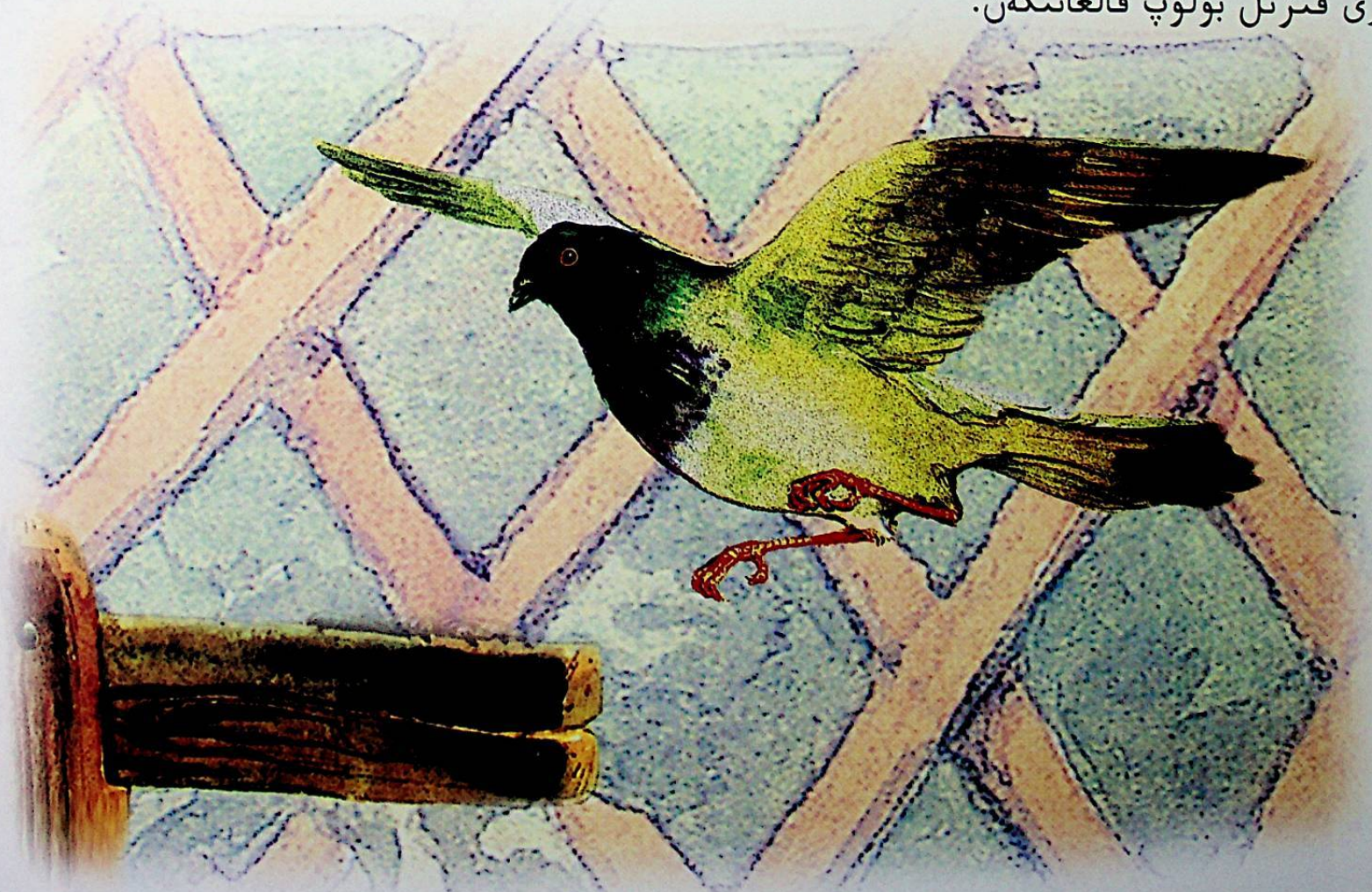
كەپتەرنىڭ كۆزى نېمىشقا قىزىل

ئۇرۇنقى زامانداا بىر سېغىزخان بىلەن بىر كەپتەر كۈننىڭ قاياقتىن چىقىشىنى مۇنازىرە قىلىشىپ ئۆزئارا بەسلىشىپتۇ. كەپتەر بولسا:

ــ كۈن ئەتىگەندە شەرقتىن چىقىدۇ، ــ دەپتۇ. سېغىزخان:

ــ كۈن غەربتىن چىقىدۇ، ــ دەپتۇ.

ئۇلار ناھايىتى ئۇزۇن مۇنازىرە قىلىشقان بولسىمۇ، لېكىن ھېچقايسىسى قايىل بولماي ئۆزئارا سۆزىنى راست قىلىشقا ئۇرۇنۇپتۇ. ئاخىر ئۇلار كۈننىڭ زادى قاياقتىن چىقىدىغانلىقىنى ئېنىقلىماقچى بولۇشۇپتۇ ـ دە، نۇرغۇن ھايۋانلار بىلەن تاغنىڭ ئېگىز چوققىسىغا چىقىپتۇ. دەل شۇ پەيتتە سېغىزخان ئۆزئارا يېڭىلىپ قالىدىغانلىقىنى سېزىپتۇ. ئۇ قانىتىنىڭ ئاستىغا ئازراق قىزىل مۇچ تەقۋالغانكەن، تاڭ ئاتاي دېگەندە كۈننىڭ شەرقتىن چىقىدىغانلىقىنى سېزىپ، باشقىلارنىڭ ئالدىدا كۈلكىگە قېلىشتىن ئەنسىرەپ، كەپتەرنىڭ كۆزىگە لازا چېچىۋېتىپتۇ. ئەنە شۇنىڭدىن باشلاپ كەپتەرنىڭ كۆزى قىزىل بولۇپ قالغانكەن.

جۇغۇلداق قانداق پەيدا بولغان

ـۇغۇلداق ئەسلىدە داڭلىق تېۋىپ بولۇپ، ئىسمى جاپپار ئىكەن. ئۇ ئون سەككىز مىڭ ئا-لەمدىكى ئوت ـ گىياھ، ئۇچار قۇشلاردىن دورا ياساپ، كىشىلەرنى كېسەل ئازابىدىن قۇتۇلدۇرۇپ ناھايىتى شۆھرەت قازىنىپتۇ.

ئۇنىڭ شۆھرىتىنى ئاڭلىغان ھەزرىتى ئېلى شاھىمەردان ئۆزىنىڭ ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان كېسەل ياتقان قىزىنى كۆرسىتىش نىيىتىدە، جاپپارنى چاقىرىپ كېلىش ئۈچۈن مەخسۇس ئادەم ئەۋەتىپتۇ. ئۇ ئادەم ئەھۋالنى جاپپارغا مەلۇم قىپتۇ. جاپپار بولسا ئۆزىنى تولىمۇ چوڭ تۇتۇپ:

ــ قىزىنى كۆرسەتمەكچى بولسا، نېمىشقا ھەزرىتى ئېلىنىڭ ئۆزى ئالدىمغا كەلمەيدۇ؟ ــ دەپ قىمىرلاپمۇ قويماپتۇ.

ھەزرىتى ئېلى شاھىمەردان بۇنى ئاڭلاپ قاتتىق غەزەپلىنىپتۇ، بىراق قىزى ئۈچۈن ئامالسىز ئۆزى جاپپارنى چاقىرىپ كېلىشكە بېرىپتۇ. جاپپار ھەزرىتى ئېلىنى كۆرگەندىن كېيىن گىدىيىپ تۇرۇپ:

ــ قىزىڭىزنى داۋالاش ئاسان، بىر جۈپ قارچىغىزنى ئۆلتۈرۈپ، گۆشىنى قىزىڭىزغا يېگۈزسە-ڭىز ساقىيىپ كېتىدۇ، ــ دەپتۇ.

ھەزرىتى ئېلى بۇ بىر جۈپ قارچىغىسىنى ئىنتايىن ياخشى كۆرىدىكەن، قىزىنى قۇتقۇزۇپ قېلىش ئۈچۈن بۇ بىر جۈپ قارچىغىنى ئۆلتۈرۈپ گۆشىنى قىزىغا يېگۈزۈپتۇ. قىزى ساقىيىپتۇ، ئەمما قارچى-غىسىنىڭ دەردىدە ھەزرىتى ئېلىنىڭ گېلىدىن تاماق ئۆتمەس بولۇپ قاپتۇ. جاپپار بولسا كۈندە ھەزرىتى ئېلىنى مەسخىرە ـ مازاق قىلىپ چىشىغا تېگىپتۇ، ھەتتا تېخىمۇ كۆرەڭلەپ ئۆزىنى ئاللا بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويۇپ يۈرۈپتۇ.

بىر كۈنى ھەزرىتى ئېلى شاھىمەردان خورلۇققا پايلىماي، جايىنامازدا ئولتۇرۇپ خۇداغا ئىلتىجا قىلغانىكەن، خۇدادىن ۋەھىي كېلىپ جاپپار ئىسىملىك بۇ تېۋىپ جۇغۇلداقنىڭ «جۇۋ ـ جۇۋ» دەپ سايرىغىنى «مەن خۇدادىن ئۇلۇغ» دېگىنىمىش.

سۇلايمان ئەلەيھىسسالام بىلەن چۈغۇندەك

يىتىشلارغا قارىغاندا، سۇلايمان پەيغەمبەر ئون سەككىز مىڭ ئالەمگە پادىشاھ بولۇپ بارلىق ئىنسانىيەتكە ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن باشقا، جاھاندىكى ئۇچار قۇش، جان - جانۋارلارنىڭ تىلىنى بىلىدىكەن. بىر كۈنى سۇلايمان پەيغەمبەر خوتۇنىنىڭ تەلىپىنى قاندۇرۇش، شۇنداقلا ئۆز پەرمانىنىڭ ئۇچار قۇشلار ئارىسىدا قانچىلىك ئىجرا بولىدىغانلىقىنى سىناپ كۆرۈش مەقسىتىدە، جاھاندىكى بارلىق قۇشلارنى ھاۋادا قاناتلىرىنى كېرىپ كۈن نۇرىنى توسۇپ ئايالىغا سايە چۈشۈرۈشنى تەلەپ قىپتۇ. ئۇچار قۇشلار سۇلايمان پەيغەمبەرنىڭ تەلىپىنى ئورۇندىپتۇ. لېكىن، ھاۋادا ئالقانچىلىك يەردىن كۈن نۇرى چۈشۈۋاتقانلىقىنى كۆرگەن سۇلايمان پەيغەمبەر چۈغۇندەكنىڭ كەلمىگەنلىكىنى بىلىۋاپتۇ. چۈغۇندەكنى ئەكېلىشكە قارچىغىنى ئەۋەتىپتۇ، لېكىن ئۇ تاپالماپتۇ. ئارقىدىن لاچىن چۈغۇندەكنى تېپىپ كېلىشكە ۋەدە بېرىپتۇ. لاچىن سۇلايمان پەيغەمبەرنىڭ ئەمرى بويىچە جاڭگالمۇجاڭگال كېزىپ يۈرۈپ، ئاخىر بىر ئورمانلىققا بېرىپ چۈغۇندەكنىڭ ئۇۋۇسىنى ئىزدەپ ئۇچۇپ يۈرۈپتۇ. بىرمەزگىل ئىزدىگەندىن كېيىن لاچىن چۈغۇندەكنىڭ ئۇۋۇسىنى تېپىۋاپتۇ ۋە چۈغۇندەككە سەزدۈرمەي ئۇچۇپ كېتىپتۇ. لاچىننىڭ ئۇچۇپ كەتكەنلىكىنى كۆرگەن چۈغۇندەك مېنى تاپالماي ياخشى قىلدى، دەپ ئويلاپتۇ ۋە ئۇۋۇسىدىن چىقىپ چىنارنىڭ شېخىغا قونۇپتۇ. لاچىن ھاۋانى بىر ئايلىنىپ، چۈغۇندەككە كۆرۈنمەي قويۇق ئورمانىنىڭ ئارىسىدىن ئوقەتچە ئۇچۇپ كەلگەنچە چۈغۇندەكنى تۇتۇۋاپتۇ ۋە بوينىدىن قامالالاپ سۇلايمان پەيغەمبەرنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بېرىپتۇ.

— مېنىڭ ئەمرىمگە نېمىشقا ئىتائەت قىلمىدىڭ؟ — دەپ سوراپتۇ سۇلايمان پەيغەمبەر خاپا بولۇپ.

— ئى شانۇشەۋكەتلىك شاھىم، سىلىنىڭ ئەمرلىرىنى جېنىم بىلەن ئورۇنداپ خوتۇنلىرىغا سايە چۈشۈرۈشكە خېلى بۇرۇنلا كېلەتتىم، لېكىن بىرنەرسىدىن گۇمان قىلىپ، گۇمانىمنى يېشەلمەي كېلەلمىدىم، — دەپتۇ چۈغۇندەك.

— نېمىدىن گۇمانلاندىڭ؟ — دەپ سوراپتۇ سۇلايمان پەيغەمبەر.

— جاھاندا ئەر كۆپمۇ، ئايال كۆپمۇ؟ مۇشۇ ئېنىقسىزلىق مېنى بىسەرەمجان قىلىپ، ئويلاپ تاپقان جاۋابتىن گۇمانلىنىپ كېلەلمىدىم، — دەپتۇ.

— قايسىسى كۆپ ئىكەن؟ — دەپ سوراپتۇ سۇلايمان پەيغەمبەر.

— خوتۇن كىشى كۆپ ئىكەن، — دەپتۇ چوغۇندەك.

— ئاللاتائالا ھەممە نەرسىنى جۈپ - جۈپتى بىلەن ياراتقان تۇرسا، نېمىشقا خوتۇن كىشىنى كۆپ

ئىكەن دېدىڭ؟ ــ دەپتۇ سۇلايمان پەيغەمبەر.

ــ ئى شاھىم، بىر قوشۇق قېنىمدىن كەچسىلە ئېيتاي، ــ دەپتۇ چۈغۇندەك.

ــ كەچتىم، ئېيت!

ــ مەن خوتۇن كىشىنىغۇ خوتۇن ھېسابلىدىم، خوتۇن كىشىنىڭ سۆزى بىلەن ئىش قىلدىم. غان ئەرنىمۇ خوتۇن ھېسابلىدىم. شۇڭا، جاھاندا ئەردىن خوتۇن كىشىنى كۆپ دەپ خۇلاسە چىقار-دىم، ــ دەپتۇ چۈغۇندەك.

ــ ئەر كىشىنى خوتۇن كىشىگە قوشۇۋېتىشكە نېمە ھەددىڭ؟ ــ دەپتۇ سۇلايمان پەيغەمبەر.

ــ سىلى ئون سەككىز مىڭ ئالەمنىڭ پادىشاھى بولۇپ تۇرۇقلۇق خوتۇنلىرىدىن قورقۇپ ئۇنىڭ سۆزىگە كىرىپ بارلىق ئۇچار قۇشلارنى يىغىپ، خوتۇنلىرىنىڭ ئۈستىگە سايە چۈشۈرۈشنى ئەمر قىلدىلا. ئۇچار قۇشلار سىلىنىڭ غەزەپلىرىدىن قورقۇپ خوتۇنلىرىنىڭ بېشىغا سايە چۈشۈرۈشكە كەلدى. نەتىجىدە، كۆپلىگەن قۇشلارنىڭ ئىسسىغان ئۇۋۇلىرى سوۋۇدى، چۈجە چىقىش ئالدىدىكى تۇخۇملىرى شامالداپ يىلىپ قالدى. تۇخۇمدىن يېڭى چىققان چۈجىلەر ئاچلىقتىن ئۆلدى. بۇنىڭ قىسىسىنى كىم تارتىدۇ؟ مېنىڭمۇ تۇخۇمدىن يېڭى چىققان چۈجىلىرىم بار ئىدى، ئۇلارنىڭ ئۆلۈپ قېلىشىدىن غەم يەپ كېلەلمىدىم. ئۆزلىرى خوتۇنلىرىنىڭ گېپىگە كىرىپ بېشىمىزغا كۈلپەت سالدىلا، شۇڭا سىلىنى خوتۇن كىشى قاتارىغا كىرگۈزۈۋەتتىم، ــ دەپتۇ چۈغۇندەك ۋە گېپىنى تۈگىتىپ ئۇچۇپ كېتىشكە تەمشىلىپ-تۇ. خوتۇنىنىڭ گېپىگە كىرىپ ئۇچار قۇشلارغا ئۇۋال قىلغىنىغا پۇشايمان قىلغان سۇلايمان پەيغەمبەر خجالەت بولۇپ، بارلىق قۇشلارغا ئۆز ئۇۋىسىغا قايتىش ئىجازىتى بېرىپتۇ. چۈغۇندەكنىڭ گېپىدىن كۆڭلى سۆيۈنگەن سۇلايمان پەيغەمبەر ئۇنىڭدىن زوقلىنىپ «سېنىڭ ھەممە نەرسەڭ كېسەلگە داۋا بولۇغاي» دەپ دۇئا قىپتۇ. چۈغۇندەكنىڭ كېسەلگە داۋا بولۇشى سۇلايمان پەيغەمبەرنىڭ دۇئاسىدىن باشلانغانىكەن.

توخۇسۇچىسە نېمە ئۈچۈن ئاسمانغا قارايدۇ

ئاھايىتى ئۇزۇن زامانلار ئىلگىرى ھايۋانلار توپلىشىپ ياشايدىغان بىر جايدا تۈيۈقسىز قۇر-غاقچىلىق يۈز بېرىپ، ھايۋانلار ئۇسسۇزلۇقتىن ھالسىزلىنىشقا باشلاپتۇ. شۇ ئاردىدا بىر - نەچچە قۇش يىراق تاغ بېشىغا چىقىپ، ئۆستەڭ چېچىپ سۇ باشلاپ كېلىشنى مەسلىھەت-لىشىپ، بارلىق قۇشلارغا چاقىرىق قىلغانىكەن، قۇشلار ئاۋاز قوشۇپ دەرھال ئۆستەڭ چېچىشقا ئاتلا-نىپتۇ. لېكىن توخۇ جاپا تارتىشتىن قورقۇپ، باھانە كۆرسىتىپ چىققىلى ئۇنىماپتۇ. كۆپ ئۆتمەي ئۆستەڭ چېچىلىپ، سۇ كەپتۇ. ئۆستەڭ چېچىشقا چىقمىغان توخۇ ھەممىنىڭ ئالدىدا بېرىپ سۇ ئە-چىشكە تەمشىلىپتۇ، ئەمما ئۇ باشقا قۇشلارنىڭ كۆرۈپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ تۇمشۇقىنى سۇغا تەگكۈزە - تەگكۈزمەيلا بېشىنى كۆتۈرۈپ ئاسمانغا قاراپتۇ.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، توخۇلارنىڭ بىر قېتىم سۇ ئىچىپ بىر قېتىم ئاسمانغا قارىشى ئەنە شۇنىڭدىن قالغانىكەن.

خوراز بىلەن توز

ئۇيەت قىلىنىشچە، بۇرۇنقى زاماندا بىر ئورمانلىق بولۇپ، ئورمانلىقتا خوراز بىلەن بىر توز ياشايدىكەن. ئۇلار بەكمۇ ئىناق ئۆتىدىكەن، بىر - بىرىنىڭ ھالىغا يېتىدىكەن. بۇگۈنكى كۈندىكى توزنىڭ چىرايلىق پەيلىرى ۋە تاجسى ئەسلىدە خورازنىڭ ئىكەن. توز بۇگۈنكى خورازنىڭ سىياقىدا ئىكەن. توز ئاق كۆڭۈلدەك كۆرۈنگىنى بىلەن، خورازنىڭ گۈزەل رۇخسارىغا ھەسەت قىلىپ يۈرىدىكەن، ئېپىنى تېپىپ خورازنىڭ ئاشۇ چىرايلىق كىيىمىنى ئېلىۋېلىشنى ئويلايدىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىر كۈنى بۇ ئورمانلىقتا توي بولۇپ، خوراز بىلەن توزنىمۇ چاقىرىپتۇ، بىراق خوراز-نىڭ مۇھىم ئىشى چىقىپ قېلىپ تويغا بارالماپتۇ. توز خورازنىڭ كىيىملىرىنى بېرىپ تۇرۇشنى سوراپتۇ. خوراز ئاق كۆڭۈل ھەم ساددا بولغاچقا، كىيىملىرىنى توزغا خۇشاللىق بىلەن سېلىپ بېرىپتۇ. توز تويدا خورازنىڭ كىيىمى بىلەن بارلىق مېھمانلارنىڭ ھەۋدىسىنى قوزغاپتۇ ھەم ئالاھىدە كۈتۈشكە ئىگە بوپتۇ. تويمۇ تۈگەپتۇ. توزنىڭ بۇ چىرايلىق كىيىملەرنى خورازغا زادىلا قايتۇرۇپ بەرگۈسى كەلمەپتۇ. ئاخىر ئۇ كىيىملەرگە مەڭگۈ ئىگە بولۇش ئۈچۈن خورازدىن ئايرىلىپ ئورمانلىقنىڭ يىراق جايلىرىغا كېتىپ قاپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ تا ھازىرغىچە توز خورازنىڭ كىيىملىرىنى قايتۇرۇپ بەرمەپتۇ، بىراق ئۇنىڭ كۈنلىرى بەكمۇ ئەندىشىدە ئۆتىدىكەن. خورازنىڭ كۆرۈپ قېلىشىدىن قورقۇپ ھازىرغىچە ئورمانلىقتىن چىقالمايدىكەن.

يىلاننىڭ نېمە ئۈچۈن پۇتى يوق

ئۇرۇن يىلاننىڭ پۇتى تېشىدا ئىكەن. ئۇ جەننەتكە سۇ كىرىدىغان سۈڭگۈچنىڭ قېشىدا كۆزەتتە تۇرىدىكەن. ئۇ چاغلاردا شەيتان جەننەتنىڭ تېشىدا تۇرىدىكەن. ئۇ جەننەتكە كىرەلمەكنى خىيال قىلىپ يىلاننىڭ قېشىغا كەپتۇ ۋە ئۇنىڭغا ئۆزىنى جەننەتكە ئەكىرىپ قويۇشنى ئىلتىماس قىپتۇ، ئەمما يىلان قوشۇلماپتۇ. شەيتان يەنە بىرمۇنچە يالۋۇرۇپتۇ. يىلاننىڭ رەھمى كېلىپ، شەيتاننى دۇمبىسىگە مىندۇرۇپ سۈڭگۈچتىن ئۆتكۈزۈپ قويۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن خۇدانىڭ يىلانغا غەزىپى كېلىپ، ئىچىنى تېشىغا ئۆرۈۋېتىپتۇ ۋە جەننەتتىن قوغلاپ چىقىرىپتۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن يىلاننىڭ پۇتى يوق بولۇپ قالغانكەن.

مەمەت سىزغان

كېلەقاناداق پەيدا بولغان

ئۇرۇنقى زاماندا، تەڭرىتاغنىڭ ئېتىكىدە بىر ئادىل پادىشاھ ئۆتكەنكەن. بۇ پادىشاھقا تەڭرىتاغدىن تارتىپ ئالتۇنتاغ، قوڭۇرتاغ، ئامۇ دەريا‌سى، دون دەريا‌سى ۋە شور دەريا قىرغاقلىرىغىچە بولغان بىپايان تاغ ـ دەريا ۋە ئوتلاقلار قارايدىكەن. پادىشاھ ئادالەتتە نۇشىرۋان ئادىلدىن ئېشىپ چۈشىدىكەن، ھەرقانداق ئىشنى دانىشمەنلەر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ قىلىدىكەن، ئۆز خەلقىگە تولىمۇ مېھرىبان ئىكەن، دۇشمەنلىرىگە قوش بىسلىق خەنجەردەك رەھىمسىز ۋە شەپقەتسىز ئىكەن. ئۇنىڭ بايلىقى مول، پۇقرالىرى باي، شاد ـ خۇرام ۋە ئۇيۇلتاشتەك ئۆم ـ ئىناق ئۆتىدىكەن. بۇ پادىشاھ قەلەمدىمۇ، ئەلەمدىمۇ تەڭداشسىز ئىكەن. ئۇنىڭ داڭقى يەتتە ئىقلىمغا پۇر كېتىپتۇ. دوستلىرى ئۇنىڭغا چىن قەلبىدىن ئاپىرىن ئوقۇشۇپتۇ، دۇشمەنلىرى ھەسەت ئوتىدا ئۆرتىنىپتۇ، پۇچىلىنىپتۇ.

بىر يىلى پادىشاھ مەملىكەتنىڭ لەشكىرىي كۇچىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن لەشكەر ئاپتۇ. پۇقرالار بۇ ئادالەتپەرۋەر دانىشمەن پادىشاھقا ئۆزلىرىنىڭ ئەزىز پەرزەنتلىرىنى ئىككى قوللاپ تۇتۇپتۇ. مىڭلىغان پۇقرا بالىلىرى پادىشاھنىڭ لەشكەرلىكىگە قوبۇل قىلىنىپتۇ. يېڭى قوبۇل قىلىنغان لەشكەرلەر ئىچىدە كېرىم ئىسىملىك بىر ياش بار ئىكەن. ئۇ ھېيلىگەرلىكتە شەيتانغا دەرس بېرىدىغان، ئىچىدە توڭگۇز قۇتراىدىغان، ئۇنىڭ بۆكسىنى بۇنىڭغا كىيگۈزۈپ، قىزىل كۆزلۈك قىلىپ كۇن ئۆتكۈزىدىغان مەخلۇق ئىكەن.

يىراق بىر مەملىكەتتە بۇ پادىشاھقا چىش ـ تىرنىقى بىلەن ئۆچمەنلىك ساقلاپ كەلگەن بىر پادىشاھ بار ئىكەن. كۇنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ پادىشاھ ئادىل پادىشاھنىڭ ئىچكى سىرلىرىدىن ئاز ـ تولا خەۋەردار بوپتۇ ـ دە، پادىشاھنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنىڭ كەڭ زېمىنىنى ئىگىلىۋالماقچى بولۇپ، ئۇنىڭغا قارشى نۇرغۇنلىغان لەشكەر توپلاپ قوشۇن تارتىپ مېڭىپتۇ. بۇ خەۋەر ئادىل پادىشاھقا يېتىپتۇ. پادىشاھ دۇشمەنىنىڭ قۇرۇق ھەيۋىسىدىن قىلچە تەمتىرەپ كەتمەي، لەشكەرلىرىنى قاتتىق مەشق قىلدۇرۇپ، پۇختا تەييارلىق قىلىپ تۇرۇپتۇ.

ياخشى بىر سائەتتە، بۇ پادىشاھ ئۆزىگە قارشى ئاتلانغان دۇشمەنلەرگە قارشى لەشكەر تارتىپ مېڭىپتۇ. كېرىممۇ بۇ لەشكەرلەر ئارىسىدا بار ئىكەن. ئۇ كېتىۋېتىپ ئويلاپتۇ: بۇ پادىشاھ ياۋغا قارشى تەۋەككۇل قىلىپ كېتىۋاتىدۇ، ياۋ ئۇستىدىن غالىب كېلەمدۇ، مەغلۇپ بولامدۇ، بۇنى بىلگىلى بولمايدۇ. مەن ئۆزۈمنى قاراپ تۇرۇپ ئۆلۈمگە تۇتۇپ بەرگۈچە، ياخشىسى بىر ئامال قىلىپ قېچىپ كېتىپ جېنىمنى قۇتۇلدۇرای.

لەشكەرلەر بىر مەنزىلگە بېرىپ قونغاندا كېرىم پادىشاھقا دەپتۇ:

— جانابي شاهىئالەم، مۇشۇ ئەتراپتا مېنىڭ بىر نەۋرە ئاكام بار ئىدى، ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشمىگىلى ئۇزۇن زامان بولدى، بىر كۆرۈشۈۋالسامكەن.

پادىشاھ ئويلىنىۋېلىپ، ئاندىن ئۇنىڭغا تېز بېرىپ، تېز قايتىپ كېلىشكە ئىجازەت بېرىپتۇ. كېرىم بەدەر تىكىۋېتىپتۇ.

پادىشاھ ئەتىسى كېرىمنىڭ قايتىپ كېلىشىنى كۈتۈپتۇ، كەلمىگەندىن كېيىن لەشكەرلىرى بىلەن يولغا چىقىپتۇ. بىر مەنزىلگە بارغاندىن كېيىن پادىشاھ لەشكەرلىرىگە:

— توختاڭلار، ئۇ يېتىشۋالسۇن! — دەپتۇ، كۈتۈپتۇ، كۈتۈپتۇ، كېرىم يەنە كەلمەپتۇ. شاھ بىر نەچچە لەشكىرىنى كېرىمنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىپتۇ. لەشكەرلەر قايتىپ كېلىپ پادىشاھقا:

— كېرىم ھازىر يېتىپ بارىمەن دېدى، — دەپتۇ. شاھ ۋە ئۇنىڭ لەشكەرلىرى كېرىمنى مانا كېلەر، ئەنە كېلەر، ھازىر كېلىپ قالار، دەپ كۈتۈپ بېقىپتۇ، يەنىلا كەلمەپتۇ. شاھ غەزەپلىنىپ بۇ ئىككى يۈزلىمە، قارا يۈز قاچقۇنغا لەنەت ئوقۇپتۇ ـ دە، تاھارەت ئېلىپ، جاينامازنى سېلىپ تەڭرىگە مۇناجات قىپتۇ:

«ئىبارا خۇدايا، پەرۋەردىگارا، سەن ھەممىگە قادىرسەن، قارا نىيەت، ئىككى يۈزلىمە خائىنلارنىڭ ئەدىپىنى بەرگەيسەن. ئۇ كېلىمەن دەپ بىزنى ئالداپ قويدى. ئۇنى گۇناھكار ئاسىي بەندىلىرىگە ئىبرەت قىلىپ، كېلەگە ئايلاندۇرۇۋەتكەيسەن!»

تەڭرى شاھنىڭ تەلىپىنى ئىجابەت قىپتۇ. كېرىم بىر يارنىڭ يوچۇقىغا يوشۇرۇنۇۋالغانىكەن. ئۇ مۆكۈنۈپ تۇرغان يېرىدىلا بىردىنلا تېرىسى مۇدۇر ـ چوقۇر، تىكەنلىك، قۇيرۇقلۇق، قورقۇنچلۇق بىر مەخلۇققا — كېلەگە ئايلىنىپ قاپتۇ.

كېلە چۆل ـ جەزىرە، ساي ـ جىرالارنى ئۆزىگە ماكان قىپتۇ. ئۇ ھەمىشە ئادەملەرنى كۆرسە، مەن قاچان ئۆز ئەكسىمگە قايتىمەن، دېگەندەك، تىكىلىپ قارايدىكەن.

پاتمىچوقنىڭ قولتوقى نېمە ئۈچۈن قىزىل

ەدىمكى زاماندا پاتمىچوق ئەسلىي گۈزەل بىر قىز ئىكەن. ئۇنىڭ ئىسمى پاتمىخان بولۇپ، بويى غۇنچىدەك، قېشى قىياقتەك، بېلى تال چۈشتەك، لەۋلىرى جىنەستىدەك، يۈزى قىزىل ئالمىدەك، چاچلىرى بوستاندەك، كۆزى بۇلاقتەك ئىكەن. ئۇ شۇنچە گۈزەل قىز بولسىمۇ، بىراق قىلىقى ئىنتايىن سەت ئىكەن؛ نەپسى يامان بولۇپ، نېمە ئۈچرىسا شۇنى يەيدىكەن؛ قولى ئەگرى بولۇپ، ئالدىغا نېمە ئۈچرىسا شۇنى ئېلىپ ماڭىدىكەن. ئاتا ـ ئانىسى ئۇنى شۇنچە ئەتىۋارلاپ، كۆزىگە قاراپ، يېمىگەننى يېدۈرۈپ، كىيىمگەننى كىيدۈرۈپ بېقىپ چوڭ قىلسىمۇ، ئاتا ـ ئانىسى بىرنى دېگۈچە ئىككىنى دەپ يېنىپ، سىلكىشلەيدىكەن. ئاتا ـ ئانىسى ئۇنىڭغا گەپ يېدۈرەلمەي، ئۇ يوق يەردە ئۇنىڭ دەردىدىن تويۇپ يىغلىشىدىكەن. خالايىقمۇ ئۆزى چىرايلىق، قىلىقى سەت بۇ قىزغا ئىچىدە لەنەت ئوقۇپ، ئۇنىڭدىن قاتتىق ھەزەر ئەيلىشىدىكەن.

پاتمىخان بويىغا يېتىپتۇ. ئۇ تېخىمۇ ھۆسنىگە تولۇپ چوڭ بوپتۇ. يۈرتنىڭ ياشلىرى ئۇنىڭ گۈلدەك يۈزىگە ھەۋەس بىلەن قاراپ، ئۇنى ئۆزىگە جورا قىلىشنى ئويلايدىكەنۇ، ئۇنىڭ سەت قىلىقلىرى ئېسىگە كەلسە، تېزلا نىيىتىدىن يانىدىكەن. پاتمىخاننىڭ يېشىمۇ كۈنسايىن چۈشىيىشقا باشلاپتۇ. ئۇنىڭغا ئۆز يۈرتىدىن پەقەت لايىق چىقماپتۇ.

ئايلار، يىللار ئۆتۈپ يىراق بىر شەھەردىن بىر سودىگەرنىڭ ئوغلى سودىگەرلىك بىلەن پاتمىخاننىڭ شەھىرىگە كەپتۇ. ئۇ پاتمىخاننى كۆرۈپ، ئۇنىڭغا ئاشىق بىقارار بوپتۇ. مەھەللىدىكى قولۇم ـ قوشنىلار يىگىتكە پاتمىخاننىڭ غەلىتە قىلىقلىرىنى ئېيتىپ بەرگەن بولسىمۇ، ئۇ ھېچكىمنىڭ گېپىگە قۇلاق سالماي داغدۇغىلىق توي قىلىپ پاتمىخاننى نىكاھىغا ئاپتۇ.

پاتمىخان قېينانىسىنىڭكىگە كۆچۈرۈلۈپ كەپتۇ. قېينانىسى كېلىنىنىڭ ئايدەك جامالىنى كۆرۈپ ئوغلىدىن مەمنۇن بوپتۇ. ئۇ كېلىنىنىڭ ناھايىتى ئىززىتىنى قىلىدىكەن، قولىنى ئىلمان سۇغىمۇ تەقمەيدىغان قىلىپ قويۇپتۇ. پاتمىخان بىر مەزگىل چاندۇرماي ئۆزىنى بېسىپ كەلگەن بولسىمۇ، قۇزماي ھەممە ئىشنى ئۆزى قىلىدىكەن. پاتمىخان بىر مەزگىل چاندۇرماي ئۆزىنى بېسىپ كەلگەن بولسىمۇ، بىراق «ئۆگەنگەن خۇي ئۆلگۈچە» دېگەندەك، ئۇنىڭ سەت قىلىقلىرى ئاستا ـ ئاستا چىقىشقا باشلاپتۇ.

پاتمىخان قېينانىسى يوق چاغدا ئۆيدىكى قولغا چىقىدىغانلىكى نەرسىلەرنى يىغىۋېلىپ باشقا يەرگە تىقىپ قويۇپ، ئوغرىلىقچە ئۆزىنىڭ ئۆيىگە توشۇيدىكەن. شۇنىڭ بىلەن ئۆينىڭ بەرىكىتىمۇ كۆتۈرۈلۈپ، نەرسە ـ كېرەكلەر ئازلاپ كېتىپتۇ. بۇنى كۆرۈپ قېينانىسىنىڭ قاتتىق ئاچچىقى كەپتۇ ـ دە، تەڭرىگە ئىلتىجا قىلىپ:

«ئى پەرۋەردىگارىم، ھەممىگە قۇدرىتىڭ يېتىدۇ. سەن ھەممىنى بىلگۈچىسەن، ھەممىگە تېتىيسەن. بۇ نائەھلىنىڭ قولتۇقىغا قىستۇرۇۋالغان قىزىل بوپىدىكى نەرسە - كېرەكلىرى ۋە ئوپا - ئەڭلىكلىرى. نى چاپلاشتۇرۇۋېتىپ، ئۇنى قىزىل قولتۇقلۇق بىر مەخلۇققا ئايلاندۇرۇۋەتكەيسەن!» دەپ دۇئا قىپتۇ.

تەڭرى ئۇنىڭ تەلىپىنى دەرھال ئىجابەت قىپتۇ. پاتمىخانىنىڭ تۈسى بىردىنلا ئۆزگىرىپ قىزىل قولتۇقلۇق، ئۆمىلىگۈچى كىچىككىنە پاتمىچۇققا ئايلىنىپ قاپتۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ پاتمىچۇقنىڭ قولتۇقى قىزىل بولۇپ قالغانىكەن.

چۈشەن قانداق پەيدا بولغان

1

بىر ئەۋرەن پادىشاھ ۋاقتىدا ئۆزىنىڭ ھوقۇق - ئىمتىيازى ۋە مول بايلىقىدىن پەخىرلىنىپ، پۈتۈن تەۋەلىكىگە ئۆزىنى «خۇدا» دەپ جاكارلاپ خۇدالىق دەۋاسى قىپتۇ، بۇنىڭغا خالايىقنى ئىشەندۈرۈش ئۈچۈن بىر يېڭى مۆجىزە يارىتىدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ، شۇنىڭ بىلەن تۆمۈرنىڭ ئۇۋۇنقىنى بىر قاچىغا ئېلىپ ئاغزىنى ئېتىپ، بىرقانچە ۋاقىتتىن كېيىن، خۇدادىن: «خۇدايا، خەلقنىڭ ئالدىدا مېنى شەرمىسار قىلمىساڭ، بۇ دۇنيادا مېنىڭ دېگىنىمنى بەرسەڭ» دەپ تەلەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن سېخىي ئاللا ئۇنىڭ تەلىپىنى ئىجابەت قىلىپ، قاچىدىكى تۆمۈر ئۇۋاقلىرىنى «چۈشەن» دىن ئىبارەت بىر مۆجىزىگە ئايلاندۇرۇپتۇ. پىرئەۋن خالايىق ئالدىدا بۇ قاچىنى ئاچقانىكەن، ئىچىدىكى تۆمۈر ئۇۋاقلىرى دەرھال قانات ياساپ ئۇچۇپ چىقىپتۇ. پىرئەۋن خالايىق ئالدىدا ئۆزىنى كۆرسىتىپتۇ. چۈشەن ئەنە شۇنداق پەيدا بولغانىكەن.

2

بۇرۇنقى زامانلاردا ۋابا تارقاتقۇچى بىر خىل مەخلۇق بولغانىكەن. ئۇنىڭ ئايىغى تەگكەنلىكى يۇرت - مەھەللىلەر كېسەللىك دەستىدىن ۋەيران بولىدىكەن. كىشىلەر سۇلايمان ئەلەيھىسسالامنىڭ ئالدىغا ھېلىقى مەخلۇق ئۈستىدىن ئەرز قىلىپ بېرىپتۇ. سۇلايمان ئەلەيھىسسالام ھېلىقى مەخلۇقنى تۇتقۇزۇپ، چاناپ قىيما - چىيما قىلىۋېتىپتۇ ۋە ئۇنى بىر ئىدىشنىڭ ئىچىگە سېلىپ، ئاغزىنى مەھكەم ئېتىۋېتىپتۇ.

زامانلار ئۆتكەندىن كېيىن بىر مايمۇن ئىدىشنى دومىلىتىپ ئويناشقا باشلاپتۇ. ئىدىش تاشقا تېگىپ سۇنۇپ كېتىپتۇ. شۇ ھامان سان - سانىقسىز ئۇششاق ھاشاراتلار ئۇچۇپ چىقىپ جاھانغا تارقىلىپ كېتىپتۇ ۋە يەنە كېسەللىك تارقىتىشقا باشلاپتۇ. شۇندىن ئېتىبارەن كىشىلەر بۇ ھاشاراتلارنى «چۈشەن» دەپ ئاتاپتۇ.

پادشاھ بىلەن چۈمۈلە

ئۇرۇنقى زاماندا بىر پادىشاھ ئۆتۈپتىكەن، بۇ پادىشاھ ئۆزىنى دۇنيادا مېنىڭدەك ئەقىل ـ پاراسەتلىك ۋە سۆزمەن ئادەم يوق دەپ ئويلايدىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ بىر قىسىم لەشكەرلىرى بىلەن شىكارغا چىقماقچى بوپتۇ. قۇرت ـ قوڭغۇز، چۈمۈلىلەرگە ئادەم ئەۋەتىپ: «ئون كۈنگىچە سىرتقا چىقمىسۇن، ئەگەر سىرتقا چىقسا، ئاتلىرىمىزنىڭ ئايىغى ئاستىدا دەسسىلىپ ئۆلۈپ كېتىدۇ» دەپ خەۋەر قىپتۇ. بۇ خەۋەرنى چۈمۈلىلەر ئاڭلاپ، پادىشاھنى بىر كۈن مېھمان قىلىپ، ئاندىن يولغا سېلىپ قويماقچى بولۇشۇپتۇ.

پادىشاھ چۈمۈلىلەرنىڭ يول توسۇپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ:

— بۇ نېمە گەپ؟ — دەپ چۈمۈلە پادىشاھىدىن سوراپتۇ.

— پادىشاھىئالەم، جانابلىرىنى ھۈزۈرىمىزدا بىر كۈن تۇرۇپ مېھمان بولۇپ كېتەمدىكىن دەپ ئالدىلىرىغا چىققانىدۇق، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ چۈمۈلە پادىشاھى. پادىشاھ ھەيران بولۇپ:

— ھەي ئەخمەق، بىزغۇ قونارمىز، شۇنچە ئادەم بىلەن ئۇلاغلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمىكىنى ئويلاپ باقمىدىڭمۇ؟ — دەپ زاڭلىق قىلىپ كۈلۈپتۇ.

— ئويلىدىم، ئويلىدىم. ئەمگىكىمىز بىلەن بايلىقلار مېھمان قىلالايمىز، پادىشاھىئالەم، — دەپتۇ چۈمۈلە پادىشاھى.

بۇ جاۋابنى ئاڭلىغان پادىشاھ «رىزقىڭلارنى خۇدايىم بېرىدۇ» دېگەن بولساڭ، مېنى يەڭگەن بولاتتىڭ، شۇنچە ئادەم ۋە ئۇلاغلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمىكىگە ئەمگىكىڭ بىلەن جاۋاب قىلالىغىنىڭنى كۆرەر ـ مىز دەپ، بىر كۈن مېھمان بولۇپ كېتىشكە ماقۇل بوپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن چۈمۈلە پادىشاھى مېھمانلارنى تىكىپ تەييارلاپ قويغان چېدىر ـ بارگاھقا تەكلىپ قىپتۇ.

چۈمۈلە پادىشاھى ھەربىر چۈمۈلىنىڭ بۇگۈنكى مېھمانلارغا ئاتاپ بىر تالدىن نانىنىڭ ئۈۋىنى، بىر تالدىن سۈلۈ، بىر تالدىن ياۋا بېدە ئەكېلىشنى بۇيرۇپتۇ. چۈمۈلىلەر بۇ تاپشۇرۇقنى بىرەمدىلا ئورۇنداپ بوپتۇ، بېدە، نان، سۈلۈلارنى يىغىپ، دۆۋە ـ دۆۋە قىلىۋېتىپتۇ. بۇ يىغىلغان نەرسىلەرنى لەشكەر ۋە ئات ـ ئۇلاغلار بىر كۈن يەپ ئاران يېرىملاشتۇرۇپتۇ. پادىشاھ بۇنى كۆرۈپ ھەيران قاپتۇ:

— ھەي چۈمۈلە، سېنىڭ بېشىڭ نېمانچە يوغان ؟ — دەپ سوراپتۇ.

— بېشىمدا ئەقلىم تولا، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ چۈمۈلە.

— بېلىڭ نېمانچە ئىنچىكە؟

— چوڭ ئىشلارغا بېلىمنى مەھكەم باغلايمەن.
— ئۇنداق بولسا، قۇيرۇق تەرىپىڭ نېمانچە يوغان؟
— كۆچ - قۇۋۋىتىم جىق.
پادىشاھ بۇ جاۋابلارغا قايىل بولۇپ، باشقا سوئال سورىيالماپتۇ ۋە شىكارغىمۇ چىقماي ئۆز شەھ-
رىگە قايتىپ كېتىپتۇ.

بوغداي دېنى نېمىشقا سوقچاق

زىنى ئالىم چاغلاپ يۈرگەن ئازازۇل خۇدالىق دەۋاسى قىلىپ شەيتانغا ئايلىنىپ كەتكەندىن كېيىن، دوزاختا يالغۇز ئازابلىنىشتىن قورقۇپ، بەندىلەرنىڭ ئاتىسى ئادەم ئەلەيھىسسالام-
نى ئازدۇرۇشنىڭ كويىغا چۈشۈپتۇ.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە شەيتان بەندىلەرنىڭ كۈندىلىك ئوزۇقى بولغان بىر تال يۇمىلاق بۇغداي دېنىنى ئېلىپ ئادەم ئەلەيھىسسالامغا:

— سىز خۇدانىڭ ئەڭ يېقىن دوستى، شۇڭلاشقا سىزنى خۇدا پەيغەمبەر دەرىجىسىگە كۆتۈردى، سىزنىڭ ئەۋلادلىرىڭىز خۇدانىڭ ئالدىدا شۇڭلاشقا ئۇلۇغ. بىراق، خۇدا سىزنى ھەم يېمەس، ھەم ئىچمەس قىلىپ ياراتقانلىقى ئۈچۈن، ئەۋلادلىرىڭىزنىڭ يېمەكلىكىنى كۆرۈپ تۇرسىڭىزمۇ تەمىنى بىلمەيسىز. مېنىڭچە، ئەۋلادلىرىڭىز يېگەن ئوزۇقنىڭ تەمىنى بىلگەن بولسىڭىز، خۇدانىڭ ئىلتە-
پاتىغا ۋە رەھمىتىگە تېخىمۇ قايىل بولغان بولاتتىڭىز. شۇڭا، بەندىلەرنىڭ نازۇنېمەتلىرىنى تېتىپ كۆرۈپ، ئۇلار ئۈچۈن خۇداغا رەھمەت ئوقۇپ قويارمىكىن دەپ، بىر تال بۇغداي دېنى ئەكەلدىم، — دەپتۇ ۋە بىر تال بۇغداي دېنىنى ئادەم ئەلەيھىسسالامغا بېرىپتۇ. بۇنىڭغا ھەۋسەلەنگەن ئادەم ئەلەي-
ھىسسالام بۇغداينى ئاغزىغا ساپتۇ - دە، يۇتماقچى بوپتۇ. بۇ ھالنى كۆرۈپ تۇرغان خۇدا شۇئان جەبرائىل ئەلەيھىسسالامغا بۇيرۇق قىلىپ:

— ھەي جەبرائىل، سەن دەرھال ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ كانىيىنى سىق، كانىيىدىن شەيتانىڭ ۋەسۋەسىسى ئۆتۈپ كەتمىسۇن ھەمدە ئۇ شەيتانغا ئالدانغانلىقى ئۈچۈن توۋا قىلسۇن، — دەپتۇ.

جەبرائىل ئەلەيھىسسالام دەرھال خۇدانىڭ پەرمانىنى بەجا كەلتۈرۈپتۇ. ئۇ ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ كانىيىنى بىر سىققانىكەن، ھېلىقى يۇمىلاق بۇغداي ئېزىلىپ سوقىچاق بولۇپ قاپتۇ ۋە بىر تەرىپىگە جەبرائىل ئەلەيھىسسالامنىڭ باش بارماق تىرنىقىنىڭ ئىزى چۈشۈپ قاپتۇ. شۇنىڭدىن بۇيان بۇغداي دېنى سوقىچاق بولۇپ قالغانىكەن.

قوغۇن-تاۋۇز قانداق تارقالغان

تۇنجى زامانلارنىڭ بىرىدە، تەكلىماكاننىڭ چېتىدە سېلىم ئىسىملىك بىر كىشى بولغان-كەن. ئۇ چېۋەر، ئەمگەكچان ئادەم بولۇپ، دېھقانچىلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ ئۆتىدىكەن. ئۇ دائىم سەھەر، كەچ، چىگقىچۇش ۋاقىتلىرى قالپىقىنى سايىۋەن قىلىپ، كەتمەننى ھەمراھ قىلىپ، ئېدىر - سازلىقلارنى رەتلەپ ئاغدۇرۇپ، زىرائەت تېرىپ سۇغىرىپ، ئۆز ئىشىدىن مەمنۇن بولۇپ، خۇشال تۇرمۇش كەچۈرىدىكەن.

بىر يىلى سېلىم بوۋاي دېھقانچىلىقتىن قىلغان ئەجرىگە لايىق مول ھوسۇل ئاپتۇ. ئۇ ئاللانىڭ ئۆزىگە قىلغان ئىلتىپاتىدىن چەكسىز خۇشال بولۇپ، دېھقانچىلىقتىن ئالغان مەھسۇلاتلىرىنى يىراق شەھەرلەرگە ئاپىرىپ سېتىش قارارىغا كەپتۇ. ئۇ راسا ئوخشىغان قوغۇن - تاۋۇزلاردىن بىرقانچە تاغارغا قاچىلاپتۇ - دە، خاسىيەتلىك بىر كۈنى ھارۋىسىغا بېسىپ، يىراق شەھەرگە قاراپ يول ئاپتۇ. ئۇ يەتتە كۈن يول يۈرگەندىن كېيىن، كىچىك كەتكەن ئېكىنزارلىق كۆز ئالدىدا نامايان بوپتۇ. ئۇ ئادەمزات بار يەرگە يېقىنلاشقانلىقىدىن خۇشال بوپتۇ. كەچ كىرىپ كەتكەنلىكتىن ئېغىر يۈك تارتىپ، ئۇزۇن يول بېسىپ ھېرىپ كەتكەن ئاتلىرىنى يېزىنىڭ بىر چېتىگە تارتىپ ئارام ئېلىپ، ئەتىسى سەھەر يولغا چىقماقچى بوپتۇ. ئۇ ئېتىنى ئوتلاشقا قويۇۋېتىپ، ھارۋا ئاستىدا ئولتۇرۇپ نان بىلەن قوغۇننى مەززە قىلىپ يەپ قورسىقىنى تويدۇرۇپتۇ - دە، كۆزى ئۇيقۇغا كېتىپتۇ.

پېشانىسىگە ئاپتاپ تەگكەندىن كېيىن ئويغىنىپ قارىسا، كۈن چاشگاھ بولغانىكەن. ئەتراپتا قىر بېغىرلاپ سايرىشىۋاتقان تورغايلاردىن باشقا نەرسە كۆرۈنمەپتۇ. ئۇ دالىنى ئارىلاپ چېتىگە كۆز يەتكۈسىز بۇغدايزارلىققا قاراپ مېڭىپتۇ، ئېتىنىڭ بۇغدايلىق ئىچىدە ئوتلاپ يۈرگەنلىكىنى كۆرۈپتۇ. ئۇ بىر ئېتىز بۇغدايىنى يەپ يەرنى ئاقلاپ قويغان ئېتىغا راسا كايىپتۇ - دە، ئۆزىنىڭ بىخەستەلىكىدىن قىلغان ئىشىغا خىجىل بولۇپ، باشقىلارغا زىيان سالغانلىقىدىن ئۇيلىنىپتۇ، نابۇت قىلىنغان زىرائەتلەرگە ئېچىنىپتۇ. ئۇ زىيان بەدىلىگە ئوخشىغان بىر دانە قوغۇن بىلەن بىر دانە تاۋۇزنى ئېتىزلىقتا زىرائەت ئىگىسىگە قالدۇرۇپ يولغا راۋان بوپتۇ.

ئەتىسى بىر دېھقان ئېتىزدىكى زىرائەتلەرنى يوقلاپ كەپتۇ، قارىغۇدەك بولسا، بىر ئېتىزنىڭ ئوتتۇرىسى ئاق تۇرغۇدەك. ئۇ ھەيران بولغان ھالدا يېقىن بارسا دۆگىلەك ئىككى نەرسە ئېتىزلىقنىڭ ئوتتۇرىسىدا ياتقانىمىش. ئۇنىڭ نە كۆزى، نە پۇتى، نە ئېغىزىنى كۆرگىلى بولمىغۇدەك ئىمىش. ئۇ كىشى ئەجەبلەنگەن ھالدا: «بۇ ئېھتىمال بىر ۋەھشىي مەخلۇق ئوخشايدۇ، كىچىككىنە تۇرۇپ بىر ئېتىز بۇغدايىنى

يەپ بوپتۇ» دەپتۇ ـ دە، ئاللا ـ چۇقان كۆتۈرۈپ مەھەللىگە قاراپ يۈگۈرۈپتۇ:

ــ ھەي خالايىق، چاپسان بولۇڭلار ! قولۇڭلارغا قورال ئېلىڭلار ! يېزىغا بىر جۇپ مەخلۇق پەيدا بوپتۇ. دەرھال يوقاتمىساق، زىرائەتلىرىمىزنى قالدۇرماي قىرىپ تاشلىغۇدەك...

تەرەپ ـ تەرەپتىن كىشىلەر يىغىلىپ، «دۇشمەن»گە قارشى قوراللىنىپ ئېتىزغا قاراپ ئاتلىنىپ. تۇ. قارىسا راستتىنلا بىر پارچە يەردە زىرائەت يوق تۇرغۇدەك، ئىككى دۇگلەك نەرسە ئېتىزنىڭ ئوتـ تۇرىسىدا تۇگۈلۈپ ياتقۇدەك. كۆپچىلىك ھەيران قاپتۇ ـ دە، غەزەپلىرىگە چىدىماي كالتەك ـ توقماقلار بىلەن ئۇ مەخلۇقلارنى دۇمبالاشقا باشلاپتۇ. زەربىگە ئۇچرىغان بۇ ئىككى نەرسە يەر بىلەن يەكسان بوپـ تۇ، سۇلىرى ئېقىپ، ئۇرۇقلىرى ھەر تەرەپلەرگە چاچراپتۇ. بۇنى كۆرگەن كىشىلەر:

ــ ئەييۇھەنناس، بۇ مەخلۇقنى كۆرمەمدىغان، قانلىرى يەرنى بويىۋەتتى. قورسىقىدىكى بالىلىرى نېمىدېگەن كۆپ ـ ھە ! ئەگەر ئۇنىڭ بالىلىرى تۇغۇلۇپ كۆپىيىپ كېتىدىغان بولسا، دېھقانچىلىقىمىزـ نىڭ ھەممىسىنى قۇرۇتۇپ تاشلايدىكەن. ھېلىمۇ دەل ۋاقتىدا يوقىتىپتىمىز، ــ دېيىشىپتۇ. ئۇلار قىلـ غان ئىشلىرىدىن خۇشاللىنىپ ئۆيلىرىگە قايتىشىپتۇ.

كېلىدىغان يىلى بۇ يېزىدا ئاجايىپ ئىش بوپتۇ: ھەر تەرەپكە چاچراپ كۆمۈلگەن ئۇرۇقلار ئۇنۇپ چىقىپ، ئۇزۇن ـ ئۇزۇن پەلەك تارتىپتۇ، چېچەكلەپ خەمەكلەشكە باشلاپتۇ. ئۇ پىشىپ ۋايىغا يەتكەندىن كېيىن، كىشى كۆتۈرۈپ ئالالمىغۇدەك يوغىناپ ئېتىزلىقلاردا دۆۋىلىنىپ يېتىشىپ كېتىپتۇ. كىشىلەر بۇ مۆجىزىدىن ھەيران قېلىشىپتۇ. يېرىپ يەپ كۆرسە ئېغىزنى قورۇغۇدەك شېرىن ـ شەربەتلىكمىش. ئۇلار ھەر تەرەپتىن تاغار ـ سېۋەتلىرىنى ئەكېلىپ ئۆيلىرىگە توشۇشقا باشلاپتۇ. كېيىن ئۇلار بۇ نەرـ سىنى بىر كىشىنىڭ ياخشى نىيەت بىلەن قالدۇرۇپ كەتكەنلىكىنى ئويلىشىپتۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، قوغۇن ـ تاۋۇز كەڭ ئىقلىمغا ئەنە شۇنداق تارقالغانىكەن.

قوغۇن دېگەن نام قانداق كېلىپ چىققان

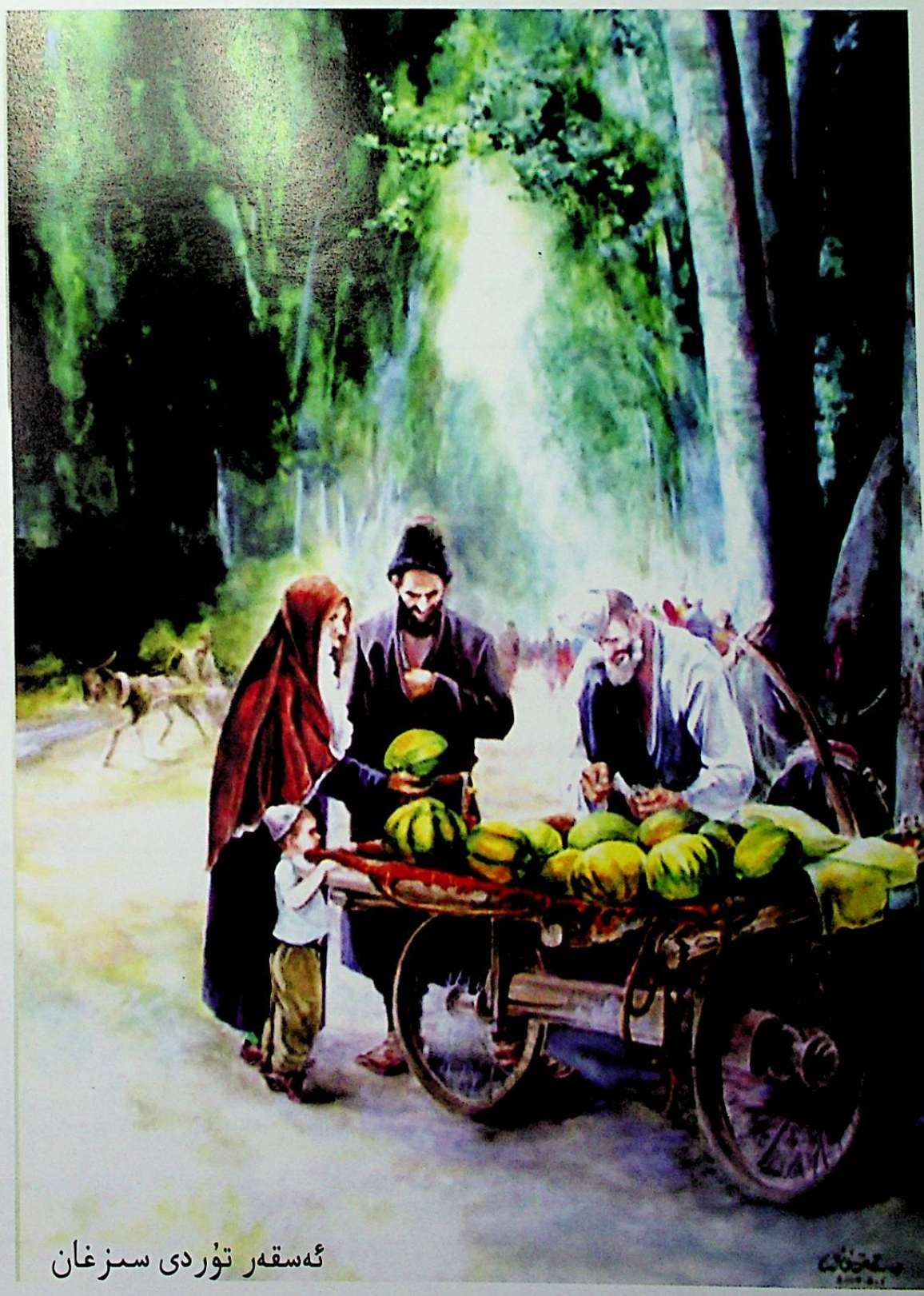
ئىر كۆنى قۇمۇل دىيارىدا قوچۇغۇن ئىسىملىك بىر ئاقساقال زىرائەتلەرنى ئارىلاپ كېتە-
ۋېتىپ، ئېتىزلىقنىڭ چەت ياقىسىدا بىر خىل ئۆسۈملۈكنى ئۇچرىتىپتۇ. قارىغۇدەك بول-
سا، بۇ ئۆسۈملۈك ھەر تەرەپكە پېلەك تاشلىغان بولۇپ، ئۇنىڭ پېلەكلىرىدە توخۇ تۇخۇمە-
دەك چوڭلۇقتا نۇرغۇن مېۋىلىرى تۇرغۇدەك. ئۇ ئۇنىڭ مېۋىسىدىن بىر تالنى ئۈزۈپ تېتىپ كۆرۈپ ئۇ-
نىڭدا ئالما تەمى بارلىقىنى سېزىپتۇ. قوچۇغۇن ئۇنىڭ ئۇرۇقلىرىنى ئېلىۋېلىپ، كېيىنكى يىلى تې-
رىپ، ئوغۇتلاپ، سۇغىرىپ، پەرۋىش قىلغانىكەن، ئۇنىڭ مېۋىسى پىيالىدەك يوغىناپتۇ، لېكىن ياۋا
ئۆسكىنىگە قارىغاندا خەمىكى ئازراق چۈشۈپتۇ. پىشقاندىن كېيىن يەپ باقسا تەمى قالتىس تاتلىق ئە-
كەن، ئېقىپ چۈشكەن شىرىنلىرى قولغا يېپىشىپ تۇرغۇدەك. قوچۇغۇن بۇ مېۋىنى ئەل - جامائەتنىڭ
تېتىپ كۆرۈشىگە سۇنۇپتۇ. بۇ مېۋىنى يەپ كۆرگەنلەر ئۇنىڭ تاتلىقلىقىغا قايىل ۋە مەمنۇن بولۇپ قو-
چۇغۇنغا ئاپىرىن ئوقۇشۇپتۇ. كىشىلەر ئۇنىڭ ئۇرۇقىدىن ئېلىۋېلىپ كېيىنكى يىلى تېرىپ مېۋە ئاپتۇ.
ھەممە كىشى بۇنىڭدىن چەكسىز خۇشال بولۇشۇپتۇ.

لېكىن، قوچۇغۇن ئاقساقالنىڭ كېچە - كۈندۈز ئويلايدىغىنى بۇ مېۋىنىڭ كىچىك ھالىتىنى ئۆز-
گەرتىپ، تېخىمۇ يوغىنىتىش ھەم مەھسۇلاتىنى ئاشۇرۇش ئىكەن. شۇڭا، ئۇ بىر كۈنى ئۆيىدە مۇشۇ ئىش
ئۈستىدە باش قاتۇرۇپ ئويغا چۆمگەن ھالدا ئولتۇرغىنىدا بىر ئاقساقال كىشى كىرىپ قاپتۇ. قوچۇغۇن
ئورنىدىن دەس تۇرۇپ ئۇ كىشىگە سالام بېرىپتۇ ۋە ئۇ كىشىنى تۆرگە تەكلىپ قىلىپ، ھېلىقى مېۋىسى
بىلەن مېھمان قىپتۇ. ئۇ كىشى قوچۇغۇن ئاقساقالنىڭ بۇ ئىشىدىن رازى بولۇپ، بۇ مېۋىنىڭ ئۇرۇقى-
دىن يەتتە دانىنى ئالدىغا قويۇپ، قول كۆتۈرۈپ دۇئا قىلىپ: «مۇشۇ يەتتە دانە ئۇرۇق ساڭا ۋە سېنىڭ
ئېلىڭگە بەرىكەت بولسۇن. بۇ يەتتە دانە ئۇرۇقنىڭ بىرى ياشانغانلارغا، بىرى ئوتتۇرا ياشلىقلارغا، بىرى
ياشلارغا، بىرى دانىشمەن - ئۆلىمالارغا، بىرى ئەمەلدار - بەگلەرگە، بىرى مەستۇرە - ئايىملارغا، بىرى
سەبىي بالىلارغا خاس بولغاي. بىلىڭلار ۋە ئاگاھ بولۇڭلاركى، نىيىتىڭلار ساپ ۋە خالىس بولسۇن، ئۆز-
ئارا ئىناق، ئوچۇق قول، مېھماندوست بولغايسىلەر» دەپ ئۆيدىن چىقىپ غايىب بوپتۇ.

قوچۇغۇن ئاقساقال بۇ يەتتە دانە ئۇرۇقنى ياخشى ساقلاپ قويۇپ، كېلەر يىلى ئەتىيازلىقى ئايرىم
جايغا تېرىماقچى بوپتۇ. لېكىن، ئۇ تۇيۇقسىز كېسەل بولۇپ ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قاپتۇ، ھەرقانچە
داۋالانسىمۇ بارغانچە ھالسىزلىنىپ ماجالى قالماپتۇ. ئۇ ئاخىر جامائەت باشلىقلىرىنى چاقىرتىپ، مۇي-
سىپىت كىشىنىڭ نەسەھەتلىرىگە چوقۇم ئەمەل قىلىشنى ۋەسىيەت قىپتۇ ۋە كېسەلدىن شىپا تاپالماي

تەقدىرگە تەن بېرىپ ئۇ ئالەمگە سەپەر قىپتۇ. خەلق قوچۇغۇن ئاقساقالنىڭ ۋاپاتىغا قايغۇرۇپ يىغلاپ - قاقشاپتۇ.

قوچۇغۇن ئاقساقالنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن خېلى ۋاقىتلار ئۆتكەن بولسىمۇ، لېكىن كىشىلەر شۇ چاغقىچە بۇ مېۋىنى نېمىدەپ ئاتىشىنى بىلەلمەپتۇ. جامائەت ئىچىدىن بىر قىسىملار چىقىپ بۇ مېۋىگە ئىسىم قويۇش تەكلىپىنى بېرىپتۇ. كۆپچىلىك خۇشاللىق بىلەن، ئىسىم قويۇش ئۇچۇن مەسلىھەتلە- شىپتۇ، ھەركىم ئويلىغىنىنى ئوتتۇرىغا قويۇپتۇ. مەسلىھەت ئۇچ كۇن داۋام قىلىپمۇ بىرەر نەتىجىگە ئېرىشەلمەپتۇ. تۆتىنچى كۇنى جامائەت ئىچىدىن ياشانغان بىر كىشى ئوتتۇرىغا چىقىپ: «بۇ مېۋە ئىل- گىرى يوق ئىدى، بۇنى ئاقساقلىمىز قوچۇغۇن تېپىپ ئۆزلەشتۇرگەن، شۇڭا بۇ مېۋىنىڭ ئىسمىنى ‹قوچۇغۇن› دەپ ئاتساق، ئاقساقلىمىزنىڭ نامى ئەۋلادلىرىمىزغا مەڭگۇلۇك خاتىرە بولۇپ قالسا، قانداق؟» دەپتۇ. بۇ پىكىر كۆپچىلىككە تولىمۇ ياققاچقا، بۇ مېۋىنىڭ ئىسمىنى «قوچۇغۇن» دەپ قويۇ- شۇپتۇ. يىللار ۋە زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «قوچۇغۇن» دېگەن ئىسىمدىكى «چۇ» چۇشۇپ قېلىپ «قو- غۇن» دەپ ئاتىلىشقا باشلاپ- تۇ. بۇ يەردىكى جامائەت قو- چۇغۇن ئاقساقالنىڭ ئىشىنى داۋاملاشتۇرۇپ، مويىسپىت كىشى دۇئا قىلغان يەتتە دانە ئۇرۇقنى ئايرىم - ئايرىم تېرىغانىكەن، ئۇنىڭدىن دې- گەندەك يەتتە خىل قوغۇن چۇشۇپتۇ. ئۇنىڭ بىرى بە- شەكشېرىن بولۇپ، ياشانغان بوۋاي - مومايلارغا، بىرى جاغدا قوغۇن بولۇپ، ئوتتۇرا ياشلىقلارغا، بىرى كۆكچى بولۇپ ياشلارغا، بىرى شې- كەرسۇيى (ناشپىكەر) بولۇپ، مەستۇرە - ئايىملارغا، بىرى چار قوغۇن بولۇپ، ئەمەلدار - بەگلەرگە، بىرى پوستىپىياز بولۇپ، دانىشمەن - ئۆلە- مالارغا، بىرى چىلگە بولۇپ، سەبىي بالىلارغا خاس ئىكەن.

ئەسقەر تۇردى سىزغان

مېۋىلەرنىڭ خىسلىتى

سىر پەرىشتە خوٚدادىن سورىغانىمىش:

— ئى خوٚدا، موٚبادا سەن ئىنسانلارغا ئوخشاش ھەر كوٚنى ئوٚچ ۋاخ رىزقى ـ لوقما يەيدىغان بولساڭ، نېمە يەيتتىڭ؟

خوٚدا دېگەنمىش:

— ئەتىگەنلىكىمگە شاپتوٚل، چوٚشلوٚكوٚمگە ئوٚزوٚم، كەچلىكىمگە ئەنجوٚر.

— كېسەل بولساڭ؟

— ئانار.

— ھېرىپ ـ چارچىساڭ؟

— قوغوٚن.

— ئوٚسساپ كەتسەڭ؟

— تاۋوٚز.

— ئوٚيقوٚڭ كەلسە؟

— جىگدە.

— ئوٚخلىيالمىساڭ؟

— چىلان.

رىۋايەت قىلىنىشچە، ھەربىر مېۋە ـ كوٚكتات مەلوٚم كېسەلگە داۋا ئىمىش.

ئەنجۇرنىڭ ئاتۇشتا ئۆستۇرۇلۇشى

1

ەدىمكى زاماندا ئۆتكەن پادىشاھ ئەفراسىياپ يەر يۈزىدە يەتتە ئورۇندا پايتەخت قۇرۇپتۇ. ئۇنىڭ بىرى ئەردەۋىل شەھىرى، يەنە بىر سۇددىقۇت[2] شەھىرى، يەنە بىرى كورلا شەھىرى ئىكەن. قالغان تۆت شەھەر تۇرپان، خوتەن، ئالمىلىق، بالاساغۇن شەھەرلىرى ئىكەن.

پادىشاھ ئەفراسىياپ بىر كۈنى پۈتۈن ئوردا ئەھلىنى چاقىرىپ كېڭەش ئۆتكۈزۈپتۇ، كېڭەشتە پادىشاھلىقنىڭ چەكسىز كۆچ ـ قۇدرىتىنى نامايان قىلىش ئۈچۈن، بۇ يەتتە شەھەرنىڭ ھەممىسىدە خۇددى جەننەتتەك ئوخشاش باغ بىنا قىلماقچى بوپتۇ، شۇنىڭ بىلەن دۇنيادىكى ئەڭ ئېسىل مېۋىلەرنىڭ كۆچەتلىدىن يىغىپ كېلىش ھەققىدە پەرمان چۈشۈرۈپ، دۇنيانىڭ ئەڭ چېتى ــ دېگىزغىچە چاپارمەن ماڭدۇرۇپتۇ. چاپارمەنلەر قىرىق ئاي، قىرىق كېچە ـ كۈندۈز يول يۈرۈپ، يول يۈرگەندىمۇ مول يۇرۇپ، ئۆزى ئۈچراتقان مېۋىلەرنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئېسىل دەپ قارىغانلىرىنى تاللاپ ھەم كۆچىتىنى، ھەم ئۇرۇقىنى ئېلىپ ئوردىغا يېتىپ كەپتۇ ـ دە، بۇ يەتتە شەھەردە خانلىق باغ ياساش ئۈچۈن كىرىشىپتۇ. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن مېۋە كۆچەتلىرىنىڭ بەزىلىرى ئەي بولۇپ كۆپىيىپتۇ، بەزىلىرى قۇرۇپ يوقىلىپتۇ. ئەنجۇر ئەنە شۇ زاماندىن باشلاپ ئاتۇشقا يەرلىشىپ قالغانكەن.

2

زامانلارنىڭ زامانىسىدا ئۆتكەن پادىشاھلارنىڭ پادىشاھى، دانالارنىڭ داناسى بولمىش خاقان ئەفراسىياپ بىر كۈنى ئۇخلاپ چۈش كۆرۈپتۇ. چۈشىدە جەننەتتە سەيلە ـ تاماشا قىلىپ يۈرگۈدەك ئىمىش، جەننەتتىكى ھۆر ـ غىلمانلار ئۇنىڭ كۆڭلىنى ئاچقۇدەكمىش، شېرىن ـ شەربەت مېۋىلەر ئۇسسۇزلۇقىنى قاندۇرغۇدەك ئىمىش. ئويغىنىپ قارىغۇدەك بولسا چۈشى. ئۇ ئۆزىنىڭ بايا كۆرگەنلىرىنىڭ چۈش ئىكەنلىكىگە زادىلا ئىشەنگۈسى كەلمەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بارلىق ۋەزىر ـ ۋۇزرالىرىنى ئوردىغا چاقىرىپ ئۇلارغا چۈشىنى بايان قىپتۇ ۋە قولىنى ئېچىپ بايا چۈشىدە يېگەن مېۋىلەرنىڭ ئۇرۇقلىرىنى كۆرسەتمەكچى بوپتۇ. ئەسلىدە ئۇنىڭ قولىدا ھېچقانداق مېۋىنىڭ ئۇرۇقى يوق ئىكەن، ئەمما خۇدانىڭ كارامىتى بىلەن خان شۇنداق ئالقىنىنى ئېچىشىغا بىر چاڭگال ئۇرۇق پەيدا بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئۇرۇقلار تېرىپ ئۆستۈرۈلۈپ ھازىرقى ئەنجۇر پەيدا بولغانكەن.

3

پادىشاھلارنىڭ پادىشاھى بولمىش خاقان ئەفراسىياپ يەتتە شەھەردە پايتەخت قۇرۇپتۇ. ئۇ ھازىرقى كۇچا شەھىرىدە خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان كۇنلەرنىڭ بىرىدە جەنىتە سەيلە قىلىپ چۈش كۆرۈپتۇ. ئۇ ئويغىنىپ ئوردىغا مۇنەججىملەرنى چاقىرىپ بۇ چۈشىگە تەبىر ئېيتقۇزۇپتۇ. مۇنەججىملەر پادىشاھقا دۇنيانىڭ ھەممە يېرىگە چاپارمەن ماڭدۇرۇپ، خۇددى جەنىتەكە ئوخشاش باغ بىنا قىلدۇرۇش لازىملىقىنى ئېيتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن پادىشاھ دۇنيانىڭ ھەممە يېرىگە چاپارمەن ماڭدۇرۇپتۇ. كۇنىپەتىش تەرەپكە ماڭغان چاپارمەنلەر قايتىش سەپىرىدە قەشقەردە ئۇچراشماقچى بوپتۇ. ئۇ زامانداھازىرقى ئاتۇش شەھىرىنىڭ ئورنى ۋە ئۇنىڭغا تۇتاش بولغان چۆل – جەزىرىلەرنى پۈتۈنلەي دەل – دەرەخلەر بىلەن قاپلانغان ئورمانلىق ۋە يايلاق ئىكەن. بۇنى كۆرگەن چاپارمەنلەر بۇ ئوتلاقتا ئات – تۆگىلىرىنى بىرنەچچە كۈن بېقىپ سەمرىتىپ ئاندىن يەنە سەپەرگە چىقىش نىيىتىگە كەپتۇ. ئۇلار ئات – تۆگىلىرىنى ئوتلاققا قويۇۋەتكەندىن كېيىن، ھەرقايسىسى ئۆزىنىڭ قەيەرگە بارغانلىقى، نېمىلەرنى كۆرگەنلىكى، قانداق ئېسىل مېۋە كۆچەتلىرىنى ۋە ئۇرۇقلىرىنى ئەكەلگەنلىكى، كىمنىڭ ئەكەلگەن مېۋىسىنىڭ مۇكاپاتقا لايىق ئىكەنلىكى ھەققىدە ئۆزئارا بەس – مۇنازىرە قىپتۇ. نەتىجىدە، ئەنجۇر كۆچىتىنى ئەكەلگىنى ھەممىدىن ئۈستۈن كەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن خاندىن ئالىدىغان مۇكاپاتنى تالىشىپ چاپارمەنلەر ئارىسىدا دۇشمەنلىشىش كەيپىياتى پەيدا بوپتۇ. ئۇلار خۇپىيانە مەسلىھەتلىشىپ تىل بىرىكتۇرۇپ، ئەنجۇر كۆچىتى ئەكەلگەن چاپارمەننىڭ تۆگىسىگە ئارتىلغان ئەنجۇر كۆچىتىنى بىر ئېقىنغا تاشلىۋېتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا توغراق دەرىخىنىڭ كۆچىتىنى يۈكلەپ قويۇپتۇ. بۇ ئېقىندىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان بىر دېھقان ئېقىپ كېلىۋاتقان ئەنجۇر كۆچىتىنى كۆرۈپ قاپتۇ – دە، ئۇنى سۇدىن سۈزۈۋاپتۇ. قارىغۇدەك بولسا بۇ ئىقلىمدا كۆرمىگەن كۆچەتلەر ئىكەن. شۇنىڭ بىلەن دېھقان ئۇنى ئۆيىگە ئېلىپ بېرىپ، تۈتۈپ قالسا كۆچەت بولسۇن، قۇرۇپ كەتسە ئوتۇن بولسۇن، دەپ ئېتىزلىققا تىكىپ قويۇپتۇ. بىر مەزگىلدىن كېيىن قارىغۇدەك بولسا كۆچەتلەر كۆكلەپ مېۋە بېرىشكە باشلاپتۇ. دېھقان تۇنجى قېتىم پىشقان ئەنجۇر مېۋىسىنى خانغا سۇۋغا قىپتۇ. خاقان ئەفراسىياپ بۇ مېۋىنى تېتىپ باققۇدەك بولسا، ئىنتايىن شېرىن – لەززەتلىك ئىكەن. بۇنىڭدىن خۇشال بولغان خان تەختىنى كۆچۈرۈپ ئاتۇشقا كەپتۇ. خان دەسلەپتە چېدىرىنى ئاتۇشنىڭ غەربىي شىمالىي تەرەپكە جايلاشقان تاغ باغرىغا تىكىپتۇ، شۇنىڭ بىلەن بۇ جاي «تەختى ھون[3]» دەپ ئاتىلىپتۇ. كېيىنچە خان ئەھۋالنىڭ تەپسىلاتىنى بىلگەندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ھېلىقى چاپارمەنلىرى بىر – بىرىگە ئورا كولاپ دۇشمەنلەشكەن، ئەنجۇر كۆچىتىنى تاشلىۋەتكەن جايغا پۇقرالارنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن يەنە ئازماسلىقى ئۈچۈن «ئازغان» دەپ ئات قويۇپتۇ. يەنە بىر مەزگىلدىن كېيىن خان چېدىرىنى ھازىرقى «سۇنتاغ[4]» دېگەن يېزىغا يۆتكىگەنمىش. شۇنىڭ بىلەن خاقان ئەفراسىياپ بۇ زېمىنده شەھەر بىنا قىلدۇرۇپ، ئۇنىڭ نامىنى بۇ يەردە ئەڭ كۆپ ئۆسىدىغان ئارتۇچ دەرىخىنىڭ نامى بىلەن ئاتىغانمىش.

4

بۇنىڭدىن ئۇزۇن زامانلار ئىلگىرى كۆنچى دەريا ۋادىسىدا يوپۇرمىقى ئالىقاندىنمۇ كەڭ، مېۋىسى ئالتۇندەك سېرىق، تەمى خۇددى ھەسەلدەك شېرىن بىر خىل مېۋە دەرىخى ئۆسىدىكەن. بۇ مېۋە ئەنجۇر ئىكەن. بۇ يەردىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان يات ئەللىك سودىگەر بۇ ئەنجۇر مېۋىسىدىن سۇۋغا سۇپىتىدە ئۆز

ئېلىنىڭ پادىشاھىغا ئازراق ئېلىۋاپتۇ. سودىگەر دۆلىتىگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن ئۆز بېشىدىن ئۆتكەن ۋەقەلەر بىلەن يات ئەلدە ئاڭلىغان - كۆرگەنلىرىنى ناھايىتى تەسىرلىك قىلىپ پادىشاھقا سۆزلەپ بې-
رىپتۇ ھەمدە ئېلىپ كەلگەن ئەنجۈرنى پادىشاھقا سوۋغا قىپتۇ. پادىشاھ ئەنجۈرنى يەپ كۆرگەندىن كې-
يىن بۇنداق شەرىن تەملىك مېۋە چىقمىدىغان كۆنچى دەريا ۋادىسىنى ئۆز زېمىنىگە قوشۇۋېلىش نىيىتى-
گە كەپتۇ - دە، زور قوشۇن چىقىرىپ بۇ گۈزەل ۋادىنى بېسىۋاپتۇ. خەلق قوزغىلىپ، يات ئەلدىن كەل-
گەن تاجاۋۇزچىلارغا قارشى تۇرۇپتۇ، بىراق خەلق مەغلۇپ بولۇپ، دۇشمەن غالىب كەپتۇ. نۇرغۇن كى-
شىلەر ھاياتىدىن ئايرىلىپتۇ. ئۇزاق ئۆتمەي قۇربان بولغان قەھرىمانلارنىڭ قېنى تۆكۈلگەن يەرلەردىن
ئەنجۈر كۆچەتلىرى ئۇنۇپ چىقىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر: «ئەنجۈر — قۇربان بولغۇچىلارنىڭ نامايا-
دىسى. ئۇنىڭ رەڭگىنىڭ سېرىق بولۇشى قەھرىمانلارنىڭ ئالتۇندەك قەلبى» دەپ مەدھىيىلىشىپتۇ. بۇ
خەۋەر پايلاقچىلار ئارقىلىق پادىشاھنىڭ قۇلىقىغا يېتىپتۇ. پادىشاھنىڭ غەزىپى كېلىپ بۇ زېمىندىكى
ئەنجۈر كۆچىتىنىڭ ھەممىسىنى قومۇرۇپ تاشلاشقا بۇيرۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن زوراۋانلار خەلقنى ھاشارغا
ھەيدەپ ئەنجۈر كۆچىتىنى قومۇرغۇزۇپتۇ. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا قەشقەرلىك بىر دېھقان بار ئىكەن. ئۇ، بۇ
زېمىندە ئەنجۈر كۆچىتىنىڭ نەسلى تۈگەپ كېتىشتىن ئەنسىرەپ، بىر كۈنى بىر تۈپ ئەنجۈر كۆچىتىنى
ئوغرىلىقچە كولىۋېلىپ قەشقەرگە قاراپ قېچىپتۇ. ئۇ قېچىپ ئاتۇشقا كەلگەندە جان تەسلىم قىپتۇ.
كىشىلەر بۇ ئادەمنىڭ ئىرادىسىگە ئاپىرىن ئوقۇپ، ئۇ ئەكەلگەن ئەنجۈر كۆچىتىنى ئۇنىڭ قەبرە بېشىغا
تىكىپ قويۇپتۇ ۋە ھەر كۈنى سۇغىرىپ تۇرۇپتۇ. مانا شۇ سەۋەب بىلەن ئەنجۈر دەرىخى ئاتۇشتا ماكا-
لىشىپ قاپتۇ.

پەرھاد ئىبراھىم سىزغان

جۇجەم، پادىچى يېگىت ۋە دىۋە

ئۇنىڭدىن ئۇزۇن زامانلار ئىلگىرى قەدىمكى بۇلان شەھىرى ئەتراپىدا بىر پادىچى يېگىت ياشىغانىكەن. ئۇ ئىنتايىن كۈچلۈك بولۇپ، ئۆز دېمەتلىكلىرى ئىچىدە ئۇنىڭ كۈچىتۈڭگۈرلۈكىگە تەڭ تۇرغۇدەك ھېچكىم يوق ئىكەن. بۇ يېگىت ئوقيا ئېتىشقا، سالما تاشلاشقا، قابىل، پەم ـ پاراسەتلىك، ئەقىللىق ئىكەن. ئۇ بالاغەتكە يېتىپ ئۆيلىنىپتۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي ئوماق، چىرايلىق قىز پەرزەنتكە ئاتا بوپتۇ، قىزغا ئاتاپ بىر جۇپ توخۇ ۋە مۇشۇك بېقىپتۇ. ئارىدىن ئۇچ يىل ئۆتكەندە پادىچى يېگىتنىڭ ئايالى بۇدرۇققىنا ئوغۇل تۇغۇپتۇ. ئۇلار ئىنتايىن خۇشال بوپتۇ. پادىچى يېگىت ئوغلىغا ئاتاپ تاي ۋە ئىت بېقىپتۇ. ئايالى بالىلىرىغا ئاتاپ باغ بىنا قىلىش ئىستىكىگە كېلىپ ئۆينىڭ ئەتراپىغا كۆچەت تىكىپتۇ. ئۇ يەرگە «ئۆسكىلەك» دەپ ئات قويۇپتۇ. ئايالىنىڭ بۇ ئىشى پادىچى يېگىتنىڭ كۆڭلىگە يېقىپتۇ، شۇڭا ئۇ ئايالىغا: «ئاتا ـ ئانىمىزدىن مىراس قالغان ھېلىقى جەۋھەرجەمىنىڭ ئۇرۇقىنى تېرىيلى، بىزنىڭ ئائىلىمىزنىڭمۇ جەۋھەرجەمى بولسۇن» دەپتۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۆسكىلەكتىگە جەۋھەرجەمنىڭ ئۇرۇقىنى تېرىپتۇ. شۇ چاغدىن ئېتىبارەن پادىچى يېگىتنىڭ ئائىلىسىگە ئاۋا-رىچىلىك يۇزلىنىشكە باشلاپتۇ. بۇنىڭ سەۋەبى مۇنداق ئىكەن:

كۈھىقاپتا بىر دىۋە بولۇپ، جەۋھەرجەمنىڭ شېخىدىن ياسالغان ئوقيا بىلەن ئۇنىڭ كۆكسىگە ئېتىلسا، ئۇ شۇ ھامان جېنىدىن جۇدا بولىدىكەن، جەۋھەرجەمدىن باشقا ھەرقانداق دەل ـ دەرەختىن يالغان ئوق تۇرماق، ھەتتا تۆمۇر بولسىمۇ، ئۇنىڭ ھاياتىغا قىلچە زەخمەت يەتكۈزەلمەيدىكەن. شۇڭا، بۇ دىۋە توختىماستىن ئورمانلىقلارنى، باغلارنى تەكشۈرۈپ تۇرىدىكەن، قەيەردە جەۋھەرجەم دەرىخىنى كۆر-سە، ئۇنى قۇرۇتۇۋەتمىگىچە توختىمايدىكەن. ئەگەر ئۆستۇرگەن ياكى تېرىغان ئادەمنى بىلىۋالسا، ئىنتىقام ئالماي قويمايدىكەن. دىۋىنىڭ بۇ سىرىدىن پادىچى يېگىت بىلەن ئۇنىڭ ئايالى بىخەۋەر ئىكەن. جەۋ-ھەرجەم ئۇرۇقى ئۆسكىلەكتە ئۇنۇپ چىققان كۈندىن ئېتىبارەن ئۇلار ۋاقتىدا سۇغىرىپ، ئوغۇتلاپ، كۆ-چەتنىڭ ئەتراپىنى يۇمشىتىپ، ياخشى پەرۋىش قىپتۇ.

ئارىدىن ئىككى يىل ئۆتۈپتۇ. جەۋھەرجەم كۆچەتلىرى خېلى ئايىنىپتۇ. بىر كۈنى پادىچى يېگىتنىڭ ئايالى قىزى بىلەن ئوغلىنى ئەگەشتۈرۈپ ئۆسكىلەكتىكى دەل ـ دەرەخلەرنى، گۈل ـ گىياھلارنى تاماشا قىلىپ يۈرگەنىكەن، شۇ چاغدا ئاسماندا پەرۋاز قىلىپ ئەتراپىنى تەكشۈرۈپ يۈرگەن دىۋە جەۋھەرجەمنى كۆرۈپ قاپتۇ. دىۋە دەرغەزەپكە كېلىپ ئۆسكىلەكتىگە قاراپ شىددەت بىلەن ئېتىلىپتۇ. بۇ چاغدا پادىچى يېگىتنىڭ ئايالى بالىلىرىغا جەۋھەرجەم كۆچەتلىرىنى كۆرسىتىپ «جەۋھەرجەم بولغان چاغدا...» دەپ تۇرغانىكەن، غەزەپ بىلەن كەلگەن دىۋە ئايالنى ئاسمانغا كۆتۈرۈپ ئاچىقىپ كېتىپتۇ. نېمە ۋەقە بولغانلىقىنى

تازا ئاڭقىرالمىغان بالىلار «ئاپا، ئاپا!» دېگىنىچە داد - پەريات ئۇرۇپ يىغلاشقا باشلاپتۇ. ئىت ھاۋشىپتۇ، مۇشۇك مىياڭلاپتۇ، تاي كىشنەپتۇ، خوراز ئاسمانغا قاراپ ئۇچۇپ كېتىپتۇ.

بالىلارنىڭ يىغىسى پەسەيمەپتۇ. تاي چۈلۈۋرىنى ئۈزۈپ پادىچىنى ئىزدەپ كېتىپتۇ، ئىتمۇ تاينىڭ كەينىدىن كېتىپتۇ، مۇشۇك بالىلارنىڭ ئەتراپىدا مىياۋلاپ ئۇلارنى بەزلەپتۇ. بىرھازا ئۆتكەندىن كېيىن پادىچى كەپتۇ. ئۇ بالىلىرىنى بەزلەپ، بولغان ئەھۋالنى سوراپتۇ. ئۇنىڭ ئوماققىنا قىزى تاتلىق تىلى بىلەن: «ئاپام جەۋھەرجەم بولغاندا... دېۋىدى، بىر قارا نەرسە ئاپامنى ئاسمانغا ئۇچۇرۇپ ئەكەتتى» دەپتۇ. بۇ كۆتۈلمىگەن ھادىسىدىن پادىچى ھەيران بوپتۇ، ئەمما ئۇنىڭ دىلىغا «جەۋھەرجەم بولغاندا...» دېگەن سۆز قانداقتۇر بىر مۇشكۈللۈكنىڭ تۈگۈنىدەك مەھكەم ئورۇنلىشىپتۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن پادىچى جەۋھەرجەم كۆچەتلىرىنىڭ يېنىدىن بىردەممۇ ئايرىلماسلىققا قەسەم قىپتۇ. ئىككىنچى كۈنى خوراز ئۇچۇپ كېلىپ ئۆينىڭ تېمىغا قونۇپ ئارقا - ئارقىدىن ئۇچ قېتىم چىللاپتۇ، ئىت ھاۋشىپتۇ، تاي كىشنەپتۇ، مۇشۇك مىياۋلاپتۇ. پادىچى قىزنىڭ سۆزلىرىنى ئەسلەپ، ئايپالتىنى راسلاپ تەييار بولۇپ تۇرغاندا، دۈە شىددەت بىلەن ئېتىلىپ كېلىپ بىر تال جەۋھەرجەم كۆچىتىنى يۇلۇپتۇ. پادىچى پالتا بىلەن دۈەنى غەزەپ بىلەن چېپىپتۇ، ئەمما دۈەنىڭ قېتىغمۇ كەلمەپتۇ. بۇ چاغدا پادىچىنىڭ پالتەسىنىڭ سېپى سۇنۇپ كېتىپتۇ. شۇنداق قىلىپ، پادىچى بىلەن دۈە بىر مەيدان جەڭ قىلىشىپتۇ. پالتەسىدىن ئايرىلىپ قالغان پادىچى دۈە يۇلۇپ تاشلىغان جەۋھەرجەم كۆچىتى بىلەن دۈەنى ئۇرغانكەن، دۈە قېچىپتۇ. پادىچى قوغلاپتۇ، دۈە ئۇچۇپ كۆزدىن غايىب بوپتۇ. بۇ جەڭدىن كېيىن پادىچى يىگىت ئايالىنىڭ «جەۋھەرجەم بولغاندا...» دېگەن سۆزىنى يەنە ئەسلەپتۇ ۋە جەۋھەرجەمنىڭ يۇلۇپ تاشلانغان نوتەسىغا قاراپ ئاھ ئۇرۇپتۇ. ئىككىنچى كۈنى يەنە خوراز چىللاپتۇ، تاي كىشنەپتۇ، ئىت ھاۋشىپتۇ، مۇشۇك مىياۋلاپتۇ. قورالسىز قالغان يىگىت جەۋھەرجەمنىڭ ھېلىقى نوتىسىنى قولىدا تۇتۇپ تەييار بولۇپ تۇرۇپتۇ. دۈە كەلگەن ھامان ئۇنى جەۋھەرجەم كۆچىتى بىلەن تازا كېلىشتۇرۇپ ئۇرغانكەن، دۈە ئىككى دومىلاپ ئۇچۇپ كېتىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن پادىچى يىگىت دۈەنىڭ ئۆزىدىن ئەمەس، جەۋھەرجەم كۆچىتىدىن قورقىدىغانلىقىنى چۈشىنىپ قاپتۇ. دۈە بىرنەچچە قېتىم كەلگەن بولسىمۇ، يىگىتنىڭ قولىدىكى جەۋھەرجەم نوتىسىنى كۆرگەن ھامان ئېلىشماي قايتىپ كېتىدىغان بوپتۇ. پادىچى يىگىتنىڭ جەۋھەرجەمگە بولغان ئىخلاسى كۈچەيىپ، ئۇنى ئاسراپ ئۆستۈرۈشكە باشلاپتۇ.

ئارىدىن يەنە ئىككى يىل ئۆتۈپتۇ. جەۋھەرجەم كۆچەتلىرى يوغىناپ يېڭى نوتا چىقىرىپتۇ. پادىچى يىگىتنىڭ قىزى يەتتە ياشقا كىرىپتۇ. ئۇ ئۆسكىلەڭگە كىرىپ جەۋھەرجەمنىڭ يېڭى نوتىلىرىغا كۆزى چۈشۈپ خۇشال بوپتۇ ۋە ئۇنى قۇچاقلاپتۇ. شۇ چاغدا ئاپىسىنىڭ «جەۋھەرجەم بولغاندا...» دېگەن سۆزى يادىغا يېتىپ، ئۇنىڭ بۇلاقتەك كۆزىدىن ئىختىيارسىز ئىككى تامچە ياش ئېقىپ جەۋھەرجەمنىڭ غولىغا تامچىلاپتۇ. شۇ چاغدا خوراز چىللاپتۇ، تاي كىشنەپتۇ، ئىت ھاۋشىپتۇ، مۇشۇك مىياۋلاپتۇ. پادىچى يىگىت ئەمدى جەۋھەرجەمنىڭ يوغان شېخىدىن كېسىپ راسلانغان توقمىقىنى تۇتۇپ تەييار تۇرۇپتۇ. بۇ قېتىم دۈە ئۇلارغا يېقىنلاشماي قۇيۇن چىقىرىپ، قۇم، شېغىل، توپىلارنى ئۇچۇرتۇپ جەۋھەرجەم دەرەخلىرىنى كۆمۈشكە باشلاپتۇ. پادىچى يىگىت دەرغەزەپكە كېلىپ، دۈە بىلەن ئېلىشىپ، ئۇنى جەۋھەرجەم توقمىقى بىلەن ئۇرۇپ قاچۇرۇپتۇ. دۈە كەتكەندىن كېيىن ئۇلار قۇم، شېغىللارنى ئادالاپ، جەۋھەرجەمنى زىيان - زەخمەتتىن ساقلاپ قاپتۇ.

ئىككىنچى يىلى پادىچىنىڭ قىزى ئۆسكىلەڭگە كىرىپ جەۋھەرجەمگە قاراپ، ئۇنىڭ شاخلىرىدا

بارماقتەك ـ بارماقتەك ئاپئاق نەرسلەرنىڭ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ ھەيران بوپتۇ، ئۇكسىنى چاقىرىپ ھېلىقى نەرسلەرنى كۆرسىتىپتۇ. پادىچىنىڭ ئوغلى جەۋھەرجەمگە چىقىپ ئۇ نەرسلەرنى يەرگە تاشلاپ-تۇ. قىز ئۇكىسى تاشلىغان نەرسلەرنى قولىغا ئېلىپ تارتقانىكەن، ئۇنىڭدىن سۈزۈك، ئىنچىكە يىپلار سوزۇلۇپ چىقىشقا باشلاپتۇ. ئىككى بالا ئۇ يان ئويلاپ، بۇ يان ئويلاپ بۇ ئىشنىڭ تېگىگە يېتەلمەپتۇ. ئەسلىدە پادىچى قىزنىڭ كۆزىدىن ئاققان سۈزۈك ئىككى تامچە ياشتىن پىلە قۇرتلىرى پەيدا بولغانىكەن، بۇ قۇرتلار جەۋھەرجەم يوپۇرماقلىرى بىلەن ئوزۇقلىنىپ غوزەك توقۇيدىكەن. بالىلار كۆرگەن يىپ ئەنە شۇ پىلە غوزىكىدىن چىققانىكەن. بالىلار دەسلەپ نېمە قىلىشنى بىلەلمەپتۇ. بىردىنلا پادىچىنىڭ قىزى بۇ يىپلاردىن بىرنەرسە توقۇشنى خىيال قىلىپ قاپتۇ. ئۇ ئۇكىسىنى قايىل قىلغاندىن كېيىن، بارچە پىلە غوزەكلىرىنى دەرەخنىڭ ئۇستىدىن ئالدۇرۇپ، يىپلىرىنى بىر ـ بىرىگە ئۇلاپ، دەسلەپ ئالقانچىلىك نەرسىنى توقۇپتۇ. بۇ ئىش ئۇكىسىغىمۇ يېقىپ قاپتۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇلار نەچچە قېتىم ھەپىلىشىپ يېرىم پارچە پالاس توقۇپ پۈتتۈرۈپتۇ.

ئەتىسى توخۇ چىللاپتۇ، تاي كىشنەپتۇ، ئىت ھاۋشىپتۇ، مۇشۇك مىياۋلاپتۇ. پادىچى يىگىت تەييار بوپتۇ. بۇ قېتىم دېۋە يەرگە چۈشمەي ئېگىزدە تۇرۇپلا ئاغزىدىن ئوت ئۇچقۇنلىرىنى چاچرىتىشقا باشلاپ-تۇ. بۇنىڭدىن دەرغەزەپكە كەلگەن پادىچى يىگىت جەۋھەرجەم نوتىسىنى ئېگىپ يا ياساپتۇ، ئۇششاق نوتە-لىرىنى كېيىپ ئوق قىلىپ، دېۋىگە قارىتىپ ئېتىپتۇ. گەرچە بۇ ئوقلار دېۋىنىڭ كۆكسىگە تەگمىگەن بولسىمۇ، ئۇنى قاتتىق يارىلاندۇرۇپتۇ. دېۋە يەنە كۆزىدىن غايىب بوپتۇ. شۇ چاغدا پادىچىنىڭ قىزى بىلەن ئوغلى ۋە ئۇلارنىڭ ئىتى بىلەن مۇشۇكى بالىلار توقۇغان ھېلىقى پالاسنىڭ ئۈستىدە تۇرغانىكەن، پالاس-قا جان كىرگەندەك بولۇپ كۆككە كۆتۈرۈلۈشكە باشلاپتۇ. پادىچى بۇ ئىشتىن ھەيران بولۇپ يا ئوقلىرى-نى تۇتقانچە تۇرغانىكەن، تاي كىشنىگىنىچە ئالدىغا كېلىپ توختاپتۇ. پادىچى تاينى مىنىپتۇ، شۇ ھامان تايمۇ ئۇچۇپتۇ، ئۇلارغا ئەگىشىپ خورازمۇ ئۇچۇپتۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇلار كۈھقاپقا بېرىپتۇ. ئۇلار نۇرغۇن غارلارنى تەكشۈرۈپ، ئاخىر قەپەسكە سولانغان ئايالنى تېپىپتۇ. پادىچى ئايالىنىڭ ئېيتقىنىغا ئاساسەن، ئىچكىرى ئۆڭكۈردە ئىگراپ ياتقان دېۋىنىڭ كۆكسىگە ئۆزى بىرگە ئەكەلگەن ئوقيا ئوقىنى ئېتىپ ئۇنى جەھەننەمگە ئۇزىتىپتۇ. دېۋىنىڭ بوينىدىكى ئاچقۇچلارنى ئېلىپ دېۋە تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنغان نۇرغۇن كىشىلەرنى ۋە ئۆز ئايالىنى قۇتقۇزۇپتۇ. شۇنداق قىلىپ، پادىچى يىگىت بىلەن ئۇنىڭ ئايالى تۇلپارغا، بالىلىرى ئۆزلىرى توقۇغان ئۇچار پالاسقا ئولتۇرۇپ ئۆز ماكانىغا قايتىپتۇ.

شۇ يىلى راستىنلا جەۋھەرجەم مېۋىگە كىرىپتۇ. پادىچى بىلەن ئايالى، ئۇلارنىڭ قىزى بىلەن ئوغ-لى تەملىك، شېرىن جەۋھەرجەمنى لەززەتلىنىپ يەپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ ماكاندا كىمۇ كۆلەمدە جەۋ-ھەرجەم ئۆستۈرۈلۈشكە باشلاپتۇ. كېيىنچە كىشىلەر ئۇنىڭ قوۋزىقىدىن قەغەزنى كەشپ قىپتۇ، يوپۇر-مىقدا پىلە قۇرتلىرىنى بېقىپ ئۆستۈرۈپ، كىمخاب، تاۋار ـ دۇردۇنلارنى توقۇيدىغان بوپتۇ، ئۇنىڭ غوللىرىدىن ھەر خىل چالغۇ ئەسۋابلارنى ياساپتۇ، نوتىلىرىدىن كەتمەنگە دەستە، ئوقيا ئوقلىرىنى يا-ساپتۇ. تۇرپان خەلقى كارىزلارنىڭ جالىرىغا ئۇنى ئىشلىتىدىغان، بالىلىرىغا كۆز تەگمەسۇن دەپ بۆ-شۇكلىرىنىڭ كەرگىلىرىنىمۇ ئۇنىڭ نوتىسىدىن ياسايدىغان بوپتۇ. كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىدىن قارىغاندا، ھازىرمۇ پېچان ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى قۇمۇقتا ئالتۇن خوراز چىللىغۇدەك، تۇلپار كىشنىگۇدەك، ئىت ھاۋشىغۇدەك، مۇشۇك مىياۋلىغۇدەك، بىر يىگىت بىلەن قىزنىڭ راۋابقا تەڭكەش قىلىپ ئېيتىلغان ياڭراق ناخشىسى ئاڭلانغۇدەك.

كېيىنكى ۋاقىتلاردا «جەۋھەرجەم» دېگەن بۇ نام ئۆزگىرىپ «جۇجەم[5]» بولۇپ قاپتۇدەك.

بادامنىڭ خاسىيتى

ميلادىيە VIII ئەسىردىن بۇرۇن تۈركىي تىللىق خەلقلەر تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ ئورخۇن، سېلىنگا دەريالىرىنىڭ بويلىرىدا، سىبىرىيىنىڭ كەڭ يايلاق، ئورمانلىقلىرىدا، بايقال كۆلىنىڭ چىمەنلىك قىرغاقلىرىدا ئىنتايىن راھەت ـ پاراغەت ئىچىدە ياشايدىكەن. بىراق، مەلۇم يىللارغا كەلگەندە تاسادىپىي ئوردوس يايلىقى تەرەپتە ۋابا كېسىلى تارقىلىپ، ھەش ـ پەش دېگۈچە پۈتكۈل شەرقىي شىمالى ئاسىيانىڭ ھەممە يېرىنى دېگۈدەك قاپلاپ كېتىپتۇ. خەلق تۈركۈم ـ تۈركۈم ئۆلۈشكە باشلاپتۇ. ئاۋات بازار، سەھرا، يايلاقلار مۇسىبەتكە چۆكۈپتۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە، قىرغىزلارنىڭ دەھشەتلىك ئۇرۇشى، ئوردا ئىچىدىكى ھاكىمىيەت تالىشىشلار ئەۋج ئېلىپ كېتىپ، ساناقسىز كىشىلەر ئۆلۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ دىيار خارابلىككە قاراپ يۈزلىنىشكە باشلاپتۇ.

بىر كۈنى ئىلتەرىش خاقان ۋەزىر تۇنيۇقۇقا كىمدەكىم خەلقىنىڭ بېشىغا كەلگەن ۋابا ئاپىتىدىن ساقلاپ قالغۇدەك بىرەر دورا ـ دەرمەك تاپالىسا، بويى بىلەن تەڭ ئالتۇن بېرىپ ئوردىدا يارىدەمچى ۋەزىرلىك ئۇنۋانىنى بېرىدىغانلىقى ھەققىدە يارلىق چۈشۈرۈش پەرمانىنى بېرىپتۇ.

خانىنىڭ پەرمانىغا بىنائەن ۋەزىر تۇنيۇقۇق دەرھال نەچچە نۇسخا يارلىق تەييارلاپتۇ. نەچچە يۈز ئاتلىق جاكارچىغا ئەمر قىلىپ، دۆلەت تەۋەلىكىدىكى ھەممە يەرنى ئارىلاپ ۋابا كېسىلىنى ساقايتىشنىڭ بىرەر ئۇنۇملۈك دورىسى ياكى ئۇسۇلىنى بىلىدىغان تېۋىپ تېپىشقا ماڭدۇرۇپتۇ.

ئارىدىن ئون ئۈچ كۈن ئۆتۈپ، ئالتايدىكى ئالتۇن ئوردا ئىچىدە كۆزى كۆرمەس بىر تېۋىپنىڭ ۋابا كېسىلىنى داۋالاش ھەققىدىكى تەكلىپى تۇنيۇقۇق ۋەزىرگە مەلۇم بوپتۇ. تېۋىپنىڭ تەكلىپىدە ۋابا كېسىلىگە ئۇچرىغۇچى بىمار ئۈچ كۈندىن يەتتە كۈنگىچە ھەر كۈنى يەتتە تالدىن بادام مېغىزىنى يەپ، ئارقىدىن بىر تاۋاق سۈت ئىچسە، چوقۇم ساقىيىدىغانلىقى ئېيتىلغانىكەن.

تۇنيۇقۇق ۋەزىر پۈتۈن دۆلەتكە ۋابا كېسىلىگە مۇپتىلا بولغۇچى بىمارلارغا بادام مېغىزى يېدۈرۈش لازىملىقى ھەققىدە پەرمان جاكارلاپتۇ. ئارىدىن بىر ھەپتە ۋاقىت ئۆتۈپ تەرەپ ـ تەرەپتىن خۇش خەۋەر كېلىشكە باشلاپتۇ. خەۋەردە بادام مېغىزىنىڭ راستتىنلا ۋابا كېسىلىگە شىپا بولىدىغانلىقى، ھەتتا بادام مېغىزى تېپىلمىسا، بادام دەرىخىنىڭ يوپۇرماقلىرىنى يېسىمۇ مەنپەئەت قىلىۋاتقانلىقى ئېيتىلىپتۇ. بۇ خۇش خەۋەر قۇلاقتىن ـ قۇلاققا يېتىپ، بىردەمدىلا ئىچكى توققۇز ۋە تاشقى توققۇز قەبىلە خەلقىگە مەلۇم بوپتۇ، سىبىرىيىدىكى يەنسەي دەرياسى بويىدىن غەربتىكى باغداتقىچە ھەممە كىشى بادام مېۋىسىنىڭ خاسىيىتىنى ئاڭلىشىپتۇ.

ئىلتەرىش خاقان تۇنيۇقۇقتىن بۇ ئەھۋالنى ئۇقۇپتۇ، شۇنداقلا پۈتۈن دۆلەت، خانلىق تەۋەسىدە بادام مېغىزىنىڭ ئالتۇندىن نەچچە ھەسسە ئۈستۈن باھاغا كۆتۈرۈلۈپ كەتكەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىلتەرىش خاقان پۈتۈن مەملىكەت خەلقىگە ھەربىر پۇقرانىڭ ئون تۈپتىن بادام دەرىخى ئەھيا قىلىشى ھەققىدە پەرمان چۈشۈرۈپتۇ. ئىككى يىلدىن كېيىن بۇ مەملىكەت تەۋەسىدىكى پۇقرالار ۋابا كېسىلىنىڭ ئاپىتىدىن قۇتۇلۇپتۇ. ئالتايدىكى ئالتۇن ئوردا ئەتراپىدىكى بىر يايلاقتا ناھايىتى كاتتا بادامزارلىق بەرپا بوپتۇ.

ئۆزلىرىنىڭ ھاياتىنى قوغداپ قېلىشتا بادامنىڭ شۇنچىۋالا زور ئەھمىيەتكە ئىگە بولغانلىقىنى بىلگەن خەلق بادام دەرىخىنى كۆز گۆھىرىدەك ئەتىۋارلايدىغان، ئاۋۇتىدىغان، ئاسرايدىغان بولۇپلا قالماستىن، بەلكى پىشىپ يېتىلگەن بادام مېۋىسىنىڭ شەكلىنى رەختلەرگە چۈشۈرۈپ زەدىۋال قىلىپ ئۆيلىرىگە تارتىۋالىدىغان، بىناكارلىق ئىشلىرىدىكى نازۇك نەقىشلىرىگە بادامنىڭ شەكلىنى چۈشۈرىدىغان، ھەتتا پالتا، كەكە، چوت سوقىدىغان تۆمۈرچىلەرمۇ ياسىغان سايمانىنىڭ يۈزىگە بادامنىڭ شەكلىنى چېكىپ چىقىرىدىغان بوپتۇ.

ھازىرمۇ كىشىلەر بادام شەكلى چۈشۈرۈلگەن دوپپىلارنى كىيىشىدۇ ۋە ئۇنى «بادامدوپپا» دەپ ئاتاشىدۇ.

ئۇزۇمنىڭ تارقىلىشى

ھەممىدە ئۆتكەن تەڭرىقۇت شانشات ئاستانىدا ئۇزۇم يەپ ئولتۇرۇپ ئويلىنىپ قاپتۇ ۋە سوراپتۇ:

— ئېيتىڭلارچۇ، بۇ ئۇزۇملەر دەسلەپ نەدە پەيدا بولغاندۇ؟

بۇ سوئالغا ھېچكىم جاۋاب بېرەلمەپتۇ. شانشات دەرغەزەپ بىلەن پەرمان قىپتۇ:

— ئەجەبا، شۇنچە دانىشمەنلىرىم بۇنى بىلمىسە ! بۇ سوئالىمغا جەزمەن جاۋاب تاپقايسىلەر !

توققۇز ۋەزىر ناھايىتى خىجالەت بوپتۇ. تەڭرىقۇت دەرھال پۇتۇن يۇرتقا ئەمر قىپتۇ، لېكىن پۇتۇن يۇرتتا ھېچكىم بىلمەپتۇ. بېشىبالىقا كىشى ئەۋەتىلىپتۇ، جاۋاب بولماپتۇ. دەشتىئاتاغا كىشى ئەۋەتىلىپتۇ، جاۋاب بولماپتۇ. كۈسەنگە كىشى ئەۋەتىلىپتۇ، جاۋاب بولماپتۇ. قەشقەردىن «ئۇزۇم دەسلەپ ئۇدۇندا پەيدا بولغانمىش» دېگەن جاۋاب كەپتۇ. ئۇدۇنغا ئەلچىلەر ماڭدۇرۇلۇپتۇ.

ئۇدۇن خانى ئاستانىغا بىر دانىشمەننى ئەۋەتىپتۇ. دانىشمەن شانشات خانغا مۇنداق بىر رىۋايەتنى ئېيتىپ بېرىپتۇ:

قەدىمدە ئىدىقۇت خانى رەستىلەر ئارىلاپ ئۇدۇندىن كەلگەن سودىگەرلەرنى ئۇچرىتىپتۇ. ئۇلار توققۇز تۆگىگە نوم، توققۇز قېچىرغا بۆكەن مۇڭگۈزى بىلەن قاشتېشى، توققۇز ئېشەككە مەرۋا-يىتتەك سۈپسۈزۈك مېۋە ئارتىۋېلىشقانىكەن. خان سودىگەرلەردىن سوراپتۇ:

— بۇ نېمە نەرسىلەر؟ قايان ماڭدىڭلار؟

سودىگەرلەر تەزىم بەجا كەلتۇرۇپ جاۋاب بېرىپتۇ:

— تۆگىگە ئارتىلغىنى خانبالىقا سوۋغىتىمىز، قېچىرغا ئارتىلغىنى خانبالىقتىكى سودىمىز، ئېشەككە ئارتىلغىنى يول ئۈستىدىكى ئوزۇقىمىز.

— ئالدىنقى ئىككىسىنى بىلەرمەن، ئەمما ئوزۇقۇڭلار نېمىدۇ؟

سودىگەرلەر توققۇز مىس لېگەنگە ئۇنى سېلىپ خانغا ھەدىيە قىلىپ دەپتۇكى:

— بۇ ئۇدۇننىڭ تاتلىق مېۋىسى ئۇزۇمدۇر.

دانە ـ دانە مەرۋايىتتەك يۇمىلاق، قاشتېشىدەك سۈپسۈزۈك بۇ مېۋە خانغا ياراپ قاپتۇ. ئۇ خانلىق ئوردىغا پەرمان قىپتۇ:

— بۇ شېرىن ئۇزۇمنى ئىدىقۇت دىيارىدا بىنا قىلغايسىلەر !

توققۇز نەپەر يىگىت ئاتلىرىنى ئېگەرلەپ تەييارلىنىپتۇ. پۇتۇن ئەل ـ يۇرت نۇرغۇن سوۋغاتلار

بىلەن ئۇزىتىشقا چىقىپتۇ، يىگىتلەرنىڭ خوتۇنلىرى ھەم سۆيگەنلىرى ھەربىرىگە گۈل چېكىلگەن تاۋار ياغلىق يوللۇق قىپتۇ. ھەر يىگىتكە بەشتىن ئات قوشۇپ بېرىلىپتۇ.

يىگىتلەر كۈنچىقىشنى سول قولىغا، كۈنپېتىشنى ئوڭ قولىغا نىشان قىلىپ سەپەر قىلىپتۇ. كارۋان يولى دەشتى چۆلگە كەلگەندە ئىز يوقىلىپتۇ. ئۇلار مۇشەققەت ئىچىدە يۈز كۈن يول يۈرۈپ ئۇدۇن دىيارىغا ئۇلىشىپتۇ. ئۇدۇن خانى ئىدىقۇت خانىنىڭ سالام ـ سوۋغىتىنى قوبۇل قىلىپتۇ، يىگىتلەرگە كاتتا زىياپەت، سوۋغاتلار بېرىپتۇ ھەمدە ئىدىقۇت خانىنىڭ ئىلتىماسىغا مۇۋاپىق ئۇزۇم كۆچەتلىرىدىن بېرىپتۇ.

يىگىتۈپشى مۇراجىئەت قىپتۇ:

ــ يارەنلەر، خانىنىڭ يارلىقىنى بەجا قىلىش ئۈچۈن كۆكلەمگە ئۇلىشىپ يۈرتقا قايتىمىقىمىز لازىمدۇر. ھازىر ئىختىيارىمىزدا ئاتمىش كۈن قالدى. يولنى بىر قاتلاپ تېز يۈرەيلى. جان ـ جىگەرلىرىمىز بىزنى كۈتمەكتە.

ئۇلار كەمەرلىرىنى تارتىشىپ سەپەرگە ئاتلىنىپتۇ. توققۇز كۈن يول يۈرگەندە بورانغا دۇچ كەپتۇ. تۆگىلەرگە ئارتىلغان كۆچەتلەرنى بوران ئۈچۈرۈپ كېتىپتۇ. ئۇلار كەينىگە قايتىپ يەنە ئۇدۇن دىيارىغا كەپتۇ. ئۇدۇن خانى يەنە ئۇزۇم كۆچەتلىرىدىن بېرىپتۇ.

ئۇلار كۆچەتلەرنى كىگىزلەرگە يۆگەپ، تۆگىلەرگە ئارتىپ مېڭىپتۇ. توققۇز كۈن يول يۈرۈپ يەنە بوراڭا ئۇچراپتۇ. قۇرغاق شامالدا كۆچەتلەر تامام قۇرۇپ كېتىپتۇ. ئۇلار يەنە كەينىگە يېنىپتۇ.

يىگىتلەرنىڭ بېشى قېتىپتۇ، ئۇدۇن ئەھلى باش قاتۇرۇپتۇ. ئاپئاق ساقاللىق دانىشمەن بوۋاي ئەقىل كۆرسىتىپتۇ، ھەممە ئۇنى ماقۇل كۆرۈپتۇ. ھازىرلىقلار باشلىنىپتۇ.

ئۇدۇن خانى ئوردىدىكى گۈل ئۆستۇرۇلگەن توققۇز دانە ئىدىشنى بوشتىپ بېرىپتۇ. توققۇز يىگىت توققۇز ئىدىشقا توققۇز تۇپ ئۇزۇم كۆچىتىنى توپىسى بىلەن كۆچۈرۈپتۇ. ئۇلار يول بويى سۇغىرىپ مېڭىش ئۈچۈن توققۇز تۇلۇمغا سۇ قاچىلاپ توققۇز تۆگىگە ئارتىپ، ئۆزلىرى توققۇز ئارغىماقىقا مىنىشىپ سەپەرگە ئاتلىنىپتۇ. ئۇدۇن خانى ئاقيول تىلەپ دۇئا قىپتۇ.

يىگىتلەر توققۇز كۈن يول يۈرۈپ تەكلىماكاننىڭ قۇم بورانلىرىغا يەنە يولۇقۇپتۇ. ئىدىشتىكى كۆچەتلەرنى سۇغىرىپ مېڭىپ دەشتى چۆلدىن ئامان ـ ئېسەن ئۆتۈپ كېتىپتۇ. يېرىم يولغا كەلگەندە ئوزۇق تۈگەپتۇ، يىگىتلەر ئاتلىرىنى سويۇپ ئوزۇقلىنىپتۇ. سۇ تۈگەپتۇ، كۆچەتلەر سولىشىشقا باشلاپتۇ.

يىگىتۈپشى بۇيرۇپتۇ:

ــ ئەي يارەنلەر، تۆگىلەرنى بىر ـ بىرلەپ سويۇڭلار، ئۇنىڭ قارنىدىكى سۇ بىلەن كۆچەتلەرنى سۇغارغايسىلەر، گۆشىنى بولسا ئوزۇق قىلارمىز.

يىگىتلەر شۇ بويىچە بېجىرىپتۇ. توققۇز كۈنلۈك يول قالغاندا قاتتىق يامغۇر يېغىپتۇ. ئۇلار چۆلدە تۇنەپتۇ. قىيان بېسىپ كەپتۇ. يىگىتۈپشى نار تۆگىنىڭ چۈلۈۋرىنى يۇلغۇنىڭ يىلتىزىغا مەھكەم باغلاپ، ئۆزى ئىدىشنى چىڭ قۇچاقلاپ تاڭغىچە ئۇنى ئامان ساقلاپ قاپتۇ. قالغان يىگىتلەر ئىز ـ دېرەكسىز يوقىلىپتۇ. قىيان كۆچەتلەرنى يىراقلارغا ئېقىتىپ كېتىپتۇ. قىيان توختاپ ھەممە يەر تونۇر-دەك قىزىپ كېتىپتۇ. يىگىتلەر بىر ـ بىرىنى ئىزدەپ تېپىشىپتۇ. ساق قالغان بىر ئىدىش كۆچەتنى كۆرۈپ شادلىقتا كۆز يېشى قىلىشىپتۇ. خانىنىڭ پەرمانى، ئەل ـ يۇرتنىڭ ئارمانى، سۆيگەنلەرنىڭ سېغىنىشى ئۇلارغا مەدەت بوپتۇ. ئۇلار نار تۆگىنى يېتىلەپ يەنە مېڭىشىپتۇ. ئۇچ كۈنلۈك يول قالغاندا

بىلەن ئۇزىتىشقا چىقىپتۇ، يىگىتلەرنىڭ خوتۇنلىرى ھەم سۆيگەنلىرى ھەربىرىگە گۈل چېكىلگەن تاۋار ياغلىق يوللۇق قىپتۇ. ھەر يىگىتكە بەشتىن ئات قوشۇپ بېرىلىپتۇ.

يىگىتلەر كۈنچىقىشنى سول قولىغا، كۈنپېتىشنى ئوڭ قولىغا نىشان قىلىپ سەپەر قىلىپتۇ. كارۋان يولى دەشتى چۆلگە كەلگەندە ئىز يوقىلىپتۇ. ئۇلار مۇشەققەت ئىچىدە يۈز كۈن يول يۈرۈپ ئۇدۇن دىيارىغا ئۇلىشىپتۇ. ئۇدۇن خانى ئىدىقۇت خانىنىڭ سالام - سۇۋغىتىنى قوبۇل قىلىپتۇ، يىگىتلەرگە كاتتا زىياپەت، سوۋغاتلار بېرىپتۇ ھەمدە ئىدىقۇت خانىنىڭ ئىلتىماسىغا مۇۋاپىق ئۇزۇم كۆچەتلىرىدىن بېرىپتۇ.

يىگىتۈشى مۇراجىئەت قىپتۇ:

— يارەنلەر، خانىنىڭ يارلىقىنى بەجا قىلىش ئۈچۈن كۆكلەمگە ئۇلىشىپ يۈرتقا قايتمىقمىز لازىمدۇر. ھازىر ئىختىيارىمىزدا ئاتمىش كۈن قالدى. يولنى بىر قاتلاپ تېز يۈرەيلى. جان - جىگەرلىرىمىز بىزنى كۈتمەكتە.

ئۇلار كەمەرلىرىنى تارتىشىپ سەپەرگە ئاتلىنىپتۇ. توققۇز كۈن يول يۈرگەندە بورانغا دۇچ كەپتۇ. تۆگىلەرگە ئارتىلغان كۆچەتلەرنى بوران ئۇچۇرۇپ كېتىپتۇ. ئۇلار كەينىگە قايتىپ يەنە ئۇدۇن دىيارىغا كەپتۇ. ئۇدۇن خانى يەنە ئۇزۇم كۆچەتلىرىدىن بېرىپتۇ.

ئۇلار كۆچەتلەرنى كىگىزلەرگە يۆگەپ، تۆگىلەرگە ئارتىپ مېڭىپتۇ. توققۇز كۈن يۈرۈپ يەنە بوراغا ئۇچراپتۇ. قۇرغاق شامالدا كۆچەتلەر تامام قۇرۇپ كېتىپتۇ. ئۇلار يەنە كەينىگە يېنىپتۇ.

ئۇدۇن خانى ئوردىدىكى گۈل ئۆستۈرۈلگەن توققۇز دانە ئىدىشنى بوشتىپ بېرىپتۇ. توققۇز يىگىت توققۇز ئىدىشقا توققۇز تۇپ ئۇزۇم كۆچىتىنى توپىسى بىلەن كۆچۈرۈپتۇ. ئۇلار يول بويى سۇغىرىپ مېڭىش ئۈچۈن توققۇز تۇلۇمغا سۇ قاچىلاپ توققۇز تۆگىگە ئارتىپ، ئۆزلىرى توققۇز ئارغىماقتا مىنىشىپ سەپەرگە ئاتلىنىپتۇ. ئۇدۇن خانى ئاقيول تىلەپ دۇئا قىپتۇ.

يىگىتلەر توققۇز كۈن يول يۈرۈپ تەكلىماكانىڭ قۇم بورانلىرىغا يەنە يولۇقۇپتۇ. ئىدىشتىكى كۆچەتلەرنى سۇغىرىپ مېڭىپ دەشتى چۆلدىن ئامان - ئېسەن ئۆتۈپ كېتىپتۇ. يېرىم يولغا كەلگەندە ئوزۇق تۈگەپتۇ، يىگىتلەر ئاتلىرىنى سويۇپ ئوزۇقلىنىپتۇ. سۇ تۈگەپتۇ، كۆچەتلەر سولىشىشقا باشلاپتۇ.

يىگىتۈشى بۇيرۇپتۇ:

— ئەي يارەنلەر، تۆگىلەرنى بىر - بىرلەپ سويۇڭلار، ئۇنىڭ قارنىدىكى سۇ بىلەن كۆچەتلەرنى سۇغارغايسىلەر، گۆشىنى بولسا ئوزۇق قىلارمىز.

يىگىتلەر شۇ بويىچە بېجىرىپتۇ. توققۇز كۈنلۈك يول قالغاندا قاتتىق يامغۇر يېغىپتۇ. ئۇلار چۆلدە تۇنەپتۇ. قىيان بېسىپ كەپتۇ. يىگىتۈشى نار تۆگىنىڭ چۈلۈۋرىنى يۇلغۇنىڭ يىلتىزىغا مەھكەم باغلاپ، ئۆزى ئىدىشنى چىڭ قۇچاقلاپ تاڭغىچە ئۇنى ئامان ساقلاپ قاپتۇ. قالغان يىگىتلەر ئىز - دېرەكسىز يوقىلىپتۇ. قىيان كۆچەتلەرنى يىراقلارغا ئېقىتىپ كېتىپتۇ. قىيان توختاپ ھەمە يەر تونۇرەك قىزىپ كېتىپتۇ. يىگىتلەر بىر - بىرىنى ئىزدەپ تېپىشىپتۇ. ساق قالغان بىر ئىدىش كۆچەتنى كۆرۈپ شادلىقتا كۆز يېشى قىلىشىپتۇ. خانىنىڭ پەرمانى، ئەل - يۇرتنىڭ ئارمانى، سۆيگەنلەرنىڭ سېغىنىشى ئۇلارغا مەدەت بوپتۇ. ئۇلار نار تۆگىنى يېتىلەپ يەنە مېڭىشىپتۇ. ئۇچ كۈنلۈك يول قالغاندا

ئاخىرقى تۆگىنى سويۇپ كۆچەتنى سۇغىرىپتۇ، گۆشىنى يەپتۇ. يەنە مېڭىپتۇ. يۇرتنىڭ پۇرىقى يىراق-تىن دىماغقا ئۇرۇلغاندا، ھەممە ھالسىزلىنىپ بىر - بىرلەپ يىقىلىپتۇ.

ئىدىقۇت خانى كۇتۇپ - كۇتۇپ تاقىتى تاق بوپتۇ، ئەل - يۇرت قىرانلىرىنى سېغىنىپتۇ. خوتۇن - قىزلار سۇغا چىققانلىرىدا قۇمغاننى قويۇپ ئۇدۇن ياقتا تەلپۈنۈپتۇ. خان پەرمان قىپتۇ:

— يىگىتلەرنىڭ كېلەر قەرەلى نېكەم يەتتى، يۇرت ئالدىغا چىققاي!

ئەل - يۇرت يېتىپ كېلىپ كۆرۈپتۇكى، يىگىتلەر ئىدىشنى چۆرىدەپ ھوشسىز ياتقان. يىگىتلەر-نىڭ ئاغزى نەملىنىپتۇ، ئۇلار ئېسىگە كەپتۇ. خوتۇن - قىزلار يىگىتلىرىنىڭ باغرىغا ئۆزىنى ئېتىپتۇ. ھەممە خۇشاللىق ئىچىدە ئۇسسۇل ئويناپ، ناخشا ئېيتىپتۇ. ئۇلار ئىدىشتىكى ئۇزۇم كۆچىتىنى بېشىدا كۆتۇرۈپ ئوردىغا كەپتۇ.

يىگىتلەرگە تارتۇق تارتىلىپتۇ، ئۇلارغا خانلىق يەرلەردىن، كارىزلاردىن بۆلۈپ بېرىلىپتۇ. ئۇزۇم كۆچىتى كۆكلەپ چىقىپتۇ. يىگىتلەر ئۇنى قەلەمچە قىلىپ كۆچۈرۈپ تىكىپتۇ.

يىل ئۆرۈلۈپ ئىدىقۇت دىيارىنىڭ ئۇزۇمى پىشىپتۇ. خان ئۇنىڭغا ئېغىز تېگىپتۇ، بۇ ئۇزۇم بەكلا تاتلىقكەن. خان پەرمان چىقىرىپتۇ:

— ئەي يۇرتداشلىرىم، بۇ شېرىن مېۋىنى بۇيۇك توققۇز ئۇيغۇر ئېلىنىڭ پۈتۈن دىيارىغا كۆچۈر-گەيسىلەر!

ئەلقىسسە، پادىشاھنىڭ پەرمانى بەجا بولۇپ، بۇ دىياردا ئۇزۇم باغلىرى پەيدا بوپتۇ.

غازى ئەمەت سىزغان

«سامساق»دىكەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى

ئۇرۇن بىر ئايال بولغانكەن، ئۇ ئايالنىڭ بىر بالىسى بار ئىكەن. بىر كۈنى ئۇ ئايال ئاش ئەتمەكچى بولۇپ، كۆكتاتلىقتىن كۆكتات ئەكىرىپتۇ. كۆكتاتلارنى ئاقلاۋېتىپ ئۇنىڭ ئاـ رىسىدا بىر خىل ياۋا ئوتنىڭ بارلىقىنى كۆرۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇنى ئاشقا سالماقچى بوـ لۇپ ئاقلاپتۇ. ئۇنى ئايالنىڭ بالىسى كۆرۈپ: «ئاپا، بۇ نېمە؟ ئاچچىقمۇ ياكى تاتلىقمۇ؟» دەپ سوراپتۇ. «بىلمەيمەن» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ئاپىسى. بالا بۇ ئوتنىڭ ئاچچىق ياكى تاتلىق ئىكەنلىكىنى بىلىپ باقـ ماقچى بولۇپ ئازراق يەپ بېقىپتۇ ۋە بالىلارچە تىل بىلەن: «ئاپا، بۇ نەرسىنى ئاشقا سامساق بولغۇدەك، ئاچچىق ئىكەن» دەپتۇ. «ئاچچىق بولسا مەيلى، بالام» دەپتۇ ئاپىسى. «سامساق، جېنىم ئاپا، ئاشقا سامساق» دەپ ئەركىلەپ يالۋۇرۇپتۇ بالا.

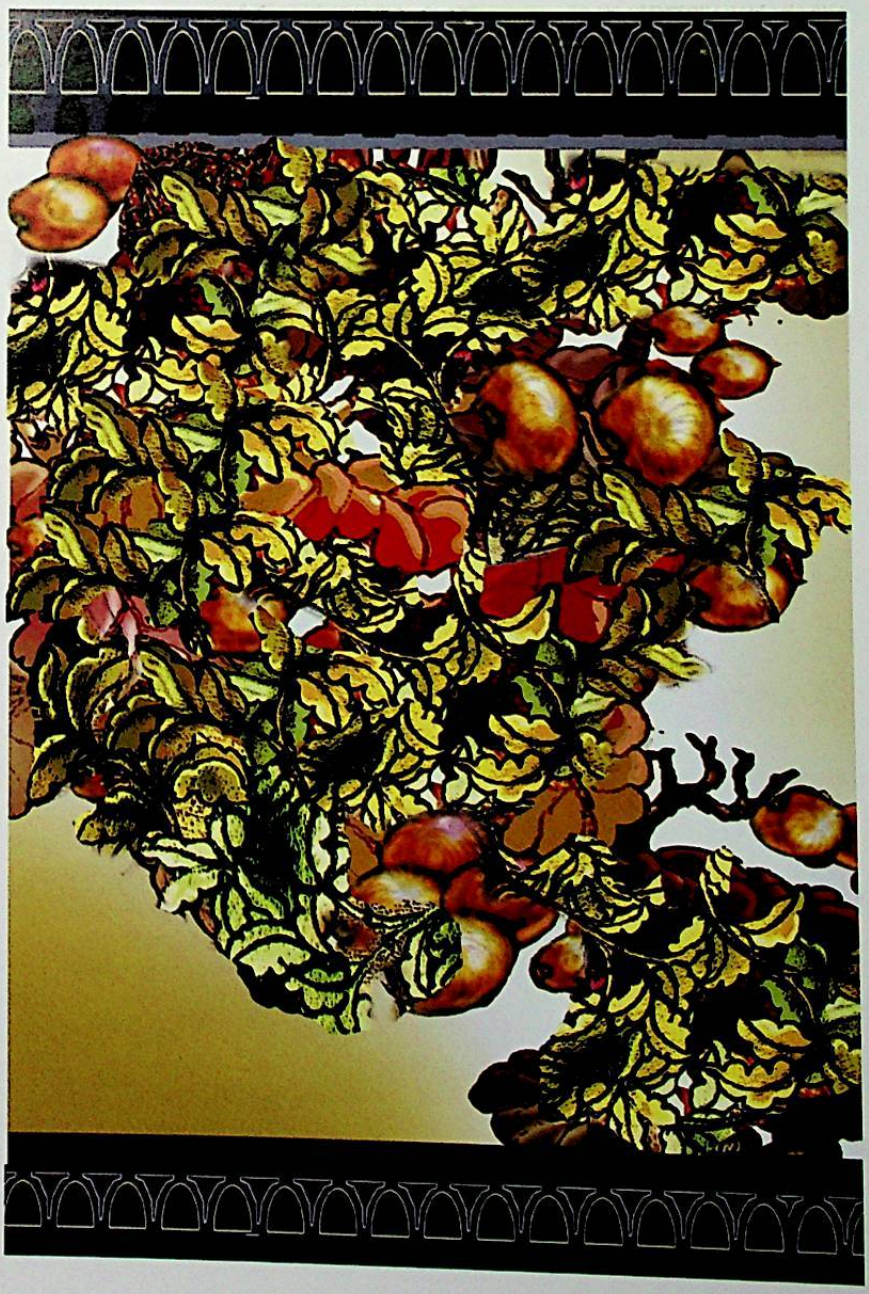
شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ كۆكتاتنىڭ ئىسمى «سامساق» بولۇپ قاپتۇ. ئەسلىي بۇ ئىسىم «سالماساق» سۆزىنىڭ بالىلارغا خاس بۇزۇپ ئېيتىلىشىدىن پەيدا بولغانكەن.

پەنسىڭ نېمىشقا سۇيى يوق

ئۇنلەرنىڭ بىرىدە لوقمان ھېكىم بارلىق مېۋىلەرنى يىغىپ، ئۇلاردىن ئۆزلىرىنىڭ قانداق كېسەلگە شىپا بولىدىغانلىقىنى سوراپتۇ. مېۋىلەر بىر - بىرلەپ پىكىر بايان قىلىپ، قانداق كېسەلگە شىپا بولىدىغانلىقىنى ئېيتىشىپتۇ. بىراق، لوقمان ھېكىم تەرىپىدىن ئۇ-يۇشتۇرۇلغان بۇ مەرىكىگە ئۆزى سۇلۇق، يۇپيۇمىلاق، چىرايلىق كەلگەن بېھى بارغىلى ئۇنىماپتۇ ۋە ئۆز خاسىيىتىنى سىر تۇتماقچى بوپتۇ. بۇ ئىشتىن لوقمان ھېكىمنىڭ قاتتىق ئاچچىقى كەپتۇ. ئۇ غەزەپ بىلەن بېھىنىڭ ئالدىغا بېرىپ:

— ھەي بېھى، سەن نېمە ۋەجىدىن مېنىڭ ئالدىمغا كەلمەيسەن؟ — دەپتۇ. بېھى مىيىقىدا كۈلۈپ قويۇپ:

— ئى لوقمان، مەن داۋالىيالمايدىغان كېسەل يوق. مەندە ئۆلگەن ئادەمنى تىرىلدۈرگۈدەك قۇدرەت تۇرۇقلۇق، سېنىڭ بۇنداق سوئالىنى سورىشىڭ مەن ئۈچۈن ھاقارەت ئەمەسمۇ! شۇڭا، شۇنى ئېيتىپ قويايكى، ئەگەر سەن بىرەر كېسەل ئۈستىدە ئىلاجسىز قالغۇدەك بولساڭ، دەرھال مېنىڭ ئالدىمغا كەل! — دەپتۇ. بۇنىڭدىن ئاچچىقلىنىپ يىرىلغۇدەك بولغان لوقمان ھېكىم بېھىنى قامالاپ تۇرۇپ:

— سەن تېخى مېنى كۆزگە ئىلمىغۇدەك بولۇپ كەتتىڭمۇ؟! — دەپتۇ - دە، ئۇنىڭ بۇرنىنى سقىۋېتىپتۇ. شۇ ھامان بېھىنىڭ بۇرنىدىن كوركىراپ سۇ ئېقىپتۇ ۋە ئۇنىڭ بۇرنىدا لوقمانىڭ بەش بارمىقىنىڭ ئىزى قاپتۇ. بېھى شۇ ئاغرىپ ياتقانچە ئەسلىگە كېلەلمەي، تا ھازىرغىچە رەڭگى سېرىق، سۇيى يوق، قۇرغاق بولۇپ قاپتۇ.

چامغۇر

1

ـۇرۇن بىر دېھقان ئۆتكەنىكەن. ئۇ چەرچەن دەريا‌سى بويىدا بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىتۇ. كۈزلۈكى بۇغدايىنى ئورۇپ، بىر ھەپتىدىن كېيىن ئېكىزلىكتا بىر خىل ئوت ئۈنۈپ چىقىپتۇ. دېھقان بۇ ئوتنى كەتمەن بىلەن ئاغدۇرۇپ قارىسا، بۇ ئوتنىڭ يىلتىزى تۈخۈمدەك يۇمىلاق ئىكەن. دېھقان بۇ نېمە بولغىيتى دەپ تۇرغاندا، دېھقاننىڭ خوتۇنى ئۈنى سۇدا يۇيۇپتىكەن، ئا‌قىرىپتۇ. دېھقاننىڭ ئوغلى بىر چىشلەم يەپتىكەن، تەمى چۈچۈمەل تېتىپتۇ. ئوغلى دادىسىغا: «بۇ غورد‌ەك چۈچۈمەل ئىكەن» دەپتۇ. دېھقان توپا ـ چالما ئارىسىدىن چىققان بۇ نەرسىنى نېمىدەپ ئاتاشنى بىلمەي تۇرغانىكەن، خوتۇنى: «چالما غورىسى ئىكەن» دەپتۇ. ئۈنى يىغۇۋېلىپ، گۆش بىلەن قوشۇپ پىشۇرۇپ يەپ كۆرسە، بەك مەززىلىك تېتىپتۇ.

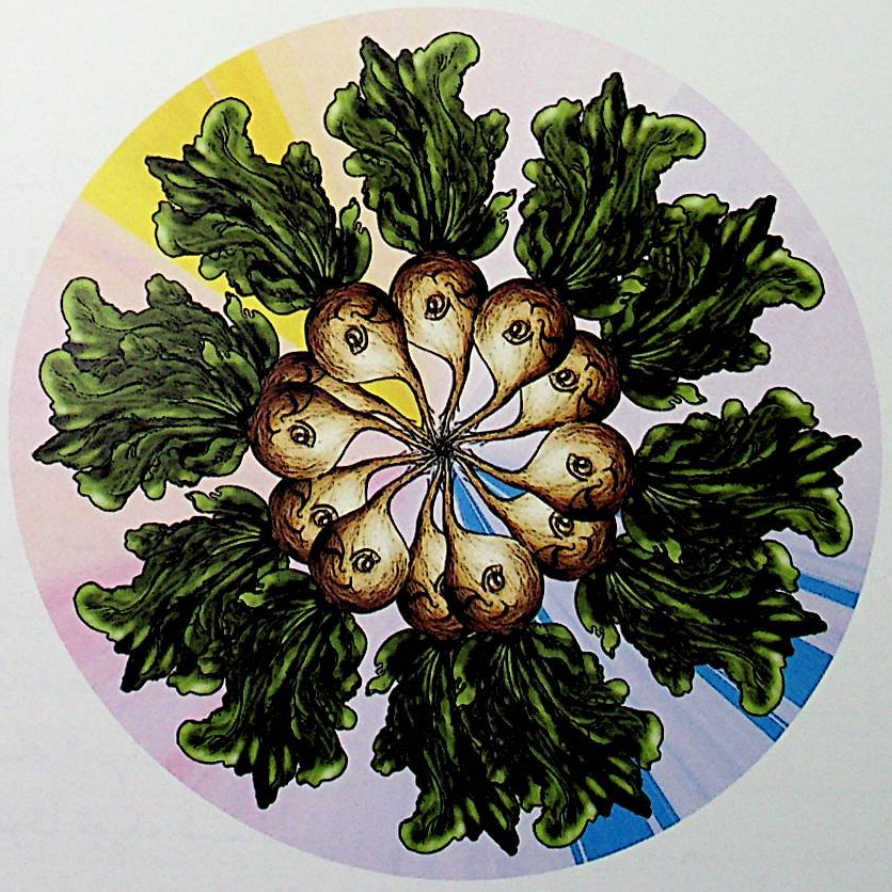
بۇ كۆكتات ئاغدۇرۇلغان يەردىكى توپا ـ چالما ئارىسىدىن چىققان بولغاچقا، كىشىلەر دەسلەپ ئۈنى «چالما غورا» دەپ ئاتاپتۇ. «چالما غورا» دېگەن بۇ سۆز كېيىن بارا ـ بارا ئۆزگىرىپ «چامغۇر» بولۇپ قالغانىكەن.

2

قەدىمكى زاماندا ھەمىدان دېگەن شەھەردە مۇستاپا دېگەن بىر تېۋىپ ئۆتكەنىكەن. ئۇ تۆت يۈزدىن ئارتۇق شاگىرت يېتىشتۇرۇپ چىقىپتۇ. ئۇ ئۆزىنى دۇنيادىكى ئەڭ بىلىملىك تېۋىپ دەپ قاراپ، شا‌گىرتلىرىم جاي ـ جايلارغا بارسا، ھەرقانداق تېۋىپلارنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ، يەرلىك تېۋىپلار كارغا يارىمايدۇ، دەپ ئۆزىگە تەمەننا قويىدىكەن. مۇستاپا ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا شاگىرتلىرىنى يىغىپ، ئۇلارنىڭ ئىگىلىگەن داۋالاش كەسپىگە ئاساسەن، مەلۇم بىر خىل كېسەللىك كۆپ كۆرۈلۈشى مۇمكىن دېگەن يەر‌لەرگە ئەۋەتىپ ۋە شۇ يەردە كېسەل داۋالاپ، نام چىقىرىپ، ئۆزىنىڭ ئابرۇيىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش لازىم‌لىقىنى جېكىلىمەكچى بوپتۇ. دەسلەپ ئۇ ئۆپكە كېسەللىكى بويىچە ماھىر تېۋىپ بولۇپ يېتىشكەن سا‌يىت دېگەن شاگىرتىنى ئالدىغا چاقىرىپ، ئۈنىڭغا: «ئەھۋالدىن قارىغاندا قەشقەر دېگىز ـ ئوكيانىدىن بەكمۇ يىراق ئىكەن، ئۇنىڭ ئەتراپىدا چوڭ دەريا ياكى كۆللەرمۇ يوق ئىكەن. ئۇ يەردە دائىم توپا ـ چاڭ ئۆرلەپ تۇرسا كېرەك، شۇڭا ئۆپكە كېسەللىرىمۇ كۆپ بولۇشى مۇمكىن. سەن شۇ يەرگە بېرىپ ئۆپكە

ىەر كېسەل كەلمەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ كىشىلەرنىڭ ئۆيلىرىگە بېرىپ ئۇقۇشۇپ كۆرسە، بۇ خىلدىكى كېسەللەرنى ئۇچراتماپتۇ. ئامالسىز دۇكىنىنى يېغىشتۇرۇپ، كىشىلەرگىمۇ چاندۇرماي، ئۆز جايىغا قايتىپ كېتىپتۇ ھەم ئۇستازىغا ئەھۋالنى مەلۇم قىپتۇ. مۇستاپا ئۇنىڭ سۆزىگە ئىنتايىن ھەيران قېلىپ، ئۇنىڭدىن: «سەن ئۇلارنىڭ قانداق نەرسىنى كۆپرەك ئىستېمال قىلىدىغانلىقىنى سوراپ كۆردۇڭمۇ؟» دەپ سورىغانىكەن، سايىت: «بۇنىڭغا دىققەت قىلماپتىمەن» دەپتۇ. مۇستاپا بۇنىڭ ئۇچۇن بەك كايىپ، قايتا قەشقەرگە بېرىپ تەكشۈرۈپ كېلىشنى ئېيتىپتۇ. سايىت قايتىدىن جابدۇنۇپ قەشقەرگە كەپتۇ. ئۇ تەكشۈرۈپ كۆرۈپ، كىشىلەرنىڭ چامغۇرنى كۆپ ئىستېمال قىلىدىغانلىقىنى ھەم ئۆپكە كېسىلى بار ئادەملەرنىڭ چامغۇر ئۇرۇقىنى ياغ تارتتۇرۇپ، ئۇنىڭدا قۇيماق ئېتىپ يەيدىغانلىقىنى بىلىپ، بىرقانچە تال چامغۇرنى ئېلىپ يۇرتىغا قايتىپ، ئۇستازىغا ئەھۋالنى مەلۇم قىپتۇ ۋە چامغۇرنى بېرىپتۇ. مۇستاپا ئۆپكە كېسىلىگە داۋا بولىدىغان ھەممە ئۆسۈملۈك ۋە جانىۋارلارنى ئېنىقلاپ بىلگەن بولسىمۇ، لېكىن چامغۇر دېگەن ئۆسۈملۈكنىڭ بارلىقىنى ئاڭلاپ باقمىغانىكەن. ئۇ چامغۇرنىڭ تەركىبىنى ۋە قۇۋۋىتىنى تەكشۈرۈپ كۆرگەندىن كېيىن، ھەقىقەتەن ئۇنىڭ ئۆپكە كېسىلىگە شىپا بولىدىغانلىقىنى دەللىلەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن، دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدا مەندىنمۇ قابىلىيەتلىك تېۋىپلار ياشاپ ئۆتكەنىكەن، مەن تېخى ئەمچىلىكتە كامالەتكە يەتمىگەنىكەنمەن، دەپ شاگىرتلىرىغا ئالدى بىلەن جاي - جايلاردىكى تېۋىپلاردىن ئۆگىنىپ، ھۇنىرىنى پىششىقلىغاندىن كېيىن، ئاندىن كېسەل كۆرۈپ، داۋالاش ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىش توغرىسىدا مەخسۇس خەت يېزىپ يوللاپتۇ ھەم ئۆزىمۇ ئەمچىلىك ساھەسىدىكى ئىزدىنىشنى قايتىدىن باشلاپ چوڭقۇرلاشتۇرۇشقا كىرىشىپتۇ.

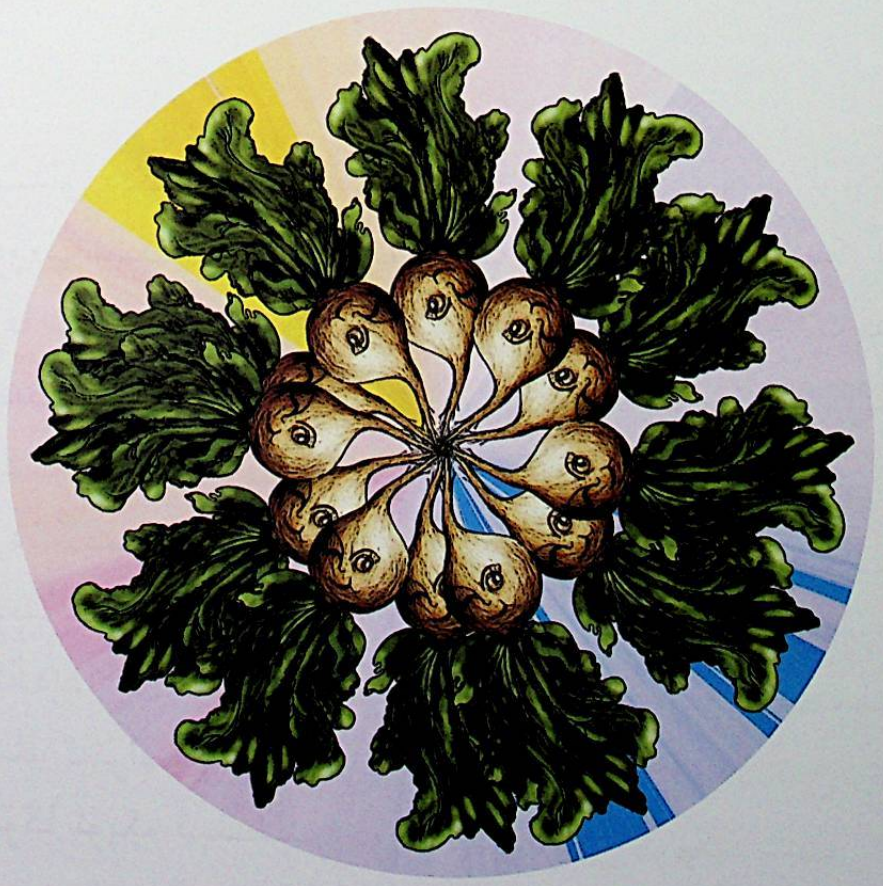
ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۆپكە كېسىلىگە چامغۇرنىڭ داۋا بولىدىغانلىقىنى ئانا ساغۇن دېگەن بىر تېۋىپ تاپقانىكەن.

كېسەللىرىنى داۋالاپ جېنىڭنى جان ئەت» دەپتۇ.

سايىت دورا ـ سايمانلىرىنى ئېلىپ، ئۇزۇن مۇساپىلەرنى بېسىپ، كۆپ رىيازەتلەرنى چېكىپ قەشقەرگە كېلىپ، دۇكان ئېچىپ، كېسەل كۆرۈشكە تەييارلىنىپتۇ. شۇ تەرىقىدە قىرىق كۈن ئولتۇرسا بىر كېسەل كەلمەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ كىشىلەرنىڭ ئۆيلىرىگە بېرىپ ئۇقۇشۇپ كۆرسە، بۇ خىلدىكى كېسەللەرنى ئۇچراتماپتۇ. ئامالسىز دۇكىنىنى يېغىشتۇرۇپ، كىشىلەرگىمۇ چاندۇرماي، ئۆز جايىغا قايتىپ كېتىپتۇ ھەم ئۇستازىغا ئەھۋالنى مەلۇم قىپتۇ. مۇستاپا ئۇنىڭ سۆزىگە ئىنتايىن ھەيران قېلىپ، ئۇنىڭدىن: «سەن ئۇلارنىڭ قانداق نەرسىنى كۆپرەك ئىستېمال قىلىدىغانلىقىنى سوراپ كۆردۇڭمۇ؟» دەپ سورىغانىكەن، سايىت: «بۇنىڭغا دىققەت قىلماپتىمەن» دەپتۇ. مۇستاپا بۇنىڭ ئۈچۈن بەك كايىپ، قايتا قەشقەرگە بېرىپ تەكشۈرۈپ كېلىشنى ئېيتىپتۇ. سايىت قايتىدىن جابدۇنۇپ قەشقەرگە كەپتۇ. ئۇ تەكشۈرۈپ كۆرۈپ، كىشىلەرنىڭ چامغۇرنى كۆپ ئىستېمال قىلىدىغانلىقىنى ھەم ئۆپكە كېسىلى بار ئادەملەرنىڭ چامغۇر ئۇرۇقىنى ياغ تارتتۇرۇپ، ئۇنىڭدا قۇيماق ئېتىپ يېيدىغانلىقىنى بىلىپ، بىرقانچە تال چامغۇرنى ئېلىپ يۇرتىغا قايتىپ، ئۇستازىغا ئەھۋالنى مەلۇم قىپتۇ ۋە چامغۇرنى بېرىپتۇ. مۇستاپا ئۆپكە كېسىلىگە داۋا بولىدىغان ھەممە ئۆسۈملۈك ۋە جانىۋارلارنى ئېنىقلاپ بىلگەن بولسىمۇ، لېكىن چامغۇر دېگەن ئۆسۈملۈكنىڭ بارلىقىنى ئاڭلاپ باقمىغانىكەن. ئۇ چامغۇرنىڭ تەركىبىنى ۋە قۇۋۋىتىنى تەكشۈرۈپ كۆرگەندىن كېيىن، ھەقىقەتەن ئۇنىڭ ئۆپكە كېسىلىگە شىپا بولىدىغانلىقىنى دەللىلەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن، دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدا مەندىنمۇ قابىلىيەتلىك تېۋىپلار ياشاپ ئۆتكەنىكەن، مەن تېخى ئەمچىلىكتە كامالەتكە يەتمىگەنىكەنمەن، دەپ شاگىرتلىرىغا ئالدى بىلەن جاي ـ جايلاردىكى تېۋىپلاردىن ئۆگىنىپ، ھۇنىرىنى پىششىقلىغاندىن كېيىن، ئاندىن كېسەل كۆرۈپ، داۋالاش ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىش توغرىسىدا مەخسۇس خەت يېزىپ يوللاپتۇ ھەم ئۆزىمۇ ئەمچىلىك ساھەسىدىكى ئىزدىنىشنى قايتىدىن باشلاپ چوڭقۇرلاشتۇرۇشقا كىرىشىپتۇ.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۆپكە كېسىلىگە چامغۇرنىڭ داۋا بولىدىغانلىقىنى ئانا ساغۇن دېگەن بىر تېۋىپ تاپقانىكەن.

چاكاندىنىڭ ئۇزۇن ئۇمۇر كۆرۈشى

ۇنلەرنىڭ بىر كۈنى ئۇچ كىشى قوشنا يېزىغا بىر تونۇشنىڭ ئۆلۈم نامىزىغا بېرىپ، نامازدىن كېيىن بىر مولللىنىڭ ئاغزىدىن «ئابىھايات سۈيىنى ئىچكەن كىشى مىڭ يىل ئۆمۈر كۆرىدىكەن» دېگەن سۆزنى ئاڭلاپتۇ.

قايتىپ كەلگەندىن كېيىن بۇ ئۇچەيلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئابىھاياتنى ئىزدەپ سەپەرگە چىقىپتۇ. يول يۈرۈپتۇ، يول يۈرگەندىمۇ مول يۇرۇپ، سوراپ - سۈرۈشتۈرۈپ يۈرۈپ بىرئاز ئابىھايات تېپىپتۇ. قارىغۇدەك بولسا ئابىھايات ناھايىتىمۇ ئاز بولۇپ، ئۇنى تەڭمۇتەك نىسبەتتە بۆلۈپ ئىچىشكە ھېچكىمنىڭ كۆزى يەتمەي، چاكاندا ياغىچىنى ئابىھاياتقا تۇگۈرۈپ نۆۋەت بىلەن ئاغزىغا تېمىتىپ، ھەممەيلەن تەڭ بەھرىمەن بولۇش ھەققىدە بىرلىككە كېلىشىپتۇ.

ئۇلار مۇشۇ كېلىشىم بويىچە بىر تال چاكاندا ياغىچىنى تېپىپ، ئۇنى ئاقلاپ، ئابىھاياتقا تۇگۈرۈپ نۆۋەت بىلەن ئاغزىغا تېمىتىشماقچى بوپتۇ، لېكىن ئابىھاياتنى چاكاندا ئىچىۋېلىپ، ئۇلارنىڭ ئاغزىغا ھېچنېمە چۈشمەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرىنىڭ ئاچچىقى كېلىپ ئابىھايات بار قاچىنى بىر تەپكەنىكەن، قاچا بېرىپ بىر تۇپ چاكاندىنىڭ ئۈستىگە دۈم كۆمتۇرۈلۈپتۇ، قاچىدا قالغان ئازراق ئابىھايات چاكاندىنىڭ ئۈستىگە تۆكۈلۈپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن چاكاندا مىڭ يىل ئۆمۈر كۆرىدىغان بولۇپ قاپتۇ.

قوقاق ۋە يۇمغاقسوت

ئۇرۇنقى زاماندا، تەكلىماكاننىڭ ئوڭ تەرىپىدە قۇربان ئىسىملىك بىر دېھقان ئۆتكەنكەن. سۇتتەك ئايدىڭ كېچىلەرنىڭ بىرىدە، ئۇ كەتمەننى دولىسىغا سېلىپ، بايا‌ۋان ناخشىسىنى بولۇشىغا توۋلاپ، قوناقلىققا سۇ قۇيۇش ئۈچۈن چوڭ ئۆستەڭ بويىغا كېتىۋاتسا، خۇددى غايىبتىن پەيدا بولغاندەك، تاۋۇزغا ئوخشاش يۇپيۇملاق بىرنەرسە پەيدا بوپتۇ ۋە قۇربانغا سۇركىلىپ ئالدىدىن قېچىپ كېتىپتۇ. قۇربان ئازراق ھوشىنى يىغىپ ھېلىقى غەلىتە نەرسىنىڭ نېمىلىكىنى بىلگۈسى كەپتۇ ۋە ئۇنىڭدىن سوراپتۇ:

— قانداق نەرسىسەن؟

— مە - مە - مەن - مەن قوقاق ...، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ھېلىقى يۇمىلاق نەرسە كېكەچلەپ.

— ھىم، مۇنداق دېگىن، — دەپتۇ قۇربان ۋە قوقاق ئاتلىق نەرسىگە قاراپ مېڭىپتۇ. ھېلىقى ئۆزىنى قوقاق دەپ تونۇشتۇرغان يۇمىلاق نەرسىمۇ ئىككى قەدەم كەينىگە مېڭىپتۇ. ئۇنىڭ غەلىتە قىلىقىدىن ھەيران بولغان قۇربان:

— ھەي قوقاقۇاي، نېمىشقا مەندىن قاچىسەن؟ — دەپ سوراپتۇ.

— ئاۋۇ قۇلىقىڭىزغا قىستۇرۇۋالغان يۇمغاقسوتنى ئېلىپ تاشلىسىڭىز توختايمەن، — دەپتۇ قوقاق. بۇ گەپنى ئاڭلىغان قۇربان خۇشبۇي پۇرايدىكەن دەپ قۇلىقىغا قىستۇرۇۋالغان يۇمغاقسوتنى قۇلىقىدىن ئېلىپ:

— يۇمغاقسوتنى قىستۇرۇۋالسام مەن قىستۇرۇۋالدىم، سېنىڭ نېمە چاتىقىڭ؟ — دەپتۇ.

— يۇمغاقسوت، — دەپتۇ قوقاق لاغىلداپ تىترەپ تۇرۇپ، — بىزنىڭ ئەشەددىي دۇشمىنىمىز، ئۇ ئەبلەخ نەسلىمىزنى ئۈچرىغانلىكى يەردە قۇرۇتۇپ تۇگەتتى. بۇنىڭدىن بىرنەچچە كۈن بۇرۇن كۆپلىگەن ھەمراھلىرىمنىڭ بېشىغا چىقتى، شۇڭا مەن ئۇنىڭغا ناھايىتى ئۆچ.

قۇربان قولىدىكى يۇمغاقسوتنى ئازگالغا تاشلۇۋېتىپتۇ. بۇنى كۆرگەن قوقاقنىڭ گۈلقەلبىرى ئېچىلىپ، چېچىكى چاي بوپتۇ، خۇشاللىقىدىن قۇربانغا مەھكەم چاپلىشۇۋېلىپ ئۇنى يىقىتىپتۇ ۋە ئورنىدىن تۇرغىلى قويماپتۇ. شۇ كۈندىن باشلاپ قۇربان ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قاپتۇ. ئىسسىتمىسى ئۆرلەپ ئاجىزلاپ كېتىۋاتقانلىقىنى سەزگەن قۇربان قۇلىقىدىكى يۇمغاقسوتنى تاشلۇۋەتكىنىگە مىڭ بىر پۇشايمان قىلىپ، ئۇنى تاشلۇۋەتكەن يەردىن ئەكەلدۇرۇپ قايتىدىن قۇلىقىغا قىستۇرۇۋاپتۇ، شۇنىڭ بىلەن ئەتىسى ساقىيىپ كېتىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ «يۇمغاقسوت قوقاققا داۋا» دېگەن گەپ تارقىلىپتۇ.

يۇلغۇنىڭ غولى نېمە ئۈچۈن قىزىل

ۇلغۇننىڭ غولى ئەسلىدە كۆك ئىكەن. ئۇ كۆرۈمسىز، تىكەنلىك بولغاچقا، كىشىلەر ئۇنى كۆرگەنلا يەردە يۇلۇپ تاشلايدىكەن، شۇڭا ئۇنى «يۇلغۇن» (يۇلۇپ تاشلىغىن) دەپ ئاتىغانىكەن. بىر قېتىمقى ئۇرۇشتا غەيرىي دىندىكىلەر ھەزرىتى ئىمامنى تۇتۇۋېلىپ كاللىسىنى ئاپتۇ. ئىمامنىڭ كاللىسىنى سانجىپ ئاپىرىش ئۈچۈن جىمى دەرەخلەردىن زىخ ياساپ ئىمامنىڭ كاللىسىغا سانجىپتۇ. ھېچقايسىسى ئىمامنىڭ كاللىسىغا ئۆتكىلى ئۇنىماپتۇ. ئاخىر ئۇلار يۇلغۇننى كېسىپ كېلىپ زىخ ياساپ سانجىغانىكەن، ئىمامنىڭ كاللىسىغا ئۆتۈپتۇ. ئۇلار ئىمامنىڭ كاللىسىنى زىخ بىلەن پادىشاھنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بېرىپتۇ. ئىمامنىڭ قېنى يۇلغۇنغا تېمىپ يۇلغۇننىڭ غولى قىزىل رەڭگە كىرگەنىكەن. شۇنىڭدىن كېيىن بىر كۈنى ئاللاتائالا يۇلغۇندىن:

— جىمى دەرەخلەر ئىمامنىڭ ئۇلۇغلۇقىدىن ئۇنىڭ بېشىغا ئۆتمىدى، سەن نېمىشقا ئۆتتۈڭ؟ — دەپ سورىغانىكەن، يۇلغۇن:

— ئىمام ئۆلگەندىن كېيىن جىمى دەرەخلەردىن زىخ ياساپ ئىمامنىڭ كاللىسىغا سانجىدى، ئۆتمىدى. قارىسام، ئىمامنىڭ كاللىسىنى سانجىغىلى زىخ بولمىغاچقا، ئاتقا سۆرىتىپ پادىشاھنىڭ ئالدىغا ئېلىپ باردىغاندەك تۇرىدۇ. مەن ئىمامنىڭ كاللىسىنى ئاتقا سۆرىتىپ خار قىلمىسۇن، ئۇنىڭدىن كۆرە ماڭا سانجىپ كۆتۈرۈپ ئاپارسۇن دەپ ئويلاپ، ئىمامنىڭ كاللىسىغا ئۆتتۈم، — دەپتۇ. ئاللاتائالا بۇنى ئاڭلاپ:

— نامى يۇلغۇن بولسۇن، خار بولمىسۇن، چۆل ـ جەزىرىلەردە كۆپەيىپ ئۆسسۇن، تىكەنلىرى بولمىسۇن. ئادەملەر مۇ يۇلغۇننى ئەزىزلەپ، قۇرۇغاندا ئۇلاغلىرىغا ئارتىپ ئاپىرىپ، يېقىلغۇ قىلىسۇن، ئادەملەرنىڭ يېقىن ئۇلپىتى بولسۇن، — دېگەنىكەن.

لەلى ئوت

ئۇرۇنقى زامانلاردا چەرچەندە قاتتىق يەر تەۋرەپ، جاھان ئىسسىپ، چەرچەن دەرياسى قۇرۇپ كېتىپتۇ. سۇ بولمىغاچقا باغ ـ ۋاران، ئېتىز ـ ئېرىقلار تاشلىنىپ، ئادەملەر ئارىسىدا ئا ـ چارچىلىق باشلىنىپتۇ، ئادەملەر بىر ـ بىرلەپ ئۆلۈشكە باشلاپتۇ. ئادەملەر ئارىسىدا بىر ئوتۇنچى بوۋاي بار ئىكەن. ئۇ ئائىلىسى بىلەن بۇ جاينى تاشلاپ قۇم ئارىسىدىكى بىر نەملىككە بېرىپ ـ تۇ. بۇ نەملىكتە بىر بۇلاق بار ئىكەن، ئۇلار بۇلاققا تايىنىپ، ياۋايى ھايۋانلارنى ئوۋلاپ كۈن ئۆتكۈزۈش ـ كە باشلاپتۇ. كېيىن ئاچارچىلىقتىن قاچقان يەنە بىر بۆلۈك ئادەملەر بۇ جايغا كېلىپ ماكانلىشىپتۇ. بۇ جاينىڭ تۆت ئەتراپى قۇم بولغاچقا، تېرىقچىلىق قىلغىلى بولمايدىكەن. بۇ جايدا «لەلى» دېگەن بىر خىل ئوت ئۆسىدىكەن. ئادەملەر بۇ ئوتنى يۇلۇپ كېلىپ پىشۇرۇپ يەپتۇ. يىل بويى مۇشۇ ئوتنى يەپ ئاچار ـ چىلىقتىن ئامان قاپتۇ. كېيىن جاھان ئىللىپ، چەرچەن دەرياسىغا سۇ پەيدا بوپتۇ. كىشىلەر قۇم ئوت ـ تۇرىسىدىكى بۇ نەملىكتىن ئۆز ماكانلىرىغا قايتىپ، يەرلىرىنى قايتىدىن تېرىپتۇ. چەرچەندە قايتىدىن ھاياتلىق باشلىنىپتۇ. كىشىلەر ئارىسىدا ئاشۇ چاغدىكى ئاچارچىلىقنىڭ خاتىرىسى بولۇپ:

لەلى دېمەڭ بىزنى، يىلغا چىقارغان سىزنى.
ئارپا ئوسۇرغاقنى كۆرۈپ، ئۇنتۇپ قالماڭ بىزنى.

دېگەن قوشاق قالغانىكەن.

بېدە نېمە ئۈچۈن ھەرىلى كۆكلەپ چىقىدۇ

بۇايەتچىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، بىرئەۋلىيا ۋاپات بولۇش ئالدىدا ئۆز قوۋمىغا مۇنداق ۋەسىيەت قالدۇرۇپتۇ:

ــ مەن پۈتۈن ئۆمرۈمنى ئەل خىزمىتى بىلەن ئۆتكۈزدۈم، لېكىن ناھايىتى نامرات كۈن كەچۈردۈم. شۇ ۋەجدىن ھاياتىمدا مەن بۇغداي ئېشىنى كۆرمىدىم، ئارپا ئېشىغا تويمىدىم. شۇڭلاشقا، مەن ئۆلۈپ كەتسەم، نامىزىمنى ئارپا ئېڭىزلىقىدا چۈشۈرۈڭلار، چۈنكى مېنىڭ نامىزىمنى ئارپا ئېڭىزىدا چۈشۈرسەڭلار، ئارپىنى قايتا تېرىش ھاجەتسىز، ھەر يىللىقى كۆكلەپ ھوسۇل بېرىۋېرىدۇ.

بىراق، بۇ ئەۋلىيا ۋاپات بولغان كۈنى كەچ كىرىپ قالغان بولغاچقا، مۇسۇلمانلارنىڭ ئەقىدىسى بويىچە، مېيىتنى قوندۇرۇپ قالساق بولمايدۇ، دەپ قارىڭغۇ چۈشۈپ كەتسىمۇ، نامىزىنى چۈشۈرمەكچى بوپتۇ، بىراق قارىڭغۇدا ئارپا ئېڭىزلىقى بىلەن بېدە ئېڭىزىنى پەرق ئەتمەيلا بېدە ئېڭىزلىقىدا نامىزىنى چۈشۈرۈپتۇ. شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ بېدە بىرلا تېرىپ قويسا، ھەر يىلى باھار پەسلىدە يەنە كۆكلەپ چىقىدىغان بوپتۇ.

توققۇزئەجدىھا تال

1

بۇايەت قىلىنىشچە، ئۇزۇن يىللار ئىلگىرى قۇمۇلدا بەدرى بەلخى ئىسىملىك بىر كىشى ئۆتكەنىكەن. ئۇ كىشى شۇنچىلىك مۆمىن ئىكەنكى، بىرەر كىشىنىڭ دىلىنى ئاغرىتماي، ئۆز ئالدىغا تىرىكچىلىك قىلىپ كۈن ئۆتكۈزىدىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە قاتتىق بوران چىقىپ، يارباغ كۆۋرۈك بويىدىكى قارا تاللارنىڭ بىرىنىڭ شېخىنى سۇندۇرۇۋېتىپتۇ. بەدرى بەلخى ئىسىملىك بۇ كىشى سۇنغان شاخنى ئەكېلىپ ھازىرقى توققۇز ئەجدىھا تال مەھەللىسىدىكى بۇلاقنىڭ بويىغا تىكىپ قويغانىكەن، يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ تال چوڭلاپ توققۇز شاخلىق بولۇپ باراقسان ئۆسۈپتۇ. ئۇنىڭ ئۆسۈشى ئادەتتىكى تاللارغا ئوخشاش بولماستىن، بەلكى يەردىن بېشىنى كۆتۈرۈپ تولغىنىۋاتقان توققۇز يىلاننى ئەسلىتىدىكەن. بۇ توققۇز شاخلىق تال كېيىن يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «توققۇز ئەجدىھا تال» دەپ ئاتىلىپ قاپتۇ.

2

ئەل شۇنداق رىۋايەت قىلىدۇكى، چىڭ سۇلالىسى جىياچىڭ خان دەۋرىدە، پايتەختە بېيجىڭ شەھىرىدە بىر قۇدۇق بولۇپ، بۇ قۇدۇقتىن بىر يىلنىڭ تۆت پەسلىنىڭ ھەممىسىدە ئايىغاق تۇتەك ھاۋاغا ئۆرلەپ تۇرىدىكەن. بۇ تۇتەكنىڭ ھاۋاغا ئۆرلىشى ئادەتتىكىچە بولماستىن، خۇددى يىلاندەك تولغىنىدىكەن. كېيىن بۇ تۇتەك ئاستا ـ ئاستا ئازلاپ، ئاخىر يوقىلىپ كېتىپتۇ. بۇ خەۋەر خانغا يەتكەندىن كېيىن، خان مۇنەججىملىرىنى يىغىپ بۇ ئىشقا مەنە ئېيتىشنى بۇيرۇپتۇ. مۇنەججىملەر:

— ئەسلىي بۇ قۇدۇقتا خانلىقنىڭ تاج ـ تەختىنى قوغداۋاتقان بىرئەجدىھا بولۇپ، ھازىر ئۇ غەربىي دىيارغا يۆتكىلىپتۇ. غەربىي دىياردىكى ۋاڭ ئوردىسىنىڭ شەرقىدە بىر بۇلاق بار ئىكەن، بۇلاقنىڭ يېنىدا بىر يىلتىزدىن چىققان ئەجدىھاسىمان توققۇز شاخلىق تال بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۇچلىرى بۇلاق سۈيىگە تېگەي دەپ قاپتۇ. ئەگەر ئۇلارنىڭ ئۇچلىرى بۇلاق سۈيىگە تەگسە، ئۇلار ھەقىقىي توققۇز ئەجدىھاغا ئايلىنىدىكەن. ۋاڭ ئوردىسىنىڭ ئالدىدىكى دەرەختە بىر جۈپ قۇش ئۇۋا ياسايدىكەن. قۇش بالىسى تۇخۇمدىن چىققان كۈنى ۋاڭنىڭ ئايالىنىڭ كۆزى يورۇيدىكەن. قۇش بالىسى ئۇچۇرما بولغاندا تۇغۇلغان بالا بالاغەتكە يېتىدىكەن. ئەگەر توققۇز ئەجدىھا تال ھەقىقىي ئەجدىھاغا ئايلىنىپ بالىنى قوغدىسا، ئۇ

چاغدا بۇ دۇنيادا ئۇنىڭغا ھېچ كىشى تەڭ كېلەلمەي، خانلىق ئاخىر شۇ بالىنىڭ قولىغا ئۆتىدىكەن، — دەپ مەنە ئېيتىپتۇ. خان بۇنى ئاڭلاپ چۆچۈپ كېتىپ:

— ئەمدى بۇنىڭغا قانداق ئامال بار؟ — دەپ سوراپتۇ. مۇنەججىملەر:

— تالنى دەرھال كېسىپ، تۇخۇمنى چېقىپ تاشلاپ، بالايىئاپەتنى بۆشۈكىدە تۇنجۇقتۇرۇپ، خالىقنى ساقلاپ قېلىش كېرەك، — دەپ تەكلىپ بېرىپتۇ. خان دەرھال ئۇچ يۈز لەشكەرنى غەربىي دىيارغا ماڭدۇرۇپتۇ.

شۇ چاغدا قۇمۇلدا مۇھەممەد بېشىرۋاڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان بولۇپ، ئۇنىڭ ئايالى ھامىلىدار ئىكەن. ۋاڭ ئوردىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بىر تۆپ چوڭ دەرەخ بولۇپ، بىر جۈپ غاز بۇ دەرەخكە ئۇۋا ياساشقا باشلاپتۇ. غاز ئەسلىدە سۇ بويلىرىدا ياشاپ، شۇ جايلاردا ئۇۋا ياساپ، بالا چىقىرىدىغان قۇش بولغانلىقتىن، كىشىلەر بۇلارنىڭ دەرەخ ئۇستىدە ئۇۋا ياسىغىنىغا ھەيران بولۇشۇپتۇ. بۇ بىر جۈپ غاز پەقەت بىرلا تۇخۇم تۇغۇپتۇ. بۇلاق بېشىدىكى توققۇز ئەجدىھاسىمان تال ئىنتايىن ئايىنىپ باراقسان بولۇپ كېتىپتۇ. خانلىقتىن ئەۋەتىلگەن ئۇچ يۈز لەشكەر ئالتە ئاي يول يۈرۈپ قۇمۇلغا يېتىپ كېلىپ، ئاۋۋال دەرەخكە يامىشىپ چىقىپ ھېلىقى غاز تۇخۇمىنى چېقىۋېتىپتۇ، ئاندىن بۇلاق بېشىغا بېرىپ توققۇز شاخلىق تالنى بىر - بىرلەپ كېسىپتۇ. تاللارنى كەسكەندە ئۇلاردىن قان سىرغىپ چىقىپتۇ. دەل شۇ كۈنلەردە مۇھەممەد بېشىر ۋاڭنىڭ ئايالىنىڭ كۆزى يورۇپ بىر ئوغۇل تۇغۇپتۇ، لېكىن بۇ بالا تەدبىرسىز تۇغۇلماستىن، مېيىپ تۇغۇلۇپتۇ. بۇ بالا غۇلامىدىن چىكۋاڭ بولۇپ، ئۇيغۇرلار «ئاقخان ۋاڭ» دەپ ئاتاپتۇ، خەنزۇلار «تەنۋاڭ[6]» دەپ ئاتاپتۇ.

رىۋايەت قىلىنىشىچە، چىڭ سۇلالىسىنىڭ جىياچىڭ خان دەۋرىدە پايتەخت بېيجىڭ شەھىرىدىكى بىر پارچە يەردىن دائىم ھاۋاغا ئاپئاق تۈتەك ئۆرلەپ تۇرىدىكەن. كېيىن بۇ ئاق تۈتەك بارغانسېرى ئازلاپ ئاستا - ئاستا يوقىلىپ كېتىپتۇ. دەل شۇ چاغدا مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا خانغا نارازىلىق كۆچىيىپ، خانىنىڭ ھوقۇقى ئاجىزلىشىشقا يۈز تۇتۇپتۇ. بۇنىڭدىن ئەنسىرىگەن خان بىر كۈنى مۇنەججىملەرنى چاقىرتىپ بۇ ئىشقا مەنە ئېيتىشنى بۇيرۇپتۇ. خانىنىڭ بىر مۇنەججىمى پالنامىسىنى ئاختۇرۇپ مۇنداق مەنە ئېيتىپتۇ:

— ھېلىقى ئاق تۈتەك چىقىپ تۇرغان جاي بىر ئەجدىھانىڭ بېشى بار جاي ئىكەن. بۇ ئەجدىھا خالىقنى ئۇزۇن زامانلاردىن بۇيان قوغداپ تۇرغان بولۇپ، ھازىر ئۇ غەربىي دىيارغا يۆتكىلىپ كېتىپتۇ، شۇڭا ئاق تۈتەك ئۆرلىمەيدىغان بولۇپ قاپتۇ. جايلاردا بولۇۋاتقان نارازىلىق ۋە مالىمانچىلىقمۇ مۇشۇ ئەجدىھاغا مۇناسىۋەتلىك ئىكەن، — دەپتۇ.

خان بۇ تەبىرنى ئاڭلاپ بەك ئەنسىرەپتۇ ھەم قانداق قىلىش لازىملىقىنى سوراپتۇ. مۇنەججىملەر:

— دەرھال غەربىي دىيارغا بېرىپ ھېلىقى ئەجدىھانى تېپىپ ئۆلتۈرمىسە، خانلىق غەربىي دىيارغا يۆتكىلىدىكەن، — دەپتۇ. بۇ سۆزنى ئاڭلىغان خان دەرھال يۈز لەشكەرنى مۇنەججىملەرگە قوشۇپ غەربىي دىيارغا بېرىپ، ئەجدىھانى تېپىپ ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇپتۇ. ئۇلار ئەجدىھانى ئىزدەپ ئاراتۇرۇكتىكى نەرىنكىرنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى جىيەنجاپۇ ئېغىزىغا كەلگەندە كەچ بولۇپ، شۇ جايدا قونۇپتۇ. ئۇلار ئەتە-

سى شۇ ئەتراپنى ئىزدەپ نەرىنكىرىنىڭ جەنۇبى، قۇمتاغنىڭ شىمالىدىكى تۈزلەڭلىككە كېلىپ قارىسا، شۇ جايدىن ھاۋاغا ئاق تۈتەك ئۆرلەۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئەجدىھانىڭ بېشى مۇشۇ جاي ئىكەن دەپ جەزم قىلىپ، شۇ جاينى كولاپ ئەجدىھانىڭ بېشىنى تېپىپ ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بوپتۇ. ئۇلار بۇ جاينى بىر - قاز-چە ئون مېتىر ئويغاندىن كېيىن، يەرنىڭ تېگىدىن گۈلدۇرلىگەن ۋەھىمىلىك ئاۋاز كېلىشكە باشلاپتۇ. ئۇلار يەنە كولاشتىن قورقۇپ، ئۇنى كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈرمەكچى بولۇپ، نەچچە ئون تۇنۇڭ سۇمايىنى تۆكۈپ، ئۇنىڭغا ئوت يېقىپتۇ. ئوت بىرنەچچە ئايلار كۆيۈپ توختىغاندىن كېيىن قارىسا ئاق تۈتەك ئۆرلىمەيدىغان بوپتۇ. ئۇلار ئەجدىھانىڭ بېشىنى كۆيدۈرۈپ تۈگەتتۇق، ئەمدى ئۇنىڭ قۇيرۇقى قەيەردە، دەپ ئىزدەپ، قۇمۇل شەھەر ئىچى يېزىسىنىڭ توققۇز ئەجدىھا تال مەھەللىسىگە كېلىپ، بىر تۈپتىن توققۇز ئەجدىھاسمان ئۆسكەن چوڭ تالنى كۆرۈپ، ئەجدىھانىڭ قۇيرۇقى مۇشۇ ئىكەن، دەپ ئۇنى كېسىپ تاشلاپ-تۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇ تاللارنى كەسكەندە قان ئاققانمىش.

ئىزاھلار:

‹1› داۋغان — سۇغۇر دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

‹2› سۇددىقۇت — سۇلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ھازىرقى قەشقەر شەھىرى.

‹3› تەختى ھون — ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ھازىرقى تەختىيۇن دەپ ئاتىلىدىغان يېزىنىڭ نامى «تەختى ھون» دىن ئۆزگەرگەنكەن.

‹4› سۇنتاغ — ئېيتىشلارغا قارىغاندا، سۇنتاغ قەدىمكى «سۇڭ تەخت» (كېيىنكى تەخت) دېگەن ئىسىمدىن ئۆزگەرگەنكەن.

‹5› جۇجەم — ئۇجمە، ئۇجمە دەرىخى .

‹6› تەنۋاڭ — (خەنزۇچە) مېيىپ ۋاڭ.

مەدەنىيەت ھادىسلىرى،
ھۈنەر-سەنئەت ۋە باشقىلار توغرىسىدا

مەدەنىيەت ھادىسلىرى، ھۈنەر ـ سەنئەت ۋە باشقىلار
توغرىسىدا

مۇندەرىجە

ئون ئىككى مۇچەلنىڭ كېلىپ چىقىشى.....433
توي مەرىكسىنىڭ كېلىپ چىقىشى.....437
بۆشۈك، جىنازا، قەبرە قاتۇرۇشنىڭ بارلىققا كېلىشى.....438
ئۆلۈم مەرىكسىنىڭ كېلىپ چىقىشى.....441
قىرىق تال چاچ قويۇشنىڭ كېلىپ چىقىشى.....442
گۈلەم ۋە گىلەم.....444
بادامدوپپا كىيىشنىڭ كېلىپ چىقىشى.....445
ئېگەرنىڭ بارلىققا كېلىشى.....446
ناغرىنىڭ پەيدا بولۇشى.....447
چىمەنگۈل ۋە چىمەندوپپا.....448
ئەفراسىياپ ۋە راۋاب.....449
تەمبۇر، بەرباب ۋە ئۇدنىڭ كەشپ قىلىنىشى.....450
ساتار قانداق ياسالغان.....451
نەي قانداق پەيدا بولغان.....454
ئۆمۈر تەقسىماتى.....456
ئىنسانلارنىڭ رىزقى نېمىشقا كېمەيتىۋېتىلگەن.....457
مۇغاللار نېمىشقا چۆچۈرە يېمەيدۇ.....458
خىزىر ئەلەيھىسسالام ۋە قارا قاشلىق.....459
ئادەملەر تۇز ئىشلىتىشنى قانداق بىلگەن.....461
«بىرنى بىر دېگۈلۈك».....462
هاراق قانداق پەيدا بولغان.....463
ئەھمىيەتسىز ماهارەت.....465
ئايتېكىن بىلەن كۇنتېكىن.....466

ئون ئىككى مۇچەلنىڭ كېلىپ چىقىشى

1

ئاھايىتى ئۇزۇن زامانلار ئىلگىرى ئىنسانلار نېمىنىڭ يىل بېشى بولۇش مەسىلىسى ئۈستىدە كۆپ تالاش ـ تارتىش قىلغاندىن كېيىن، كۈننىڭ چىققانلىقىنى قايسى مەخلۇق بالدۇر كۆرسە، يىل بېشى شۇ بولسۇن، دېيىشىپتۇ. بۇ تەكلىپكە ھەممە قوشۇلۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىش ھەممە ھايۋانلارغا ئۇقتۇرۇلۇپتۇ.

ئۇلار بىر كۈنى تاغ ئارىسىغا يىغىلىپتۇ، بىراق بۇ تاغنىڭ كۈنچىقىش تەرەپتىكى چوققىسى پەس، كۈنپېتىش تەرەپتىكىسى ئېگىز، يەنە كېلىپ قىپقىزىل تاقىر تاغ ئىكەن.

مەسلىھەتكە بىنائەن، ھەممە ھايۋانلار پۈتۈن دىققىتى بىلەن كۈنچىقىشقا قاراپ تۇرۇپتۇ. يالغۇز چاشقانلا قالغان ھايۋانلارغا كەينىنى قىلىپ كۈنپېتىش تەرەپتىكى تاغ چوققىسىغا قاراپ تۇرۇپتۇ. بىرھازادىن كېيىن: «ئەنە كۈن چىقتى!» دېگەن چىرقىراق بىر ئاۋاز ئاڭلىنىپتۇ، لېكىن بۇ چاغدا ھېچكىم كۈننى كۆرمىگەچكە، بۇ گەپكە ئىشەنمەپتۇ. چاشقان بولسا خۇشاللىقىدىن قىنى ـ قىنىغا پاتماي قاپتۇ ۋە تىنماي: «كۈن چىقتى!» دەپ توۋلاشقا باشلاپتۇ. قالغانلار قارىسا، غەرب تەرەپتىكى تاغ چوققىسى راستىنلا قۇياشنىڭ ئىللىق نۇرىغا چۆمۈلگەن بولۇپ، چاشقان: «كۈن چىقتى!» دەپ توۋلاپ خېلىدىن كېيىن كۆرۈنۈپتۇ.

چاشقان ئەسلىدە بۇ يەرنىڭ يەر شەكلىگە قاراپ، كۈن نۇرىنىڭ كۈنچىقىشتىكى پاكار تاغلاردىن ئۆتۈپ كۈنپېتىشتىكى ئېگىز تاغ چوققىسىغا چۈشىدىغانلىقىنى، كۈنپېتىشقا قاراپ ئولتۇرسا، كۈننىڭ چىقىشىنى ھەممىدىن بۇرۇن كۆرگىلى بولىدىغانلىقىنى بىلمەيلا، ئون ئىككى مۇچەلدە يىل بېشى بولۇۋالغانكەن.

2

ناھايىتى ئۇزۇن زامانلار ئىلگىرى ئىنسانلار ھەر بىر يىلنى بىرەر ھايۋاننىڭ نامى بىلەن ئاتاش توغرىسىدا كېچەش ئېلىپ بېرىپتۇ، كۆپ تالاش ـ تارتىشلار بوپتۇ، بىرى ئۇنى دەپتۇ، بىرى بۇنى دەپتۇ، لېكىن پىكىرده بىرلىككە كېلەلمەپتۇ. ھايۋانلارمۇ ئۆزئارا تالىشىپ، ھەر خىل سەۋەبلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ يىلنىڭ بېشى بولغۇسى كەپتۇ. ئاخىر ئىنسانلار قايسى ھايۋان كۈننىڭ بالدۇر چىققانلىقىنى ئالـ

ددا كۆرەلسە، شۇ يىل بېشى بولسۇن، دەپ كېلىشىپتۇ، بۇ تەكلىپ ھايۋانلارغىمۇ خوپ كەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ھەممە ھايۋان بىر تۈزلەڭلىككە يىغىلىپ كۈنچىقىشقا قاراپ تۇرۇپتۇ. تۆگە ھەممىدىن چوڭ ھايۋان بولغاچقا، ئۆزىنىڭ بويىنىڭ ئېگىزلىكى، بويىنىڭ ئۇزۇنلۇقىغا ئىشىنىپ، كۈن چىققانىنى ھەممىدىن مەن ئاۋۋال كۆرىمەن، دەپ مەغرۇر قىياپەتتە تۇرۇپتۇ. بىراق، چاشقانىنىڭ ئۆزىنىڭ كەينى پۈتىغا يامىشىپ ئۈستىگە چىقىپ، ئىككى قۇلىقىنىڭ ئوتتۇرىسىغا كېلىپ پۈتۈن دىققىتى بىلەن كۈنچىقىشقا قاراپ تۇرغانلىقىنى تۇيماپتۇ. بىر چاغدا: «ئەنە كۈن چىقتى!» دېگەن چىرقىراق بىر ئاۋاز ئاڭلىنىپتۇ، بىراق ئاۋازنىڭ نەدىن چىققانلىقىنى ھېچكىم بىلمەپتۇ. ئارقىدىن كالا: «ئەنە كۈن چىقتى!» دەپتۇ.

چاشقان بولسا تۆگىنىڭ قۇلىقىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرۇپ، كۈن چىقتى دېگەندىن كېيىنلا سەكرەپ يەرگە چۈشۈپتۇ، تۆگە بۇنى بىلىپ ئاچچىقلىنىپ چاشقانىنىڭ كەينىدىن قوغلاپتۇ. چاشقان بىر كۈل دۆڭ ئېسىنىڭ ئارىسىغا كىرىپ كۆزدىن غايىب بوپتۇ. تۆگە بىرھازاغىچە كۈلنى مالتىلاپ، دەسسەپ بىر نەرسە قىلىپ بولغۇچە، ئون ئىككى ھايۋان كۈن چىققانلىقىنى دەپ بوپتۇ. تۆگە چاشقان بىلەن بولۇپ كېتىپ يىل نامىغا ئىگە بولالمىغانىكەن، شۇڭا تۆگە شۇ ئاچچىقىدا ھازىرغىچە قانداق جايدا كۈل ئۇچرىسا

دەسسەپ ـ پېتىقداپ كېتىدىكەن، سەۋەبى چاشقاننى ئۆلتۈرۈپ، ئىنسانلارغا بەخت ئاتا قىلىدىغان يېڭى يىل بېشىنى تارتىۋېلىپ، ئۆزى يىل بېشى بولماقچىكەن.

3

ئىنسانلار ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردا يېڭى يىلنى بىرەر ھايۋاننىڭ نامى بىلەن ئاتاشنى مەسلىھەت لىشىپتۇ، لېكىن قايسى ھايۋاننى يىل بېشى قىلىش ھەققىدە ناھايىتى كۆپ تالاش ـ تارتىش بولغان بولسىمۇ، پىكىردە بىرلىككە كېلەلمەپتۇ. بۇنى ئۇققان ھايۋانلارمۇ يىل بېشىنى تالىشىپ جېدەل قىپتۇ. تۆگە: «مەن ھەممىدىن چوڭ، مەن يىل بېشى بولۇشۇم كېرەك» دېسە، ئات: «مېنىڭ تۆھپەم ھەرقانداق ھايۋاندىن زور» دەپ يىل بېشى بولماقچى بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىنسانلار بارلىق ھايۋانلارنى ئىلى دەر ـ ياسىغا ھەيدەشكە، قايسى ھايۋان ئالدىدا چىقسا، شۇ ھايۋاننى يىل بېشى قىلىشقا كېلىشىپتۇ. بۇ تەك ـ لىپكە ھايۋانلارمۇ قوشۇلۇپتۇ ـ دە، قارشى قىرغاققا ئالدىدا چىقىش ئۈچۈن ئارقا ـ ئارقىدىن دەريا غا سەكرەپتۇ. ئۇلار ھەيۋەتلىك دولقۇنلار بىلەن ئېلىشىپ، ئارقا ـ ئارقىدىن قارشى قىرغاققا چىقىشىپتۇ. ھەممىنىڭ ئالدىدا كالا سۈدىن چىقىپتۇ، بىراق كالا قارشى قىرغاققا ئەمدىلا پۇتىنى قويايلا دەپ تۇرۇشـ

غا، كالىنىڭ بويىنغا چىقىۋالغان چاشقان كالىدىن ئىككى - ئۈچ غۇلاچ نېرىغا سەكرەپ چۈشۈپ ئالدىغا ئۆتۈۋاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن يىلنىڭ بېشى چاشقانغا بېرىلگەنىكەن.

4

تۈرك خاقانلىرىدىن بىرى ئۆزىدىن بىرنەچچە يىل ئىلگىرى بولۇپ ئۆتكەن بىر ئۇرۇشنى ئۆگەنمەكچى بولغانىكەن، لېكىن ئۇ شۇ ئۇرۇش بولۇپ ئۆتكەن يىلنى ئېنىقلاشتا خاتالىشىپتۇ. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ خاقان ئۆز خەلقى بىلەن كېڭەش ئۆتكۈزۈپ، قۇرۇلتايدا: «بىز بۇ تارىخنى ئېنىقلاشتا قانداق خاتالاشقان بولساق، ئەۋلادلىرىمىزمۇ شۇنداق خاتالىشىدۇ، شۇڭا بىز ئون ئىككى ئاي ۋە ئاسمانىنىڭ بۇرجىغا ئاساسلىنىپ، ھەربىر يىلغا بىر ئات قويايلى، بىزدىن كېيىن يىل ھېسابى شۇ يىللارنىڭ ئايلىنىشى بىلەن ھېسابلانسۇن. بۇ ئارىمىزدا مەڭگۈ بىر يادىكارلىق بولۇپ قالسۇن» دەپتۇ. خەلق خاقانىنىڭ پىكرىنى قوللاپتۇ. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن خاقان ئۈۋغا چىقىپتۇ ھەمدە ياۋايى ھايۋانلارنى ئىلى دەرياسىغا قاراپ قوغلاشنى بۇيرۇپتۇ. بۇ ناھايىتى چوڭ بىر دەريا ئىكەن. خەلق ھايۋانلارنى ئىلى دەرياسىغا قاراپ ھەيدەپتۇ. بىرمۇنچە ھايۋانلار ئۆزلىرىنى سۇغا ئېتىپتۇ، ئۇلاردىن ئون ئىككى خىلى سۈدىن ئۆزۈپ ئۆتۈپتۇ. ئەنە شۇ ئون ئىككى ھايۋاننىڭ ئىسمى ئون ئىككى يىلغا ئات قىلىپ قويۇلۇپتۇ. سۈدىن ئەڭ ئاۋۋال چاشقان ئۆتۈپتۇ، شۇڭا يىل بېشى شۇنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىپ «چاشقان يىلى» دېيىلىدىكەن. ئۇ-نىڭدىن كېيىن سۈدىن ئۆتكەنلەر تۆۋەندىكى تەرتىپتە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەربىرى بىر يىل ئۇچۇن ئىسىم بولۇپ قاپتۇ: ئۇي يىلى (كالا يىلى)، بارس يىلى (يولۋاس يىلى)، توشقان يىلى، لەھەڭ يىلى (بېلىق يىلى)، يىلان يىلى، ئات يىلى، قوي يىلى، مايمۇن يىلى، توخۇ يىلى، ئىت يىلى ، توڭگۇز يىلى.

توڭگۇز يىلىغا يەتكەندىن كېيىن، ھېساب يەنە چاشقان يىلىدىن قايتا باشلىنىدىكەن.

تۈركلەر بۇ يىللارنىڭ ھەربىرىدە بىر خاسىيەت بار دەپ تەخمىن قىپتۇ. مەسىلەن، ئۇلارنىڭ قارا-شىچە، كالا يىلى كىرگەندە ئۇرۇش كۆپىيىدىكەن، چۈنكى كالا بىر - بىرى بىلەن كۆپ ئۇسۇشىدىغان ھايۋان. توخۇ يىلىدا ئوزۇق - تۈلۈك كۆپىيىدىكەن، لېكىن كىشىلەر ئارىسىدا تەشۋىش ئاشىدىكەن، چۈنكى توخۇنىڭ يېمى دان، توخۇ دانىنى تېپىش ئۈچۇن ئەخلەت - چاۋارلارنى تاتىلاپ چېچىۋېتىدىكەن. لەھەڭ يىلى كىرىش بىلەن ھۆل - يېغىن كۆپىيىپ، ئاشلىق ئوخشايدىكەن، چۈنكى لەھەڭ سۇدا ياشايدۇ. توڭگۇز يىلى كىرىشى بىلەن قار كۆپ ياغىدىكەن، سوغۇق قاتتىق بولىدىكەن، پىتنە - پاسات كۆپەيىدىكەن، ۋەھاكازا...

كېيىن كىشىلەر يىللارنىڭ رەت تەرتىپىنى ئوڭاي ئەسته ساقلاش ۋە ئۇنتۇپ قالماسلىق ئۈچۇن بۇ ھەقته مۇنداق قوشاق توقۇپتۇ ۋە ناخشا قىلىپ ئوقۇپتۇ:

يىل بېشى چاشقان ئېرۇر،
كالىسى مۆرەپ كېلۇر.
يولۋىسى يولدا يېتىپ،
توشقىنى سەكرەپ كېلۇر.
دەريادا بېلىق ئۇزۇپ،
يىلاننى قوغلاپ كېلۇر.

ئات ئالدىدا، قوي كەينىدە،
مەرەپ كېلۇر.
مايمۇنى ئويناپ ماڭار،
توخۇسى چىللاپ كېلۇر.
ئىتلىرى ھاۋشىپ ئۆتەر،
توڭگۇزلىرى تويلاپ كېلۇر.

توي مەرىكسىنىڭ كېلىپ چىقىشى

ىراق قەدىمكى زاماندا توي مەرىكىسى دېگەن يوق ئىكەن. ئەر ـ ئاياللار توي مەرىكىسى ئۆتكۈزمەيمۇ بىر ـ بىرى بىلەن بىللە ئۆي تۇتۇۋېرىدىكەن. ئەفراسىياپنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە كىشىلەر شەھەر ـ بازارلاردا ياشايدىغان، يېزا ـ قىشلاقلاردا توپلىشىپ ئولتۇراقلىشىدىغان بولۇپتۇ. كىشىلەر توپلىشىپ ياكى بىر ـ بىرى بىلەن قويۇق ئارىلىشىپ ياشىغاچقا، بەزى غەيرىي ئەھۋاللار سادىر بولۇشقا باشلاپتۇ. بەزىلەر بىراۋنىڭ ئىلكىدىكى ئاياللارغا چاقچاق قىلىدىغان، بىرگە ئۆتۈش تەلىپىنى قويىدىغان غەلىتە قىلىقلار ئۇزلۇكسىز يۈز بېرىپ تۇرۇپتۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش ـ تالاش، قان تۆكۈشلەر ئەۋج ئاپتۇ. ئەفراسىياپ بۇ ئەھۋاللارنى كۆرۈپ، جامائەتنى تىنچلاندۇرۇش، كىشىلەر ئارىسىدا شەرمى ـ ھايا، ئەدەپ ـ ئەخلاق تۇرغۇزۇش، ئۇقۇشماسلىقتىن ساقلىنىش ئۈچۈن نۇرغۇن چارە ـ تەدبىرلەرنى ئويلاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن توي قىلىپ مەرىكە ئۆتكۈزۈپ، ئەر ـ ئاياللىڭ بىر ئۆيلۈك بولغانلىقىنى پۈتۈن يۇرت ـ جامائەتكە ئاشكارىلاشنى تەلەپ قىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ كىشىلەر ئارىسىدا داغدۇغىلىق توي قىلىپ، تويلاشقانلىق ئەھۋالىنى خالىغانلىقا مەلۇم قىلىدىغان ئىش بارلىققا كەپتۇ. ئۇقۇشماسلىقتىن ساقلىنىش ئۈچۈن توي قىلغۇچى ئادەم سۈرۈشتۈرۈش ئارقىلىق لايىق تاپىدىغان ۋە كۆپچىلىكنىڭ دىققىتىدىن ئۆتكۈزىدىغان بولۇپتۇ.

توي دېگەنلىك، ئالدى بىلەن ئەر ـ ئايال بىر ـ بىرىگە كۆيۈنۈش دېگەنلىك ئىكەن.

بۇشۇك، جنازا، قەبرە قاتۇرۇشنىڭ بارلىققا كېلىشى

1

رلەر دەپنە قىلىنغان قەبرىلەرنىڭ ئەڭ ئۈستىدە بۇشۇك شەكلى، ئاستىدا پەقەت بىر ياكى ئىككى قەۋەت سۇپا بار، بۇ ئۇلارنىڭ جىنس پەرقىگە ئاساسەن ياسالغان بولۇپ، ئايالالار قەبرىسىگە سېلىشتۇرغاندا قەۋەت سانى ئاز بولىدۇ. بۇ قەۋەتلەرنىڭ بىرى ئۆي ئىچىدىكى سېلىنچا شەكلىنى كۆرسىتىدۇ. ئەگەر قەۋەت ئىككى بولسا، سېلىنچا ئۈستىدە يەنە بىر قەۋەت كۆرپە بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. مەيلى ئەر، مەيلى ئايالىنىڭ بولسۇن قەبرە گۈمبىزى بۇشۇك سىياقىدا ياسىلىدۇ.

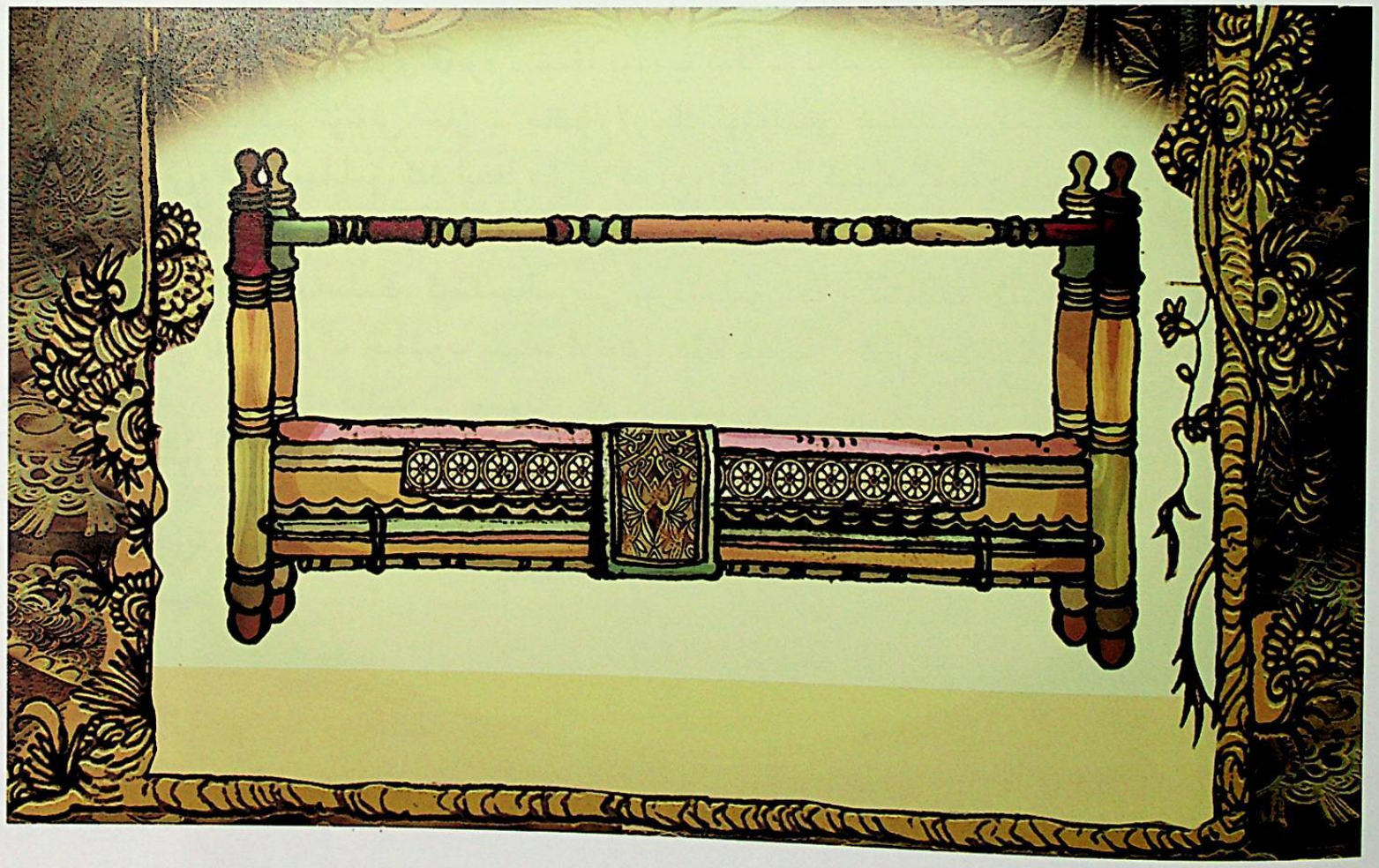
رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇنىڭدىن ناھايىتى بۇرۇن خان ئانىسى تۈركەن خاتۇن ئۆز ئوغلىنى كۆڭۈلدىكىدەك بېقىش ھەمدە ئۇنىڭ ئېتىكىنى بېزەپ قىلىپ قويماسلىقى ئۈچۈن، ئوغلىنى بۇشۇككە بۆلەپ بېقىشنى نىيەت قىپتۇ. ئوردا ئۆلىمالىرى لايىھىلەپ كۆڭۈلدىكىدەك بىر ئالتۇن بۇشۇك ياستىپ بېرىپتۇ. تۈركەن خاتۇن ئالتۇن كوكۇلىلىق ئوغلىنى ئالتۇن بۇشۇكتە ئىككى يىل بېقىپتۇ. ئوغلى كېيىنچە ھەربىي مەشىق، ئىلىم ـ ئېرپان جەھەتتە كامالەتكە يېتىپ ئەلەمگىمۇ، قەلەمگىمۇ ماھىر بولۇپ يېتىشىپتۇ. ئوغۇل ئون توققۇز ياشقا كىرگەن يىلى جەڭدە ياردار بولغان شاھ ئاتىسىنىڭ ئورنىغا پادىشاھ بوپتۇ. ئۇ دۆلەتنى ئوبدان باشقۇرۇپ، خەلق ئېغىزىدا «ئادىل پادىشاھ» دەپ ئاتىلىپتۇ. ئاردىن بەش يىل ئۆتۈپ، ئۇمۇ غازات ئۈستىدە تاسادىپەن يا ئوقى تېگىپ ۋاپات بوپتۇ. ئانا بولغۇچى تۈركەن خاتۇن ئوغلىنىڭ جەستىنىڭ ئۈستىگە يېتىۋېلىپ، چاچلىرىنى يۇلۇپ، پىغانلار چېكىپ، نادامەتلىك كۆز ياشلىرىنى دەريادەك ئاققۇزۇپ يىغلاپتۇ. باشقىلار ھەرقانچە قىلغان بىلەن ئانا بىچارە ئۆز ئوغلىنى قۇچاقلىۋېلىپ دەپنە قىلىشقا بەرمەپتۇ. ئوردىدىكى ئاقىللاردىن بىرى ئادىل پادىشاھنىڭ ئۈستىخىنى بىمالال سىغقۇدەك بىر كۈمۈش بۇشۇك ياساپ كەپتۇ ـ دە، تۈركەن خاتۇنغا:

— بولدى قىلسىلا، خېنىم، ئوغۇللىرىنىڭ روھى ئارام ئالسۇن. مېنىڭچە، خان ئالىيلىرى پاقلان ۋاقىتلىرىنى ئۆزلىرى ياستىپ بەرگەن ئالتۇن بۇشۇكتە ئۆتكۈزۈپ چوڭ بولغانىدى، ئۆزىمۇ بۇشۇككە قەۋەتلا ئامراق ئىدى. خانىنىڭ روھى ئۈچۈن مەن كۈمۈشتە بۇشۇك ياستىپ كەلدىم، بۆلەپ قويساقمىكىن، — دەپتۇ.

تۈركەن خاتۇنمۇ دەرھال ماقۇل كەپتۇ. پادىشاھ كۈمۈش بۇشۇككە بۆلىنىپتۇ. تۈركەن خاتۇنمۇ

هېرىپ دەرمانى قالمىغان ھالدا ئۈيقۇغا كېتىپتۇ. ئالدىن قىلىشۇالغان مەسلىھەت بويىچە كىشىلەر كۆمۈش بۆشۈك (جىنازا)نى كۆتۈرۈپ مېڭىپتۇ ۋە ئوردا سىرتىدىكى قەبرىستانلىققا ئاپىرىپ گۇل ـ گىياھ، ئوت ـ چۆپلەر ئارىسىغا قويۇپتۇ. تۈركەن خاتۇن ھەر كۈنى دېگۈدەك قەبرە بېشىغا چىقىپ، بۆشۈكنىڭ ياپقۇچ پەردىسىنى قايرىپ ئوغلىنى كۆرۈپ قايتىدىكەن. ۋاقىت ئۇزارغانسېرى جەسەتنىڭ چىرايى ئۆزگىرىشكە باشلاپتۇ. ئوغلىنىڭ رەڭگىنىڭ مۇنچىۋالا ئۆزگىرىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن تۈركەن خاتۇنمۇ «ئاھ!» دەپ جان ئۈزۈپتۇ. ئوردا ئەھلى مەسلىھەتلىشىپ، مېھرىبان ئانا تۈركەن خاتۇننىمۇ كۆمۈش رەڭ بۆشۈككە سېلىپ قەبرىستانلىققا قويۇشنى ماقۇللىشىپتۇ. بىراق، ھەر ئىككىلا بۆشۈك ئوخشاش بولۇپ قالسا، پەرق ئېتىش قىيىن بولىدۇ، دەپ تۈركەن خاتۇننىڭ كۆمۈش رەڭ بۆشۈكىنى كۆپ قەۋەتلىك سۇپىنىڭ ئوستىگە، پادىشاھنىڭ بۆشۈكىنى بىر قەۋەتلىك سۇپىنىڭ ئوستىگە توختىتىپ، ئەتراپىغا ئارچا دەرىخى ئەھيا قىپتۇ.

شۇنىڭدىن تارتىپ تۈركىي تىللىق خەلقلەردە ۋاپات بولغان كىشىنى بۆشۈك سىياقىدىكى جىنازىغا سېلىپ دەپنە قىلغاندىن كېيىن، قەبرە ئوستىگە بۆشۈك سىياقىدىكى قەبرە گۈمبىزى ياساپ قويۇش ئادىتى بارلىققا كەپتۇ.

2

قەدىمكى زامانىدا كىشىلەر قازا قىلىپ كەتسە، يەرگە كۆمۈپ، يەر ئوستىگە بەزى بەلگىلەرنى قويۇپ قويغاندىن باشقا ھېچقانداق قەبرە قاتۇرمايدىكەن.

سۈتۈق بۇغراخانىڭ ئاتا ـ بوۋىسى قازا قىلىپ كەتكەندىن كېيىن، كىشىلەر ئۇنى ئوردىنىڭ ئايىغ

تەرىپىدىكى خىلۋەت جايغا دەپنە قىپتۇ. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ يەر كىشىلەرنىڭ ئېسىدىنمۇ چىقىپ كېتىپتۇ.

بىر كۈنى سۈتۈق بۇغراخان چۈشىدە ئاتا ـ ئانىسىنى كۆرۈپ، ئۇلارنى ئەسلەپ قاپتۇ ۋە ئۇلارنىڭ ياتقان جايىنى كۆرۈپ كېلىش ئۈچۈن، ئوردىدىن چىقىپ ئاتا ـ ئانىسىنى دەپنە قىلغان يەرنى ئىزدەپتۇ، خېلى ئىزدىگەن بولسىمۇ قەبرىنى تاپالماپتۇ، ئاخىر ئوردىغا قايتىپ كېلىپ مۇنەججىملەرنىڭ ياردىمىدە ئۇ ئورۇننى ئاران دېگەندە تېپىپتۇ. قارىغۇدەك بولسا قەبرىنىڭ ئۈستىدە ئىت ـ ئېشەكلەر توپا ـ چاڭ توزۇتۇپ، بالىلار ئويناپ يۈرگەن. بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ سۈتۈق بۇغراخاننىڭ كۆڭلى پەرىشان بوپتۇ. ئۇ كۆڭلىدە، ئاتا ـ ئانامنى چۈشەپ قېلىشىم بىكار ئەمەس ئىكەن، ئۇلار بۇ يەرنىڭ ئاستىدا قانداقمۇ خاتىرجەم ياتالىسۇن، مەن ئۇلارغا يۈز كېلەلمىگۈدەك ئىش قىلىپ قويۇپتىمەن، دەپ ئويلاپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ ئۈستىلارنى يىغىپ ئاتا ـ ئانىسى دەپنە قىلىنغان جايغا مەخسۇس قەبرە قاتۇرۇشنى ئورۇنلاشتۇرۇپتۇ. ئەرلەرنىڭ قەبرىسى چوڭراق پىلانلىنىپتۇ، ئۇنىڭغا تالالىق، ئۆيلۈك، دېگەننى بىلدۈرۈش مەقسىتىدە ئىككى سۈپا، ئۈستىگە بۆشۈك شەكلى ياسىلىپتۇ. ئاياللارنىڭ كىچىكرەك پىلانلىنىپ، سۈپىرا، ئاشتاختا ۋە ئۇنىڭ ئۈستىگە نوغۇچ شەكلى ياسىلىپتۇ.

كىشىلەر ئاتا ـ ئانىسىنىڭ بۇ دۇنيالىقتا قىلغان ساۋاپلىق ئىشلىرىنى ئەسلەپ تۇرۇش، ئۇلارنىڭ روھىنى غېرىبسىندۇرۇپ قويماسلىق ئۈچۈن، ھەر پەيشەنبە[1] كۈنى ئەرۋاھلارنىڭ روھىغا ئاتاپ ياغ پۇرىتىش، ھېيت ـ ئايەم كۈنلىرى قەبرە بېشىغا بېرىپ دۇئا ـ تەكبىر قىلىش، قەبرىستانلىقنى سۈپۈرۈپ، سۇ چېچىپ پاكىز تۇتۇش، جان ـ جانىۋارلارنىڭ ئۇزۇلمەي كېلىپ ـ كېتىپ تۇرۇشى ئۈچۈن داۋ چېچىپ تۇرۇش، قەبرىستانلىق ئەتراپىغا دەل ـ دەرەخ، گۈل ـ گىياھ ئۆستۈرۈپ كۆكەرتىش، قەبرىستانلىقلاردا خالىغانچە مېڭىپ يۈرمەسلىك، ناشايان ئىشلارنى قىلماسلىق، مال باقماسلىق، ئۇ يەرنىڭ ئوتۇن ـ چاۋارلىرىنى تەرمەسلىك، ئەسلىھەلىرىنى بۇزماسلىق، قەبرىستانلىق ئەتراپىدىن ئۆتكەندە، ئۇلاغلىق، ھارۋىلىق بولسا يەرگە چۈشۈپ پىيادە ئۆتۈش، دۇئا قىلىش، ئەرۋاھلارنىڭ روھىدىن مەدەت تىلەش قاتارلىق نۇرغۇن ئادەت ۋە قائىدە ـ يوسۇنلار ئورنىتىلىپتۇ.

قەبرە قاتۇرۇش ۋە ئۆلگەنلەرنىڭ ھۆرمىتىنى قىلىش مانا مۇشۇنىڭدىن قالغانىكەن.

ئۆلۈم مەرىكسىنىڭ كېلىپ چىقىشى

ئۇرۇنقى كىشىلەر تۇغقانلىرى ئۆلۈپ كەتسە، ھېچ كىشىگە ئۇقتۇرماي، مېيىتنى ئوتتا كۆيدۈرۈپ، جەسەت كۈلىنى قۇملۇققا ئاپىرىپ شامالدا سورۇۋېتىدىكەن.

ئەفراسىياپنىڭ زامانىغا كەلگەندە ئەفراسىياپ بۇ ئادەتنى ئۆزگەرتىپ، مېيىتنى ساندۇققا سېلىپ يەرگە كۆمۈشنى بۇيرۇپتۇ. ئەفراسىياپ دادىسى ئۇلۇغ تۇر قازا بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ جەسىتىنى قىرىق كۈن ساقلاپ، ئۇجمىنىڭ ياغىچىدا ئۇزۇنلۇقى قىرىق غېرىچ، كەڭلىكى يەتتە غېرىچ، ئېگىزلىكى توققۇز غېرىچ قىلىپ پۈختا بىر ساندۇق ياستىپ، مېيىتنى سېلىپ ئوردىغا يېقىن ئېگىز بىر دۆڭگە دەپنە قىپتۇ.

ئۆلۈم بولۇپ قىرىق كۈنگىچە ئوردا ۋە پايتەختتە ئويۇن ـ تاماشا، بەزمە ـ مەشرەپلەر توختىماي داۋام قىپتۇ. ئەفراسىياپ بۇ ئىشلاردىن غەيرىيلىك ھېس قىپتۇ، مۇسىبەتلىك كۆڭلى ئازابلىنىپتۇ. ئۇ كۆڭۈل ئېچىپ تاماشا بىلەن يۈرسىمۇ، لېكىن مەيۇسلۇك ھالىتىدىن زادى قۇتۇلالماپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ چوڭقۇر ئويلىنىشقا باشلاپتۇ. ئادەمنىڭ قەدىر ـ قىممىتى، ئابرۇيى ھايات چېغىدىلا بولۇپ، ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنتۇلۇپ قالىدىغان ئىش بولسا، بۇ تولىمۇ ۋاپاسىزلىق بولىدىكەن، دېگەنلەرنى خىيالىدىن كەچۈرۈپ، ئوردا ئەھلىنى چاقىرتىپتۇ. ئوردا كېڭىشىدە ئەفراسىياپ: «ئۆلگۈچىنى جىم ـ جىملا ئۇزىتىش مەرھۇم ئۈچۈن تولىمۇ ئادالەتسىزلىك قىلىنغانلىق بولىدىكەن. بۇنىڭدىن كېيىن كىم ـ دەكىم ئۆلۈپ كەتسە، دەرھال يۇرت ـ جامائەتكە مەلۇم قىلىنىپ، خالايىق ھازا سورۇنى تۈزۈپ، يىغا ـ زار قىلىشى لازىم، شۇ ئارقىلىق مەرھۇمنىڭ ھايات چېغىدىكى ئىشلىرى ئەسلەنسۇن» دەپتۇ. ئوردىدىكى دانىشمەن ۋەزىر قۇربەگ: «ھازا سورۇنىغا جامائەت بەك كۆپ يىغىلىپ كېتىپ، يىغلىغۇچىلار كۆپ بولۇپ كەتسە، يۇرتتا ۋەھىمە پەيدا بولۇپ، كىشىلەر خاتىرجەم بولالماي قېلىشى مۇمكىن، شۇڭا مەرھۇمنىڭ يېقىن ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىلا ھازىدار بولسا» دەپتۇ. ئەفراسىياپ بۇ مەسلىھەتنى توغرا تېپىپتۇ ھەم ئەر ھازىدارلار بېلىگە ئاق رەخت باغلاشنى، ئايال ھازىدارلار ئاق رومال ئارتىشنى بەلگىلەپتۇ ۋە يىراق ـ يېقىندىن كەلگەنلەرنىڭ، قولۇم ـ قوشنىلارنىڭ ئۇچ كۈنگىچە مېيىت چىققان ئۆيگە تاماق ئەكۈزمەي ئاش ـ تاماق، نان ـ چاي بىلەن تەمىنلەپ تۇرۇشنى، مەرھۇمنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇچى، يەتتىسى، قىرقى ۋە يىلى توشقاندىن كېيىن، كاتتا نەزىر بېرىپ مەرھۇمنى ياد ئېتىپ، روھىغا دۇئا قىلىشنى، ئۇنى مەڭگۈ ئەسلەپ تۇرۇشنى بەلگىلەنگەن.

شۇنىڭدىن باشلاپ ئۆلۈمدە يىغا، توپدا كۈلكە قىلىش ئادەتكە ئايلىنىپ قالغانكەن.

قىرىق تال چاچ قويۇشنىڭ كېلىپ چىقىشى

ەدىمكى زاماندا تۇمەنخان دېگەن بىر خاقان ئۆتكەنكەن. ئۇنىڭ ئاي دېسە ئايدىن گۈزەل، كۈن دېسە كۈندىن گۈزەل، ئەقىللىق بىر قىزى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمى ئالتۇنقىز ئىكەن. ئالتۇنقىز توققۇز ياشقا كىرگەندە چار باغدا سەيلە قىلىدىغان، ئۆي ئىشلىرىنى قىلالايدىغان، ئاتقا مىنىپ ئوۋغا چىقالايدىغان، ئەمگەك سۆيەر بولۇپ يېتىلىپتۇ.

شۇ كۈنلەردە ئالتۇنقىزنىڭ بۇنداق ھۆسن ـ جامالى ۋە ئىشچانلىقى ئوردا ئەتراپىدىكى يىگىتلەرنى ئۆزىگە رام قىپتۇ. ئۇلار بىر ئامال قىلىپ ئۇ قىزنى قولغا كەلتۈرۈشنى ئويلايدىكەن، شۇڭا ئۇلار بىر ـ بىرىگە ئۇقتۇرماي ئالتۇنقىزنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ يولىنى ئىزدەپتۇ. بۇ يىگىتلەرنىڭ ئىچىدە ئەقىللىق، ئەمگەكچان، كۆپچىلىكنىڭ ھۆرمىتىگە ئىگە بەربەگ دېگەن بىر يىگىت بولۇپ، ئۇمۇ قىزنىڭ ئىشقىدا كۆيىدىكەن. بەربەگ شۇنداق ئىشق ـ پىراق ئىچىدە ئۆتۈۋاتقان كۈنلەردە، ئالتۇنقىزنىڭ ھەر كۈنى سەھەر تۇرۇپ چارباغقا بېرىپ، گۈلشەندىن پورەكلەپ ئېچىلغان گۈلدىن بىرنى ئۈزۈپ، تەبەسسۇم بىلەن پۇراپ، ئوڭ چېكىسىگە قىستۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، چارباغدىن قايتىپ چىقىدىغانلىقى يىگىتكە مەلۇم بولۇپ قاپتۇ. بەربەگ بۇ ئىشنى بىلىۋالغاندىن كېيىن، بىر كۈنى سەھەردە ئۆزىنىڭ بېغىدىن ناھايىتى چىرايلىق ئېچىلغان گۈلدىن بىرنى تاللاپ ئۈزۈپ ئالتۇن قىز كېلىدىغان يولدا ئۇنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. ئالتۇنقىز كېلىشى بىلەن بەربەگ ئالتۇنقىزغا گۈلنى تەڭلەپتۇ. ئالتۇنقىز خۇشاللىق بىلەن ئاپتۇ ۋە:

— سىز بۇ گۈلنى ماڭا تەييارلاپ قويغانمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ. يىگىت:

— ھەئە، بۇ گۈلنى چېچىڭىزغا قىستۇرۇۋېلىڭ، — دەپتۇ. قىز:

— بۇ چۈۋۈلۈپ تۇرغان چېچىمنىڭ قەيېرىگە قىستۇرىمەن؟ — دەپتۇ. يىگىت:

— گۈل قىستۇرغۇدەك ئۆرۈك، — دەپتۇ ـ دە، يولىغا راۋان بوپتۇ. قىز ئۆيىگە قايتىپ بارغاندىن كېيىن، بىر ئاماللارنى قىلىپ چېچىنى بىر تال قىلىپ ئۆرۈپ، يىگىت تەقدىم قىلغان گۈلنى چېچىغا قىستۇرۇپتۇ. بۇ كۈننى قىز ئىنتايىن كۆڭۈللۈك ئۆتكۈزۈپتۇ. يىگىت تەقدىم قىلغان گۈلنى پات ـ پات پۇراپ قويىدىكەن، ھەربىر پۇرىغىنىدا بەدىنىگە ئوت تۇتاشقاندەك بولۇپ، يۈرىكى گۈپۈلدەپ كېتىدىكەن. بۇ ئاخشىمى ئالتۇنقىزنىڭ ئۇيقۇسىمۇ كەلمەپتۇ. ئۇ سەھەر ئورنىدىن تۇرۇپ يىگىت بەرگەن گۈلنى ئۆرۈگەن چېچىغا قىستۇرۇپ ھەم يىگىت بۈگۈن يەنە بىر تال گۈل تەقدىم قىلىپ قالسا، ئۇنى نەگە قىستۇرارمەن، دەپ ئويلاپتۇ، ھېلىقى گۈلنى چېچىدىن ئېلىۋەتكۈسى كەلمەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئالتۇنقىز

چېچىنى ئىككى تال قىلىپ ئۆرۈپتۇ ۋە كۈندىلىك ئادىتى بويىچە بەلگىلىك ۋاقىتتا چارباغقا قاراپ يول ئاپتۇ. دەل باغقا قايرىلىدىغان يولدا يىگىت بىر تال گۈلنى تۈتۈپ تۇرغۇدەك. ئالتۇنقىز گۈلنى سۆيۈنگەن ھالدا قولىغا ئېلىپ، تەييارلاپ قويغان ئىككىنچى تال ئۆرۈمە چېچىغا قىستۇرۇۋاپتۇ - دە، ئۆيگە قايتىپ كەپتۇ.

يىگىت بىلەن قىزنىڭ قەلبلىرىنى ئىزھار قىلىشلىرى توپتوغرا قىرىق كۈن داۋاملىشىپتۇ. ئال-تۇنقىز چېچىنى قىرىق تال ئۆرۈپ، يىگىت تەقدىم قىلغان قىرىق تال رەڭگارەڭ گۈلنى چاچلىرىغا قىستۇرۇپتۇ.

قىزنىڭ روھىي كەيپىياتىدىكى ئۆزگىرىش ھەم چېچىنىڭ قىرىق تال ئۆرۈلۈپ، رەڭگارەڭ گۈللەر-نى قاداپ يۇرۇشى تۇمەنخان، خانىش، ئىنىكىئانا ۋە كېنىزەكلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغاپتۇ. خانىش قىزىغا چاچلىرىدىكى گۈللەرنى ئېلىۋېتىش توغرىسىدا نەسىھەت قىلسىمۇ، ئالتۇنقىز ئۇنماپتۇ. خانىش بۇنىڭ سەۋەبىنى قايتا - قايتا سورىغاندىن كېيىنلا، قىز بولغان ۋەقەنى تەسلىكتە سۆزلەپ بېرىپتۇ. خانىش بۇ ئەھۋالدىن پادىشاھنى خەۋەردار قىپتۇ. پادىشاھ چوڭقۇر ئويغا پېتىپ ئاندىن، خانىشقا:

— پەرزەنت چوڭ بولغانىكەن، ياتلىق قىلماق لازىمدۇر. قىزىمىزنىڭ خىيالى بۆلۈنۈپ قالغان بو-سا، ئۇنىڭ رايىغا باقايلى. باشقىلار ئاڭلىسا، سۆز - چۆچەك بولىدۇ، ۋاقتىدا بىر تەرەپ قىلىۋەتكەن-مىز تۈزۈك. شۇڭا، بۇگۈندىن تارتىپ، توي تەييارلىقىنى قىلايلى، — دەپتۇ.

شۇنىڭ بىلەن ئوردا ئەھلى جىددىي توي تەييارلىقىغا كىرىشىپتۇ. قىرىق تال گۈل، قىرىق تال چاچنىڭ شەرىپى ئۈچۈن قىرىق كېچە - كۈندۈز توي مەرىكىسى ئۆتكۈزۈلۈپ، بەرىبەگ بىلەن ئالتۇنقىز-نىڭ مۇراد - مەقسىتى ئەمەلگە ئېشىپتۇ. ئەمما، قىرىق تال چاچنىڭ تۈرمۇشتىكى كۈندىلىك ئىشلارغا پۈتلىكاشاڭ بولىدىغانلىقىنى ئويلاپ ئۇنى قىسقارتىش ھەققىدە مەسلىھەتلىشىپتۇ. ئۇ يان دېيىشىپ - بۇ يان دېيىشىپ، بەختلىك تۈرمۇشنىڭ يادنامىسى ئۈچۈن قىرىق تال چاچنى ئىككى تال قىلىپ ئۆرۈش-نى مۇۋاپىق كۆرۈشۈپتۇ.

شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇيغۇرلاردا قىزلار چېچىنى قىرىق تال ئۆرۈش، جۈۋان بولغاندىن كېيىن ئىككى تال ئۆرۈش، ئاياللار چېچىغا گۈل قىستۇرۇش ئادەت بولۇپ قالغانىكەن.

ئىممىنجان ئابدۇرېھىم سىزغان.

گۈلەم ۋە گىلەم

ـوتەن پادىشاھنىڭ گۈلەمخان ئىسىملىك بىر قىزى بار ئىكەن. ئۇ قىز قۇشلارنىڭ تىلىنى بىلمەيكەن. بىر كۈنى بۇ قىزنىڭ دادىسى ئۆز ۋەزىرلىرى بىلەن دەريا بويىدا تاماشا قىلىۋاتقاندا، بىر قۇشنىڭ باشقا قۇشلارغا ئوخشاشمايدىغان ئاۋازدا سايراۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ قالدى. بۇنىڭغا ئەجەبلەنگەن شاھ ۋەزىرلىرىدىن:

— بۇ قۇش نېمىدەپ سايراۋاتىدۇ؟ قۇشنىڭ تىلىنى كىم بىلىدۇ؟ — دەپ سوراپتۇ. ۋەزىرلەر بۇ قۇشنىڭ تىلىنى ئۇنىڭ قىزى بىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن شاھ قىزىنى چاقىرىپ سوراپتۇ. قىزى:

— بۇ قۇش، ئايال كىشى شاھنى گاداي قىلىۋېتىشى، شۇنداقلا گادايىنى شاھ قىلىۋېتىشىمۇ مۇمكىن، دەپ سايراۋاتىدۇ، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. بۇ جاۋابنى ئاڭلاپ شاھ غەزەپلىنىپتۇ ـ دە، بىر گادايىنى چاقىرغۇزۇپ ئەكېلىپ، ئۇنىڭغا قىزىنى بېرىپ: «مانا ئەمدى ئۇنى سەن شاھ قىلىپ باق» دەپ، ئۇلارنى چۆلگە ھەيدىۋېتىپتۇ.

گاداي چۆلدىن ئوتۇن توشۇپ بازارغا ئەكېلىپ ساتىدىكەن، تاپقان پۇلىغا ھەر كۈنى يىپ سېتىۋېلىپ ئايالىغا ئەكېلىپ بېرىدىكەن. گۈلەمخان ئېرى ئەكېلىپ بەرگەن يىپتىن ھەر خىل كەشتىلەرنى توقۇيدىكەن، ئېرى ئۇنى بازارغا ئاپىرىپ ساتىدىكەن. گۈلەمخان پەيدىنپەي گىلەم توقۇشنىمۇ ئۆگىنىۋېلىپ، ئاجايىپ ئۇز، جۇلالىق گىلەملەرنى توقۇپتۇ. ئېرى بۇ گىلەملەرنى سېتىپتۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇلار كاتتا باي بولۇپ كېتىپتۇ. ئاخىر كۈنلەرنىڭ بىرىدە بۇرۇنقى گاداي ئۆزى ئوتۇن ئاپىرىپ ساتقان شەھەرگە پادىشاھ بوپتۇ.

بىر كۈنى گۈلەمخان دادىسىنى مېھمانغا چاقىرىپتۇ. شۇ چاغدا ئۇنىڭ ئېرى شاھلىق سەلتەنىتى بىلەن قىزىنىڭ دادىسىنى قوبۇل قىپتۇ. بۇ ھالنى كۆرگەن شاھ ھېلىقى قۇشنىڭ سۆزىنى ئېسىگە ئېلىپ، ئۇنىڭ ھەقىقەت ئىكەنلىكىگە ئىشىنىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ شاھ ئەل ـ جامائەت ئالدىدا قىزى توقۇغان گىلەمگە ئۇنىڭ نامىنى بېرىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ خوتەن گىلەملىرىنىڭ ئايرىم تۈرلىرى گۈلەمخانىنىڭ نامى بىلەن «گۈلەم گىلىمى» دەپ ئاتالغانىكەن.

بادامدوپپا كىيىشنىڭ كېلىپ چىقىشى

ەدىمكى زاماندا ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ بايراقلىرىغا بادامنى كەشتىلىگەنىكەن. ئۇلار بەكمۇ ئۆم ئىكەن. ئۇلارنىڭ خوتۇن ـ قىزلىرىنىڭ قۇلىقىغا ئاسقان زىرىلىرىنىڭ شەكلىمۇ بادام شەكلىدە ئىكەن. بوينىغا ئاسقان زۇنناڭلىرىنىڭ شەكلىمۇ بادام شەكلىدە ئىكەن ... كۆزلىرىنىڭ بىرىدە دۇشمەنلەر بۇلارغا ھۇجۇم قىپتۇ. ئىككى ئوتتۇرىدا قاتتىق جەڭلەر بوپتۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ قاڭقىلىرى (ھارۋىلىرى)غا ئولتۇرۇپ، ئاتلىرىغا مىنىشىپ، تۇغ ـ ئەلەملىرىنى كۆتۈرۈشۈپ، داقا ـ دۇمباقلىرىنى چېلىشىپ نەچچە ئايلاپ قەيسەرلىك بىلەن جەڭ قىپتۇ. ئۇلارجەڭدە نۇرغۇن قۇربانلارنى بېرىپتۇ. لېكىن، ئىككىلەنمەي، كەينىگە چېكىنمەي، تېخىمۇ غەزەپكە كېلىپ، ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ قانلىق قىساسى ئۈچۈن قەيسەرلىك بىلەن جەڭ قىلىۋېرىپتۇ. دۇشمەن كۈچلۈك، ئادىمى بىرقانچە ھەسسە كۆپ بولغاچقا، ئۇيغۇرلار ئۇرۇشتا ئاخىر مەغلۇپ بوپتۇ ... ئۇلار مەغلۇپ بولسىمۇ، ئۆملۈكسىز ساقلاپ، تىرىك قالغانلار جەڭ مەيدانىدا بايرىقىنى دۇشمەن قولىغا بەرمەپتۇ. ئۇلار بايراقنى يىرتىپ پارچىلاپ، تۆت تەرىپىنى چىگىپ باشلىرىغا كىيىشىپ، جەڭ مەيدانىدىن چېكىنىپ چىقىپتۇ. كېيىن بۇلارنىڭ قوشۇنىدىكى تارقىلىپ كەتكەن خەلق ئۇلارنىڭ بېشىغا چىگىۋالغان بايراق پارچىسىغا قاراپ «توپ بار»، «توپىمىز بار ئىكەن» دەپ شىپ يەنە يىغىلىپتۇ. ئۇلار توپلانغاندىن كېيىن، يىرتىلغان بايراق پارچىلىرىنى ئۇلاپ يەنە تۇغ ـ ئەلەم ياسىشىپتۇ ۋە ئۇيۇشۇپ كۈچ توپلاپ، دۇشمەنگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ غەلىبە قىپتۇ. كېيىنچە ئۇلاردا ھېلىقى بايراق پارچىسىغا ئوخشىتىپ باش كىيىم كىيىش ئادەتكە ئايلىنىپتۇ. ئۇلار بۇنى «توپبا» دەپ ئاتاشقانىكەن، كېيىنچە «دوپپا» دەپ ئاتىلىپتۇ. ھازىرقى «بادامدوپپا» شۇنىڭدىن قالغانىكەن ...

ئېگەرنىڭ بارلىققا كېلىشى

لىتۇنئارت، كۇمۇشئارت، زۇمرەتئارت دەپ ئاتىلىدىغان داۋانلار ئارىسىدا ياشايدىغان ئەجداد-لىرىمىزنىڭ قانىتى ئات ئىكەن. چەۋەندازلىق گۆزەكلەردىن تارتىپ چالالارغىچە ئورتاق ئەرمەك ئىكەن. ئوۋ، چېلىش، ئويۇن - كۇلكە، يىغا، ھەسرەت، جەڭ، جېدەل - ماجىرا، سەپەر، كۆچۈش، قوغلاش، قېچىش، ماختىنىش ، چۆكۈرۈشلەرمۇ ئات ئۈستىدە بولىدىكەن.

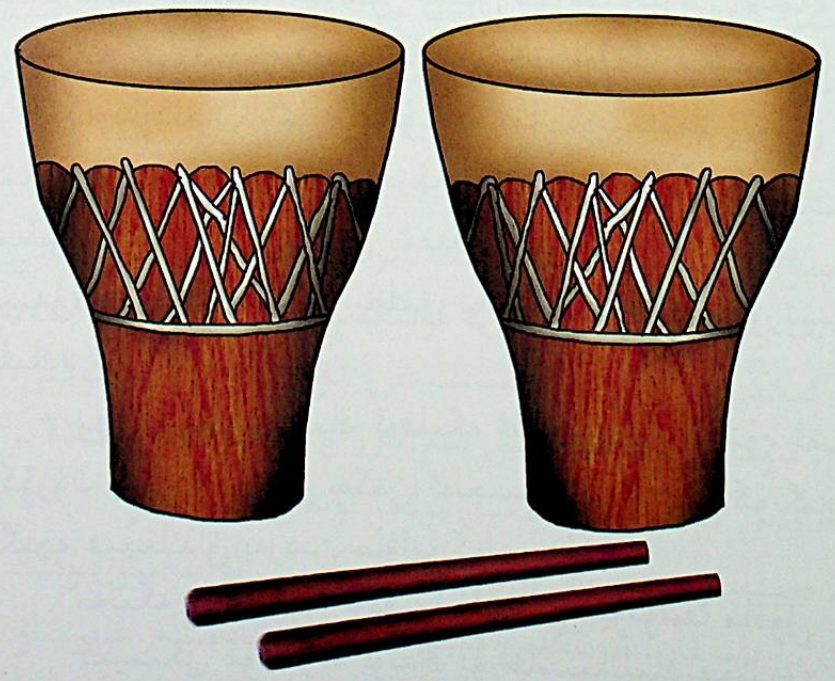
بىر زامانلاردا بۇ ئەلگە يات ئەلدىن ياۋ بېسىپ كەپتۇ. ئات مىنىپ، يۇگەن تارتالايدىغانلارنىڭ ھەممىسى قىلىچ - قالقان، نەيزە - ئوموتلىرىنى ئېلىشىپ، ئاتلىنىپ جەڭگە چىقىپتۇ. ياۋ شۇنچىلىك كۆپ ئىكەنكى، جەڭ بىرنەچچە كۇنگىچە سوزۇلۇپتۇ. تەردىن كۆڭلەكلەر سۇ بولۇپ، قوللار قاپىرىپ، كۆزلەر تېلىپ، بەللەر قېتىپ، سۆڭگەچلەر يېغىر بولۇپ كېتىپتۇ. شۇنداق بولسىمۇ ئېرەن قىلماي قاق سەھەردە جەڭگە ئاتلىنىۋاتقان ئوغلىنى كۆرگەن، خېمىردىن نان راسلاۋاتقان كۆيۈملۈك ئانا قولىدىكى ئادەم بېشىدەك چوڭلۇقتىكى زۇۋۇلىنى سەل - پەل يۇمىلاقلاپ، ياۋىداق ئاتنىڭ دۇمبىسىگە سېلىپ بېرىپتۇ. راست دېگەندەك، ئوغلى جەڭ داۋامىدا كۆپ ئارامچىلىق ھېس قىپتۇ. كەچقۇرۇن جەڭدىن قايتقاندا «خېمىر ئېگەر»نى كۆرگەنلەر پادىشاھقا شۇ تەقلىدتە ئېگەر ياساشنى تەكلىپ قىپتۇ. پادىشاھ دەرھال ياغاچچىلارنى تەشكىللەپ شۇنداق شەكىلدە ئېگەر ياستىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاتنى ياۋىداق مىنىدىغان ئادەت ئاياغلىشىپ، ئېگەر بارلىققا كېلىپ، ئاتنى ئېگەرلەپ مىنىدىغان بولۇشقانىكەن.

ناغرىنىڭ پەيدا بولۇشى

ەدىم ـ قەدىم زامانلاردا بىر مەملىكەتنىڭ سودىگەرلىرى سودا قىلىش ئۈچۈن سەپەرگە چىقىشىپتۇ. ئۇلارنىڭ يولى بىر چۆلدىن ئۆتىدىكەن. ئۇلار يول يۈرۈپ، يول يۈرسىمۇ مول يۈرۈپ، چۆللۈكنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا بېرىپ قاپتۇ.

بىر ۋاقىتتا ئۇلارنىڭ يولغا ئالغان سۇلىرى تۈگەپ قاپتۇ. ئۇسسۇزلۇقتىن بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى سولىشىپ يېتىپ قېلىشىپتۇ، كۈچ ـ ماغدۇرىدىن كېتىپ، ماڭغۇدەك ھالى قالماپتۇ. كارۋاندا بىر يەرگىت بار ئىكەن. ئۇ ئۆزىنىڭ تۈلۈمىدىكى ئاخىرقى سۈيىنى سەپەرداشلىرىنىڭ ئاغزىغا تېمىتىپتۇ. ئاندىلا بىرئاز ئۆزلىرىگە كېلىشىپتۇيۇ، ئىسسىقتا چاڭقاپ كەتكەنلىكتىن يولغا چىقالماپتۇ. شۇ چاغدا ھېلىقى يىگىت ئويلاپ ـ ئويلاپ بوشاپ قالغان تۈلۈمنى يېرىپ، ھارۋىنىڭ چاقىغا كېرىپ باغلاپ، ئاپتاپقا قارىتىپ قويۇپتۇ، كېيىن ئۇنى داراڭلىتىپ چېلىشقا باشلاپتۇ، ئۇنىڭ ئاۋازىغا مەھلىيا بولۇپ قاتقان لەرزىگە كەلتۈرۈپتۇ. غەيرىي تەبىئىي بۇ ئاۋازدىن ئادەملەرمۇ ئۆزلىرىگە كېلىپ، قىمىرلاشقا باشلاپتۇ، ئۇلاردا كۈچ ـ قۇۋۋەت پەيدا بوپتۇ. ئاۋاز قۇم بارخانلىرىدىن قۇم بارخانلىرىغا ئۆتۈپ، تۆپىلىكتىن تۆپىلىكلەرگە كۆچۈپ، چۆلنىڭ نېرىقى چېتىدە كېتىۋاتقان باشقا كارۋانلارنىڭ قۇلىقىغا يېتىپتۇ. ئۇلار «كارۋان ھالاكەتكە ئۇچراپتۇ، بولمىسا بۇنداق ئاۋاز چىقارماس ئىدى، يارەمگە چاقىرىۋاتىدۇ، بېرىش كېرەك» دەپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا بېرىپتۇ ۋە ئۇلارغا سۇ بېرىپ پالاكەتكە ئۇچرىغان سودىگەرلەرنى ساقلاپ قېلىپ، ئۇلارنى ئۆزلىرى بىلەن بىللە ئەكېتىپتۇ. ئەنە شۇنىڭدىن كېيىن ناغرا پەيدا بولغانكەن. ناغرا ئاۋازى ئاڭلاندىمۇ، كىشىلەرنىڭ تېتىكلىك، دادىللىق، جەسۇرلۇق كەيپىياتلىرى ئويغىنىدىكەن.

چىمەنگۈل ۋە چىمەندوپپا

ـەدىمكى زاماندا قەشقەردە قاراخان دېگەن بىر پادىشاھ ئۆتكەنكەن. ئۇنىڭ بىر قىزى بولۇپ، ئاي دېسە ئايدىن چىرايلىق، كۈن دېسە كۈندىن چىرايلىق، ئەقىل ـ پاراسەتلىك، قولى ئەپچىل، ئىشچان قىز ئىكەن. يىللار ئۆتۈپ قىز بالاغەتكە يېتىپتۇ، ھال ـ ئەھۋالى يەتتە ئىقلىم پادىشاھلىرىنىڭ شاھزادىلىرىنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلىشقا باشلاپتۇ. قىز دەل توققۇز ياشقا كىرگەن كۈنى يەتتە پادىشاھلىقنىڭ شاھزادىسىدىن ئەلچى كەپتۇ. تەڭقىسلىقتا قالغان پادىشاھ قىزىنىڭ ئىختىيارىغا قويۇپتۇ. قىز دادىسىنىڭ ئەقلىگە بارىكاللا ئېيتىپ، ئەلچىلەرنىڭ قىرىق كۈن كۈتۈپ تۇرۇشىنى ئېيتىپتۇ.

مەلىكە قىرىق كۈن ئىچىدە يەتتە دانە دوپپا تىكىپ، يەتتە دۆلەتنىڭ ئەلچىسىگە بىردىن بېرىپ دەپتۇكى: «سىلەر بۇنى شاھزادىلىرىڭلارغا بېرىڭلار، كىمدەكىم بۇنى نېمىگە ئىشلىتىدىغانلىقىنى، ئىسمىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ رەڭگىنىڭ نېمىگە ئوخشايدىغانلىقىنى بىرىنچى بولۇپ دەپ بېرەلىسە، شۇنىڭغا ياتلىق بولىمەن.»

ئەلچىلەر دەرھال ئاتلىرىغا مىنىپ، دوپپىنى بەلۋاغلىرىغا چىگىپ، ئۆز دۆلەتلىرىگە قايتىپتۇ. دوپپىنى ۋە مەلىكىنىڭ شەرتلىرىنى شاھ ۋە شاھزادىلىرىگە يەتكۈزۈپتۇ. شاھزادىلەرنىڭ بېشى قېتىپ-تۇ، ئەقلى چېچىلىپ، تىللىرى كالۋالىشىپ، دىللىرى گاللىشىپتۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە يەكەن پادىشاھ-نىڭ ئوغلى پاقلانباي چوڭقۇر خىيال سۈرۈپ، دەرھال «نامە» تەييارلاپ، ئەلچىدىن قەشقەرگە يوللاپتۇ.

شەرتنى ئېغىر قويۇپ تاقىتى تاق بولغان مەلىكە دەل يەتتىنچى كۈنى يەكەن شاھزادىسىنىڭ مۇبا-رەك مەكتۇبىنى تاپشۇرۇۋاپتۇ. خەتتە: «دوپپىنىڭ ئىسمى ‹چىمەن›، بۇ مەلىكىنىڭ ئىسمى بىلەن ئوخ-شاش؛ دوپپىنىڭ رەڭگى مەلىكە تۇرىدىغان چارباغدىكى چىمەنلىكنىڭ رەڭگى بىلەن ئوخشاش، ئۇنىڭغا مەلىكە ياخشى كۆرىدىغان بۇغداي باشقىنىڭ نۇسخىسى چۈشۈرۈلگەن؛ دوپپىنى يىگىتلەر بېشىغا كى-يىدۇ، بۇ، مۇبادا مەلىكە ياتلىق بولۇپ كەلسە، ئۆز يۇرتىنى ئەسلەپ تۇرۇشىغا يارىمى بولىدۇ، دېگەن-لىك» دەپ يېزىلغانىكەن.

مەلىكە پاقلانبايىنىڭ ئەقلىگە ئاپىرىن ئېيتىپتۇ، ئەمما باشقا ئەل شاھزادىلىرىنىڭ جاۋابلىرىنىمۇ كۆرۈپ بېقىش ئۈچۈن يەكەن ئەلچىسىنىڭ قىرىق كۈنگىچە ساقلاپ تۇرۇشىنى ئېيتىپتۇ. قىرىق كۈن-گىچە ھېچقانداق يەردىن جاۋاب كەلمەپتۇ.

مەلىكە چىمەنگۈل پاقلانبايغا ياتلىق بولۇشقا ماقۇل بوپتۇ.

كېيىنكى كۈنلەردە ئۇنىڭ بۇ خاسىيەتلىك ھۈنىرىنى قىز ـ چوكانلار ئۆگىنىۋاپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن چىمەندوپپا ئەل ئارىسىدا ئومۇملىشىشقا باشلاپتۇ.

ئەفراسیاپ ئوه راۋاب

فراسیاپ قەشقەردە خانلىق تەختتە ئولتۇرغان يىللاردا، ئەل ـ يۇرتنى ئادىل باشقۇرۇپ، تىللاردا داستان بوپتۇ. ئەفراسیاپ كىشىلەرنىڭ قورسقىنى تويدۇرۇپ، ئۆز ئىش ـ ئو-قىتى بىلەنلا مەشغۇل بولىدىغانلىقىنى، ھېچقانداق ئويۇن ـ تاماشا قىلمايدىغانلىقىنى كۆ-رۈپ كۆڭلى ناھايىتى يېرىم بوپتۇ. ئۇ چارباغدا پۇقرالارنىڭ كۆڭلىنى ئېچىشقا سەۋەب بولىدىغان بىر چارە ـ تەدبىر ئويلاپ خىيال سۈرۈپ تۇرغان بىر پەيتتە، بىر تورغاينىڭ مۇڭلۇق سايرىشى ئاڭلىنىپتۇ. پادىشاھ دىققەت بىلەن ئاڭلاپ، ئۆزىمۇ دوراپ سايراپ بېقىپتۇ. ئەمما، ئۇ يەنە، مەن بىر پادىشاھ، كىشى-لەر ئارىسىدا قۇشلاردەك سايراپ يۈرسەم كۈلكىگە قېلىشىم تۇرغان گەپ. ئەڭ ياخشىسى، ياغاچتىن قۇشلارنىڭ ئاۋازىغا ئوخشاش ئاۋاز چىقىدىغان بىر سايمان ياساي دەپ ئويلاپ، توققۇز كۈن ۋاقىت سەرپ قىلىپ، توققۇز غېرىچ ئۇزۇنلۇقتىكى بىر ياغاچنى چالغۇ ئەسۋابى قىلىپ ياساشقا تۇتۇنۇپتۇ. ئۇ بۇ يا-غاچنى خۇددى ئادەم سىياقىدا ياساپ، بىر ئېغىز بېكىتىپتۇ، قوينىڭ ئۇچىينى ئىنچىكە ئېشىپ ئۇچ تال تار ساپتۇ. لېكىن، بۇ ئەسۋابتىن ئاۋاز چىقماپتۇ. ئەفراسیاپ ئىش باشلىغان توققۇزىنچى كۈنى چارباغدا يەنە شۇ ئەسۋابقا ئاۋاز چىقىرىش بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتسا، بىر يىگىت جاراڭلىق ۋە بەكمۇ مۇڭلۇق ناخشا ئېيتىپ ئۆتۈپ كېتىپتۇ. پادىشاھ ئۇنىڭ ناخشىسىغا ئانچە پەرۋا قىلىپ كەتمەي ئۆزىنىڭ ھۇ-نىرىنى داۋاملاشتۇرۇۋېرىپتۇ. ئارىدىن بىر ئاش پىشىم ۋاقىت ئۆتۈپ ھېلىقى ناخشچى يىگىت قايتىپتۇ. ئۇ يەنە ناخشا ئېيتىپ ماڭغان بولسىمۇ، لېكىن ناخشىسى ئالدىنقى قېتىمقىسىدەك جاراڭلىق بولماپتۇ. ئەفراسـ-ياپ بۇ ئىشقا ھەيران قاپتۇ ـ دە، قىلىۋاتقان ئىشىنى تاشلاپ، دەرھال ھېلىقى يىگىتنى چاقىرىپ:

— سەن قەيەرگە بېرىپ كەلدىڭ؟ — دەپتۇ. يىگىت:

— قېينىناتا ـ قېينىنامنىڭ ئۆيىگە بېرىپ مېھمان بولۇپ كەلدىم، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. ئەفرا-سیاپ دەرھال ئىش ئورنىغا قايتىپ كېلىپ، ياساۋاتقان چالغۇ ئەسۋابنىڭ بىر تەرىپىنىڭ قارىنىنى چوڭقۇر ئويۇپ، ئۇ يەرنى تېرە بىلەن ئوراپ، تارىغا زەخمەك ئۇرغانىكەن، ئۇنىڭدىن ھەم جاراڭلىق، ھەم مۇڭلۇق ئاۋاز چىقىپتۇ. ئەفراسیاپ يىگىتنىڭ ئىككى قېتىملىق ناخشىسىدىن شۇنى ھېس قىپتۇكى، يىگىت ئەتىگەندە تاماق يېمىگەن، قورسقى ئاچراق، شۇڭا ئاۋازى جاراڭلىق ھەم لەرزان چىققان، قېينىناتا ـ قېينىنىسىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ قورسقىنى توقلۇالغاندىن كېيىنكى ناخشىسى بولسا ئۇنداق چىقمىغان.

ئەفراسیاپ كەشپ قىلغان بۇ ئەسۋاب راۋابنىڭ دەسلەپكى نۇسخىسى بولۇپ قالغان. كېيىن ئۇ تېخىمۇ يۇقـ-رىراق ئاۋازلىق چالغۇ ئەسۋابى ياساش مەقسىتىدە دۇتارنى ياسىغان. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئەلدە ئادەملەر قورساق توقلاپلا يۈرىدىغان ئادەتلەر تۈگەپ، نەغمە ـ ناۋامۇ بولىدىغان، ساز چېلىپ، ئۇسسۇل ئوينايدىغان بولۇشقانىكەن.

تەمبۇر، بەربات ۋە ئۇدنىڭ كەشپ قىلىنىشى

ئاپەس بىنىنى نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ تۇرك ناملىق بىر ئوغلى بار ئىكەن، بۇنىڭغا خۇدايىتائالا بىر ئوغۇل كارامەت قىپتۇ. ئىسمىنى خەزىر قويۇپتۇ. بۇ ئوغۇل چوڭ بولغاندا، تۇلكە تۇتۇپ پوستىدا ئېگىن كىيمەكنى، تائامنى تۇز بىلەن يېيىشنى، تەمبۇر، بەربات، ئۇدلارنى ياساپ چالماقنى كەشپ قىلىپ، ئالەم خەلقىگە ئۆگىتىپتۇ. ئۇ زامانداتاتا ـ ئانىسى، بالىلىرى ئۆلگەندە مۇسىبەت ماتىمىدە تەمبۇر چېلىپ يىغلاپ، ئۆلۈكنى كۆيدۈرۈش رەسىمى بار ئىكەن. خەزىر ياپەس ئەلەيھىسسالامنىڭ نەۋرىسى ئىكەن. يەكەن، خوتەن دىيارلىرىنى ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئاۋات قىلغانىكەن. يەكەن، خوتەن ئەھلى ئۇ-نىڭ ئەۋلادلىرى ئىكەن. ئۇ زامانىدىن بۇ زامانغىچە بەش مىڭ سەككىز يۈز ئەللىك يىل ئۆتۈپتۇ. تەمبۇرگە قوي، ئۆچكىنىڭ ئۈچەي، پەيلىرىنى ئېشىپ زەي قىلىپ، تار سالغانىكەن.

ساتار قانداق ياسالغان

ۋايەتلەردە ئېيتىلىشچە، تەڭرى ئاۋۋال يەتتە قات يەر، يەتتە قات ئاسمانىنى، ئاندىن دەريا، دېڭىز ـ ئوكيانىنى، مالائىكىلەرنى ياراتقان، تۇپراقتىن بىر چىمدىم توپا ئېلىپ ھەزرىتى ئادەمنىڭ ئادەم شەكلىنى ياساپ چىقىپ، جانغا ئەمر قىلغان، جان ئادەمنىڭ تېنىنىڭ قارائۇغۇلۇقىدىن قورقۇپ كىرىشكە ئۇنىمىغانلىكەن. شۇ چاغدا تەڭرى مالائىكىلەرگە ساز چېلىشنى ئەمر قىپتۇ. مالائىكىلەر ھەزرىتى ئادەمنىڭ تېنىگە كىرىپ ساز چېلىپتۇ. قورقۇپ قاچقان جان بىرمەھەل ساز چالغان ئورۇننى ئىزدەپ، ئاران دېگەندە ھەزرىتى ئادەمنىڭ شەكلىنىڭ ئىچىدىن قارار تېپىپتۇ. جان چېلىنىۋاتقان سازنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈش ئۈچۈن بۇ شەكلىنىڭ ئىچىگە كىرگەنكەن، تاقاق ئېتىلىپتۇ، ئادەم ئورنىدىن دەس تۇرۇپتۇ، سازمۇ توختاپتۇ. تەڭرى ئەڭ بالدۇر كەلتۈرگەن ساز ساتار

ئىكەن. ھەزرىتى ئادەم ئورنىدىن تۇرۇپ، ئۆزىدىن باشقا ھېچقانداق مەخلۇقاتنىڭ بولمىغانلىقىدىن يالـ
غۇزچىلىق ھېس قىلىپ تەڭرىگە يىغلىغانىكەن، تەڭرى مالائىكىلەر چالغان سازنى ئادەمگە تۇتقۇزۇپتۇ.
ئادەم ساتارنى چېلىپ كۆڭلىنى خۇش قىپتۇ. كېيىن ئاللا ھەزرىتى ھاۋا ئانىنى يارىتىپتۇ. بۇ زات ناھا-
يىتى چىرايلىق بولغىنى ئۈچۈن ، ھەزرىتى ئادەم ئۇنىڭ ئوت ـ پىراقىدا بىرمەھەل ساتار چېلىپتۇ.
ھەزرىتى ھاۋا ساتارنىڭ يېقىملىق ئاۋازىغا مەپتۇن بوپتۇ ۋە ساتارنى چالغان ئادەمگە يېقىنلىشىپتۇ. شۇ-
نىڭدىن كېيىن ھەر كۈنى بۇ ئىككىيلەن ساز چېلىپ كۆڭلىنى خۇش قىلىدىغان بوپتۇ. كېيىن ھەزرىتى
ئادەم ساز چېلىپ ئىبادەتتىن توختاپ قالغانلىقى تۈپەيلىدىن، ئاللا ساتارنى پانىي دۇنيادىن باقىي دۇنيا-
غا ئەكېتىشكە مالائىكىلەرگە ئەمر قىلغانىكەن. بۇ ئىشلارنىڭ سەۋەبىدىن، ئادەم ئۆلگەندە، تەندىن جان
چىقىپ كېتىپ، ئىككىنچىلەپ كىرىشكە جۈرئەت قىلمىغاندا، مالائىكىلەر ساز چالىدىكەن. شۇنىڭ بىلەن
جان تەڭگە كىرىپ، سوئال ـ سوراققا تەننى تەييار قىلىدىكەن.

رىۋايەتتە دەپتۇلەركى، ئادەم باقىي دۇنيادىن پانىي دۇنياغا ھەيدەلگەندە، سازنى بىللە ئاچقىش ھەق-
قىدە تەڭرىگە ئىلتىجا قىلىدىكەن. تەڭرى ئادەمنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل كۆرۈپ، پانىي دۇنياغا بىللە
ئاچقىشقا ئىجازەت بېرىدىكەن. شۇ ۋاقىت سەككىزىنچى ئاي مەزگىلى ئىكەن. ھەزرىتى ئادەم ساتارنى
بىر ئېگىز تاغنىڭ ئۈستىگە ئاچقىپ ئون ئىككى ئاي چالغان. بۇ چاغ سەھەر ۋاقتى بولغاچقا، ساتارنىڭ
يېقىملىق ئاۋازىدىن ئون سەككىز مىڭ ئالەمدىكى ئىنس ـ جىنلاردىن تارتىپ جان ـ جانىۋارلارغىچە،
ئۇۋىسىدا ياتقان قۇرت ـ قوڭغۇز، دەل ـ دەرەخ، گۈل ـ گىياھلارغىچە، ھەتتاكى ئاسماندىكى پەرىش-
تىلەردىن تارتىپ بارلىق مەخلۇقاتلار ساتارنىڭ يېقىملىق ئاۋازىدىن ئېرىپ كېتىپ، ئىش ـ ھەرىكەت-
لىرىنى توختاتقان، ئۇزاق چېلىنغان بۇ سازنىڭ يېقىملىقلىقىدىن بىھوش بولۇپ يېتىپ قالغان، مالائە-
كىلەرمۇ بىھوش بولۇپ يېتىپ قالغان. شۇ چاغدا ھەممىنىڭ يۈرەكلىرى ئېرىپ كەتكەن. شۇ سەۋەبتىن
ساتارنى بىر مەزگىل چېلىشتىن توختاتقان. شۇنىڭ بىلەن ئون سەككىز مىڭ ئالەمدىكى بارلىق مەخلۇ-
قات، ئۆسۈملۈك، جان ـ جانىۋارلارغىچە جىمجىتلىق ئىچىدە قالغانىكەن.

يەنە بىر رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، ئۇ زاماندا ھاۋا گۈلدۈرلەپ، چاقماق چېقىلىپ، يامغۇر شارقىراپ
يېغىپ كېتىپتۇ، بىر مەزگىلدىن كېيىن ھاۋا ئېچىلىپ كېتىپتۇ. شۇ مەزگىلدە ئاپئاق ساقاللىق بىر
بوۋاي بۇلۇتقا مىنىپ، ئېگىز تاغ ئۈستىگە چۈشۈپتۇ. بۇ ۋاقىت سەككىزىنچى ئاي مەزگىلى بولۇپ، بۇ
زاتمۇ ئەكەلگەن ساتارنى بىر مەزگىل سەھەر ۋاقتىدا چېلىپتۇ. بۇ چاغدا پۈتكۈل مەخلۇقاتتىن تارتىپ
دەل ـ دەرەخ، ئۆسۈملۈك، جان ـ جانىۋارغىچە، ھەتتا ئاسماندىكى مالائىكىلەرمۇ بۇ يېقىملىق سازغا
مەھلىيا بولۇپ تىڭشاپتۇ، سازنىڭ يېقىملىق ئاۋازىدىن ئېرىپ كېتىپ، ئادەم، ھايۋانات، قۇرت ـ قوڭ-
غۇزلارغىچە ھوشىدىن كېتىپ ئۇزۇقلىنىشتىن توختاپ قاپتۇ، ساز چېلىنغان شۇ چاغدا ئاسماندىكى
مالائىكىلەرمۇ خۇشاللىقىدىن يىغلىشىپ كېتىدىغان بولۇپ قاپتۇ، ئۇلارنىڭ كۆزىدىن ئاققان
ياشلار زېمىندىكى تاغلارغا، دەريا ـ دېڭىزلارغا چۈشۈپتۇ. شۇ ۋەجىدىن تاغلاردىكى تاشلارنىڭ بىر قىسمى
ئالتۇن ـ كۈمۈش، ئېسىل مەدەنلەرگە، دەريا ـ دېڭىزلارنىڭ ئاستىدىمۇ جانىۋارلارنىڭ بىر قىسمى ئې-
سىل نەرسىلەرگە ئايلىنىپ كېتىپتۇ. شۇ چاغدا مالائىكىلەرنىڭ تۆككەن يېشى كۆيۈك تاغقا تېمىپ
كەتكەنىكەن، تاشنىڭ بىر قىسمى لەئەل ـ ياقۇتقا ئايلىنىپ كېتىپتۇ. ئىلگىرىكى كۆيۈك تاغ كېيىن
لەئەلتاغ دەپ ئاتىلىپتۇ، شۇڭا بۇ لەئەلتاغ ئەتراپىغا ئورۇنلاشقان كىشىلەر قەدىمكىلەرنىڭ رىۋايەتلىرىنى
ئاڭلاپ، يەتتىنچى، سەككىزىنچى ئاي مەزگىلىدىكى يامغۇر ياغقان كۈنلەردە ئېگىز تاغقا، ئېگىز ئۆسكەن

دەرەخلەرگە چىقىپ، ھېلىقى بوۋاينىڭ ساز چېلىشىنى كۈتىدىكەن، ساز چالغان بوۋاينى سېغىنىپ سالىدىكەن، لېكىن ساز چېلىنماپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار ئورمانلىقتىكى دەل - دەرەخلەرنى كېسىپ، بوۋاي چالغان ساتارغا ئوخشىتىپ ياساپ چالسىمۇ، ئۇنداق يېقىملىق چىقماپتۇ. يەنە ياساشقا كىرىشىپ، پۈتكۈل ئورماننى كېسىپ تۈگىتىپتۇ. ئىلگىرى ئورمان بىلەن قاپلانغان لەئەلتاغ كېيىن ئورمانلار كېسىلىپ تۈگەپ يالىڭاچلىنىپ قاپتۇ. پادىشاھ كىمدەكىم بوۋاي چالغان سازغا ئوخشىتىپ ياساپ، شۇنىڭغا ئوخشىتىپ يېقىملىق ئاۋاز چىقىرالىسا، نۇرغۇنلىغان ئالتۇن - كۈمۈش ئىنئام قىلىدىغانلىقى ھەققىدە پەرمان چۈشۈرۈپتۇ. كۈنلەردىن بىر كۈنى بىر بېلىقچى بوۋاينىڭ ئوغلى ساز ياساش ئۈچۈن پالتا ئېلىپ ئورمانلىققا كېتىپ بارسا، ئالدىدىن بىر ئاقساقال بوۋاي چىقىپ:

— ئوغلۇم، قەيەرگە بارىسەن؟ — دەپ سوراپتۇ. يىگىت:

— ساز ياساش ئۈچۈن دەرەخ كەسكىلى ماڭدىم، — دەپتۇ. بوۋاي كۈلۈپ كېتىپ:

— ئوغلۇم، بۇ شەھەردىكى يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە ئادەملەر ساتار ياسايمىز دەپ، جاڭگالدىكى دەرەخلەرنى كېسىپ تۈگەتتى. ئوغلۇم، مەن ساڭا ئېيتايكى، ئون سەككىز مىڭ ئالەمدىكى ساتار بولىدىغان دەرەخنى كېسىپ ياساپ باقساڭمۇ ھەرگىز چالغۇ بولماس. سەن ساز چېلىشقا ئىشتىياق باغلاپسەن، سازنى ئىشتىياق باغلىغاندا ئۆگەنگىلى بولىدۇ. ساڭا ئېيتىپ بېرەي، ئوغلۇم، ھېلىقى بوۋاي چالغان ساتارنىڭ يېقىملىق ئاۋازىدىن باشقا دەرەخلەر ئۈخلاپ قالغان، سازنىڭ ئاۋازىنى ئاخىرىغىچە ئاڭلاشقا مۇشەررەپ بولالىغان بىرلا ئۇجمە دەرىخى بار. ئۇ سازنى باشتىن - ئاخىر ئاڭلىغاچقا، ساتارنىڭ يېقىملىق ئاۋازى ئۇجمىنىڭ تېنىگە سىڭىپ كەتكەن. شۇ سەۋەبتىن ساتارنى ئۇجمە دەرىخىدىن ياساش بەخشەندە قىلىنىپ كەتكەن. ئۇنىڭ ئاۋازى جەننەتتىكى ھۆر - غىلمانلار، جانۋارلارنىڭ ئاۋازلىرىنىڭ ئۇچقۇندىسىدۇر. بىر يىل ئون ئىككى ئايدۇر. بۇ ئون ئىككى ئاي ئىچىدە چىقىدىغان پۈتكۈل ئاۋاز ئون ئىككى خىلغا بۆلۈنۈپ چېلىنىدۇ. تەڭرى ئون ئىككى خىل ئاۋازدىن باشقا ئاۋازنى زېمىنگە چۈشۈرمەيدۇ. بىلىپ قويغىنكى، ساتارنىڭ ئاۋازى جاھاندىكى ئەڭ قاتتىق نەرسىلەرنى ئېرىتەلەيدۇ، كىشىلەرنى خۇش قىلالايدۇ ھەم يىغلىتالايدۇ. ساتار بولسا ئادەمنىڭ شەكلىدۇر. يۈرەكنىڭ چوڭ تومۇرى ئوتتۇز ئىككىدۇر. ئادەملەر ئۈنى چالسا، يۈرەكتىكى دەرد - ئەلەم، قايغۇ - ھەسرەت، خۇشاللىق ئەنە شۇ ئوتتۇز ئىككى تومۇر ئارقىلىق ئېتىلىپ چىقىپ، ئوتتۇز ئىككى قۇلاققا مەركەزلىشىدۇ. بۇ ئاۋاز دۇنيادا ئەڭ غالىبتۇر، ئۈنى ھېچكىممۇ توسۇيالماس، ئۇ ئوتتا كۆيمەس، سۇدا ئاقماس، بازغاندا ئۇرسىمۇ ئېزىلمەس ھەم ئۇنىڭغا ئادەملەرنىڭ كۈچى يەتمەس. چۈنكى، ئۇنىڭغا يۈرەكنىڭ ئەڭ كۈچلۈك ئەجرى سىڭگەندۇر. ئادەملەر ھاۋالىق، باغۇبوستانلىقتا يايرىغانغا ئوخشاش، ئۇمۇ جاننىڭ راھەتلىنىدىغان باغۇبوستانىدۇر. ساتار چېلىنسا، تىلسىز، تىللىقلارنىڭ جېنى يايرايدۇ، — دەپتۇ.

ئۇنىڭدىن كېيىن يىگىت قايتىپ كېلىپ، ئۇجمە دەرىخىنى كېسىپ، ئادەم شەكلىدە ساتار ياساپ، ئوتتۇز قۇلاق ۋە يۈرەك تارىسىنى بېكىتىپ، پادىشاھ ئالدىغا بېرىپ چالغانكەن، خۇددى تاغ ئوستىدە بوۋاي چالغان ساتارنىڭ ئاۋازىغا ئوخشاش چىققاچقا، پادىشاھ بۇ يىگىتكە نۇرغۇنلىغان ئالتۇن - كۈمۈش ئىنئام قىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن سازەندىلەر ئۇجمە دەرىخىدىن ساتار ياساشنى ئۆگىنىۋالغانكەن.

نەي قانداق پەيدا بولغان

ۋنيا يارالغان ئاۋۋالقى چاغدا، ئادەم پانىيغا چۈشۈپ، بىر مەزگىل قوش ھەيدەپ دېھقانچىلىق قىلغان، مال باققان. ئۇ بىر كۈنى ھېرىپ - چارچاپ، قاتتىق زېرىكىپ كەتكەن، ئىچ پۈشۈقىنى چىقىرىش ئۈچۈن چالىدىغان ساز يوق ئېتىزلىقتا ئۇخلاپ قالغان. ئۇ چۈش كۆرگەن، چۈشىدە بىر ھۆر قىز كېلىپ:

— ئى ئادەم، سەن تائەت - ئىبادەتكە مەشغۇل بولۇشنى ئويلىماي، نېمىشقا ساز چېلىشنى ئارزۇ قىلىسەن؟ تەڭرىم سېنىڭ ساز چېلىپ، تائەت - ئىبادەتتىن مەھرۇم قالغان گۈناھىڭ ئۈچۈن جازا بەرمەكچىدى، تووا قىلدىڭ، گۈناھىڭدىن كەچتى، سېنى باقي دۇنيادىن پانىي دۇنياغا ھەيدەپ چىقاردى. بۇ ساۋاقىنى نېمىشقا ئېسىڭدە تۇتمايسەن؟ — دەپ ئادەمنىڭ ئاغزىدىن بىرنەرسىنى سۇغۇرۇۋاپتۇ. بۇ نەرسە ئىككى غېرىچ ئۇزۇنلۇقتا بولۇپ، قان تېمىپ تۇرىدىكەن. ھۆر قىز دەرھال زېمىندىكى تۇپراقتىن لاي ئېتىپ، بۇ ئىككى غېرىچ نەرسىنىڭ ئۈستىنى لاي بىلەن سۇۋاپ قويۇپتۇ، ئاندىن ھېلىقى نەرسىنى «تۇتقىن» دەپ ئادەمنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپتۇ. ئادەم قولىغا ئېلىپ ئۇنىڭ ئىچىگە قارىسا، ئىچى كاۋاك ئىكەن. ئادەم ھۆر قىزدىن:

— بۇنى نېمە قىلىمەن؟ — دەپ سوراپتۇ. ھۆر قىز:

— بۇنى پۈۋلەپ ئاۋاز چىقىرىپ، ئىچ پۇشۇقىڭنى چىقىرىسەن، — دەپتۇ. ئادەم ئۇنى پۈۋلىگەنىكەن، ئاۋاز چىقماپتۇ. ھۆر قىز دەرھال ئۇشكە بىلەن ئۇنىڭدىن تۆت تۆشۈك ئېچىپتۇ. ئادەم تۆشۈكتىن پۈۋلىگەنىكەن، قورقۇنچلۇق ئاۋاز چىقىپتۇ. ئادەم قورقۇپ كېتىپ يىقىلىپ چۈشۈپتۇ. ھۆر قىز ئادەمنى يۆلەپ تۇرغۇزۇپ، قولىدىكى بۇ نەرسىگە يەنە ئۇشكە بىلەن تۆت تۆشۈك ئېچىپتۇ. ئادەم يەنە ئۇنى پۈۋلىگەنىكەن، دەرھال خۇشاللىق ساداسى ئەكس ئېتىپتۇ. ئادەم خۇشال بوپتۇ. شۇ چاغدا ئادەم ھۆر قىزغا دەپتۇ:

— ئى قىز، بۇنىڭ ئەھۋالى ئۇستىدە خەۋەر يەتكۈزسىڭىز.

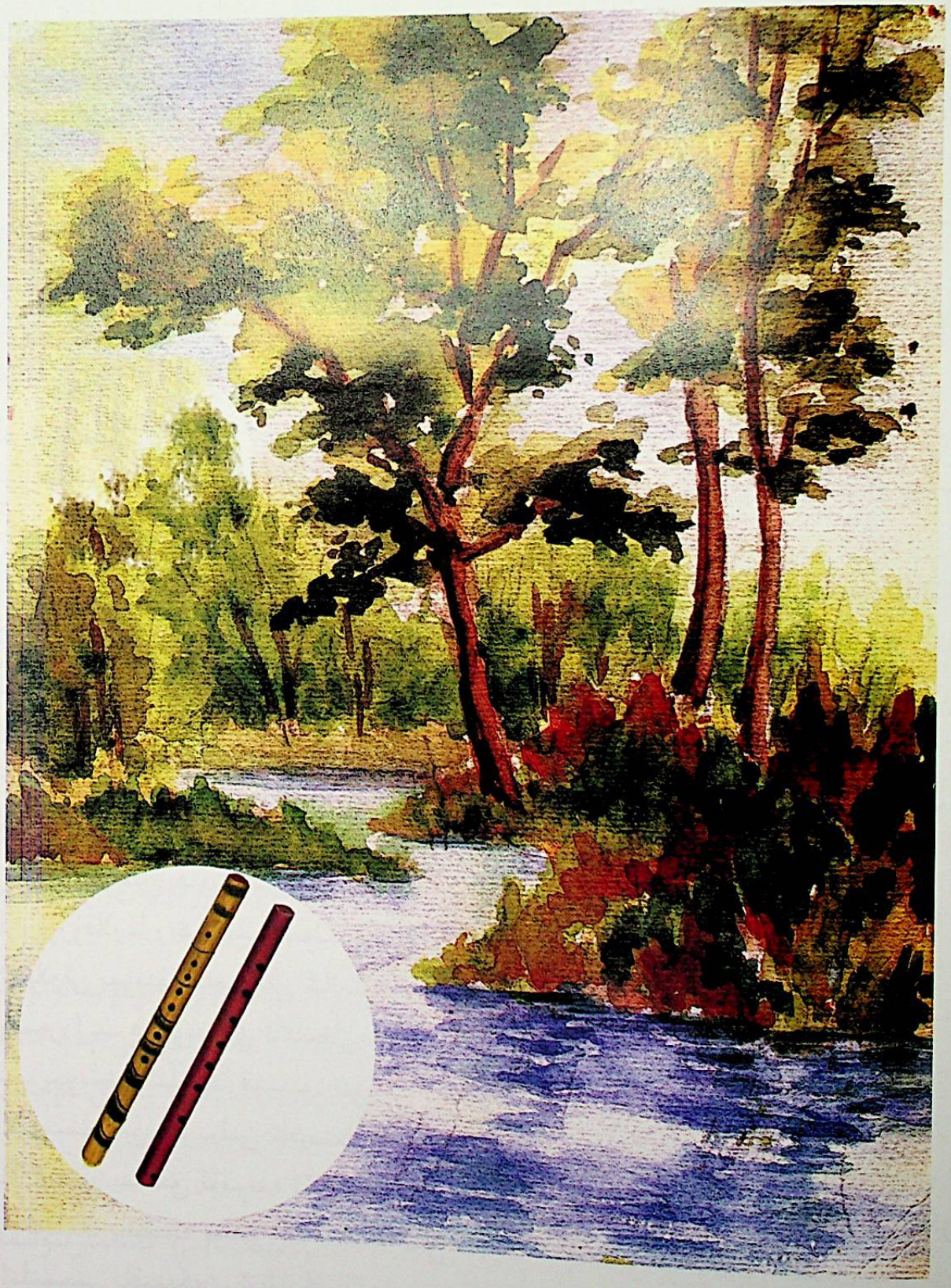
ھۆر قىز:

— سەن سازغا ئامراق ئەمەسمىدىڭ؟ شۇ سەۋەبتىن تەڭرى ساڭا بۇنى چېلىشقا ئەمر قىلدى. ئاۋۋالقى تېشىلگەن تۆت تۆشۈكتىن ئازابنىڭ نەقەدەر ھەيۋەتلىك بولىدىغانلىقىنى پەرق ئېتەلەيسەن، بۇ دوزاخنىڭ ئالامىتىدىن خەۋەر بېرىدۇ. كېيىنكى تېشىلگەن تۆت تۆشۈك خۇشاللىقتىن دېرەك بېرىدۇ، بۇ جەننەتتىكى قۇشلارنىڭ سايراشلىرىدۇر. بۇنى سېنىڭ كانىيىڭدىن سۇغۇرۇۋالدىم. پانىي دۇنيادا چالغايسەن، — دەپ غايىب بولۇپ كېتىپتۇ.

ئادەم ئويغىنىپ قارىسا، چۈشىدە ھۆر قىز بەرگەن نەرسە بار ئىكەن. ئادەم ئۇنى بىر مەزگىل چاپتۇ، تا-

ئەت ـ ئىبادەتتىن قاپتۇ. تەڭرى بۇنىمۇ چېلىشتىن چەكلەپتۇ. شۇنداق قىلىپ، داۋۇت پەيغەمبەر زامانىسىغا كەلگۈچە چېلىشتىن چەكلىنىپتۇ. داۋۇت پەيغەمبەر زامانىسىغا كەلگەندە، نەينەك ئەسلىي سىرى ئاشكارا-لىنىپتۇ. شۇ زاماندا ئادەم چالغان بۇ نەينەك ئاۋازى قومۇشنەك تېنىگە سىڭىپ كەتكەچكە ھەم بۇ يېقىملىق ئاۋازنى ئىچىگە سىڭدۈرەلمىگەچكە، ئىچى كاۋاك بولۇپ قالغانكەن.

رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، ساتار ئادەم شەكلى، نەي بولسا ئادەمنەك كانىيى ئىكەن. پۇڭلىگەندە چىققان ئاۋاز يۇرەك قېتىدىن كاناي ئارقىلىق چىقىپ، يەنە كانايغا كىرىپ خاپىلىقتىن، خۇشاللىقتىن دېرەك بېرىدىكەن. نەي قومۇشتىن باشقا ھېچقانداق نەرسىدە بولمايدىكەن، چۈنكى قومۇش ئادەم چالغان نەينەك ئاۋازىنى تېنىگە سىڭدۈرۈڭالغانكەن. باشقا گىياھلار ساز چالغاندا ئۇخلاپ قېتىپ كەتكەچكە، نەينەك ئاۋازى ئۇلارنەك قەلبىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتكەنكەن.

ئۆمۈرتەقماتى

سىر كۈنى خۇدا بارلىق جانلىق مەۋجۇداتنى يىغىپ ئۇلارغا ئۆمۈر تەقسىم قىپتۇ. ئادەمگە ئوتتۇز يىل، ئىت بىلەن ئېشەككە قىرىق يىلدىن ئۆمۈر تەقسىم بوپتۇ. ئادەم ئۆزىگە ئاران ئوتتۇز يىل ئۆمۈر تەقسىم قىلىنغانلىقىغا نارازى بولۇپ:

ــ ئاللا، سەن نېمىشقا ماڭا ئاران ئوتتۇز يىل ئۆمۈر تەقسىم قىلدىڭ؟ ــ دەپ سوراپتۇ. ئاللاتائالا ئۇنىڭغا:

ــ بۇنىڭغا پەقەت ئامال يوق، باشقىلاردىن جىقراق ئاشمىدى ئەمەسمۇ، ــ دەپتۇ. دەل شۇ پەيتتە ئېشەك يېتىپ كېلىپ:

ــ ئى ئاللا، سەن ماڭا قىرىق يىل ئۆمۈر ئاتا قىپسەن، مەن بۇ قىرىق يىلدا نېمە ئىشلارنى قىلەمەن؟ ــ دەپ سوراپتۇ. ئاللاتائالا ئۇنىڭغا:

ــ سەن ئادەملەرنىڭ ھويلا ـ ئارامىلىرىنى باقىسەن، جان تىكىپ مال ـ مۈلكىنى قوغدايسەن. ئۆز ئىگەڭگە ۋاپادار، بۇزۇقلارغا رەھىمسىز بولىسەن. باي ئائىلىلەردە بېقىلساڭ، ئۇلار ساڭا سۆڭەكلەرنى، ئېشىپ قالغان ئاشلارنى بېرىدۇ. كەمبەغەل ئائىلىلەردە بېقىلساڭ، ئاشنىڭ يۇندىلىرىنى بېرىدۇ. بەزىدە ئاچ، بەزىدە توق يۈرىسەن! ــ دەپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان ئىتنىڭ ماغدۇرى قېچىپتۇ. ئۇ ئاللاتائالادىن ئۆمرىنى يىگىرمە يىل قىسقارتىپ بېرىشنى ئىلتىجا قىپتۇ. شۇنداق قىلىپ، ئاللاتائالا ئىتنىڭ يىگىرمە يىل ئۆمرىنىمۇ ئادەمگە قوشۇپ بېرىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئادەمنىڭ ئۆمرى تەخمىنەن يەتمىش يىل بوپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئادەملەر ئۆزىنىڭ ئوتتۇز يىللىق ئۆمرىدە ئۆي ـ ئوچاقلىق بولۇپ كۈنلىرىنى خۇشال ـ خۇرام ئۆتكۈزىدىكەن. ئوتتۇز ياشتىن ئەللىك ياشقىچە بولغان ئارىلىقتا، يەنى ئۆي ـ ئوچاقلىق بولغاندىن كېيىن جاپا ـ مۇشەققەتتە ئىشلەپ ئائىلىسىنى باقىدىكەن. ئەللىك ياشتىن يەتمىش ياشقىچە كۈنلەرنى تەمەخورلۇقتا ئۆتكۈزىدىكەن.

ئىنسانلارنىڭ رىزقى تېمىشقا كېمەيتىۋېتىلگەن

امانى ئەۋۋەلدە بۇ دۇنيا ئىنتايىن تىنچ، توقچىلىق، كىشىلەر ئىناق، ئىنساپلىق، يۇرت - شەھەرلەر ئاۋات ئىكەن. ئۇ چاغلاردا ئالما دەرىخى تاۋۇزدەك، نەشپۈتلەر مانتا كاۋىسىدەك، ئۆرۈك، شاپتۇللار چىلگىدەك چوڭ مېۋىلەيدىكەن. ئېرىق - ئېقىنلاردا سۇ ئورنىغا سۈت ئاقسا، ئاسماندىن يامغۇر ئورنىغا ھەسەل، مۆلدۈر ئورنىغا ناۋات ياغىدىكەن. قوناقلار سۈۋادان تېرەكتەك بويي تارتىپ، غۇلاچتەك باش ئالسا، بۇغدايلار ئۆگزە بويى ئۆسۈپ، ئۇچىدىن تۇۋىگە قەدەر دان تۇتىدىكەن. ئاشلىق، مېۋە - چېۋە، گۆش - ياغ، سۈت - قايماقلارنىڭ ئەلۋەكچىلىكىدىن ئۇنى يىغىشتۇرۇپ بولۇش- مۇ مۇمكىن ئەمەس ئىكەن. شۇڭا، ئۇ زاماندىكى ئادەملەرمۇ مۇنارەك قامەتلىك، ئارسلانەك كۆچىۋۇ- گۇر، جاھانكەزدىلەردەك بىغەم ئىكەن.

تۇرمۇشنىڭ مەمۇرچىلىقى، ياشاش شارائىتىنىڭ ئەۋزەللىكى بارا- بارا ئىنسانلارنى ھۇرۇنلۇققا، ئىسراپخورلۇققا، كۆپۈرلۈققا ئادەتلەندۈرۈپ قويۇپتۇ.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە خىزىر ئەلەيھىسسالام كىشىلەر ئارىسىغا چۈشۈپ كۆزىتىپ تۇرسا، بىر يىگىت يەپ بولالمىغان يېرىم قاتلىمىنى يولنىڭ ياقىسىغا چۆرۈۋېتىپ كېتىۋاتقۇدەك. يەنە بىرئازدىن كېيىن بىر مومايى ئېشىپ قالغان بىر قاچا ئاشنى ئەخلەت دۆۋىسىگە تۆكۈۋېتىپ كىرىپ كېتىۋاتقۇدەك. خىزىر ئەلەيھىسسالام ئورۇنسىز ئىسراپ بولۇپ كېتىۋاتقان ئاشلىققا ئىچى سىيرىلىپ، ئىنسانلارنىڭ نائىنساپ- لىقىغا، كۆپۈرلۈقىغا ئېچىنىپ تۇرغاندا، قارشى تەرەپتىن بىر قولىدا بوۋىقىنى، يەنە بىر قولىدا داستە- خىنىنى كۆتۈرۈۋالغان بىر جۈۋان چىقىپ كەپتۇ. دەل خىزىر ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۇدۇلىغا كەلگەندە جۈۋاننىڭ بوۋىقى تەرەت قىلىپ قويۇپتۇ. جۈۋان داستىخانىنى ئېچىپ، ماي تەپچىپ تۇرغان يۇمشاق پوش- كاللار بىلەن بالىسىنىڭ قوڭنى ۋە بۇلغانغان ئىشتان -پايپاقلىرىنى سۈرتۈپ، يول ئۈستىگە تاشلىغىلى تۇرۇپتۇ. خىزىر ئەلەيھىسسالام قەھر - غەزەپكە كېلىپ:

— ھەي ياخشىلىق يارىتقۇچىلار، بىر دان ئاشلىققا زار بولۇپ ئۆتۈشكەيسەن! — دەپ قارغاپتۇ - دە، ئېتىزلاردىكى پىشىپ تەييار بولغان بۇغداي باشاقلىرىنى بىر سىيرىغانىكەن، شۇئان بىر ئاق ئىت پەيدا بولۇپ، بۇغداينىڭ تېخى سىيرىپ بولۇنمىغان باشاق ئۇچىنى چىشلەپ، نالە قىلىپ تۇرۇۋاپتۇ. خىزىر ئەلەيھىسسالام ھەرقانچە كايىسىمۇ، ھېلىقى ئىت كۆزلىرىدىن تارام - تارام ياش تۆكۈپ تۇرۇپ:

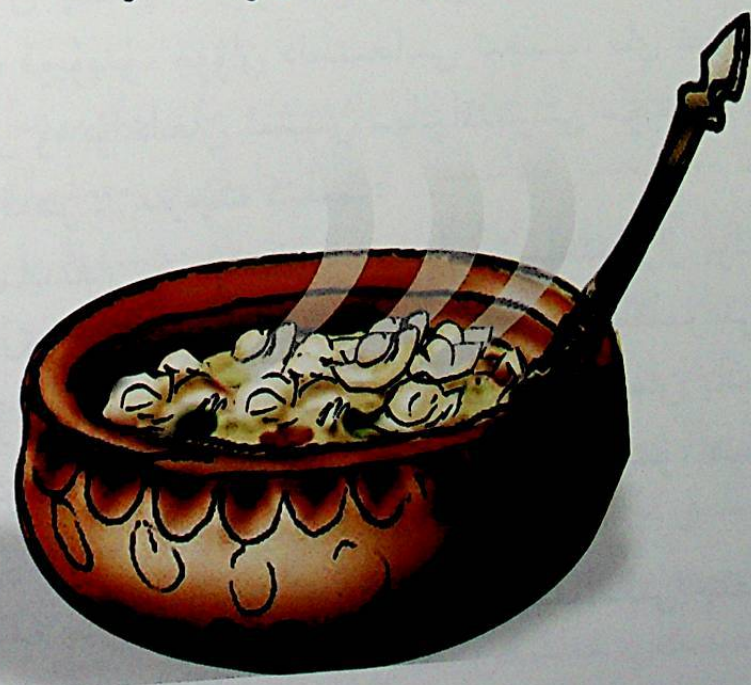
— ئى خىزىر ئەلەيھىسسالام، سەن ئىنسانلارغا بولغان خاپىچىلىقىڭنى چىقىرىۋېلىش ئۈچۈن

بۇغدايلارنى سىيرىپ دان بەرمەس قىلىۋەتسەڭ، بىز نېمە يەيمىز؟ — دەپ نالە قىپتۇ.

خىزىر ئەلەيھىسسالام ئىتقا ئىچ ئاغرىتىپ، بۇغداي باشقىنى سىيرىشتىن توختاپتۇ، بىراق شۇ پەيتتىن باشلاپ بۇغدايلار ئۈچىدىن تۇۋۈكچە دان تۈتماي، پەقەت خىزىر ئەلەيھىسسالام سىيرىپ چۈشۈرۈپتىشكە ئۈلگۈرەلمىگەن، ئاق ئىت چىشلەپ قۇتقۇزۇۋالغان ئازغىنا ئۈچىلا باش چىقىرىپ دان تۈتىدىغان بولۇپ قالغانمىش. كونىلارنىڭ «ئىنسانلارنىڭ يەۋاتقان بۇغدىيى ئىتنىڭ رىزقى» دېگەن سۆزلىرىمۇ دەل شۇ ۋەقەدىن كېلىپ چىققانمىش.

مۇغاللارنىمىشقا چۆچۈرەيمەيدۇ

ئۇ زاماندا ئەمەس، ئۇ زاماندا، يامغۇرنىڭ ئورنىغا ئاتەش ياغقاندا، ئەل خارابلىشىپ ۋەيران بولغاندا، كىشىلەر ئاچارچىلىقتىن زار قاقشىغاندا، خۇدانىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن قايسىدۇر بىر پەيغەمبەر ئەلنىڭ دەردىگە يەتمەك بولۇپ چۆل كېزىپ، يۇرت ئاتلاپ، يوپۇرغا تەۋەلىكىدىكى مۇغال دېگەن يېزىغا كەپتۇ. يول ئازابىدىن هارغىنلىق يەتكەن پەيغەمبەر ئۆزىگە هەمراھ بولۇپ ئايىغىنى يەڭگىل قىلغان تۆگىسىنى باغلاپ قويۇپ، بىر تۇپ سۆگەتنىڭ سايىسىدە يېتىپ ئۇيقۇغا كەتىپتۇ. ئاردىدىن كۆپ ۋاقىت ئۆتمەي تەييار ئولجىنى غەنىيمەت بىلگەن مۇغاللاردىن بىرنەچچىسى پەيغەمبەرنىڭ تۆگىسىنى ئوغرىلاپ سويۇپ، گۆشىدە چۆچۈرە ئېتىپ يەۋاپتۇ. پەيغەمبەر ئويغىنىپ قارىسا تۆگىسى يوق تۇرغۇدەك. ئۇ سۇرۇشتۇرۇش ئارقىلىق تۆگىسىنىڭ يوقىلىش سەۋەبىنى بىلگەندىن كېيىن دەرغەزەپ بوپتۇ ۋە مۇغاللارنى «بۇگۈندىن باشلاپ چۆچۈرە يېسەڭ، شۇ زامان ئۆلگەيسەن!» دەپ قارغاپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ مۇغال خەلقى چۆچۈرە يېيىشتىن هەزەر ئەيلەپتۇ ۋە ئەل ئارىسىدا «مۇغاللار پەيغەمبەرنىڭ قارغىشىغا كەتكەن، چۆچۈرە يېسە ئۆلىدۇ» دېگەن رىۋايەت تارقالغانكەن.

خەزىرئەلەيھىسسالام ۋە قاراقاشلىق

ئۇايەت قىلىنىشچە، خىزىر ئەلەيھىسسالام «سائىل» قىياپىتىگە كىرىپ، ئېشىكىگە مىنىپ سەپەرگە چىقىپتۇ، سەھەر پەيتىدە ئۇخلاپ قالماسلىقى ئۈچۈن بىر خورازنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىۋاپتۇ. ئۇنىڭ بۇ قېتىمقى سەپەرگە چىقىشىنىڭ مەقسىتى يۇرت ـ شەھەرلەرنى كېزىپ، ئۇ يەرلەردىكى خەلقلەرنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىنى سىناپ، سىلىشتۇرۇپ كۆرۈش ئىكەن.

«سائىل» بىر شەھەرگە يېتىپ كەپتۇ. ئۇ ئېشىكىنى ئوقۇرغا باغلاپ قويۇپ، خورىزىنى سارايۇەنگە ئامانەت بېرىپ رەستىگە چىقىپتۇ، يېشى توختىغان، تەقۋادار بىر ئادەمنىڭ ئالدىغا كېلىپ، تۇخۇنىڭ كۆزىدىن چوڭراق يۇمىلاق مېتال پۇلدىن بىر دانە ئۈزىتىپ:

ــ تەقسىر، يېنىمدا بار ـ يوق پۇلۇم مۇشۇ. بۇ پۇلغا ماڭا ئۇزۇق، ئېشىكىمگە يەم، خورىزىمغا دان تېپىپ بەرگەن بولسىلا، ــ دەپتۇ. بۇ كىشى ئاچچىقلىنىپ:

ــ ھوي قەلەندەر، بۇ پۇلۇڭغا نېمە كېلىدۇ؟ ماڭا كاشىلا قىلمىغىنا، ــ دەپ يولىغا كېتىۋېرىپتۇ. «سائىل» ئىزا تارتىپ «پۇشايمان قىلىپ ئۆتكەيسەن!» دەپ قارغاپتۇ. شۇنىڭدىن بۇيان بۇ يۇرتنىڭ ئادەملىرى ھەرقانداق بىر ئىشنى قىلغاندىن كېيىن «ئەستاغپۇرۇللا، ئۇنداق قىلماي، بۇنداق قىلسام بوپتىكەن» دەپ پۇشايمان ئىچىدە ئازابلىنىدىغان بولۇپ قاپتۇ.

«سائىل» بىرنەچچە كۈندىن كېيىن يەنە بىر يۇرتقا كەپتۇ. بىر مويسىپىت يايمچىنىڭ ئالدىغا كېلىپ:

ــ تەقسىر، مۇشۇ پۇلۇمغا ئۆزۈمگە ئوزۇق، ئېشىكىمگە يەم، خورىزىمغا دان بەرگەن بولسىلا، ــ دەپتۇ. يايمچى بۇ «خېرىدار»نىڭ پۇلىغا قاراپ مەسخىرە بىلەن كۈلۈپ:

ــ بۇ پۇلىڭىزغا ھۆپۈپمۇ بىر قېتىم ئوسۇرۇپ بېرەمىدۇ، ــ دەپتۇ. «سائىل» خاپا بولۇپ «بىر ـ بىرىڭنىڭ پېيىدە بولغايسەن!» دەپ قارغاپتۇ. شۇنىڭدىن بۇيان بۇ يۇرتنىڭ ئادەملىرى بىر ـ بىرىنىڭ ئىزىنى مارايدىغان، بىر ـ بىرىنىڭ پايدا ـ مەنپەئىتىگە چىدىمايدىغان بولۇپ، ھەسەت ئىچىدە ياشايدىغان بولۇپ قاپتۇ.

«سائىل» بىرنەچچە كۈندىن كېيىن يەنە بىر يۇرتقا كەپتۇ. بىر باققالنىڭ ئالدىغا كېلىپ:

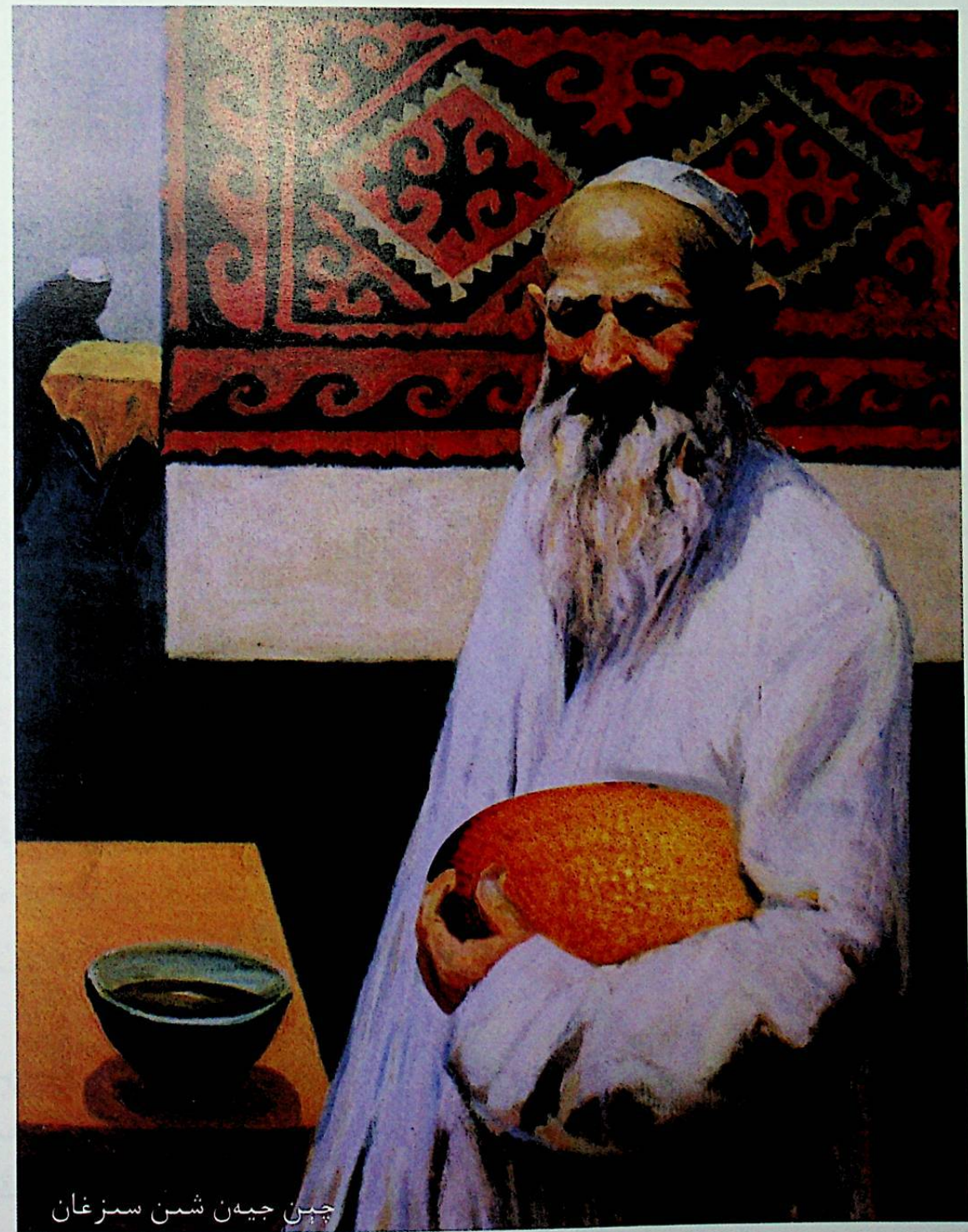
ــ بۇ پۇلۇمغا ماڭا ئۇزۇق، ئېشىكىمگە يەم، خورىزىمغا دان بەرگەيلا، ــ دەپتۇ. باققال تېرىكىپ:

ــ بۇ پۇلۇڭغا بىر تال شاپتۇلمۇ كەلمەيدۇ. ئالدىمدىن چاققان كەت، ــ دەپتۇ. «سائىل» بەكمۇ رەنجىپتۇ، شۇڭا «تاپقىنىڭ گېلىڭدىن ئاشمىغاي!» دەپ قارغاپتۇ. شۇنىڭدىن بېرى بۇ يۇرتنىڭ ئادەملىرى قانچە ئىشلىسىمۇ تاپقىنى گېلىدىن ئاشمايدىغان يوقسۇزلۇققا گىرىپتار بولۇپ قاپتۇ.

«سائىل» بىر ھەپتىدىن كېيىن قاراقاشقا كەپتۇ، ئېشىكىنى ئوقۇرغا باغلاپ قويۇپ، خورۇزىنى سارايۇەنگە ئامانەت بېرىپ رەستىگە چىقىپتۇ، ئون نەچچە ياشلىق بىر بالىنى قىچقىرىپ:

ــ بۇ پۇلغا ئۆزۈمگە ئوزۇق، ئېشىكىمگە يەم، خورۇزىمغا دان ئەكەل، ــ دەپ بۇيرۇپتۇ. ئۇ بالا بىر دەمدىن كېيىن بىر قوغۇن كۆتۈرۈپ كېلىپ «سائىل»غا بېرىپتۇ. «سائىل» سارايغا كېلىپ قوغۇننى يەپ قورسىقىنى تويدۇرۇپتۇ، قوغۇننىڭ شاپىقىنى ئېشىكىگە، ئۇرۇقىنى خورۇزىغا بېرىپتۇ. «سائىل» خۇشال بولۇپ:

ــ ئەي، سېخىي ئىگەم ئاللا، بۇ يۇرتلۇقنىڭ رىزقىنى كەڭ قىلغايسەن! ــ دەپ دۇئا قىپتۇ. ئاللاتائالا خىزىرنىڭ دۇئا ـ تەلىپىنى ئىجابەت قىپتۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن قاراقاشلىقنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك، نازۇنېمەتلىرى مول، تۇرمۇشى بایاشات بولغانكەن.

چىن جيەن شىن سىزغان

ئادەملەرنىڭ ئىشلىتىشنى قانداق بىلگەن

ئامان ـ زامانلاردىن ئىلگىرى قەدىمكى تۇرپان ۋادىسىدىكى كىشىلەرنىڭ بىر قىسمى تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانسا، كۆپىنچىسى كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن ھايات كەچۈرىدىكەن. ئۇلار ياز ۋە كۈزلۈكى تاغ ـ جىلغىلاردىن ئوتلاقلارغا كۆچۈپ، قىشلىقى يۇرت ئىچىگە قايتىپ كېلىدىكەن.

ئۇلار بىر جايدىن يەنە بىر جايغا كۆچكەندە قازان ـ قومۇچ، يېمەك ـ ئىچمەكلىرىنى ئۆزلىرى بىرگە ئېلىپ ماڭىدىكەن. لېكىن، شۇ زامانلاردا ھېچكىمنىڭ يېمەك ـ ئىچمەككە، غىزاغا تۇز سېلىپ يېسە، تاماقنىڭ تەمى تەڭشىلىپ، يېيىشلىك بولىدىغانلىقىنى ئۇقمايدىكەن.

بىر ئەتىيازلىقى، بىر چارۋىچى ئائىلىسى ھەممە نەرسىنى تەل قىلىپ تاغقا مېڭىپتۇ. ئۇلار يەمشىگە كېلىپ چۈشكۈن قىپتۇ. ئەر قويلارغا قاراپتۇ. ئايال ئۆيدە پىشۇرۇۋاتقان گۆشلەرنى خۇرجۇندىن چىقىرىپ يېنىدىكى تاشنىڭ ئۈستىگە قويۇپتۇ ۋە چاي قاينىتىشقا باشلاپتۇ.

چاي تەييار بولغاندىن كېيىن ئەر ـ ئايال ئىككىسى غىزالىنىشقا باشلاپتۇ. ئەر گۆشنى بىر چىشلەم يېگەندىن كېيىن، خوتۇنىغا:

ـــ بۇ گۆش ھەرقانداق ۋاقىتتىكىدىن تاتلىق ۋە مەززىلىك پىشۇرۇلۇپتۇ. بۇنىڭدىن كېيىنمۇ گۆشنى مۇشۇنداق پىشۇرۇشقا ئادەتلەن، ـــ دەپتۇ. ئايالى:

ـــ مەن گۆشنى ئۆيمىزدە پىشۇرغان تۇرسام، ئۇنى بۇ يەردە قازانغىمۇ سالمىسام، ئۇ قانداقچە شۇنچە تاتلىق بولۇپ كېتىدۇ؟ ـــ دەپتۇ. بۇ گەپنى ئاڭلىغان ئەر:

ـــ توختا، بۇ يەردە بىر سىر بار. سەن گۆشنى خۇرجۇندىن ئېلىپ نەدە قويغانىدىڭ؟ ـــ دەپ سوراپتۇ. ئايالى بولسا ھېلىقى تاشنى كۆرسىتىپتۇ ۋە ئۆزىمۇ تاش ئۈستىگە قويۇلغان گۆشنى يەپ ئۇنىڭ تاتلىق ۋە تەملىك ئىكەنلىكىنى ھېس قىپتۇ. ئەر ـ ئايال ئىككىيلەن دەماللىقا بۇ سىرنىڭ تېگىگە يېتەلمىگەن بولسىمۇ، ئۇلار يولغا چىققاندا ھېلىقى تاشنى ئېلىۋېلىشنى ئۇنتۇماپتۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن گۆشنىلا ئەمەس، غىزا ـ تائاملىرىنىمۇ تاشقا تەگكۈزۈپ يەيدىغان بوپتۇ. تاشقا تەگكۈزۈلگەن تائام ئۇلارغا ھەم تاتلىق، ھەم مەززىلىك تۇيۇلۇشقا باشلاپتۇ. ئەسلىدە بۇ تۇز تاش ئىكەن.

ئاي ـ كۈنلەر كەينى ـ كەينىدىن ئۆتۈشكە باشلاپتۇ. ئايال تاماق ئەتكەندە ھېلىقى تاشنى ئازراق پۇچۇپ قازانغا سالىدىغان بوپتۇ، تائامغىمۇ تەم كىرىپتۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇلار ھېلىقى تاشتىن ئايرىلمايدىغان بوپتۇ ھەم ئۇنى «تۇز تاش» دەپ ئاتاپتۇ. بۇ سىردىن دەسلەپ پادىچىنىڭ ئەل ـ ئاغىنىلىرى، كېيىنچە پۈتكۈل ئەل خەۋەردار بوپتۇ. «تۇز تاش» دېگەن بۇ نامىمۇ كېيىنچە «تاش تۇز»غا ئۆزگىرىپتۇ. كىشىلەر تاماق يېگەندە تۇزدىن ئايرىلمايدىغان بوپتۇ.

«بىرنى بىر دېگۈلۈك»

ھىدايىتۇللا ئىشان جۇڭغار خانى غالدان سىرىنىڭ قوشۇنلىرىغا تايىنىپ ئىسمائىلخانىڭ قولىدىن يەكەن خانلىقىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن پۇقرالارغا ئېغىر زۇلۇم سېلىشقا باشلاپ-تۇ. ئۇ زامانلاردا جۇڭغارلار قىزىل تۇچتىن ياسالغان داچەن پۇلنى بىر پۇل دەپ خەجلەيدىكەن. ھىدايىتۇللا غوجا جۇڭغارلارغا ئىلتىپات كۆرسىتىپ، ئۇلارغا ياخشىچاق بولۇش ئۈچۈن قول ئاستىدىكى پۇتۇن جايلارغا «بىر پۇلنى ئىككى پۇل ئورنىدا خەجلەش» توغرىسىدا پەرمان چىقىرىپتۇ ۋە شۇ يول بىلەن ئۆزىگە ياردەم بەرگەن غالدان قوشۇنلىرىنى باي قىلىشنى ئويلاپتۇ. بۇ پەرماندىن ئالدى بىلەن خوتەن خەلقى قاتتىق نارازى بولۇپ، بىر پۇلنى ئىككى دېيىشكە زادى ئۇنماپتۇ. پەرمانى ئۆتمىگەن ھىدايىتۇللا غوجا خوتەن خەلقىگە ھەيۋە قىلىپ ئۇلارنى بىر ئەدەپلەپ قويۇش مەقسىتىدە پۇقرالارنى بىر مەيدانغا توپلاپتۇ. قىرىق نەپەر يۇرت ئاقساقىلىنى ئوتتۇرىغا سۆرەپ چىقىپ: «بىر پۇلنى ئىككى دەمسەن، دېمەمسەن؟» دەپ سوراپتۇ. «خۇدامۇ بىر، بىر پۇلمۇ بىر، بىرنى ئىككى دېسەك، خۇدا راۋا كۆرمەيدۇ، شۇڭا بىرنى بىر دېگۈلۈك» دەپ قارشىلىق قىپتۇ ئۇلار.

جۇڭغارلار قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ: «ئەگەر يەنە جاھىللىق قىلىپ قايسىڭ بىر پۇلنى ئىككى پۇل دېمەسەڭ، ئۆلتۈرىمىز!» دەپ ئۇلارنى قورقۇتماقچى بوپتۇ ۋە بىر - بىرلەپ سوراپتۇ. كىمدىنلا سورىسا «بىرنى بىر دېگۈلۈك» دەپ سۆزىدىن زادى يانماپتۇ. بىرنى ئىككى دېمىگەنلەرنىڭ باشلىرىنى شۇ جايدىلا ئاپتۇ. ئارقا - ئارقىدىن ئوتتۇز توققۇز كىشىنىڭ بېشى كېسىلىپتۇ. قىرىقىنچى كىشىگە كەلگەندە يەنە سوراپتۇ، ئۇ كىشىمۇ جۇڭغارلارغا غەزەپ بىلەن تىكىلىپ: «بىرنى بىر دېگۈلۈك» دەپ ۋارقىراپتۇ. ئۇنىڭ بېشىمۇ دەرھال كېسىلىپتۇ. شۇ چاغدا مەيداندا چۇقان كۆتۈرۈلۈپ، «بىرنى بىر دېگۈلۈك» دېگەن سادا كۆكنى لەرزىگە ساپتۇ.

هاراق قانداق پەيدا بولغان

ئۇنىڭدىن ناھايىتى ئۇزۇن زامانلار ئىلگىرى توپان بالاسى بولغانىكەن. شۇ مەزگىلدە نۇھ ئەلەيھىسسالام بىر قىسىم كىشىلەرنى كېمىسىگە سېلىپ، بىر رېۋايەتتە ئۇچ ئاي، يەنە بىر رېۋايەتتە ئالتە ئاي دېيىلىدۇ، سۇ يۈزىدە يۈرگەنىكەن. ئوزۇقلۇق ئۇچۇن باشقا نەرسىلەر قاتاردا يەنە ناھايىتى كۆپ مىقداردا قۇرۇق ئۇزۇم ئېلىۋالغانىكەن. سۇدا ئۇزۇپ يۈرۈش جەريانىدا كېمىگە نۇرغۇن قېتىم سۇ كىرىپ كېتىپ، ئۇزۇمنىڭ ئاستى سېسىشقا باشلاپتۇ. ئوزۇق تۇگىگەندىن كېيىن كىشىلەر ئىلاجسىز سېسىغان ئۇزۇملەرنى سىقىپ سۇيىنى ئوزۇق قىپتۇ. بۇنىڭ بىلەن كىشىلەرنىڭ بېشى سەل قايغاندەك بوپتۇ، ئەمما روھلىرى بىردىن كۆتۈرۈلۈپ، كېمە ئىچىنى خۇشخۇي چاقچاق، جاراڭلىق ناخشىلار قاپلاپتۇ. ھەممە كىشى بۇ خىل ئۆزگىرىشتىن ھەيران قېلىشىپتۇ. كېيىن يەنە سېسىغان ئۇزۇم سۇيى روھنى كۆتۈرۈپ، كەيپىياتنى جانلاندۇرىدىكەن، دېگەن تونۇشقا كەپتۇ.

توپان بالاسى ئاخىرلىشىپتۇ. تىنچ تۇرمۇش باشلانغاندىن كېيىن، كىشىلەر كېمىدىكى ئەھۋالنى ئەسلىشىپ، ئۇزۇملەرنى سېسىتىپ سۇيىنى چىقىرىپ، بىر خىل ئىچىملىك تەييارلاشنى ئادەتكە ئايلاندۇرۇپتۇ ۋە ئۇنى «شاراب» دەپ ئاتاپتۇ. ئاردىدىن ئۇزۇن يىللار ئۆتۈپتۇ، تۇرلۇك بەزمە، زىياپەتلەردە شاراب ئىچىش ئومۇملىشىپتۇ.

شۇ زامانلاردىكى پادىشاھلارنىڭ بىرىدە شارابنىڭ كۆچىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇش، كەيپىياتنى تېخىمۇ جانلاندۇرۇش، ئەمما شارابنىڭ ئىچىلىش مىقدارىنى كېمەيتىش ئارزۇسى تۇغۇلۇپتۇ ۋە پۈتۈن مەملىكەتكە: «كىمدەكىم شارابنىڭ سۇپىتىنى تېخىمۇ ياخشىلاپ، ئىچىلىش مىقدارىنى ئازايتسىپ، ئاز شاراب بىلەن كەيپىياتنى تېخىمۇ جانلاندۇرالايدىغان ۋە جانلىنىش ۋاقتىنى ئۇزارتالايدىغان بولسا، ئۆمۈر بويى يەتكۈدەك مال ـ دۇنيا مۇكاپات بېرىلىدۇ» دەپ جاكارلاپتۇ.

شۇ زاماندا ياخشىلىقنى ھارام بىلىپ، ئەسكىلىكتە داڭقى چىققان، خەلقنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ، كۈنى تەسكە قالغان بىر ئادەم بولۇپ، ئىسمى مەلئۇن ئىكەن. ئۇ پادىشاھنىڭ جاكارنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئاچ كۆزلۈكى غەلىيان كۆتۈرۈپ، تەلىيىنى سىناپ باقماقچى بوپتۇ ۋە پادىشاھقا ئۆزىنى مەلۇم قىلىپ ئۇچ ئايلىق مۆھلەت سوراپتۇ. پادىشاھ ئۇنىڭغا ماقۇل بولۇپ، بەلگىلەنگەن مۆھلەت ئىچىدە ۋەزىپىسىنى ئورۇندىمىسا، كاللىسىنى ئالىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرۇپ، سورىغان نەرسىلىرىنى بېرىپتۇ. مەلئۇن ئۆيىگە كېلىپلا ئىش باشلاپتۇ، ئۇنداق قىپتۇ، بۇنداق قىپتۇ، قىلمىغان ئىشلىرى قالماپتۇ، ئەمما بىرەر

ئۇنۇمگە ئېرىشەلمەي، ئىككى ئاي ۋاقىت ئۆتۈپ كېتىپتۇ. ئەمدى ئۆلىدىغان بولدۇم دەپ ئويلاپتۇ ۋە ئۆ-
لۈم ۋەھىمىسىدە گېلىدىن تاماق ئۆتمەي يېغلاشقا باشلاپتۇ. شۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە، كۆزى چېقىر، بۇرنى
پاناق، يۈزى گۆشلۈك، بويى پاكارغىنا كەلگەن ئەللىك ياشلار چامىسىدىكى سودىگەر قىياپەتلىك بىر
كوسا ئادەم ئۇنىڭ ئالدىغا كەپتۇ ـ دە:

ـــ ھەي مەلئۇن، نېمىگە يېغلايسەن؟ ـــ دەپ سوراپتۇ.

مەلئۇن پوتلىسىنى ئېقىتقان ھالدا زار ـ زار يېغلاپ تۇرۇپ، يېغلاشنىڭ سەۋەبلىرىنى سۆزلەپ
بېرىپتۇ.

ـــ يېغلىما، بۇنىڭ چارىسى ئاسان. سەن پادىشاھنىڭ ئالدىغا بارغىنىڭدا بىر يولۇاس، بىر تۈلكە،
بىر قىزىل خوراز تەلەپ قىلغىن. ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپ قانلىرىنى ئۈزۈم سۈيى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ خې-
مىرتۇرۇچ ياسىغىن، شۇ چاغدا ئىشلىرىڭ ئوڭۇشلۇق بولىدۇ، ـــ دەپ يول كۆرسىتىپتۇ ھېلىقى ئادەم
ۋە شۇئان كۆزدىن غايىب بوپتۇ. بۇ ئادەم ئەسلىدە پۈتۈن دۇنيادىكى شۇملۇقلارنىڭ پىر ـ ئۇستازى
لەنىتى شەيتان ئىكەن.

مەلئۇن شەيتاننىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە شاراب ياساپ ئىچىپ بېقىپتۇ. بىرئازدىن كېيىن ۋۇجۇ-
دىدا يۈز بەرگەن ئۆزگىرىشلەردىن ئەقلى لال بولۇپ، خۇشاللىقىدىن ئاغزى قۇلىقىغا يېتىپتۇ ـ دە، بىر
تۈك شاراب تەييارلاپ پادىشاھقا تەقدىم قىپتۇ. پادىشاھ بۇ شارابنى سىناقتىن ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن، دەرھال
ۋەزىر، ئەمىر، ئەكابىر ـ ئەشرەپلىرى قاتناشقان بىر زىياپەت ئۇرۇنلاشتۇرۇپتۇ. بىرنەچچە قەدەھ ئى-
چىلگەندىن كېيىن شۇنداق بىر ئەھۋال سادىر بوپتۇكى، ھەممە كىشى ھەيرانلىقتىن نېمە دېيىشىنى بە-
لەلمەي قاپتۇ. مۆرىمەسلەر ناخشىغا، سۆرەلمىلەر ئۇسسۇلغا چۈشۈپتۇ، قورقۇنچاقلار باتۇرغا ئايلىنىپتۇ،
تاماق قويۇلغان شىرەلەرنىڭ ئۈستىگە سەكرەپ چىقىشىپ، پادىشاھقا قول شىلتىپ، چۈۋۈتقىلىرىنى
چۈۋۈغلى تۇرۇپتۇ. بەزى توڭلار بولسا، ئالاھىدە مۇلايىملىشىپ، يېنىدا ئولتۇرغانلارنىڭ بوينىغا گىرە
سېلىپ شېرىن سۆھبەتكە چۈشۈپ كېتىپتۇ. ئادەتتە ياۋاش، مۆمىن دېگەنلەر يەڭ شىمايىلاپ ئاداۋىتى
بارلار بىلەن جېدەللەشكىلى باشلاپتۇ. بەزىلەر بولسا ھايا ـ نومۇس دېگەنلەرنى تاشلىۋېتىپ، ئايالارغا
ئېسىلىۋېلىشقا، بەزى ئاياللار بولسا ئوچۇق ـ ئاشكارا ھالدا ئەرلەرگە چاپلىشىۋېلىشقا باشلاپتۇ. زىياپەت
خېلى ئۇزۇن داۋاملاشقان بولسىمۇ، كىشىلەر قورساقلىرىنىڭ ئاچقانلىقىنى سېزىشمەپتۇ ۋە ئادەتتە
تۇگەپ كېتىدىغان زىياپەت تاماقلىرى ئېشىپ قاپتۇ.

كىشىلەر شۇ زىياپەتتىكى ئەھۋاللارنى تەھلىل قىلىشىپ، قورقۇنچاقلارنىڭ باتۇرغا ئايلىنىشى
يولۇاس قېنىنىڭ ئارىلاشقانلىقىدىن، بەزىلەرنىڭ بەك مۇلايىم ياكى ھارامزادىلىشىپ كېتىشى تۈلكە قې-
نى قوشۇلغانلىقىدىن، ھايا ـ نومۇسنىڭ يوقىغانلىقى قىزىل خورازنىڭ قېنىدىن، قورساقنىڭ ئاچماس-
لىقى ئۇزۇم سۈيىنىڭ قۇۋۋىتىدىن دەپ خۇلاسە قىلىشىپتۇ.

شۇ قېتىمقى زىياپەتتىن كېيىن شاراب ئىشلەش تېخنىكىسى تەرەققىي قىپتۇ، ئەمما جەمئىيەت كەيپە-
ياتى يامانلىشىپ، جېدەل ـ ماجىرا، بۇزۇقچىلىق، قاتىللىق قاتارلىق ھەر خىل جىنايى قىلمىشلار ئەۋج
ئاپتۇ. بۇ ئىشلارغا قارىتا بەزى دانىشمەنلەر «بۇ شاراب ئەمەس، ھەلەق ئىكەن» دەپ نام بېرىپتۇ. ئۇزۇن
يىل ئۆتۈپ بۇ نام ئومۇملىشىپتۇ. ئۇزۇن جەريانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «ھەلەق» سۆزى «ھاراق»قا ئۆزگە-
رىپتۇ. ھاراق مانا شۇنداق پەيدا بولغانىكەن.

ئەھمىيەتسىز ماھارەت

ھەدۋلەت زامانىسىدا قەشقەردە ناھايىتى چوڭ نوروز مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلۈپ، مۇراسىمدا ھەر خىل ھۈنەرۋەنلەر ئۆز ماھارەتلىرىنى نامايان قىلىشىپتۇ.

بىر ياغاچچى ئۇستام ياغاچ ئات ياساپتۇ، ئوڭ قۇلىقىنى تارتسا، ئۇچۇپتۇ، سول قۇلىقىنى تارتسا، چۈشۈپتۇ. ئۇستامنىڭ ھۈنىرىگە قايىل بولغان بەدۋلەت تون يېپىپ، بىر پەتنۇس تىللا بىلەن مۇكاپاتلاپتۇ.

تۆمۈرچى ئۇستام بىر تۆمۈر ئۆردەك ياساپتۇ، ئۇ تۆمۈر بولسىمۇ سۇدا لەيلەپتۇ. ئۇستىگە ئادەم مىنىپ ئوڭ قانىتىنى تۇتسا، سۇدا خۇددى ھايات ئۆردەكتەك ئۇزۇپتۇ، سول قانىتىنى تۇتسا، توختاپتۇ. بۇ ئۇستاممۇ يۇقىرىقى ئۇستام بىلەن ئوخشاشلا مۇكاپاتلىنىپتۇ.

ئاخىردا ئون تال يېڭنە بىلەن يىپ كۆتۈرۈۋالغان بىرى كېلىپ:

— داد پادىشاھىئالەم، رۇخسەت قىلسىلا، مۇبارەك نەزەرلىرىگە ئاجايىپ ھۈنىرىمنى تەقدىم ئەتسەم، — دەپتۇ.

— قولۇڭدىكى ئون تال يېڭنە ۋە يىپ بىلەن قانداق ھۈنەر كۆرسەتمەكچىسەن؟ — دەپ سوراپتۇ بەدۋلەت.

— شاھ ئالىيلىرى، ئۆزۈم ئۆگزىدە تۇرۇپ، يەردىكى ئون تال يېڭنىنىڭ قۇلىقىدىن يىپنى ئۆتكۈزەلەيمەن، — دەپتۇ ھېلىقى كىشى.

ئۇ ئون تال يېڭنىنى يەرگە قاتار سانجىپ قويۇپ، ئېگىز بىر ئۆگزىگە چىقىپ، قولىدىكى يىپنى لەۋلىرىدە ھۆلدەپ، بارماقلىرى بىلەن ئۇچلاپ يېڭنىلەرنىڭ قۇلىقىدىن بىر - بىرلەپ ئۆتكۈزۈشكە باشلاپتۇ. ماھارەت كۆرسىتىش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن بەدۋلەت بۇنىمۇ ياغاچچى ۋە تۆمۈرچى ئۇستاملارغا ئوخشاشلا مۇكاپاتلاپتۇ. لېكىن، ئۇ مۇكاپاتنى قولىغا ئېلىپ «رەھمەت» دەپ تۇرۇشىغا، بەدۋلەت:

— بۇ ماھارەتچىنى تۇتۇپ قىرىق دەررە ئۇرۇڭلار! — دەپ نۆكەرلىرىگە بۇيرۇق قىپتۇ. نۆكەرلەر بۇ ماھارەتچىنىڭ «ۋايداد» دېگىنىگە ئۇنماي بۇيرۇقنى ئىجرا قىپتۇ. شۇ ئاردا بەدۋلەتنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان ۋەزىرلىردىن بىرى:

— ئى شانۇشەۋكەتلىك شاھىم، ئالدىدا تون ۋە بىر پەتنۇس تىللا بىلەن مۇكاپاتلاپ، ئەمدىلىكتە دەررىگە باستۇرغانلىرى نېمىسى؟ — دەپ سوراپتۇ.

— ئەي مېنىڭ يارەنلىرىم، ئەي خالايىق، سەمىڭلارغا سالايكى، ياغاچچى ياسىغان ياغاچ ئات بىلەن بىپايان ئاسماندا ئۇچقىلى بولىدىكەن. تۆمۈرچى ياسىغان تۆمۈر ئۆردەك بىلەن دەريا - دېڭىزلاردا ئۇزگىلى بولىدىكەن. ئۆگزىدە ئۆرە تۇرۇپ يەردىكى ئون تال يېڭنىنىڭ قۇلىقىدىن قاتارغا بىر قېتىم يىپنى ئۆتكۈزمەك ئانچە ئاسان بولمىسىمۇ، لېكىن يۇقىرىقى ماھارەتلەرنىڭ ئالدىدا ھېچقانداق ئەھمىيىتى يوق. شۇنىڭ ئۈچۈن ماھارىتىنى مۇكاپاتلىدىم، ئەھمىيىتى يوق «ماھارەت» بىلەن ۋاقتىنى زايە قىلغانلىقى ئۈچۈن جازالىدىم، — دەپتۇ.

ئايتپكىن بىلەن كۈنتپكىن

ەدىمكى زاماندا ئىككى چوڭ قەبىلە تاغنىڭ ئىككى تەرىپىدە ياشايدىكەن. تاغنىڭ جەنۇبىدىكى قەبىلە شامان دىنىغا، شىمال تەرىپىدىكى قەبىلە بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن. شىمالدىكى بىر قەبىلىدە باتۇر چەۋەندار بىر پادىچى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمى كۈنتپكىن ئىكەن. ئۇ غېجەكنى بەك ياخشى چالىدىكەن. جەنۇب تەرەپتىكى قەبىلە باشلىقىنىڭ بىر قىزى بولۇپ، ئىسمى ئايتپكىن ئىكەن. ئۇ تەڭداشسىز گۈزەل بولۇپ، ناخشىنى ياخشى ئېيتىدىكەن. ئۇنىڭ ناخشىنى ئاڭلاش، داپ ئۇسسۇلىنى كۆرۈش ئۈچۈن يىراق - يىراق يەرلەردىن ئادەملەر كېلىدىكەن. ئۇلار ئۇنىڭ جامالىغا مەھلىيا بولۇپ، ئۇنىڭ ئىشقىدا يانىدىكەن.

بىر كۈنى قىز ئات مىنىپ سەيلە - تاماشىغا چىقىپتۇ، تاغ - ئېدىر، باغۇبوستانلارنى ئارىلاپ يۈرۈپ يىراقتىن مۈڭلۈق ئاڭلانغان غېجەك ئاۋازىنى ئاڭلاپتۇ. ئۇ ھەيرانۇھەس بولۇپ شۇ ياققا قاراپ مېڭىپتۇ. ئۇ دوستلىرى بىلەن بىللە ماڭە - ماڭە غېجەك ئاۋازى ئاڭلانغان تەرەپكە يېقىنلاپتۇ. قارىغۇدەك بولسا ئوتلاقتا مال - ۋارانلار ئوتلاپ يۈرگەنمىش. شارقىراتمىغا يېقىن خادا تاشنىڭ ئۈستىدە بەستىلىك، كېلىشكەن، چاچلىرى گەجگىسىگە چۈشكەن بىر پالۋان سۈپەت يىگىت زور ئىشتىياق بىلەن غېجەك چېلىۋاتقۇدەك، ئۇنىڭ ئەتراپىدا قوي - قوزىلار، توشقان، بۇغا - مارالار ئوتلىغاچ مۈڭ ئاڭلاۋاتقۇدەك، قۇشلارنىڭ بەزىسى دەرەختە، بەزىسى ئۇنىڭ مۈرىلىرىدە تۇرۇپ يېقىملىق ئاۋازلىرى بىلەن سايراپ ئۇنىڭغا تەڭكەش قىلىۋاتقۇدەك. ساھىبجامال ئىختىيارسىز ئاتتىن چۈشۈپ يىگىتنىڭ يېنىغا يېقىنلاپ، ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ ئولتۇرۇپتۇ. يىگىت كۆزلىرىنى يۇمۇپ ئىشتىياق بىلەن مۇزىكا چېلىۋاتقاچقا، ئۇنىڭغا دىققەت قىلماپتۇ. قىز يىگىتنىڭ قەيسەر بەستىگە، قۇياشتەك نۇرلۇق چىرايىغا ۋە مۈڭلۈق سازىغا مەھلىيا بولۇپ قاراپلا قاپتۇ، ئاخىر مۈڭلۈق مۇزىكا ئاۋازىنىڭ تەسىرىدە يىگىتنىڭ تىزىغا بېشىنى قويۇپ ئاستا - ئاستا ئۇخلاپ قاپتۇ، باشقا قىزلارنىمۇ مۈڭ بېسىپ ھەممىسى ئۇخلاپ قېلىشىپتۇ. بىر چاغدا يىگىت غېجەك چېلىشتىن توختاپ كۆزىنى ئېچىپ قارىغۇدەك بولسا، بىر گۈزەل جانان شېرىن ئۇيقۇغا غەرق بولغانمىش ... يىگىت ھەيران بولۇپ، بۇ قىزنىڭ يۈزىنى ياپقان قۇندۇزدەك چاچلىرىنى قايرىپتۇ، ئۇنىڭ قۇلىقىدىكى زىرىسىگە ۋە بوينىدىكى زۇننارلىرىغا قاراپ باشقا قەبىلىدىن ئىكەنلىكىنى بىلىپتۇ. يىگىت بۇ قىزنىڭ ئاي جامالىنى كۆرۈپ ئاشىقى بىقارار بوپتۇ - دە، ھوشىدىن كېتىپتۇ. قىز ئۇيقۇدىن ئويغىنىپ قارىغۇدەك بولسا يىگىت ھوشسىز ياتقۇدەك. ئايتپكىن قىزلارنى ئويغىتىپ دەريادىن سۇ ئەكېلىپ يىگىتنىڭ يۈزىگە سۇ سېپىپ ھوشىغا كەلتۈرۈپتۇ. شۇ كۈندىن ئېتىبا-

رەن كۇنتېكسن بىلەن ئايتېكسن ئاشىق - مەشۇق بولۇشۇپتۇ. بۇلار دائىم كۇن چىقىشى بىلەن ئۇچرد-شىپ يىگىت غېجىكىنى چالىدىكەن، ئايتېكسن يېقىملىق بۇلبۇل كەبى ئاۋازدا ناخشا ئېيتىدىكەن، ئۇس-سۇل ئويناپدىكەن. بۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى تۇرلۇك جان - جانىۋارلار ۋە قۇشلارمۇ ئۇسسۇلغا چۇشۇپ، ئۆز ناخشىلىرى بىلەن ئۇلارغا جور بولىدىكەن.

ئەنە شۇنداق خۇشال كۇنلەرنىڭ بىرىدە كۇننىڭ يۇزىنى قارا بۇلۇت قاپلىغاندەك ئىش بوپتۇ. كۇن-تېكسن ئاقكېسەلگە گىرىپتار بولۇپ ئۇنىڭ گۇزەل چىرايىنى ئاق داغلار قاپلاپ، چىرايى بەكمۇ كۆرۈم-سىزلىشىپ كېتىپتۇ. ئادەملەرلا ئەمەس، ھەتتاكى ھايۋانلارمۇ ئۇنىڭ چىرايىنى كۆرسە قاچىدىغان بوپتۇ. لېكىن ئايتېكسن ئۇنىڭدىن قاچماپتۇ. كۇنتېكسن ئۆزىنى قاچۇرسىمۇ قىز ئۇنىڭغا تەسەللى بېرىپ، ئۇ-نىڭ دەردىگە شېپا بولۇپ يۇرۇپتۇ. لېكىن بىگىز قاپتا ياتمىغاندەك، خەلقىئالەم ئالدىدا كۇنتېكسىنىڭ كېسىلى ئاشكارا بوپتۇ، قەبىلە باشلىقى بۇنى ئاڭلاپ ئۇنى تۇتماقچى بوپتۇ، لېكىن ئۇنى تۇتالماپتۇ. چۇنكى، ئۇ قېچىپ ئايتېكسىنىڭ قەبىلىسى تەرەپكە ئۆتۇپ كېتىپتۇ. لېكىن، ئۇنى ئايتېكسىنىڭ قەبە-لىسىدىكىلەر تۇتۇۋاپتۇ ۋە ئۇنى چەمبەرچاس باغلاپ قەبىلە باشلىقىنىڭ ئالدىغا ئەكېلىپتۇ. قەبىلە باش-لىقى ئۇنىڭ شىمالىي قەبىلىدىن ئىكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن ناھايىتى غەزەپلىنىپتۇ ۋە: «سەن كې-سىلگىنى تارقاتقىلى كەلدىڭمۇ ؟ سەن ئىلاھنىڭ قارغىشىغا ئۇچرىغاچقا، يۇزۇڭگە شەيتان سىيگەن. شۇ-ڭا، سېنى قۇياش ئىلاھىنىڭ ھۇرمىتى ئۇچۇن كۆيدۇرۇش كېرەك» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇنى يوغان دوپ دەرىخىگە باغلاپ ئەتراپىغا ئوتۇن يېقىپتۇ. قەبىلە ئەزالىرى بىلەن كېچىچە قۇياش ئىلاھىغا ئاتاپ نەزىر - چىراغ ئۆتكۇزۇپتۇ. شۇ چاغدىكى بۇ قەبىلىنىڭ دىنىي رەسىمىيىتى بويىچە ھەرقانداق بىر جىنايەتچىنى ئۆلتۇرمەكچى بولسا، كېچىدە ئۆلتۇرمەي قۇياش چىقىشى ھامان ئۆلتۇرىدىكەن. ئۇلار ئەتراپىغا مەشئەل ۋە گۇلخانلارنى يېقىپ، شاراب ئىچىشىپ، نەغمە - ناۋا قىلىشىپ، نەزىرنى باشلۇپتىپتۇ. ئايتېكسن باغلاقتا تۇرغان كۇنتېكسنگە قاراپ گۇلخان كەبى يېنىپتۇ. بىر چاغدا مەي ئىچىپ كەيپ بولغان قەبىلە باشلىقى: «ھا ... ھا... ئەگەر كىمدەكسىم مۇشۇ بەتبەشىرە مەخلۇقنى ياخشى كۆرۈپ قالدىم دېسە، بۇ سەت-نى قويۇۋېتەر ئىدىم ...» دەپتۇ. ئەتراپتىكىلەر مەسخىرە قىلىشىپ قىيقاس - چۇقان سېلىشىپ كۇلۇ-شۇپتۇ. بۇ چاغدا ئايتېكسن چىداپ تۇرالماپتۇ - دە، قەيسەرلىك بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ: «مەن ياخشى كۆرىمەن ! » دەپتۇ. قىزنىڭ سۆزىدىن ھەيران بولغان خالايىق ھاڭۋېقىپ تۇرۇپ قاپتۇ. پەقەتلا يېنىۋاتقان مەشئەل ۋە گۇلخانىنىڭ پىرىسلىشىدىن باشقا ئاۋاز ئاڭلانماپتۇ. بىردىنلا قەبىلە باشلىقىنىڭ ھاۋا گۇل-دۇرلىگەندەك كۇلكىسىگە ئۇلاپ ئەتراپتىكى جامائەت تەڭلا مەسخىرىلىك كۇلۇشۇپتۇ. قەبىلە باشلىقى:

— قىزىمنىڭ مەسخىرىسى ھەممىدىن ئېشىپ كەتتى. بىر گۇل بۇ تىكەننى قانداقمۇ ياخشى كۆر-سۇن ! ھا، ھا ...، — دەپ كۇلۇپتۇ.

قىز نېمە قىلارىنى بىلمەي يىگىتكە تەلمۇرۇپ قاراپتۇ. يىگىت بېشىنى چايقاپ ئۇنداق دېمەسلىكىنى ئىشارەت قىلىپ ئۆتۇنۇپتۇ. قىز ئاچچىقىغا چىدىماستىن قولىغا خەنجەرنى ئېلىپ «خەنجەر ئۇسسۇل»نى ئويناپتۇ. ئۇيۇق ئاقىرىپ قۇياش چىقىش بىلەن قەبىلە باشلىقىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن يىگىتنىڭ ئەترا-پىدىكى ياغاچلارغا ئوت يېقىلىپتۇ... ئايتېكسن خەنجەر ئۇسسۇلىنى ئەۋجىگە چىقىرىپ پىرقىراپ ئۇي-ناپ، ئاغزىغا خەنجەرنى چىشلەپ بىر موللاق ئېتىپ گۇلخاندىن ئاتلاپ ئۆتۇپ كۇنتېكسنىڭ يېنىغا كەپ-تۇ - دە، ئارغامچىنى كېسىپتۇ. ئىككىلىسى موللاق ئېتىپ ئاسمان - پەلەك يېنىۋاتقان ئوتتىن سەكرەپ ئۆتۇپ ئاتقا مىنىپ قېچىپ كېتىپتۇ. ھەممەيلەن داڭقېتىپ قاپتۇ. ئۇلار ئېسىنى يىغىپ «ھاي - ھۇي»

بىلەن قوغلاپمۇ يېتىشەلمەپتۇ. بۇلار شۇ قاچقىنىچە كۈنتېكىن تەرەپتىكى تاغلاردا يوشۇرۇنۇپ، خۇددى مەجنۇنەك تاغ ئۆڭكۈرلىرىدە جان ساقلاپ يۈرۈپتۇ.

كۈنلەر ئۆتۈپ، ئايلار ئۆتۈپ، بىر خىزىر سۈپەت تېۋىپ تاغدا دورىلىق گۈل ـ گىياھلارنى يىغىپ يۈرۈپ بۇلارنى ئۇچرىتىپ قاپتۇ ۋە يىگىتكە ئىچى ئاغرىپ ئۇنى داۋالاشقا باشلاپتۇ، بەدىنىگە ھەر تۈرلۈك مەلھەملەرنى سۈرتۈپتۇ، گىياھلاردىن دورا ياساپ ئىچۈرۈپتۇ، ئارىشاڭغا چۆمۈلدۈرۈپتۇ، كۈن نۇرىغا قاقلاپتۇ. ئاخىر يىگىت سەللىمازا ساقىيىپتۇ. يىگىت بىلەن قىزنىڭ ئەھۋالىدىن تولۇق خەۋەر تاپقان تېۋىپ بۇلارنى ئەگەشتۈرۈپ قىزنىڭ قەبىلىسىگە كەپتۇ.

قەبىلە باشلىقى بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ ھەيران بوپتۇ، يىگىتنىڭ گۈزەل جامالىنى كۆرۈپ ئاپىرىن دەپتۇ، قانداق ساقايتقانلىقىنى تېۋىپتىن سورىغانىكەن، تېۋىپ:

—— بىرىنچىدىن، تەڭرىنىڭ قۇدرىتى، ئىككىنچىدىن، يۈرتىمىزنىڭ گۈل ـ گىياھلىرى، ئابىكەۋسەر سۈلىرى، ئۈچىنچىدىن، قىزلىرى ئايىتېكىنىنىڭ ساپ مۇھەببىتى تۈپەيلىدىن شىپا تاپتى، —— دەپتۇ.

شۇنىڭ بىلەن يەتتە كېچە ـ كۈندۈز داغدۇغىلىق توي بوپتۇ. تويغا ئىككىلا قەبىلە قاتناشىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئىككى قەبىلە ئىناق ئۆتۈپتۇ. كۈنتېكىن ۋە ئايىتېكىنلار مۇراد ـ مەقسەتلىرىگە يېتىپتۇ. كېيىنچە بۇ ئىككى قەبىلە بىر قەبىلە بولۇپ ئۇيۇشۇپتۇ.

ئىزاھلار:

‹1› ئېيىتىشلارغا قارىغاندا، بۇ كۈنى سۈتۈق بۇغراخانىڭ دادىسى قازا قىلغان كۈن ئىكەن.

باش مۇھەررىر: ئابدۇراخمان ئەبەي

مەسئۇل مۇھەررىرلەر: ئەخمەت ئىمىن، ياقۇپ مۇھەممەتروزى

مۇھەررىرلەر (ئۇيغۇر ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلدى):
ئازات ئالماس، ئەخمەت پاسار، ئەزىزى، پاتىگۇل مىجىت، قادىر ئارسلان، مەخسۇم ئېلاخۇن، مۇنارجان توختاخۇن، مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت، ئوبۇل ئىسلام

مەسئۇل كوررېكتورلار: ئاسىيە ئەخمەت، رىشىت ھاجى ۋاھىدى، ئايگۇل سابىت
كوررېكتورلار: (ئۇيغۇر ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلدى) ئابلىز ئابباس، ئابلىز ئەمەت، قېيۇم مۇھەممەت، ماھىنۇر كەنجى، ھەبىبۇللا ئېلى، ۋەلى زەيدىن، ياسىن زايىدوف

تېخنىكا مۇھەممەتئېلى لېتىپ

گۇزەل سەنئەت مۇھەررىرى: مۇرادىدىل ئابىد

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قامۇسى

(1 - توم)

نەشر قىلغۇچىلار: مىللەتلەر نەشرىياتى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
پوچتا نومۇرى: 100013 830001
نەشرىياتلارنىڭ ئادرېسى: بېيجىڭ شەھىرى خېپىڭلى شىمالىي كوچا 14 - قورۇ
ئۇرۇمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 - قورۇ
باسقۇچى: شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتى
تارقاتقۇچى: جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى
نەشرى: 2005 - يىل 9 - ئايدا 1 - قېتىم
بېسىلىشى: 2005 - يىل 9 - ئايدا 1 - قېتىم
ئۆلچىمى: 1092 x 787 مىللىمېتىر 8 كەسلەم
باسما تاۋىقى: 60.5 قىستۇرما ۋاراقى: 6
سانى: 2000 — 0001
كىتاب نومۇرى: ISBN 7—105 — 06896 — 5
باھاسى: 4800.00 يۈەن (جەمئىي 12 توم)

图书在版编目（CIP）数据

维吾尔民间文学大典．1／《维吾尔民间文学大典》编委会编．—北京：民族出版社；乌鲁木齐：新疆人民出版社，2005．8
ISBN7—105—06896—5

Ⅰ．维．．．Ⅱ．维．．．Ⅲ．维吾尔族—民间文学—作品综合集—中国—维吾尔语（中国少数民族语言）
Ⅳ．I 277

中国版本图书馆 CIP 数据核字（2005）第 090048 号

维吾尔民间文学大典（第一卷）

主　　编：阿不都热合满．艾白
责任编辑：艾合买提．伊明，牙库甫．买买提肉孜，
编　　辑：阿扎提．阿里玛斯，艾合买提．帕萨尔，艾则孜，帕提古丽．米吉提，卡得尔．阿尔斯兰，麦合苏木．伊拉洪，穆纳尔江．托合塔洪，买买提吐尔迪．米扎．艾合买提，吾布力．伊斯拉木
责任校对：阿斯亚．艾合买提，热西提阿吉．瓦依迪，阿依古丽．沙比提
校　　对：阿布列孜．阿巴斯，艾比布拉．艾力，克由木．买买提，瓦力．再丁，玛依努尔．坎吉，牙生．扎依提夫
技术编辑：买买提艾力．里提甫
美术编辑：木拉丁．阿比提

出　　版：民族出版社　　新疆人民出版社
社　　址：北京市和平里北街 14 号　　邮编：100032
　　乌鲁木齐市解放南路 348 号　　邮编：830001
印　　刷：新疆新华印刷厂
发　　行：各地新华书店
版　　次：2005 年 9 月第 1 版　　2005 年 9 月第 1 次印刷
开　　本：787 X1092　毫米　　1/8
印　　张：60．5　　插页：6
印　　数：0001-2000 册
书　　号：ISBN7—105—06896—5
定　　价：4800．00 元（共 12 卷）

本册编号：0215

ISBN 7-105-06896-5
9 787105 068968 >